

Dr. Fərhad Mehdiyev

NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏDƏ
İNSAN HÜQUQLARI

- Dərs vəsaiti -

Bakı - 2013

Kitab Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyası tərəfindən həyata keçirilən “Azərbaycanda hüquq dərsləklərinin nəşrinə dəstək” layihəsi çərçivəsində çap olunur.

İdeya müəllifi və layihənin rəbəri: Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının sədri, millət vəkili **Əli Hüseynli**

Dr. Fərhad Mehdiyev

NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏDƏ
İNSAN HÜQUQLARI

- Dərs vəsaiti -

*Qafqaz Universiteti Nəşriyyat Komissiyasının 22.02.2013 tarixli,
Ç-QU-15010-000/016 sayılı təklifi və Elmi Şurasının 2013/85.06
sayılı əmri ilə çap olunması tövsiyyə edilmişdir.*

*Kitab Qafqaz Universiteti Dizayn və Nəşriyyat İşləri
Şöbəsinə tərtib olunaraq çapa hazırlanmışdır.*

© Dr. Ferhad Mehdiyev, 2013

Kitab Almaniya Federal Ədliyyə Nazirliyinin Beynəlxalq Hüquq Əməkdaşlığı Fondu və Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyası tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Müəllif kitabın nəşrində göstərdiyi dəstəyə görə Almaniya Federal Ədliyyə Nazirliyinin Beynəlxalq Hüquq Əməkdaşlığı Fondu və Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasına minnətdarlığını bildirir.

MÜNDƏRİCAT

I. HÜQUQLAR, TƏSNİFATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	6
A. İnsan hüquqlarının mənbəyi	6
B. İnsan hüquqlarının təsnifatı	8
1. <i>Birinci nəsil hüquqlar</i>	12
2. <i>İkinci nəsil hüquqlar</i>	15
3. <i>Üçüncü nəsil hüquqlar</i>	16
C. İnsan hüquqlarının xüsusiyyətləri	17
D. İnsan hüquqları bütün cəmiyyətlər üçün eyni olmalı mı?	20
E. Din və insan hüquqları	22
F. Qeyri-hökumət təşkilatları və insan hüquqları	26
II. İNSAN HÜQUQLARININ BMT SİSTEMİNDƏ QORUNMASI	29
A. İnsan hüquqlarını qoruma sahəsində BMT-nin müvafiq orqanları	30
1. <i>BMT Təhlükəsizlik Şurası (TS)</i>	30
2. <i>İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarı və onun Ofisi</i>	31
3. <i>BMT İnsan Hüquqları Şurası</i>	32
4. <i>İnsan Hüquqları Komitəsi</i>	33
5. <i>ECOSOC</i>	34
6. <i>CAT (İşgəncəyə qarşı Komitə - Committee Against Torture)</i>	35
III. AVROPA KONTİNENTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASI.	37
A. Avropa Şurası	37
B. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OSCE)	40
IV. ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLAR	44
A. Ümumi olaraq	44
B. Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar Şerti	45
C. Əsas hüquq və azadlıqların mahiyyəti və hüquqi rejimi	52
1. <i>Mülkiyyət hüququ</i>	53
2. <i>Yaşamaq hüququ</i>	67
3. <i>İşgəncəyə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldıcı rəftar/cəzaya məruz qalmama hüququ</i> ..	76
4. <i>Könlük və məcburi əməyə məruz qalmama hüququ</i>	96
5. <i>Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ</i>	104
6. <i>Ədalətli məhkəmə hüququ</i>	125
7. <i>Cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi</i>	149
8. <i>Şəxsi həyata hörmət hüququ</i>	152
9. <i>Fikir, vicdan və din azadlığı</i>	169

10. Söz və ifadə azadlığı.....	180
11. Sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığı.....	198
12. Siyasi hüquqlar.....	232
13. Təsirli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ.....	236
14. Ayrı-seçkiliyə məruz qalmama hüququ.....	239
15. Azlıq hüquqları.....	268

PROSESSUAL HÜQUQ

V. BMT 1987-ci İL TARİXLİ İŞGƏNCƏYƏ QARŞI KONVENSIYA274

A. BMT İşgəncənin Qarşısının Alınması Konvensiyasının əhatəsi.....	274
B. BMT-nin İşgəncə Əleyhinə Konvensiyasına görə Dövlətin milli qanunvericilik baxımından öhdəlikləri.....	276
C. İşgəncə altında alınmış ifadələrin etibarsız sayılması qaydası.....	276
D. BMT İşgəncə Əleyhinə Komitə - CAT (Comitee Against Torture).....	276
1. Komitənin hüquq və vəzifələri.....	277
2. Şikayətlər, bunlara baxılması və prosedurası.....	278
3. Mübahisələrin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə götürülməsi.....	284
E. BMT-nin “Məhbuslarla Rəftarın Minimum Standart Qaydaları”.....	286

VI. BMT MÜLKİ VƏ SİYASİ HÜQUQLAR HAQQINDA SAZIŞ VƏ PROTOKOLLARI (NO: 1-2).....296

A. Ümumi qeydlər.....	296
B. BMT Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Sazişin Prosesual müddəaları.....	299
<i>Komitənin quruluşu</i>	299
<i>Müraciət yolları</i>	300
C. BMT Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında sazişin 1-ci Seçmə Protokolu.....	303
D. BMT Mülki və siyasi hüquqlar haqqında sazişin 2-ci Seçmə Protokolu.....	304

VII. AVROPA İNSAN HÜQUQLARINI VƏ ƏSAS AZADLIQLARI QORUMA KONVENSIYASI306

A. Ümumi qeydlər.....	306
B. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi.....	308
1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin strukturu.....	308
2. AİHM-nə ərizənin verilməsi və qəbul ediləbiləlik ölçüləri.....	312
3. Tərəf dövlətlərə gətirilən öhdəliklər.....	318
4. Qeyd-şərt məsələsi.....	318
5. Konvensiyadan çəkilmə.....	319
C. Konvensiyanın 14-cü Protokolu.....	320
D. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etmək üçün ərizə forması.....	322

VIII. İŞGƏNCƏNİN QARŞISININ ALINMASINA DAİR AVROPA KONVENSIYASI	327
A. İşgəncənin qarşısının alınmasına dair Avropa Konvensiyasının hazırlanışı	327
B. İşgəncənin qarşısının alınmasına dair Avropa Konvensiyasının özəllikləri.....	327
1. Əsas xüsusiyyətlər	327
2. İşgəncənin Önlənməsi Komitəsinin (CPT-nin) Quruluşu.....	329
3. Komitənin iş qaydaları	329
4. Komitənin "in loco" ziyarət etmə səlahiyyəti.....	330
5. Komitənin, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən fərqi.....	333
6. Komitənin Önləyici Xarakterli fəaliyyətləri.....	335
7. Komitənin müəyyən etdiyi standartlar. Polis nəzarəti altında saxlanılma	336
8. Komitənin müəyyən etdiyi standartlar: həbsdə saxlama mərhələsi.....	339
9. Komitənin 12-ci məruzəsindən (2002) qısa bir çıxarış	341
10. Komitənin Ümumi Məruzələrindən çıxan nəticələr.....	342
11. CPT-nin fəaliyyətindən konkret bir misal: Azərbaycana olan tövsiyələr.....	343
IX. FÖVQƏLADƏ (İSTİSNAİ) REJİM STANDARTLARI	348
A. BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş	350
B. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası.....	350
C. Azərbaycan Hüququnda Fövqəladə Hallarda İnsan Hüquq və Azadlıqları.....	351
1. Fövqəladə vəziyyət (state of emergency)	351
3. Hərbi vəziyyət (martial law).....	359
X. XÜSUSİ MƏHDUDLAŞDIRMA STANDARTLARI.....	366
A. BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş	367
B. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası.....	368
C. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1 Nömrəli Əlavə Protokolu	371
D. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 4 Nömrəli Əlavə Protokolu	371
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	372
ƏLAVƏLƏR: ƏSAS BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏR.....	375
1. İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə.....	375
2. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası	378
3. BMT-nin mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktı.....	387
4. İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı Konvensiya	398

Ön söz

İnsan hüquqları nəzəriyyəsi və institutları, sadəcə hüququn sahəsinə deyil, eyni zamanda əxlaq, fəlsəfə və siyasət sahələrinə də daxil olur. İnsan hüquqları bir tədqiqat sahəsi olaraq hüquqi nəzəriyyə olmaqdan daha çox siyasi-fəlsəfi mahiyyətə sahibdir. Düzdür, hüquq elmi insan hüquqlarına real vasitələr və təminatlar verir və bu baxımdan əvəz olunmazdır, lakin “insan hüquqları” anlayışının bir ruhu varsa, bu liberal fəlsəfəyə aiddir.

İnsan hüquqları adlanan postulatın olduğunu qəbul edənlər, ona hörmət bəsləyən zehinlər konkret inanc və əqidəyə sahib olurlar. Demək mümkündür ki, buna inanmaq bir dünya görüşüdür. İnsanın ruhunda azad və maddədən üstün olduğuna inanənlər, ədalət, ləyaqət və vicdanlılıq kimi prinsipləri özlərinə rəhbər tutanlar, insana hörmət bəslədikləri kimi cəmiyyətə qarşı da məsuliyyət hissini daşıyırlar.

İnsan hüquqları liberal demokratiya anlayışı ilə də sıx şəkildə bağlıdır və ondan ayrılmazdır; belə ki bunların (hüquqların) pozulduğu rejimlər demokratik ola bilməzlər, digər tərəfdən demokratiyanın olmadığı rejimlərdə də insan hüquqları təminat altına alın bilməz, ən azından ona görə ki əsas hüquqlardan olan seçki hüququ pozulmuş olacaqdır. Bu səbəblə demokratiya tərəfdarı olmayan şəxslər üçün, insan hüquqları konsepsiyası boş bir kəlimə yığınınından ibarət olur.

Ali təhsil tələbələri, elm arxasınca gedən, bununla da özlərini və cəmiyyəti dərk etməyə çalışan insanlardır. Bu baxımdan hər bir universitet tələbəsi ziyalıdır, çünki o işığın (elmin) peşindən gedir. Elmi öyrənmək müqəddəs və ən ülvəi insani fəaliyyətdir, çünki ancaq bununla kamil insan olmaq mümkündür. İnsan hüquqları, insan şəxsiyyəti və ləyaqətindən irəli gələn hüquqlar olduğuna görə, bunları öyrənmək, dərk etmək və bu fəlsəfəni ruha aşılamaq, kamil insan olma yolunda müsbət bir addımdır. İnsan hüquqlarını dərk etmiş və mənimsəmiş insanlar, hüquqların həddini də bildiklərinə görə, cəmiyyətə qarşı məsuliyyət hissi daşıyan fərdlərdir. Məhz belə fərdlər demokratiyaların dayağıdır. Buna görə, bütün ali təhsil sahibləri, insan hüquqlarını dərk etməli və ictimai məsuliyyət hissi ilə bu fəlsəfəni həyatlarında tətbiq etməlidirlər.

Qısaltmalar:

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
AİHK	Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası
AİHM	Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi
ATƏT	Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
CAT	Committee Against Torture
CEDAW	Committee for Elimination of all kind of Discrimination Against Women
CPT	Committee for Prevention of Torture
CİHM	Cəzaların İcrası haqqında Məcəllə.
CM	Cinayət Məcəlləsi
ECOSOC	UN Economic and Social Conceil
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
İHQ	İnsan Hüquqları Komitəsi (BMT)
vs	və sair
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı
TRYQ	Televiziya və Radio Haqqında Qanun
UDHR	Universal Declaration of Human Rights
UN	United Nations

Giriş

İnsan hüquqları nəzəriyyəsi bizim bildiyimiz həcm və mənada əslində 20-ci əsrdə formalaşmışdır. Lakin tarixinə baxsaq, qədim Yunanıstanda sofistlərə, Stoa məktəbinin nümayəndələrinə, ya da 1215 tarixli Magna Carta Libertatum¹ da nəzər sala bilərik. Tarixi period və inkişafını düşündükdə görürük ki, bu hüquq sahəsi daim inkişafdadır, əvvəllər insanlar ən təbii olan azadlıq hüququnun əhəmiyyəti üzərində durduqları halda, indi isə sağlam və gözəl ətraf mühitdə yaşamağın əhəmiyyəti üzərində dururlar. Bununla belə, hər dövlətdə yaxud regionda vəziyyət eyni deyildir, Avropada daha geniş sayda hüquqlar qorunduğu halda, Yaxın Şərqdə İsrail kimi dövlət 2009-cu il Qəzza hadisələrində insanların birinci hüququ olan yaşamaq hüququnu fosforlu aviabombalar ilə pozurdu. Habelə Afrika ilə Cənubi Amerikada da insan hüquqlarının vəziyyəti eyni deyildir. Belə deyə bilərik ki, demokratiya və liberalizm inkişaf etmiş sistemlərdə, klassik hüquqlar (bunlara “mülki və siyasi hüquqlar”, bəzən də “təbii hüquqlar” deyilir), yəni birinci nəsil hüquqlar kategoriyası artıq təmin edildiyindən, orada ikinci və üçüncü nəsil hüquqların qorunması üzərində durulur. Halbuki avtoritar sistemlərdə, indiyə kimi birinci nəsil, ya da klassik hüquqlar üzərində mübarizə gedir, azadlıq hüququ və söz azadlığı kimi. İnsanoğlunun əsas hüquqları olan azadlıq, ifadə, fikir, ədalətli məhkəmə hüququ təəssüf ki, bir çox dövlətdə hələ də təminat altına alınmayıb. Digər tərəfdən, insan hüquqları çağdaş mənada demokratiyadan ayrılmaz bir anlayışdır. Demokratiya, hamımızın siyasi proseslərə qatılma hüququmuzdur, tək başına bu hüquqa sahibik. Buraya seçmə və seçilə bilmə, dövlət qulluğuna girmə hüquqları daxildir, hətta bununla yanaşı cəmiyyətin necə idarə ediləcəyinə dair fikirləri ifadə etmə azadlıqları da sayılmalıdır.

Elə bilməyin ki, insan hüquqları problemi sırf korrupsiya və qanunsuzluq bataqlığında boğulmuş dövlətlərdə yaşanır. Belə deyildir. Qanunun kifayət qədər obyektiv tətbiq edildiyi sistemlərdə də, insan hüquqları problemi vardır. Lakin şəxsi mənafe və tamahın hakim olduğu, dövlətçilik və hüquqa hörmət prinsipləri yerləşməyən sistemlərdə isə, xüsusən köhnə müstəmləkə dövlətlərində, bu məsələ olduqca kəskin, bəzən də ümitsiz formada qarşımıza çıxır.

¹ Bu sənəddə, dul qalmış qadının məcburi qaydada ərə verilməməsi, yahudilərə borcu olan şəxsin ölümü üzrə onun vərəsələrinin nə qədər faiz ödəyəcəyi, İngilis Kilsəsinin müstəqilliyi kimi əcaib tənzimləmələr yer almaqla bərabər, zamanın qaranlıq İngiltərəsi üçün progressiv addım sayılmalıdır. Orada *inter alia* səyahət azadlığı, daşınar mülkiyyət (buğda, atlar və arabalar) toxunulmazlığı da yer almışdı.

Digər tərəfdən, Rousseau'nun da ifadə etdiyi kimi, insanların bir arada birləşib siyasi cəmiyyəti yaratmalarının məqsədi azadlıqların qorunmasıdır. Bu məqsəd başqa dövlətin torpaqlarını işğal etmək, yaxud bir ailə ya da tayfanın iqtidarını təmin etmək deyildir. Əlbətdə ki, azadlıqdan imtina etmiş insan, insan olaraq qala bilməz, hürriyətsiz *insan* cəmiyyəti də ola bilməz.

“İnsan hüquqları”, simvolik və moda olan bir anlayış kimi görülməməlidir. Anlayış o qədər əhəmiyyətlidir ki, bir çox hüquq sahəsinə təsir göstərir. İnzibati hüquq, Cinayət hüququ, Cinayət prosesi, Mülki və mülki proses, şəhərsalma hüququ və başqa hüquq sahələrini, **İnsan Hüquqları** disiplinini yönləndirir və təsir göstərir. Bu təsir mücərrəd deyil, konkret təsirdir. Məsələn, əgər Mülki hüquqdakı tənzimləmələr, mülkiyyətçinin istifadə hüququnu ictimai mənafe (general interest) olmadan məhdudlaşdırırsa, bu açıq surətdə insan hüquqlarına zidd qəbul olunmalıdır.

Hüququn mənbələrini *inter alia* qanunlar, əsasnamələr kimi normativ aktlar təşkil edir. İnsan Hüquqlarının mənbələri isə, bəyannamələr (UDHR kimi), konvensiya, müvafiq məhkəmələrin, komitələrin, Avropa Şurası Nazirlər Kabineti kimi orqanların şərh və qərarlarıdır. Habelə hüququn ümumi prinsiplərini də bunların arasında qəbul etmək lazımdır.

Qeyd etməliyik ki, cəmiyyətimizdə hüquq mədəniyyəti baxımından vəziyyət çox da qənaətbəxş deyildir. Xalq səviyyəsində, qanunlara əməl etmənin vacibliyi şüurumuz heç vaxt olmadı. İdarəçilər səviyyəsində yazılan qanunlar icra olunmadı. Parlament səviyyəsində, retroaktiv qanunlardan tutmuş, ehtiyaca cavab verməyən qanunların qəbulu artıq alışıdığımız məsələdir. Hüquq təhsilinə və praktikasına gəldikdə isə, onu qeyd etməliyik ki, indi yetişən hüquqşünasların böyük hissəsi, qanunun qramatik və hərfi təfsir və tətbiqindən başqa şey öyrənmirlər. Ratio legis'in tərcüməsini bilsələr belə, onu tətbiq etməyi bacarmırlar. Bəzi prinsipləri ortaq olmaqla belə, hər hüquq sahəsinin özünə məxsus prinsipləri var. Məsələn, insan hüquqları sahəsində “hüququn əleyhinə təfsir qadağası” yaxud “hüquqa hörmət” kimi. Bunlar öyrənilməli və sadəcə kağız üzərində qalmamalıdır.

Oxuma mədəniyyətimizin əksikliyi də bu məsələdə özünü biruzə verir. Oxumalıyıq, çünki insan məlumat almaqla formalaşır və təkmilləşir. Məlumat alma dedikdə, insan faydalı və onu irəliyə götürücü məlumatların arxasınca getməlidir. Yoxsa TV kanallardakı şou-əyləncə proqramlarında alınan məlumatların, kiməsə faydası olduğuna inanmaq çətindir. Xarici dilin istifadə olunmasında ölkəmizdə qoyulan məhdudiyətləri də xoş qarşılamaq mümkün deyildir. Burada məsələ sadəcə söz və ifadə azadlığının pozulmasından getmir,

bu eyni zamanda başqa dildə məlumat, bilik və elmin öyrənilməsinin də qarşısını alır.

Müxtəlif ölkələrə səyahət etsəniz, orada metroya girin, faydalıdır. Xalqın səviyyəsi haqqında fikir əldə etmək mümkündür. Ən azından cəmiyyətin məlumat alma həvəsini ölçə bilərsiniz.

Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində, hüquq müdafiə cəmiyyətlərinin – Hüquqi Maarifçilik Cəmiyyəti, İnsan Hüquqları Üzrə Maarifləndirmə İctimai Birliyi kimi, çap etdiyi müxtəlif kitablar və vəsaitlər mövcuddur. Bunlar əsasən, Konvensiya mətnlərinin tərcüməsi, AIHM qərarlarının tərcüməsi və şərhidir. İnsan hüquqları sahəsini, bir bütöv disiplin kimi tədqiq edən kitab təəssüf ki, yazılmayıb. Ali məktəblərdə dərslik kimi oxudulacaq, oxuculara bu sahə ilə bağlı həm nəzəri, həm də konkret və praktiki bilik verə biləcək azərbaycan dilində bir əsər yoxdur. Bu kitabın yazılması, bu boşluğu qismən də olsa dol-durmağa yönəlir.

Kitabın həcmi, qoyulan hədəfə müqayisədə xeyli kiçikdir. Bu da zamanın azlığından irəli gələn bir nəticədir. Burada insan hüquqları haqqında ümumi bir təsnifat və bunların mahiyyəti haqqında açıqlama verildəndən sonra konkret beynəlxalq müqavilələrin qoruma mexanizmləri tədqiq edilmişdir. Azərbaycanın da tərəf olduğu və praktikada ən çox təsiri olan beynəlxalq normativ sənədlər üzərində durulacaq. İnsan hüquqları sahəsində onlarca sənəd qəbul edilib və onların hamısı bir kitabda əhatə oluna bilməz. Sadalananlarla bərabər, Azərbaycan qanunvericiliyinin də beynəlxalq sənədlərə uyğunluğu məsələsinə toxunacaq.

I. HÜQUQLAR, TƏSNİFATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İnsan hüquqları institutu, məzmun etibarilə müxtəlif, eyni statusa sahib olmayan hüquqları tədqiq edir və qoruyur. Lakin, mülkiyyət hüququ təbii və əsaslı hüquq olduğu halda, konkret bir həyat tərzində birləşməyi təmin edən həmrəylik (solidarity) hüquqlarının mahiyyəti belə tam aydınlığa qovuşmayıb. Habelə insan hüquqları institutu, mənbə etibarilə, beynəlxalq sənədlərə söykəndiyi kimi, milli qanunvericilik müddəalarına da əsaslanır. Konkret hüququn məzmununun doldurulması da maraq kəsb edir. Belə ki, mülkiyyət hüququnun məzmununu dolduran Mülki hüquq olduğu halda, söz azadlığı kimi hüquqların məzmununu isə fəlsəfə və siyasət elmi doldurur. Konkret hüquqlar baxımından bunu niyə bilməliyik? Məsələn, ayrı-seçkiliyə məruz qalmama hüququnun necə formalaşdığını bilməsək, müxtəlif hadisələrdə onu düzgün tətbiq edə bilməyəcəyik. Yəni hüquq hansı prinsiplərin təmin edilməsinə yönəlir, mütləq bilinməlidir.

Burada bir məsələni qeyd etməliyik. İnsan hüquqları institutu anarxiya rejiminə yönəlmir və insanın hər istədiyini edəbiləcəyi bir mühiti formalaşdırma məqsədini güdmür. Dövlətin insan hüquqlarına hörmətlə yanaşması, dövlətin bu sahədə tənizləmə aparma səlahiyyətini aradan qaldırmır, ancaq bu tənizləmənin məqsədini tənizləyir və məhdudlaşdırır. Anarxiya nizamı, bütün hüquqları təhlükə altına aldığına görə, nizam-intizam qorunmalıdır və dövlətin hakimiyyət səlahiyyətlərinə də hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Lakin hakimiyyət səlahiyyətləri, insanların legitim və əqləbatan maraqlarının məcmusundan ibarət olan, ictimai maraqların doyurulmasına yönəlməlidir. Burada insan hüquqları nəzəriyyəsi, demokratik rejimlərə bir məhdudiyyət gətirir – və konkret insanın çoxluq tərəfindən belə pozulmaz hüquqlar “qalası” göstərir. Avtoritar rejimlərdə isə, insan hüquqları institutu bir az daha fərqli məqsədə yönəlir və effektivliyi də daha zəif olur; o simvolik bir protestə və zülmə qarşı dirənən çoxluğun ideologiyasına dönüşür.

A. *İnsan hüquqlarının mənbəyi*

İnsan hüquqları nəzəriyyəsinin, birinci dərəcədə normativ və ampirik bir əsasla yox, fəlsəfi və siyasi bir əsasla söykəndiyi aydın olur. Təbii hüquq məktəbi ilə sıx bağlı olan təbii hüquqlar nəzəriyyəsinə görə,² insan hüquqları dövlətdən öncə var olub və ondan əvvəl gəlir. Dövlət bunları yaratmır, ancaq müəy-

² David P. Forsythe, *Human Rights in International Relations*, Cambridge University Press, 2000, s.29

yən edir. Siyasi cəmiyyət xaricində də bu hüquqlar olub, olmağa davam edəcək. Bu hüquqlara insan sırf insan olduğuna görə sahibdir. Buna görə insan hüquqlarına bəzən şəxsdən “ayrılmaz” hüquqlar deyilir.³ 1966 tarixli BMT-nin Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Sazişin (ICCPR) 16-cı maddəsi məhz bu anlayışa söykənir: Hər kəs hər yerdə hüquq subyekti kimi tanınma haqqına sahibdir. Düşünə bilərsiniz ki, bunun əksi mümkün olmadığına görə, bunu Paktda göstərməyə nə ehtiyac var? Halbuki ICCPR, hüquqların mənbəyini göstərir və dövlətlərin bunlara müdaxiləsinin yolverilməzliyinin fəlsəfi təməlini göstərir.

Burada tarixdə biraz səyahət edib, insanlıq sivilizasiyasının dəyərli bir əsəri olan 1789 tarixli Fransız İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsini yada salmaq lazımdır.⁴ Despotizm və monarxiyaya güclü bir səda kimi yaranan bu sənəd, zamanımız üçün belə aktualdır. Bəyannamənin preambulasında Fransa Milli Məclisi Tanrının hüçuru və qorunması altında, təbii, ayrılmaz və müqəddəs insan hüquqları ilə bağlı qaydalar bəyan edir. İnter alia qeyd edir ki, *hər bir siyasi birliyin məqsədi, təbii olan (dövlət tərəfindən verilməyən) azadlıq, mülkiyyət, təhlükəsizlik və zülmə qarşı dirənmə hüquqlarını qorumaqdır.*

Liberal fəlsəfənin bir məhsulu olan insan hüquqları institutu, dövlət tiraniyasını zəiflətmək məqsədini güdüdü. John Locke`un vaxtından da əvvəl, insanlar əsas hüquqlardan biri olan azadlıq hüququ uğrunda mübarizə aparırdılar. Burada onu qeyd etməliyik ki, insan hüquqlarının xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, konkret kateqoriya hüquqlar arasında sıx münasibət var. Və bunların çoxu da, məhz azadlıq hüququ ilə bağlıdır. Dar mənada azadlıq hüququ, həbsdə olmama və sərbəst yerdəyişmə imkanını ifadə etdiyi halda, geniş mənada azadlıq hüququ, din və söz azadlığını, şəxsi həyatın toxunulmazlığını, yaşamaq hüququnu və bir çox başqa hüquqları da əhatə edir. Bunu ona görə qeyd edirik ki, azadlıq hüququ uğrunda başlayan mübarizə və fikir axını, zamanla digər hüquqların irəli sürülməsinə və tanınmasına gətirib çıxarmışdı. İnsan hüquqları bizi tiraniya və despotluğa qarşı qoruyur; bu qoruma avtoritar rejimlərdə bir zümrənin despotluğuna qarşıdır, demokratiyalarda isə çoxluğun despotluğuna qarşı yönəlir.

Deməli, insan hüquqlarının birinci dərəcəli mənbəyi, insanın özüdür. Əsasən liberal fəlsəfənin birinci dərəcəli, bəlkə də tək meyarının insan olmasının səbəbi budur. Liberal fəlsəfə dəyərlərinin də öldüyünü, yaxud unudulduğunu sanmayın. Çünki ABŞ Prezidenti Barack Obamanın andiçməsi sırasında belə bu dəyərləri eşitmək mümkün idi.

³ Forsythe, s.3.

⁴ Bəyannamənin ingilis dilində tam mətni üçün baxın: <http://www.hrcr.org/docs/frenchdec.html>

İnsan hüquqlarının ikinci mənbəyi, siyasi sistemdir. Belə ki, siyasi sistemin ümumi vəziyyəti, hüquqların yaranmasından tutmuş, reallaşmasına və formalaşmasına qədər, insan hüquqlarına böyük təsir göstərir. Məsələn, liberal-demokratik sistemlərdə, insanların birinci kateqoriya hüquqları konkret dərəcədə təmin olunduğu üçün, ikinci və daha sonra da üçüncü kateqoriya hüquqlar uğrunda inkişaf gedib. Halbuki, xüsusilə totalitar rejimlərdə azad şəxsiyyətin ümumiyyətlə bir təminatı olmadığına görə, hansısa kateqoriya hüquqlardan və bunların təmin edilməsindən danışmaq qeyri-realdır. Əgər bir dövlətdə, vətəndaşın qondarma ittihamlarla həbs olunması mümkünsə, burada insan hüquqlarından hər hansı birisinə hörmət edilməsini təsəvvür etmək gülcüncüdür. Freedom House təşkilatı belə dövlətlər haqqında hər il öz məruzəsində qeyd edir.

Buna görə, “beynəlxalq insan hüquqları” anlayışı, bir az səhv mənada başa düşülür. Çünki həqiqətdə, insan hüquqları beynəlxalq olmur, lakin onlar universaldır. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquq sənədlərində də əks olunması, təbii və universal insan hüquqlarının mahiyyətini dəyişmir. Digər tərəfdən, insan hüquqları milli (daxili) hüquq tərəfindən əks olunub təminat altına alınmadıqdan sonra, insan hüquqları üfiqdə yanan simvolik bir ulduzdan başqa şey sayılmır.⁵

“Dövlətdən əvvəl və üstün” olan hüquqdan bəhs edərkən, insan hüquqlarının hamısı bu mahiyyətdə deyil. Bəzi hüquqlar bizə dövlət tərəfindən verilir və dövlət olmadan bu hüquqların təmin edilməsi mümkün deyil. Bu hüquqlara “iqtisadi və sosial”, bəzən də ikinci nəsil hüquqlar deyilir. Bu hüquqlar da, insanın cəmiyyət halında yaşadığı, ləyaqətli şəkildə şəxsiyyət kimi formalaşması üçün tələb olunan hüquqlardır. İkinci nəsil hüquqların inkişafında habelə kommunist və marksist fəlsəfəsinin də rolu olub. Bu məqama irəlidə bir daha toxunacağıq.

B. İnsan hüquqlarının təsnifatı

İnsan hüquqları müxtəlif təsnifat sistemlərinə tabedir. Əsas təsnifatlardan biri, bunları bir tərəfdən mülki və siyasi, digər tərəfdən isə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara bölməkdir. 80-ci illərdə bunlara 3-cü nəsil adlanan hüquqlar da əlavə olunub, bunlara da həmrəylik hüquqları da deyilir. Lakin bu 3-cü nəsil hüquqlar haqqında fikir birliyi yoxdur, nələrin bu kateqoriyaya daxil olduğu və bunların hüquqi rejimi mübahisəlidir.

İnsan hüquqlarının 3 nəslə bölünməsi, 1979-cu ildə Strasburqdakı Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutunun üzvü, milliyyətçə Çex olan Karel Vasak tərəfindən irəli sürülüb. Vasakın bu təsnifatı öz köklərini Avropa hüququndan aldığı kimi, Avropa dəyərlərini əks etdirirdi.

⁵ Luis Henkin, Gerald L.Numan, David V.Libron, İnsan Hüquqları, Bakı 2008, s.7

Mülki və siyasi hüquqlar öz əksini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında, UDHR⁶-in 3 – 21-ci maddələri arasında, habelə 1966 tarixli BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişdə (ICCPR) tapıb.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar isə, UDHR-in 22 – 28-ci maddələri arasında, Avropa Sosial Şərtində, habelə yenə 1966 tarixində bu hüquqlar üçün xüsusi olaraq tənzimlənən İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (ICESCR⁷) göstərilib.

BMT səviyyəsində iki ayrı Paktın hazırlandığını görürük. Bunun səbəbi nədir? UDHR-də hər iki nəsil hüquqlar birləşdirildiyi halda, niyə 1966 Paktlarında bunlar ayrı müqavilələrdə tənzimlənib?

Səbəbi budur ki, bu hüquqlar fərqli hüquqi rejimə tabedir və dövlətlərə gətirdiyi öhdəliklər də fərqlidir. Sosial hüquqları təmin etmənin, həm ideoloji həm də iqtisadi yönələri var, hər dövlətin də şəraiti buna uyğun olmaya bilər. Mülki və siyasi hüquqlar baxımından, vəziyyətin belə cəhəti var ki, başda SSRİ olmaqla, bəzi dövlətlərin öz təbəələrinə bütün bu hüquqları tanımaq niyyətləri yox idi. Bu səbəblə, bu Paktlara həm qeyd-şərt imkanları gətirildi, həm də hüquqlar ayrı ayrı sənədlərdə (Konvensiyalarda) tənzimləndi.

Üçüncü nəsil hüquqlara gəldikdə, bunlarla bağlı hər hansı beynəlxalq sənəd mövcud deyil.⁸ Bunun səbəbi, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, ondan ibarətdir ki, həmrəylik hüquqları haqqında tam bir hüquqi və siyasi uzlaşma mövcud deyildir.

Bu təsnifatda əsas meyarın nə olduğunu və bununla hansı məqsədlərin güdüldüyü sualı ağla gələ bilər. Habelə bu təsnifatın, müvafiq hüquqların hüquqi rejiminə necə təsir göstərdiyi də başqa bir məsələdir.

Mülki və siyasi hüquqların digər adı, təbii hüquqlardır. *Natural rights* olaraq bunların adlanması, anqlo-sakson hüquqdan irəli gələn bir ənənədir. Təbii hüquqlar, mahiyyəti etibarilə universal hüquqlardır, insan əxlaqından ayrılmazdır və davranış ya da ki, inanclara bağlı deyildir. Təbii hüquqlar, qeyd olunduğu kimi, təbii hüquq məktəbinin bir məhsuludur. Bilindiyi kimi təbii hüquq məktəbi, liberalizm axımının öncüsü və ilhamçısı olmuşdur. Avropada təbii hüquq məktəbinin tərəfdarları, Saint Thomas başda olmaqla, hüququn

⁶ Universal Declaration of Human Rights, 1948 tarixli BMT sənədidir, bağlayıcı qüvvəsi yoxdur.

⁷ International Covenant on Economic, Sosial and Cultural Rights

⁸ Bununla belə ayrı ayrı hüquqlarla bağlı tənzimləmələr mövcuddur. Məsələn, Orxus Konvensiyası sağlam ətraf mühit hüququnu tənzimləyir.

mənbəyini Allahda görürlər. Bu məktəbin sekular (dünyəvi) tərəfdarları isə, təbii hüququn mənbəyini təbiətdə görürlər.⁹

Təbii hüquq (natural right) anlayışını, qanuni hüquq (legal right) anlayışı ilə müqayisə etmək mümkündür. Qanuni hüquq dövlət, ya da cəmiyyət tərəfindən vətəndaşların mənfəəti üçün yaradılır. Halbuki təbii hüquqlar, dövlətin tanıyıb-tanınamasından asılı olmayaraq özü-özünə var olan bir hüquqdur. Birinci nəsil hüquqların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlar insanın əsas, ayrılmaz və ən vacib hüquqlarını təşkil edir. Qanuni hüquqlara isə ikinci nəsil insan hüquqlarını, yəni iqtisadi və sosial hüquqları misal kimi göstərə bilərik.

Fransız inqilabının məhsulu olan 1789 tarixli İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsində də təbii hüquqlar tənzimlənmişdi.

Təbii hüquqlara misal kimi, ilk növbədə yaşamaq və azadlıq hüququnu göstərmək olar. Mülkiyyət hüququnu da J.Locke kimi alimlər təbii hüquqlar arasında görüb, T.Jefferson isə mülkiyyəti xoşbəxt olmanın ayrılmaz ünsürü sayıb. Rousseau mülkiyyəti təbii hüquq saymamaqla bərabər, Hobbes və Locke ilə bərabər “ictimai müqavilə” nəzəriyyəsinin müdafiəçiləri kimi, insanların öz təbiətlərinə və ehtiyaclarına görə davranmayı təbii hüquqlardan sayıb; filosofa görə bunlar dövlətdən əvvəl gəlir və dövlət tərəfindən bəxş edilməyib. Təbii hüquqlar anlayışının zamanla nəzərə alın bilməyən “meyvələri” ortaya çıxır. Təbii hüquqları pozan şəxslərin məsuliyyəti illər keçdikdən sonra irəli sürülür. Buna yaxşı misal versək, 2009-cu ilin Yanvar ayında İspaniya Ali Məhkəməsinin verdiyi qərarı yada sala bilərik: İsrail hökumətinin bəzi üzvlərini, Müdafiə Naziri Benjamin Ben-Eliezer kimi, 2002-ci ildə Gəzzada 15 mülki şəxsin ölümü və 150 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən raket zərbələrinə görə insanlığa qarşı cinayət törətdiklərinə görə məhkum olunmuşdu.¹⁰ Birinci nəsil hüquqların bir digər adı da “klassik” hüquqlardır. Bu hüquqlar ona görə klassik adlan-dırılır ki, bunlar uğrunda mübarizə 18-ci əsrin əvvəllərindən bəri daha da artmışdır.

İkinci nəsil hüquqlar baxımından da bu məqamlara toxunmalıyıq. Təbii hüquqlardan başqa, elə amillər və hallar var ki, bunlar təmin edilmədən birinci nəsil hüquqların həyata keçirilməsi xeyli çətin olur. Məsələn, pulu olmayan və çox kasıb bir insan üçün hərəkət (səyahət) azadlığı böyük bir məna və əhəmiyyət kəsb eləmir. Digər tərəfdən, təhsil ala bilməyən insan üçün, söz və ifadə azadlığının böyük əhəmiyyəti yoxdur. Habelə əmək hüquqları təmin

⁹ Əliyev Əmir, **Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri**, NAT Co Publishing, Bakı 2007, s.10.

¹⁰ CNN Europe, 30.01.2009

olunmayan bir insan üçün şəxsi və ailə həyatına hörmət edilmə məsələsi xəyali bir hədəfdir.¹¹ Lakin ikinci nəsil hüquqların vacib xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, bunlar dövlət tərəfindən tanınır və mahiyyətcə ictimai olan hüquqlardır, yəni insanın cəmiyyət halında yaşamasından irəli gəlir. Bu meyarı nəzərə alaraq, bunları siyasi hüquqlarla qarışdırmaq olmaz, çünki siyasi hüquqlar hər nə qədər cəmiyyətə yönəlik olsalar da, bunların məqsədi və səbəbi azadlıq hüququnu təmin etməkdir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar insanın cəmiyyət daxilində özünü ləyaqətli şəkildə inkişaf etdirə bilməsinə yönəlir. Bu səbəblə, ikinci nəsil hüquqları, hardasa birinci nəsil hüquqların dolaylı təminatçısı kimi görmək mümkündür. Həqiqətən də, sosial və iqtisadi hüquqların elə bir minimum həddi var ki, o həddin altında həyat tərzinə məruz qalmış insan birinci nəsil hüquqlarından da faydalana bilməz.

Məhz buna görə, UDHR, 1948-ci ildə hazırlananda bu bəyannaməyə həm birinci, həm də ikinci nəsil hüquqlar daxil edilib. Hər iki nəsil hüquqların UDHR-də yer almasının səbəbi ondan irəli gəlirdi ki, bunların ancaq bir yerdə var olduğu bir sistemdə bu hüquqların təmin edilməsinin mümkün olacağına dair qənaət hakimdi. Həqiqətən də, mülki və siyasi hüquqlar olmadan ikinci nəsil hüquqları təmin etmək mümkün olmadığı kimi, bir insanın mənzili və iş yeri olmadan, aclıq və səfalət içində birinci nəsil hüquqlarını yaşaması çətin görsənir (buna *full belly* “dolu qarın” tezi də deyilir).

Burada yenə bir məqama daha diqqət yetirməliyik. İnsan hüquqları nəzəriyyəsi qərb mədəniyyətinin bir məhsuludur. Qərb ölkələri üstünlüyü daha çox birinci nəsil hüquqlara verirlər. ABŞ-da indiyə kimi, *due proses of law* deyilən məhkəmə təminatı ancaq həyat, azadlıq və mülkiyyət hüquqları ilə bağlı mübahisələrdə tətbiq olunur. Avropa qitəsində sosial hüquqlara daha çox diqqət yetirilir,¹² amma birinci dərəcə hüquqlar orada yenə əsasdır. Bilirik ki, sosial hüquq dövləti anlayışı, hal-hazırda Avropa qitəsində hakimdir. Lakin bunun səbəbləri arasında, eyni zamanda, II Dünya Müharibəsindən sonra Avropada nisbətən güclü olan sosialist hərəkatlar da yer alır. Köhnə sosialist dövlətlər və Asiya ölkələri iqtisadi və sosial hüquqlara daha böyük əhəmiyyət verdikləri halda, birinci nəsil hüquqları isə çox vaxt təmin etməkdən aciz olublar. Məsələn, SSRİ-də pulsuz müalicə, təhsil, istirahət hüquqları təmin edildiyi halda, söz

¹¹ Beetham, s.147.

¹² Amerikadan fərqli olaraq Avropada sosial hüquqlara üstünlük verilməsinin səbəbi, inkişaf etmiş sosialist-əməkçi hərəkatı ilə bağlıdır. Belə ki, 60-70-ci illərdə İtaliya və Fransa kimi ölkələrdə kommunist partiyalarının yüz minlərcə üzvləri vardı. Halbuki ABŞ-da bunlar qadağan idi. Avropada belə siyasi şəraitdə, “sosial hüquq dövləti” konsepsiyası və sosial hüquqlar inkişaf etmişdi.

azadlığı kimi əsas hüquqlar qətiyyənlə tanınmırdı. Bunun əksinə ABŞ-da isə, iqtisadi və sosial hüquqlar mütləq şəkildə təmin olunması hüquqlar sayılmır.¹³

İnsan hüquqları üçün nəzərdə tutulan bir digər təsnifat, bunları neqativ və pozitiv hüquqlar olaraq ikiye bölməkdir. Neqativlik və pozitivlik yaxşı ya da pis olma mənasında ələ alınmır. Yaxşı ya da pis hüquq, əlbəttə ki, olmaz. Burada dövlətin konkret hüquqa qarşı hansı mövqedə duracağı nəzərdə tutulur – dövlət konkret hüququ təmin etmək üçün hərəkətsiz qalıb müdaxilə etməməlimi (qarışmamalı), yoxsa tam tərsinə, hüququ təmin etmək üçün nəşə etməlidir? Azadlıq hüququ ya da söz azadlığı baxımından dövlət müdaxilə etməməlidir, sizə qarışmamalıdır, onun məmuru gəlib sizin qapınızı döyməməlidir. Lakin təhsil hüququnun ya da mənzil hüququnun təmini üçün, dövlət məktəb açmalı ya da kooperativ mənzillərin tikintisinə kömək etməlidir.

Əvvəllər hesab olunurdu ki, birinci nəsil hüquqlar neqativ hüquqlardır, halbuki, ikinci nəsil hüquqlar pozitiv hüquqlardır. Bu yanaşma tərzilə bir zamanlar düzgün hesab oluna bilərdi. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ, neqativ hüquqlar baxımından da dövlətin pozitiv öhdəliklərini gətirməyə başladı. Məsələn, yaşamaq hüququna hörmət edən dövlət öz məmurları tərəfindən vətəndaşın həyatına qəsd etməməli və bu neqativ öhdəlikdir. Lakin əgər vətəndaş ehtimal olunan cinayətə qarşı dövlətdən qoruma tələb edərsə, dövlətin o vətəndaşı qoruma kimi bir öhdəliyi yaranır və bu da pozitiv öhdəlikdir. Ona görə, indi “neqativ-pozitiv hüquq” təsnifatından daha çox, dövlətin “neqativ ya da pozitiv öhdəliklərindən” bəhs olunur. Bununla belə, din azadlığı, azadlıq hüququ, məlumat yayma azadlığı kimi hüquqlara, hələ də sırf neqativ hüquq kimi yanaşmaq mümkündür.¹⁴

İndi isə təsnifat üzrə insan hüquqlarının xüsusiyyətlərini tədqiq edək.

1. Birinci nəsil hüquqlar

Bunlara eyni zamanda mülki və siyasi hüquqlar, təbii hüquqlar, neqativ hüquqlar da deyilir. Bir başqa adı da *əsas* insan hüquq və azadlıqlarıdır.¹⁵ Hamısı, demək olar, eyni mənaya gəlir.

Birinci nəsil hüquqların banisinin kim olduğu haqqında danışmaq çətin-dir. Əslində “təbii” hüquq olduqlarına görə, bunların bir banisinin olduğu mübahisəlidir. Lakin burada John Locke`un adını qeyd etməyə dəyər. Locke bütün insanların yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququna sahib olmalarını bir “təbiət

¹³ Henkin, Numan, Libron, s.141.

¹⁴ Yəni bunların təmin edilməsində dövlətin pozitiv öhdəliyi heç vaxt yaranmır.

¹⁵ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası bunları məhz belə adlandırır.

qanunu” olaraq adlandırmışdı. Ona görə bu hüquqların mənbəyi, insanın Allah tərəfindən yaradılmasındadır: necə ki, Allah insanı yaradanda ona əl və ayaq, göz və qulaq veribsə, elə də insana bərabər hüquqlar tanıyıb, insana bu dünyada həyatını ən gözəl şəkildə yaşamağa haqq verib.¹⁶

Birinci nəsil hüquqları belə səciyyələndirmək olar:

- Neqativdir, yəni bunların reallaşması üçün dövlətin bunlara qarışmaması kifayətdir;
- Maliyyət tələb etmir (dövlət üçün);
- Aktualdır, yəni bunların reallaşması uzun zaman tələb etmir və siyasi iradənin istəyi buna kifayət edir;
- Dəqiqdir, yəni bunların mahiyyəti açıq və aydındır;
- qeyri-siyasi, qeyri-ideolojiktir;
- Kapitalistdir, çünki liberal ideologiyanın məhsuludur;
- Hüquqi olaraq qorunan, real hüquqi imkanları ifadə edir;
- Bunları qorumaq üçün beynəlxalq təminat sistemləri nəzərdə tutulur.¹⁷

Birinci nəsil hüquqlar, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, azadlıq hüququ və siyasi həyatda iştirak ilə əlaqəli olurlar. Məqsədləri şəxsin ətrafında toxunulmaz bir dairəni cızmaq və dövlətin müdaxiləsindən qorumaqdır. Bu baxımdan siyasi həyata iştirak etmək, azadlığın qorunması üçün vacibdir, çünki özünüz haqqında qərar almasanız, bu qərarı sizin haqqınızda başqası alacaq, taleyinizi həll edəcək və beləliklə azadlığınızı təhlükə altına qoya biləcəkdir. Valideyinlər istisna olmaqla, insanı ən yaxşı qayğısına qalan onun özüdür.

Birinci nəsil hüquqlar arasında *inter alia* bunları göstərmək olar:

- yaşamaq hüququ,
- şəxsi həyat və mənzil toxunulmazlığı hüququ,
- azadlıq hüququ,
- söz azadlığı,
- fikir və din azadlığı,
- ədalətli məhkəmə hüququ,
- sərbəst toplaşma hüququ,
- başqaları ilə birləşmə hüququ,
- seçki hüququ.

Birinci nəsil hüquqlar baxımından, dövlət müxtəlif bəhanələr irəli sürərək, bunları təmin etməkdən boyun qaçıra bilməz. Habelə “keçid dövrü”, maliyyə və

¹⁶ Andrew Hacker, **Political Theory**, Macmillian Company, New York 1961, s.269.

¹⁷ Burada Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, BMT İnsan hüquqları Komitəsi kimi qurumlar nəzərdə tutulur.

vəsait çatışmamazlığı böhranı kimi səbəblərə əsaslanaraq, bu hüquqlar pozula bilməz. Qeyd edilən kimi, bu hüquqlar aktual və təcili hüquqlardır. Dövlətin bunlara müdaxilə etməsi, bir qayda olaraq, yol verilməzdir. Lakin *tənzimləmə* şəklində bir müdaxilə bəzi hüquqlar baxımından mümkündür. Fəqət bu tənzimləmə hüququ məhdudlaşdırıcı və çətinləşdirici mahiyyət daşıyamalıdır. Bu dediklərimiz liberal-demokratik sistemlərə aiddir. Avtoritar və totalitar sistemlər isə, konkret bir hüququ təmin edə bilirlər, lakin bunların motivi o hüquqa hörmət prinsipi olmayıb, idarə edənlərin mərhəmətidir; tanınan hüququn həcmi və təminatı da “kralın” mülahizəsinə görə dəyişir.

Liberal-demokratik sistemlərə və bunlarda hakim olan siyasi mədəniyyətə qayıtsaq, bir misal vermək yerində olar. Təşkilatların dövlət qeydiyyatına alınması şərti, birləşmə azadlığına qeyri-legitim müdaxilə təşkil edirmi? Burada qeydiyyat prosesinə, mərhələlərinə, müddətinə, qeydiyyat üçün lazım olan sənədlərə baxmaq lazımdır. Nəticədə qərar vermək mümkündür ki, konkret ölkədəki qanunvericilik (yəni qeydiyyatla bağlı müddəalar) birləşmə azadlığını pozur ya yox.

Birinci nəsil hüquqların məhkəmə təminatı var (olmalıdır). Yəni bunlar pozulduqda məhkəməyə müraciət edərək bunların bərpasını istəmək mümkündür. Birinci nəsil hüquqlar ayrılmazdır, şəxs istəsə belə, bunlardan imtina etməsi mümkün deyildir.¹⁸

ABŞ Dövlət Departamentinin hər il yayımladığı məruzələr var, bunlar konkret ölkələrdəki insan hüquqlarının durumu haqqında olur.¹⁹ Orada müxtəlif hüquqlar baxımından qiymətləndirmə aparılır, bunlardan biri də “xalqın dinc yolla iqtidarı dəyişdirmə hüququdur”. Seçki hüququnun uzantısı olan bu hüququn varlığı, özü ilə bərabər, Locke`dan qalan bir “zorba dövlətə qarşı dirənmə və qiyam” hüququnu²⁰ da üzə çıxarır. Mahiyyətcə birinci nəsil hüquqlardan olan bu hüquq haqqında, liberal demokratiyalarda, ümumiyyətlə, bəhs olunmur.

¹⁸ Hacker, s.270.

¹⁹ Qeyd olunmalıdır ki, ABŞ-nın “insan hüquqları reyestri” çox da təmiz deyildir. Quantanomu hərbi bazası və orada törədilən haqsız işgəncələr, ABŞ-nın bu məsələdəki imicinə neqativ təsir vurmuşdu. Bununla bərabər ABŞ Dövlət Departamentinin ölkələrdəki insan hüquqları ilə bağlı müvafiq raportları, öyrənməyə və ölçü götürməyə dəyər qiymətləndirmələrdir.

²⁰ Zorba dövlətlərə qarşı dirənmə, itaətsizlik və qiyam hüququ, uzun müddət mübahisə predmeti olub. Əslində təbii olan bu hüquq, saray ailələrinin təsiri ilə mübahisələndirilib. Bu hal, həm Avropa üçün, həm də islam ölkələrində nəzərə çarpıb. Jean Bodin bu hüququ tanımamışdı. Locke onu məhdud şəkildə tanımışdı. Xəlifə Ömərın “mən düz yoldan çıxsam nə edərsiniz?” sualına, məsciddə olanlardan birisi “biz səni əyri qılınclarımızla düzəldərik” cavabını verməsi, islam hüququnda dirənmə və qiyam haqqının olduğunu göstərirdi. Lakin sonrakı illərdə üləmə belə bir fitva vermişdilər ki, dövlət başçısı haqq yoldan çıxsa belə, ona itaət olunmalıdır; ancaq namazı tərک etdikdə xalqa üsyan hüququ tanınırdı.

Çünkü 21-ci əsrdən geriyyə baxıldıqda, Avropa demokratiyaları üçün bu, keçilmiş bir mərhələdir.

2. İkinci nəsil hüquqlar

“İkinci” sözü ilə, bunların birinci nəsil hüquqlarından daha sonra gəldiyi, xronoloji olaraq da daha sonra irəli sürüldüyü və tələb olunduğu mənasına gəlir. Həqiqətən də, liberal fəlsəfə, ilk növbədə birinci nəsil hüquqlar üzərində dayanırdı. İkinci nəsil hüquqlar üzərində ilk dəfə sosialistlər hərəkətə keçiblər. 20-ci əsrin ikinci yarısında isə, Qərb fəlsəfəsi də bunların əhəmiyyəti üzərində durmuşdur.

Bunlara iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar deyildiyi kimi, pozitiv hüquqlar da deyilir. İkinci nəsil hüquqları belə səciyyələndirmək olar:

- pozitivdir, yəni bunların reallaşması üçün dövlət bir iş görməlidir;
- resurs tələb edirlər, yəni bunların reallaşması üçün dövlətdən konkret məsrəf tələb olunur;
- zaman tələb edirlər, çünki bunların reallaşmasında həm maliyyə vəsaitləri, həm də bir fəaliyyətin icrası tələb olunur;
- qeyri-müəyyəndir, yəni bunların təmin edilib-edilmədiyini qiymətləndirmək çətindir;
- ideolojiqdir, yəni bu kateqoriyada hansı hüquqların yer alacağına dair consensus yoxdur;
- mahiyyətcə sosialist hüquqlardır;
- hüquqi (məhkəmə) təminatları zəifdir, yəni onların pozulması halında bərpa olunmaları üçün hüquqi mexanizmlər əksikdir.

Birinci nəsil hüquqlar azadlıqla bağlı olduqları kimi, ikinci nəsil hüquqlar bərabərlik hüququ ilə bağlıdırlar. Lakin bərabərlik hüququ, siyasi həyat baxımından birinci nəsil hüquqlara daxil olduğu halda, “iqtisadi bərabərlik” insanın əmlakı və iqtisadi statusu baxımından ikinci nəsil hüquqlara aid olur. İkinci nəsil hüquqlar, cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinə eyni şərtləri və eyni rəftarı təmin etməyə yönəlir. Bunlar əsasən II Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlər tərəfindən tanınmağa başlanıb. Bu hüquqlar arasında bunları göstərmək olar:

- mənzil hüququ (mənzil toxunulmazlığı ilə qarışdırmamaq lazımdır);
- əmək hüququ;
- sağlamlıq hüququ (dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə müalicə hüququ);

- sosial sığorta hüququ (pensiya yaşına çatıb təqaüd alma imkanı)²¹;
- işsizlik sığortası;
- təhsil hüququ.²²

İkinci nəsil hüquqlar da birinci nəsil hüquqlar kimi, UDHR²³ tərəfindən də nəzərdə tutulur. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ICCPR-da bunlar əsasən yoxdur.

3. Üçüncü nəsil hüquqlar

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, üçüncü nəsil hüquqlar, qeyri-rəsmi təsnifat olaraq qalır. Bunlara “həmrəylik” (solidarity) hüquqları da deyildiyini nəzərinizə çatdırmışdıq. Bunların bir digər xüsusiyyəti budur ki, 1966 tarixində ICESCR Paktına daxil edilməyən və sonradan irəli sürülən hüquqlar, əsasən, bu kateqoriyaya daxil edilib. Mübahisəli olan bu hüquqlar kateqoriyasına aşağıdakılar daxil edilir:

- qrup və kollektiv hüquqlar, məsələn, qrup şəklində müraciət etmək hüququ;
- öz müqəddəratını təyin etmə hüququ;
- iqtisadi və sosial inkişaf hüququ;
- sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- ölkənin təbii sərvətlərinə hüquq;
- başqaları ilə əlaqə qurma hüququ;
- mədəni vəərəsəcilikdə iştirak etmə hüququ.

Yuxarıda sadalanan hüquqlara baxdıqda bu xüsuslar nəzərə çarpır: bunlardan bəziləri müstəmləkə xalqların inkişafı mərhələsində irəli sürülən hüquqlardır. Digərləri isə liberal cəmiyyətlərin inkişafı ilə ortaya atılıb, məsələn, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ.

Bu hüquqların bir hissəsi, milli qanunvericiliklə tanınır. Belə olan halda, bunların ölkə daxilində məhkəmə təminatı ola bilər. Lakin beynəlxalq sistemdə,

²¹ Əlillik və sair sığortalar da buraya daxildir.

²² Təhsil hüququnu birinci nəsil hüquq hesab edənlər var. 1966 tarixli ICCPR-də tənzimlənməyib. Lakin təhsil hüququnu məlumat alma azadlığının bir uzantısı sayanlar var. Habelə mülki və siyasi hüquqları tənzimləyən AİHK, 1-ci protokolunda təhsil alma hüququnu da tənzimləyir. Azərbaycan xalqı üçün, təhsil hüququ yaşama hüququndan sonra 2-ci yerdə gəlir. Bu iddia ona əsaslanır ki, xalqımız şagirdin səviyyəsinə və oxumaq istəyib-istəməməsinə baxmayaraq, öz övladlarını oxutmağa cəhd edir. Yaşamaq hüququnun cəmiyyətdəki əhəmiyyətini isə bu ənənəvi söz isbat edir: “Əsas məsələ can sağlığıdır”. Seçki hüquqları, söz azadlığı və ədalətli məhkəmə baxışı hüququna isə atalar sözlərinin verdiyi qiymət belədir: “xalq üçün ağlayanın gözü kor olar”.

²³ Universal Declaration of Human Rights - BMT əsas insan hüquqları sənədlərindən biridir.

ikinci nəsil hüquqların təminatı olmadığı nəzərə alınsa, rahatlıqla anlayırıq ki, həmrəylik hüquqlarının beynəlxalq təminat mexanizmi yoxdur. Bu o mənaya gəlir ki, həmrəylik hüquqlarından birisinin pozuntusu ilə qarşılaşsanız, onu ancaq milli qanunvericilik buna imkan tanıdığı hallarda, milli müstəvidə qoruya bilərsiniz.

Sağlam ətraf mühitdə yaşama hüququna isə ayrıca qiymət verilməlidir. Belə ki, milli qanunvericiliklərdə getdikcə tanınan bu hüquq, təsirli və dolğun normativ, həm də ideoloji/siyasi təməllərə sahib olmağa başlayır. Avropada Orxus Konvensiyasının imzalanması ilə bu hüquq beynəlxalq qorunmaya alındığı kimi, AIHM yeni presedent hüququ ilə mənzil toxunulmazlığı ilə əlaqə qurularaq, Konvensiya çərçivəsində bu hüququ qoruma altına alır.

C. İnsan hüquqlarının xüsusiyyətləri

İnsan hüquqları, şəxsin sırf insan deyilən ləyaqətli, şüurlu və sərbəst iradəli varlıq olduğuna görə, hər yerdə və hər kəsə qarşı yönəldilə bilən, şəxsin “qorunan qalası” olan və onu digər şəxslərə, cəmiyyətə və dövlətə qarşı qoruyan, bununla belə, həm dövlətə öhdəlik qoyan, həm də hüquq sahibinə də bəzi öhdəliklər yükləyən hüquqlardır.

Tarix, elm, həyat, cəmiyyət sürətlə inkişaf edir. Buna görə 1789 tarixində deyilən sözlər sizi nə qədər heyran edə bilər? Heyran olmağı bacaran insan üçün, 1789 tarixli Fransız İnsan və vətəndaş hüquqlar Deklarasiyasını oxumağa fayda var. Sənədə görə, azadlıq²⁴, mülkiyyət, təhlükəsizlik və repressiyalara qarşı dirənmək hüququ, insanın təbii hüquqlarındandır, universaldır. Bu hüquq bütün insanlara aiddir, vətəndaşlığa baxılmadan. Müddətə bağlı olmayan, ayrılmaz, müqəddəs, təbii hüquqlardır. Aradan 220 il keçməsinə baxmayaraq, regionumuz üçün çox aktual sözlərdir. Məsələn, Deklarasiyanın 2-ci maddəsi deyir ki, “Hər bir siyasi cəmiyyətin məqsədi insanın təbii və müddətin keçməsi ilə bağlı itirilməyən hüquqları qorumaqdır”.

²⁴ Azadlıq hüququ, insanın sahib olduğu ən vacib hüquqdur. O olmadan, yaşamaq hüququn çox da mənası yoxdur. Bir çox hüquq məhz bu hüquqdan törəmədir. İfadə azadlığı məsələn. Hətta fikir və inanc azadlığının bir növü olan sevgi hissi, azadlıq hüququna sıx bağlıdır. Azad insan sultan olduğu kimi, azad olmayan insan daim rəzil və zəlidir. Azadlıq, bir başqa sözlə, şəxsin “toxunulmaz dairəsinin” olmasını tələb edir, elə bir dairə ki, dövlət daxil heç kəs ora müdaxilə edə bilməz. 1789 Deklarasiyasına görə, azadlıq hər cür təzyiqdən uzaq olaraq, başqasına zərər verməyən hər şeyi etmək imkanını ifadə edir. Buraya Monteskyönün sözlərini əlavə etmək istəyirik: azadlıq heç kəs tərəfindən idarə olunmamaq mənasına gəlmir, azadlıq səninlə bərabər hüquqlara sahib insan tərəfindən idarə olunmaq mənasına gəlir.

Əslində hər hüququn insan hüququ olmadığını qeyd etməliyik. Qanunvericilik sizə müxtəlif hüquqlar tanıya bilər.²⁵ Amma bunların hamısı, hətta çoxu “insan hüququ” statusunda deyildir. Daha əvvəl “qanuni hüquq” sözü ilə nəzərdə tutduğumuz məhz bu idi. Məsələn, ali məktəb tələbələrinin tətillik hüququ, insan hüququ sayılırmı? İnsanların təhsil alma hüququ insan hüququ olmaqla bərabər, yay aylarındakı tətillik (istirahət) hüququ bir insan hüququ sayılmır.

Müqavilədən ya da inzibati aktdan hər hansı bir hüququnuz yarana bilər. Bunlar da insan hüququ sayılmır. *Sonradan əmələ gələn hüquqlar insan hüququ sayılmır.* Beləliklə, insan hüquqlarının ilk xüsusiyyəti budur ki, **onlar insanın sağ olaraq doğulması şərtilə o insan üçün dərhal, doğuluşda yaranır.** Düşünməyin ki, 1 yaşda olan uşağın azadlıq hüququ yoxdur, çünki o tamamilə valideynlərinin nəzarəti altındadır. Uşağın fəaliyyət qabiliyyəti məhdud ola bilər, lakin o tam bir hüquq subyektidir və insan hüquqlarına tam həcmdə sahibdir. Amma uşağın öz hüquqlarından yararlanması məsələsinə gəldikdə, bu hüquqların bəzilərinə tam, bəzilərinə isə qismən istifadə edilir. Məsələn, bir uşaq söz azadlığından, yerinə görə yetkinlik yaşına çatmayandan daha geniş istifadə edə bilər: nə deyirsə desin, məsuliyyəti əsla yaranmaz. Hətta Avropada yaşayaraq yəhudi soyqırımını inkar etsə belə.²⁶ Bu sözümlərimizin ən gözəl isbatı, Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar Şərtinin 24-cü maddəsidir: həmin maddədə açıq aşkar yazılıb ki, hər bir uşaq öz fikirlərini sərbəstcə ifadə edə bilər.

İnsan hüquqlarından fərqli olaraq, qanuni hüquqların yaranması və formalaşması həmişə özü-özünə olmur və bəzi şərtlərə bağlıdır. Məsələn kreditör hüququ müqavilə bağlandıqdan sonra yaranır. Halbuki azadlıq hüququna bir insan doğuşdan bəri sahibdir. Buna görə də insan hüquqları universal sayılır, insan hüquqları bir müqavilə ya da inzibati aktla yaranmır.²⁷

UDHR-in 1-ci maddəsində bütün insanların azad doğulduğu, ləyaqət və hüquqlarda da bərabər olduqlarını bəyan edilir. Deklarasiyanın belə deməsi təsadüfi deyildir. Həqiqətən də, insanın doğulması ilə azad olması və hüquqları əldə etməsi, eyni zamanda bərabərlik hüququnun da dərhal yarandığını, bunların məcburi və təbii bir hüquq olduğunu isbat edir.

İnsan hüquqlarının bir digər xüsusiyyəti, yenə ilk xüsusiyyətinə bağlı olaraq, bunların **ayrılmaz, imtina oluna bilməz və başqasına keçməyən** hüquq olmasıdır. Belə olmasının səbəbi insanın insan olmasından irəli gəlir. Amma

²⁵ Mehdi Niyazi (red), Haqları necə qorumalı, Bakı 1999, s.69.

²⁶ II Dünya Müharibəsində faşistlərin yəhudilərə qarşı törədilən təmizləmə fəaliyyətinin bir soyqırım olduğunu tanımaq, bəzi (bir çox) AŞ ölkələrinin qanunvericiliyinə görə cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Söz azadlığının bir ifadəsi olan bu cür davranışların cinayət hesab olunması, ağıla sığmazdır.

²⁷ Enver Bozkurt, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayınları, Ankara 2006, s.20.

bu tezis sadəcə simvolik və qulağa xoş gələn tezis deyildir. Bunun praktiki nəticələri tətbiqatda özünü biruzə verir (verməlidir). Məsələn, yaşamaq hüququ ayrılmaz olduğuna görə, insanın özünə qəsd edib intihar etmə səlahiyyəti yoxdur, buna cəhd edənin durdurulduğunu görürük. İnsan hüquqlarına belə bir xüsusiyyət tanınmasa, bu ona gətirib çıxarar ki, hakimiyyət orqanları hədə-qorxu ilə insanları bu hüquqlardan imtina etməyə məcbur edər.

Burada bir məqamı təkrar etməliyik: müasir insan hüquqları nəzəriyyəsi, liberal siyasi nəzəriyyəyə əsaslanır. Liberalizm də, bir neçə kontekstdə dövlətə (hakimiyyət orqanlarına) etibar eləmir və onları insan hüquqlarının əsas rəqibi kimi görür. Bu təsadüfi deyil. Qərb mənşəli düşüncə tərzii belədir – təminat olmadan heç kəsə güvənmə, sırf vədlərə, hüsnüzənn və ümidlərə etibar etmə. Qonşuluqda, iş həyatında, kommersiyada, dövlətlə münasibətdə bu qaydaya riayət olunur, münasibətlər yazılı şəkildə və hüquqi normalarla tənzimlənilir. Bu eyni zamanda, Qərbin siyasi və hüquqi mədəniyyətinin bir təzahürüdür. Çünki bunu onlara keçmişlərin acı təcrübəsi öyrədib.

Yuxarıdakı məqamı qeyd etdikdən sonra, mülki hüququn bir institutu kimi bilinən “şəxsiyyət hüquqlarına” toxunmaqda fayda var. Şəxsiyyət hüquqları ilə insan hüquqlarını da qarışdırmamaq lazımdır. Hər ikisinin ortaq cəhəti budur ki, bunlar əmlak hüquqlarından sayılmır və pulla ölçülmür. Şəxsiyyət hüquqları - əmlak hüquqları ayırımı mülki hüquqda tətbiq edilir. İnsan hüquqları isə ümumi (public) hüququn tədqiq etdiyi bir institutdur.

İnsan hüquqlarının üçüncü xüsusiyyəti, bunların yaranması və mənbəyi baxımındandır: **bunlar insan ləyaqəti ilə sıx bağlıdırlar**, bu səbəblə insan ləyaqətinə zidd olan hər cür davranış və fəaliyyət, bu əsas və təbii prinsipə zidd olacağına görə, batildir. Bu hal xüsusi hüquqa təsir göstərdiyi kimi, ümumi hüquqda da özünü biruzə verir. Məsələn, qumar borcundan yaranan kreditor hüququna dövlət təminat vermir. Eyni şeyi bir insanın müqavilə üzrə ləyaqəti alçaldıcı öhdəlik altına girməsi üçün də deyə bilərik. Ümumi hüquqa isə belə bir misal verə bilərik ki, işgəncə ilə toplanan sübutlar, mötəbər olsalar belə, ədalət mühakiməsində istifadə olunmur. Habelə bu sübutlardan törəmə sübutlar üçün belə vəziyyət eynidir.

İnsan hüquqlarının dördüncü xüsusiyyəti də budur ki, bunlar **universal**-dır. Əslində universallıq, daha çox birinci nəsil (əsas) hüquqlara aiddir. Bu iddia ikinci nəsil hüquqlar baxımından isə, bütövlükdə düzgün sayılmaya bilər. Məsələn, ABŞ-da pulsuz tibbi yardım hüququ deyilən bir hüququ qanunvericilik tanıdır.²⁸ Habelə ali təhsil “azadlıqlar ölkəsində” ancaq ödənişli əsaslarla

²⁸ Bununla belə ilkin təcili tibbi yardım hüququ, ABŞ-da hər kəsə tanınır.

həyata keçirilir. Lakin təbii ya da əsas hüquqlar baxımından universallıq mütəlqədir – bir insan istər İngiltərədə, istər Zimbabvedə, istərsə də Tayvanda haranın vətəndaşı olursa olsun, ya da ki, köçəri və evsiz olsun, eyni hüquqlara sahibdir (seçki kimi siyasi hüquqlara bir qayda olaraq vətəndaşlar sahibdir).

İnsan hüquqları mətnlərində *hər kəs* sözünün istifadəsi, təsadüfi deyildir. Bu söz, hüququn universallığı, ayrılmazlığı, habelə ləyaqət və bərabərlik ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

D. İnsan hüquqları bütün cəmiyyətlər üçün eyni olmalı mı?

Yaşadığınız ölkədə insan hüquqları ilə bağlı vəziyyəti bəyənəməyə bilərsiniz. Habelə pərəstiş göstərdiyiniz bir Qərb ölkəsinin, insan hüquqları sahəsində ikili standart tətbiq etdiyini görə bilərsiniz. Yaxud mücərrəd formada düşünə bilərsiniz ki, təhsili, dünya görüşü və savadı olmayan bir insana “insan hüquqlarını” tanımaq, başqalarını təhlükəyə atmaq deməkdir. Çünki o jurnalist ola bilər, bundan sonra lazımlı-lazımsız yerə insanları təhqir edib, media plüralizmi və dözümlülük prinsipləri arxasına sığına bilər.²⁹

Bəzi cəmiyyətlərdə vətəndaşlar passiv olur, əslində buna təmbəllik də demək olar. Amma ola bilər ki, fiziki təmbəl olmayan insan siyasi cəhətdən passiv olur. Passiv vətəndaşlar hər şeyi dövlətdən (hakimiyyət orqanlarından) gözlədikləri üçün, bunlar öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmazlar. Qarınlarının tox olması, az bir sığınacaq yerlərinin olması belə insanlar üçün kifayət etdiyinə görə, daha ülvə və yuxarı məqsədlər bu cür insanların həyatında sine qua non (zəruri) ünsür sayılmır.

Bəzilərinə görə, üçüncü dünya dövlətlərində insan hüquqları ayrıca ictimai bir dəyər kimi ələ alınmır, buna da əsasən mədəniyyət və ənənələr təsir göstərir; Qərbdə isə insan hüquqları ictimai bir dəyərdir, qərb mədəniyyəti və fikrinin məhsuludur. Buna görə qərb mədəniyyətinə sahib olmayan cəmiyyətlər üçün insan hüquqları “yabancı” bir anlayışdır.³⁰

Məsələnin digər yanı var. Dünya ölkələrini nəzərdən keçirənsəniz, iqtisadi inkişaf cəhətindən başqa, Avropa, Asiya və Amerika qitələrində insan hüquqlarının çox fərqli şəkildə yaşandığını dərk etmək mümkündür. Əcəba, bunun səbəbi harda yatır? Cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti, əxlaqı və ənənələri, azadlıq anlayışları və şüurları, bu məsələdə həlledici məqamlardır.

²⁹ Məsələni bu kitabın müəllifinin işlədiyi ali təhsil qurumu haqqında, Azərbaycanda xeyli oxunan qəzetdə ara-sıra yalan məlumatlar yazılır; araşdırma nəticəsində bəlli oldu ki, bu xəbərləri yazan xanım, 20 yaşında təcürbəsiz universitet tələbəsidir, belə yazılar yazmasının səbəbi də, şəxsi həyatında olmuş bir hadisədir.

³⁰ Münci Kapani, İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1996, s.108.

Demokratiya və insan hüquqları bir-biri ilə bağlı olan institutlardır. Çünki (liberal) demokratiyanın məqsədi, yenə də insanların azad şəkildə azad cəmiyyətlərdə yaşamasını təmin etməkdir. Siyasət elmində də John Stuart Mill kimi alimlər demokratiyanın Avropa ölkələri üçün ayrı əsaslara, Asiya millətləri üçün ayrı əsaslara söykəndiyini irəli sürüblər.³¹

Asiya regionundan da xeyli siyasi lider və onları dəstəkləyən “saray” alimləri də, mədəniyyət və ənənə fərqlərini irəli sürərək, qəbul olunmuş beynəlxalq standartları təhrif etmişlər.³² Məsələn Çin alimləri insan hüquqlarının əsas təminatını dövlətin müstəqilliyi və hakimiyyəti olduğunu irəli sürüblər,³³ halbuki bilinir ki, insan hüquqlarının əsas “rəqibi” məhz dövlətin sərhəd tanımayan hökmranlığıdır.

Bu tezis ona səbəb olub ki, bəzi alimlər insan hüquqlarının sırf qərbin dəyəri olduğunu, bu anlayışı olduğu kimi Asiya və Şərqi Avropa ölkələrində tətbiq edilməsinin imkansız olduğunu iddia ediblər.³⁴ Hətta bu müqayisəni ölkəmiz baxımından da apara bilərsiniz.

Lakin burada 2 cəhət bir-birilə qarışdırılır. İnsan hüquqlarının yaşanmasında çətinlik və onun səbəbləri bir məsələdir, bütün insanların bu hüquqlardan eyni mənada yararlanmaları və istifadə etmələri isə başqa məsələdir. İnsanlar müxtəlif mədəniyyətlərə sahib ola bilər, lakin bu hal kiminsə daha üstün olduğuna tək başına dəlil ola bilməz. Hansı mədəniyyətə sahib olursa olsun, hər insanın eyni dərəcədə ləyaqəti vardır.³⁵ Əsasən insan hüquqlarının universallığı, uydurma və xəyali bir fərziyyə deyildir. Konkret bir dünya görüşü və təhsili olan hər bir insan hansı rəngdən və dindən olursa olsun, əlbəttə ki, bu dəyərlər haqqında orta q zəmində birləşər.

İnsan hüquqlarının universallığını inkar edən post-modernist yanaşma, tərəfdar toplamadığı kimi, irəlidə inkişaf etmə ehtimalı da xeyli zəifdir. Bu fikir, əsasən Qərbdə bəzi imperialist qüvvələrin xarici siyasətlərinin legitimlik fəlsəfəsini təşkil edir. Lakin İsrailin Qəzzanı 2008-2009 illər arasında işğalı sırasında, beynəlxalq arenanın daha qərarlı şəkildə öz etirazını bildirməsi onu göstərir ki, ən azından BMT səviyyəsində insan hüquqlarının universal bir dəyər olma prinsipi hələ qorunacaqdır.

³¹ John Stuart Mill, *On Representative Government*, London, Dent 1964, s.197-199.

³² Jack Donnelly, *Universal Human Rights*, Cornell University Press, 2002, s.107.

³³ Inoue Tatsuo, "Liberal Democracy and Asian Orientalism", in *The East Asian Challenge for Human Rights*, Cambridge University Press, 1999, s. 30.

³⁴ Forsythe, s.12.

³⁵ David Beetham, *Demokrasi ve İnsan Hakları, Liberte Yayınları*, Ankara 2008, s.24.

Qaldı ki, “Asiya dəyərləri” anlayışı özlüyündə qeyri-müəyyən anlayışdır. Dünya əhalisinin 60% Asiyada yaşayır. Bu qədər geniş regionda yaşayan müxtəlif əhali arasında nəyi Asiya dəyəri kimi qəbul edə bilərik? Əslində Asiyayı vahid dəyər sistemi görmək istəmə anlayışı, Asiyadan yox Avropadan gəlir, özü də bunda siyasi motivlər yer alır.³⁶

Digər tərəfdən, Buddizm də İslam da Asiya mədəniyyəti olduğu halda bunlar arasında kəskin fərqlər var. Habelə azadlıq anlayışı hər ikisində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət avtoritarlığı, Asiya mənşəli deyildir. Sadəcə olaraq, bəzi Qərb dövlətləri və oradakı dairələr, xarici siyasətdəki imperialist davranışları haqlı göstərmək üçün, Asiya dəyərlərinin fərqli olduğunu, ona görə də bu ölkələrə qarşı fərqli siyasət aparmağın haqlı olduğunu irəli sürürlər. Nə Qərbdə, nə də Asiyada tiraniya və ədalətsizlik, vətəndaş cəmiyyəti üçün xoş bir hal kimi sayıla bilməz. Digər tərəfdən, insan hüquqları üzrə müasir Qərb alimləri, əsla Asiya dövlətləri üçün ayrı standartların ola biləcəyini və bu dövlətlərə qarşı fərqli rəftarın tətbiq oluna biləcəyini qəbul etmirlər.³⁷

E. Din və insan hüquqları

Dini məsələlər ilə insan hüquqlarının bir arada ələ alınaraq səhv nəticələr əldə olunması, adi hala çevrilib. Bu səhvlər insanların zehində olduğu qədər, dövlətlərarası münasibətlərdə belə müşahidə olunur.

Belə ki, insan hüquqları dominant (hakim) meyar halına çevrildiyinə görə, dini dəyərlər tənqiddə məruz qalır, çünki iddia olunur ki, dini doqmalar nəinki insan hüquqlarını qorumur, hətta onları pozur. Lakin bu iddianı irəli sürənlər dinin hansı münasibətləri tənzimlədiyini və nəyi məqsəd güddüyünü, insan hüquqlarının isə nəyi hədəf güddüyünü tamamilə unudurlar. Din insanın daxili aləmini və saflığını, insan ilə onun Yaradıcısı arasındakı münasibətləri tənzim-lədiyi halda, insan hüquqları şəxslərin dövlətə qarşı qorunması məqsədini güdür.

Düzdür, dini qaydalar geniş və şümillüdür, insan və cəmiyyət həyatının bir çox sahələrini tənzimləyir. İstər xristianlıq, istərsə də islamiyyətdə bu qayda eynidir. Lakin qaydaların formalaşma tarixinə baxsanız görərsiniz ki, bunların hamısı heç də ilahi mənşəli deyildir, böyük bir qismi də dünyəvi və sosiolojik mənşəlidir. Məsələn, katolik kilsəsi, ilk çap vasitələri çıxdıqda bunu şeytan əməli və icadı saymışdı. Soruşmaq olar ki, çap maşınlarının şeytanın qlobal fəaliyyəti ilə nə əlaqəsi ola bilər? Belə səbəblərə görə katolik kilsəsi uzun

³⁶ Amartia Sen, Human Rights and Asian Values, The New Republic, 33-40, 14.07.1997.

³⁷ Donnelly, s.113.

müddət tənqidlərə məruz qaldı, protestantlığın isə tərəqqi dini olduğu irəli sürüldü. Hətta Max Weber belə bir anlayış ortaya atmıştı ki, liberal sistemlərin yerləşməsində şəxsi məsuliyyət, kilsənin dövlətdən ayrılmasını və demokratik ictimai həyatı müdafiə etməklə protestantlıq müstəsna yerə sahibdir.³⁸

Günümüzdə bu cür ittihamlar da, əsasən, islam dininə qarşı yönəlir, çünki islamiyyət, indiyə qədər reviziyaya ən az məruz qalmış bir dindir. Reviziya dedikdə, burada bir şeyi də nəzərdən qaçdırmamaq lazımdır. İslamiyyətdə olan ənənəvi məzhəblər, 7 – 8-ci əsrlərdə formalaşdıqlarına görə, bu məzhəblərdə olan bir çox qayda, dini olmaqdan çox zamanın tələb və dəyərlərini əks etdirirdi. Qərb alimləri də etiraf edir ki, Konfutsi məktəbinin və İslamiyyətin qeyri-liberal din sayılması, Katolik məzhəbində olduğu kimi, səhv yanaşmadır. Çünki 18-ci və 19-cu əsrlərdə də Katolik məzhəb mürtəcə məzhəb sayılırdı, amma müasir dünyamızda artıq Katolik məzhəbini avtoritar və zalım məzhəb saymaq mümkün deyildir.³⁹

Dinə qarşı irəli sürülən ittihamların əsas səbəbi dinin ruhunun qavranılmamasından və onun qaydalarının bilinməməsindən irəli gəlir. Burada ən çox irəli sürülən iddialara nəzər salaq. Başqa dindən olanlara qarşı dözümsüzlük heç bir dində postulat kimi əsla olmayıb. Amma faktiki olaraq, dindəşların başqa dindən olanlara neqativ münasibət bəsləməsi sosiolojik və psixolojik bir haldır. İnkişaf etməmiş və cahil insanların bir xüsusiyyəti var – onlar müxtəlif əsaslarla başqalarına qarşı üstünlük iddiasında olurlar: bu meyarlar coğrafi mənşə (haralısan), sosial mənşə (kimlərdənsən), danışılan şivə, hətta bitirlən ali təhsil ocağı ola bilər. “Din fərqi” də bunlardan birisi kimi qarşımıza çıxır. Halbuki insanların bir-birindən üstün olması, ümumiyyətlə, mübahisəli məsələ olmaqla bərabər, onların cəmiyyətə verdiyi müsbət təsirlərlə ölçülməlidir.

İslamiyyətin nəcib peyğəmbəri Hz.Məhəmməddən, Bilali Habəşi soruşur ki, kəsdiyi qurbanın ətindən yəhudi olan qonşusuna versin ya yox? Buna cavab olaraq Rəsulullah da “ver” deyir. Bir başqa sözüdə, peyğəmbər çox mənalı sözlər deyir: “kafir də olsa, məzlumun haqqına əsla girməyin, onu incitməyin, çünki məzlumun bəduası (imansız olsa belə) Allah qatında məqbuldur”. Bu hədisi-şərifdən bir neçə mənə çıxır. Hədisdə məzlumlardan bəhs olunur. Məzlum – imkansız, köməksiz, ehtiyacı olan, ağır həyat şəraitində olan, sıxışdırılmış şəxsdir. Dininə və dilinə, cinsiyyətinə və rənginə baxılmadan, onun sıxışdırılması, haqqı olanın ona verilməməsi, o imkansız insandan nəyinsə zorla alınması qadağan olunur. Buradan bunu anlayırıq ki, qeyri-müsəlmanların da hü-

³⁸ David Beetham, Max Weber and the Theory of Modern Politics, Cambridge, Polity 1985, s.205.

³⁹ Beetham, Demokrasi ve İnsan Hakları, s.124.

quqları universal mahiyyətdədir. Habelə dünyadakı haqq-ədalətin dini mənşəyə aid olmadığı bəlli olur: haqq və ədalət naminə uca Yaradan, ona inanmayan insanın istəyini də qəbul edir (insanların bərabərliyi). Düzdür, müxtəlif ayət və hədislərdə buna zidd kimi görünən mənalər çıxarıla bilər, lakin belə bir təfsir xətasının səbəbi, məsələyə bir bütün olaraq yanaşılmamasından (bu da öz növbəsində cəhalətdən) irəli gəlir.

Dində siyasi hüquqların yaşanmasına gəldikdə, daha doğrusu, başqa dindən olanların bu hüquqa sahib olub-olmamasına, bunların dövlət idarəsində olmağını qadağan edən açıq bir dini doqma heç vaxt olmayıb. Bunu bir qayda halına gətirməyə imkan verən hadisə də yoxdur. Məsələn, deyilsə ki, Məhəmməd peyğəmbər Mədinədə cəmiyyəti idarə edəndə ancaq səhabələri ilə məsləhətləşirdi, etiraz etmək olar ki, Məkkədə ikən əmisi Əbu Talib ilə də məsləhətləşirdi, halbuki Əbu Talib bir qeyri-müslimdi. Əslində bu bir praktikadan başqa şey deyildir və dinlə heç bir əlaqəsi yoxdur. İctimai və dövlət işlərinin bir neçə seçkin tərəfindən aparılmasına aristokratiya deyilir və bu idarəetmə sistemi də din tərəfindən qoyulmayıb, zamanın praktika, şərtləri və tələbi ilə yaranmışdı.

İslamiyyətə görə qeyri-müsəlmanlara aktiv və passiv seçki hüququ tanına bilərmidi? Müsəlmanlar üçün vacib olan budur: dövlət dindarların dini həyatına qarışmamalıdır, yəni dinə görə haram sayılan sərxoşluq verici içkiləri mənə zorla içirə bilməz və içmədiyimə görə də negativ hallara (sanksiyaya) məruz qoya bilməz, məsələn, işdən çıxara bilməz. Habelə tərbiyəmdə olan uşağın da içməməsini dövlətdən istəyə bilərim (buna görə də 18 yaşın altında olanlara içki satışı qadağandır). Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, dövlət idarəsi din azadlığını pozmamalıdır, bu dünyəvi dövlət prinsipi olduğu qədər, dinin əsas qaydalarından da birisidir. Belə olan halda, başqa dindən olanlara seçki hüququnun tanınmasında dinə heç bir zərəri ola bilməz, çünki onlar idarəçi olsalar belə hər halda sizin əqidənizə qarışma hüququ yoxdur.

Həqiqətən də azadlıq⁴⁰, mülkiyyət, şəxsi həyat, fikir və din, söz azadlığı, toplaşma və birləşmə azadlığını əngəlləyən hər hansı dini qayda mövcud deyildir.

⁴⁰ İslamiyyət quldardığı ləğv eləmədi, lakin onu bəyənmədi də. Qulların azad edilməsini çox bəyənilən bir hal saydı. Həqiqətən quldarlıq, islamiyyətin nazil olduğu 7-ci əsrdə, bütün dünyada ictimai və iqtisadi münasibətlərin zəruri hissəsini təşkil edirdi. Buna görə uca dinimiz quldarlığı zamanla aradan qaldırmağı məqsəd güdüdü. Həzrəti Peyğəmbərin də ölməsindən əvvəl son tövsiyələrindən biri buydu: “sizə, xüsusən, qadınları və kölələri tapşırıram, onlara mərhəmətli davranın”. Qadınlar haqqında kölələrlə bərabər bəhs edilməsi, bunların eyni vəziyyətdə olduqlarına görə deyildi, hər iki qrupun çox zəif və həssas qrup olmalarından dolayı idi. Yoxsa Cəməl müharibəsinə baxsanız, orduların birisinin başında məhz qadın idi, Aişə binti Əbu Bəkr.

İşgəncə baxımından islamiyyətin üzü həmişə təmiz olub, işgəncə praktikasını orta əsrlərdə krallar və padşahlar tərəfindən tətbiq olunsada, dində buna əsla icazə verilməyib. Bəllidir ki, islamiyyətdə heyvanlara belə əziyyət eləmək günah sayılır.

Orta əsr Avropasında isə, işgəncə normal və zəruri praktika idi, Fransız İnkilabının yönəldiyi Bastiliya qalası da məşhur bir işgəncə mərkəzi idi. İnkvizisiya məhkəmələri üçün işgəncə adı “prosessual hərəkət” idi. Kilsələr cinayətkarların (uzun müddət cinayət mühakiməsi bir çox xristian ölkədə kilsə tərəfindən həyata keçirilirdi) hər halda işgəncə olunmasınının tərəfdarı idi: bu dünyada günahını əzabla təmizləyən insan, o biri dünyada daha çətin olan cəhənnəmdən xilas olacaqdı. Lakin biz xristianlıq dinini də işgəncədən uzaq tutmalıyıq və işgəncəni dar üfiqlə keşislərin bir əməli kimi görməliyik, çünki Yeni Əhdə zorakılığı və işgəncəni bəyənən fikrə rast gəlmək mümkün deyildir.

Məsələ üzərində səmimiyyətimizi qoruyacağıq və indi də hər üç səmavi dində yer alan və müasir insan hüquqları institutu ilə uyğunlaşmayan məqamlara da toxunacağıq. Bunlar ölüm cəzası, qisas və bədəni cəzalardır. Məsələn, zinaya görə daşqalaq olunma sanksiyası həqiqətən çox ağırdır, bu cəza yəhudilikdə, xristianlıqda və islamiyyətdə var. “Gözə göz, dişə diş” prinsipi üçün vəziyyət eynidir. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, uca Yaradan qəsdən adam öldürmə hallarında qisasa imkan tanısa da, cinayətkarın bağışlanmasını daha xoş görür. Oğurluğa görə, islamiyyətdə qol kəsmə cəzası var, bir şərtlə ki, insan ehtiyacı olmadığı halda sırf tamah hissi ilə başqasının əmlakını talasın. Zina feli dinə görə haramdır, amma dünyəvi hüquqda da, zina uzun müddət cəzalandırılan bir əməl idi; cəzalandırılmayan bir davranış kimi isə ancaq 20-ci əsrin ikinci yarısında qəbul edildi. Habelə eyni cinsdən olan insanlar arasında seksual münasibətlər, bütün dinlər baxımından neqativ görülür; dünyəvi dövlətlər də ancaq 1980-ci illərdən sonra cinsi azlıqlara qarşı tolerant davranmağa başladı.⁴¹ Dini qaydalar arasında ancaq bu hallar, insan hüquqları ilə uyğunlaşmır. Halbuki “Allahın kitabı ilə qadağan edilməmiş hər şey sərbəstdir” deyən dini hüquq, liberalizm anlayışı ilə, demək olar, eyni cizgiddə qalır. Buna görə, fərqli predmetlərə yönələn və aralarında açıq uyğunsuzluq təşkil edən 5-i keçməyən postulatların varlığına görə din və insan hüquqlarının bir-birinə zidd görmək ya qərəzli, yaxud da təhlildən uzaq bir yanaşma tərzidir.

Ən son diqqətinizi bir məqama çəkmək istəyirik: dinə inanma və ibadət etmə azadlığı, insan hüquqlarının qoruduğu əsas hüquqlardan birisidir. Bu hal

⁴¹ Cinsi azlıqlara qarşı tolerant davranış bütün demokratik ölkələrdə sərgilənmir. Lakin bunlar arasındakı münasibətlər artıq cinayət tərkibi yaratmır (ABŞ-da bəzi əyalətlər istisnadır). Lakin bir çox ölkədə bunlar arasındakı ailə və qanuni vərsəlik münasibətləri etibarsız sayılır.

da açıqça onu sübut edir ki, bu iki sahə nəinki bir-birinə zidd deyildir, tam tərsinə bir-birini tamamlayır.

F. Qeyri-hökumət təşkilatları və insan hüquqları

Qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqları sahəsində vacib aktyorlar sayılır. Həqiqətən də, müasir cəmiyyətdə bunlar sadəcə vətəndaş cəmiyyətinin ünsürü deyil, eyni zamanda, insan hüquqlarının yaşanması və qorunmasında zəruri mexanizm kimi qarşımıza çıxır.

QHT-lər birinci növbədə birləşmə azadlığının təzahürüdür. Bunların əhəmiyyətinə hələ 18-ci əsrdə Alexis de Tocqueville toxunmuşdu, ona görə dərnəklər və digər vətəndaş birlikləri demokratiyanın qorunub saxlanması üçün zəruri idi.

QHT-lər birləşmə azadlığının təzahürü olsa da, əlbəttə ki, onların hamısı insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərmir. Bununla belə, idman sahəsində yaradılmış bir dərnək belə, həvəskarları bir məqsəddə birləşdirərək, onlara geniş mənada öz azadlıqlarını yaşamağa imkan verir. Eyni zamanda bunlar vətəndaş cəmiyyətini möhkəmləndirir, ictimai rəyin formalaşmasına və güclənməsinə xidmət edirlər. Bunlar olmadan isə insan hüquqlarının reallaşması mümkün deyildir.

Bizim burada əsas vurğulamaq istədiyimiz isə, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarıdır. Əvvəlcə bu təşkilatları milli və beynəlxalq təşkilatlar olaraq ikiye ayırmalıyıq. İnsan hüquqlarının reallaşmasında hər iki qrupdan olan təşkilatların özünəməxsus əhəmiyyətli yeri vardır.

Beynəlxalq insan hüquqları təşkilatlarını bilirsiniz – bunlar Transparency International, Freedom House kimi geniş sahəli ola bilər. Habelə bunlar dar sahəli də ola bilər, məsələn, media azadlığını qoruyan Sərhədsiz Reportyorlar kimi. Beynəlxalq insan hüquqları təşkilatlarının missiyaları müxtəlifdir. Bəzən bunlar konkret bir ölkədəki insan hüquqları vəziyyətinə monitorinq (nəzarət) edir və oradakı pozuntuları üzə çıxarır, bunları ictimaiyyətin diqqətinə çatdırır. Bəzi təşkilatlar isə milli insan hüquqları QHT-lərinə patronaj fəaliyyətini həyata keçirir, bunların sayı daha azdır. Hər iki funksiyanı birləşdirən beynəlxalq insan hüquqları QHT-ləri də mövcuddur.

Bunlardan bəziləri, yuxarıda adını çəkdiyimiz Transparency International, Freedom House kimi, illik hesabatlar hazırlayır. Bu hesabatlarda ölkələrin adı çəkilərək, oradakı insan hüquqları vəziyyəti qiymətləndirilir. Bunlar qeyri-rəsmi olmaqla bərabər, BMT və AŞ kimi müxtəlif rəsmi qurumlar tərəfindən

nəzərə alınır. Habelə qərb dövlətləri, bu hesabatlara istinad edir. Buna görə belə hesabatlar riyakar hökumətlərin maskalarını düşürən mahiyyətə sahibdir.

Burada bir məsələni daha qeyd etmək yerinə düşər. Dövlətlər bir-birinin daxili işlərinə qarışmamalıdır. Lakin insan hüquqları məsələsi artıq bir dövlətin daxili məsələsi sayılmır və bir ölkədə nəzərə çarpacaq dərəcədə insan hüquqları pozuntuları baş verirsə, beynəlxalq təşkilatlar və digər dövlətlər bu məsələyə müdaxilə edə bilər.⁴² Bu baxımdan QHT-lərin hesabatları sadəcə avtoritar dövlətlərin imicini aşağı salmır, eyni zamanda, onlara qarşı irad tutmaq üçün bir əsas təşkil edir.

Milli QHT-lərin varlığı da ölkədə insan hüquqlarının yaşanması üçün olduqca zəruridir. Bunların fəaliyyəti müxtəlif məqsədlərə yönəlir. Bir tərəfdən bunlar insan hüquqları sahəsində maarifləndirmə işini həyata keçirir, müxtəlif təbəqələrə müvafiq təlimlər həyata keçirir – hüquqşunaslara, hüquq-mühafizə işçilərinə, tələbələrə, azlıq mənsublarına, siyasi partiyalara vs. Digər tərəfdən bunlar ölkədə həqiqi vəziyyətin necə olduğunu üzə çıxarır, insan hüquqları pozuntularının səbəblərini aşkar edib ictimaiyyətə çatdırır. Habelə bu təşkilatlar qanun lahiyləri təqdim etməklə, ictimai debatlar təşkil etməklə, siyasi vasitəçilik fəaliyyətini həyata keçirmək kimi tədbirlərlə, mövcud vəziyyətin düzəldilməsi istiqamətində də fəaliyyət göstərirlər. Beynəlxalq aktyorlar, bunları nəzərə alaraq, milli QHT-lərə əhəmiyyətli maliyyə və təşkilati dəstəklər təmin edir. Bu sözlər bir tərəfdən vətəndaş cəmiyyətini möhkəmlətməyə, digər tərəfdən isə insan hüquqları institutlarını təminat altına almağa yönəlir.

Misal kimi BMT-nin İşgəncə Əleyhinə Komitəsini (UN CAT) göstərsək, bir məsələ ilə bağlı təhqiqat aparanda, CAT daim lazımi məlumatı dövlət orqanları ilə yanaşı qeyri-hökumət təşkilatlarından da istəyir, daha sonra bu məlumatları müqayisə edərək həqiqi vəziyyət haqqında fikir əldə edir. Eyni prinsipə görə BMT İnsan Hüquqları Komitəsi də işləyir, o dəfələrlə vurğulayıb ki, ölkələrdəki real şəraiti öyrənmək üçün konkret ölkədəki milli və yerli qeyri-hökumət təşkilatlarından informasiya almaqda xüsusilə maraqlıdır.⁴³ QHT-lər

⁴² İnsan hüququ pozuntuları kütləvi şəkildə alarsa, beynəlxalq hüququn digər subyektləri nəinki müdaxilə edə bilərlər, hətta etməlidirlər. İnsan hüquqları universaldır, digər tərəfdən AŞ Nizamnaməsi kimi sənəddən belə bir məna çıxarmaq olmaz ki, bir dövlətdə kütləvi soyqırım həyata keçirilsə digər dövlətlər buna seyirci qalmalıdır.

⁴³ Cavadova, Məmmədov, s.59.

dövlətlərin BMT İnsan Hüquqları Komitəsinə təqdim etdikləri periodik məruzələrin maddə-maddə şərhli mahiyyətində olan “əks məruzələr” də hazırlayır.⁴⁴

İnsan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən QHT-lər, eyni zamanda, qeyri-siyasidir. Onların qeyri-siyasi olması o mənaya gəlmir ki, siyasi fəaliyyətdən tamamilə uzaqdırlar. Qeyri-siyasilik QHT-lərin hər hansı siyasi partiyayı dəstəkləməməsi, siyasi əqidəyə qulluq etməməsi və iqtidar olma yarışında iştirak etməməsi mənasına gəlir. Mümkündür ki, bir QHT siyasi partiyaların maliyyə müstəqilliyinin artırılması üçün onlara xüsusi təlimlər keçirsin.⁴⁵ Yaxud da seçkilər ərəfəsində vətəndaşların siyasi aktivliyinin artırılması üçün tədbirlər təşkil etsin.

QHT-lərin fəaliyyətinə şəffaflıq hakim olmalıdır. Həqiqətən də, onların üstünə qoyulan vəzifənin əhəmiyyəti dövlət orqanlarında olduğu kimi onların da fəaliyyətində hesabatlılığı və şəffaflığı zəruri edir. Bu səbəblə QHT-lərin, xüsusilə maliyyə hesabatlarını təqdim etmələrinə, avtoritarlıq kimi baxılmamalıdır. Bunların rəsmi qurumlara təqdim edilməsi ilə yanaşı, internet saytlarında yerləşdirilməsi və ictimaiyyətə açıq olması da bu məqsədə xidmət edir.

⁴⁴ BMT İnsan Hüquqları Komitəsi, ümumiyyətlə, dövlətlərə məsləhət edir ki, onlar periodik məruzələrin yazılmasında QHT-lər ilə məsləhətləşsinlər. Bu addım dövlətə tənqidi mülahizələrin öyrənilməsinə və daha obyektiv bir məruzə hazırlanmasına yardımcı olacaqdır.

⁴⁵ Məsələn, Amerikanın International Republican Institute adlı QHT belə bir fəaliyyət göstərir.

II. İNSAN HÜQUQLARININ BMT SİSTEMİNDƏ QORUNMASI

Həqiqətən də, Millətlər Liqasından fərqli olaraq, ilk qurulduğu gündən BMT insan hüquqlarının qorunmasını özü üçün prioritet sahə saymışdır. Bunu BMT Nizamnaməsində⁴⁶ (UN Charter), habelə, ECOSOC'un qurulmasını nəzərdə tutan 68-ci maddədə görmək mümkündür. Məsələn, Nizamnamənin Preambulasının 2-ci paraqrafında, BMT-nin qurulma məqsədi belə qeyd olunur: *“əsas insan hüquqlarına, insan ləyaqətinə və dəyərinə, habelə, qadın və kişilərin, böyük və kiçik xalqların hüquqlarının bərabərliyinə inamı bir daha təsdiq etmək (to reaffirm faith in fundamental human right, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women and of nations large and small)”*.⁴⁷ Görüldüyü kimi, BMT insan hüquqları məsələsinə qurulduğu ilk gündən böyük əhəmiyyət verir.

BMT insan hüquqları sahəsində bu kitabda ələ ala bilməyəcəyimiz onlarca sənəd qəbul etmişdir. BMT-nin bu öncüllüyü əlbəttə təqdirə layiqdir. Düzdür, despotik rejimlər üçün belə sənədlərin böyük bir təsiri yoxdur. Lakin uzun dövrdə, despotik rejimlər də bu sənədlərdən bir töhvə alırlar. Digər tərəfdən, insan hüquqları və demokratikləşmə sahəsində səmimi olan hökumətlər üçün, BMT-nin hazırladığı belə sənədlər bir yol xəritəsi mahiyyətindədir, keçid və transformasiyanı sürətləndirir və daha təsirli hala gətirir. BMT-nin əməkçilərin, müxtəlif peşə sahiblərinin, uşaqların, qadınların hüquqlarının qorunması sahəsində, diqqətlə və keyfiyyətli şəkildə hazırlanmış müxtəlif sənədləri var. Soyqırım cinayəti əleyhinə Konvensiya (1951) yenə bunlardan biridir. Bu sahələrdən birisində islahat aparmaq istəyən səmimi hökumətlər, BMT sənədlərini öz daxili qanunvericiliklərinə daxil edərək, əhəmiyyətli iləriləmə əldə edə bilirlər.

⁴⁶ BMT Nizamnaməsinin Preambulasında insan hüquqları insan ləyaqəti ilə birbaşa əlaqələndirilib və bunlar özü özünü isbat edən dəyərlər sayılıb. Nizamnamə təfsilatlı şəkildə tənzimləməsə də, insan hüquqlarının təmin edilməsini BMT-nin məqsədlərindən sayıb. Beləliklə Nizamnamə dövlət hakimiyyətində monolitliyi qırıb və insan hüquqlarının inkişafı üçün normativ bir ilham mənbəyi olmuşdur. Baxın: Louis Henkin, *International Law: Politics, Values and Functions*, Hague Law Academy of International Droit, 1989, s.216

⁴⁷ Habelə BMT-nin məqsədlərini müəyyən edən 1-ci maddənin 3-cü bəndində, *“To achieve international co-operation in promoting and encouraging respect for human rights and for fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language, or religion;”* deyərək, insan hüquqlarının təminat altına alınmasının təşkilatın məqsədlərindən biri olduğu göstərilir.

A. İnsan hüquqlarını qoruma sahəsində BMT-nin müvafiq orqanları

Bunlar:

- BMT Təhlükəsizlik Şurası (UN Security Council)
- BMT İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarı (UN High Commissioner for Human Rights)
- İnsan hüquqları Komitəsi (Human Rights Committee)
- ECOSOC (Committee on Economic, Cultural and Social Rights)
- İşgəncəyə Qarşı Komitə (CAT - Committee Against Torture)
- CEDAW (Committee on the Elimination of Discrimination against Women)
- BMT İnsan Hüquqları Şurası (UN Human Rights Council)

İndi də sırası ilə bunların nə iş gördüyünü və nə qədər effektiv olduqlarını tədqiq edək.

1. BMT Təhlükəsizlik Şurası (TŞ)

TŞ BMT-nin Nizamnamə orqanı olub, bağlayıcı qərar alma səlahiyyəti olan tək orqandır. TŞ-nin əsas vəzifələrindən biri, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Diqqət etsək görərik ki, 27.12.2008-də İsrailin Qəzaya qarşı həyata keçirdiyi qeyri-insani aqressiya ilə bağlı olaraq, TŞ 9.01.2009 tarixində qərar almış və İsrail ordularının dərhal atəşkəs elan etməsini tələb etmişdi. Düzdür, İsrail bu qərara riayət eləmədi, amma bunun səbəbi ABŞ-ın tutumu idi. TŞ lazım gərsə, münaqişələrin dayandırılması məqsədi ilə silahlı qüvvələrin tətbiq edilməsinə də qərar verə bilər.

BMT Nizamnaməsi, TŞ-na aşağıdakı səlahiyyətləri bəxş edir:

- beynəlxalq sülhü təhdid edən halları araşdırmaq;
- münaqişələrin həlli üçün tövsiyə və bağlayıcı qərarlar vermək;
- digər dövlətlərə konkret bir ölkəylə hər cür əlaqələrin kəsilməsi üçün göstəriş vermək;
- lazım olan hallarda öz qərarlarının zorla yerinə yetirilməsini təmin etmək.

Təhlükəsizlik Şurası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün orqanlarının hesabatlarını dinləyir və insan hüquqları da daxil olmaqla, sülhü və təhlükəsizliyi hədələyən hər hansı təhlükə hiss etdikdə istənilən problemlə bağlı tədbirlər görə bilər. Görə bilər dedikdə, lazımı hallarda TŞ qarışmaq məcburiyyətindədir. Məsələn burasındadır ki, müharibə zamanlarında kütləvi şəkildə insan hüquqları pozuntuları törədilir. Məhz buna görə Təhlükəsizlik Şurası Darfur

böhranı, Serbiya qırğını və Ruanda genosidi daxil olmaqla bir sıra insan hüquqları pozuntularının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görməməkdə tənqid olunmuşdu.

Habelə əgər Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi müxtəlif səbəblərə görə öz yurisdiksiyasını tətbiq edə bilmirsə, (məsələn, müharibə gedən ərazidəki dövlətlər Roma Statutunu imzalamaıblarsa) Təhlükəsizlik Şurası konkret hadisənin baxılmasını Məhkəməyə göndərə bilər.

2. İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarı və onun Ofisi

İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarı, BMT Baş Katibi tərəfindən təyin olunur və BMT Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilir. Vəzifəsinin icrasında BMT Baş Katibinə hesabat verir, onun muavini statusundadır.

Ali Komissar İnsan Hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarının Ofisinin bütün fəaliyyətlərinə görə məsuliyyət daşıyır, həmçinin də onun administrasiyası üçün və Baş Assambleyanın 20 dekabr 1993-cü il, 48/141 sayılı qərarı ilə və siyasi qərarların hazırlandığı orqanlarla bağlı digər qərarlarında, xüsusilə ona həvalə olunmuş vəzifələri həyata keçirir;

insan hüquqları sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının siyasəti ilə bağlı Baş Katibə məsləhət verir;

insan hüquqları ilə bağlı layihələrə, fəaliyyətlərə, orqanlara və təşkilatlara maddi və inzibati dəstək göstərildiyinə dair zəmanət verir; insan hüquqları orqanlarının görüşlərində və insan hüquqları ilə bağlı başqa hadisələrdə Baş Katibi təmsil edir;

Baş Katib tərəfindən verilmiş xüsusi tapşırıqları yerinə yetirir. Hal-hazırkı Ali Komissar Cənubi Afrikalı Navanethem Pillay`dir. O 1 Sentyabr 2008-ci ildə 4 il müddətinə seçilmişdir.

Ali Komissarın bir də icra aparatı sayılan Ofisi var. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının Ofisi (OHCHR) beynəlxalq hüquq və 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Deklarasiyası (UDHR) ilə nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarının inkişafı və qorunması üçün fəaliyyət göstərən Birləşmiş Millətlər agentliyidir. İsveçrədə yerləşir. Xeyli personalı var (1000-ə yaxın), illik büdcəsi də 120 million USD təşkil edir. ABŞ və başqa millətlərin təkidilə BMT Baş Assambleyası bu ofisin əsasını 1993-cü ildə qoydu.

BMT Baş Katibin müavini rütbəsinə sahib olan Ali Komissar, BMT Sistemi daxilində insan hüquqlarına dair fəaliyyətləri əlaqələndirir və Cenevrədə, İsveçrədə İnsan Hüquqları Şurasına nəzarət edir.⁴⁸

⁴⁸ İradə Cavadova, Sahib Kazımov, İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi, BMT Sistemi, Avropa Sistemi, Ölkədaxili Mexanizmlər, Bakı 2004, s.34.

3. BMT İnsan Hüquqları Şurası

BMT İnsan Hüquqları Şurası BMT sisteminə daxil beynəlxalq orqandır. Onun fəaliyyəti insan hüquqları pozuntularının araşdırılması ilə bağlıdır. Şura BMT İnsan Hüquqları Komissiyasının varisidir, hansı ki, öz vətəndaşları üçün insan hüquqlarını təmin etməyən üzv dövlətlərə xeyli yumuşaq davranıb bu pozuntuları görməməzlikdən gəldiyi üçün tez-tez tənqid olunmuşdur. İndi o Komissiyanın əvəzinə məhz bu Şura fəaliyyət göstərir.

BMT Baş Assambleyası İnsan Hüquqları Şurasının qurulmasını 15 mart 2006-cı ildə qərarlaşdırdı, bu qərara ancaq ABŞ, Marşal Adaları və Palau (Azad Assosasiya Sazişləri ilə Birləşmiş Ştatlara tabedir) və İsrail qarşı çıxmışdır. Əslində bu dövlətlərin də qarşı çıxmasının əsas səbəblərdən biri buydu ki, yeni Şuranın üzvlərinin sayca regionlara görə bölünməsi onlara çox da sərf eləməirdi. Rəsmi olaraq isə ABŞ öz mövqeyini belə açıqladı ki, Şura daxilində insan hüquqlarının pozuntusunun qarşısının alınması üçün kifayət qədər təminat yoxdur və bu orqan işlək olmayacaq. Əslində bu iddia bir yerdə düzgündür. Şuranın effektiv olmamasının əsas səbəbi ondadır ki, Şura üzvləri özlərini yox dövlətləri təmsil edirlər. Belə təmsil hallarında üzvlər diplomatik davranır, diplomatik davranmaq da o mənaya gəlir ki, dolayı və yumuşaq davranışlar göstərilir. Venesuela qərarın müəyyən paraqraflarına ciddi etirazlarını ifadə etdi, ona görə ki, Şuranın səlahiyyətləri dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etmək üçün bəhanələr tapmağa imkan verir.

47 yerdən ibarət İnsan Hüquqları Şurası əvvəlki 53 üzvlü İnsan Hüquqları Komissiyasını əvəz etdi. Komissiya müstəqil orqan idi, ancaq Şura Baş Assambleyanın köməkçi orqanı statusuna yüksəldilmişdi. Şurada 47 yer BMT-nin regional qrupları arasında aşağıdakı qaydada bölüşdürülür: 13 Afrika, 13 Asiya, 6 Şərqi Avropa üçün, 8 Latin Amerikası və Karib dənizi üçün və 7 Qərbi Avropalı və başqa qruplar üçün.

Şura yaradılanda əvvəlki Komissiyada yaranan problemlərin aradan qaldırılması istənilirdi. Bu problemlərə misal versək, 2003-cü ildə Liviyanı Komissiyanın rəhbərliyinə seçilməsini göstərmək olar, halbuki, insan hüquqlarının vəziyyəti, Qəddafi rejimi 2011-ci ildə inqilab nəticəsində dəyişdirilsə belə, indiyə kimi Liviyada heç də parlaq sayılmır.⁴⁹ Buna görə Şuranın əsasını qoyan qərarla müəyyən edildi ki, “Şuraya seçilən üzvlər insan hüquqlarının qo-

⁴⁹ Diktator Qəddafi 20 Oktyabr 2011 tarixində amansızlıqla üsyançılar tərəfindən öldürülmüşdür. Lakin Liviyada indiyə kimi vətəndaş cəmiyyəti ünsürləri formalaşmadığı üçün insan hüquqları və demokratiya reallaşa bilmir.

runmasında və inkişafında yüksək standartları saxlamalıdır” və periodik olaraq nəzarətə tabe olacaqlar. Şuranın hər bir Üzv dövləti fərdi olaraq və səs çoxluğu ilə (191-dən 96) gizli səslə Baş Assambleya tərəfindən seçilir (əvvəlki Komissiyanın üzvlərinin seçkisi ECOSOC tərəfindən keçirilirdi). Şura üzvlüyü iki ardıcıl müddətə məhdudlaşdırılır və istənilən Şura üzvü Baş Assambleyanın üçdə iki səsçoxluğu ilə müvəqqəti olaraq kənarlaşdırıla bilər. Komissiya öz işini 16 iyun 2006-cı ildə yekunlaşdırdı, Şura da 19-30 iyun 2006-cı ildə ilk iclasını keçirdi.

Şura köhnə Komissiyaya görə həqiqətən daha aktividir. Məsələn, 12 Yanvar 2009 tarixində İnsan Hüquqları Şurası, İsrailin Qəzzaya olan hücumunu rəsmi olaraq kəskin şəkildə pislədi, habelə Qəzzaya oradakı insan hüquqları pozuntularını araşdırmaq üçün bir heyət göndərdi.⁵⁰

4. İnsan Hüquqları Komitəsi

Bu Komitə, Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişin (ICCPR) standartlarının reallaşmasını təmin edir. Sazişin 28-ci maddəsinə müvafiq olaraq yaradılıb. Aşağıdakı bölmələrdə bu məsələni daha aydın şəkildə izah edəcəyik. Komitənin on səkkiz üzvü, Tərəf Dövlətlər haqqında mülahizələrini bildirirlər və sazişi təsdiqləmiş dövlətlərin əleyhinə olan fərdi şikayətlər barədə qərar verirlər. Komitə qərarları məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

İnsan Hüquqları Komitəsi 18 mütəxəssisdən ibarət Birləşmiş Millətlər orqanıdır, hansı ki, Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Sazişə uyğun olaraq BMT-yə üzv dövlətlər tərəfindən təqdim olunmuş beş illik hesabatları nəzərdən keçirmək üçün ildə üç dəfə görüşür.

Komitə BMT-nin insan hüquqları üzrə ayrılmış yeddi orqanından biridir.

Birinci Əlavə Protokolu imzalamış tərəf dövlətlər (hal-hazırda 104 dövlət) onların yurisdiksiyasında *şaxslərə* Sazişin pozulması ilə bağlı Komitəyə müraciət etməyə icazə verirlər. (Azərbaycan da bunların arasındadır, 29.07.2001 tarixin-də 162-İQ sayılı qanunla ratifikasiya edib). Beləliklə həmin ölkələr üçün İnsan Hüquqları Komitəsi insan hüquqlarının sui-istifadə hallarının beynəlxalq bərpası mexanizmi kimi fəaliyyət göstərə bilər, İnter-Amerika (Amerika daxili) İnsan Hüquqları Məhkəməsi və ya Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən gətirilmiş regional mexanizmlər kimi.

1991-ci il iyulun 11-dən qüvvəyə minən İkinci Əlavə Protokol ölüm cəzasının aradan qaldırılması haqqındadır və 53 dövlət tərəfindən təsdiqlənmişdir.

⁵⁰ baxın: <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=29512&Cr=Gaza&Cr1=>

İnsan Hüquqları Komitəsi, İnsan Hüquqları Komissiyası və onun xələfi olan İnsan Hüquqları Şurası ilə qarışiq salınmamalıdır. Bunlar ayrı orqanlardır. Belə ki, İnsan Hüquqları üzrə Komissiya dövlətlərin insan hüquqları ilə bağlı maraqlarını müzakirə etdikləri siyasi bir forum idi (iyun 2006-dan bəri həmin funksiya Şura tərəfindən əvəz edilmişdir). İnsan Hüquqları Komitəsi isə 1966 BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişin qurduğu mexanizmdir, hansında ki, ekspertlər qrupu yalnız Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişə aid hesabatları və fərdi məlumatları nəzərdən keçirir. İnsan Hüquqları Komitəsi məcburi qərar ala bilmədiyinə görə, onun kvazi-məhkəmə orqanı olduğu, yaxud Saziş müddəalarını şərh etməyə səlahiyyətli orqan olduğu mübahisə olunur.

İnsan Hüquqları Komitəsinin üzvləri “yüksək əxlaqi şöhrətə sahib və insan hüquqları sahəsində səriştəsi tanınan” olmalıdırlar. Bu şərt belə orqan üzvləri üçün, ümumiyyətlə, başqa mexanizmlərdə də nəzərdə tutulur. Komitənin üzvləri dövlətlərin göstərdikləri namizədlər arasından seçilsələr də, lakin dövlətlərinin nümayəndələri kimi yox, özlərini təmsil edirlər. Üzvləri Baş Assambleya seçir. Vəzifə müddətləri dörd ildir, üzvlərin yarısı hər iki ildən bir təzələnir.

5. ECOSOC

Baş Assambleyanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. BMT-nin iqtisadi və sosial siyasətini, habelə, xüsusi müvafiq qurumların (İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitə kimi) fəaliyyətini koordinasiya edir. 54 üzvdən ibarətdir. ECOSOC beynəlxalq sosial və iqtisadi problemlərin müzakirə edildiyi bir forumdur. ICESCR⁵¹-in yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Dövlətlərin iştirakının təsdiq edilməsi ilə bağlı ümumi mülahizələrini verir. Onun şikayətləri qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur. Ancaq dövlətlərin məruzələrini oxuyur.

Yuxarıda İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitəni zikr etdik, bu Komitə ECOSOC tərəfindən yaradılıb. Komitə ildə 2 dəfə Cenevrədə toplanır. Digər bütün müqavilə orqanları kimi bu Komitə 1966 Sazişinin tərəfdarı olan dövlətlərin müqavilə öhdəliklərinə uyğun olaraq aldıkları tədbirlər barədə geniş hesabatlara baxır. İştirakçı dövlətlər ilk hesabatlarını Pakta (Sazişə) qoşulduqlarından iki il sonra, digərlərini isə 5 ildən bir təqdim edirlər. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitə hesabatlara baxdıqdan sonra yekun qeydlərini dərc edir.

⁵¹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. ICCPR ilə bərabər bu iki konvensiyaya “ekiz konvensiyalar” da deyilir. Hər ikisi 1966 tarixlidir.

6. CAT (İşgəncəyə qarşı Komitə - Committee Against Torture)

BMT-nin 1984-cü il tarixli İşgəncələrə Qarşı Konvensiyasına əsasən yaradılıb. O Konvensiyanın yerinə yetirilməsinə nəzarət edir və hər dörd ildə dövletlərin fəaliyyəti haqqında hesabatları qəbul edir və onlara dair mülahizələrini bildirir.⁵² Konvensiya 26.06.1987-ci ildə qüvvəyə minmiş, İşgəncəyə qarşı Komitə isə ilk dəfə 1988-ci ildə toplanmışdır. Komitə hər il iki sessiya keçirir. Lakin əlavə xüsusi sessiyalar da keçirmək mümkündür. Komitə BMT-nin ixtisaslaşdırılmış idarələrinə, maraqlı orqanlara, regional və ECOSOC yanında məsləhətçi statusda olan QHT-lərə müraciət edərək onlardan nəzarət sahəsinə aid məlumatlar istəyə bilər.

Komitə dövletlərin razılığı ilə onları ziyarət edib, faktları yerində yoxlaya da bilər. Periodik məruzələrdən başqa, CAT iştirakçı dövletlərdən əlavə məruzə və məlumat istəyə bilər.

Əgər dövlet, insanlara qarşı işgəncə və pis rəftarın göstərilməsi ilə bağlı CAT-ın şikayətlərə baxmaq yurisdiksiyasını qəbul etmişsə, fərdlər CAT-a müraciət edə bilərlər. Bu yolla CAT şikayət verilən dövleti ziyarət etmədən də təhqiqat və sorğu apara bilər. Aşağıdakı bölmələrdə məsələ haqqında daha dolğun izahat verəcəyik.

7. CAT-ın alt komitəsi: SPT (Sub-committee for Prevention of Torture)

CAT-ın funksiyası, preventiv mahiyyətdə deyildir. CAT-a ancaq işgəncə hadisəsinin ya da pis rəftarın törədilməsindən sonra müraciət etmək mümkündür. Əslində SPT-nin qurulması, Avropadakı CPT-nin fəaliyyətindən ilham alınaraq qurulub və ona bənzədilib. Lakin CPT ancaq Avropa Şurası dövletlərində işgəncəyi önləyən fəaliyyət göstərdiyinə görə, bənzər bir qurumu digər dövletlər üçün, BMT üzvləri üçün qurulması istənilmişdi. SPT bu məqsədlə qurulub. 1987 BMT İşgəncə Əleyhinə Konvensiya çərçivəsində yeni bir Seçmə Protokolu hazırlandı və Dekabr 2002 tarixində BMT-nin ümumi assambleyası tərəfindən qəbul olundu; İyun 2006-cı ildə qüvvəyə mindi. SPT CAT-ın alt komitəsi sayılır. SPT də, CPT kimi (adlarda belə bənzərlik görsənir), Seçmə Protokola qoşulmuş ölkələrə ziyarətlər həyata keçirir, azadlıqdan məhrum olunmuş və saxlanılan insanların ola biləcəyi yerləri yoxlayır; durumla bağlı – işgəncə və pis rəftarın qarşısını alınması üçün tərəf

⁵² CAT-a ilk hesabatı müvafiq iştirakçı dövlet Konvensiya onun baxımından qüvvəyə mindikdən sonra bir il ərzində təqdim olunur. Sonra da növbəti məruzələr dörd ildə bir verilir.

dövlətlərə tövsiyyə verir. Tərəf dövlətlər SPT ilə əməkdaşlıq etməlidir. Tərəf dövlət SPT ilə əməkdaşlıq etməsə, yəni onun tövsiyyələrini nəzərə almasa, SPT CAT-dan xahiş edə bilər ki, SPT-nin məruzəsi yayımlansın. SPT-nin məruzələri də online yayımlanır.⁵³

⁵³ <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cat/opcat/index.htm>

III. AVROPA KONTİNENTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASI

A. Avropa Şurası

Burada əlbəttə ki, Avropa Şurasını qeyd etməliyik. 5 May 1949 tarixində Londonda Nizamnaməsi imzalanan Avropa Şurası siyasi bir təşkilatdır. Onu Avropa Ekonomik Topluluğu, ya da ki, yeni adı ilə Avropa Birliyi ilə qarışdırmamaq lazımdır. Hərçənd Avropa Birliyi sırf iqtisadi bir birlik deyildir, onun da siyasi və inzibati cəhətləri var və insan hüquqlarının qorunması baxımından da konkret mexanizmləri mövcuddur. Amma Avropa qitəsində insan hüquqları deyildikdə ağla ilk gələn Avropa Şurasıdır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və müvafiq Məhkəmə, Avropa Şurasının yetirməsidir. Avropa dövlətlərinin və Avropa Şurasının cəhdləridir ki, yüksək səviyyədə insan hüquqlarının layiqincə yaşanması Avropada təmin edilir.

Avropa Şurasının məqsədlərini və funksiyasını başa düşmək üçün təşkilatın qurucu Nizamnaməsinə baxmaq lazımdır. Preambulanın nə olduğunu bilirik, milli qanunlarda da buna bənzər bir giriş hissəsi olur, bəzən də buna “əsas” deyilir, yəni qanunun niyə qəbul olunduğunun izahatı. Normativ-hüquqi aktların təfsirində, bu “giriş hissəsinin” əhəmiyyəti çoxdur, o bizə *ratio legis*⁵⁴ anlamağa imkan verir. AŞ Nizamnaməsinin preambulasında yazılır ki, “..... hökumətlər, xalqlarının ümumi sərəvəti və həqiqi demokratiyanın əsaslarını təşkil edən şəxsiyyət azadlığı, siyasi azadlıq və qanunun aliliyi prinsiplərinə öz bağlılıqlarını yenidən təsdiq edərək.... bu Nizamnaməni qəbul ediblər.” Nizamnamənin 1-ci maddəsi manidardır; həmin maddəyə görə AŞ-nin məqsədi:

a. Avropa Şurasının məqsədi öz üzvləri arasında onların ümumi mirası olan, iqtisadi və sosial tərəqqiyə imkanlar yaradan ideal və prinsiplərin qorunması və həyata keçirilməsi məqsədilə daha çox birliyə nail olunmasıdır.

b. Bu məqsədlə Şuranın orqanları vasitəsilə ümumi marağı əks etdirən problemlərin müzakirəsində, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi, hüquqi və inzibati məsələlərdə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının qorunması və gələcəkdə də həyata keçirilməsində razılışmalar və ümumi fəaliyyət əsasında nail oluna bilər.

Diqqət edilsə, maddənin 1-ci bəndində insan hüquqlarının qorunması açıq şəkildə əsas məqsəd kimi göstərilməyib, orada geniş şəkildə “ideal və prinsiplərdən” söz edilir. Ancaq 2-ci bənddə bu ideallar və prinsiplərə nail olmaq üçün hansı vasitələrdən istifadə olunacağından söz edilir. İnsan hüquqları da bunların

⁵⁴ Ratio legis latınca bir sözdür. Ratio – “məntiq, məna”, legis isə “qanun” deməkdir. Bütün olaraq bunu “qanunun məqsədi/məntiqi” kimi tərcümə etmək olar.

arasındadır. Habelə bu ideal və prinsiplər, Nizamnamənin preambulasında yer alıb.

Nizamnamənin 3-cü maddəsi AŞ üzvü olmaq üçün hansı prinsiplərin hakim tutulacağını göstərir. Bu müddəa qurumun fəaliyyətinin məqsədinin hüququn üstünlüyü və insan hüquqlarına hörmət prinsipi olduğunu bir daha göstərir. Həmin maddəyə görə:

Avropa Şurasının hər bir üzvü qanunun aliliyi və onun yurisdiksiyası çərçivəsində **insan hüquqları və əsas azadlıqlarından bütün şəxslərin bəhrələnməsi prinsiplərini qəbul etməli** və I fəsildə müəyyənləşdirildiyi kimi, Şuranın məqsədinin səmimi və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq etməlidir.

Qurumun internet saytı olan www.coe.int adresinə daxil olduqda, ilk gördüyünüz şüarlar – insan hüquqları, demokratiya, hüquqı dövlətdir.

Həqiqətən də AŞ işləyişi və fəaliyyətinə baxdıqda, insan hüquqları və demokratiya sahəsində əvəzolunmaz addımların atıldığını görmək çətin deyildir. Ölkəmizdəki vəziyyətin düzəldilməsi üçün də AŞ xeyli iş görür. Məsələn, 11 Fevral 2009 tarixli AŞ Baş Katibi Terry Devisin qısa bəyanatına baxsaq, orada görürük ki, qurum ölkəmizdə həbsdə olan jurnalistlərin sayından narahatdır və hesab edir ki, sərbəst media olmadan demokratiya ola bilməz. Habelə 18 Mart 2009 tarixli Konstitusiya dəyişikliyi ilə bağlı, şəxsi həyatın qorunması ilə bağlı tənzimləməni media azadlığının sıxışdırılmasına səbəb ola biləcək amil kimi görür; ən sonunda da bununla bağlı öz yardımlarını təklif edir. Düzdür, yüksək səviyyədə və çox qədim demokratiya ənənələrinə sahib olan ölkəmizin əslində bu cür tövsiyələrə ehtiyacı yoxdur və AŞ da bunu bilir, lakin onlar yenə də öz funksiyalarını yerinə yetirmək məqsədilə, istər demokratik, istər avtoritar, hər rejimə belə məsləhətlər verir.

AŞ əsas orqanlarını belə sadalamaq mümkündür – Nazirlər Kabineti, Parlament Assambleyası (AŞPA), Katiblikdir. Bunların strukturu və səlahiyyətləri (AŞPA-nın adı Nizamnamədə “Məşvərət Məclisi” olaraq adlanır⁵⁵) AŞ Nizamnaməsində göstərilir.

AŞ Nazirlər Kabineti

Nizamnaməyə uyğun olaraq qurulan, qurumun ən yuxarı səlahiyyətli, rəhbər və sərəncamverici orqanıdır. NK üzv dövlətlərin hökumət nümayəndələrindən ibarətdir (ya xarici işlər naziri, ya da ki, daimi diplomatik nümayəndə ilə təmsil olunur). NK üzv dövlətlər üçün tövsiyə xarakteri daşıyan qərarlar

⁵⁵ 1994-cü ilin fevralında Nazirlər Komitəsi gələcəkdə Avropa Şurasının bütün sənədlərində “Məşvərət Məclisi” əvəzinə “Parlament Assambleyası” adından istifadə olunmasını qərara alıb.

qəbul edir. Habelə AŞ NK üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıya bilən konvensiyalar da hazırlayır, dövlət bunları ratifikasiya etdikdə bu konvensiyaların müvafiq müddəaları dövlət üçün məcburi hala gəlir. NK ildə azı 2 dəfə iclas keçirir. Nazirlər Komitəsi AŞ-nın bütün fəaliyyəti haqqında qərarlar qəbul edir.

AŞ NK aşağıdakı məsələləri araşdırır və bunlara dair qərar qəbul edir:
Avropa inteqrasiyasının siyasi aspektləri;
əməkdaşlığın inkişafı;
demokratik institutların inkişafı;
insan hüquqlarının müdafiəsi.⁵⁶

Göründüyü kimi insan hüquqlarının müdafiəsi NK-nin vəzifə sahələrinə aiddir. Əslində AİHM-nin qərarlarının icrasına nəzarəti həyata keçirməklə, Nazirlər Kabineti Avropa məkanında insan hüquqları ilə iş görən vacib qurumlardan birisidir.

Parlament Assambleyası

Qısa adı “AŞPA” olaraq bilinən bu qurum, 1949-cu ildə hökumətlərarası saziş əsasında yaradılıb. Üzvləri hər bir tərəf Dövlətin özünün müəyyən etdiyi prosedura uyğun surətdə, öz millətvəkilləri arasından seçilir. Üzv dövlətin əhali sayısına görə, o dövlət PA-da təmsil olunur. Azərbaycan AŞPA-da 6 nəfər ilə təmsil olunur.⁵⁷ Hər bir nümayəndə təmsil etdiyi tərəf Dövlətin vətəndaşı olmalıdır, lakin eyni zamanda Nazirlər Komitəsinin üzvü ola bilməz. Parlament Assambleyasının səlahiyyətləri Nizamnamənin 23-cü maddəsində göstərilir. Parlament Assambleyası, Avropa Şurasının məqsəd və səlahiyyətinə aid olan istənilən məsələni müzakirə edə və ona dair tövsiyələr verə bilər. O, həmçinin, Nazirlər Komitəsi tərəfindən rəy üçün ona verilmiş istənilən məsələyə aid fikir və tövsiyələrini bildirə bilər.

Parlament Assambleyasında, habelə, on iki komitə fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri də Qanunvericilik və İnsan Hüquqları Komitəsidir. Bu Komitə PA-da insan hüquqlarının müdafiəsində əsas rol oynayır.

AŞ Baş Katibi

Baş Katib və Baş Katibin Müavini Nazirlər Komitəsinin tövsiyəsi ilə Parlament Assambleyası tərəfindən təyin edilir. Baş Katib xeyli aktiv bir fiqurdur, o aktual məsələləri araşdırmalı və ictimai diqqəti onlara yönəltməlidir. Ölkəmizdəki siyasi məsələlərlə bağlı da AŞ Baş Katibləri müxtəlif vaxtlarda

⁵⁶ Cavadova, Məmmədov, s.160.

⁵⁷ http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/Annuaire_06W_Delegations.asp?CountryID=5

fərqli bəyanatlar veriblər. Bununla belə Baş Katibin bağlayıcı qərar alma səlahiyyəti yoxdur. AŞ Baş Katibini ölkə daxilindəki Ombudsmana oxşadmaq mümkündür, bağlayıcı qərar alma səlahiyyəti olmasa da, o problemlə məsələlər üzərinə getməli və onların həllində səy göstərməlidir.

B. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OSCE)

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransı 1994-cü ildə formatını dəyişərək “Təşkilat” adı altında fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sabiq Konfrans, 1975-ci ildə 33 dövlət tərəfindən Helsinki Final Sənədi ilə yaradılmışdı. O zamanlar ancaq Albaniya Sənədi imzalamadı. Soyuq müharibənin bitməsi ilə, Albaniya daxil olmaqla ATƏT-in artıq 50-dən çox üzvü var.

Helsinki Final Sənədi, təhlükəsizlik məsələləri ilə insan hüquqları arasında sıx əlaqə yaratmışdır. Bununla Qərbi dünyası Şərqi Avropa ilə münasibətlər qurmağa cəhd etmişdir. Lakin soyuq müharibənin bitməsi, Sənədin əhəmiyyətinin azalmasına səbəb olmadı. Helsinki Sənədi məcburi qüvvəyə sahib olan hüquqi sənəd kimi olmasa da, onun siyasi və ideoloji özəllikləri ATƏT-ə geniş miqyasda insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərməyə imkan verir.⁵⁸

Buraya sadəcə Avropa ölkələri deyil, ABŞ və Kanada kimi ölkələr də təmsil olunur. İnsan hüquqları sahəsində ATƏT Avropa Şurası çərçivəsində və yaxın əməkdaşlıq daxilində fəaliyyət göstərir.⁵⁹

Helsinki Sənədi iri həcmli, 4 hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Avropada Təhlükəsizlik ilə bağlı Məsələlər”, ikinci hissə “İtisadiyyat, Elm, Texnologiya və Ekologiya sahəsində Əməkdaşlıq”, üçüncüsü “İnsani və digər sahələrdə Əməkdaşlıq” adlanır, dördüncü hissə isə təlimatlandırıcı və istiqamət verici mahiyyətdədir. İnsan hüquqları ilə bağlı birinci və üçüncü hissələr tənzimləmələr nəzərdə tutur. Sənəddə 10 əsas prinsip nəzərdə tutulur – dövlətlərin mütəqilliyi, sərhədlərin toxunulmazlığı, müharibə qadağası, ərazi bütövlüyü, mübahisələrin dinc yolla həlli, daxili işlərə qarışmama, dövlətlərin əməkdaşlığı, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi – bunlar əsasən təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlıdır, qalan iki prinsip isə insan hüquqları ilə bağlıdır – bunlar da “din, inanc və ifadə azadlığı daxil olmaqla əsas hüquqlara hörmət” adlı VII-ci prinsip ilə “bərabər hüquqlar və xalqlar üçün self-determination” VIII-ci prinsipdir.

⁵⁸ Thomas Buergenthal, Dinan Shelton, David Stewart, **International Human Rights**, West Group, Minnesota 2004, s.205

⁵⁹ ibid, s.205.

Adını çəkdiyimiz VII-ci prinsipdə qeyd olunur ki, tərəf Dövlətlər mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara hörmətlə yanaşacaqlar. Habelə burada inter alia azlıqların hüquqları təminat altına alınır. Amma ən vacib olan sonuncu paraqrafdır. Belə ki, burada tərəf Dövlətlərə BMT Nizamnaməsinə, UDHR-ə və insan hüquqları ilə bağlı dövlətin imzaladığı konvensiyalara uyğun davranma öhdəliyi gətirir. Bildiyimiz kimi, UDHR məcburi qüvvəyə sahib bir sənəd sayılmır. Lakin Helsinki sənədini imzalamış dövlət üçün UDHR-in artıq bağlayıcı sənəd olmadığını iddia etmək mümkün deyildir.

Həqiqətdə Helsinki Sənədi insan hüquqlarını qoruma motivindən daha çox, kommunist düşərgə ilə münasibətlərin qurulması strategiyası ilə bağlıydı. Bu sənəd özündə insan hüquqlarını əks etdirdiyi üçün, SSRİ ilə qarşıdurmada Qərbin üçün elverişli zəmin yaradırdı. Bu Sənəd çərçivəsində tərəf Dövlətlər periodik olaraq toplanırdılar, əməkdaşlığın artırılmasının yollarını axtarırdılar. Məhz bu əməkdaşlığın artması nəticəsində, Konfrans “Təşkilat” formatını almışdır.

ATƏT-in insan hüquqları “kataloqunun” fərqi bundadır ki, orada azlıqların hüquqları, hüquqi dövlət məsələləri, demokrarik dəyərlər, seçkilər vs. kimi məsələləri də əhatə edir. Bütün bunlar illər ərzində ATƏT tərəfindən qəbul edilən müxtəlif qərarlar və sənədlərdə özünü birüzə verib. Bunlardan 1990-cı il tarixli Copenhagen Nəticəvi Sənədi zikr edə bilərik. Bu sənəddə əsas hüquqlarla yanaşı, ədalətli və sərbəst seçkilər, habelə demokratik dəyərlər bir yerdə göstərilir.

ATƏT-in insan hüquqları sahəsində missiyası, prosesləri sürətləndirici və işlək hala gətirməyə yönəlir. Belə bir inam varki, insan hüquqlarının pis vəziyyətdə olduğu ölkələrlə danışıqlar aparmaq və əlaqələr saxlamaq, müsbət təsir verə bilər. Qeyd etməliyik ki, belə yanaşma tərzii heç də səhv deyildir. İnsan hüquqlarının pozulduğu ölkələrin ortaq xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, onlarda şəffaflıq olmur. Danışıqlar və əməkdaşlıq axtarışları isə, digər müsbət təsirləri ilə yanaşı ən azından müəyyən dərəcədə şəffaflığın artmasına səbəb olur.

Habelə 1989 tarixli Vienna Nəticəvi Sənəd ilə, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmayan dövlətlərə qarşı necə davranılacağına dair müvafiq “Mexanizm” nəzərdə tutulub. Belə ki, bir dövlət başqa dövlət qarşısında pozuntu ilə bağlı iddia irəli sürə bilər. Bu iddialar diplomatik yolla həllini tapmazsa, ATƏT-in növbəti iclaslarında dilə gətirilir. Mübahisə tərəfi dövlətlərin razılığı ilə, yaxud iddia çox ciddi olduqda məsələ ilə bağlı araşdırma missiyaları qurula bilər.⁶⁰

⁶⁰ ibid, s.215.

C. Avropa İttifaqı (The European Union)

İqtisadi əməkdaşlıq və qaynaşmayı təmin etməyi məqsəd güdən Avropa İttifaqının təməli, 1951 Paris Müqaviləsi ilə qoyulmuşdu. Daha sonra 1957 Roma Müqaviləsi ilə genişləndirilən və “Avropa İqtisadi Topluluğu – European Economic Community” adını alan qurum, getdikcə siyasi sahələrdə, demokratiya və insan hüquqları məsələlərində də həssas olmağa başladı. Məsələn birliyə üzv ola bilmək üçün, müraciət edən dövlət 1993-cü ildə qəbul olunmuş “Kopenhagen kriteriyalarına” cavab verməlidir. Lisbon Müqaviləsi ilə dəyişdirilmiş Avropa İttifaqı Müqaviləsinin 2-ci və 49-cu maddələrinə görə, insan hüquqlarına, demokratiyaya, hüququn üstünlüyünə habelə azlıqların hüquqlarına hörmətlə yanaşan hər bir avropa dövləti, Avropa İttifaqına üzvlük üçün müraciət edə bilər.

Avropa İttifaqının insan hüquqları üzrə fəaliyyəti, onun orqanları nəzərə alındıqda, əsasən Avropa Komissiyası və Avropa Parlamentinin fəaliyyəti nəticəsində olmaqdadır. Habelə Xarici Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Yüksək Nümayəndə, insan hüquqları sahəsindəki pozuntulara maraq göstərməkdədir. Avropa Parlamentinin İttifaq daxilindəki çəkisi artdıqca, digər tərəfdən Avropa İttifaqı daha sıx inteqrasiyaya getdikcə, ortaqlıq yaşam standartları və “yaxşı idarəetmə” prinsipi gücləndikcə, Avropa İttifaqında insan hüquqları sahəsində fəaliyyəti də artacaqdır. Məsələn Suriyadakı 2011-2012 krizisinin insan hüquqları ilə əlaqədar olduğu şübhəsizdir, Catherine Ashton'un bununla bağlı xeyli pisləyici bəyanatlarını görə bilərsiniz.⁶¹

Aşağıdakı bölmədə Avropa İttifaqının Əsas Azadlıqlar Şərtini incələmişik. Həmin sənəd təhlil olunduğunda, Avropa qitəsində birinci əsas azadlıqlar rejimində necə progressiv bir dəyişmənin olduğu başa düşüləcəkdir.

Yenə bir misal kimi, Avropa İttifaqının Şərq Qonşuluq Siyasətini (ENP) göstərmək olar. Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Belarus, Ukraina və Moldovaya yönəlmiş bu qonşuluq siyasətinin prioritetləri arasında, Avropa Parlamentinin 07.04.2011 tarixli Rezolusiyasına görə, demokratiya, hüququn üstünlüyü, insan hüquqlarına hörmət, bazar iqtisadiyyatı, davamlı inkişaf və yaxşı idarəetmə göstərilib; 6 prioritetin 4-ü birbaşa insan hüquqlarına iad məsələlərdir.⁶² Yenə həmin sənədə görə, tərəfdaş ölkələr əsas hüquq və

⁶¹ Statement by the High Representative Catherine Ashton condemning the continued repression and violence in Syria and marking the anniversary of the uprising, 15.03.2012.

⁶² European Parliament resolution of 7 April 2011 on the review of the European Neighbourhood Policy - Eastern Dimension, paraqraf 1 və 11.

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2011-0153+0+DOC+XML+V0//EN>

azadlıqları, söz azadlığını qorumaq, QHT-ləri gücləndirmək, korrupsiya ilə mübarizə aparmağa çağırılır. Avropa Komissiyasına konkret tapşırıqlar verilir.

Avropa Parlamentinin müxtəlif komitələri var. Bunların arasında İnsan Hüquqları, Mülki Azadlıqlar və Ədliyyə, Qadın Hüquqları və Gender Bərabərliyi, başqa komitələr var ki birbaşa insan hüquqları məsələləri ilə məşqul olur. Hətta Xarici Əlaqələr Komitəsi (AFET) belə, öz iclaslarında müxtəlif ölkələrdə insan hüquqları ilə bağlı məsələlərə toxunur. Məsələn 21 Mart 2012 tarixində AFET-in günlük iclaslarında Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Aİ ilə əməkdaşlıqları çərçivəsində bu ölkələrdəki insan hüquqları məsələsi də ələ alınmışdı.

2007-2013-cü illər üçün, insan hüquqları sahəsində işləyən QHT-lərə Aİ 1.1 milliard avro ayırıb.⁶³

Avropa İttifaqının Ombudsman qurumu da vardır. Lakin Avro-Ombudsman məhdud sahədə şikayətlərə baxır, bunlar Aİ qurumlarına (Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti, Şura, Frontex, ECB kimi qurumlar) qarşı verilən şikayətlərdir. Avropa Ombudsmanı sadəcə insan hüquqları pozuntularına deyil, eyni zamanda pis idarəetmə halları ilə bağlı şikayətlərə baxır. Ombudsmana Avropa vətəndaşları və orda qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslər müraciət edə bilər.

⁶³ http://eeas.europa.eu/human_rights/index_en.htm

IV. ƏSAS HÜQUQ VƏ AZADLIQLAR

A. Ümumi olaraq

Bu bölmədə əsas (birinci nəsil) hüquq və azadlıqlardan danışacağıq. Bunların hansı sənədlərdə tənzimləndiyi, məzmunu və əhatəsinin nə olduğuna toxunacağıq.

Birinci nəsil hüquqları seçməyimiz təsadüfi deyil. Bunun səbəblərini belə izah etmək olar. Birinci nəsil hüquqların xüsusiyyətlərini yada salsanız, görərsiniz ki, bunlar effektiv, aktual, hər kəsə qarşı irəli sürülən, məhkəmə qaydasında qoruna bilən hüquqlardır. Habelə bu hüquqlar, hakim mövqedə olduqlarına görə,⁶⁴ digər hüquqi statuslara təsir göstərir. Digər tərəfdən də, Avropada əsas beynəlxalq təminat mexanizminə sahib məhz əsas hüquq və azadlıqlardır.

Uzun müddət hesab olunurdu ki, əsas hüquqların sayı məhduddur. Bunları, məsələn, BMT-nin 1966 tarixli Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişində görə bilərsiniz. ICCPR-in tənzimləndiyi hüquqlar bunlardır:

- Ayır-seçkiliyə məruz qalmama hüququ (2-ci maddə),
- Təsirli hüquqi müraciət hüququ (2-ci maddə),
- Yaşamaq hüququ (6-cı maddə),
- İşgəncəyə və pis rəftara məruz qalmama hüququ (7-ci maddə),
- Quldarlıq predmeti olmamaya və məcburi əməyə məruz qalmama hüququ (8-ci maddə),
- Azadlıq və şəxsi təhlükəsizlik hüququ (9-cu maddə),
- Mülki öhdəliyə görə həbs olunmama hüququ (11-ci maddə),
- Sərbəst hərəkət etmə (səyahət) və ölkəni tərk etmə hüququ (12-ci maddə),
- Ədalətli məhkəmə hüququ və buna bağlı olan digər müdafiə təminatları (14-cü maddə),
- Hüquqi subyekt statusundan məhrum olunmama hüququ (16-cı maddə),
- Şəxsi və ailə həyatı, mənzil və yazışma toxunulmazlığı hüququ (17-ci maddə),
- Vicdan və din azadlığı (18-ci maddə),

⁶⁴ Hakim mövqedə olmasının səbəbi ondan irəli gəlir ki, bunlar təbii hüquqlardır və qanunvericiliyin üstündədir; belə bir hüququ pozan qanunlar, anti-konstitusion və hüquqa zidd sayılmalıdır.

- Fikir və söz azadlığı (19-cu maddə),
- Dinc toplaşma azadlığı (21-ci maddə),
- Birləşmə azadlığı (22-ci maddə),
- Ailə qurma hüququ (23-cü maddə),
- Uşaqların qorunması məqsədilə zəruri təminatlara sahib olan azyaşlı statusuna hüquq (24-cü maddə),
- Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmə hüququ (25-ci maddə),
- Seçmə və seçilmə hüququ (25-ci maddə),
- İctimai xidmətlərdən yararlanma hüququ (25-ci maddə),
- Bərabərlik hüququ (26-cı maddə),
- Azlıqların öz dinlərini, mədəniyyətini və dillərini istifadə hüququ (27-ci maddə),

Qeyd olunmalıdır ki, bu Sazişdə tənzimlənən hüquqların sayı, AİHK-da tənzimlənən hüquqlardan daha çoxdur. Məsələn, azlıqların hüquqları AİHK ilə açıq şəkildə ifadə olunmasa belə, azlıqlar öz hüquqlarından AİHK-nın 8, 9 və 10-cu maddələrinə görə faydalanırlar. Habelə azlıqların qorunması ilə bağlı AŞ NK qərarları və müvafiq konvensiya var.

AİHK-da, Sazişin 25-ci maddəsində tənzimlədiyi siyasi hüquqlardan ancaq seçmə hüququ var (1-ci Protokolda). Habelə AİHK, uşaq hüquqlarını tənzimlənməyib. Uşaqların qorunması AŞ-da başqa mexanizmlər ilə həyata keçirilir.

B. Əsas hüquqlarda yeni bir mərhələ: Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar Şərti

Burada Avropa Birliyinin bir sənədini qeyd etmək lazımdır. Bu da 18 Dekabr 2000-ci il tarixində Fransanın Nice şəhərində qəbul edilmiş Avropa Birliyinin Əsas Azadlıqları haqqında Şərtidir (Charter).⁶⁵ Sənədi burada zikr etməmizin səbəbi ondan ibarətdir ki, burada əsas azadlıqların sayı bir az müxtəlifdir. Avropa Birliyi ilə Avropa Şurası fərqli qurumlar olsa belə, həqiqətdə bunlar eyni siyasi və hüquqi mədəniyyətin bir parçasıdır. Belə ki, AİHK Avropa Şurasının sənədi olduğu halda, Avropa Ədalət Məhkəməsi (Avropa Birliyinin qurumu olduğu halda) öz qərarlarında Konvensiyaya istinad edir və bu da istisnai hal sayılmır.

⁶⁵ İngilizcə adı ilə “Charter of Fundamental Rights of European Union”. Bu Saziş, AI dövlətləri üçün məcburi qüvvəyə sahib deyildi, lakin Lissabon andlaşmasının Çexiya tərəfindən də Oktyabr 2009-da təsdiq edilməsindən sonra artıq məcburi qüvvəyə sahibdir. Habelə Evrokomişsiyanın fikri bundan ibarətdir ki, Avropa Ədalət Məhkəməsi bu Charteri öz praktikasında nəzərə almalıdır.

Məsələnin əhəmiyyətini qavramaq üçün, Şərtin preambulasını oxumaqda fayda var. Preambulada deyilir ki:

Ortaq ruhi və mənəvi mirasın şüurunda olaraq, Birlük insan ləyaqətinin, azadlığın, bərabərlik və həmrəyliyin ayrılmaz və universal dəyərləri üzərində qurulub; demokratiya və hüquqi dövlət prinsiplərinə əsaslanıb. Birlük azadlıq, təhlükəsizlik və ədalət məkanı yaratmaqla, öz fəaliyyətlərinin məqsədi (heart) kimi insanı (individual) görür.

Birlük bu ortaq dəyərlərin qorunub saxlanılmasına və inkişafına arxa çıxır və eyni zamanda üzv Dövlətlərin milli kimliklərinə, onların hakimiyyət orqanlarının quruluşuna və Avropa xalqlarının mədəniyyət və ənənələrinin müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşır; Birlük tarazlı və davam edici inkişafı təmin etməyi hədəfləyir və şəxslərin, xidmətlərin və sərmayənin sərbəst hərəkətini və sahibkarlıq azadlığını təmin edir.

Buna görə, cəmiyyətdəki, sosial proqressdəki və elmi-texnoloji inkişafdakı dəyişmələr nəzərə alınaraq, əsas hüquqların qorunmasını gücləndirmək üçün, bu hüquqlar Şərtə daha aydın şəkildə göstərilməlidir.

Bu Şərt, Topluluğun və Birlüyün səlahiyyətləri və vəzifələrinə və subsidiarlıq prinsipinə lazımı hörmətlə yanaşmaqla, konstitusion ənənələr, üzv Dövlətlərin ortaq beynəlxalq öhdəliklərindən, Avropa Birliyi Andlaşması, Topluluq Andlaşmalarından, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasından, Sosial Şərtədən, Avropa Ədalət Məhkəməsi və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququndan irəli gələn hüquqları bir daha təsdiq edir.

Daha sonra Şərtə, əsas sayılan hüquqlar göstərilir. Bu hüquqları burada bir daha saymadan əvvəl, Preambulada bəzi xüsurlara diqqət yetirilməlidir. Burada Birlük orqanları bir məqamı vurğulayırlar: əsas hüquqlar son dövrdə yaşanan dəyişmələr işığında nəzərdən keçirilməlidir. Nəzərdən keçirilməlidir dedikdə, burada *azaldan* söhbət gedə bilməz. Tərsinə, əsas hüquqların sayı artır. Aşağıda görülməli ki, ikinci nəsil sosial hüquqlar da əsas hüquqlar olaraq sayılmağa başlanmışdır. Preambulada da artıq şəxslərin, xidmətlərin və sərmayənin sərbəst dövriyyəsi, habelə, iqtisadi inkişafdan söz edildiyinə görə, əsas hüquqlar, habelə, iqtisadi maraqları da əhatə edən bir şəkildə genişləndirilir. Bu tezisə ən gözəl sübutu da, aşağıda sadalanan hüquqlardan bəzilərinin mahiyyətidir.⁶⁶

⁶⁶ Mahiyyəti dedikdə, onların iqtisadi dəyərindən söhbət gedir. Məsələn, əqli mülkiyyət hüququ əsas hüquqlar arasına alınıb. Əmək hüququ, sahibkarlıq hüququ kimi.

Zəruri analizləri etmədən əvvəl bu Şərtə hansı hüquqların tənzimləndiyinə nəzər salmaq lazımdır. Bu hüquqların siyahısını oxumaq istəməyənlər bilməlidirlər ki, bu hüquqları nəzərdən keçirməyi biz sadəcə akademik maraqla təklif etmirik. Bunların stratejik, siyasi və hüquqi nəticələri gələcəkdə özünü biruzə verəcəkdir. Belə ki, bunlar yeni Avropa anlayışını əks etdirir və bu da özünü tezliklə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarında özünü biruzə verəcək.

Habelə bu Şərtədən belə nəticələr çıxarmaq mümkündür. Avropa Şurası, Avropa Birliyindən daha geniş bir qurumdur: məsələn Rusiya Avropa Şurasının üzvü olsa belə, çətin ki, yaxın 10-15 il ərzində Avropa Birliyinə daxil olsun. Görünür ki, Avropa xalqları özləri üçün özlərinə xas mədəni ənənələr çərçivəsində, daha yuxarı standartlara cavab verən insan hüquqları sistemini yaratmaq niyyətindədirlər. İşin qəliz tərəfi burdadır ki, **SSRİ-nin dağılmasından sonra Avropa Şurasına alınan dövlətlərin, riyakar və qeyri-səmimi hökumətlərin hərəkətləri səbəbilə, Avropada insan hüquqlarının inkişafı gecikməyə başladı.** Niyə? Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi qərar verdikdə bu, presedent hüququnu yaradır və digər hadisələrdə də tətbiq olunur. AİHM də, bəzən, diplomatik tərzdə və siyasi motivli qərarlar verir, çünki beynəlxalq münasibətləri, mənfiyyətlər tarazlığı və s. amilləri nəzərə almaq məcburiyyətində qalır. Məsələn, MDB məkanından elə absurd, qəddar, primitiv hüquq pozuntuları AİHM-nə gedir ki, hər halda, AİHM hakimləri də o dövlətin necə olur ki, AŞ üzvü olduğuna təəcüblənirlər. Ya da ki, qeyri-səmimi hökumətlər lazımi ratifikasiya işlərini görmədikləri üçün Konvensiyanın inkişafına əngəl olurlar, 14-cü Protokolun qüvvəyə minməsində olduğu kimi. Bu hal da Avropalı həmkarlarımızın vicdanlarını hər halda rahat qoymadığına görə, onlar Avropa Birliyi çərçivəsində, onlara bənzəməyənlərin olmadığı bir dairədə, eyni mədəniyyət ətrafında birləşmiş halda yeni hüquqlar sistemi yaratmaq niyyətindədirlər. Hər nə qədər 51-ci maddə, Şərtin (Charter) ancaq Avropa Birliyi qurumları üçün AB hüququnu tətbiq edərkən nəzərə alınacağını nəzərdə tutsa da, bu hal hüquqların təsnifatı və qiymətləndirilməsində artıq yeni yanaşmanın olduğunu rədd edə bilməz.

Hüquqları saymadan əvvəl, Şərtin bunları qruplara (sahələrə) böldüyünü qeyd etmək lazımdır. Birinci qrup LƏYAQƏT, ikincisinin adı AZADLIQ, üçüncü qrup BƏRABƏRLİK, dördüncüsü HƏMRƏYLİK, beşincisi VƏTƏNDAŞ (siyasi) HÜQUQLARI, altıncı qrup da ƏDALƏT olaraq adlandırılır.

Ləyaqət qrupu altında bu hüquqlar tənzimlənir:

İnsan ləyaqəti (1-ci maddə),

Yaşamaq hüququ (2-ci maddə),

Şəxsin maddi və mənəvi bütünlük hüququ (3-cü maddə),
İşgəncə və pis rəftarın qadağan edilməsi (4-cü maddə),
Məcburi əməyin qadağan edilməsi (5-ci maddə).

Azadlıq başlığı altında toplanan hüquqlar:

Azadlıq və təhlükəsizlik hüququ (6-cı maddə),
Şəxsi və ailə həyatının qorunması (7-ci maddə),
Şəxsi məlumatların qorunması (8-ci maddə),
Evlənmə və ailə qurma hüququ (9-cu maddə),
Fikir, vicdan və din azadlığı (10-cu maddə),
Söz və məlumat azadlığı (11-ci maddə),
Dinc toplaşma və birləşmə azadlığı (12-ci maddə),
İncəsənət və elmi araşdırma azadlığı (13-cü maddə),⁶⁷
Təhsil alma və təhsil vermə hüququ (14-cü maddə),⁶⁸
İstədiyi peşəni seçmə və işə girmə hüququ (15-ci maddə),⁶⁹
Sahibkarlıq hüququ (milli qanunvericilik diqqətə alınaraq, 16-cı maddə),
Mülkiyyət hüququ (əqli mülkiyyət daxil olmaqla, 17-ci maddə),
Sığınacaq hüququ (18-ci maddə),
Zalım və avtoritar ölkələrə ekstradisiya olunmama hüququ (19-ci maddə).

Sonrakı alt bölmənin adı “**Bərabərlik**”dir. Bu bölmədə tənzimlənən hüquqlar:

Qanun qarşısında bərabərlik hüququ (20-ci maddə),
Ayrı-seçkiliyə məruz qalmama hüququ (21-ci maddə),
Mədəni, dini və linqvistik⁷⁰ müxtəlifliyin qorunması (22-ci maddə),
Kişi və qadın arasındakı bərabərlik (23-cü maddə),
Uşaq hüquqları (24-cü maddə),
Yaşlıların hüquqları (25-ci maddə),⁷¹
Əlillərin hüquqları (26-cı maddə).

İndi isə sıra mübahisəli “**Həmrəylik**” hüquqlarına gəlir. Görək Avropa anlayışına görə nələr həmrəylik ilə əlaqədar hüquq sayılır:

İşçilərin iş yerində məlumat və məsləhət alma hüququ (27-ci maddə),
Toplu əmək müqaviləsi və tətillər hüququ (28-ci maddə),
Pulsuz işə yerləşdirilmə hüququ (29-cu maddə),

⁶⁷ Maraqlıdır ki, bu hüquq baxımından heç bir müdaxilə və məhdudiyət ola bilməz.

⁶⁸ AİHK təhsil vermə hüququnu nəzərdə tutmur.

⁶⁹ Klassik təsnifatda bu hüquqlar sosial hüquq sayılıb, ikinci nəsil hüquqlara aiddir.

⁷⁰“ Linqvistik” sözü burada “milli, irqi” kimi anlaşılmalıdır. Sadəcə olaraq milliyətçilik Avropada istənilməyən bir axım olduğuna görə, “irqi” sözünün istifadəsindən çəkiniblər.

⁷¹ Sosial hüquq (2-ci nəsil) olduğu halda, bunu da əsas hüquqlar arasına alınması diqqət çəkicidir.

Haqsız yerə işdən çıxarılmaya qarşı qorunma hüququ (30-cu maddə),
Ədalətli əmək və iş şəraiti (31-ci maddə),
Uşaq əməyinin qadağan olunması (32-ci maddə),
Ailə vəziyyətinə görə əmək münasibətlərində qorunma hüququ (33-cü maddə),

Sosial sığorta hüququ (34-cü maddə),
Sağlamlıq hüququ (35-ci maddə),
İctimai xidmətlərdən istifadə hüququ (36-cı maddə),
Sağlam ətraf mühit hüququ (37-ci maddə),
İstehlakçıların qorunması hüququ (38-ci maddə).⁷²

Şərtə sonrakı 5-ci Bölmə “**Vətəndaş hüquqları**” olaraq adlanır və burada əsasən siyasi hüquqlar yer alır.

Avropa Parlamentinə seçmə və seçilmə hüququ (39-cu maddə),
Bələdiyyələrə seçmə və seçilmə hüququ (40-cı maddə),
Yaxşı şəkildə idarə olunma hüququ (41-ci maddə),⁷³
Birliyin rəsmi sənədlərinə çatım hüququ (42-ci maddə),
Birliyin Ombudsmanına müraciət etmə hüququ (43-cü maddə),
Ərizə yazma hüququ (44-cü maddə),
Səyahət və yerləşmə azadlığı (45-ci maddə),
Diplomatik və konsulluq himayədarlığına hüquq (46-cı maddə).

Sonrakı bölmənin adı “**Ədalət**”dir. Burada əsasən şəxslərin təhqiqat və məhkəmə orqanları ilə olan münasibətləri tənzimləyir. Bunlar:

Təsirli müraciət hüququ və ədalətli məhkəmə baxışı hüququ (47-ci maddə),
Təqsirsizlik prezumpsiyası və müdafiə hüquqları (48-ci maddə),
Qanunçuluq prinsipi və verilən cəzanın törədilən cinayətə görə mütənasibliyi (49-cu maddə),
Ne bis in idem qadağası (50-ci maddə).

İndi isə, bu Şərtə olan və klassik mənada əsas hüquq sayılmayan, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ilə tənzimlənməyən hüquqların nə olduğuna

⁷² Avropa məkanında hakim mədəniyyət istehlakçı hüquqlarını da əsas insan hüquqları arasına aldığına görə, bu hal onlarda bir tərəfdən iqtisadi həyatın, digər tərəfdən isə vətəndaşa verilən qiymətin nə qədər vacib və dəyərli olduğunu göstərir.

⁷³ Bu hüququn məzmunu çox maraqlıdır, çox progressivdir. Məsələn kimi versək, bura aiddir: özünə aid məlumatlara çatım hüququ, inzibati aktların əsaslandırılmış olma hüququ, Topluq orqanlarının vurduğu ziyanı bərpə etdirmə hüququ, ərizə yazdığı dildə cavab alma hüququ.

toxunmalıyıq. Siyahıya qısaca göz gəzdirək. Burada xeyli sayda iqtisadi, sosial və mədəni hüquq yer alır.

Şəxsin maddi və mənəvi bütünlük hüququ (3-cü maddə)⁷⁴,
İncəsənət və elmi araşdırma azadlığı (13-cü maddə),
Təhsil vermə hüququ (14-cü maddə),
İstədiyi peşəni seçmə və işə girmə hüququ (15-ci maddə),
Sahibkarlıq hüququ (16-cı maddə),
Mədəni, dini və linqvistik müxtəlifliyin qorunması (22-ci maddə),
Uşaq hüquqları (24-cü maddə),
Yaşlıların hüquqları (25-ci maddə),⁷⁵
Əlillərin hüquqları (26-cı maddə),
İşçilərin iş yerində məlumat və məsləhət alma hüququ (27-ci maddə),
Toplu əmək müqaviləsi və tətillər hüququ (28-ci maddə),
Pulsuz iş yerləşdirilmə hüququ (29-cü maddə),
Haqsız yerə işdən çıxarılmamağa qarşı qorunma hüququ (30-cü maddə),
Ədalətli əmək və iş şəraiti (31-ci maddə),
Uşaq əməyinin qadağan olunması (32-ci maddə),
Ailə vəziyyətinə görə əmək münasibətlərində qorunma hüququ (33-cü maddə),
Sosial sığorta hüququ (34-cü maddə),
Sağlamlıq hüququ (35-ci maddə),
İctimai xidmətlərdən istifadə hüququ (36-cı maddə),
Sağlam ətraf mühit hüququ (37-ci maddə),
İstehlakçılardan qorunma hüququ (38-ci maddə),⁷⁶
Yaxşı şəkildə idarə olunma hüququ (41-ci maddə),⁷⁷
Birliyin rəsmi sənədlərinə çatım hüququ (42-ci maddə),
Birliyin Ombudsmanına müraciət etmə hüququ (43-cü maddə),
Ərizə yazma hüququ (44-cü maddə),
Diplomatik və konsulluq himayədarlığına hüquq (46-cı maddə).

⁷⁴ Bu hüququn klonlama qadağası gətirməsi diqqət çəkicidir.

⁷⁵ Sosial hüquq (2-ci növlə) olduğu halda, bunu da əsas hüquqlar arasına alınması diqqət çəkicidir.

⁷⁶ Avropa məkanında hakim mədəniyyət, istehlakçı hüquqlarını da əsas insan hüquqları arasına aldığına görə, bu hal onlarda bir tərəfdən iqtisadi həyatın, digər tərəfdən isə vətəndaşa verilən qiymətin nə qədər vacib və dəyərli olduğunu göstərir.

⁷⁷ Bu hüququn məzmunu çox maraqlıdır, çox progressivdir. Məsələn kimi versək, bura aiddir: özünə aid məlumatlara çatım hüququ, inzibati aktların əsaslandırılmış olma hüququ, topluluq orqanlarının vurduğu ziyanı bərpə etmə hüququ, ərizə yazdığı dildə cavab alma hüququ.

Yuxarıdakı hüquqlara nəzər saldıqdan sonra, gələk əsas suallara. Birincisi budur ki, ikinci nəsil hüquqları əsas hüquqlar kateqoriyasına “yüksəltmənin” nəticəsi nə olacaq? Digər sual da bundan ibarətdir ki, belə halda “əsas olmayan” hüquqlar nələr qalacaq? Habelə yuxarıdakı hüquqların əsas hüquq kimi sayılması, onların məhkəmədə qorunmasına bir təsir göstərəcəkmə? Habelə belə bir sual da qoymaq mümkündür ki, belə dəyişikliyin sistemətik təsiri nə olacaq?

Əslində yuxarıdakı sualların hamısı bir-birilə bağlıdır. Buna görə, tək cavabla bunlara dair izahət vermək mümkündür.

Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, Avropa qitəsində AİHK çərçivəsində bir hüququn əsas hüquq mahiyyətində olması, onun beynəlxalq qorudan istifadə edə bilməsi mənasına gəlir. İkinci nəsil hüquqlar və AİHK-də göstərilməyən hüquqlar, ancaq milli qanunvericilik çərçivəsində və o qanunvericiliyin tanıdığı ölçüdə qorunur. 2009-cu il tarixi etibarıyla, incələdiyimiz Şərt hələ ki bağlayıcı qüvvəyə sahib deyildir. Lakin qeyd edə bilərik ki, Avropa Birliyində yuxarıda sadalanan hüquqların hamısı dövlətüstü (supranational) səviyyədə qorunacaq. Müraciət yeri də artıq Avropa Ədalət Məhkəməsi⁷⁸ olacaq (bunu AİHM ilə qarışdırmayın). Demək mümkündür ki, bu Şərt ilə Avropa Birliyi, dünyanın ən inkişaf etmiş insan hüquqlarını qoruma mexanizmi olan AİHK-dan daha üstün, daha təsirli, daha əhatəli bir qoruma mexanizmini gətirir.

Belə bir iddiaya yer vermək mümkündür: AB, AŞ-da olan ikiyə bölünmüşlüyü (bir tərəfdən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, o biri tərəfdən isə Avropa Sosial Şerti) aradan qaldırır, bunları bir sənəddə birləşdirir və bu hüquqlara daha üstün qoruma statusunu tanıyır. Bu da “bir addım irəli” mahiyyətində olan Avropa standartlarının bir göstəricisidir. Digər millətlər və mədəniyyətlər, Avropanı bir addım geridən bu məsələdə də təqib edirlər.

Əslində yuxarıda göstərilən hüquqların əksər hissəsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində də tanınıb. Amma fikirləşməyin ki, əgər bu hüquqlar bizim ölkəmizdə nəzərdə tutulursa, onda bizim itirdiyimiz bir şey yoxdur. Belə deyil. Birincisi ona görə ki, ölkəmizdə hüquqların ümumi məhkəmə təminatı arzu olunan səviyyədə deyildir; bunlarla bağlı milli məhkəmələrdə bir şeyə nail ola bilməsəniz, başqa bir beynəlxalq instansiyaya isə müraciət etmək mümkün olmur.

Avropa Əsas Hüquqlar Şərtində bəzi hüquqlar çox diqqət çəkicidir və onlar da bizdə bir az fərqli şəkildə tanınıb. Bunlardan ən maraqlısı “yaxşı

⁷⁸İngilizcə adı European Court of Justice (ECJ), 1952-ci ildə qurulub, Lüksemburqda yerləşir. Daha ətraflı məlumat üçün baxın: <http://curia.europa.eu/en/index.htm>

şəkildə idarə olunma hüququdur”. Hərçənd bu hüququn tanıdığı imkanlardan bir hissəsi bizdə də tanınır, lakin ən azından onun adı çox progressivdir və bəzi yerlərə mesaj çatdırma baxımından çox mənalıdır.⁷⁹

Oxucuların diqqətinə bir daha çatdırırıq: milli qanunvericilik ilə yaxşı tanış olan bir hüquqşünas Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar Şərtində göstərilən hüquqların çoxunun ölkə qanunvericiliyində olduğunu bilir. Bəs aradakı fərq nədədir? Fərq sadəcə ondan ibarət deyil ki, hüququn tanıdığı və “üzdüyü” sistem fərqlidir. Konkret hüququ balığa oxşatsaq, Şərtdəki balıqlar bərrak, şirin və dərin olmayan, tufan əsməyən sulara üzən balığa oxşayır, habelə, o sulara balıq tutmaq da qadağandır. Ölkəmiz ya da digər MDB ölkələri baxımından, qanunvericiliyin tanıdığı hüquq elə bir balığa oxşayır ki, o bulanıq, dərin, tufanlı və digər yırtıcıların qaynadığı bir okeanda yaşayır. Buna görə də belə hüququn taleyi çox da ürək açıcı olmur. Başqa bir sözlə, Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar Şərtində əks edilən hüquqlar, status və qorunma dərəcəsi baxımından bizim qanunvericilikdə olan hüquqlardan fərqlənir. Burada insan hüququ ilə qanuni hüquq arasındakı fərqi yadınıza salın. Qanunvericiliyimizdə əks olunan hüquqlar, ancaq o halda insan hüququ statusuna daxil olur ki, əgər onlar ya Konstitusiyada, ya da ki, ölkənin tərəf olduğu beynəlxalq müqavilələrdə insan hüququ kimi tanınır.

Aşağıda biz klassik mənada əsas hüquqların mahiyyətini təfsilatlı şəkildə tədqiq edəcəyik və Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar Şərtində yer alan yeni “model” əsas hüquqlara toxunmayacağıq. Əlbəttə, sual oluna bilər ki, nədən? Səbəbi budur ki, ölkəmiz baxımından aktual olan klassik, yəni birinci nəsil hüquqlardır, digər tərəfdən, tərəf olduğumuz beynəlxalq qoruma mexanizmləri ancaq bunları əhatə edir. Lakin Şərtdəki yeni tənzimləməni ona görə izah etdik ki, hara getdiyimiz, insan hüquqlarının yaxın gələcəkdə necə bir evolusiya yaşayacağı aydın olsun.

C. Əsas hüquq və azadlıqların mahiyyəti və hüquqi rejimi

Bu bölmədə biz konkret hüquqlardan danışacağıq. Siyahını Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası baxımından ələ alacağıq və bunu da 1966 tarixli BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişlə dəstəkləyəcəyik. Əvvəlki bölmə-

⁷⁹ Bu hüququn tanıdığı və bizim qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan imkanlar bunlardır: 1) vətəndaşın statusuna tərəfsiz inzibati orqan tərəfindən baxılması; 2) vətəndaş haqqında mənfi təsiri olan qərar alınmadan əvvəl onun dinlənilməsi; 3) rəsmilərin hüquqa uyğun davranışlarla vurduqları ziyana görə kompensasiya hüququ. Əslində sadaladığımız birinci və ikinci imkan İnzibati icraat haqqında Qanunda var, amma o Qanun heç cür qüvvəyə minmək bilmir. Üçüncü imkanı da Dövlət qulluğu haqqında Qanun nəzərdə tutur, amma onu yada salan yoxdur, təbiiq olunduğuna şahid olmaq çətindir.

lərdə qeyd etdik ki, birinci nəsil hüquqlar öz mənbəyini təbii hüquqdan aldıqlarına görə, bunları tənzimləyən sənədlər də məhz bu təbii hüququn ortaya çıxış şəklidir. Həqiqətən də, bu sənədlərin (Konvensiyaların) ingilis dilli variantlarına baxanda görmək mümkündür ki, eyni hüquqdan bəhs edən maddələrin tərkibi (söz etibarıyla) ya eynidir, ya da çox bənzərdir. Buna görə, insan hüquqları sahəsində şərh ya da təfsir aparanda, dövlətin tərəf olmadığı bir konvensiyaya da istinad etmək mümkündür.⁸⁰ Bunun səbəbi (əsası), insan hüquqlarının universallığı prinsipidir. UDHR və ICCPR məhz belə istinad sənədlərini təşkil edir.

1. Mülkiyyət hüququ

Mülkiyyət hüququ insan üçün əvəzolunmaz hüquqlardan birisidir. O, sadəcə iqtisadi xarakter daşımır. Digər tərəfdən, mənzil toxunulmazlığı kimi vacib hüquq daşınmaz əşya üzərində əşya hüquqlarının olmasına bağlıdır. Habelə, bir fərdin hər tərəfli inkişafı üçün onun konkret mallara sahib ola bilməsi çox vacibdir. Məsələnin əqli mülkiyyət cəhətini düşünsək, tərəqqi yolunda mülkiyyət hüququnun rolu aydın olacaq. Mülkiyyət haqqında mənfə fikirlər də deyilib, bunlardan ən mənalısı Rousseau tərəfindən deyiləndir. “İctimai müqavilə” adlı əsərində dahi fransız belə yazırdı: “Bir torpaq sahəsinin ətrafını hasarlayıb, “bu mənimdir” deyən və ətrafında buna inanacaq dərəcədə sadələvh insanlar tapan şəxs, cəmiyyəti yaradan şəxs olub”. Daha sonra Rousseau fikirlərinə belə davam edir: “Bu insanın qarşısına “birdən bu saxtakara inanarsanız ha, bu torpaq heç kəsə aid deyil, üstündəki meyvələr də hər kəsindir” deyən bir insan çıxsa bilsəydi və onun hasarını da söksəydi, insanlıq xeyli cinayətdən, qəsdlərdən və fəlakətlərdən xilas olardı...”⁸¹

Rousseau'nun bu manidar sözlərindən sonra mövzuya və reallığa qayıtmaq, əşyaların və insanların onlar üzərində hakimiyyət qurmalarının əhəmiyyətini biz inkar edə bilmərik. Digər tərəfdən, mülkiyyət hüququ ilə bağlı vurğulanmalı bir başqa hal da odur ki, bir insanın iqtisadi vəziyyəti nə qədər yaxşı olarsa, onun digər hüquqlardan da yararlanması o qədər də asanlaşmış və reallaşmış olar.

⁸⁰ Tələbə olduğumuz illərdə, bizə Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasının tətbiqi ilə bağlı mübahisələr oxutdurulanda, fikirləşirdik ki, heç vaxt tərəf olmayacağımız bir Konvensiyanın necə tətbiq edildiyi bizim nəyimizə lazımdır? O kitaplarda bunun səbəbi haqqında bir şey yazılmırdı. Ancaq zamanla insan hüquqları sahəsini öyrəndikçə Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yurisprüdensiyasının əhəmiyyətini öyrəndik. Sizə isə bunu dərhal burda izah etməklə, zaman udmanıza kömək edirik.

⁸¹ Göze Ayferi, Siyasi Düşüncələr və Yönetimler, Beta Basım, İstanbul 1996, s. 192.

Habelə mülkiyyət hüququnu bəyənməyənlər arasında sosialistləri görmək mümkündür. Bununla belə, SSRİ-də mülkiyyət hüququ inkar olunmurdu, sadəcə olaraq, o, məhdud şəkildə tətbiq edilirdi. Belə ki, SSRİ-də *xüsusi* yox, şəxsi mülkiyyət qəbul olunurdu, yəni istehsalat vasitələri üzərində ancaq dövlətin mülkiyyət hüququ qəbul olunurdu.

Liberal fəlsəfə tarixində də, əvvəllər 3 əsas hüquq üzərində durulub – bunlar mülkiyyət, yaşamaq və azadlıq hüquqlarıdır. Amerikan hüququnda mübahisə bunlara aid olduqda, bu cür işlərə “*due process of law*” şərti tətbiq olunur, bu şərt digər hüquqlara görə daha yüksək təminat standartlarını nəzərdə tutur.

Mülkiyyət hüququ predmet üzərində ən geniş sərəncam vermə imkanı tanıyan hüquqlardan birisi idi. Dövlətin ictimai həyata müdaxiləsi ilə o da bir az məhdudlaşdırıldı. Hələ 100 il əvvəl hər bir insan sahib olduğu əşya üzərində “istədiyimi edərəm” məntiqi ilə sərəncam verə bilərdi. Bu gün, xüsusən, daşınmaz əmlak üzərində belə bir imkan məhdudlaşdırılıb. Artıq mülkiyyət hüququ “sosiallaşb”, yəni onu ictimai maraq və mənfəətlərə zidd şəkildə istifadə etmək mümkün olmur. Dövlət müxtəlif vergilər, rüsumlar qoymaqla, şəhərsalma planları, tikinti və ekoloji normalarını müəyyən etməklə mülkiyyət hüququna müdaxilə edir.

İnsan yaradılışından bəri müxtəlif adlar altında, fərqli şəkillərdə olsa da “mülkiyyət” anlayışı mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə mülkiyyət haqqı dedikdə nə başa düşülür? Mülkiyyət dedikdə, “sahibinə aid olan” başa düşülür. Bir qayda olaraq, mülkiyyət haqqının mövzusu əşyadır. Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs cəmiyyətin maraqları naminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Günümüzədək baş verən qalmaqaların, hüquq pozuntularının əksəriyyətinin də dolayı və ya birbaşa səbəbi mülkiyyət hüququnun pozulması olmuşdur. Bunun qarşısını almaq isə hər zamankı kimi dövlətin – hüquq sisteminin vəzifəsidir. Mülkiyyət haqqının təmin etdiyi səlahiyyətlər (Roma hüququndan bəri edilən təsnifatdır) istifadə, faydalanma və sərəncam səlahiyyətidir. Həmçinin “hər kəsə qarşı irəli sürülmə” xüsusiyyətindən də malikin icazəsi, təsdiqi və vasitəçiliyi olmadan heç kimin mülkiyyət predmetinə əl uzada bilməməsi, ondan faydalana bilməməsi başa düşülməkdədir.⁸²

Malikin mülkiyyət hüququ qorunmalıdır dedikdən sonra, bu hüququ hər cür təcavüzdən, o cümlədən, dövlət mənşəli qəsb və mənimsəmədən də qoru-

⁸² Mehmet Ünal, “Mülki Hüquq Beynəlxalq Simpozium” Materiallar, Bakı-Azərbaycan, 2005, s.45

malıyq. Əlbəttə ki, bu məsələdə dövlətin birinci öhdəliyi ondan ibarətdir ki, mülkiyyət əleyhinə yönəlmiş əməllərə qanunsuz kimi tərif verib onlara görə məsuliyyət nəzərdə tutsun. Lakin bununla yanaşı, dövlətin özü də haqsız yerə vətəndaşların mülkiyyət hüququna müdaxilə etməməlidir. Bu dediklərimiz, bəzən, mənasız qalır: avtomobil istehsal etməyən ölkədə, idxal olunan avtomobillər üçün yüksək məbləğdə ödənişlər nəzərdə tutmaq, ölkəni köhnə maşınlar yığını yerinə gətirdiyi kimi, cibinizə xeyli miqdarda ziyan vurduğuna görə mülkiyyət hüququna da müdaxilə təşkil edir. Lakin müəllif kimi belə bir müdaxilənin qanunsuz olduğunu irəli sürə bilmərik: dövlətin bu məsələdə geniş mülahizə səlahiyyəti vardır, məsələ də mürəkkəb və mübahisəlidir.

Mülkiyyət anlayışı və mülkiyyət haqqının tarixi inkişafına nəzər saldıqda görürük ki, istər dövlət quruluşuna, istər zamanın tələblərinə, istərsə də iqtisadi aspektlərə görə fərqlilik təşkil edir. Bunu daha yaxşı başa düşmək üçün müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin mülkiyyətə yanaşmasını nəzərdən keçirsək yerinə düşər:

Mesopotomiya hüququnda mülkiyyət: Mesopotomiyada hüququ Şummer və Babil hüququ olaraq ayıraraq analiz etmək daha uyğundur. Belə ki, *Şummer hüququ* mülkiyyətə önəm vermiş, daşınmaz əşyalar üzərində fərdlər olduğu kimi, sosial təşəkküllərin də sahib ola biləcəklərini qəbul etmişdir. Şummer hüququ daşınar və daşınmaz əşyalar üzərində mülkiyyət haqqının dəyişmə, alqı-satqı və mirasla başqasına keçməsinə mümkün saymışdır. Şummer hüququ, eyni zamanda, torpaq sahiblərinə ondan istifadə etmək mükəlləfiyyəti də yükləmişdir. Mülkiyyətçi torpaqdan özü də istifadə edə bilər, kirayə də verə bilər, təyin etdiyi şəxs də istifadə edə bilərdi.

Babil hüququ digər sahələrdə olduğu kimi mülkiyyət sahəsindəki tənzimləmələri də Hammurabi qanunları əsasında həyata keçirirdi. Daşınar əşyanın mülkiyyəti istifadəsi altında olduğu şəxsə aid idi. Əgər bir nəfər satana aid olmadığını bildiyi bir əşyanı satın alarsa, onu əsl sahibinə qaytarmağa borclu idi. Daşınmazın alqı-satqısı isə mütləq yazılı bir müqaviləylə rəsmiləşdirilməli idi. Fərdlər də torpaq sahibi ola bilərdi. Hammurabi qanunlarına görə fərdi mülkiyyət toxunulmazdır, oğurluq edən şəxs ölüm cəzasıyla cəzalandırılırdı.

Çin hüququnda mülkiyyət – Fərdi mülkiyyət məhdud idi, şəxslərə torpağın müəyyən hissəsi üzərində mülkiyyət haqqı tanınırdı. Çindəki bu torpaq rejimi e.ə.XII-XIV əsrlərdə dəyişikliyə məruz qalaraq zaman keçdikcə şəxsi mülkiyyətdən çıxarılıb ailə mülkiyyətinə verildi. 8 əsrdən sonra isə filosofların söyləri nəticəsində əvvəlki şəxsi rejim bərpa edildi.

Hindistan hüququnda mülkiyyət - Mülkiyyətlə əlaqəli hökmlər az olsa da müasir qaydalara yaxın idi. Qotama Məcəlləsində mülkiyyət qazanma yolları – varislik, satın alma, bölünmə və əmlak üzərinə həbs qoyma olaraq göstərilirdi. Bu qaydalar yalnız Brahmanlar, Kışatriyalar və Vaysiyalara aid idi. Vişnu Məcəlləsinə görə mülkiyyətçi ixtilaf yaranarkən əşyanın ona məxsusluğunu sübut etməklə mükəlləf idi. Manu Məcəlləsinə görə istifadəsiz bir ərazini tarla kimi istifadəyə yararlı bir vəziyyətə gətirən şəxs o ərazinin sahibi qəbul olunurdu.

Misir hüququnda mülkiyyət – Tinit Krallığının sonlarına yaxın fərdi mülkiyyət qəbul edilmişdi. Dövlətin fərdi mülkiyyətə müdaxilə etmək haqqı yox idi. Dövlət fərdi mülkiyyəti qoruyub inkişaf etdirməklə mükəlləf idi.

İran hüququnda mülkiyyət – şəxslərin daşınar və daşınmaz üzərindəki mülkiyyət haqları tanınırdı. Amma yoxsul kəndlilərin imkanı olmadığına görə torpaqdan yalnız qul kimi asılı vəziyyətdə idilər.

Yunan hüququnda mülkiyyət – fərdlərin mülkiyyət haqqı tanınırdı. Amma Platon kimi filosoflar döyüşçülərə və idarəçilərə mülkiyyət haqqının verilməməsi gərəkdiyini düşündürdülər. Yunan hüququna görə daşınar əşya fərdi mülkiyyət mövzusu olsa da, daşınmaz əşyalar fərdi mülkiyyət obyektinə ola bilməzdi. Torpaq ailə qrupunun mülkiyyəti olaraq qəbul edilirdi.

İslam hüququnda mülkiyyət – Quran İslam hüququnun konstitusiyasını təşkil edir. 10 əsas prinsipi olan qanunvericiliyin dördüncü xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, “...Dövlət fərdlərin mal, can, namus və sağlamlığının qorunmasını və bənzəri haqları təmin etməklə mükəlləfdir”. İslam hüququna görə mülk sahibinin malını hücumla məruz qalarkən qoruma haqqı var. Mülkiyyətin təsnifi baxımından İslam hüququnun müasir hüquqla bənzərlikləri var. Quran-i Kərimdə mülkiyyəti fərdi və dövlət mülkiyyəti olaraq iki qrupa ayıran tənzimləmələr var. İslamda torpaq həm fərdi, həm də dövlət mülkiyyəti ola bilər. İslam hüququna görə dövlət torpağı mülkiyyəti altına alma, istifadə və idarə edilməsinə məhdudiyətlər gətirə bilər.⁸³

Hüquq zaman, şərtlər və şərait dəyişdikcə yenilənən bir tənzimləyici sahə olduğundan, günümüzün tələblərinə uyğun olaraq, mümkün qədər vətəndaşlar üzərində dövlətin hegemonluğunun tarazlaşdırılmasını təmin etməyə çalışmalıdır. Belə baxdıqda, mülkiyyət hüququ insan və vətəndaş hüquqları içərisində azadlıq hüququna bərabər tutulacaq bir anlayışdır. Mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı ölkəmiz Konstitusiyasının 22-ci maddəsində ifadə edilmişdir. “Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti olaraq üç yerə ayrılır. ... Daşınar və daşınmaz əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir.”

Mülkiyyət hüququ bir sıra beynəlxalq normalarla qorunma altına alınmışdır. BMT Baş Məclisinin 10 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “**İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi**”nin 18-ci maddəsində əksini belə tapmışdır – “hər bir kəs təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir. Heç kim öz əmlakından özbaşınalıqla məhrum edilməməlidir.” Özbaşınalıq dedikdə, burada dövlətin özbaşınalığından söhbət gedir, daha dəqiq desək bəzi məmurların. Məsələn, “sənin evinin yerində park tikiləcək” deyərək vətəndaşı küçüyə qovanlar, məhz “özbaşına” davranırlar, çünki bu məsələdə lazımı prosedur qaydalarına riayət etmirlər.

⁸³ Qədim dövlətlərin hüququnda mülkiyyət anlayışı üçün baxın: Reha Yılmaz, “Mədənyyətlerin devlet ve hukuk tarihi”, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı 2007.

AİHK-nın əsas mətnində mülkiyyət hüququnun qorunması ilə bağlı norma mövcud deyildir, ancaq əlavə Protokolda yer alır. Konvensiyaya mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı normanın daxil edilməsinin əleyhdarları belə hesab edirdi ki, 1-ci maddə vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində durmaqdan daha çox, dövlətin hakimiyyət maraqlarına xidmət edir.⁸⁴ Lakin Konvensiyanın qəbulundan iki il sonra, yəni 1952-ci ildə **1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi ilə** bu norma gətirildi. Həmin müddəaya əsasən:

“Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün, yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsinə təmin etmək üçün zəruri hesab etdiyi qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır.”

7 dekabr 2000-ci il tarixində qəbul edilmiş **“Əsas hüquqlar haqqında”** Avropa İttifaqı Şərtində mülkiyyət hüququ iştirakçı dövlətlər tərəfindən təmin edilməli olan hüquq kimi nəzərdə tutulmuşdur. Sazişin 17-ci maddəsinə əsasən:

“Hər kəsin öz mülkiyyətində qanuni əsaslarla əldə etdiyi əmlaka malik olmaq, ondan istifadə etmək, onun üzərində sərəncam vermək və onu vəsiyyət etmək hüququ vardır. Heç kəs qanunda nəzərdə tutulan hallarda və şərtlərlə onun əldən çıxmasına görə vaxtında ədalətli qaydada əvəzi ödənilmədən ictimai fayda mülahizələrindən başqa mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakdan istifadə ümumi maraqların təmini üçün zəruri olan dərəcədə qanunla tənzimləyə bilər. Əqli mülkiyyət müdafiə altındadır”.

Mülkiyyət hüququna müdaxilə olduqda, hansı meyarlar nəzərdə tutulmalıdır?

Digər hüquqlara olduğu kimi, mülkiyyət hüququna da müdaxilə etmək, əlbəttə ki, mümkündür. Lakin buradakı meyarlar, məsələn ifadə azadlığının məhdudlaşdırılmasında olan meyarlardan bir az fərqlidir, düzünü desək, çox daha genişdir. Konvensiyaların nəzərdə tutduğu müdaxilə səbəbi, geniş mənə kəsb edən “ümumi maraq” anlayışıdır. AİHM mülkiyyət hüququna müdaxilənin qanuniliyini təhlil edərkən aşağıdakı meyarlardan istifadə edir:

1. Hadisədə mülkiyyət yaxud sahiblik hüququ varmı?
2. Həmin hüquqa müdaxilə baş veribmi?
3. Bu müdaxilə ümumi yaxud ictimai maraqların naminəmi aparılıb?
4. Müdaxilə “qanunla nəzərdə tutulmuş” standartda cavab verirmi? Bu standart, daha əvvəl izah etdiyimiz kimi, ifadə, vicdan, sərbəst toplaşma kimi

⁸⁴ V.Ə.İbayev, Avropa Məhkəməsi Presedentləri, s.153

azadlıqlara müdaxilə sırasında tətbiq olunan meyarın eynisidir. Unudanlar üçün qeyd edək ki, burada nəzərdə tutulan milli qanun “hüquqilik” anlayışına uyğun gəlməlidir, yəni çatımlı və anlaşılan olmaqla yanaşı, hüququn ümumi prinsiplərinə də cavab verməlidir. Hakimiyyət orqanları mülahizə səlahiyyətini tətbiq ediblərsə, bu, özbaşınalıq həddinə çatmamalıdır və buna qarşı da təminatlar nəzərdə tutulmalıdır. Bununla hüquqi müəyyənlik prinsipi təmin olunur.

5. Müdaxilə mütənasiblik prinsipinə uyğun gəlirmi? Buradakı mütənasibliyin mənası odur ki, cəmiyyətin maraqları ilə şəxsin maraqları arasında lazımi tarazlıq qurulubmu? Müdaxilə şəxs üzərində “aşırı və ağır yükə” səbəb olmamalıdır.

Mülkiyyət kimi nə başa düşülməlidir?

Mülkiyyət dedikdə, əlbəttə ki, buraya daşınar və daşınmaz əmlak daxil olacaq. Lakin söhbət Avropa Məhkəməsindən gedirsə, o, mülkiyyət hüququnu xeyli geniş şərh edir. Düşünün ki, bir kinoteatrın müştəri portfoliosu belə, AİHM-nə görə “mülkiyyət” kimi qəbul oluna bilərdi. Ümumiyyətlə AİHM, həm “mülkiyyəti”, həm də “sahibliyi” müvafiq dövlətin milli hüququna görə şərh etmir; bu anlayışın müstəqil olduqlarını irəli sürür və hər hadisədə də ayrıca qiymətləndirir.

Bunlarla yanaşı maddi və qeyri-maddi maraqlar, məsələn, səhmlər, patentlər, arbitraj ödənişləri, pensiya alacağı, ev sahibinin kirayə haqqı, sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan gəlir, kreditor hüquqları, AİHM-nə görə “mülkiyyət” anlayışına daxildir. Delikt yaxud müqavilə pozuntusuna görə dəyən ziyan da, daha doğrusu, ziyanın məbləği də mülkiyyət hüququnun müdafiəsi altına düşür.⁸⁵

Gələcəkdə mülkiyyət əldə etmək hüququ, AİHK-nın 1 protokolunun əhatəsi altına düşür.⁸⁶ Bu o deməkdir ki, məsələn, gələcəkdə miras əldə etmək hüququ 1-ci maddə ilə müdafiə olunmur. *Marckx v. Belgium* (1979) işində ərizəçinin nikahdan kənar qızı vardı və atalığın tanınmasına dair rəsmi akt olmadan onun öz qızına miras qoyması xeyli mürəkkəbdi. AİHM həmin iş üzrə qərarında göstərirdi ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi uşağa münasibətdə, ümumiyyətlə, tətbiq olunmur, çünki bu maddə hər bir şəxsin öz əmlakından maneəsiz istifadə etmək hüququnu elan edir.⁸⁷ Bu isə o deməkdir ki, həmin maddə şəxsin artıq mövcud olan əmlakına münasibətdə tətbiq olunur və qanun üzrə və ya vəsiyyət əsasında vərəsəlik yolu ilə əmlakın əldə edilməsi hüququna təminat vermir.

Azərbaycana qarşı çıxarılan qərarlardan biri də *Akimovanın işidir* (27.09.2007). İşin faktları belədir: vətəndaş Akimovaya 1993-cü ildə Nərimanov Rayon İcra Hakimiyyəti tərəfindən order verilib, lakin Akimova o mənzilə köçməyib çünki evin daxili təmir və təchizatı hazır deyildi. Akimova həmin evi R adlı birisinə əvəzsiz kirayəyə verir, R pul əvəzinə mənzili təmir etməliydi. Lakin R bu mənzili Ağdam qaçqını H-yə verir. Bunu öyrənən

⁸⁵ Pressos Compania Naviera SA v. Belgium, 1995.

⁸⁶ Monika Carss-Frisk, **The Right to Property**, Human Rights Handbooks, No.4, s.6

⁸⁷ Bununla belə AİHM-nin Marckx işindəki qərarının nəticəvi hissəsi ilə razılaşmaq mümkün deyildir; belə ki, ərizəçi şəxs qız olmayıb mülkiyyətin sahibi olan atası idi, digər tərəfdən mülkiyyət hüququ predmet üzərində sərəncam vermə hüququnu tanıyır, bu da əmlakın qanuni mirasçıların haqqı qorunmaqla vərəsəlik üzrə başqasına keçirilməsini də nəzərdə tutur. Beləliklə məsələyə digər cəhətdən yanaşmaqla, AİHM-nin işin mahiyyəti üzrə qərarına qatılmamaq mümkündür.

Akimova H-nin əvdən çıxmasını tələb edir, H imtina etdikdə Akimova 2000-ci ildə məhkəməyə müraciət edir. Birinci instansiya məhkəməsi Akimovann xeyrinə qərar çıxarsa da, Apellyasiya Məhkəməsi 2002-ci ildə əvvəlki qətnaməni ləğv edir, yenə Ali Məhkəmə Apellyasiya Məhkəməsinin qətnaməsini qüvvədə saxlayır. AİHM Akimova işinə dair qərarın 40-cı bəndində qeyd edir ki, mənzilə sahib olma və istifadə hüququ da Konvensiyanın 1-ci protokolundakı “possession” kimi qiymətləndirilməlidir.

Son dövrlər AİHM dəfələrlə milli məhkəmələrin ərizəçilərə müəyyən məbləğdə pul ödənilməsini (məsələn, əmək haqqı, pensiya) nəzərdə tutan qərarların icrasından dövlət tərəfindən imtina edilməsini 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirmişdir. Məsələn, **Burdov Rusiyaya qarşı** işdə məhkəmə Çernobil qəzasının iştirakçısı kimi ərizəçiyə təyin edilmiş kompensasiyanın ödənilməməsini mülkiyyət hüququna müdaxilə kimi qiymətləndirmişdir. Səhmdar cəmiyyətlərdə səhm sahiblərinin hüquqları da bu kontekstdə ələ alınır.⁸⁸ Burada onu qeyd etməliyik ki, milli qanunvericiliyə görə, əmlaka müdaxilə sadəcə hakimiyyət orqanları tərəfindən nəzərdə tutulmaya bilər. O, eyni zamanda, mülki vətəndaşlar arasında da nəzərdə tutula bilər.⁸⁹ Lakin Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının qeyd etdiyi kimi, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan belə müdaxilələr, bir şəxsin digərini özbaşına və ya ədalətsiz şəkildə mülkiyyətindən məhrum etməsinə səbəb olmamalıdır. Məsələn borclunun əmlakına həbs qoyulması buna misaldır. Halbuki bu həmişə belə olmur: misal kimi bizim Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsinə göstərə bilərik, mülkiyyətçinin əmlakına digər şəxsin müdaxiləsi nəzərdə tutulur.⁹⁰

Habelə burada qısaca qeyd edək ki, fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslər də, mənfəət məqsədi ilə fəaliyyət göstərən iqtisadi birliklər də, SC və MMC kimi, mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsini tələb edə bilərlər. Belə olan halda, hüquqi şəxs adına çıxış edənlər nizamnamə üzrə təmsil səlahiyyəti olan şəxslərdir.⁹¹

Kreditor hüquqları da müdafiə altına düşən maraqlar arasında yer alır. Buna AİHM **Stran Greek Refineries and Stratis Andreatis v. Greece** (1994) işində qərar vermişdi. Bu işdə ərizəçi dövlət üçün bəzi tikinti işləri aparmışdı, daha sonra dövlət bu xidmətlərdən imtina etdi. İşə baxan arbitraj məhkəməsi

⁸⁸ Brameld and Malmström v. Sweden, appl 8885/79, 1982.

⁸⁹ Carss-Frisk, s.12.

⁹⁰ Qeyd olunmalıdır ki, 1.10.2009 tarixində qüvvəyə minmiş yeni Mənzil Məcəlləsi, bu məsələdə yeni tənzimləmə gətirərək dolayı olaraq mülkiyyətçi hüquqlarını bərpa etmişdir. Lakin məhkəmə praktikasının necə olacağını indidən demək mümkün deyildir.

⁹¹ Agrotexim v. Greece, 1995.

Stran şirkətinə 16 million USD kompensasiya ödənməsini qət etsə də dövlət müxtəlif metodlarla bu pulu ödəməkdən boyun qaçırırdı.

Əmlak dedikdə daha çox daşınmaz əmlak başa düşülür, çünki daşınmaz əmlak sanki müdaxiləyə daha çox məruz qalır. Lakin bu belə deyildir, daşınar əmlak və pul hesabları, səhm paketləri kimi mülkiyyət predmetləri də müdaxiləyə məruz qala bilər.

Daha bir maraqlı məqam: mülkiyyəti vicdanla əldə edən qanuni gözləntilərini də (legitimate expectations) AİHM mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə əhatə etdi. Bunu AİHM *Pine Valley Developments Ltd v. Ireland (1991)* işində qərara bağlamışdı. Həmin işdə ərizəçi şirkət bizdəki kimi hündür mərtəbəli ev tikmək üçün torpaq sahəsi almışdı. Lakin Fövqəladə Hallar Nazirliyinin funksiyasını yerinə yetirən yerli departamentin patriotik cəhdləri ilə daha sonra həmin torpaq sahəsində sənaye inşaatı ilə bağlı işlər qadağan edildi, belə ki, torpağın təyinatı dəyişdirilmişdi. AİHM-nə görə, ərizəçi torpaq sahəsini aldıqda orada bu cür inşaat işlərinin aparılması mümkün idi, o da bu torpağı inşaat işlərini davam etdirə bilməsi düşüncəsi ilə almışdı. Nəticədə AİHM qərara bağladı ki, mülkiyyət hüququna qanunsuz müdaxilə olub.

Diqqətə layiq bir başqa əcaib işdə, daha əvvəl mühasib kimi işləmiş şəxs yeni çıxmış qanuna görə vəzifəyə davam edə bilmək üçün xüsusi qurulmuş rəsmi Qəbul Heyətindən qeydiyyatdan keçməli idi. Sülhsevər mühasibin müraciəti rədd olundu, onun appelyasiya şikayəti də təmin edilmədi. Ərizəçi Van Marle, hadisədə AİHK-nın 1-ci Protokolunun 1-ci maddəsinin pozulduğunu irəli sürdü. AİHM bununla razılaşdı.⁹²

Əgər bir xidmət göstərilirsə və bunun müqabilində məbləğ alınarsa, qanunvericiliklə bu məbləğə hədlərin qoyulması (məsələn Tarif Şurasının süd məhsullarının satış qiymətinə maksimum həddin təyin etməsi kimi) mülkiyyət hüququnun müdafiəsi altına düşür.⁹³ Habelə, Nazirlər Kabineti çörək satışında maksimum qiymət müəyyən edərsə, şəxslər (satıcılar) bununla mülkiyyət hüququna müdaxilə olunduğunu iddia edə bilməzlər. Bu cür qiymət məhdudlaşdırılmaları bir qayda olaraq təbii və zəruri istehlak maddələrinə qoyulur.

Bununla belə qeyd etməliyik ki, pulla ölçülə bilən hüquqların bir çoxu “mülkiyyət” anlayışına daxil olacaqdır. Əsas məsələ, milli qanunvericiliyə görə şəxsin əmlakla bağlı hər hansı bir hüququnun olmasıdır, AİHM bunun

⁹² Van Marle v. The Nederland, 1986.

⁹³ X v. the Federal Republic of Germany, 8410/78, 1979.

Konvensiyaya görə “mülkiyyət” olub-olmadığını qiymətləndirəcəkdir. Beləliklə, qanuni kirayə hüququ olmadan bir şəxsin başqasına aid daşınmazda yaşaması heç cür mülkiyyət hüququnun müdafiəsi altına düşməyəcəkdir.⁹⁴

Mülkiyyətə müdaxilənin olub-olmaması, yaxud mülkiyyətdən məhrum etmə

Mülkiyyətə müdaxilənin əsas və birinci forması, ekspropriasiya şəklində olur. Ekspropriasiya – latın köklü bir sözdür, mülkiyyətin əldən alınması kimi başa düşülür; mahiyyətcə mənası “dövlətləşdirməyə” çox bənzəyir. Hərçənd Konstitusiyamızda da “dövlətləşdirmə” sözündən bəhs edilir, lakin müqayisəli hüquqda bələdiyyələr də bu mexanizmdən istifadə etdiyi üçün “dövlətləşdirmə” sözü texniki olaraq bu mənanı tam əks etdirməyəcək. Ekspropriasiya, xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakın, dəyərini ödəməklə ictimai (public) mülkiyyətə çevirilməsidir, bir qayda olaraq, mülkiyyətçinin razılığı olmadan həyata keçirilir. Ekspropriasiyanı legitim hala gətirən iki faktor var: birincisi, ictimai tələbatın və marağın olması, digəri də alınan əmlak əvəzində kompensasiyanın ödənilməsidir. Beləliklə şəxsin xüsusi mülkiyyət üzərində hüquqları sona çatır (yaxud məhdudlaşır) və bu hüquqlar hakimiyət orqanlarına keçir.

Müdaxilənin ikinci şəkli mülkiyyət hüququnun tanıdığı istifadə və sərəncam vermə səlahiyyətlərinə məhdudiyətlərin gətirilməsi şəklində olur. Belə məhdudiyətlər müxtəlif formada ortaya çıxa bilər: şəxsin əmlakı satması, ondan istədiyi formada yararlanması, orda inşaat işlərinin aparılması, istəmədiyi halda kiminsə onun əmlakından yararlanması, faktiki olaraq öz əmlakından istifadə edə bilməməsi kimi ortaya çıxa bilər. Bu verdiyim misallar sizi çaşdırmasın: hər gün dəfələrcə bunlarla qarşılaşa bilərsiniz. Məsələn, avtomobillərin istifadə olunmasına dair xeyli məhdudiyət var, digər tərəfdən, ölkədə qazandığınız maddi sərvətlərin ölkədən çıxarılmasına dair məhdudiyətlərlə qarşılaşa bilərsiniz, sahib olduğunuz ərazi üzərində həyata keçirmək istədiyiniz fəaliyyətlə bağlı məhdudiyətlər də məhz mülkiyyət hüququna müdaxilə təşkil edir. Vergi borcları səbəbilə də dövlətin malları müsadirə etməsi çox geniş yayılmış bir praktikadır.⁹⁵

⁹⁴ S v. UK, appl. 11716/85, 1986.

⁹⁵ *Gasus Dossier- und Fordertechnik v. the Nederlands* (1995) işində Alman şirkəti yerli şirkətə mal satmışdı, lakin belə bir şərtlə ki, malların qiyməti ödəməyə kimi, Alman şirkəti satılan mallar üzərində mülkiyyət hüququnu qoruyacaqdı. Lakin Alman şirkətinin “bəxti gətirmədi”, belə ki, yerli Niderland şirkətinin dövlətə vergi borcu qalmışdı, dövlət də elə sərhəddə həmin malları müsadirə etdi. Alman şirkəti AİHM-nə müraciət etdi; mallara bu şəkildə əl qoyulmasınının 1-ci Protokolun pozuntusu

Sporrong and Lönnroth v. Sweden (1982) işində, ərizəçilərin Stockholm-dakı daşınmazı üzərində 20 ildən uzun bir müddət üçün tikinti qadağası qoyulmuşdu, bu da həmin daşınmazın həm qiymətini aşağı salmış, həm də satmağı, ümumiyyətlə, çətinləşdirmişdi. AİHM haqlı olaraq bunu mülkiyyətə müdaxilə kimi saymışdı.

AİHM-nin qərarları, bəzən çox da isabətli olmur. 1999 tarixində AİHM-nin baxdığı *Brumarescu v. Romania* işinin predmeti bundan ibarətdi: Ruminiyalı ərizəçinin valideynlərinə aid ev, 1950-ci ildə onların “Şura hökuməti” tərəfindən milliləşdirilmişdi, yəni əvəzi ödənilmədən dövlət mülkiyyətinə çevrilmişdi. Həmin proses geniş şəkildə 1917 bolşevik inqilabından sonra MDB məkanında da baş vermişdi. 1950-ci ildə milliləşdirilən bu ev, 1974-cü ildə binada yaşayan şəxslərə satılmışdı. Ərizəçi sosialist rejim yıxıldıqdan sonra 1993-cü ildə məhkəməyə müraciət etmiş, birinci instansiya məhkəməsi onun xeyrinə qərar çıxarmış və evin mülkiyyətinin ərizəçiyə keçirilməsini qət etmişdi. Daha sonra Baş Prokurorun verdiyi protest üzrə, Ruminiya Ali Məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsinin qərarını pozmuşdu. Nəticədə ərizəçi AİHM-nə müraciət etmişdi, o da öz növbəsində ərizəçinin mülkiyyət hüququnun pozulduğunu və Ruminiya Ali Məhkəməsinə də haqsız saymışdı. Bu işdə AİHM-nin qərarı 2 cəhətdən mübahisəlidir: əvvəlcə ərizəçinin o bina üzərində mülkiyyət hüququ yox idi və o hüquq ona deyil valideynlərinə aid idi. Beləliklə Protokoldakı “öz mülkiyyətindən” ifadəsindən o, yararlanma bilməzdi. Digər cəhət də ondan ibarət idi ki, 1974-cü ildə binanı satın alan şəxslər vicdanlı olduqlarına görə, habelə, dövlət reyestrinə etibar prinsipi də nəzərə alınsa, mülkiyyət hüquqlarından məhrum edilmələri də çox da hüquqa uyğun bir hal deyildir. Bu cür işlərdə, ərizəçiyə ixtilafli bina üzərində mülkiyyət hüququ tanınmadan, sadəcə kompensasiyanın ödənilməsinə qərar verilməsi, daha məqsədəuyğun olardı.

Müdaxilədə ictimai ya da ümumi marağın olub-olmaması

Həm beynəlxalq sənədlərdə, həm də bir çox mədəni dövlətlərin daxili qanunvericiliyində dövlət tərəfindən mülkiyyət hüququna müdaxilə olması üçün “ictimai marağ” şərti nəzərdə tutulur. AİHK-da bunu açıq şəkildə görmək mümkündür: “public interest” sözü ilə ifadə olunan məhz budur. İctimai marağın bir digər ifadəsi, “ümumi maraqdır”.

olduğunu bəyan etdi. AİHM müdaxilənin olduğunu qəbul etsə də, onun hüquqa zidd olduğu ilə razılaşmadı; çünki 1-ci Protokol vergi yığımları ilə bağlı olaraq dövlət müdaxiləsinə imkan tanıyır.

İctimai maraq nə mənaya gəlir? Dövlət maraqları, bütöv cəmiyyətin marağı, cəmiyyətin ancaq bir təbəqəsinin (məsələn, qocaların) maraqları, təbiətin qorunması kimi, bunlardan hansı ictimai maraq kimi qəbul olunmalıdır? Məsələn, nadir ağaç növlərinin qırılmasında qoyulan qadağada ictimai maraq varmı? Hətta AİHM-nin bir qərarına görə, mülkiyyətin bir şəxsdən alınmış başqa bir şəxsə keçirilməsində belə ictimai maraq ola bilər.⁹⁶

İctimai maraq geniş bir anlayışdır. O, hər hadisədə ayrıca qiymətləndirilməlidir. Burada aktual bir sual qoyub ona cavab axtaraq: çox mənzilli yaşayış evlərinin tikintisi üçün şəhərin mərkəzində yaşayan X şəxsinin 2 mərtəbəli evi üzərində mülkiyyət hüququ inşaat şirkətinə keçirilə bilərmi? Fərz edin ki, inşaat şirkətinin nümayəndəsi qeyd edir ki, şəhərdə insan sıxlığı çoxdur və hər kəsi evlə təmin etmək üçün çox mərtəbəli mənzil evlərinin tikintisinə ictimai tələbat vardır. Bu sualın cavablandırılmasında hansı məqamlara toxunmalıyıq: əvvəlcə mülkiyyətə müdaxilənin hansı məqsədlə həyata keçirildiyinə toxunsaq, məlum olar ki, burada inşaat şirkəti qazanc əldə etmə məqsədi ilə bunu həyata keçirir. Halbuki eyni işi dövlət orqanı öz işçiləri üçün etsəydi, burada qazanc məqsədi yox, insanları evlə təmin etmə məqsədi güdülmüş olardı. Digər tərəfdən, müasir şəhərləşmə siyasəti nəzərə alınsa, hündür mərtəbəli yaşayış evlərinin bu məqsədlə tikilməsi, artıq mübahisəli bir haldır. Seysmik vəziyyət, havasızlıq, nəqliyyat problemləri çox hündür mərtəbəli yaşayış komplekslərinin tikilməsində ehtiyatla yanaşmağı tələb edir.

AİHM-nin adını çəkdiyimiz *James v. the UK* işi üzrə qərarında sosial ədalətin təmin edilməsinin ictimai marağa xidmət etdiyi qeyd olunub. Onu da qeyd edək ki, ictimai marağın müəyyən olunmasında hakimiyyət orqanlarının mülahizə səlahiyyətinin həddləri, “margin of appreciation” xeyli genişdir.⁹⁷ *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* işində AİHM bununla bağlı önəmli və tez-tez təkrarlanan meyar qəbul etmişdir⁹⁸: “İctimai marağın nə olduğunun müəyyən edilməsində, milli hakimiyyət orqanları beynəlxalq hakimdən daha yaxşı mövqedədirlər, çünki onlar öz cəmiyyətlərini və onun ehtiyaclarını daha yaxşı bilirlər... İctimai maraq doğuran problemin olub-olmadığını və alınacaq tədbirlərin nə olduğunu müəyyən etmək milli hakimiyyət orqanlarının işidir... Bu işdə də onlar konkret mülahizə sərbəstliyindən istifadə edirlər.” Belə hallarda bu geniş mülahizə səlahiyyətinə tətbiq olunması hədd bundan ibarətdir: qanunverici

⁹⁶ James v. the UK, 21.02.1986. Lakin belə bir hal istisnaidir və onu haqlı göstərəcək digər amillər olmalıdır, məsələn, mali alınan şəxs digərinə borclu olması yaxud o mali haqsız əldə etməsi kimi.

⁹⁷ Carss-Frisk, s.27

⁹⁸ Sporrong and Lönnroth v. Sweden, 1982, para. 69 və 73.

orqanın geniş qərarı *açıq şəkildə əsassız və qeyri-rasional olmamalıdır*.⁹⁹ Burada qeyd etməliyik ki, AİHM-nin tətbiq etdiyi yoxlama meyarı, inzibati hüquqda ümumi olaraq qəbul edilmiş mülahizə səlahiyyətinin yoxlama standartlarıdır.

İctimai marağın olduğu hallara belə misallar vermək mümkündür: ictimai xidmət aparmaq üçün binaların tikintisi məqsədi ilə torpağın alınması, düzgün və müasir şəhərləşmə politikası məqsədilə tikintiyə məhdudlaşdırma gətirilməsi, evlərin kirayə qiymətlərinin maksimum həddlərinin müəyyən edilməsi kimi.

Müdaxilənin mütənasib olub-olmaması

Mütənasiblik şərti onu tələb edir ki, müdaxilə legitim məqsədlər güdsə belə, istifadə olunan vasitələr ilə ictimai maraq arasında ədalətli tarazlıq olsun. *Scollo v. İtaly* (1995) işində ərizəçi illərcə boğazından kəsərək yıgdığı pullarla 1982-ci ildə Romada bir ev satın almışdı, lakin bu evdə kirayəçi yaşayırdı. Kirayəçini evdən çıxarmaq üçün o məhkəməyə müraciət etdi və mart 1983 tarixində istədiyi qətnaməni aldı. Lakin hökumətin fərmanına əsasən, bu cür evdən çıxarılma işlərinin icrası təxirə salınırdı. Bu təxirə salınmalar nəticəsində, kirayəçilər evi ancaq 1995-ci ildə boşaltdılar. Hökumət iddia etdi ki, İtaliyada şəxslərin mənzil təminatı pis yerdədir və bir çox insan kirayədə qaldığına görə bu kəskin ictimai problemdir; kirayəşinlərin yeni ev tapanadək onların evdən çıxarılmaması sosial ədalətə qulluq edir. AİHM sosial ədalət məqsədinin olması ilə razılaşa belə, ərizəçinin özünün məcbur olub kirada qalması, onun işsiz və əlil olmasını nəzərə alaraq, hökumətin bunu nəzərə almamasını, haqlı olaraq qeyri-mütənasib bir tədbir saymışdı. Bu cür işlərdə mütənasiblik onu tələb edir ki, mülkiyyətçilərin üzləşdiyi vəziyyət, onları ədalətsiz kimi qiymətləndirə biləcəyimiz bir nəticəyə məruz buraxmasın.

Kompensasiyanın ödənməsi məsələsi

Nə UDHR-də, nə də ki, AİHK-da kompensasiyadan açıqca bəhs olunmur. Lakin mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığının əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu hüquq əvəzsiz olaraq məhdudlaşdırılmır. İstər mülkiyyətin alınması, istər mülkiyyətdən məhrum etmədə, istərsə də istifadə hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı bir çox hallarda malikə kompensasiya ödənilməlidir. Bunun istisnaları istifadə və ya sərəncam vermə hüququnun məhdudlaşdırılmasında ortaya çıxa bilər; bəzən belə hallarda kompensasiya ödənilməyə bilər. Məsəl kimi tikinti ilə bağlı məhdudlaşdırılmaları göstərə bilərik, 9 mərtəbədə çox tikmə

⁹⁹ James v. the UK, 21.02.1986, para. 46 and 99.

qadağası kimi. Lakin belə hallarda istifadə və sərəncam vermə hüququnun məhdudlaşdırılması de facto olaraq mülkiyyətdən məhrum etmə kimi qarşımıza çıxmamalıdır.

AİHM *James v. the UK* işində kompensasiya məsələsinə toxunub və qeyd edib ki, kompensasiya ödənilmədən mülkiyyətdən məhrum etməyə ancaq istisnai hallarda haqq qazandırmaq olar.¹⁰⁰ Əgər əvəz ödənilmədən mülkiyyətdən məhrum etmə mümkün olsaydı, Konvensiya ilə qorunan bu hüquq xeyli xəyali və təsirsiz olardı. İstisna olaraq belə halda əvəz ödənilmədən mülkiyyətdən məhrum etmə mümkün ola bilər: məsələn, müharibə ya da zəlzələ kimi fəvqəladə hal şəraitində, insanların həyatını qorumaq, dağıntı altında qalanların həyatını xilas etmək məqsədi ilə hakimiyyət orqanları insanların əlində olan ağır texnikaya əl qoyarsa (müvəqqəti olmalıdır), belə halda kompensasiyanın ödənilməməsi də nəzərdə tutula bilər. Kompensasiyanın ödənilməsi və onun miqdarı məsələsi eyni zamanda *mütənasiblik* testini də maraqlandırır. Demək mümkündür ki, əvəz ödənilmədən mülkiyyətdən məhrum edilsə, bir çox halda bu qeyri-mütənasib müdaxilə sayılacaq.

Chassagnou v. France (1999) işində ərizəçilərin torpaq sahələri vardı, bələdiyyənin çıxardığı qərara görə, konkret ölçünü keçməyən torpaq sahələrinə ovçu birliklərin üzvləri bir-birinin torpaqlarında ovlana bilərlər. Bununla Fransanın hakimiyyət orqanları ovçuların daha geniş ərazidə rahat ovlana bilmələri məqsədini güdüdü. Ərizəçilər heyvanlara qarşı səmimi sevgi bəsləyən və ovlanmaya qarşı olan insanlardı, onlar öz torpaqlarında başqalarının ovlanmasını arzu etmirdilər. Məsələ AİHM-nə gəldi. Burada Məhkəmə legitim səbəbin olduğunu qəbul etdi, lakin belə bir məcburi icazə qarşılığında kompensasiyanın ödənilməməsini, tarazlığın pozulması kimi saymışdı.¹⁰¹ Bununla belə AİHM, *Lithgow v. the UK* işində, kompensasiyanın ödənmə şərtlərinin müəyyən edilməsində də hakimiyyət orqanlarının mülahizə sərbəstliyinə sahib olduqlarını qeyd etmişdi.¹⁰²

Onu da qeyd edək ki, daha əvvəl adını çəkdiyimiz *James v. the UK* işində AİHM-nin verdiyi qərara görə, kompensasiya məbləği mütləq əşyanın tam dəyərində olmamalıdır; bəzi amillər kompensasiyanın əşyanın dəyərindən daha az məbləğdə olmasını haqlı göstərə bilər. Lakin belə hallarda da kompensasiya məbləği əşyanın əsl dəyərinə münasibətdə ağılabatan olmalıdır. Kompensasiya

¹⁰⁰ *James v. the UK*, 21.02.1986, para. 54.

¹⁰¹ Hökumət bu işdə belə bir etiraz irəli sürdü ki, ərizəçilər də öz növbəsində başqalarının torpaqlarında ovlana bilərlər, bu da kifayət qədər kompensasiya kimi qəbul olunmalıdır. Lakin Məhkəmə ərizəçilərin ovçuluqla məşğul olmadıqlarına görə bu iddianı əsassız gördü.

¹⁰² *Lithgow v. the UK*, 1986, para.122.

məbləğinin azalmasına səbəb olan amillər arasında, əşya sahibinin götürdüyü fayda, əşyanın köhnəlməsi, qiymətlərin düşməsi kimi halları göstərmək mümkündür. Məsələn, daşınmaz əmlak sahibi tərəfindən 100.000 manata alınsa da, ümumi qiymətlər aşağı düşübsə, dövlətləşdirmə sırasında yeni bazar qiyməti ödənəcəkdir.

Dövlət orqanları və ya yerli özünüidarəçilik orqanları ictimai maraqlarla əlaqədar vətəndaşa mülkiyyət hüququ əsasında məxsus olan əmlakın götürülməsi və ya həmin şəxsin hüquqlarının məhdudlaşdırılması barədə qərar qəbul etdikləri zaman aşağıdakı halları nəzərə almalıdırlar:

1. şəxsə mülkiyyət hüququ əsasında mənsub olan əmlakın götürülməsi barədə qərarın qanuniliyi;
2. mülkiyyətçinin səlahiyyətlərini həyata keçirilməsinin məhdudlaşdırılmasının qanuniliyi, həmin məhdudiyyətlər əqlabatən müddətdə davam etməlidir;
3. götürülmüş əmlaka görə təklif olunan kompensasiyanın adekvatlığı, onun götürülmüş əmlakın “bazar dəyəri”nə uyğunluğu.¹⁰³

Hüquqi müəyyənlik (qanunla nəzərdə tutulma)

Qanunla nəzərdə tutulma şərti AİHK-da açıq şəkildə tənzimlənir. Hüquqi müəyyənlik prinsipi onu tələb edir ki, milli qanunvericilik özbaşınalığa şərait yaratmasın, əks halda, müvafiq qanunvericilik “hüquqa uyğun” olmayacaq. Milli qanunvericilik kifayət qədər aydın hüquqi müddəalar əks etdirməli, çatımlı olmalı və nəzərə alın bilən olmalıdır. Habelə müvafiq prosessual qaydalar da ədalətli və əqlabatən olmalıdır. Müvafiq tədbir səlahiyyətli orqan tərəfindən çıxarılmalı və icra edilməli, habelə, özbaşınalıq dərəcəsinə çatmamalıdır.¹⁰⁴

Belə hallarda, əgər, milli qanunvericilik “hüquqlilik” şərtlərinə cavab vermirsə, yaxud hakimiyyət orqanları özbaşınalığa əl atırsa, digər hallara baxılmadan mülkiyyət hüququ pozulmuş sayılır.

2. Yaşamaq hüququ (right to life)

Yaşamaq hüququnun mahiyyəti haqqında düşünən çinli filosof Konfutsnin hikmətli sözləri var: məqsədə çatmaq üçün öz canını fəda etmək böyük insanlara xas olan keyfiyyətdir. Bununla filosof bir həqiqətə işarət edir - əksər insanlar üçün *həyat* çox vacib və imtina edilməyən bir nemətdir. İnsanın əsas hüququ olan yaşama hüququnun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bunun pozulması halında digər hüquqlar sönür və öz mənalarını dərhal itirirlər. Yaşamaq hüququ

¹⁰³ İbayev Vafəddin, “Avropa Məhkəməsi Presedentləri: Mülkiyyət Hüququ”, Bakı 2007, s.47.

¹⁰⁴ Carss-Frisk, s.42.

UDHR-in 3-cü maddəsində, ICCPR-in 6-cı maddəsində və AİHK-nın 2-ci maddəsində tənzimlənib.

ICCPR 6-cı maddə mətni belədir:

1. Yaşamaq hüququ hər bir insanın ayrılmaz hüququdur. Bu hüquq qanunla qorunur. Heç kəs özbaşına həyatdan məhrum edilə bilməz.
2. Ölüm cəzasının ləğv edilməyi ölkələrdə ölüm hökmü ən ağır cinayətlərə görə, həmin cinayətlər törədildiyi vaxt qüvvədə olan və bu Paktın müddəalarına və Soyqırım cinayətinin qarşısını almaq və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiyaya zidd olmayan qanuna müvafiq çıxarıla bilər. Bu cəza səlahiyyətli məhkəmənin qəti qərarı əsasında yerinə yetirilə bilər.
3. Həyatdan məhrum etmədə soyqırım cinayəti tərkibi varsa, nəzərə almaq lazımdır ki, bu maddədə heç nə bu Paktı iştirak edən dövlətlərə hər hansı bir yolla Soyqırım cinayətinin qarşısını almaq və ona görə cəzalandırma haqqında Konvensiyanın müddəalarına müvafiq qəbul edilmiş hər hansı öhdəlikdən geri çəkilmək hüququ vermir.
4. Ölüm cəzasına məhkum edilmiş hər kəsin bağışlanmasını, yaxud hökmün yumşaldılmasını xahiş etmək hüququ var. Amnistiya, bağışlanma, yaxud ölüm hökmünün dəyişdirilməsi bütün hallarda mümkündür.
5. Ölüm hökmü törətdikləri cinayətlərə görə yaşı on səkkizdən az olan şəxslər barəsində çıxarılmır və hamilə qadınlar barəsində icra olunmur.
6. Bu maddədə heç nə ölüm hökmünün bu Paktı iştirak edən hər hansı bir dövlət tərəfindən təxirə salınmasına, yaxud ləğv olunmasına icazə verilməməsi üçün əsas sayıla bilməz.

Yaşamaq hüququnun bir özəlliyi də budur ki, digər hüquqlardan fərqli olaraq, o köklü şəkildə “güclənmişdir”, belə ki, ölüm cəzası tamamilə ləğv edilmişdir. Düzdür, ölüm cəzası bütün dövlətlərdə ləğv edilməyib, lakin insan hüquqları nəzəriyyəsində ölüm cəzasının yolverilməzliyi haqqında artıq fikir birliyi vardır.

AİHK 2-ci maddədə yaşamaq hüququnu belə tənzimləyir:

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə, məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa, həyatından məhrum edilə bilməz.
2. Həyatdan məhrum etmə, aşağıdakı məqsədlər üçün güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduqda, bu maddənin pozulması hesab edilmir:
 - a) istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan qorunması üçün;
 - b) qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün;
 - c) qanuna müvafiq olaraq iğtişaş və ya qiyamın yatırılması üçün.

Yaşamaq hüququnun məzmunu nədir? Yaşamaq hüququ onu ifadə edir ki, heç bir insan, dövləti təmsil edən orqanlar tərəfindən, yaxud hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən qəsdən həyatından məhrum edilə bilməz. Habelə dövlət, labüd ölüm təhlükəsi olan halların qarşısını almağa borcludur. Yenə mülki şəxslər tərəfindən yaranan təhlükənin varlığında, şəxs dövlətdən həyatının müdafiəsini tələb etdikdə, dövlət bəzi tədbirlər almalıdır. Bu şərtlərin pozuntusu, dövlət tərəfindən yaşamaq hüququnun pozuntusunu təşkil edir.

Habelə dövlət, adam öldürmə əməllərini öz qanunvericiliyində cinayət kimi tənzimləməli və qadağan etməlidir. Bununla belə, qəbul etməliyik ki, dövlət hər vətəndaşı mütləq şəkildə hər cür təhlükədən qoruya bilməz. Çünki bunun üçün hər bir vətəndaşın yanında bir polis məmurunu qoymaq lazım olacaq; lakin belə bir vəziyyət də nə vətəndaş tərəfindən arzu olunur, nə də ki, texniki cəhətdən mümkündür. Tarixdə də görülməyib.

Həyatdan məhrum olma hallarında, dövlət orqanları istintaq başlamalı və istintaq da effektiv olmalıdır. Təhqiqatın və ya cinayət işinin başadılması onu göstərir ki, dövlət orqanları bir insanın ölməsinə biganə qalmır; əgər ölüm hadisəsi həqiqətdə bədbəxt hadisə yox, təqsirli qətdirsə, təqsirkarlar cəzalarını çəkəcəklər. İstintaq aparma məcburiyyətinin önəmi, hərbi xidmət çəkərkən əsgərlərin ölmələri hallarında ortaya çıxır. Əsgər ölümü hadisəsində bəzən zabitlərin (hakimiyyət nümayəndələrinin) təqsiri olur və bu hal ört-bastır edil-məməlidir.

Burada bir məqama diqqət yetirməliyik: ölüm hadisəsi dövlət məmurlarının etinasızlığı və laqeyd hərəkətsizliyi nəticəsində meydana gəlibsə, bu hal dövlətin məsuliyyətinə səbəb olarmı? Bunun üçün şəxsin həyatı üzərində birbaşa və labüd təhlükə olmalıdır, habelə hakimiyyət orqanlarının bu riski bilmələri və ya bilməli olduqları və lazımı tədbir almamaları tələb olunur. Belə hallarda isbat öhdəliyi vətəndaşa aid olur.¹⁰⁵

Yaşamaq hüququnu qorumada dövlətin pozitiv öhdəliyi belə müəyyən-ləşdirilir: həyat üçün təhlükəli fəaliyyət olduqda, bu fəaliyyətin lisenziyalaşdırılmasından başlayaraq, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik qaydaları dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Belə təhlükəli hallarda dövlət təhlükəyə qarşı zəruri məlumatlandırma fəaliyyətini də icra etməlidir.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Enver Bozkurt, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayınları, Ankara 2006, s.153.

¹⁰⁶ ECHR, Öneriyıldız v. Turkey, Application no: 48939/99, judgement of 30.11.2004, para.90

2002-ci ildə Türkiyə ilə bağlı AİHM tərəfindən verilmiş maraqlı bir qərar var.¹⁰⁷ Həmin işdə ərizəçilər məişət tullantıları (zibil) toplama poliçonunun yanında qanunsuz tikili inşa etmişdilər. Tullantıların altında yaranan metan qazının partlaması nəticəsində ərizəçinin bir neçə ailə üzvü ölmüşdü. Hökumət iddia etdi ki, burada ərizəçilərin öz qüsurları var, heç kəs onlara orada yaşamalarına icazə verməmişdi, onlar bu təhlükəli yeri özləri seçmişdilər. Üstəlik, metan qazının partlayıb-partlamayacağı və nə zaman partlayacağı təxmin oluna bilən bir hal deyildir. Lakin ölkədaxili məhkəmə çəkişmələrində artıq müəyyən olunmuşdu ki, yerli icra hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanlarının səhlənkərlığı vardı, milli qanunvericiliyə görə məişət tullantıları poliçonunun 1000 metrə radiusunda yaşayış yeri olmamalıydı. Habelə partlayışdan daha 2 il əvvəl ekspertlər qrupu bu zibilliyin hər cür təhlükə törətdiyini artıq bəyan etmişdilər. Buna görə də AİHM hökumətin etirazı ilə razılaşmadı, Məhkəməyə görə hökumət lazım olsa zorla ərizəçini ordan köçürməliydə, buna görə də həmin işdə Türkiyə əleyhinə qərar verdi.

İstisnai hallar: belə hallarda hakimiyyət nümayəndələri insanı yaşamaq hüququndan məhrum edə bilər. Amma burada da “mütləq zərurət” olmalıdır. Yəni adam öldürmə “last resort”, yəni son çarə mahiyyətində olmalıdır.¹⁰⁸ Bu halların başında, əlbəttə ki, zəruri müdafiə halları gəlir. Yəni polis məmurları, girov götürülmüş şəxsləri xilas etmək üçün cinayətkarlara qarşı silah tətbiq edə bilərlər. Bu demək deyil ki, polis girov götürənləri öldürmək hüququna sahibdir; onları öldürmədən girov götürülmüş şəxsləri azad etmək mümkünsə, öldürmə yolverilməzdir.¹⁰⁹ Son zərurət halı da mümkündür.

İstisnai hallardan ikincisini, cinayətkarın yaxalanması ya da qaçmasının qarşısının alınması üçün silah tətbiq etmə halları təşkil edir. Silah tətbiqi məsələsində yuxarıda izah edilən mütənasiblik ölçüsü burada da tətbiq edilməlidir.

Yenə ölkə daxilində qiyam və iğtişaş baş verdikdə, qiyamçılara qarşı silah tətbiq etmək olar. Silah dediyimiz, atəşli silahlardan söhbət gedir, bunlar da öldürücü təsirə sahibdir.

İstisnai hallardan sonuncusu, müharibə zamanında düşman əsgərlərinin hərbi əməliyyatlar zamanı öldürülməsidir. Əsirləri (təslim olanları) öldürmənin müharibə cinayəti olduğunu bilirsiniz. Habelə hərbi tribunal vasitəsilə dövlət hərbi cinayətlər səbəbilə ölüm cəzası verə bilməz. Bu dediklərim, AŞ dövlətlə-

¹⁰⁷ Öneriyıldız v. Turkey işi haqqında aşağıdakı adresdən məlumat əldə edə bilərsiniz:
www.echr.coe.int/eng/Press/2004/Nov/GrandChamberjudgmentöneriyildizvTurkey301104.htm

¹⁰⁸ McCann Grand Chamber judgment, § 149

¹⁰⁹ McCann and others v. UK, 1995., § 161

rinə aiddir, AIHK-nın 13-cü Protokolunu imzalamış dövlətlərə. Amerikaya gəldikdə, Səddam Hüseynin edam edildiyini bilirsiniz. ABŞ, Minaların istifadəsi əleyhinə Konvensiyaya da qoşulmayıb.

Minaların istifadəsi əleyhinə Konvensiya, yaşamaq hüququ ilə sıx bağlıdır. Minaların müharibədən sonra da illərcə təhlükə yaratması və insanların həyatlarını qoruma məqsədi ilə humanist dövlətlər bu Konvensiyamı hazırlamış və imzalamışlar.

Avtoritar və diktatorluqla idarə olunan dövlətlərdə hakimiyyət orqanları insanların həyatına son qoymada geniş imkanlara sahibdir. Buna yaxşı misal kimi Çində İyul 2009 tarixlərində Sincan əyalətində uyğur türklərini sindirmə tədbirlərini göstərmək olar. Diktatorluq idarələrində yaşamaq hüququna son vermək üçün müxtəlif mexanizmlər var: lazım olmayan insanları yol nəqliyyat hadisələrində tələf etmə, haqsız yerə onu həbsə atmaqla vərəm xəstəliyinə yoluxdurma, qaçırma, evinə girdikdə naməlum şəxslər tərəfindən qətlə yetirmə kimi.

Bir xüsusə daha diqqətinizi cəlb etmək istəyirik: yaşamaq hüququ digər hüquqların təmin edilməsində bir ön şərt olmaqla bərabər, insan hüquqları və liberal demokratiya nəzəriyyəsində ən üstün hüquq deyildir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində azad ruhlı insanlar, azadlıqları uğrunda könüllü şəkildə ölümə gediblər, onların imtina etmədikləri əsas hüquqlar isə azadlıq hüququ və ifadə azadlığı olmuşdur. Buna görə də, demokratiya riyakarı hökumətlər, ən çox ifadə azadlığı və onun bir digər təcəllisi olan (toplu ifadə azadlığı) sərbəst toplaşma və birləşmə azadlıqlarının düşmanıdır.

Dövlətlərarası silahlı toqquşmalarda yaşama hüququ məsələləri

AIHK 15-ci maddəsinin 2-ci bəndi, müharibə sırasında hüquqa uyğun şəkildə aparılan hərbi əməliyyatlarda baş verən ölüm hallarını, yaşama hüququnun pozuntusu hesab etmir. Hüquqa uyğun aparılan hərbi əməliyyatlar məsələsi, beynəlxalq humanitar hüquq məsələləridir.

Burada ağıla gələn ilk suallardan biri, ümimiyyətlə müharibə zamanı Konvensiyanın 2-ci maddəsinin təminatı işləyirmi? İkinci sual isə ərazi baxımından (ratione loci) Konvensiya necə tətbiq olunacaq?

Əvvələ onu qeyd etmək ki, beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarına zidd olaraq meydana gələn ölümlər avtomatik olaraq AIHK-nın 2-ci maddəsinin pozunusu sayılmalıdır. Məsələn mülki əhaliyə aid kimsə, yaxud əsir olmaq istəyən düşmən əsgəri öldürülərsə. Yəni 1949 Vena Konvensiyalarına görə, yaralı düşmən əsirləri müalicə almalıdır, qəsdən müalicə verilmədiyi üçün

yaralı əsirin ölməsi, yaşamaq hüququna hörmət göstərilməməsi kimi qəbul edilməlidir.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin 1996-cı ildə verdiyi rəyə görə, dövlətlər müharibə sırasında, mülki şəxsləri və obyektləri ayırmadan onları da hədəf götürən silahlardan istifadə edə bilməzlər. Əslində bə rəy, nüvə silahlarının tətbiqi ilə bağlı verilsə də, Məhkəmə bu qeydi bütün silahlar baxımından vermişdir.¹¹⁰ Habelə eyni qərarda, döyüşənlərə belə lazım olandan daha çox xəsarətlərin yetirilməsi, daha ölümcül silahların tətbiq olunması, hüquqa zidd hesab olunub. Dövlətlər, müharibə apardıqları sırada, silahların seçimində hədsiz bir sərbəstliyə sahib deyillər.

Sübutmə yükü

Belə bir hadisənin olduğunu düşünün: X isimli şəxs, polis tərəfindən tutulur və müvəqqəti saxlama yerinə aparıldıqdan sonra, səhər vaxtı asılmış tapılır. Belə halda dövlət yaşamaq hüququnu pozmuş olarmı? Əgər desəniz ki, “polis özünü onu asıbsa ya da onu qorxudaraq (dırnaqlarını çəkəcəyik kimi) intihara nail olublarsa, ancaq bu halda dövlət hüququ pozmuş olar”, bu cavabınız ilə insan hüquqlarının inkişafına nəinki töhfəniz olmaz, tam tərsinə ziyanınız olar. Burada isbat yükünü dövlətin üstünə qoysanız da vəziyyət eyni olar. Çünki istədikdən sonra, hakimiyyət orqanları üçün hər hansı bir sübutu saxtalaşdırmaq çətin məsələ deyildir. Verdiyim misalda dövlət hər halda məsuliyyət daşıyır. Kameralarda və ifadə alma sırasında video izləmə mexanizmlərinin qurulması bu baxımdan faydalıdır.

İnsan hüquqlarının qorunmasında, məsələn, AİHM qərarlarına nəzər salsanız, bir xüsusi diqqətinizi çəkər – Məhkəmə hadisələrə elə qiymət verir ki, hakimiyyət orqanları vəziyyətdən sui-istifadə edə bilməsinlər. AİHM bu yanaşma ilə hüququ təminat altına alır. Əks halda, hüquqlar xəyali olmaqdan ötəyə keçməz. Məsələn, ölüm hallarında effektiv istintaq tələbini AİHM belə izah edir ki, belə araşdırmanın məqsədi daxili qanunların səmərəli tətbiqini təmin etmək və dövlət nümayəndələrinin qatıldığı hadisələrdə təqsirləri ucbatından baş verən ölüm hallarına görə onları məsuliyyətə cəlb etməkdir.¹¹¹ Burada hadisələrə yanaşma məntiqini başa düşsəniz, insan hüquqlarının qorunmasında mürəkkəb hadisələrdə düzgün qərar və şərtlər çıxara bilərsiniz.

¹¹⁰ Advisory Opinion of the International Court of Justice of 8 July 1996 on the legality of nuclear weapons, § 78.

¹¹¹ Kelly and others v. UK, 4.05.2001.

Lakin belə yanaşma o mənaya gəlmir ki, səhranın ortasında tapılmış bir meydə görə dövlət məsuliyyət daşır. Belə deyil. Hadisədə olan faktlar ağlabatan dərəcədə qətl hadisəsinin hakimiyət nümayəndələri tərəfindən törədildiyinə dair ciddi şübhələr yaratmalıdır. Məsələn, həbs edilmiş şəxslər ölürsə ya da itirsə və bu hallarda dövlət kifayət qədər tətmin edici izahat verə bilmirsə, AİHM-nə görə yaşamaq hüququ pozulmuş olur.¹¹² Bu məsələdə Türkiyə əleyhinə verilmiş xeyli sayda qərar var. Onların çoxunda, həbs edilmiş şəxslər daha sonra ölü olaraq tapılırdı və dövlətin onların ölməsi barədə irəli sürdüyü izahatları AİHM inandırıcı görmürdü. Belə izahatın verilməməsi o mənaya gəlir ki, dövlət məsuliyyət daşır.¹¹³

Həqiqətən də, dövlətin məsuliyyətini maddi dəlillərlə sübuta yetirmək çətin olur. Buna görə də, AİHM çox vaxt araşdırılan ölümdə dövlət orqanlarının məsuliyyət daşması barədə təqdim olunan sübutlara görə qərar çıxarmır; Məhkəmə baxır ki, fərdin qətdən əvvəlki müdafiəsi təmin edilibmi ya da qətdən sonra adekvat istintaq aparılıbmı? AİHM daim bəyan edib ki, bu məsələdə dövlətin məsuliyyət daşdığını müəyyən etmək üçün tələb olunan sübutətmə standartı, “ağlabatan şübhə yerinin qalmamasından” ibarətdir.¹¹⁴

AİHM sübutətmə və effektiv istintaqın aparılıb-aparılmaması baxımından aşağıdakı məqamların vacibliyinə toxunur:

- Hökumət müvafiq məhkəmə sübutlarını, məsələn, ballistik ekspertiza məlumatlarını təqdim etməlidir,
- Qurbanı həbs edən əməkdaşlarla söhbətlər, onun sağlamlığı haqqında lazımi sənədlər,
- Hadisə şahidlərinin hamısı ilə söhbətlərin protokolları,
- Öldürmə silahları, güllələr, sair alətlər haqqında ətraflı məlumat,
- Autopsiya nəticələri,
- Cinayət yerinin sxemləri və fotoşəkilləri,
- Sair kriminalistik analizlər kimi.

Yuxarıda sadalanan hallara baxıldıqda aydın olur ki, bununla AİHM dövlətin nə qədər səmimi və düzgün istintaq aparıb-aparmadığını yoxlayır. Avropa Məhkəməsi bir kriminalistik laboratoriya deyil və həqiqi cinayətkarı axtarmaq niyyəti əlbəttə yoxdur, onun bu cür məlumatları istəməsinin başqa məqsədi ola bilməz.

¹¹² Əliyev, s.84

¹¹³ Angelova v. Bulgaria, 13.06.2002.

¹¹⁴ Orhan v. Turkey, 18.06.2002.

Habelə burada qeyd olunmalıdır ki, dövlətin bu hüququ pozması üçün, şəxsin mütləq ölməsinə ehtiyac yoxdur. Ölümlə hədələmə və ölümə cəhd hallarında belə, dövlət yaşamaq hüququnu pozmuş olar.¹¹⁵

Yaşamaq hüququna hörmət göstərilməsində dövlətin öhdəlikləri

Neqativ öhdəliklərlə yanaşı, əsas maraq doğuran, yaşama hüququnun dövlətlərə yüklədiyi pozitiv öhdəliklərdir. Bunların bir qisminə artıq toxunduq.

Dövlət üçün ən birinci öhdəlik budur ki, milli qanunvericiliyində həm adam öldürməni cinayət kimi qiymətləndirsin, həm də ki, müxtəlif şəraitlərdə törədilə biləcək adam öldürmələr nəzərə alınaraq bunlara qarşı preventiv tənzimləmələr nəzərdə tutsun. Bu hal xüsusən, dövlət rəsmiləri tərəfindən törədilmə hallarına aiddir, məsələn, müharibə zamanı mülki əhaliyə qarşı silah tətbiqinin yolverilməzliyi və buna əl atanların cəzalandırması kimi.

Habelə bu məqamda, sadəcə əməli qadağan etməklə kifayətlənməməli, effektiv istintaq tədbirləri də nəzərdə tutulmalıdır. Effektiv istintaq bütün hallarda aparılmalıdır, həm dövlət nümayəndələrinin qarışdığı ölüm hadisələrinə, həm də digər səbəblərə görə (mülki şəxslər tərəfindən) meydana gəlmiş ölüm hallarında. Hər hansı şikayət olmasa belə. İstintaq tez bir müddətdə başlamalı, cəld və ağlabatan sürətlə aparılmalıdır. Məsələn, qətdən sonra cinayət işinin bir neçə gün sonra başlaması, ya da şahidlərin 10 gün sonra dindirilməsi, dövlətin məsuliyyətinə gətirib çıxara bilər. İstintaq dolğun, yəni hər tərəfli olmalıdır, sübutlar araşdırılmalı və saxlanmalıdır. Buna görə sizə təəccüblü gəlməməlidir ki, nə üçün qazla boğulmanın aşkar olduğu hallarda belə, prokuratura dərhal cinayət işi açır. Yox, bunu prokuratura ona görə etmir ki, kimisə incitsin. Bu onun qanuni vəzifəsidir. Etməlidir də.

Ölüm halları üzərinə aparılan istintaqa dair tələblər bunlarla bitmir. Burada bunların hamısını sadalamaq yerinə, belə bir ölçü verək: istintaq şəffaf, effektiv və ədalətli olmalıdır, müstəqil və qərəzsiz aparılmalıdır. İş daxili məhkəmələrə verildikdə, məhkəmə araşdırması da bu tələblərə cavab verməlidir. Əks halda dövlət yaşamaq hüququnu pozmuş olar.

Dövlətlərin bir digər pozitiv öhdəliyi, müdafiə üçün dövlətə müraciət edənləri qorumaqdır. Əgər müdafiə istəyən şəxsin həyatı üzərində real inandırıcı təhlükə varsa, dövlətin preventiv əməliyyat tədbirləri görmə kimi pozitiv öhdəliyi var.¹¹⁶ Bu öhdəliyin yaranması üçün ərizəçi sadəcə göstərməlidir ki,

¹¹⁵ Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Bakı 2006, s.77

¹¹⁶ Osman v. UK, 28.10.1998.

dövlət orqanları həyata qarşı real və birbaşa təhlükənin mövcud olduğunu bildikləri ya da bilməli olduqları halda, təhlükənin qarşısını almaq üçün onlardan əsaslı olaraq gözlənilən lazımi tədbirləri görməyiblər.

Yuxarıdakı paraqrafda dediklərimiz, həbsxanada olan və digər məhbuslar tərəfindən zorakılığa məruz qalanlara da şamil edilir. Həbsxana müdiriyyəti həyat təhlükəsizliyini təmin etmək məcburiyyətindədir. Eyni şeyi intihar etmək istəyən məhbuslara da şamil etmək olar: dövlət ağlabatan dərəcədə intihar imkanlarını aradan qaldırmalıdır.

Habelə Avropa qitəsində belə bir presedent yerləşib ki, dövlət yurisdiksiyası altında olan şəxsləri zəruri səviyyədə tibbi yardımla təmin eləsinlər. Şəxsin təcili olaraq tibbi yardıma ehtiyacı olduğu hallarda, məmurların yubatması üzündən şəxs ölərsə, yaşamaq hüququ pozulmuş olar. Yubanmanın ağır ehtiyatsızlıqdan olması kifayətdir.¹¹⁷

Qətl hadisələri ilə bağlı araşdırmalar ictimaiyyətə açıq keçməlidir. Xüsusən ölən şəxsin qohumları və ailəsi zəruri olan dərəcədə istintaqda iştirak etməyə cəlb edilməlidir. Bir çox halda bu, yaxın qohumların prosesin müəyyən hissələrinə buraxılmasını ya da bəzi sənədlərlə tanış olmağa imkan verilməsini tələb edir.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, evtanaziya qanuni bir vasitə sayılır. Yaşamaq hüququ ayrılmaz bir hüquqdur. Buna görə ölmək hüququ, yaşamaq hüququna daxil deyildir. Bununla belə, passiv evtanaziya (xarici kömək olmadan yaşaya bilməyən xəstədən suni nəfəs alma cihazı, ya da suni qan pompalama cihazının ayrılması kimi) bir çox dövlətdə cinayət sayılır.¹¹⁸

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna baxsaq görərik ki, yaşamaq hüququ ilə bağlı müraciətlərin çoxu polis və silahlı qüvvələrin üzvləri tərəfindən adam öldürmə hallarına aiddir. Bunlarda üç xüsus araşdırılır. Birincisi, bu işlər belə bir məsələ ilə əlaqədar olan işlərdir ki, qətlər həqiqətən dövlətin məsuliyyəti altında baş veribmi? Bu işlərdə müəyyən etməyə cəhd göstərilir ki, dövlət ağlabatan şübhə yeri qalmadan qətlərə görə məsuliyyət daşıyırmı və bu zaman müvafiq faktlar və sübutlar necə qiymətləndirilir? İkincisi, bu işlərdə zərurət və mütənasiblik meyarı araşdırılmalıdır: hakimiyyət nümayəndəsinin güc tətbiq etməsi konkret situasiyada mütləq zəruri idimi? Buradakı zərurət şərti, AİHK-nın 8-11 maddələrində nəzərdə tutulan “demokratik cəmiyyətdə zərurət” şərti deyil, buradakı zərurət çox daha ciddi və məcburi olmalıdır. Bu

¹¹⁷ Angelova v. Bulgaria, 13.06.2002.

¹¹⁸ Raymond Wacks, **Introduction to Law**, Oxford University Press, New York 2008, s.76.

mərhələdə, əgər bir əməliyyat keçirilibsə, əməliyyat planı və ona nəzarət məsələsi də yoxlanılmalıdır. Əməliyyat planı bu baxımdan yoxlanır: itkilərin minimum səviyyədə tutulması üçün konkret şəraitə görə hansı zəruri tədbirlər görülüb? Üçüncüsü, bu işlərdə ona baxılır ki, ölüm (qətl) hadisəsi daha sonra effektiv şəkildə araşdırılıbmı?¹¹⁹

23 Fevral 2009 tarixində ABŞ-nın məşhur Pentaqonu etiraf etdi ki, o Əfqanıstanda son avia bombalama əməliyyatı sırasında səhvən mülki əhalinin ölümünə səbəb olub, buna görə də Əfqanıstan hökumətindən üzr istəmiş və gələcəkdə daha diqqətli davranacaqlarını bəyan etmişdi. Əgər ABŞ AİHK-nın üzvü olsaydı, ölən şəxslərin qohumları ABŞ-dan kompensasiya alma hüququna sahib olardılar. Belə hallarda da, yəni güc tətbiqi zamanı əgər səhvən 3-cü şəxslərin ölümünə səbəb olunursa, dövlət yaşama hüququnu qanunsuz şəkildə pozmuş olur.

Ən son bir məqamı qeyd edək: ölüm hadisəsi baş verdikdə, əgər ölüm qəsdli əməl nəticəsində olmayıbsa, elə düşünməyin ki, mütləq cinayət istintaqı açılmalıdır və cəza təyin olunmalıdır. Dövlətin belə hallarda öhdəliyi ondan ibarətdir ki, belə hadisələrdə zərər çəkmiş şəxslərə, öldürmə əməlini törədənlər əleyhinə mülki, inzibati ya da intizam məsuliyyətinə cəlb etmə imkanlarını tanısin.¹²⁰ Başqa bir sözlə, xəstəxanadakı həkimin səhlənkarlığı üzündən xəstə dünyasını dəyişərsə, həkimi azadlıqdan məhrum etmək şərt deyil, zərər çəkmiş şəxslərə (məsələn, ölən şəxsin valideynlərinə) kompensasiyanın ödənilməsi də hüquqa hörmət prinsipi daxilində ələ alınmalı və məqbul sayılmalıdır.

Həkimlərin səhlənkarlığı nəticəsində xəstənin ölməsi halları

AİHM-də baxılan bir neçə işdə iddia olunmuşdur ki, xəstənin səhlənkarlıq nəticəsində ölməsi hallarında, dövlətin məsuliyyəti bir neçə səbəbə görə yaranmalıdır. İddia olunmuşdur ki, dövlət belə hallarda ciddi təhqiqat aparmalıdır, həkimlərin bir-birinin qüsurluğunu ört-basdır etmələri araşdırılmalıdır və təqsiri olan tibb işçiləri məsuliyyətə cəlb olunmalıdır.

Məsələn Erikson v. İtaly işində, iddiaçının anası bağırsağ tıxanması səbəbilə vəfat etmişdi, lakin anası müayinə olunarkən rentgen çəkilişi sırasında ondakı bu hal müəyyən edilməmişdi. İddiaçı bunun həkimin səhlənkarlığı olduğu iddiası ilə təqsirli şəxslərin cəzalandırılmasını tələb etmişdi. Təhqiqat aparılsa da, rentgen müayinəsi imzalanmadığı üçün onun kim tərəfindən

¹¹⁹ Əliyev, s.78.

¹²⁰ Önerıldız v. Turkey, 30.11.2004, para.92.

çəkildiyi də bəlli olmamışdır.¹²¹ Bu işdə AİHM belə bir rəy irəli sürmüşdür: Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tərəf Dövlətlərə gətirdiyi öhdəliklərdən biri də ondan ibarətdir ki, onlar xəstəxanalara xəstələrin həyatını əldən gəldikçə qorumaları haqda öhdəlik qoysunlar. Habelə dövlətlər, xəstənin ölümü halında, ölüm səbəbini və ola biləcək təqsirli şəxsləri müəyyən edəcək təsirli bir təhqiqat aparmalıdır.¹²² Bu rəyini, AİHM *Calvelli and Ciglio v. Italy* işində də təkrarladı.¹²³ Düzdür, bu işdə AİHM İtaliyanı haqsız görmədi, çünki hesab etdi ki ciddi təhqiqat aparılmışdı, iddiaçı isə mülki qaydada xəstəxanadan kompensasiya istəyə biləcəyi halda bunu etməmişdi.

¹²¹ *Erikson v. Italy*, admissibility decision of 26 October 1999 on Appl. No. 37900/97.

¹²² *Erikson v. Italy*, para.7.

¹²³ *Calvelli and Ciglio v. Italy*, Grand Chamber judgment of 17 January 2002.

3. İşgəncəyə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldıcı rəftar və cəzaya məruz qalmama hüququ

İnsan ləyaqəti ilə ayrılmaz olan mənəvi bütövlük və şəxsiyyətə hörmət hüququ onu tələb edir ki, heç bir insana heç bir halda, insan ləyaqətinə sığmayan, onu insan kimi alçaldan rəftar və cəza verilməsin. İşgəncə qadağası sadəcə fiziki toxunulmazlığı qorumur. BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, işgəncə qadağası, insan ləyaqəti ilə bərabər onun fiziki, həm də mənəvi bütövlüyünü də qoruyur.¹²⁴ İşgəncə insana sadəcə iztirab vermir, o eyni zamanda hər bir pis rəftar kimi insan ləyaqətini də alçaldır. İşgəncə eyni zamanda, onu tətbiq edən insanın da ləyaqətini alçaldır, belə ki, bu hal onun qəddarlığını, humanizm və mərhəmət hissələrindən uzaq olduğunu göstərir. Hərçənd tutulmuş şəxsi döyməyi sevən müstəntiq ya da əməliyyatçı başqa cür fikirləşə bilər.

İşgəncənin tətbiqi insanlıq tarixində çox qədimlərə söykənir. İşgəncənin tərifini aşağıda verəcəyik. Amma onu qeyd edək ki, insanı diri-diri yandırmaq, aslanlara ya da timsahlara parçalanmaq üçün atmaq, dəri soymaq, bədənin müxtəlif hissələrini yandırmaq, əlil qoymaq kimi işgəncə metodları, zamanın irəliləməsi ilə yeni, müasir metodlarla əvəz olunur. İndi timsahlara yedirmirlər, bunun əvəzinə, insan bədəninə elektrik verməklə ya da divar deşmə alətindən istifadə etməklə, texniki inkişafı bu şəkildə tətbiq edirlər. Habelə xarici heç bir zorakılıq olmadan, müəyyən frekanslarda dalğalar verərək ya da yuxusuz saxlamaqla, aralıqsız uşaq ağıllamağı səslərini dinlətdirmək kimi insana qorxunc işgəncələr vermək mümkündür. Bu cür işgəncənin izi də qalmır, lakin sinir sisteminə zərər yetirdiyi üçün bunun qurbanları ruhi xəstəliklərə məruz qalırlar. Belə hallarda insanın nəyə görə həbsxanaya girdikdən sonra ağıl xəstəliyinə tutulduğu sualı qoyula bilər.

UDHR 5-ci maddəsi ilə AİHK-nın 3-cü maddəsi, demək olar, eyni sözləri təkrar edir: “Heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır”. ICCPR-in 7-ci maddəsində belə bir əlavə var: “heç kəs onun razılığı olmadan tibbi və elmi eksperimentlərə (sınaqlara) məruz qala bilməz”.

¹²⁴ BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin 10.03.1992 tarixli 44 sessiyada qəbul etdiyi 20 nömrəli Ümumi Şərhi.

a. İşgəncənin, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftarın qadağan olunmasının mənası və əhəmiyyəti

İşgəncə qadağasının təqdim etdiyi müdafiə demokratik cəmiyyətlərin əsas dəyərlərindən birini əks etdirir. Bu qadağa, ilk növbədə şəxsin fiziki toxunulmazlığını qorumaq üçün nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, o, ciddi ruhi sarsıntılara səbəb olan əzab vermə hallarına qarşı insanı müdafiə edən müddəa kimi də şərh oluna bilər. İşgəncənin, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftarın qadağan olunması həm neqativ, həm də pozitiv öhdəliklər doğurur.

Neqativ öhdəlik dövlətlərdən tələb edir ki, qadağan olunmuş müəyyən fəaliyyətlərdən çəkilsinlər. Dövlətlər bütün dövlət orqanlarının, (məsələn, polis, təhlükəsizlik qüvvələri və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularının) hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Həmin şəxslərin əmrlər əsasında, yaxud öz mülahizələri əsasında hərəkət etməsindən asılı olmayaraq, belə hərəkətlərə görə dövlətlər məsuliyyət daşıyırlar. İstər AİHM-nin, istərsə də BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin bu məsələdə fikirləri eynidir.¹²⁵

Pozitiv öhdəliklər dövlətlərdən tələb edir ki, 3-cü maddəyə zidd olan rəftardan, şəxsi müdafiə etsinlər və belə rəftar barədə bütün iddiaları araşdırsınlar. Pozitiv hərəkətlər, məsələn, cinayət törətməklə şübhəli şəxslərin tutulmasına və həbs edilməsinə görə cavabdehlik daşıyan personalın təliminin təmin edilməsini ehtiva edə bilər. Yəni polis işçilərinə öyrətməlisiniz ki, işgəncə vermək bəyənələn bir davranış deyildir, ona görə məsuliyyət yaranır və belə hallardan uzaq durulmalıdır. Dövlət öz vəzifələrini ötürdüyü digər şəxslərin hərəkətlərinə görə də məsuliyyətdən yaxasını kənara çəkə bilməz. AİHM aydın surətdə bəyan edib ki, dövlətlər işgəncə qadağasını pozan rəftara görə özəl şəxslərin cəzalandırılmasına və ya belə rəftardan çəkindirilməsinə imkan verən qanunvericilik bazasını yaratmaq öhdəliyini daşıyırlar. Belə ki Məhkəmənin baxdığı bir işdə, uşağın atalığı onu döyürdü, ingiliz qanunvericiliyi də uşaqların tərbiyəsində ağıla batan dərəcədə döyməyə icazə verirdi; Məhkəmə döyülməni “qeyri-insani və ləyaqəti alçaldıcı cəza” saydı.¹²⁶

Misal olaraq, BMT-nin 1984 tarixli İşgəncəyə Qarşı Konvensiyasının 2-ci maddəsində, dövlətin pozitiv öhdəlikləri belə nəzərdə tutulur:

1. Hər bir iştirakçı dövlət onun yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncə hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün təsirli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə tədbirləri, yaxud digər tədbirlər görürlər.

¹²⁵ BMT İnsan Hüquqları Komitəsi, 20-ci Ümumi Şərh.

¹²⁶ *A Birləşmiş Krallığa qarşı, 23.09.1998; və Z Birləşmiş Krallığa qarşı, 11.07.2001.*

2. Necə olursa-olsun, heç bir müstəsna hal — müharibə vəziyyəti və ya təhlükəsi, daxili siyasi qeyri-sabitlik, yaxud hər hansı digər fəvqəladə şərait — işgəncəyə bəraət qazandıra bilməz.
3. Vəzifəcə yüksək rəisin, yaxud dövlət hakimiyyəti orqanının əmri işgəncə verilməsinə bəraət qazandıra bilməz.

İşgəncə qadağasının tələblərinə əməl etmək məqsədilə dövlət qadağan olunmuş rəftarı və ya cəzanı həyata keçirən şəxsləri cəzalandırmaq üçün müvafiq tədbir görməlidir. Belə ki, araşdırma aparıldıqdan sonra məsuliyyət daşıyan şəxslər məhkəməyə verilməli və təqsirkar olduqları müəyyən edildikdə, hərəkətlərinə görə qanunla nəzərdə tutulan qaydada cəzalandırılmalıdırlar. Dövlət təkcə şikayətlər və araşdırmalar üçün çatımlı prosedurları deyil, həm də səmərəli cinayət mühakimə icraatı sistemini təmin etməlidir.

Dövlətin müsbət öhdəlikləri ilə bağlı İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qadağan olunması haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tətbiqinə dair CAT-in şərhində bildirilir ki, tərəf Dövlətlər işgəncənin aradan qaldırılmasına mane olan hər cür hüquqi və başqa əngəlləri, maneələri aradan qaldırmaqla mükəlləfdirlər. Eyni zamanda onlar bu sahədə öz milli qanunvericiliklərini və tədbirlərini də davamlı olaraq inkişaf etdirmək və nəzərdən keçirmək öhdəliyini Konvensiyaya uyğun olaraq daşıyırlar.

ab. Hüququn mütləq xarakteri

İşgəncə və pis rəftar qadağasının fundamental əhəmiyyətini belə bir fakt aydın göstərir ki, o, qurbanın davranışından asılı olmayaraq tətbiq edilir və onun nəzərdə tutduğu hüquq mütləq hüquqdur, yəni bu hüquqdan heç bir istisnaya yol verilmir (məhdudlaşdırıla bilməz), eləcə də müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı bu hüquqdan geri çəkilməyə, onu ləğv etməyə ya da azaltmağa yol verilmir. Hətta o dərəcədə ki, İşgəncələrin qadağan olunması haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tətbiqi ilə bağlı CAT-in şərhində bildirilir ki, nəinki müharibə, daxili siyasi qeyri-sabitlik və ya başqa növ fəvqəladə vəziyyət, hətta terror təhlükəsi, beynəlxalq və ya milli hərbi münaqişə də işgəncəyə bəraət qazandıra bilməz. Oxşar bir şərh ICCPR-in 7-ci maddəsilə bağlı verilmişdir. Orada da göstərilir ki, 7-ci maddədən heç bir istisnaya yol verilmir. Fəvqəladə vəziyyət, əmrin yerinə yetirilməsi və s. bu kimi hallar da törədilmiş işgəncə və qəddar rəftar və ya cəzaya haqq qazandıra bilməz.

Aksoy Türkiyəyə qarşı işdə (1996) AIHM qərara aldı: “Hətta ən çətin şəraitdə, məsələn, mütəşəkkil cinayətkarlığa və terrorizmə qarşı mübarizə şəraitində, Konvensiya işgəncəni, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarı yaxud cəzanı mütləq mənada qadağan edir”. Hüququn mütləq xarakterini ifadə

edən başqa bir işdə (*D Birləşmiş Krallığa qarşı, 1997*) AIHM-nə görə, işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza qəti surətdə qadağandır; bu qadağa şəxsin davranışının pislənməyə layiq olmasından asılı olmayaraq tətbiq ediməlidir.

Lakin ABŞ və İsrailin standartları fərqlidir. Belə ki, İllinois Universiteti professorunun etirafına görə, o İsrail və ABŞ xüsusi xidmət orqanlarının işçilərinə, terrorism ilə mübarizədə tutulmuş şəxslərə hansı hallarda işgəncə verilə biləcəyinə dair kurslar keçib.¹²⁷ Belə ki, cinayət hüququndakı “son zərurət” halını əsas götürməklə, Amerikalılar 20 nəfərin həyatını xilas etmək üçün 1 nəfərə işgəncə verilə biləcəyini haqlı görürlər.¹²⁸ Lakin bu məsələyə Avropa yanaşması fərqlidir – işgəncəyə heç bir halda haq qazandırmaq olmaz. İşgəncəyə istisnai hallarda icazə verilsə, başqa hallarda insanları vətənə xəyanətlə ittiham edərək, onların dövlət çevirilişi hazırladıqları və qan tökmək istədiyi irəli sürülərək, təhlükəsizlik orqanlarının təcridxanalarında işgəncə veriləcək. Halbuki liberal təfəkkür 200 ildən çox məhz bu praktikaya qarşı mübarizə apararaq qələbə çalmışdı. İşgəncə praktikasının olduğunu 24 Avqust 2009 tarixində ABŞ Ədliyyə Nazirliyi açıqlamış, bunları CIA direktoru Leon Panetta da etiraf etmişdi.¹²⁹ Tərədilən işgəncə hallarının bəzilərini belə sadalamaq olar: tutulmuş şəxslərin uşaqlarını öldürmə və analarını zorlama hədəsi, onları suda boğma immitasiyası kimi. ABŞ dəniz donanması “Koul” gəmisinin partladılması cəhdinin əsas şübhəlisi olan Abd Al-Rahim Al-Naşiri isə, elektrikli deşmə aləti ilə işgəncə olunurdu.

ac. Sübutmə yükü və standartı

Ərizəçi (vətəndaş) işgəncə, pis rəftara və ya cəzaya məruz qaldığını sübut etmək vəzifəsini daşıyır. Sübutmə standartı “ağlabatan şübhə yeri qoymayan” sübutdan ibarətdir. Hər halda, bu cür sübut kifayət qədər güclü, aydın və bir-biri ilə uzlaşan nəticələrdən və ya təkzibedilməz ehtimallardan irəli gələ bilər. Məhkəmə faktlardan irəli gələn bu nəticələrin və ya təkzibedilməz ehtimalların nədən ibarət olduğunu aydın surətdə bildirməyib. Lakin ayrı-ayrı işlər üzrə presedent hüququ bu tələbə cavab verən sübut növlərini nümayiş etdirir. *İndelikato İtaliyaya qarşı* işdə (2001) təqdim edilən sübutlar ərizəçinin iddia etdiyi rəftara məruz qaldığını “ağlabatan şübhə yeri qalmadan” təsdiq etmək üçün kifayət etmədiyindən Məhkəmə bu məsələdə 3-cü maddənin pozulduğunu müəyyən etmədi. *Labita İtaliyaya qarşı* işdə (2000) isə Məhkəmə hesab etdi ki,

¹²⁷ Michael Moore, *Torture and the balance of evils*, Israel Law Review 23 (1989), s.280-344.

¹²⁸ Michael Moore, **Causation and Responsibility**, Oxford University Press, 2006, s.35.

¹²⁹ <http://www.pravda.ru/world/northamerica/usa-canada/25-08-2009/321684-cia-0>

həbsxanada pis rəftar barədə məlumatlar iş üzrə sübut təşkil etmək baxımından həddən artıq ümumi xarakterlidir. Bu işdə də Məhkəmə, bu məsələ ilə bağlı 3-cü maddənin pozulmadığını müəyyən etdi.

Lakin mümkündür ki, şəxs həbsxanaya sağlam vəziyyətdə salındıqdan sonra, azadlığa buraxıldıqda onun bədənində izlər və xəsarətlər müşayiət olunsun – belə hallar olduqda, sübutetmə yükü ərizəçidən dövlətə keçir. Belə hallarda xəsarətin səbəbləri barədə inandırıcı izahat vermək dövlətin borcudur. Bununla bərabər, ərizəçi mümkün olduğu qədəri ilə bu xəsarətləri tibbi sənədlərlə müəyyən etməlidir, əlbəttə ki, nəzarət altında və həbsdə saxlandıqda məhbus bu imkandan məhrum olur. Məhbusun polis və ya digər hakimiyyət nümayəndəsinin nəzarəti altında olmasından asılı olmayaraq, xəsarət qurbanın həmin şəxslərin nəzarəti altında olduğu hər hansı müddətdə baş veribsə, sübutetmə yükü dövlətin üzərinə keçir. Həbs edilən zaman xəsarət alan şəxslər barəsində də sübutetmə yükü dövlətin üzərinə düşür. Belə şəraitdə şəxs xəsarət alırsa, həbs zamanı həddən artıq gücün tətbiq edilmədiyini sübut etmək vəzifəsi dövlətin üzərinə düşür.

Lakin Avropa Məhkəməsinin fikrincə, qurban olduğu iddia edilən şəxsin həbsə müqavimət göstərmək məqsədilə zor işlətdiyini sübut etmək mümkün olduqda (hal şahidləri ya da video qeydiyyatla), “tətbiq edilən gücün həddən artıq olmadığına dair hökumətin sübut etmək vəzifəsi bu halda əhəmiyyətini itirir.”¹³⁰

b. Norma ilə əhatə edilən rəftar növləri

Ümumi adla işgəncə qadağası, geniş çeşidli rəftar və cəzaları əhatə edir. Lakin heç də bütün pis rəftarları və ya cəzaları qadağan edilən hərəkətlərdən biri kimi tövsif etmək olmaz. AİHM-nin bəyan etdiyinə görə, rəftarın və ya cəzanın 3-cü maddəni pozan rəftar və ya cəza kimi tövsif edilməsi üçün: “*pis rəftar minimum ağırlıq dərəcəsinə çatmalıdır... Bu minimumun qiymətləndirilməsi istər-istəməz nisbi xarakter daşıyır; bu, işin bütün hallarından, məsələn, rəftarın müddətindən, onun fiziki və ruhi nəticələrindən və bəzi hallarda qurbanın cinsindən, yaşından və sağlamlıq durumundan asılıdır*”. 3-cü maddə ilə bağlı çətinliklərdən biri budur ki, hər hansı konkret rəftarı və ya cəzanı ölçə biləcək mücərrəd standartlar yoxdur və zaman keçdikcə cəmiyyətdəki mülahizələr də dəyişir. Hər bir iş konkret faktlar və hallar baxımından araşdırılmalıdır. Lakin hər halda presedent hüququndan bir sıra faydalı prinsiplər törəyir ki, bu da hər bir işdə faktların qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

¹³⁰ Berlinski v. Poland, 20.06.2002, para.62.

ba. Pis rəftar formaları arasında fərqlər

3-cü maddədə sadalanan rəftar formaları arasında fərq qoyulmasına ehtiyac olmasa da, istənilən bu cür rəftar həmin maddənin pozuntusunu təşkil etdiyi görə, AİHM hər bir konkret ərizəçinin məruz qaldığı pis rəftarın xarakterini aydın şəkildə ortaya qoymağa meyl göstərir. AİHK-nın 41-ci maddəsi üzrə kompensasiyanın təyin edilməsi məsələsində işgəncə ilə digər qadağan edilmiş rəftar formaları arasındakı fərq nisbidir. Bundan başqa, aşağıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, işgəncə ləyaqətin alçaldılması ilə müşayiət olunur; dövlətin işgəncə verməklə məşğul olması müəyyən edildikdə, bu, daha ciddi nəticələr doğurur və beynəlxalq səviyyədə dövlətlərin nüfuzuna daha ciddi şəkildə xələl gətirir. Buna görə də, qadağan olunan rəftarın müxtəlif növlərini araşdırmaq lazımdır.

AİHM 3-cü maddənin qadağan etdiyi davranma dərəcəsinə ilk dəfə “Yunanıstan işində”¹³¹ fərqləndirdi. Komissiya bunları qeyd etdi: *“Bütün işgəncələri qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etmək, qeyri-insani rəftarı isə, öz növbəsində ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etmək lazımdır. Qeyri-insani rəftar anlayışı ən azı elə rəftarı əhatə edir ki, kəskin mənəvi və ya fiziki əzablar verilir, halbuki, konkret situasiyada buna haqq qazandırmaq olmaz. “İşgəncə” sözündən çox vaxt elə qeyri-insani rəftarı təsvir etmək üçün istifadə olunur ki, onun məqsədi məlumat və ya etiraf almaqdan, yaxud cəza təyin etməkdən ibarət olur və o, bir qayda olaraq, qeyri-insani rəftarın qəddarlaşmış formasıdır. Əgər fərdə qarşı rəftar və ya ona verilən cəza onu başqaları qarşısında kobud surətdə alçaldırsa və ya onu öz iradəsi, yaxud vicdanı əleyhinə hərəkət etməyə məcbur edirsə, belə rəftarı ləyaqəti alçaldan rəftar hesab etmək olar”*.

Məhkəmə qadağan edilən davranışın üç kateqoriyası arasında fərq qoydu:

- İşgəncə – çox ciddi və amansız əzablar doğuran, bilərəkdən edilən qeyri-insani rəftar;
- Qeyri-insani rəftar – güclü fiziki və mənəvi əzablar vermə;
- Ləyaqəti alçaldan rəftar – qurbanlarda qorxu, ağrı və natamamlıq hissi yaratmağa yönələn pis rəftar; belə rəftar onları alçalda və rüsvay edə bilər və ola bilsin ki, onların fiziki və ya mənəvi müqavimətini qıra bilər.

İşgəncələrin qadağan olunması haqqında BMT Konvensiyanın 2-ci maddəsinə şərh verərkən CAT bildirdi ki, pis rəftar və işgəncə eyni anlayışları ifadə etməsələr də çox vaxt bunları fərqləndirmək çətin olur. Habelə CAT qeyd edir

¹³¹ Bu iş, Yunanıstanda 21.04.1967 olan hərbi çevrilişdən sonra törədilən kütləvi insan hüquqları pozuntuları ilə bağlıydı. Yunanıstana qarşı Avropa Komissiyasına müraciəti Danimarka, Norvegiya, İsveç ilə Niderland etmişdi. Yunanıstan xuntası 1974-cü ilə qədər davam etdi, ABŞ-dan də dəstək görürdü. Xunta zamanı kütləvi işgəncə praktikası təbiq edilmişdi.

ki, işgəncənin qarşısını alan tədbirlərin tətbiq olunması, eyni zamanda pis rəftarın da qarşısını almalıdır.

bb. Qurbanın xüsusi cəhətlərinin əhəmiyyəti

3-cü maddənin pozulması iddia edilən ilk işlərdən başlayaraq, Məhkəmə ardıcıl olaraq qərara alıb ki, rəftarın minimum ağırlıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi sözügedən konkret qurbana aidiyyəti olan bir sıra amillərdən asılıdır. Belə amillərə qurbanın yaşı, cinsi, sağlamlıq vəziyyəti, şikayət təqdim edən şəxslə qurban arasındakı yaxın qohumluq münasibətləri və digər amillər daxildir. Bu cür amillərin nə dərəcədə əhəmiyyət daşımaları işin digər hallarından asılıdır.

bc. İşgəncə

İşgəncə qadağası ilə nəzərdə tutulan işgəncə ilə qadağan olunmuş digər rəftar və ya cəza formaları arasındakı fərq rəftarın və ya cəzanın dərəcəsi və intensivliyi ilə bağlı olan məsələdir və qurbanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. İşgəncəyə verilən və faydalı ola biləcək anlayışı İşgəncəyə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cazaya qarşı BMT Konvensiyasında (1984) tapmaq olar. Həmin Konvensiyanın 1-ci maddəsində deyilir:

“1. Bu Konvensiyanın məqsədlərindən ötrü “işgəncə” istənilən elə hərəkəti bildirir ki, həmin hərəkətlə hər hansı şəxsdən və ya üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar almaq, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiği hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə, onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün, yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilir. Yalnız qanuni sanksiyalar nəticəsində baş verən, həmin sanksiyalardan ayrılmaz olan və ya təsadüfən onlardan törəyən ağrı və əzablar bu anlayışa daxil deyil”.

Bu anlayış Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi üçün məcburi olmasa da, “işgəncə” sözünün şərhində yardımcı ola bilər. Eyni zamanda AİHM-nin praktikası ümumən bu anlayışa uyğundur. Fiziki zorakılıq, yaxud fiziki və ruhi əzabın kombinasiyası işgəncə kimi qiymətləndirildiyi halda, ayrılıqda götürülməklə ruhi (mənəvi) əzab da işgəncə hesab edilə bilər, bu şərtlə ki, həmin əzab kifayət qədər ağır olsun. Pis rəftarın işgəncə hesab edilməsi üçün onun yalnız

müəyyən ağırlıq dərəcəsinə çatması yox, həm də qəsdən törədilməsi sübuta yetirilməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası “Yunanıstan işində” bildirdiyi kimi, “*işgəncə qeyri-insani rəftarın ağırlaşdırıcı formasıdır və onun məqsədi, məsələn, məlumat və etiraf almaqdan, yaxud cəza tətbiq etməkdən ibarətdir*”.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiya canlı, yəni daim inkişafda olan sənəddir; bu, o deməkdir ki, o, “bu günkü şəraitin işığında” şərh olunmalıdır. 1999-cu ildə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bəyan etdi ki: “*keçmişdə “işgəncə”dən fərqli olaraq “qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar” kimi təsnifləşdirilən hərəkətlər gələcəkdə fərqli şəkildə təsnifləşdirilə bilər. Məhkəmə bu mövqeyi qəbul etdi ki, insan hüquqlarının və əsas azadlıqların qorunması sahəsində tələb olunan və səviyyəsi daim artmaqda olan yüksək standart, müvafiq surətdə və qaçılmaz olaraq, demokratik cəmiyyətlərdəki əsas dəyərlərin pozuntularının qiymətləndirilməsində daha çox qətiyyət tələb edir*”.

İşgəncə ilə digər qadağan olunan rəftar və ya cəza formaları arasında fərq, əsasən, şəxsin məruz qaldığı əzabın ağırlıq dərəcəsinə ifadə olunur. Bundan əlavə, işgəncə yuxarıda qeyd olunan *konkret məqsədin olmasını* tələb etdiyi halda, pis rəftarın digər formaları bunu tələb etmir. Qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar qəsd niyyətilə törədilən hərəkətdən daha çox, tədbir görülmə-məsi nəticəsində baş verən hərəkət ola bilər. Şəxsə ruhi əzab yetirilməsi də qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza hesab edilə bilər. Məhkəmə çox vaxt bu nəticəyə gəlir ki, qurban həm qeyri-insani, həm də ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalıb. Lakin rəftarın bu iki növü arasında da fərq qoyulur.

c. Qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza **ca. “Rəftar” və “cəza”**

“Rəftar” və “cəza” terminləri bu anlayışların adi mənasına uyğun olaraq bir-birindən fərqlənir. Presedent hüququnda cəzaya aid işlər azdır. Bunlardan birində - Tիրrer Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (1978) Məhkəmə bir sıra amilləri nəzərə alaraq qərara gəldi ki, çubuqla vurulma, ləyaqəti alçaldan cəzadır.

cb. Fiziki zorakılıq

Konkret işdə fiziki zor tətbiqi həmişə işgəncəyə bərabər tutula bilməz, lakin hər halda, mümkündür ki, zor tətbiqi qeyri-insani rəftara bərabər tutulsun. Qeyri-insani rəftar məsələsi əksər hallarda həbsdə olan şəxslər barəsində meydana çıxır. Məsələn, polis əməkdaşları tərəfindən döyülmə qeyri-insani rəftara bərabər hesab edilir. Ümumiyyətlə desək, döyülmələr nisbətən az xəsarətə

səbəb olduqda və onların fiziki və psixoloji təsiri uzunmüddətli olmadıqda, AİHM böyük ehtimalla belə hesab edir ki, qurban işgəncəyə yox, qeyri-insani rəftara məruz qalıb. Lakin hər halda “qeyri-insani rəftar” işgəncə qadağasının pozuntusu sayılır. Məhz buna görə, BMT İnsan Hüquqları Komitəsi, işgəncə ilə digər pis rəftar halları arasında nəzəri fərqlər gətirməyə cəhd eləmir.

cc. Ruhi əzab

Fiziki əzabdan daha çox ruhi əzaba səbəb olan rəftar qeyri-insani rəftar hesab edilə bilər. Qurbanın zor tətbiqi ilə hədələnməsi, həmin hədələr kifayət qədər real və birbaşa təhlükə doğurursa, qeyri-insani rəftar təşkil edə bilər. Hədələrin bu cür rəftar kimi qiymətləndirilməsi üçün onların şəxsə adətən qeyri-insani rəftar hesab edilən dərəcədə əzab gətirdiyi təsdiqlənməlidir. Dövlət qurbanın yoxa çıxmasının onun ailəsinə gətirdiyi ruhi əzaba görə də cavabdeh hesab edilə bilər. Ərizəçi sübuta yetirə bilməlidir ki, qurbanın yoxa çıxması ucbatından onun özü güclü əzaba məruz qalıb və dövlət həmin şəxsin harada olması barədə ciddi araşdırma aparmayıb. İnsanın evindən və yaşayış vasitələrindən qanunsuz olaraq məhrum edilməsində dövlətin məsuliyyət daşdığı halda, müvafiq rəftar 3-cü maddədə nəzərdə tutulan ağırlıq dərəcəsində ruhi əzab gətirə bilər (məsələn, *Dulaş Türkiyəyə qarşı işdə (2001)*).

cd. Rəftarda qəsd niyyətinin olması vacib deyil

Burada işgəncədən fərqli olaraq, şəxsin qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qaldığını müəyyən edərkən rəftarın konkret məqsəd güdməsinin müəyyən olunması nəzərdə tutulmur (şərt deyil).

Qeyri-insani rəftar həbs kontekstindən kənar da meydana çıxır. Belə ki, Məhkəmə, məsələn, ölümcül xəstəliyin son mərhələsində olan şəxsin ölkədən çıxarılaraq müvafiq müalicə ala bilməyəcəyi ölkəyə göndərilməsini şəxsin qeyri-insani rəftara məruz qalması hesab etdi.

ce. Ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza

Rəftarın ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza kimi tövsif edilməsi üçün sözügedən rəftar konkret ağırlıq dərəcəsi həddinə çatmalıdır. Rəftar o halda ləyaqəti alçaldan rəftar kimi sayıla bilər ki, o: “*qurbanlar üçün alçaldıcı olan və onların fiziki və ya mənəvi müqavimətini qıra bilən qorxu, əzab və acizlik hisslərinin yaranmasına səbəb olsun*”. 3-cü maddənin məqsədləri baxımından əhəmiyyətli olan təkcə bu deyil ki, şəxs ittiham hökmü ilə alçaldılmış olsun,

həm də odur ki, təyin edilən cəzanın icrası onu alçaltmış olsun. Əgər qurban öz gözündə alçalırsa, bu, kifayətdir.

Analoji qaydada, məhkəmə prosesi ilə əlaqədar olaraq şəxsin tutulmasının və ya həbs edilməsinin 3-cü maddənin mənası baxımından ləyaqəti alçaldan rəftar hesab edilməsi üçün həmin rəftardan irəli gələn təhqir olunma və ya alçalma xüsusi dərəcəyə çatmalı və istənilən halda şəxsin tutulmasına və ya həbsinə xas olan adi alçalma dərəcəsindən fərqlənməlidir. Buna görə də, şübhəli şəxs həbs edilərkən, yaxud həbs yerinə və ya oradan başqa yerə aparılarkən qandallardan istifadə edilməsi, adətən, 3-cü maddənin pozuntusunu təşkil etmir.

Şəxsin həbsdə saxlanma şəraiti də ləyaqəti alçaldan rəftara bərabər ola bilər. Həmçinin AİHM elan etdi ki, irqi ayrı-seçkilik hərəkətlərinin həmin hərəkətlərə məruz qalan insanın şəxsiyyətinə qarşı həqarət və hörmətsizlik ifadə etdiyini və faktiki olaraq şəxsi təhqir etmək və ya alçaltmaq məqsədi güddüyünü sübuta yetirmək mümkün olduqda, bu rəftar 3-cü maddəyə zidd olaraq ləyaqəti alçaldan rəftar hesab edilir. Bununla yanaşı, Məhkəmə bu yaxınlarda qeyd etdi ki, konkret rəftarın məqsədinin sözügedən qurbanı alçaltmaqdan ibarət olduğunu sübuta yetirmək artıq vacib deyildir.

d. DÖVLƏTİN ÖHDƏLİKLƏRİ

da. Neqativ öhdəliklər

İşgəncə dedikdə, ağla ilk gələn hüquq-mühafizə orqanlarında işləyən əməliyyatçı, təhqiqatçı və müstəntiqlərin ifadə alma sırasında şübhəli şəxsi və müttəhimə döyməsi və əzab verməsidir. Bu da təsadüfi deyildir, vəkillik praktikası ilə məşğul olanlar, ya da cinayətkarların özü bunu daha yaxşı bilirlər. Dövlətlər işgəncə hərəkətlərini və pis rəftarın digər formalarını həyata keçirməkdən çəkinmək öhdəliyini daşıyırlar. Onlar bütün dövlət rəsmilərinin, məsələn, polis və təhlükəsizlik qüvvələri nümayəndələrinin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Dövlətlər 3-cü maddəyə zidd olan hərəkətlərdən xəbərdar olmadıqlarını iddia edərək həmin hərəkətlərə görə məsuliyyətdən yaxa qurtara bilməzlər. Fərdi intizamsızlıq (sistematik olmayan) hərəkətlərinin baş verdiyi aşkar edilərsə, məsələn, müstəntiqin şübhəli şəxsi döyüdü ortaya çıxarsa və dövlət də müvafiq tədbirlər görərsə, o halda dövlət 3-cü maddədə nəzərdə tutulan rəftara görə məsuliyyətdən yaxa qurtara bilər. Dövlət məsuliyyət daşıyan şəxslər barəsində ciddi intizam tədbirləri və belə hərəkətlərin təkrar olunmamasını təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir.

Burada BMT Baş Assambleyasının 17.12.1979 tarixli Rezolusiyasından danışmaq yerinə düşər. Həmin Rezolusiyanın adı “Hüquq mühafizə orqanları-

nın vəzifəli şəxslərinin davranış Kodeksi” kimidir. Bu sənəd ilə müvafiq hakimiyyət qulluqçularının işgəncə praktikası, yersiz, aşırı və qeyri-mütənasib güc tətbiq etmələri qadağan edilir. Əslində bu kodeksdə başqa müddəalar var: məsələn, gizli məlumatların ifşa edilməməsi, azadlıqdan məhrum olunmuş şəxsin xəstələnməsi halında onun müalicəsi üçün dərhal tibbi yardımın göstərilməsi, korrupsiyadan uzaq durmaları kimi.¹³²

CAT İşgəncələrin qadağan olunması haqqında BMT Konvensiyanın 2-ci maddəsini şərh edərkən bildirib ki, Konvensiya şəxslərin üzərinə deyil, dövlətlərin üzərinə öhdəliklər qoyur. Həmçinin, qeyd olunur ki, işgəncə və pis rəftar qadağalarına dair öhdəliklərin əhatə dairəsi təkcə həbsxanalarla məhdudlaşmır, dövlət qulluqçularının və ya hər hansı bir şəkildə dövləti təmsil edən, onun mənafeyinə hərəkət edən hər bir şəxsin hərəkətləri də işgəncə və pis rəftar qadağasına tabedir. Belə ki, xəstəxanalar, məktəblər, uşaqların qeydinə qalan müəssisələr, qocalar evləri, əqli cəhətdən zəif və əlillər üçün müəssisələr, hərbi xidmət və başqa müəssisələr də işgəncə qadağasının tətbiq olunduğu sahələrdir.

db. Pozitiv öhdəliklər

Ümumi öhdəliklər

Dövlətlərin bir sıra öhdəlikləri var. İşgəncəni və sair hərəkətləri həyata keçirməmək öhdəliyindən irəli gələn pozitiv öhdəliklər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məsuliyyət daşıyan şəxslərə qarşı tədbir görmək öhdəliyini ehtiva edir. Praktiki səviyyədə bu öhdəlik, adətən, tələb edir ki, polis və hərbi personalın öz səlahiyyətlərini qanun əsasında tətbiqini təmin etmək üçün dövlətlər onlara təlim keçilməsini təmin etsinlər. Eləcə də bu öhdəliklərə, yurisdiksiyaları altında olan bütün şəxslərin 3-cü maddədə nəzərdə tutulan pis rəftardan qorunmasını təmin etmək üçün dövlətlərin gördüyü daha ümumi tədbirlər aiddir. Bunlara belə rəftarın baş verməsinin qarşısını almaq üçün dövlətlərin gördüyü tədbirlər aiddir. Məhkəmə təsdiq edib ki, hətta pis rəftar özəl şəxslər tərəfindən baş verdikdə belə, uşaqlar və əlverişsiz vəziyyətdə olan digər şəxslər xüsusi diqqətə layiqdirlər. Həmçinin, dövlətlər azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin sağlamlığını qorumaqdan ibarət pozitiv öhdəlik daşıyırlar.

Prosedur öhdəlikləri

İnsanlar dövlət rəsmiləri tərəfindən pis rəftara məruz qaldıqlarını iddia etdikləri hallarda 3-cü maddədə nəzərdə tutulan işgəncənin və digər pis rəftar formalarının qadağan olunması da dövlətlərdən səmərəli araşdırma aparılmasını

¹³² Quinn and Rzeplinski, s.177

tələb edə bilər. Məhkəmə bildirdi ki, fərd polis və ya digər dövlət nümayəndəsi tərəfindən qanunsuz şəkildə və 3-cü maddə pozulmaqla ciddi dərəcədə pis rəftara məruz qalması barədə əsaslı iddia irəli sürüldükdə, bu norma (3-cü maddə) AİHK-nın 1-ci maddəsi üzrə dövlətin ümumi öhdəliyi ilə, yəni “yurisdik-siyasında olan hər kəs üçün [bu] Konvensiyanın 1-ci bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etmək” öhdəliyi ilə birgə götürülməklə, dolayısı ilə tələb edir ki, səmərəli rəsmi araşdırma aparılsın. Bu araşdırma, AİHK 2-ci maddəsində olduğu kimi, məsuliyyət daşıyan şəxslərin müəyyən edilməsi və cəzalandırılması ilə nəticələnmək iqtidarında olmalıdır. Belə olma-dıqda, işgəncəyə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya qoyulan ümumi hüquqi qadağanın olduqca mühüm olmasına baxmayaraq, həmin qadağa praktikada səmərəsiz ola bilər və dövlət nümayəndələri faktiki olaraq cəzalan-dırılmadan nəzarətləri altında olan şəxsləri bir sıra hallarda pis rəftara məruz qoya bilərlər. M.Cəlaloğlu Azərbaycana qarşı işdə (2007) AİHM aşkar etdi ki, ərizəçinin pis rəftara məruz qalması ilə bağlı şikayətləri səmərəli şəkildə araşdırılmadığından Konvensiyanın 3-cü maddəsi pozulmuşdur.¹³³

Prosessual hüquqa aid olmaqla bərabər, onu da qeyd etməliyik ki, dövlətin araşdırma öhdəliyini pozduğuna dair dəlillər ortaya qoyulmalıdır: yaxşı olardı ki dövlətdaxili proseduralarda müvafiq araşdırmanın başlandırılması üçün yazılı ərizə, şikayət və vəsatətlər irəli sürülsün (hüququ pozulmuş şəxs ya da onun nümayəndəsi tərəfindən). Bu yazılı müraciətlər, araşdırma başlandırılması üçün göstəriş verə bilən bütün orqanlara verilməlidir.

İşgəncələrin qadağan olunması haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsinə şərh verərkən CAT belə bir məsələyə də aydınlıq gətirdi ki, dövlət qulluqçuları və ya dövlət adından çıxış edən digər şəxslər dövlət adından çıxış etməyən mülki şəxslərin işgəncə və ya pis rəftarla məşğul olduğunu bildikdə və ya belə düşünməyə kifayət qədər əsas olduğu halda, əgər bunun qarşısını almasa, bu işi lazımcınca tədqiq edib cəzalandırmasa, onda dövlət məsuliyyət daşıyır və onun rəsmiləri də belə bir hərəkətə razılıq vermiş sayıldıqlarından bu işdə səbəbkar sayılırlar. Dövlətin belə bir faktı araşdırmaması, onun qarşısını almaması, cəzalandırmaması və işgəncə qurbanlarına hüquqi yardım təmin etməməsi, mülki şəxslərin Konvensiya ilə qadağan olunmuş belə bir hərəkəti cəzasızlıq altında törətmələrinə səlahiyyət verir və kömək edir, dövlətin etinasızlığı və hərəkətsizliyi belə bir şeyə həvəsləndirmə və de facto olaraq icazə vermə kimi qiymətləndirilir. Komitə bu prinsipi tərəf Dövlətlərin zorlama, ailədaxili

¹³³ Əliyev İntiqam (red), *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı qərarları*, Giso Nəşriyyat, Bakı 2007, s.25.

zorakılıq, cinsi istismar və insan alveri kimi gender balansının pozulması nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərin qorunması və müdafiə olunmasının təmin olunmadığı hallara aid edir.

e. İŞGƏNCƏ VƏ PİS RƏFTAR QADAĞASINI POZAN KONKRET HALLAR

ea. Həbs

Həbsdə olan şəxslərə fiziki güc tətbiqi

AİHM qeyd edir ki, şəxs azadlıqdan məhrum edildikdə, onun davranışı müqabilində ciddi surətdə zəruri olmayan fiziki gücdən istifadə edilməsi insan ləyaqətini alçaldır və prinsipcə, 3-cü maddədə əks olunan hüququn pozuntusudur. Belə ki, zor işlədən məhbusu tabe olmağa məcbur etmək üçün ona qarşı müəyyən dərəcədə gücdən istifadə edilməsi qanuni ola bilər, lakin özünü sakit aparan məhbusu fiziki gücə məruz qoymaq, prinsipcə, qanuni deyil. Həbsdə olarkən naməlum yaraların və digər xəsarətlərin yetirilməsi halları 3-cü maddənin qadağan etdiyi pis rəftar növünün baş verdiyini düşünməyə əsas verir.

Döyülmələr və s.

Döyülmələri, hədələri və digər pis rəftarı ehtiva edən dindirmə üsulları 3-cü maddənin pozulmasına şərait yaradır.

Həbsdə saxlanmanın ümumi şəraiti

Şəxsi həbs edənlərin münasib dindirmə üsullarından istifadə etmələrinə və onu ağrıya və əzaba məruz qoymaqdan çəkinmələrinə baxmayaraq, şəxsin saxlandığı şərait qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara bərabədirsə, bu halda da 3-cü maddənin pozuntusu mövcud ola bilər. Saxlanma yerində sakinlərin həddən artıq olması və yatmaq üçün şəraitin olmaması 3-cü maddəyə zidd olan rəftara bərabərdir. Bundan başqa, lazımı qaydada isitmə sisteminin, sanitariya şəraitinin, qidanın, istirahətin və ətraf aləmlə əlaqələrin olmaması da qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara bərabər ola bilər. Burada, xüsusilə CPT¹³⁴ standartlarından bəhs etmək yerinə düşərdi, çünki Məhkəmə bunu rəsmi şəkildə istinad predmeti kimi etiraf etməsə də qərarlarının bir çoxunda bu standartlara görə qərar qəbul edir və bu standartlar Məhkəmənin qərar verməsində və işgəncə faktının qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Beləliklə, bütün polis

¹³⁴ İşgəncəyə Qarşı Komitə (İQK), azərbaycan dilində CPT abriveaturasının açıqlamasıdır.

məntəqələrində saxlanılma kameraları orada saxlanılan adamların sayına görə müvafiq ölçüdə olmalıdır və onlar tələb olunan qədər işıqlandırılmalı (üçün yetərli, yuxulama müddəti istisna olmaqla) və ventilyasiya edilməlidir; həbsxana kameralarına təbii işığın düşməsinə üstünlük verilməlidir. Bundan başqa, həbsxana kameraları istirahət üçün vəsaitlərlə təmin edilməlidir (stul və ya skamya ilə) və gecəni həbsdə keçirməli olan şəxslər təmiz döşək və yorğanla təmin olunmalıdırlar. Müvəqqəti saxlanılan şəxslərə təbii ehtiyaclarını təmiz və münasib şəraitdə ödəmələrinə imkan verilməlidir və tələbə uyğun yuyunma ləvazimatları təklif edilməlidir. Onlara vaxtında ərzaq verilməlidir, buraya gündə ən azı bir dəfə tam yemək (daha doyumlu yemək) də daxildir.

Bir neçə saatdan çox müddət üçün bir nəfərlik yer kimi qiymətləndirilən polis saxlanılma kameraları mümkün olduğu qədər 7 m²-dən az olmamalı, divarlar arasındakı məsafə 2 metr və daha çox, döşəmə və tavan arasındakı məsafə isə 2,5m olması arzu olunur.

Hətta fiziki qəddar rəftar olmadıqda belə həbsdə olan adamın gözlərinin bağlanması, xüsusilə də dindirilmə zamanı gözlərin bağlı saxlanması despotik hərəkətdir və psixoloji kobud rəftarla eyni güclüdür. İQK (=CPT) polisində həbsdə saxlanılanların gözlərinin bağlanması qadağan edilməsini xüsusi olaraq tövsiyə edir.

Polis dindirmə apararı zaman, videoyazılışın təşkilı də tutulan şəxslə qəddar rəftara qarşı faydalı təhlükəsizlik ölçülərindən biridir. İfafə almanın bu cür elektron (və/ ya video) vasitələri ilə protokollaşdırılması həbs olunanlarla qəddar rəftara qarşı əlavə və vacib bir zəmanətdir.

Həbsxana və ya onun ayrıca hissəsinin doldurulma səviyyəsi insanın fiziki mövcudluğu baxımından qeyri – və ləyaqəti alçaldan təsir göstərə bilər. Yaxşı maddi şərait yaradılmasına baxmayaraq azadlıqdan məhrum edilən şəxslərin həftələrlə, bəzən aylarla kameralara salınaraq əziyyət çəkməsinə yol vermək olmaz. CPT hesab edir ki, istintaq təcridxanalarında saxlanılan şəxslərin günün əsas hissəsini (8 saat və ya daha çox) öz kameralarından kənarında keçirməsinə, öz vaxtını müxtəlif xarakterli səmərəli fəaliyyət növlərinə sərf etməsinə çalışmaq lazımdır. Əlbəttə, məhkum olunduqdan sonra tutulan şəxslərin müəssisələrdə şəraiti daha yaxşı olmalıdır.

Açıq havada olmağın vacibliyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Məhrum edilən şəxslərin hər gün ən azı bir saat açıq havada fiziki təlimlərlə məşğul olmasını tələb etmək əsas hüquqi təminatlardan biri kimi etiraf olunur. İQK vurğulayır

ki, istisna olmadan bütün məhbuslara (dəmir barmaqlıqlar arxasında saxlananlar da daxil olmaqla) açıq havada məşq etmək imkanı verilməlidir.

Məhbusların xarici mühitlə əlaqə saxlamağı olduqca vacibdir. Hər şeydən əvvəl onlara ailəsi və yaxın dostları ilə yaxın əlaqə saxlamaq üçün zəmanət verən şərait yaradılmalıdır. Burada aparıcı prinsip, xarici mühitlə əlaqəyə girməyə yardım etməkdir. Belə əlaqələrin hər hansı məhdudlaşdırılması ancaq təhlükəsizlik və ya vəsaitlə bağlı ola bilər.

Bəzi hallarda tək adamlıq kamerada saxlanma qeyri – və alçaldıcı münasibətə gətirib çıxara bilər; istənilən halda tək adamlıq kamerada saxlanmanın bütün formaları mümkün qədər qısamüddətli olmalıdır. Tibbi və ya digər səbəblərdən ciddi ehtiyac olmayana qədər aidiyyəti olan məhbuslar türmənin digər məhbuslarından ayrılmalıdırlar. Məhbusların tez-tez bir müəssisədən digərinə köçürülməsi onların psixoloji və fiziki vəziyyətinə zərərli təsir göstərir. Belə vəziyyətdə olan məhbusların öz ailələri və vəkili ilə lazımi əlaqə yaradılmasında çətinliklər yaranır. Bir-birinin ardınca olan köçürülmələr bəzi hallarda qeyri – və alçaldıcı münasibətlərə gətirib çıxara bilər. Bu mövzu ilə bağlı CAT-in (müvafiq BMT Komitəsi) şərhinə də nəzər saldıqda görürük ki, dövlət işgəncənin qarşısını almaq üçün effektiv tədbirlər görmə öhdəliyini pozaraq şəxsi işgəncə və ya pis rəftar edildiyi bilinən bir həbsxanaya və ya nəzarətə göndərdikdə məsuliyyət daşıyır və dövlət rəsmiləri də belə bir şeyə icazə verməyə və belə bir işdə iştiraka görə cəzalandırılmalıdırlar.

Təbii işıq və təmiz hava həyatın əsas elementidir və hər bir məhbusun ona malik olmaq hüququ vardır; bundan əlavə, bu elementlərin yoxluğu xəstəliklərin, xüsusilə də vərəmin yayılması üçün əlverişli şərait yaradır. Təbii işıq və yaxşı ventilyasiyadan əlavə qənaətbəxş gigiyena qaydalarına riayət edilməlidir və həmçinin məhbusların həddən çox sıxlığından qaçınılmalıdır.

Müvafiq tibbi qulluq

Dövlət orqanları azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin sağlamlığını qorumaq öhdəliyini daşıyırlar. Müvafiq tibbi qulluğun olmaması 3-cü maddəyə zidd olan rəftara bərabər tutula bilər. *İlhan Türkiyəyə qarşı işdə* (2000) polis ərizəçini döydükdən sonra həkimin onu müayinə etməsini 36 saat ərzində təmin etməmişdi və bu, ərizəçinin işgəncəyə məruz qaldığını Məhkəmənin müəyyən etməsində həlledici amil oldu.

Ruhi xəstəlikdən əziyyət çəkən məhbusların psixiatrik müalicə ilə təmin edilməməsi 3-cü maddənin pozuntusunu təşkil edə bilər. Psixiatrik müalicəyə

ehtiyacı olan məhbusların lazımi tibbi müalicə almaması da 3-cü maddənin pozuntusunu təşkil edə bilər. Belə məhbusların işinin hallarını araşdırarkən Məhkəmə onların əlverişsiz vəziyyətdə olmasını həmişə nəzərə alır və onu da nəzərə alır ki, onlar bəzi hallarda hər hansı konkret rəftarın təsirinə məruz qalmaları barədə anlaşılan şəkildə şikayət edə bilmirlər, ya da ümumiyyətlə şikayət edə bilmirlər.

Həbs müddətində əlil şəxslər üçün lazımi şəraitin təmin edilməməsi də 3-cü maddəni pozan rəftara bərabər hesab edilə bilər.

Əgər bu mövzuda da CPT standartlarına müraciət etsək görərik ki, bu mövzuda da komissiyanın bir çox mühüm standartları müəyyən edilib. Belə ki, CPT öz fəaliyyətinin lap başlanğıcından polis tərəfindən müvəqqəti həbs olunan şəxslərin üç hüququnu müdafiə edir: vəkilə müraciət etmək hüququ, həkimə müraciət etmək hüququ və özünün həbsi barədəki faktı öz seçiminə uyğun olaraq qohumlarına və ya üçüncü tərəfə xəbər vermək hüququ.

Məhbuslar da azad cəmiyyətdə yaşayanlar kimi tibb xidmətindən eyni səviyyədə istifadə etmək hüququna malikdirlər. Həbsdə saxlanma yerində olduğu vaxt məhbus həmin yerin rejimindən asılı olmayaraq, istənilən vaxt həkimə müraciət edə bilməlidir.

BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin Daniel Pinto Trinidad Tabako dövlətinə qarşı işdə vermiş olduğu qərarda, həbsdə olan və diş və göz ağrılarından əziyyət çəkən Daniel Pintoya uzun müddət ərzində tibbi qulluğun göstərilməməsi işgəncə və qeyri-insani davranış qəbul edilmişdi.

Məhbusların üzərində intim vəziyyətdə axtarış aparılması

Məhbus tamamilə soyundurularaq üzərində axtarış aparılarsa, bu, təhlükəsizlik səbəbləri ilə ciddi şəkildə əsaslandırılmalı və şəxsin ləyaqətini mümkün qədər mühafizə edən üsulla həyata keçirilməlidir. Belə ki, axtarış zamanı təhqiramiz ifadələrin söylənməsi, axtarış müddətində əks cinsdən olan həbsxana əməkdaşının orada olması, digər ləyaqəti alçaldan davranışlar 3-cü maddənin pozulması hesab edilə bilər.

eb. Ayrı-seçkilik

İrqə və ya cinsə əsaslanan ayrı-seçkilik ləyaqəti alçaldan rəftar hesab edilə bilər. Bu hal eyni zamanda “ayrı-seçkilik qadağasını” pozan hal sayılacaq. İşgəncələrin qadağan olunması haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsinə şərh verərkən CAT qeyd edir ki, tərəf Dövlətlər Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərini nəzərə alaraq heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan yurisdiksiyası altında olan hər bir kəsə öz qanunvericiliyinin tətbiq olunduğuna zəmanət vermə-

lidirlər. Həmçinin qeyd olunur ki, vətəndaşlıq statusu da işgəncə və pis rəftar və ya cəzaya haqq qazandıra bilməz. Komitə bildirir ki, işgəncənin olduğunu müəyyənləşdirərkən ayrı-seçkiliklə edilmiş fiziki və ya ruhi zorakılıq və ya sui-istifadə önəmli faktordur. Komitə israrla qeyd edir ki, cins, gender əsas faktordur. Yəni qadın olmaq şəxsin statusu ilə bağlı digər xarakteristikaları (irq, milliyyət, din, seksual orientasiya, yaş, immiqrant statusu və s.) ilə birgə ona qarşı işgəncə və ya pis rəftarın və ya belə bir təhlükənin olduğunu müəyyən etmədə əhəmiyyət daşıyır. Təkcə qadın və qızlar deyil, kişi və oğlanlar da Konvensiya ilə qadağan olunmuş rəftarın qurbanı ola bilərlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər ayrı-seçkilik ləyaqəti alçaldan rəftar sayılmaz, hadisənin ayrıntılarına baxılmalıdır. Bu cür ayrı-seçkilik, Avropada ən çox immiqrasiya sahəsində özünü biruzə verir.

İmmiqrasiya qanunları məsələsində Komissiya daha sərt mövqe tutmasına baxmayaraq, AİHM belə qanunları qəti olaraq ləyaqəti alçaldan qanunlar kimi qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Lakin o, belə qanunları ləyaqəti alçaldan qanun hesab edib-etməmək məsələsini araşdırmaq üçün onların məqsədini nəzərdən keçirməkdə davam edir. Konkret irqə mənsub olan qrupun üzvlərinin təhqir edilməsi və ya alçaldılması isə irqçiliyin sübutu ola bilər və 3-cü maddənin pozuntusu sayıla bilər. AİHM bunu da təsdiq etdi ki, digər əsaslara görə ayrı-seçkilik də 3-cü maddəni poza bilər.

ec. Xaricdə pis rəftara məruz qalma təhlükəsi

Konvensiyada sığınacaq hüququ nəzərdə tutulmur. Lakin Konvensiyadakı hüquqlardan istifadə edilməsinin Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərə şamil olunduğunu bəyan edən 1-ci maddənin vasitəsilə, 3-cü maddə təkcə iştirakçı dövlətin vətəndaşlarına və ya qanuni olaraq onun yurisdiksiyasında olan şəxslərə yox, həm də sığınacaq axtaranlara və qanunsuz olaraq onun yurisdiksiyasında olan şəxslərə şamil olunur. Bu, o deməkdir ki, Konvensiyadakı hüquqlar, məsələn, sığınacaq axtaran və bu zaman həbsdə saxlanan şəxslərin də hüquqlarını ehtiva edir və onlarla 3-cü maddəyə, habelə, həmin maddə üzrə presedent hüququna uyğun şəkildə rəftar edilməlidir. Göndəriləcəkləri ölkədə şəxslərin işgəncəyə və ya digər pis rəftar formalarına məruz qalmasına dair real təhlükə varsa, o halda 3-cü maddə ekstradisiya və ya deportasiya təhlükəsi altında olan şəxslərə də şamil olunur.

Beləliklə, şəxsin iştirakçı dövlətə daxil olmasına icazə verilməməsi, həmin dövlətdən xaric edilməsi və ya ekstradisiyası 3-cü maddənin pozuntusu

hesab edilə bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, ölkəyə daxil olmağa irqi əsaslara görə icazə verilməməsi 3-cü maddənin pozuntusu sayıla bilər.

Ölkədən çıxarılmanın 3-cü maddəni pozub-pozmadığı barədə qərar qəbul edərkən Məhkəmə belə bir məsələni araşdırır ki, şəxsi çıxaran ölkə nəzərdə tutulan ekstradisiya və ya deportasiya zamanı nəyi bildirdi və ya bilməyə borclu idi. Bundan əlavə, Məhkəmə şəxsin ölkədən xaric edilməsindən sonra aşkara çıxan informasiyanı nəzərə ala bilər. Bundan başqa, təhlükə sadəcə ehtimal olunan yox, real təhlükə olmalıdır.

3-cü maddədə nəzərdə tutulan rəftara dair real təhlükənin yalnız dövlət nümayəndələrindən gözləndiyi hallarda yox, həm də qeyri-dövlət qurumlarının bu cür rəftara yol verəcəyinə dair real təhlükə mövcud olduğu hallarda dövlət məsuliyyət daşıyır; bu halda sübuta yetirilməlidir ki, şəxsin göndərilməyi dövlətin hakimiyyət orqanları müvafiq müdafiə təqdim etmək vasitəsilə təhlükəni aradan qaldırmaq iqtidarında deyillər.

Qurbanın göndərildiyi ölkədə ona lazımi tibbi qulluq göstərilməməsi nəticəsində onun 3-cü maddənin standartlarına zidd olan rəftara məruz qalacağına dair real təhlükə mövcud olduqda, şəxsin göndərildiyi ölkə məsuliyyət daşıya bilər. Lakin ərizəçinin haqlı olması üçün göndərildiyi ölkədə tibbi qulluq standartı elə səviyyədə olmalıdır ki, onun həyatını təhlükə altına almış və ya ömrünü əhəmiyyətli dərəcədə qısaltmış olsun.

ed. Ölüm cəzası

Məhkəmə hazırda təsdiq edib ki, Konvensiyanın ratifikasiyasından sonra Razılığa gələn Dövlətlərin hamısının praktikası təkamül yolu ilə inkişaf etdiyinə görə, 2-ci maddənin göstərişlərinə baxmayaraq, indi ölüm cəzası prinsipə, 3-cü maddəni pozan cəza hesab oluna bilər. Bu inkişafın fonunda Məhkəmə bildirdi ki, “həmçinin iddia edilə bilər ki, ölüm cəzasının icrası 3-cü maddəyə zidd olan qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftardır”. Lakin Məhkəmə bunu daha qətiyyətlə bəyan etməkdən yayındı.

Məhkəmə ölüm cəzasının 3-cü maddəyə zidd olduğunu aydın şəkildə bəyan etməkdən yayınsa da, ölüm cəzası ədalətsiz məhkəmə araşdırması nəticəsində təyin edildiyi halda bu hal 3-cü maddəni pozur.

Nəzərə alınsa ki, bundan sonra demokratik cəmiyyətdə qanuni yeri olmayan cəza hesab edilmiş ölüm cəzasını Razılığa gələn Tərəflər rədd ediblər, belə şəraitdə ölüm cəzasının təyin edilməsi özlüyündə 3-cü maddəyə zidd olan qeyri-insani rəftarın bir formasına bərabər hesab edilməlidir.

CCPR-in 7-ci maddəsi ilə bağlı şərhində Komitə bildirir ki, ölüm cəzası arzuolunmaz olmaqla bərabər, ağır cinayətlərə tətbiq olunduqda belə şəxsə ən az fiziki və mənəvi əzab verən üsullardan istifadə etmək lazımdır.

4. Köləlik və məcburi əməyə məruz qalmama hüququ

Əksərimiz orta məktəblərdə tarix kitabları oxumuşuq və orada da bir hal nəzərimizə çarpıb: quldarlıq. Bəli, tarixin çox uzun mərhələsində insanlar əmlak kimi istifadə olunub. Bunlar müxtəlif işlərdə çalışdırılmış, iqtisadi və ictimai münasibətlərin ayrılmaz və vacib hissəsi olmuşlar. Məhz bu vacibliyə görə, quldarlığın ləğv edilməsi bu qədər uzun zaman tələb etmişdi. İlk qullar, müharibə ilə əldə edilirdi, o zamanlar müharibə əsirlərinə humanist davranılmazdı – ya öldürülürdü, ya da ki, qula çevirilirdilər. Üstəlik, döyüşlərdə iştirak etməyən əhali də qula çevrilə bilərdi. Orta əsrlərdə quldarlıq, torpağa bağlı quldarlıq formasında ortaya çıxmağa başladı, bu da insanların öz azadlığını satacaq qədər kasıb olmalarından irəli gəlirdi.

Bu açıqlamaları ona görə verirəm ki, indiki məcburi əmək qadağasının mənşəyinin hardan gəldiyi bəlli olsun. Həqiqətən də, məsələn, 19-cu əsrdə, “qul/kölə” statusunda olmayan insanlar, faktiki olaraq torpağa bağlı olub ordan ayrılmaq imkanına da sahib olmadıqları üçün, hüquqları kölələrdən bir az çox olsa da, faktiki olaraq azad insan deyildilər.

Quldarlıq fenomeni feodal iqtisadi sistemin bir faktoru idi. Kapitalizm şəhər mühitində formalaşdığı üçün, insanların torpaqdan qopub şəhərə gəlmələrinə sərbəstlik verilməsinin tərəfdarıydı. Çünki kapitalizm və burjua ideologiyası şəhərdə formalaşan sənayə istehsalatı ətrafında formalaşırdı. Buna görə Avropada feodalizmin çöküşü, sənaye inqilabı, quldarlığın ləğv edilməsində öz töhvələrini vermişdi.

Yenə Şimali Amerika qitəsinin cənubunda, pambıq yetişirmədə kölələrin əvəzolunmaz funksiyaları səbəbilə, cənub ştatları ilə şimal ştatları müharibə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Quldarlıq və məcburi əməyin ləğvi ancaq 20-ci əsrdə həyata keçirilə bilib. İlk olaraq Millətlər Liqası tərəfindən 1926-cı ildə Köləliyin və Kölə ticarətinin qadağan edilməsi haqqında Konvensiya imzalanıb. Daha sonra bu standart UDHR və digər sənədlərə daxil olub.

Köləlik və məcburi əmək qadağası əslində aktual bir məsələdir. Başda insan alveri məsələsi, bu hüququn pozuntusuna aid olur. Bundan başqa, ölkə daxili bir çox praktikada da bu hüquq pozula bilər. Məsələn, insanların

iməciliyə dəvət olunmaları və gəlmədikləri üçün sanksiya tətbiq edildiyini düşünün. Belə halda da bu hüquqa müdaxilədən danışmaq olar.

UDHR 4-cü maddəsində bu hüquq belə qeyd olunub:

“keç kəs köləlikdə və servitutda (torpağa bağlı olma halı) saxlana bilməz, köləliyin və kölə ticarətinin bütün növləri qadağan edilir”.

AİHK-nın 4-cü maddəsinə görə:

1. Heç kəs köləlikdə və ya əsarətdə saxlanılmamalıdır.
2. Heç kəs məcburi və ya icbari əməyə cəlb olunmamalıdır.
3. Bu maddənin məqsədləri üçün «məcburi və ya icbari əmək» termini aşağıdakıları ehtiva etmir:
 - a) bu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq həbsdə olan və ya belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin adətən yerinə yetirməli olduğu hər hansı iş;
 - b) hərbi xarakterli hər hansı xidmət və ya hərbi xidmətdən əqidəyə görə imtina etmənin qanuni hesab edildiyi ölkələrdə məcburi hərbi xidmətin əvəzinə müəyyən edilmiş xidmət;
 - c) fəvqəladə vəziyyət və ya əhəlinin həyatı və rifahı üçün təhlükə yaradan fəlakət hallarında hər hansı məcburi xidmət;
 - d) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan iş və ya xidmət.

ICCPR-in 8-ci maddəsinə görə:

1. Heç kəs köləlikdə saxlana bilməz. Köləlik və qul olmanın bütün növləri qadağandır.
2. Heç kəs asılı vəziyyətdə saxlana bilməz.
3. a) heç kəs məcburi, yaxud icbari əməyə vadar edilə bilməz;
 - b) cinayətə görə cəzanın katorqa işləri ilə birlikdə azadlıqdan məhrumetmə şəklində təyin edilə bildiyi hallarda 3.a) bəndi belə cəza təyin etmiş səlahiyyətli məhkəmənin hökmü üzrə katorqa işlərinin yerinə yetirilməsinə maneə sayıla bilməz;
 - c) bu bənddə «məcburi, yaxud icbari əmək» termini aşağıdakıları əhatə etmir:
 - i) bir qayda olaraq, məhkəmənin qanuni sərəncamı ilə həbsdə olan, yaxud belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin yerinə yetirdiyi, i) yarım bəndində söz ediləməyən hər hansı bir iş, yaxud xidmət;
 - (ii) hərbi xarakterli hər hansı bir xidmət, yaxud vicdani səbəblərlə hərbi xidmət əvəzinə başqa xidmətlər məqbul sayıldıqda, bunun əvəzinə hər hansı mülki xidmət;
 - (iii) fəvqəladə hallarda, yaxud cəmiyyətin varlığını, yaxud rifahını təhlükə altına alan fəlakətin varlığında;
 - (iv) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsini təşkil edən hər hansı bir iş ya da xidmət.

Görüldüyü kimi maddənin məzmunu, AİHK-nın müvafiq maddəsi ilə bir bənzərlik göstərir. Belə ki, hər iki konvensiya məcburi əmək qadağasının

istisnalarını göstərir ki, həqiqətən bu istisnaların demokratik cəmiyyətdə olması həm mümkündür, həm də zəruridir.

Konvensiyalar köləliyə tərifi vermirlər. Məcburi əməyin bəzi növlərinə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO) Məcburi Əməyin qadağan edilməsi haqqında 105 sayılı 1957 tarixli Konvensiyasında tərifi verilib. Bununla belə köləliyin nə olduğunu anlamaq çətin deyil, lakin ibtidai quruluşdan fərqli olaraq, rəsmi köləlik olmadığına görə, müasir köləlik belə formada ortaya çıxır ki, şəxs azadlıq hüququndan məhrum olunmuş vəziyyətdə onu girov saxlayan şəxsə xidmətlər göstərir. Azadlıq hüququndan bəzən mütləq şəkildə məhrum etmirlər; bəzən bu sənədlərin alınması kimi, qadın və uşaq alveri məsələsində olduğu kimi ortaya çıxır. Bəzən sənədlər də alınmır, immiqrant işçiləri elə qeyri-insani və ucuz qiymətə işlədirilər ki, bu da məcburi əmək qadağasının pozuntusu kimi hesab edilir. Habelə bəzi ölkələrdən Avropaya qanunsuz gətirilən immiqrantlar üçün xeyli pul tələb edirlər, bu pulu ödəməyə imkan olmadıqda immiqrantdan tələb olunur ki, daha sonra işləyib bu pulu qaytar-sınlar. Dövlətin bu məsələdə təminat borcu var (bunların qarşısını almalıdır); şəxsi qul ya da servitut kimi saxlayan başqa mülki şəxs olsa belə, dövlət pozitiv öhdəliyi səbəbilə belə halları önləməlidir. Bu nə vaxt yarana bilər? Müharibədə əsir düşən düşman əsgəri birisi tərəfindən kölə rəftarına məruz qalsa, hakimiyyət orqanları bunun qarşısını da almalıdır.

Azadlıqdan məhrum edilmə növündə cəza, habelə məcburi hərbi xidmət heç vaxt köləliyə və ya servituta bərabər tutula bilməz.¹³⁵

Yuxarıda adını çəkdiyimiz Məcburi Əməyin Qadağan edilməsi haqqında 1957 tarixli Konvensiyanın 1 maddəsinə görə¹³⁶:

Bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hər bir üzvü, məcburi əməyin aşağıda göstərilən şəkildə hər hansı formasına yol verməyəcəkdir:

- (a) Siyasi təzyiq, təhsil ya da siyasi fikirlərin açıqlanmasına qarşı cəza vasitəsi kimi, habelə yerləşmiş siyasi, sosial ya da iqtisadi sistemə ideoloji zidd fikirlərin cəzalandırılması kimi;
- (b) iqtisadi inkişaf üçün əməyin istifadəsi ya da təşkilatlandırılması metodu kimi;
- (c) əmək intizamı vasitəsi kimi;
- (d) siyasi tətillərdə iştiraka görə cəza kimi;
- (e) irqi, sosial, milli və dini ayrı-seçkilik vasitəsi kimi.

Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasına görə, məcburi əməyin elementlərini belə ifadə etmək olar: birincisi, işçinin öz iradəsi əleyhinə iş şəraiti

¹³⁵ Əliyev, s.166.

¹³⁶ Tam mətn üçün baxın: <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/32.htm>

ədalətsiz və ya despotikdir. Habelə, işin və ya qulluğun özü insanda ciddi məhrumiyyətə səbəb olur.

1957 tarixli Konvensiyadan anlayırıq ki, “ictimai yarar” belə, icazə verilən məcburi əməyin məqsədi ola bilməz, yəni məcburi əmək ictimai fayda və ölkənin iqtisadi inkişafına yönəlsə belə, o yenə yolverilməzdir.

Məcburi əmək, bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən şəxslərin üzərinə qoyulur. Əlbəttə ki, sıradan bir mülki vətəndaşın dövlət tərəfindən zorla işlədilməsi ehtimalı 21-ci əsrdə azdır. Problem o hallarda yaranır ki, bəzi peşə sahiblərinin bəzi işləri görmələri qanunvericiliklə məcburi hala gətirilir. Bunlara ən gözəl misal vəkillərdir, belə ki, vəkillər bəzi hallarda (növbə ilə) maddi cəhətdən pulu olmayan təqsirləndirilən şəxslərə pulsuz hüquqi yardım göstərməlidirlər. Lakin bu cür işlərin bir xüsusiyyəti var: əvvəlcə bir insan vəkil olmaq istəyəndə, bu öhdəlikdən xəbəri olaraq vəkillik peşəsini qəbul edir; ikincisi bu işin icrasında ümumi mənfəət olduğu kimi, zərurət də vardır; üçüncü olaraq onu da qeyd etməliyik ki, belə bir iş nə əxlaqsız, nə ləyaqəti alçaldıcı, nə də ki, məhrumedicisi və əzab verici mahiyyətdə deyildir.

İnsan alveri məsələləri

BMT Ümumi Assambleyası, 15 Noyabr 2000 tarixində vacib bir sənəd qəbul etdi –Millətlərarası Mütəşəkil Cinayətkarlıq Haqqında Konvensiya. Bu Konvensiya Tərəf Dövlətlərə mütəşəkil cinayətkarlıq və korrupsiya ilə bağlı bəzi öhdəliklər gətirir. Habelə bu Konvensiyanın “İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, basdırılması və cəzalandırılması haqqında” adlı əlavə bir Protokolu da var. Daha əvvəl qeyd etdik ki, insan alveri məsələləri müasir quldarlıq və məcburi əməyin yeni formalarıdır. Sözüünü etdiyimiz Protokol dövlətlərə bəzi öhdəliklər gətirir.

Protokol insan alverində ölkələri üç qruppaya bölür – mənşə (*origin*) ölkə, transit (*transit*) və təyinat (*destination*) ölkəsi.

Protokolun 3-cü maddəsi “insan alveri” anlayışına izahat gətirir. Elementlərə bölsək, insan alverinin 3 elementdən ibarət olduğunu görə bilərik:

- 1) – Zor tətbiq etmək və ya hədələməklə, qaçırmaqla, aldatmaqla, hakimiyyətdən sui-istifadə etməklə, zəyif mövqedə olan şəxsdən sui-istifadə etməklə, başqası üzərində nəzarəti olan şəxsə maddi mənfəətlər təmin etməklə,
- 2) – cinsi (seksual) istismar, fahişəlik, məcburi əmək ya da xidmətlər, quldarlıq ya da quldarlığa yaxın şərait yaxud da orqanların alınması məqsədi ilə,
- 3) – insanların toplanması, göndərilməsi, daşınması, gizlədilməsi ya da qəbul edilməsidir.

Maraqlı məqam budur ki, insan alveri qurbanının razılığı əhəmiyyət kəsb etmir. Uşaq alverinə gəldikdə, istismar məqsədi olduqda, zorakılıq, aldatma, hökmran mövqedən sui-istifadə kimi hallar olmasa belə, insan alveri sayılacaq. Protokolun 3-cü maddəsindəki davranışlar cinayət olaraq milli qanunvericilikdə tənzimlənmişdir.

Oxucularda belə bir sual yarana bilər ki, nəyə görə yüz illər boyunca var olan hallar (fahişəliyə cəlb etmə və onların əməyinin istismarı kimi), BMT Konvensiyası ilə qadağan etməyə ehtiyac yaranıb? Bunun 2 səbəbi var. Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, həmin Protokolun rəsmi preambulasının ilk paragrafında qurbanların, əsasən qadın və uşaqların hüquqlarının (internationally recognised human rights) qorunması ehtiyacından bəhs olunur. Digər səbəb isə bundadır ki, insan alveri ilə məşğul olanlar bir qayda olaraq mütəşəkkil qruplar olur, beynəlxalq əlaqələri vardır və insan alveri ilə yanaşıra başqa təhlükəli fəaliyyətlər də həyata keçirmə potensialına sahibdirlər. Bunlara ən sadə misal kimi narkotik və silah alverini, habelə kirli pulların yuyulmasını misal kimi göstərmək olar. İnsan alverinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsinin ikinci faktoru, məhz bu - mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədir.¹³⁷

Məcburi əmək qadağasının istisnaları

Məcburi əməyin istisnaları arasında konvensiyalar nələri nəzərdə tutur? İstisnaların ilki, *azadlıqından məhrum edilmiş şəxslərin məcburi əməyə cəlb olunmasıdır*. Məcburi əməyin legitim olması üçün bəzi şərtlər tələb olunur: belə məcburi əmək qanunla nəzərdə tutulmalı və məhkəmə qərarı üzrə verilməlidir. Məhkəmənin məhkumiyət qərarı verməsi kifayətdir, qərarla məcburi əmək haqqında bir qeydin olmasına da ehtiyac yoxdur; lakin cəza rejimləri qanunla tənzimlənəli və müvafiq məcburi əmək orda göstərilməlidir. Azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərin əməyinin ağırlığına gəldikdə, bu ağır əmək ola bilər, lakin mahiyyətcə əsla ləyaqəti alçaldıcı və qeyri-insani rəftar və cəza şəklini almamalıdır.

Burada BMT qurumlarından olan ECOSOC-un hazırladığı “Məhbuslarla minimal standart rəftar qaydalarına” toxunmalıyıq.¹³⁸ Həmin qaydalara görə, məhbuslar işlədilər, lakin bunun qarşılığında onlara maaş ödənməlidir, pulun bir qismini ailələrinə, bir qismini özlərinə xərcləyə bilər, qalan hissəsi də onlar azad ediləndə onlara ödənməlidir. Məhbusların əməyi və sağlamlığının müha-

¹³⁷ Farhad Mehdiyev, *Human Trafficking: Russia as a Country of Origin*, Jorunal of Qafqaz University, volume 26, Fall 2009, s.24.

¹³⁸ ECOSOC 663 sayılı 31.07.1957 və 2076 sayılı 13.05.1977 tarixli qərarları.

fizəsi qaydaları (maaş məsələsi deyil), azadlıqda olan işçilərlə eyni olmalıdır. Əmək ləyaqəti alçaldıcı forma ala bilməz və məhbusu əzab-əziyyətə düşür etməməlidir.¹³⁹

Ölkəmizin qanunvericiliyinə görə, həbsxana həyatının abadlaşdırılması, bina, qurğu və otaqların təmir edilməsində dustaqlar, əmək haqqı ödənilmədən işlədilə bilər.

Burada onu qeyd etməliyik ki, həbsxanadan vaxtından əvvəl azadlığa buraxılma halında bəzən şəxsdən bir yerdə işləməsi tələb olunur. Bunu müxtəlif cəhətlərdən məcburi əmək saymaq mümkün deyildir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, bir əməyin qadağan edilmiş məcburi əmək sayılması üçün, Konvensiyanın hərfi mənasında nəzərdə tutulmayan, lakin ratio legis şərhilə başa düşülən faktorları da nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, şərti azad edilmiş şəxslərin işləməsi, sırf bu şəxslərin yararınadır. Dolayısıyla, burada xor görülən və hüququn qadağa qoyduğu məcburi əməkdən söz gedə bilməz.

Məsələn, AİHK-nın 5-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, aşağıdakı hallarda azadlıq hüququnu məhdudlaşdırmaq olar:

yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə, ruhi xəstələrin, içki və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya avaraların qanuni həbsə alınması.

Burada belə sual yaranır ki, AİHK-nın 4-cü maddəsi, 5-ci maddəyə görə həbs edilmiş şəxslərin məcburi işlədilməsinə icazə verdiyinə görə, xolera xəstəsi olduğuna görə tutulan şəxsi ya da ruhi xəstəni, ya da ki, narkomanları işlətmək olarmı?

Bu sualın cavabını vermək asandır, hərçənd, aşağıdakıları halları nəzərə almalıyıq:

- şəxs nəyə görə həbs olunub,
- həbs cəza, yoxsa məcburiyyət tədbiri mahiyyətindədir,
- məcburi əmək hansı məqsədə yönəlir,
- məcburi əmək islah məqsədini daşıyırımı?

Bu suallara verilən cavablar işığında onu qeyd edə bilərik ki, məcburiyyət tədbiri qaydasında tutulma halında məcburi əmək bir qayda olaraq tətbiq edilə bilməz. Habelə həbs qəti-imkan tədbiri altında tutulan şəxslərin məcburi əməyə cəlb olunmaları yolverilməzdir.

Avaraların həbs edilməsinə gəldikdə, bunlar inzibati həbs qaydasında tutulurlarsa, onda qanunda nəzərdə tutulması şərtilə, habelə, əməyin formasının islahə yönəlməsi şərtilə, avaraların işlədilməsinə məcburi əməyə cəlb etmə

¹³⁹ Cavadova, Məmmədov, s.124.

qadağası xaricində görməliyik. Bununla belə qeyd etməliyik ki, qanun avaralarının kim olduğunu ədalətli şəkildə müəyyən etməli və avaraçılıq halının yaranması və davam etməsi şəxsin təqsiri səbəbilə olmalıdır. Normalda isə məcburi əməyə o məbuslar cəlb olunur ki, onlar cəzalarını çəkir və məcburi əmək həm cəzalandırma, həm də məhkumun islahına yönəlir.

Yenə Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsində həbs edilmə əsaslarından birisi də, yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuna görə həbsə alınmasıdır. Burada tətbiq ediləcək məcburi əmək, tərbiyyə müəssisəsində ola bilər və yetkinlik yaşına çatmamış şəxsi bir peşə sahibi eləmək məqsədinə yönəlməlidir, yoxsa cəza mahiyyətini daşıya bilməz.

Məcburi əməyə icazə verilən bir digər hal, hərbi və ya alternativ xidmətdir. Hərbi xidmət, sadəcə müharibə zamanı deyil, lakin sülh zamanlarında fəvqəladə işlərin görülməsini tələb edir, bu, ordunun daim döyüş və müdafiə hazırlığı vəziyyətində olmasına yönəlir, habelə, bunlarla intizam təmin edilir ki, intizamsız bir ordunun effektiv müdafiə qabiliyyətinə sahib olması imkansızdır.

Alternativ xidmətdə də şəxs bir qayda olaraq dini inancları səbəbilə orduda həqiqi hərbi xidmətə getməkdən imtina edir. Hərbi xidmətin məcburi olduğu dövlətlərdə, dini motivlərdən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün bunun əvəzinə alternativ xidmət keçilməlidir. Onun müddəti həqiqi hərbi xidmətdən az ya da çox ola bilər, hərçənd, bu məsələdə dövlətin mülahizə səlahiyyəti xeyli genişdir. AŞ NK-nın tövsiyə qərarı ilə Şura üzvü olan bütün dövlətlərə alternativ hərbi xidmətin qəbul olunması məsləhət görülür, çünki bunun olmaması pasifizmə (müharibə və zorakılığa qarşı olmaya) dayalı dinlərə mənsub olanların vicdan azadlığını pozucu mahiyyətdə olması kimi qiymətləndirilə bilər.

Təbii fəlakətlər, fəvqəladə və müharibə vəziyyəti məcburi əməyə cəlb etməyə icazə verən bir digər haldır. Həqiqətən də, belə hallarda təhlükənin qarşısını almaq üçün vətəndaşların məcburi əməyə cəlb olunması son zərurət halı kimi qarşımıza çıxma bilər. Belə halda digər insanların həyatını xilas etmək, ölkəni düşman işğalına qarşı qorumaq üçün əhalini əməyə sövq etməkdən başqa çarə qalmaya bilər. Avropa Məhkəməsi belə halları “sosial həmrəylik” ilə izah edir və bunları ağılabatan hesab edir.¹⁴⁰ Məsələn, fərz edin ki, silah tutan bütün

¹⁴⁰ Van Der Mussele v. Belgium, 23.11.1983

kişilərin cəbhəyə getdikləri üçün müdafiə sənayəsində kəskin ehtiyac səbəbilə qadınlar fabriklərdə məcburi əməyə cəlb edilsin.

Bununla bağlı daxili qanunvericiliyə də baxmaqda fayda var. Belə ki, AR Fövqəladə Vəziyyət haqqında Qanunun 8-ci maddəsinə görə:

8.0.21. əməyin mühafizəsi qaydalarına tam riayət olunması şərtilə qəzaxilasetmə və digər təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müstəsna hallarda, əmək qabiliyyətli əhəlinin səfərbər olunması və vətəndaşların nəqliyyat vasitələrinin cəlb edilməsi mümkündür.

Habelə AR Hərbi vəziyyət haqqında Qanunun 11-ci maddəsinə görə:

- a) qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq əhəlinin müdafiə işlərinə, yolların və vacib obyektlərin mühafizəsinin həyata keçirilməsinə, yanğın, epidemiyaya və başqa fəlakətlərlə mübarizə işində iştirak etməyə cəlb edilməsi;
- b) müdafiə ehtiyaclarının yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istənilən müəssisələrdə işçilərin iş vaxtından artıq işə cəlb olunması, növbəti məzuniyyətlərin pul ilə əvəz etməklə başqa vaxta keçirilməsi, əmək müqaviləsinin bağlanması və xitam edilməsi;

Əlbəttə ki, belə hallarda əhəli məcburi əməyə cəlb edildiyində, hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri hədsiz ola bilməz. Yəni onlar 1) qanunvericiliyə uyğun olmalı, 2) mütənasib olmalı və vəziyyətin kəskinliyindən irəli gəlməlidir.

Adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan iş və ya xidmət məcburi əmək sayılmır. Bunları da “sosial həmrəylik” konsepsiyası ilə izah etmək mümkündür. Haqsız məcburi əməyin xüsusiyyətləri budur ki, o ədalətsiz, qəddar, ləyaqəti alçaldıcı, yaxud məhrumiyyətlərə səbəb olmalıdır. Adi vətəndaşlıq vəzifələrinin icrasına bir misal verək: bizim ölkəmizdə belə bir tələb olmasa da, İtaliyada əgər siz dağın başında tənha bir yerdə köməksiz yaralı insana rast gəlsəniz, ona yardım etməlisiniz, bu kömək polisə və ya təcili tibbi yardıma xəbər verməklə də həyata keçirilə bilər. Diqqət edilsə, əxlaqi bir öhdəlik olan bu tələbin ədalətsiz və qəddar bir iş olduğunu iddia etmək mümkün deyildir. ABŞ-da bəzi əyalətlərdə, yolların buz tutmaları halında, daşınmaz əmlak sahibi onun ərazisindən keçən piyada yolunu buzdən təmizləməli yaxud başqa üsulla (qum tökmək yaxud xəbərdarlıq asmaqla) təhlükənin qarşısını almalıdır¹⁴¹. Diqqət edilsə burada da görülən iş, ictimai marağa yönəlməklə, bir cəza və əxlaqsız mahiyyət daşımır, ağılabatan öhdəlik gətirir və sosial faydaya yönəlir.

¹⁴¹ Bu o hallara tətbiq olunur ki, şəxs öz həyatını divarla çevirməsin, belə halda onun həyatı açıq qalır və digər insanlar ordan gəlib-keçə bilərlər.

5. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ

a. Ümumi qeydlər, hüququn mənası və mahiyyəti

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun tarixi bir kökü vardır. Bu hüquq bir sıra sənədlərdə, məsələn, 1215-ci il tarixli Azadlıqlar haqqında Böyük Xartiyasında (Magna Carta, 39-cu maddə) və 1700-cü illərin Amerika və Fransa Konstitusiyalarında öz əksini tapıb. AİHK-nın 5-ci maddəsi və ICCPR-in 9-cu maddəsi bu hüququ təminat altına alır. Azadlıq hüququnun başlıca məqsədi fərdin fiziki azadlığının qanunsuz həbsdən qorunmasını təmin etməkdir. Şəxsin sadəcə hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması bu norma ilə yox, “hərəkət sərbəstliyi hüququ” ilə tənzimlənir.

Azadlıq hüququ təkə həbs anında şəxsin müdafiəsini deyil, həm də həbsdən sonra həmin şəxs azadlığa buraxılana qədər və ya cinayət məhkəməsi tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmə cəzasına məhkum edilənə qədər onun müdafiəsini müntəzəm qaydada təmin edir.

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ və mümkün məhdudiyyətlər.

Şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi qanunla müəyyən olunmuş qaydada və beynəlxalq konvensiyalarda göstərilən əsaslara görə həyata keçirilmirsə, o, əsassız və qanunsuzdur. İstər AİHK-da, istərsə də ICCPR-də göstərilən əsaslar məhdud saydadır, bunların xaricində azadlıqdan məhrum edilmə yolverilməzdir. Bu əsaslar xaricində həbsdə saxlayan dövlət orqanları şəxsi dərhal azad etmək öhdəliyini daşıyırlar. Qanunsuz həbsə görə də dövlət kompensasiya ödəmək məcburiyyətindədir. Fövqəladə hallar zamanı, müəyyən prosedurlar müəyyən etmək şərti ilə, azadlıq və toxunulmazlıq hüququndan geri çəkilməyə yol verilir.

b. Azadlıqdan məhrum edilmə nədir?

Məhkəmə 5-ci maddənin müdafiəsi altında olan azadlıqdan məhrum edilmə ilə sadəcə hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması arasında əsaslı fərq qoyub. Bunlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, bu sözügedən tədbirin xarakterinə və mahiyyəti ilə yox, onun ağırlıq dərəcəsinə görə ölçülür (bunu AİHM Qutsardi İtalyaya qarşı olan işdə qət edib). Burada bütün meyarlara, məsələn, sözügedən tədbirin növünə, müddətinə, nəticələrinə və tətbiq edilmə üsuluna diqqət yetirilməlidir.¹⁴² Bu məsələnin qiymətləndirilməsində aşağıdakı məqamların əhəmiyyəti var:

- tətbiq edilən məhdudiyyətin dərəcəsi;

¹⁴² Engel və başqaları Niderlanda qarşı, 08.06.1986.

- şəxsin salındığı yerin sahəsi (həmin sahə şəxsin həbs edildiyini güman etmək üçün kiçikdir, yoxsa böyük) və həmin yerin nə dərəcədə qorunması;
- nəzarət vasitələrinin nə dərəcədə tez-tez və inadla tətbiq edilməsi;
- ətraf ələmlə əlaqəyə hansı həddə icazə verilməsi və buna nə dərəcədə nəzarət edilməsi;
- sözügedən tədbirlərin hansı müddətdə tətbiq edilməsi.

Aşağıdakı işlər Məhkəmənin bu məsələyə yanaşmasını nümayiş etdirir:

Litua Polşaya qarşı işdə ictimai yerdə sərxoş vəziyyətdə olduğu və özünü pis apardığı müəyyən edilmiş şəxs polis tərəfindən ayılma mərkəzinə göndərilmişdi və orada altı saat yarım ərzində təcrid vəziyyətində saxlanılmışdı. Qərara alındı ki, bu, 5-ci maddənin məqsədləri baxımından həbs tədbiri idi.

Gutsardi İtalyaya qarşı işdə isə mafiya üzvü olan Gutsardi bir adada yaşaması barədə cinayət məhkəməsi qərar çıxarmışdı; o preventiv (qabaqlayıcı) tədbir qismində ciddi polis nəzarəti altında kiçik adada yaşamalıydı. Gutsardi qabaqcadan polisə məlumat vermədən axşam vaxtı öz mənzilindən çıxıb bilməzdi, özü də o, gündə iki dəfə polisə hesabat verməli idi. Onun sərbəst şəkildə hərəkət edə biləcəyi sahə 800 metr radiusdan bir az artıq idi və adada kiçik bir yerdən ibarət idi. Bu ərazidə olanlar əsas etibarilə eyni məcburi yaşayış rejiminə məhkum edilmiş şəxslər və polis əməkdaşları idi. Onun telefon danışqlarına və kənardan yanına gələnlərlə nadir görüşlərinə polis nəzarət edirdi. O, 16 aydan artıq bu vəziyyətdə qaldı. Toplu halında və bir-biri ilə əlaqədə götürülmüş bütün amillərin əsasında AİHM belə nəticəyə gəldi ki, bu vəziyyət azadlıqdan məhrum edilməyə bərabərdir.

c. İstisnalar: azadlıqdan məhrum edilməyə yol verilən hallar **ca. İstisnaların xarakteri**

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ mütləq hüquq deyildir. ICCPR-də bunun istisnaları açıq şəkildə sayılmasa da, 9.2-ci maddədən anlayırıq ki, bu hüquqa dövlətdaxili qanunvericiliyə əsasən müdaxilə etmək mümkündür və buna da qərarı müvafiq məhkəmə verməlidir.

Lakin AİHK-nda istisnalar konkret olaraq göstərilir. 5-ci maddədə nəzərdə tutulan istisnalar, Konvensiyadakı bütün digər istisnalar kimi məhdud şərh olunmalıdır. Burada onu qeyd etməliyik ki, azadlıq və toxunulmazlıq hüququndan yeganə istisna 5-ci maddədə xüsusi olaraq nəzərdə tutulan istisnalardır, dövlətdaxili hüquqda yol verilən hər hansı başqa əsaslar AİHK-nın 5-ci maddəsinə zidd sayılacaq. İstisnaların siyahısının tam siyahı olmasına baxmayaraq, istənilən hal-

da bir əsasın tətbiq edilməsi heç də hökmün digər əsasın tətbiqini aradan qaldırmır. İşin hallarından asılı olaraq, həbsə 5-ci maddənin 1-ci bəndinin birdən artıq yarımbəndi ilə haqq qazandırmaq mümkün ola bilər.

AİHK-nın 5-ci maddəsində göstərilən istisnalar belədir, yəni bu hallarda azadlıq hüququnu məhdudlaşdırmaq mümkündür:

- a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin həbsə alınması;
- b) məhkəmənin qərarını icra etməməyə görə və ya hər hansı qanuni öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin tutulması və ya həbsə alınması;
- c) hüquq pozuntusunun törədilməsində şübhə olan şəxsi səlahiyyətli məhkəmə qarşısına çıxarmaq üçün və ya şəxs tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsaslar olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;
- d) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuni həbsə alınması;
- e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə, ruhi xəstələrin, alkoqolizmə və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması;
- f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə və ya barəsində deportasiya, yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin tutulması və ya həbsə alınması.

ca. “Qanunla müəyyən olunmuş qaydada” həyata keçirilmə və “qanuni” olma

Həm AİHK-nın 5-ci maddəsinə, həm də İCCPR-in 9.1-ci maddəsinə əsasən, bütün azadlıqdan məhrum edilmə halları “qanunla müəyyən olunmuş qaydada” həyata keçirilməli və “qanuni” olmalıdır. Bu ifadələr dövlətdaxili hüquqa istinad edildiyini bildirir. Bu, o deməkdir ki, şəxsi azadlıqdan məhrum edən hər hansı tədbir barədə qərar çıxarılması və tədbirin icrası müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən həyata keçirilməlidir və qanunsuz olmamalıdır.

Bu sözlər müvafiq dövlətdaxili hüququn keyfiyyətinə də aiddir. Belə ki, həbsə icazə verən hüquq normaları qanunun aliliyinə uyğun olmalı, hər cür qanunsuzluq riskindən yaxa qurtarmaq üçün kifayət qədər çatımlı və dəqiq olmalı və onların nəticələrini əvvəlcədən görmək mümkün olmalıdır.

Varbanov Bolqarıstana qarşı işdə prokurorun sərəncamı əsasında ərizəçi məcburi qaydada 25 günlüyə psixiatriya xəstəxanasına salınmışdı. Məhkəmə dövlətdaxili hüquqda bəzi çatışmazlıqların olduğunu qeyd etdi. O bildirdi ki, qanunvericilikdə dövlət prokuroru tərəfindən qəbul edilmiş göstərişlərə qarşı hüquqi müdafiə vasitəsi mövcud deyildi, çünki həmin göstərişlər dərc olunmamış sənəddə yer almışdı və formal hüquqi qüvvə əldə etməmişdi.

Məhkəmə qeyd etdi ki, “qanunla müəyyən olunmuş hallarda” və “qanunla müəyyən olunmuş qaydada” ifadələri tələb edir ki, şübhə altına alınan tədbirin dövlətdaxili qanunvericilik əsası olmalıdır, eləcə də həmin ifadələr sözügedən qanunvericiliyin keyfiyyətli olmasını tələb edir, habelə, tələb edir ki, həmin qanunvericilik müvafiq şəxs üçün çatımlı olmalı və müvafiq hüquq normalarının nəticələrini əvvəlcədən görmək mümkün olmalıdır.

Beləliklə, həbs dövlətdaxili hüquqa və ya prosedura zidd şəkildə həyata keçirilsə, yaxud dövlətdaxili hüquq normaları çatımlı və aydın deyilsə və onların nəticələrini öncədən görmək mümkün deyilsə, o halda istənilən həbs hüquqa zidd olacaq.

Fövqəladə tədbirlər çox zaman “qanunlilik” tələbinə cavab vermir. Belə tədbirlər məhkəmənin sərbəst mülahizəsi əsasında tətbiq edilərkən qanuni səlahiyyətləri aşmaqla həyata keçirilirsə, onlar sözügedən tələbə cavab verməyəcək.

cb. AİHK-na görə səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra qanuni həbsə alınma

AİHK-nın 5-ci maddəsinin 1(a) bəndi

5-ci maddənin 1-ci bəndi məhkum edildikdən sonra həbs olunmağa yalnız müəyyən şərtlərə riayət edilməklə icazə verir. “Səlahiyyətli məhkəmə” anlayışı təkcə aydın hüquqi əsasa malik olma əsasına yox, həm də məhkəmənin yaradılması və oradakı prosedur məsələsinə aiddir. Konkret desək:

- həmin anlayış inzibati orqanları istisna edir;
- məhkəmə orqanın müstəqil və qərəzsiz olmasını tələb edir;
- müvafiq məhkəmənin işi dinləmək səlahiyyətinə malik olmasını tələb edir;
- həmin anlayış o deməkdir ki, xüsusi yurisdiksiyaya malik məhkəmələr (məsələn, hərbi məhkəmələr) o halda səlahiyyətli məhkəmə sayıla bilər ki, onların müstəqilliyi təmin edilsin, onlar həbsdən azad edilmə barədə qərar qəbul etmək ixtiyarına malik olsunlar, habelə, ərizəçilər dərhal onların yanına gətirilmək və həbsin qanuniliyi məsələsi ilə bağlı etirazlarını bildirmək üçün məhkəmədə iş qaldırmaq hüququna malik olsunlar. Məhkəmələr üçün sürülən belə tələblər, Konvensiyaya görə “məhkəmə” anlayışı istifadə olunan bütün maddələr baxımından axtarılmalıdır.
- bu anlayış dövlət ittihamçısının, hərbi rəisin, polisdən olan rəsmi şəxsin və ya analogi rəsmi şəxsin qərarını istisna edir.

“Məhkum olunduqdan sonra” sözləri o deməkdir ki, həbs “məhkum edilmənin nəticəsidir, ittiham hökmündən sonra həyata keçirilir və məhkum edilmədən asılıdır və ya ittiham hökmünün çıxarılması vasitəsilə baş verir”. **Məsələn, ehtiyatsızlıqdan sürücünün bir piyadanın ölümünə səbəb olması halında, ola bilsin ki, sürücü məhkəmə hökmündən sonra məhkəmə zalında həbs olunsun (hökmün icrasına keçilsin).** Bu, adi cinayət prosesində az problemlər yaradır. Lakin bu sözlərin əhəmiyyəti, məsələn, şəxsin məhkum olduğu, həbsə alındığı və sonradan təkrarən həbs və ya həbs müddətinin uzadılması barədə order yalnız o halda qanunidir ki, ilkin ittiham hökmü ilə təkrar həbs arasında qırılmaz səbəbli əlaqə mövcud olsun. Məsələn, şərti olaraq vaxtından əvvəl azadlığa buraxılmış şəxs, şərtlərin tələbini pozduqda təkrar həbsə alına bilər.

Van Drugenbrok Belçikaya qarşı işdə ərizəçi 2 il həbs cəzasına məhkum edilmişdi və qərara alınmışdı ki, o, 10 il müddətinə “hökumətin ixtiyarına” verilsin. İttiham hökmünü çıxarmış məhkəmənin nəzərə aldığı amillərə ərizəçinin residivist olması və daim cinayət törətməyə meyl göstərməsi faktı da daxil idi. Sonradan o, cinayət törətməyi davam etdirdiyinə görə hökumət nazirinin qərarı ilə üç dəfə təkrar həbsə alındı. Məhkəmə qərara aldı ki, ilkin ittiham hökmü ilə təkrar həbs barədə qərar arasında səbəbli əlaqə vardı.

Həbsə alınmış şəxsi azadlığa buraxmamaq haqqında qərar və ya ittiham hökmü çıxaran məhkəmənin hökmündəki əsaslara uyğun olmayan səbəblərə görə şəxsin təkrar həbsə alınması barədə qərar öncə qanuni olan həbsi 5-ci maddəyə zidd olaraq qanunsuz azadlıqdan məhrum etməyə çevirmiş olacaq.

cc. Məhkəmə qərarını icra etməməyə görə və ya hər hansı qanuni öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə tutulma və həbsə alınma (5-ci maddənin 1 (b) bəndi)

Bu bənd üzrə həbsə alınma konkret öhdəliklərin icrasının təmin ediləsi üsulu kimi nəzərdə tutulub. Bu, cəza növü demək deyil. Bu müddəa iki ayrıca hissədən ibarətdir, bunlardan birincisi məhkəmə qərarlarına, ikincisi isə digər mənbələrdən gələn hüquqi öhdəliklərə aiddir.

Məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməmə

5-ci maddənin 1 (b) bəndinin birinci hissəsinə əsasən həbs edilmənin ilkin şərti məcburi hüquqi qüvvəyə malik məhkəmə qərarına tabe olmamaqdır. Həbs edilmə səbəbi məhkəmə qərarına tabe olmamaqdır. Burada nəzərdə tutulan həbsi, məhkəmələr fərdləri məhkəmə qərarlarına tabe olmağa sövq etmək vəsi-təsi kimi istifadə edirlər. Həmin məhkəmə qərarlarının növləri aşağıdakılardır:

- alimentlərin təyin edilməsi üçün məhkəmə qərarları;
- qan testinin təmin edilməsi üçün məhkəmə qərarları;
- gəlirlər haqqında bəyannamənin təqdim edilməsi üçün məhkəmə qərarları;
- tibbi müayinədən keçmək üçün məhkəmə qərarları;
- məhkəmənin təyin etdiyi cərimələri təqsirkarın ödəməməsi ilə bağlı məhkəmə qərarları;
- məhkəmənin qərarından sonra məhkəməyə gəlməkdən və şahid qismində suallara cavab verməkdən imtina ilə bağlı məhkəmə qərarları. Ölkəmiz qanunvericiliyində də Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsi ilə qərəzli olaraq (imkanı olduğu hallarda) məhkəmə qərarını icra etməmək məsuliyyətə səbəb olur.

Avropa Konvensiyası məhkəmə qərarlarının “qanuni” olması şərtini nəzərdə tutur. Sual oluna bilər ki, bunun əksi ola bilər mi? Yəni necə ola bilər ki, məhkəmə qərarı qanunsuz olsun? AİHM-nə görə aşağıdakı hallarda qərar qanuni sayılmalıdır:

- məhkəmənin özü qanun əsasında yaradılmalı və onun tərkibi düzgün təşkil edilməli;
- məhkəmə sözügedən qərarı qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalı və
- qərar müvafiq prosedurlara uyğun surətdə çıxarılmalı.

Qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək

Sözügedən müddəanın ikinci hissəsi, yəni qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin edən norma yalnız şəxsin hələ də yerinə yetirmədiyi xüsusi və konkret öhdəliyin icrasına onu məcbur etməyə ehtiyac olduğu hallarda həbsinə icazə verir. Əlbəttə ki, qanuni öhdəliyi icra edəcək şəxsin bu öhdəliyi icra etməyə imkanı olmalıdır.

Bundan başqa, öhdəliyin özü şəxs üçün məcburi qüvvəyə malik olan öhdəlik olmalıdır. Beləliklə qanuni öhdəlik pozulmadığı halda, adətən, həbsə icazə verilmir. Həbsə almanın məqsədi şəxsi cəzalandırmaq deyil; bu bənddə nəzərdə tutulan həbsin məqsədi sözügedən öhdəliyin icrasını təmin etməkdir. Burada dərhal bir məsələni qeyd etməliyik – müqavilə öhdəliyinin icra edilməməsinə görə şəxsin azadlıqdan məhrum olunması hüquqa zidd sayılmalıdır. Həm AİHK, həm də ICCPR bunu açıqca qadağan edir. Məsələn, şəxs mütləq tibbi müayinədən keçməlidirsə, onu buna məcbur etmək məqsədi ilə həbs etmək mümkündür. Lakin həbsin müddəti və sayı qarşıya qoyulan məqsədə mütənasib olmalıdır.

Vasilyeva Danimarkaya qarşı işdə ərizəçi 67 yaşlı qadın idi; avtobus sürücüsü biletsiz yol getdiyi üçün cərimə sanksiyası tətbiq etmək istəmişdi, ancaq ərizəçi şəxsiyyətini açıqlamaqdan imtina etmişdi, halbuki bu, qanunla tələb olunurdu. Hadisə yerinə polis çağırılmış, ancaq ərizəçi yenə şəxsiyyətini açıqlamaqdan imtina etmişdi. O, 13 saat ərzində həbsdə saxlanılmış və bundan sonra şəxsiyyətini açıqlamışdı. Məhkəmə qadının törətdiyi hüquq pozuntusunun kiçik pozuntu olduğunu nəzərə alaraq, 13 saat yarımliq həbsi həmin həbsin məqsədinə müənasib saymadı. Məhkəmə belə bir fakta xüsusi diqqət yetirdi ki, həbs müddətində ərizəçinin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üçün heç bir cəhd göstərilməmişdi və ərizəçinin yaşlı şəxs olduğu nəzərə alınaraq, həkim çağırılmalı idi.¹⁴³

Sözügədən bəndin bu hissəsi ilə nəzərdə tutulan öhdəliklərin (həmin öhdəliklər Konvensiyaya uyğun olmalıdır) növləri bunlardır:

- şəxsiyyət vəsiqəsini gəzdirmək öhdəliyi;
- vergi bəyannaməsi təqdim etmək öhdəliyi;
- hərbi xidmət keçmək öhdəliyi.

“Təcili xarakterli bəzi məhdud hallara”, məsələn, terrorizmə qarşı mübarizə zamanı öhdəliyin səmərəli icrasını təmin etmək üçün həbs zəruri hesab edildikdə, bu bənd üzrə həbsə icazə verilir.

Ümumiyyətlə desək, 5-ci maddənin 1 (b) bəndi ilə həbsə haqq qazandıran hallar bütövlükdə Konvensiyanın işığında uğurla qiymətləndirilə bilər. Aşağıdakılar həmin hallara misal ola bilər:

- həbs başqalarının hüquqlarını qorumaq məqsədi daşıyır (məsələn, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinə əsasən öz mülkiyyətindən istifadə hüququ);
- Konvensiyada nəzərdə tutulan konkret öhdəliklərlə əlaqədardır (məsələn, 4-cü maddədə nəzərdə tutulan hərbi xidmət keçmək vəzifəsi);
- onun digər hüquqlara təsiri vardır (məsələn, 6-cı maddədə nəzərdə tutulan məhkəmə sisteminin səmərəliliyi);
- geniş ictimaiyyəti qorumaq məqsədi daşıyan əsaslı və müənasib tədbirdir (məsələn, limanlarda gömrük və polis nəzarəti).

cd. 5-ci maddənin 1 (c) bəndinə əsasən cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin tutulması və həbsi

1-ci bəndin “c” yarım bəndini cinayət qanununa riayət edilməsi məqsədilə şəxsin tutulması və həbsi ilə məhdudlaşır. Bu yarım bənd elə bir vasitədir ki,

¹⁴³ Əliyev, s.186.

onun əsasında cinayət prosesinə başlamaq olar. Həbs etmə səlahiyyəti cinayət mühakimə icraatı sisteminin zəruri elementidir, lakin 5-ci maddəyə riayət etmək üçün həmin səlahiyyət düzgün həyata keçirilməlidir. 5-ci maddənin 1(c) bəndi 5-ci maddənin 3-cü bəndi ilə birlikdə götürülməlidir. Belə ki, 5-ci maddənin 1(c) bəndinə əsasən tutulan və həbs edilən bütün şəxslər dərhal məhkəmə önünə gətirilməlidirlər və onlar ağılabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırmasının keçirilməsi hüququna və ya məhkəməyə qədər azad edilmək hüququna malikdirlər. 5-ci maddənin 1(c) bəndi ilə 3-cü bəndi təkcə qanunsuz həbslərə qarşı müdafiəni təmin etmir, onlar həm də həbs edilən şəxsin fiziki to-xunulmazlığını qoruyan hüquqlar toplusunun bir hissəsidir.

Dəqiq tənzimlənən həbs məhbusun Konvensiyanın 3-cü maddəsinə (işgəncə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar) zidd olan rəftara məruz qalması, 2-ci maddəyə (yaşamaq hüququ) zidd olaraq həbsdə olduğu müddətdə ölməsi və yoxa çıxması riskini azaltmağa kömək edir. Eləcə də sözügedən müddəalar təqsirləndirilən şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna şərait yaratmağa xidmət edir. Dəqiq tənzimlənən həbs qətimkan tədbiri təqsirləndirilən şəxsin təqsirini boynuna almağa məcbur edilməsi riskini azaldır; məlumdur ki, bu cür etiraflara istənilən halda güvənmək olmaz. Eləcə də dəqiq tənzimlənən həbs qətimkan tədbiri həbs edilmiş şəxsin işi ilə bağlı zəruri cinayət istintaqının dövlət orqanları tərəfindən səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Tutulma

5-ci maddənin 1(c) bəndindəki bu sözün mənası həmin sözə dövlətdaxili hüquqda verilən məna ilə uyğun gəlməyə də bilər. 5-ci maddənin 1 (c) bəndinin məqsədləri baxımından tutulma cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin həbsi istiqamətində ilkin hərəkətdir.

Şübhənin dərəcəsi

Sözügedən bənddə nəzərdə tutulan şübhənin dərəcəsi “əsaslı şübhə” səviyyəsində olmalıdır. “Əsaslı şübhə” müvafiq şəxsin cinayət törətməsi ilə bağlı obyektiv müşahidəçini qane edən faktların və ya məlumatların mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Buna görə də, şübhənin dərəcəsi hökmən o demək deyil ki, istintaq orqanları həbs anında və ya şəxs həbsdə olduğu müddətdə ittiham irəli sürmək üçün kifayət qədər sübut əldə etməlidirlər. Cinayətin həqiqətən törədildiyinə həbs edilən şəxsi inandırmağa ehtiyac yoxdur:

“Həbs müddətində dindirmənin məqsədi həbsi əsaslandıraraq konkret şübhəni təsdiq etmək və ya aradan qaldırmaq üçün cinayət araşdırmasını irəliyə aparmaqdır”.¹⁴⁴

Hansı şübhənin əsaslı olması müəyyən dərəcədə işin hallarından asılıdır; müvafiq olaraq, terrorizmə qarşı mübarizə kontekstində həbslərdə şübhənin əsaslılığı məsələsini araşdıranda, adi cinayət zamanı tətbiq edilən standartlarla eyni əsasda mülahizə yürütmək həmişə düzgün olmaya bilər.

Foks, Kempbeell və Hartli Birləşmiş Krallığa qarşı işdə həmin vaxt qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən terrorizmdə şübhəli bilinən şəxslərin dindirilmək üçün tutularaq həbs edilməsi “həqiqi və vicdanlı şübhə”nin olmasını tələb edirdi. Cavabdeh Hökumət iddia edirdi ki, təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı o, həbsin əsasını təşkil edən həssas informasiyanı açıqlaya bilməz. Məhkəmə bildirdi ki, Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1(c) bəndi mütəşəkkil terrorizmlə mübarizədə Razılığa gələn Dövlətlərin polis orqanları tərəfindən səmərəli tədbirlərin görülməsi qarşısında qeyri-mütənasib çətinliklər yaradan şəkildə tətbiq edilməməlidir. Belə hallarda informasiyanı təqdim edən konfidensial mənbələrin, yaxud həmin mənbələri üzə çıxara bilən və ya onların şəxsiyyətini aşkar edə bilən faktların açıqlanmasını dövlətlərdən gözləmək olmaz. Buna baxmayaraq, əsaslı şübhə üçün səbəblərin həqiqətən mövcud olduğuna əmin olmaq üçün müəyyən informasiya təqdim edilməlidir. Bu işdə həbsə səbəb olan informasiya (terrorizmlə bağlı əvvəlki məhkum edilmələr və konkret terror aktları ilə bağlı həbs müddətində dindirmələr) əsaslı şübhənin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün kifayət deyildi. Buna görə də, 5-ci maddənin 1 (c) bəndi pozulmuşdu.

Hüquq pozuntusu

5-ci maddənin 1 (c) bəndi üzrə Məhkəməyə təqdim olunan işlərin çoxu hüquq pozuntusu törədilməsində əsaslı şübhə məsələsi ilə bağlıdır. 5-ci maddənin 1 (c) bəndinin məqsədləri baxımından cinayət «konkret və xüsusi» olmalıdır. Qutsardi İtaliyaya qarşı işdə Məhkəmə qərara aldı ki, «cinayət» sözü cinayətkarlığın qarşısını almağa yönələn və cinayətkarlığa meylli olmaları ucbatından təhlükə törədən şəxslər kateqoriyasına qarşı yönələn ümumi siyasəti əhatə etmir. 5-ci maddənin 1(c) bəndi üzrə həbs, məhbusun «səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durması» zərurətindən irəli gəlməlidir. Odur ki, cinayət törətmək niyyəti ilə bağlı şəxsin həbs edilməsi 5-ci maddənin 1 (c) bəndində nəzərdə tutulan məqsədə uyğun deyil və həmin bəndin pozuntusudur.

¹⁴⁴ Margaret Murrey v. UK, 28.10.1994.

Cinayət törədilməsi şübhəsi üzərinə tutulmuş şəxsin azadlıqdan məhrum edilib-edilməyəcəyi məsələsi, müvafiq məhkəmə orqanı tərəfindən dərhal (mümkün olduğu qədər tez) qərarlaşdırılmalıdır. Buna dair qərar qeyri-məhkəmə orqanı (prokuror kimi) tərəfindən verilə bilməz. Ümumiyyətlə, azadlıqdan məhrum edilmə məhkəmə təminatına bağlıdır. Həm AİHK, həm də ICCPR bunu təminat altına alır. Məhkəmə orqanlarına qarşı irəli sürülən şərtlər, bu yarım bənddəki məhkəmələr üçün mötəbərdir.

ce. Yetkinlik yaşına çatmayanların həbsi

-5-ci maddənin 1 (d) bəndi

Kimlərin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs hesab olunması Konvensiyada müəyyən edilmir; Avropa standartlarına görə yaşı 18-dən aşağı olan şəxslərdir. 5-ci maddənin 1(d) bəndi iki ayrı-ayrı hissədən ibarətdir. Bunlardan birincisi yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin «tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması», ikincisi isə «səlahiyyətli orqana verilmək üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınmasıdır».

Tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar

Belə qərarların məhkəmə tərəfindən verilməsi vacib deyil. Belə qərarlar qanunla onları vermək səlahiyyətinə malik olan inzibati orqanlar tərəfindən də verilə bilər. Lakin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs və ya onun hüquqi nümayəndələri hər hansı belə həbsin qanuniliyi məsələsinin cəld həll olunması üçün məhkəməyə müraciət etmək imkanına malik olmalı və məhkəmə səlahiyyətli olmalıdır. 1(d) bəndinin birinci hissəsi uşağın məhkəməyə qədər həbsə alınmasına yalnız o halda icazə verir ki, həbsin müddəti qısa olsun və o, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi müvafiq tərbiyə müəssisəsinə yerləşdirmək üçün zəruri olsun, habelə, həbsin məqsədi şəxsi tərbiyələndirmək olmalıdır.

D.G. İrlandiyaya qarşı işdə ərizəçi 2 yaşından yerli tərbiyə müəssisəsinin himayəsində yaşamışdı. Həbsə alınaraq azadlığa buraxıldığı zaman onun 17 yaşı vardı və yerli tərbiyə müəssisəsi hesab etdi ki, ərizəçinin 16-18 yaşlı şəxslər üçün nəzərdə tutulan müəssisədə yüksək dərəcəli terapevt yardımına ehtiyac var. Ərizəçi üçün ən yaxşı himayə forması ilə bağlı sonrakı məhkəmə prosesində Yüksək Məhkəmə belə müəssisənin olmadığını qeyd etdi və onun cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılması barədə qərar verdi. Bu barədə üç qərar qəbul edildi və ərizəçi təxminən 2 ay sözügedən müəssisədə qalmalı oldu. Həmin müddəti ərizəçi nə tərbiyə tədbiri, nə də terapevtik müalicə olunmuşdu.

AİHM qərara aldı ki, dövlət öz Konstitusiyasında yetkinlik yaşına çatmayanların törətdiyi hüquq pozuntularına görə məhkəmə qərarları vasitəsilə

tətbiq edilən tərbiyə nəzarəti sistemini seçib, 5-ci maddənin 1 (d) bəndinin tələblərini yerinə yetirmək üçün təhlükəsizlik və tərbiyə məqsədlərinin tələblərinə cavab verən müvafiq müəssisələri lazımı qaydada daxili qanunvericilikdə təşkil etməyə borcludur. Hökumətin fikrincə, ərizəçi cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılmasından dərhal sonra tərbiyə nəzarəti rejimi tətbiq ediləcəyinə görə bu tədbir müvəqqəti tədbir sayıla bilərdi, lakin Məhkəmə bu fikri rədd etdi, çünki o, faktlarla təsdiqlənmirdi. Birinci iki qərar təhlükəsizlik və tərbiyə nəzarəti barədə hər hansı konkret təklifə əsaslanmamışdı, üçüncü qərar isə şəxsə yaşayış üçün müvəqqəti yer verilməsi barədə təklifə əsaslanmışdı. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, həmin yer nə təhlükəsiz, nə də məqsədə müvafiq idi. Bu səbəbdən, ərizəçinin həbsdə saxlanması 5-ci maddəni 1 (d) bəndi pozulmaqla həyata keçirilmişdi.

cf. Yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, ruhi xəstəliklərin, alkoqolizm və narkomaniyaya mübtəla olanların, səfillərin həbsə alınması

-5-ci maddənin 1(e) bəndi

Konvensiyanın bu tənzimlənməsinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Çünki bəzi hallarda avtoritar dövlətlərdə şəxsi sınıqdırmaq üçün onu məcburi qaydada psixiatriya müalicəsinə yerləşdirilməsi praktikası tətbiq edildiyini görmək mümkündür.

Bu bənd üzrə həbs barədə qərar məhkəmə və ya inzibati orqan tərəfindən verilə bilər. Həbs barədə qərar inzibati orqan tərəfindən qəbul edildikdə, həbsin qanuniliyi məsələsindən məhkəməyə şikayət etmək mümkün olmalıdır. 5-ci maddənin 1(e) bəndində sadalanan çətin tərbiyə olunan ictimai qruplar barəsində ya onların tibbi müalicəsi üçün, ya da sosial mülahizələrə görə azadlıqdan məhrum etmə tədbirinə yol verilir. Həbsin səbəbi ilə onun yeri və şəraiti arasında əlaqə olmalıdır.

Məsələn, ruhi xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxslərin həbsi terapevtik xarakter daşmalı və onların ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmalıdır; yoxsa şəxsi sınıqdırmaq məqsədini daşıyan həbsə 5-ci maddənin tələblərinə uyğun gəlməz. Aerts Belçikaya qarşı işdə yerli məhkəmə psixi pozuntuları olan Aertsin nəzarət altına qoyulmasına qərar verdi. Ruhi sağlamlığı barədə rəy verən şuranın qərarını gözləyəndə qədər ərizəçi həbsxananın psixiatriya bölməsində saxlandı. 2 aydan sonra rəy belə oldu ki, ərizəçi sosial müdafiə mərkəzinə köçürülməlidir. Bu tövsiyə 7 ay ərzində icra olunmadı. Məhkəmə qərara aldı ki, 5-ci maddənin 1 (e) bəndi pozulub.

Sözügedən şəxslərin həbsinə Konvensiyanın icazə verməsinin səbəbi təkcə ictimai təhlükəsizlik deyil, həm də bu, şəxslərin öz maraqları üçün zəruri olmalıdır. Habelə bu cür həbsə alınmış hallarında şəxs müntəzəm olaraq yoxlanılmalı, özü və başqaları üçün bir təhlükə törətmədiyi müəyyən olduqda, dərhal azadlığa buraxılmalıdır.¹⁴⁵ Bu nəzarət çatımlı və şəffaf olmalıdır. Əks halda başda qanuni olan həbs sonradan qanunsuz hala çevrilər.

AİHK-nın 5-ci maddəsinin 1(e) bəndi, habelə, yoluxucu xəstəlik daşıyanların həbsə alınmasına icazə verir. Əlbəttə ki, bütün xəstələrə və bütün hallara aid deyildir. Hakimiyyət orqanlarının belə qərar verə bilmələri üçün, şəxsin lazımi xəbərdarlıqdan sonra xəstəliyin yayılmaması üçün zəruri tədbirləri almaması və bununla ətrafdakılar üçün təhlükə törətməsi tələb olunur. Məsələn, həyat üçün təhlükəli olmayan yoluxucu qrip xəstəliyinin daşıyıcısına belə tədbir tətbiq edilə bilməz. Lakin əxlaqsız həyat tərzi sürən AIDS daşıyıcısına bunu tətbiq edə bilərsiniz.

Ruhi xəstələrin həbsə alınması

Kimlərin ruhi xəstə olduğunu AİHM qəti olaraq qərarlaşdırmır, lakin onu qeyd edir ki, bir insanın baxışlarının cəmiyyətdəki hakim baxışlardan fərqli olması, hələ ki, imkan verə bilməz ki, belə şəxsi “ruhi xəstə” kateqoriyasına daxil edək. Hər halda bu psixiatriya elminin vəzifəsidir.

AİHM-nə görə ruhi xəstələr həbsə alınarkən üç minimal şərtlərə əməl edilməlidir:

- ✓ inandırıcı və obyektiv tibbi ekspertiza ilə şəxsin ruhi xəstə olduğu sübuta yetirilməlidir;
- ✓ şəxsin xəstəliyi onun məcburi qaydada təcrid olunmasını tələb edən dərəcədə olmalıdır;
- ✓ davamlı təcrid olunmasının qanuniliyi həmin xəstəliyin dərəcəindən asılıdır və buna dair əlavə psixiatriya rəyinin olmasını tələb edir.¹⁴⁶

Varbanov Bolqarıstana qarşı işdə ərizəçi başqa birisini ölümlə hədələmişdi. Onun ruhi çatışmamazlığı bilndiyinə görə prokuror onun psixiatrik müayinədən keçirilməsinə (bunun üçün şəxs bir neçə gün nəzarət altında saxlanılır) qərar verdi. AİHM-nə görə əgər belə qərar məhkəmədə verilmirsə, onda nəzarət altına qoymaq üçün tibbi ekspertiza rəyi tələb olunmalıdır.

¹⁴⁵ Əliyev, s.194.

¹⁴⁶ Vinterwerp v. Niderland, Varbanov v. Bulgaria, para.45.

Alkoqolizm və narkomaniyaya mübtəla olanlar.

Alkoqol və narkotik (psixotrop) maddələr, sadəcə pis vərdişin predmeti deyildir. O eyni zamanda ictimai qaydanı pozucu bir faktor olaraq qarşımıza çıxır. İnsanın şüuruna, zehni və psixi qabiliyyətlərinə təsir göstərən etil spirti yaxud narkotik birləşmələr insanın sərxoş vəziyyətdə dünyaya baxışını və dəyərlər sistemini də dəyişdirir.¹⁴⁷ Yəni alkoqol/narkotik maddə qəbul etmiş şəxslər, ayıq vaxtda pis saydığı bir şeyi sərxoş halda məqbul, hətta, arzu olunan sayə bilər. Bunun nəticəsində xuliqanlıq əməlləri, adam öldürmələr, zorakılıq, iğtişəşlər kimi cinayətlər törədildiyini görürük.

Bəzi insanlar alkoqollu içkiləri daha sıx və çox qəbul edirlər, ona mübtəla olurlar və qanlarında etil spirti olmadığında özlərini pis hiss edirlər. Belə insanların bəziləri aqressiv və ətraf üçün təhlükə törədirlər. Bu cür insanların müvəqqəti olaraq tutulmaları (əsasən inzibati qaydada həyata keçirilir) mümkündür.

Səfillər

AİHK-nın 5-ci maddəsi, səfillərin də həbsə alınə biləcəyini nəzərdə tutur. AİHM-nə görə konkret bir yaşayış yeri, yaşamaq üçün vəsaiti, sənədi və iş yeri olmayan şəxs səfil sayılır. Səfillərin də, alkoqol mübtəlaları kimi, ancaq ictimai asayışı pozmaları halında inzibati qaydada müvəqqəti olaraq həbs olunmaları mümkündür.

Ayrı-seçkiliyin qoyulmaması

Bütün hüquqların həyata keçirilməsində olduğu kimi, azadlıq hüququnun qanuni məhdudlaşdırılmasında da ayrı-seçkiliyə əsaslanmaq olmaz. Səfil həbs olunursa, bu onun kasıb və imkansız olduğuna görə yox, cəmiyyət üçün təhlükə yaratdığına görədir. Yaxud AIDS xəstələri ümidsiz yaxud əxlaqsız olduqlarına görə deyil, lakin xəstəliyi yaymanın real təhlükələrini daşmaları halında mümkündür.

Deportasiya olunması və ya ekstradisiya edilməli olan şəxsin həbs olunması

Burada da inzibati qaydada həbs olunma nəzərdə tutulur. 5-ci maddənin 1(f) bəndində nəzərdə tutulan bu hal o vaxt qarşımıza çıxır ki, şəxsin ölkəyə

¹⁴⁷ Həqiqət budur ki, alkoqol insandakı kontrol mexanizmini aradan qaldırır və onun şəxsiyyətinin həqiqi mahiyyətini üzə çıxarır. Buna görə bəzi insanlar sərxoş olduqda aqressiv olduğu halda, bəziləri sakit qalır. Başqa bir sözlə, bu cür maddələr – narkotik daxil olmaqla – insanda uşalıqdan bəri formalaşan “yaxşı-pis” fərq dəyərlərini aradan qaldırır.

qanunsuz girişinin qarşısı alınsın, ya da onu ölkədən çıxarmaq məqsədi ilə həyata keçirilsin.

AİHM-nə görə, deportasiya və ekstradisiya cəld həyata keçirilməlidir. Lazımsız yerə uzun ləngimələr, bu prosesdə həyata keçirilən həbsin qanunsuzluğuna gətirib çıxaracaq. Ekstradisiya prosesinin əğlabatan müddət həddini aşıb-aşmadığını müəyyən edərkən işin mürəkkəbliyinə, ərizəçinin və dövlət orqanlarının davranışına diqqət yetirməli, eləcə də nəzərə alınmalıdır ki, hər hansı qanunsuzluğun baş verməsinə dair sübut varmı? Başqa bir sözlə, bir əcnəbinin başqa ölkədə cinayət törətdiyinə görə ekstradisiya olunması ilə bağlı tələb gəldikdə, bu tələbin əsaslılığını araşdırmadan, əcnəbinin həbs olunub dərhal ekstradisiya olunması 5-ci maddənin 1(f) bəndinə ziddir.

Quenn Fransaya qarşı işdə ərizəçi İngiltərəyə ekstradisiya olunması üçün 2 ilə yaxın həbsdə saxlanılmışdı. Daha sonra yerli məhkəmə onun azad olunması haqqında qərar aldı. Amma bu səfər Fransa hakimiyyət orqanları Quenni təkrar həbs edərək 11 saat sonra ekstradisiya elədilər. AİHM həm ərizəçinin uzun müddət həbsdə qalması, həm də onun 11 saat gözləməsini Konvensiya pozuntusu saymışdı.

d. Azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması və prosesual təminatlar

Tutulmuş şəxsə anladığı dildə onun tutulmasının səbəbləri və ona qarşı sürülən ittiham haqqında dərhal məlumat verilməlidir (AİHK-nın 5-ci maddəsinin 2-ci bəndi)

da. Tutulma və ittiham

Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, hər nə qədər “ittiham” sözü bir qayda olaraq cinayət törədilməsi ilə bağlı olsa da, tutulmanın səbəbləri azadlıqdan məhrum edilmənin bütün hallarında bildirilməlidir, yəni sırf cinayət törədilməsi ilə bağlı olmayaraq, AİHK-nın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndindəki bütün hallarda – məsələn, sərxoşların tutulmasında da şəxsin nəyə görə azadlığının məhdudlaşdırılması bildirilməlidir. Buna görə buradakı “ittiham” sözü geniş mənada ələ alınmalıdır və bunu “tutulma səbəbi” kimi anlamaq daha düzgündür.

Tutulan şəxsə aydın olan dil

Bu ifadə təkcə “dil” anlayışını bildirmir, həm də məlumatın çatdırılma üsulunu ifadə edir. Məlumat sadə olmalı, şəxsin tutulmasının və ya həbsinin hüquqi və texniki səbəbləri haqqında onun başa düşdüyü tərzdə şəxsə çatdırılmalıdır. Habelə şəxsə sahib olduğu müdafiə vasitələri haqqında da məlumat verilməlidir. Hərçənd bu təminat eyni zamanda AİHK-nın 6-cı maddəsinin 3(a,b) bəndlərində də nəzərdə tutulur. Məlumatın həcmi o qədər olmalıdır ki, şəxs

müdafiəsi üçün kifayət qədər məlumat əldə etsin, onun şifahi ya da yazılı olmasını AİHM şərt kimi qoşmayıb, yetər ki, lazımı məlumat səmərəli şəkildə verilsin.¹⁴⁸

db. Məlumatın dərhal verilməsi

Məlumatın dərhal verilməsi o mənaya gəlmir ki, şəxsin polis maşınına oturdulduğu an ona məlumat verilməlidir. Normalda bunun mənası “mümkün olan ən qısa zamanda” kimi anlaşılmalıdır. Məlumat hadisəyə görə, müdafiə imkanlarının istifadə oluna biləcəyi ən qısa zamanda verilməlidir. Bu şərtin mahiyyəti prosesual təminatdır, buna görə bu şərt - “məlumatın dərhal verilməsi” – bu məqsədə zidd olaraq tətbiq oluna bilməz. Bunu ona görə qeyd edirik ki, konkret şəraitə görə tutulmuş şəxsə məlumat ən gec o anda verilməlidir ki, şəxs həmin hadisə baxımından müdafiə hüququnun konkret vasitələrindən (onun xeyrinə olan, lakin ölkəni tərk etmək istəyən şahidin öz xeyrinə dindirilməsini təmin etmək kimi) məhrum olmasın.

Bəzi hallarda mümkün ola bilər ki, şəxsə tutulmanın ilk sırasında qısa və ümumi məlumat verilsin, ətraflı və təfsilatlı məlumat isə daha sonra, məsələn, ifadənin alınması sırasında verilə bilər. Məsələn: axtarışda olan şəxs, başqa bir şəhərdə tutulur. Belə halda onun ittihamı haqqında dəqiq məlumatı ancaq istintaqın aparıldığı bölməyə çatdırıldıqdan sonra vermək mümkündür.

Habelə bu maddənin kontekstini məndə göstəriləndən daha geniş şəkildə ələ almağa ehtiyac var. Bunun səbəbini belə izah etmək mümkündür. Prosesual təminatlar konkret maddi hüququn təminat altına alınması məqsədinə yönəlir. Əgər bir mexanizm olmadan hüququn reallaşması və sui-istifadəyə qarşı qorunması imkansız və xəyali olarsa, insan hüquqlarına hakim olan “hüquqa hörmət və təminat” prinsipinə görə, həmin mexanizm tələb olunan prosesual təminatlar arasında yer almalıdır.

Bu prosesual təminatlardan birisi də “yaxınlarına ya da vəkilə xəbər vermək hüququdur”. CPT, tutulmuş ya da həbsə alınmış şəxsin 3 minimum (əsas) hüququnun reallaşmasını tələb edir – yaxınlarına məlumat vermə hüququ, istədiyi vəkillə görüşmə hüququ, həkimlə görüşmə hüququ. Mövzumuz baxımından, yaxınlara xəbər vermə hüququ çox vacibdir, çünki tutulmuş bir şəxsin faktiki olaraq özünə vəkil tapma şansı olmaya bilər (konkret tanıdığı və telefonunu bildiyi vəkil yoxdursa); belə halda ona vəkili yaxın qohumları tutacaq. Müstəntiqin belə qəhrəmanca bir addımı atacağını gözləmək sadələşmələr olardı.

¹⁴⁸ Əliyev, s.201

e. Cinayət ittihamı ilə bağlı həbs olunmuş şəxsin dərhal hakimin qarşısına çıxmaq və ağılabatan müddət ərzində işin məhkəmədə araşdırılmasının başlanmasına nail olmaq yaxud azad edilmək hüququ (AİHK 5.3-cü və ICCPR 9.3-cü maddələri)

Azadlıq hüququna müdaxilə olunan şəxslərin hüquqları əhəmiyyətli dərəcədə pozulur, buna görə bu qərarın müstəqil və qərəzsiz bir orqan tərəfindən verilməsi də zəruridir. Həbs qətimkan tədbirinin hakim tərəfindən tətbiq edilməsinin zərurəti buradan irəli gəlir. Məlumdur ki, SSRİ illərində belə qərarı prokuror verirdi, prokuror eyni zamanda ibtidai istintaqa rəhbərliyi həyata keçirirdi.

Belə düşünə bilərik ki, səlahiyyətli dövlət orqanları ya ağılabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırması keçirməli, ya da şəxsi azad etmək seçimi qarşısında qalırlar. Lakin bu, 6-cı maddənin 1-ci bəndində olan müddəə ilə eyni mənaya gəlmir; həmin bənddə deyilir ki, hər kəs ağılabatan müddət ərzində həbsə alınıb-alınmamasından asılı olmayaraq işinin araşdırılması hüququna malikdir. 5-ci maddənin 3-cü bəndinin məqsədi isə şəxsin istintaq¹⁴⁹ sırasında həbsdə ağılabatan müddətdən artıq vaxt ərzində qalmamasını təmin etməkdir.¹⁵⁰

Nyumayster Avstriyaya qarşı işdə¹⁵¹ Məhkəmə qeyd etdi ki, 5-ci maddənin 3-cü bəndinin məqsədi budur ki, təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanması müəyyən vaxt keçdikdən sonra öz əsaslılığını itirirsə, şəxs azad edilməlidir. Dövlət 5-ci maddənin 3-cü bəndində əsas iki vəzifə ilə qarşılaşır:

1. zəruri hallarda, ibtidai istintaq mərhələsində yaxud məhkəmə instintaqı mərhələsində şəxsin həbsə alınmasını təmin etmək öhdəliyi;
2. təqsirləndirilən şəxsin ibtidai həbsdə həddən artıq qalmamasını təmin etmək məqsədilə istintaqın lazımı cəldliklə aparılmasını təmin etmək öhdəliyi. AİHM dəfələrcə bəyan edib ki, həbsə alınmış təqsirləndirilən şəxs öz işinə tez bir zamanda baxılması hüququna malikdir.

ea. Hüququn avtomatik xarakteri

Bu müddəə 5-ci maddənin 1 (c) bəndinə əsasən cinayət prosesi ilə bağlı həbs edilmiş şəxslərə xüsusi təminat verir, yəni onların qanunsuz həbsə alınmamasını və ibtidai həbs müddətinin minimuma endirilməsini təmin etmək məqsədilə onlar üçün avtomatik məhkəmə proseduru nəzərdə tutulur. 5-ci

¹⁴⁹ İbtidai və məhkəmə istintaqı daxil olmaqla.

¹⁵⁰ Vemhof v. Germany, para.4 və 5.

¹⁵¹ Əliyev, s.203

maddənin 3-cü bəndinin məqsədi *Duinhof və duif Niderlanda qarşı* işdə ifadə edilib; həmin işdə AİHM qərara aldı ki, “dərhal hakim qarşısına çıxarılmaq və əqlabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırılmasına nail olunmaq ya da sərbəst buraxılmaq” o mənaya gəlir ki, tutulan şəxsi hakim şəxsən dərhal dindirməlidir və müvafiq qərarı bundan sonra çıxarmalıdır. Bu şərt eyni zamanda onu tələb edir ki, həbsdə saxlama müddəti ərzində ibtidai istintaq sırasında proses üzərində müntəzəm nəzarət həyata keçirilsin.¹⁵² Hər dəfə həbsdə saxlama üzərində nəzarəti həyata keçirən məhkəmə, şəxsin girov müqabilində buraxılmasını da nəzərdən keçirməlidir.

Şəxsin məhkəmə gününə qədər həbsdə qalması məsələsi yoxlanmağa dəyər bir məsələdir. 5-ci maddənin 3-cü bəndi həbs anından çox keçmədən həbsin səbəblərinin dərhal araşdırılmasını tələb edir; eləcə də o, həmin səbəblərə müntəzəm vaxt intervalları ilə avtomatik nəzarətin hansı zaman intervalları ilə həyata keçirilməsi məsələsinə aydınlıq gətirməyib. Çox zaman 5-ci maddənin 3-cü bəndi üzrə məhkəmə araşdırmalarında 5-ci maddənin 4-cü bəndi üzrə həbsin qanuniliyi məsələsi barədə şikayətlərə də baxılır.

Bu hüquq fərdin özünün təşəbbüs göstərib-göstərməməsindən asılı deyil. Bu öhdəliyə görə dövlət cavabdehlik daşıyır, yəni vaxtaşırı məhkəmələr şəxsin həbsdə qalmasına zərurət olub-olmadığını özləri yoxlamalıdır. Buna görə də bu prosedur avtomatik prosedurdur.¹⁵³ Həbsin qanuniliyi yoxlanılarkən həbsə haqq qazandırmaq üçün kifayət qədər əsasların olduğunu sübut etmək vəzifəsi dövlət orqanlarının üzərinə düşür, əks halda, məhbus girov müqabilində azad edilməlidir.

eb. Dərhal hakimin və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxsin yanına gətirilmək hüququ

“Dərhal” anlayışında AİHM indiyədək bu məsələdə maksimum vaxt hədlərini göstərməkdən çəkinib. O, bəyan edib ki, bu anlayış altında nəzərdə tutulan müddət məhdud olsa da işdən-işə fərqli ola bilər. Məhkəmə bildirir ki, terrorizmə qarşı mübarizə kontekstində həbsin müəyyən müddətləri ”dərhal” anlayışının hüdudlarını aşıb. O, hələ ki, adi cinayət hüquq pozuntuları barəsində oxşar bəyanatlar irəli sürməyib. Cinayət ittihamına görə tutulan şəxs dərhal

¹⁵² Buna görə prosesual qanunvericilik, həbs qəti-imkan tədbirinin bir neçə aylıq (vəziyyətin ağırlığına görə 1-4 kimi) olmasını nəzərdə tutmalı, həbsin müddətinin uzadılması da hər səfər məhkəmə tərəfindən gözdən keçirilməlidir.

¹⁵³ Niedbala v.Poland, para.50

azad edildiyi halda onun dərhal hakimın və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxsin yanına gətirilməsinə, əslində, ehtiyac yoxdur.

Şəxsin tutulmasından sonra həbsdə saxlandığı müddət barədə yalnız bunu dəqiqliklə söyləmək olar ki, terrorizmə qarşı mübarizə kontekstində məhbusun hakimın yanına gətirilməsindən və ya azad edilməsindən qabaq 4 gün 6 saatadək müddət ərzində həbsdə saxlanması “dərhal” anlayışı ilə uyğun gəlmir. Lakin terrorizmlə bağlı bir çox işlərdə müvafiq dövlətlər anti-terror əməliyyatı apardığı bölgədə 15-ci maddə üzrə fəvqəladə vəziyyət elan edirlər ki, bu da 5-ci maddədəki hüququ təmin etmək öhdəliyindən geri çəkilməyə imkan verir. Belə hallarda AİHM tələb edir ki, konkret işlərdə həbsin uzunmüddətli olması faktlarla əsaslandırılmalıdır. Cavabdeh dövlətlər uzunmüddətli həbsin zəruri olduğunu sübuta yetirə bilmədikdə, bu, 5-ci maddənin 3-cü bəndinin pozuntusu sayıla bilər.

Məhkəmənin gec müdaxiləsi bu halda üzrlü sayıla bilər: şəxs dağın başında həbs olunubsa və orda hərbi əməliyyatlar ya da başqa cür fəvqəladə şərait hökm sürürsə, onun məhkəməyə gətirilməsi bir az zaman tələb edəcəkdir.

Şəxsin tutulması ilə hakimın və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxsin yanına gətirilməsi arasındakı dövrdə həbsin maksimum müddətini müəyyən edən Məhkəmə presedentinə istinad etmək qeyri-mümkün olsa da, AİHM praktikasında hər bir işin konkret halları həmişə araşdırılıb. Təqsirləndirilən şəxsin tutulması və həbsi kompleks hallarla (məsələn, eyni işdə təqsirləndirilən şəxslərin çox olması; iş üzrə müəyyən sübutların məhv edilməsinin qarşısını almaq üçün həmin sübutların təmin edilməsinə təcili ehtiyacın olması və s.) müşayiət olunarsa, yaxud təqsirləndirilən şəxs kənd yerində həbsə alınıbsa və onun yanındakı polis məntəqəsinə gətirilməsi üçün uzun məsafə qət etmək lazımdırsa, adi hallarda həbs edilən şəxslə müqayisədə sözügedən şəxsin tutulması ilə hakimın və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxsin yanına gətirilməsi arasındakı müddətin uzunluğuna haqq qazandıрмаq olar. Müvafiq surətdə, artıq qeyd edildiyi kimi, “dərhal” anlayışı altında nəzərdə tutulan müddət işdən-işə fərqli ola bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, AİHK-nın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndinin bütün yarımbəndlərində olduğu kimi, 5-ci maddənin 1-ci bəndinin (c) yarımbəndi üzrə də həbs qanuni olmalı və qanunla nəzərdə tutulan qaydada həyata keçirilməlidir. Bir daha xatırladaq ki, “qanunla müəyyən olunmuş hallar” və “qanunla müəyyən

olunmuş qayda” dedikdə, dövlətdaxili hüquq nəzərdə tutulur; dövlətdaxili hüquqa əməl olunmaması 5-ci maddənin 1(c) bəndinin pozuntusuna səbəb olur.

Buna görə də, cinayət törətdiklərinə görə tutularaq həbs edilmiş şəxslərin müəyyən müddət ərzində, məsələn, 24 saat ərzində hakimın yanına gətirilmələri haqqında müddəa dövlətdaxili hüquqda nəzərdə tutulubsa, konkret işin halları arasında Konvensiyanın daha uzunmüddətli həbsə yol verməsindən asılı olmayaraq, bu müddəaya əməl olunmaması 5-ci maddənin 1(c) bəndinin pozuntusunu təşkil edəcəkdir.

“Dərhal” anlayışı hakimlərin həftə sonu istirahət günlərində və ya gecə yarısı, yaxud da bayram günlərində iclas keçirməsini tələb edə bilər. Bunun üçün Dövlətlər daxili qanunvericiliklərində “növbətçi hakim” mexanizmini təmin etməlidirlər. Bizim ölkəmizdə məsələn “növbətçi hakim” institutu mövcuddur (praktikada belə olur ki, həftə sonu və bayram günləri, həbsə alınacaq şəxs olduqda, bunlar telefonla işə çağrılır). Dövlət hakimlərin və ya məhkəmələrin çatışmadığına istinad edərək məhkəmənin gecikdirilməsinə haqq qazandıra bilməz. Dövlət orqanlarından tələb olunur ki, 5-ci maddədəki hüquqların səmərəli müdafiəsini təmin etmək üçün kifayət qədər resursların ayrılmasını təmin etsin.

ec. Hakim və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxs

Bu anlayış həm AİHK-da, həm də ICCPR-də nəzərdə tutulur. “Qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxs” termini əslində “səlahiyyətli məhkəmə orqanı” ilə eyni termdir. Bu cür məhkəmə orqanı müstəqil və qərəzsiz olmalı və məhbusun azadlığa buraxılması barədə məcburi hüquqi qüvvəyə malik qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır.¹⁵⁴

Burada AİHK-nın 5-ci maddəsinin 4-cü bəndinə toxunmalıyıq. Belə ki, cinayət ittihamı ilə bağlı olaraq həbsəmə onsuz da ancaq məhkəmə qərarına əsasən ola bilər. Lakin digər səbəblərə görə tutulma hallarında, əyşəşliq, uşaqların tərbiyə olunması kimi, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin qərəzsiz və tərəfsiz məhkəməyə şikayət etmə hüququ təmin olunmalı və ona belə bir imkanı olduğu da bildirilməlidir. Bu məhkəmə baxışında şəxs tələb edirsə vəkilin iştirakı təmin edilməlidir.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ireland v. UK, 18.01.1978.

¹⁵⁵ Məhbus anlaqlı olmayan birisidirsə, vəkilin iştirakını dövlət təmin etməlidir.

Bəzi hüquq sistemlərində ibtidai həbs (həbs qətimkan tədbiri) barədə qərar prokuror tərəfindən qəbul edilir. Əvvəllər, müstəqillik və qərəzsizlik tələbləri təmin olunduğu halda Məhkəmə razılaşırdı ki, prokuror “Qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxs” hesab edilə bilər. Lakin 1990-cı ildən başlayaraq Avropa məhkəməsində ümumi meyl bundan ibarətdir ki, prokuror zəruri müstəqilliyə və qərəzsizliyə malik olan şəxs hesab edilə bilməz.

Bir çox hallarda prokurorun qərarı icra orqanlarının təsirinə məruz qala bilər və ya onun qərarlarına yuxarı prokuror tərəfindən nəzarət edilə bilər, yaxud da prokuror məhkəmə prosesinin sonrakı mərhələlərində ittiham orqanlarının adından prosesə qatılmaq səlahiyyətinə malikdir. Belə olan halda, prokurorun müstəqilliyinə və qərəzsizliyinə zəruri təminat verilə bilməz. Məhbus prokurorun qərarından məhkəməyə şikayət etmək imkanına malik olsa belə, bu, mövcud vəziyyəti düzəldə bilməz (əgər avtomatik şikayət proseduru yoxdursa); məhkəmənin işə yenidən baxması ərizəçinin şikayət təqdim etməsindən asılı olmamalıdır.

Bütün məhkəmə işlərində olduğu kimi, məhkəmə baxışının bərabər imkanlar tanıyan çəkişmə (equality of arms) prinsipinə əsaslanmalı olduğunu da yada salırıq.

ed. Hansı həbs müddəti 5-ci maddənin 3-cü bəndinin məqsədləri üçün ibtidai həbsə uyğun (ağlabatan) hesab olunur?

Təqsirləndirilən şəxsin əsassız dərəcədə uzun müddətə ibtidai həbsdə saxlanıb-saxlanmadığını müəyyən edərkən Məhkəmə belə hesab etdi ki, ibtidai həbs birinci instansiya məhkəməsində cinayət prosesi həyata keçirilərkən məhkəmə hökmünün çıxarıldığı anadək davam edir. Hökmə apellyasiya şikayəti arasındakı vaxt ittiham hökmündən sonrakı həbs müddəti hesab olunur və 5-ci maddənin 1(a) bəndinin təsir dairəsinə düşür. Apellyasiya prosesinin uzunluğu barədə şikayətlərə Məhkəmə 6-cı maddənin 1-ci bəndi əsasında, yəni ağlabatan müddətdə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu nəzərdə tutan müddəə əsasında baxmalıdır.

AİHM-nə görə, ibtidai həbs müddətinin ağlabatan hesab edilməsi aşağıdakı meyarlara görə müəyyən edilməlidir:

- işin istintaqının mürəkkəbliyi;
- iş üzrə təqsirləndirilən şəxslərin sayı;
- əməldə beynəlxalq cinayət elementlərinin olub-olmaması;
- hüquq məsələlərinin xarakteri və mürəkkəbliyi;

- təqsirləndirilən şəxsin davranışı.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, məhkəmə ibtidai həbs üzərində başdan sonuna qədər nəzarəti həyata keçirməlidir. Şəxsin həbsdə qalmasında zərurət yoxdursa, şəxs əğlabatan müddətdən daha çox müddətdə həbsdə qalmamalıdır. ICCPR-in 9.3-cü maddəsində deyilir ki, məhkəmə baxışını gözləyən şəxslərin dustaq saxlanması ümumi qayda olmamalıdır; bununla belə azad olunma məhkəməyə, məhkəmə təhqiqatının hər hansı bir mərhələsinə və zəruri hallarda hökmün icrası üçün gəlmək haqqında təminat verməkdən asılı edilə bilər.¹⁵⁶ Başqa bir ifadə ilə, BMT Sazişinə görə, mümkün olan hallarda həbs qətimkan tədbiri digər tədbirlərlə, girov kimi, əvəz olunmalıdır. AİHK da “azad edilmək məhkəməyə gəlmə təminatlarının təqdim edilməsi ilə şərtləndirilə bilər” deyərkən, ICCPR ilə bənzər tənzimləməni nəzərdə tutur. İnsan Hüquqları Komitəsinin 8 sayılı 1982 tarixli Ümumi Şərhinə görə, məhkəmədən əvvəl azadlıqdan məhrum etmə istisna olmalı və müddəti də “mümkün olduğu qədər qısa” tutulmalıdır.

AİHM-nə görə, azadlığa buraxılmanın rədd edilməsi üçün yol verilən əsaslar bunlardır:

- məhkəməyə gəlməmə riski (ədalət mühakiməsindən gizlənmə);
- məhbusun ədalət mühakiməsinin gedişinə qanunsuz müdaxilə etmə riski (sübutları saxtalaşdırma, şahidlərə təzyiq göstərmə kimi);
- məhbusun növbəti cinayətlər törətməsi riski (burada şəxsin xüsusiyyətləri və residiv kimi hallar nəzərə alınmalıdır);
- ictimai qaydanın mühafizəsi üçün həbsin zəruriliyi¹⁵⁷.

Bu sayılan hallar, əslində, milli qanunvericilikdə də nəzərdə tutulur. Belə ki, məhkəmələr ümumiyyətlə şəxs haqqında həbs qətimkan tədbirinə sanksiya vermədən əvvəl yuxarıdakı halları nəzərdən keçirməlidir.

¹⁵⁶ Burada onu qeyd etməliyik ki, girov çox ağır olmamalıdır, amma eyni zamanda girov elə olmalıdır ki, şəxsin istintaqdan gizlənməsinin qarşısını alsın. Yəni şərtləri pozulacaq bir girovun qoyulması da yanlışdır. Burada girovun məbləği cinayətin ağırlığına görə də nəzərdə tutula bilər.

¹⁵⁷ Belə halda faktlarla əsaslandırılmalıdır ki, nəyə görə şəxsin azadlıqda qalması ictimai qayda üçün real təhlükə törədə bilər. AİHM bunu istisna və az tətbiq oluna bilən hal sayır. Buna belə bir misal vermək olar ki, məsələn, şəxsin qəzəbli cəmiyyət tərəfindən linç olunma ehtimalı varsa.

6. Ədalətli məhkəmə hüququ

Sizi yenə siyasət elmi və tarixinə dəvət edəcəyik. John Locke`un ictimai müqavilə nəzəriyyəsi var. Bu nəzəriyyənin Hobbes, Rousseau kimi tərəfdarları da var. Locke`un ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə görə, insanlar cəmiyyət halında yaşamağa keçmək barəsində razılığa gəldikdə, bəzi hüquqlarını, bu arada hökm (cəza) vermə hüququnu, dövlətə tərk ediblər.¹⁵⁸ Başqa bir sözlə məhkəməyə. Bu hüquqlarını dövlətə tərk edən insan, əlbəttə ki, bunu bəzi şərtlərlə və məqsədlərlə verib: insan öz işində subyektiv davranır və hökmü (qərarı) özü verirsə, ədalətli və obyektiv qərar verə bilməz. Ədalət üçün qərarı obyektiv və qərəzsiz bir tərəf verməlidir. Bu o mənaya gəlir ki, insan öz işi ilə bağlı mübahisədə qərar vermə hüququnu itirsə də, bunun əvəzinə insanın başqa hüququ yaranır – öz işi ilə bağlı mübahisəyə ədalətli baxılmasını tələb etmə hüququ.

Əsas insan hüquqlarının təbii hüquq məktəbinə söykənməsinin səbəbini az əvvəl sizə nümayiş etdirdik – gördünüz ki, ədalətli məhkəmə hüququ ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə söykənir. Bəli bu hüquq mütləq və bir yerdə qeyd olunmağa da ehtiyacı olmayan hüquqdur. Amma hüquq elminin bu məsələdəki funksiyası bir az fərqlidir. Belə ki, hüquq elmi ədalətli məhkəmə hüququnun hansı vasitələrlə həyata keçiriləcəyini müəyyən etməlidir. Mənalı bir sual: cinayət qanununda boşluq olduğuna görə, cinayətkar cəzasız qalırsa, həmin cinayətkarı xalqın linç edilməsinə tərk etməklə ədalətli məhkəmə hüququ bərqərar olunarmı (zərərçəkmiş baxımından)? Yaxud sistem yozlaşmış və zalımdırsa, Robin Qud, Qaçaq Nəbi və Koroğlu kimi şəxslər ədalətli məhkəmə hüququnun bir vasitəsi halına gəlirmi?

Ədalətli məhkəmə hüququnun tərifini bu şəkildə vermək mümkündür: hüquqi mübahisə zamanı, şəxsin rahat bir şəkildə məhkəmə orqanına müraciət edəbilməsi, mübahisə tərəfləri arasında bir ayrı-seçkilik qoyulmadan iddia və etirazların bərabər səviyyədə və həqiqətin müəyyən edilməsini təmin edən şəkildə, qanuni və müstəqil məhkəmə tərəfindən ələ alınması və nəticələndir-məsidir.¹⁵⁹

Bu hüquq, UDHR 10-cu maddəsində belə dilə gətirilir:

Hər kəs öz hüquq və öhdəliklərinin və ya ona qarşı irəli sürülmüş cinayət ittihamının, müstəqil və tərəfsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq iclasda müəyyən edilməsində bərabər hüquqa sahibdir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ John Locke, *The Civil Government*, chapter II, §VI. Nəql edən; Ayferi Göze, s.152.

¹⁵⁹ Mustafa Şentop, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Adil Yargılanma Hakkı”, *Argumentum*, Temmuz-Aralık 1997, Sayı 53, s.315.

¹⁶⁰ İngilzəcə mətn belədir: *Everyone is entitled in full equality to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, in the determination of his rights and obligations and of any criminal charge against him.*

AİHK 6-cı maddə mətni isə belədir:

1. Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, əqlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik mülahizələrinə görə, həmçinin, yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər.
2. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut ediləndək təqsirsiz hesab edilir.
3. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs ən azı aşağıdakı hüquqlara malikdir:
 - a) ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq;
 - b) öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq;
 - c) şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə özünü müdafiə etmək və ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək;
 - d) onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq və onun əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə onun lehinə olan şahidlər çağırılması və dindirilməsi hüququna malik olmaq;
 - e) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək.

AİHK ədalətli məhkəmə hüququnu bir az daha dar çərçivədə təqdim edir: orada bütün hüquq və öhdəliklər yox, ancaq mülki olanlardan bəhs olunur (üstə gəl, cinayət ittihamında müdafiə təminatları). Bu da AİHM-nin qərarlarına öz təsirini göstərir. Belə ki, məsələn, siyasi hüquqlarla (seçilmə) dövlət qulluğu ilə bağlı məsələlərə Avropa Məhkəməsi baxmır. Başqa bir sözlə, AİHK öz “qoruma şəmsiyyəsi” altına hər hüququ almır. Məsələn, Rəsul Quliyev AİHM-nə müraciət etdikdə, Məhkəmə *inter alia* bu işdə “siyasi hüquqdan söhbət gedir” səbəbinə görə Quliyevin tələbini təmin etməmişdi.

1966 tarixli BMT Sazişinin 14-cü maddəsi ədalətli məhkəmə baxışını daha geniş tənzimləyir. UDHR kimi, Saziş ədalətli məhkəmə hüququnu bütün (birinci nəsil) hüquqlara şamil edir. Habelə cinayət ittihamı ilə üzləşmiş şəxsin hansı konkret müdafiə hüquqlarına sahib olduğunu da göstərir. Maddə mətni belədir:

1. Bütün şəxslər məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərdir. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə

onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir. Demokratik cəmiyyətdə mətbuat və ictimaiyyət əxlaq, ictimai asayiş, yaxud dövlət təhlükəsizliyi mülahizələrinə görə, yaxud tərəflərin şəxsi həyatlarının mənafeyi tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə ciddi zərurət olduqda — açıq məhkəmənin ədalət məhkəməsinə poza biləcəyi xüsusi hallarda — məhkəmə baxışına bütövlükdə, yaxud onun bir hissəsinə buraxılmaya bilər; lakin yetkinliyə çatmamışların mənafeyinin tələb etdiyi, yaxud işin evlənməyə, yaxud uşaqlar üzərində qəyyumluq mübahisələrinə aid olduğu hallar istisna edilməklə, cinayət, yaxud mülki işlərə dair hər bir məhkəmə qərarı açıq olmalıdır.

2. Cinayətdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanuna əsasən sübut ediləndə günahkar sayılmamaq hüququna malikdir.
3. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, tam bərabərlik əsasında minimum aşağıdakılara təminat hüququna malikdir:
 - a) ona qarşı irəli sürülən ittihamın xarakteri və əsası ilə təcili qaydada və onun başa düşdüyü dildə ətraflı xəbərdar edilmək;
 - b) özünü müdafiəyə hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və özünün seçdiyi müdafiəçi ilə əlaqə saxlamaq imkanına malik olmaq;
 - c) əsassız ləngitməyə yol verilmədən mühakimə edilmək;
 - d) özünün iştirakı ilə mühakimə olunmaq və özünü şəxsən, yaxud özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə müdafiə etmək: əgər müdafiəçisi yoxdursa, bu hüququ haqqında xəbərdar edilmək və ədalət məhkəməsinin mənafeyi tələb etdiyi bütün hallarda təyin olunmuş müdafiəçiyə və müdafiə haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadığı hallarda pulsuz müdafiəçiyə malik olmaq;
 - e) onun əleyhinə ifadə verən şahidləri dindirmək, yaxud bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq, öz şahidlərinin onun əleyhinə ifadə verən şahidlər üçün mövcud olan şərtlərlə istintaqa çağırılması hüququna malik olmaq;
 - 1) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə, yaxud bu dildə danışırsa, tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək;
 - g) və əleyhinə ifadə verməyə, yaxud özünün müqəssir olduğunu etiraf etməyə məcbur edilməmək.
4. Yetkinliyə çatmayanlar barəsində məhkəmə prosesi onların yaşı və yenidən tərbiyə edilmək istəyinə yardım göstərilməsi nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.
5. Hər hansı bir cinayətə görə məhkum olunmuş hər kəs onun barəsindəki ittihama və hökmə qanuna əsasən yuxarı məhkəmə instansiyalarında yenidən baxılması hüququna malikdir.
6. Əgər hansısa şəxs cinayətə görə məhkəmənin qəti qərarı ilə məhkum olunmuşsa və haqqında çıxarılmış hökm məhkəmə səhvi buraxıldığını şəxsiz təsdiq edən yeni, yaxud yeni aşkar edilmiş bir cəhətə əsasən sonradan ləğv edilmiş, yaxud o, əfv olunmuşsa, onda göstərilən naməlum cəhətin tamamilə, yaxud qismən onun təqsirindən üzə çıxarılmadığı sübut edilməzsə, belə ittiham əsasında cəza çəkmiş şəxs qanuna əsasən kompensasiya alır.

7. Heç kəs hər hansı bir ölkənin qanununa və cinayət-prosesual hüququna müvafiq olaraq artıq qəti surətdə məhkum olduğu, yaxud bəraət qazandığı bir cinayət üçün ikinci dəfə mühakimə edilməməli, yaxud cəzalandırılmamalıdır.

Bununla belə məzmun etibariylə AİHK 6-cı və ICCPR 14-cü maddəsi bənzərdir; aradakı fərq qorunan hüquqların dairəsi (yuxarıda göstərdik) baxımından və cinayət ittihamı ilə üzləşən şəxsin sahib olduğu minimum hüquqlar baxımındandır.

Ümumiyyətlə ədalətli məhkəmə hüququ, cinayət ittihamı ilə üzləşdikdə şəxsin sahib olduğu təminatları, bir də qeyri-cinayət işlərində şəxsin sahib olduğu təminatlar olaraq 2-yə ayrılır. Əlbəttə ki, cinayət işlərində müttəhimə daha çox təminatlar tanınıb. Bu yanaşma tərzı həm AİHK-da, həm də ICCPR-də özünü göstərir.

Məhkəmə baxışının açıq olması

Konvensiya mətnindən də açıq-aydın görünür ki, məhkəmə iclasları açıq keçirilməlidir. Bu tələb, qərarın (hökmün) oxunmasına da aiddir. Məhkəmə iclasının açıq olması, oradakı qaydaya riayət etmək şərti ilə istəyən hər kəsin iclasda iştirak edə bilməsi mənasını daşıyır. Əgər elektron vasitələrlə siz məhkəmə iclasını izləyə bilərsinizsə, iclas zalında olmasanız belə, iclas açıq keçirilmiş sayılır. Buradaki motiv və məqsəd belədir: qapalı qapılar arxasında ədalət təcəlli edə bilməz, xalq tərəfindən qınanma qorxusu, hakimiyyət dairələri üçün ədalətli qərar çıxarmada yardımcı amil kimi çıxış edir.

Məhkəmə qərarının elan edilməsində bir nüans var. Qərar cəmiyyətdə açıq şəkildə elan edilməlidir. Lakin məhkəmə qərar verərkən bunu əsaslandırılmalıdır. Avropa Komissiyası və AİHM-nin yerləşmiş presedentinə görə, məhkəmə iclasında qərar əsaslandırılmasa da, daha sonra yazılı şəkildə qərar əsaslandırılırsa, burada məhkəmə baxışının açıqlığı prinsipi pozulmuş olmurdu. Lakin ölkəmizi də maraqlandıran bir halı nəzərinizə çatdırmalıyam. 17 Yanvar 2008 tarixli qərarında, AİHM köhnə SSRİ respublikaları baxımından vacib bir presedent dəyişikliyinə getdi. Belə ki, post-sovet ölkələrdə məhkəmə iclasında qərarın sadəcə nəticəvi hissəsinin oxunması mümkündür, əsaslandırma işə yazılı şəkildə daha sonra çıxarıla bilər. Halbuki belə halda məhkəmə qətnaməsi ilə hər kəs tanış ola bilmir – bir qayda olaraq, ancaq tərəflər və onların nümayəndələri. AİHM bu praktikanı 6-cı maddənin təmin etdiyi “açıqlıq” prinsipinə zidd saydı və hesab etdi ki, əgər iş materialları hər kəsə açıq olmayacaqsə, onda

qərarın əsaslandırıcı hissəsi də məhkəmədə elan edilməlidir.¹⁶¹ Məhkəmə baxışının açıqlığı, iş üzrə sənədlərə çatımın da açıq olmasını ifadə edir. Sadəcə iş üzrə tərəflərə sənədlərin açıq olması, məhkəmə baxışının açıqlığını pozur.

Cinayət ittihamı kimi nəyi anlamalıyıq?

Burada bir məsələni qeyd etməliyik. “Cinayət ittihamı” müstəqil bir anlayış olaraq ələ alınır və ona məna verilərkən sırf dövlətdaxili qanunvericilik nəzərə alınmır. Çünki elə hallar var ki, milli qanunvericiliyə görə intizam məsuliyyəti ya da inzibati (xəta) məsuliyyət halı kimi nəzərdə tutulur. Bunların bəziləri də, məsələn, Avropa Məhkəməsi tərəfindən cinayət ittihamı kimi qəbul olunur. Məsələn, ölkəmizdə avtoxuliqanlıq əməlləri törədənlər üçün 15 sutkaya qədər inzibati həbsin tətbiq edilə biləcəyi nəzərdə tutulur; belə halda bu cür ittihamlar ədalətli məhkəmə baxışının təminatı altına düşür.¹⁶²

Ümumiyyətlə məsələnin cinayət ittihamı yoxsa inzibati xəta isnadı olmasında, törədilən əməlin və verilən sanksiyanın xarakteri əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, sırf bir peşə sahiblərinin törədə biləcəyi əməllər, böyük ehtimalla, intizam məsələsini ağla gətirir. Cərimə verilsə, kompensasiya mahiyyətində olmayıb cəzalandırma mahiyyətində olduqda, məsələnin “cinayət ittihamı” ilə bağlı olduğu ağla gələ bilər.

AİHM ittihama belə məna verir: “fərdin cinayət hüquq pozuntusu törətdiyinə dəlalət edən və ya şübhəli şəxs qismində onun vəziyyətinə mühüm təsir göstərən ehtimalların olduğu barədə səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən ona rəsmi məlumatın verilməsidir”. İttiham hallarına bəzi misallar verək:

- fərd şübhəli şəxs qismində dindirildikdə,
- bu və ya digər şəxsin həbsi barədə order verildikdə,
- şəxsə qarşı cinayət təqibinə başlanıldığı barədə ona rəsmi məlumat verildikdə,
- gömrük cinayətlərini araşdıran dövlət orqanları şəxsdən sübutlar təqdim etməsini tələb etdikdə və onun bank hesabını dondurduqda,
- polis tərəfindən şəxsin əleyhinə prokurorluğa məlumat verildikdən sonra onun barəsində cinayət işi açılarkən şəxs yardım üçün vəkilə müraciət etdikdə.

Yuxarıdakı misallar məhdud sayda deyildir.

¹⁶¹ CASE OF RYAKIB BIRYUKOV v. RUSSIA, 17.01.2008, para.39-46.

¹⁶² İnzibati və intizam sanksiyaların mahiyyəti vacibdir; azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza verilsə, burada cinayət ittihamı vardır. Engel və başqaları Niderlanda qarşı, 08.06.1986.

Burada AİHM-nin Engel və başqaları Niderlanda qarşı işindən bir paraq-rafı təkrar etmək istəyirəm. Oxunub mənasının, daha doğrusu, yanaşma tərzinin başa düşülməsi çox vacibdir:

*Dövlətlər hüquq pozuntusunu öz mülahizələrinə görə, cinayət hüquq pozuntusu əvəzinə intizam pozuntusu (inzibati xəta – F.M.) kimi tövsif edə bilsəydilər, yaxud “qarışıq” hüquq pozuntusu törədəni cinayət icraatı səviyyəsində yox, intizam icraatı səviyyəsində təqib edə bilsəydilər, 6-cı və 7-ci (cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi) maddələrin əsas müddələrinin qüvvəsi onların suveren iradələrindən asılı olardı. (Dövlətin) səlahiyyətlərin bu cür genişləndirilməsi, Konvensiyanın məqsəd və vəzifələri ilə bir araya sığmayan nəticələrə gətirib çıxarardı.*¹⁶³

Cinayət ittihamı ilə üzləşən şəxsin minimum hüquqları

Minimum olaraq qeyd olunduğuna görə, demək, bu hüquqları şərh edib, lazım olduqda təsirli müdafiəni təmin etmək üçün genişləndirməlidir. Diqqət edilsə, məhz buna görə, ölkəmizin Cinayət-Prosesual Məcəlləsində bu hüquqlar çox daha geniş şəkildə müəyyən olunur.

- Başa düşdüyü dildə, dərhal, dəqiq nə ilə ittiham olunduğu ilə tanış olma hüququ;
- Müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər zamana və imkanlara sahib olma hüququ;
- Özünü müdafiə hüququ, məhkəmədə çıxış hüququ, istər özü vasitəsilə, istərsə də seçdiyi vəkil vasitəsilə, vəkil tutmağa pulu yoxdursa, vəkili ona pulsuz dövlət təmin etməlidir;
- Ona qarşı olan şahidlərə sual soruşma hüququ, habelə, onun xeyrinə olan şahidlərin də əleyhinə olan şahidlərlə eyni dərəcədə işdə iştiraklarını istəmə hüququ;
- İşə əğlabatan müddətdə baxılması hüququ;¹⁶⁴
- Məhkəmə dilini anlamırsa, pulsuz tərcüməçiyə hüquq;
- Məhkum olunubsa, işə bir daha appelyasiya qaydasında baxılması hüququ.

Cinayət ittihamı ilə üzləşmiş şəxslərə, hər iki Sənəd demək olar ki, eyni müdafiə təminatları verir; ola bilsin ki, bu təminatlar konvensiyaların müxtəlif maddələrində ya da əlavə protokollarında müəyyən edilsin.¹⁶⁵

¹⁶³ Müvafiq qərarın 81-ci bəndi.

¹⁶⁴ İşə əğlabatan müddət ərzində baxılması, sadəcə cinayət işlərində yox, bütün hüquqi mübahisələr üçün tələb olunur.

Ədalətli məhkəmə baxışı təminatı hansı hüquqlara şamil olunur?

Ədalətli məhkəmə baxışı hüququ baxımından iki konvensiya arasındakı əsas fərq, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi qeyri-cinayət mübahisələri ilə bağlıdır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ədalətli məhkəmə araşdırılması təminatını bütün hüquqlar üçün tanımır. Konvensiya hazırlananda tərəf dövlətlərin mənfəətləri nəzərə alınaraq, hakimiyət səlahiyyətlərinin tətbiqi ilə yaranan hüquqi münasibətlərə ədalətli məhkəmə hüququnun tətbiq olunması nəzərdə tutulmadı. 2-ci Dünya Müharibəsindən sonra hakim olan hava, bu gün artıq dəyişib. İncələdiyimiz kimi, Avropa Birliyi Əsas Azadlıqlar haqqında Sazişdə, ədalətli məhkəmə baxışının təminatı bütün hüquqlara şamil olunur. Lakin “mülki hüquq” sözü, AİHK-nın 6-cı maddəsində açıq şəkildə yer aldığı üçün, cavabdeh dövlətlər hakimiyət tədbirləri ilə bağlı hüquqi mübahisələrdə bunu daim irəli sürürlər.

Dərhal qeyd edə bilərik ki, “mülki hüquqlar” ilə “qeyri-mülki hüquqlar” arasında, mübahisə mövzusu inzibati hüquq münasibətləri baxımındandır. Siyasi hüquqlar indi də tək başına ələ alındıqda AİHK 6-cı maddə ilə əhatə olunmadığı halda, bunlar inzibati icraat daxilində ələ alınsa, bəzi hallarda AİHK 6-cı maddəsinin qoruması altına düşə bilər. ATƏT-in ODIHR departamenti (Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Ofisi) inzibati hüquq münasibətindən yaranan mübahisələrin də ədalətli məhkəmə hüququ standartları ilə qorunması üçün geniş təşəbbüsü var. Bununla bağlı xüsusi sənədlər hazırlanır. Bu kitabın müəllifi də, ATƏT-in “Ədalətli məhkəmə standartları və inzibati məhkəmələrin monitoringi Əlkitabı”nın hazırlanmasında biraz tövhəsi olmuşdu.¹⁶⁶

Burada müzakirə olunması sual bundan ibarətdir ki, AİHK-nın istər özü, istərsə də 6-cı maddəsi mülki olmayan hüquqlara heç bir təminat vermirmi? Məsələ bundadır ki, ICCPR, AİHK kimi güclü qoruma təminatı vermir: milli məhkəmələr bu hüququ pozmaqda israrlıdırsa, 1966 Sazişi hüququ pozulmuş şəxsə çox “nisbi”, mübahisəli bir qoruma tanıyır.¹⁶⁷ AİHK baxımından isə yuxarıda soruşduğumuz bu vacib sualın cavabı bir az mürəkkəbdir.

¹⁶⁵ Sözlərə diqqət yetirin, birinci nəsil, yəni əsas hüquqlar dövlət tərəfindən tanınır, ancaq müəyyən edilir. Müəyyən etmədə, daha əvvəl var olan şeyin varlığını qəbul edirsiniz. Halbuki tanıma məsələsində bu, həmişə belə şərh olunmur.

¹⁶⁶ Bununla bağlı işçi qrup əvvəlki hazırlıq mərhələsindən sonra 10-11 Noyabr 2011 tarixlərində Vilnüs şəhərində sənədin son lahiyəsi üzərində bir araya gəlmişdi.

¹⁶⁷ Sazişin əhəmiyyətini azaltmaq istəməzdim, amma, yozlaşmış və riyakar sistemlər üçün ICCPR-in heç bir müsbət təsiri ola bilmir. AİHK-na gəldikdə isə, bunun qoruma mexanizmi az olsa və gec işləsə də, yenə də vardır.

İnsan hüquqlarının nəzəriyyəsi onu tələb edir ki, məsələlərə yanaşanda və onlara şərh verəndə, “hüquqa¹⁶⁸ hörmət” prinsipindən yanaşılınsın. Hüquqa hörmət prinsipi o mənaya gəlmir ki, bütün hadisələrdə mütləq olaraq o hüququn reallaşması təmin edilməlidir. İnsan hüquqlarının da əlbəttə ki, bir həddi var və bu hər hüquqa aiddir. Heç bir həd tanımayan hüquq ancaq bir dənədir – o da açıqlamamaq şərti ilə - fikir azadlığıdır. Bəli, daxili aləminizdə nə istəsəniz düşünə bilərsiniz, buna görə heç kəs sizi təqib edə bilməz (habelə sizi bu fikrinizi deməyə məcbur edə bilməzlər, məcburiyyət altında desəniz o fikrə görə sizi məsuliyyətə cəlb edə bilməzlər). Bu fikriniz çox sadist və qeyri-insani fikir ola bilər, hərçənd, belə düşünməkdə sərbəstsiniz.

Məhdudlaşdırılmayan hüquq çox azdır dedikdə, elə bilməyin ki, işgəncəyə məruz qalmama hüququnu məhdudlaşdırıb, insana dözümlülüyünü ölçmək üçün elektrik cərəyanı vermək olar. Əlbəttə ki, olmaz. Amma elə cəzalar var ki, onların dolayı təsiri insana ağır mənəvi əzab verə bilər. Məsələn, oğlu ömürlük azadlıqdan məhrum olmuş yaşlı ananın oğlunu görə bilməmə və onun xəstə olduğunu bildiyi halda ömürlük həbs edildiyini bilmək, ana üçün böyük bir mənəvi əzabdır.¹⁶⁹ Ölkəmizin qanunvericiliyinə görə, həbsxanada saxlanılan ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə ildə ancaq 2 dəfə uzun görüş keçirmək olar. Bu cür mənfi təsirlər “işgəncə” tərifinə daxil olmasa da, yenə də “işgəncəyə məruz qalmama” o ana üçün anlamsız bir şey kimi görülə bilər.

Əsas hüquqlar olsa belə, hüququn həddi necə müəyyən olunmalıdır? Əvvəlcə onu qeyd etmək ki, hər bir konkret hüquq üçün beynəlxalq sənədlər dediyimiz hədləri nəzərdə tutur. Məsələn, yaşama hüququnu zəruri müdafiə halında pozmaq mümkündür. Yaxud məcburi əməyə cəlb edilməmə hüququnu, müharibə zamanı müdafiə qurğuları inşa etdirməklə poza bilərsiniz.

Mövzudan çox yayınmadan, qayıdaq o məsələyə ki, mülki olamayan hüquqların məhkəmə baxışında ədalətli baxış prinsipi pozula bilərmi, pozularsa buna adekvat olaraq nə etmək mümkündür və AİHK bunun üçün bizə nə imkan tanıyır?

AR Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin II-ci hissəsi deyir ki, “hakimlər (yəni məhkəmələr) işlərə *qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq* baxırlar.” Görüldüyü kimi daxili qanunvericilik də təbii olan bu hüququ tanıyır və bu prinsip pozulanda appelyasiya ya da kassasiya şikayəti vasitəsilə bu hüquq bərpa edilməlidir. Lakin məhkəmələrin işlərə tərəf tutmaqla baxdığı hallarda, əlbəttə ki, bu Konstitusion müddə-

¹⁶⁸ Burada hüquq dedikdə, konkret insan hüququndan söhbət gedir.

¹⁶⁹ BMT-nin “Məhbuslarla Minimum rəftar standartlarına” görə, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin yaxın ailəsi və dostları ilə vaxtaşırı görüşmə imkanı təmin edilməlidir.

nın bir mənası qalmır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycandan AİHM-nə gedən şikayətlərin çoxu məhz ədalətli məhkəmə hüququnun pozuntusu ilə bağlıdır.

İrəlidə məsələyə qayıdacayıq, ancaq burada qısaca onu qeyd edək ki, ədalətsiz məhkəmə baxışının predmeti olan hüquq, mülki hüquq statusuna daxil olmur, ərizəçi bərabərlik hüququnun pozuntusuna (Konvensiyaya əlavə 12-ci protokolla bir yerdə) müraciət etməlidir. Çünki bərabərlik hüququ, geniş mənalıdır və onun şərhində AİHM-nin imkanları daha genişdir.¹⁷⁰ Habelə AİHK-da tənzimlənən bütün hüquqlar baxımından, eyni Konvensiyanın 13-cü maddəsini işlədmək mümkündür. Həmin maddə haqqında (təsirli hüquqi müraciət vasitələrinin olması) izahatları irəlidə verəcəyik.

Mülki hüquq və vəzifələr

Qeyd etdik ki, ICCPR bütün hüquqlara şamil olunur. Amma nə edək ki, BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsi, AİHM kimi yurisdiksiyaya sahib deyildir. Faktiki olaraq, ancaq AİHK və AİHM, o da ancaq qismi olaraq, ölkəmizdəki neqativ praktikalara müsbət təsir göstərə bilər.

Burada yenə mülki hüquq anlayışından uzaqlaşib diqqətinizi bir məsələyə cəlb etmək istəyirəm. Ölkədaxili məhkəmələr birbaşa Konvensiya və Sazişin müddəalarını tətbiq edə bilər. Bunun üçün lazım deyil ki, milli məhkəmələr insan hüququ pozsunlar, sonra AİHM Demoklesin qılıncı kimi məsələyə müdaxilə edib, milli məhkəmələrə göstəriş versin. Xeyir, belə deyil. İnsan hüquqları nəzəriyyəsi və praktikası ona əsaslanır ki, dövlətlər öz daxili qanunvericiliklərində lazımi dəyişiklikləri aparıb məsələləri özləri ölkə daxilində həll etsinlər. Əslində ölkə qanunvericiliyi ədalətli məhkəmə baxışı hüququnu bütün hallar üçün tanıyır. Lakin bu hüququn reallaşması üçün tələb olunan mexanizmlər, vasitələr və yanaşmalar üçün eyni şeyi demək mümkün deyildir. Xüsusən hüquqa hörmət prinsipi baxımından, məhkəmələrin yanaşma tərzini çox vacibdir. 18 Mart 2009 tarixində ölkəmizdə keçirilən referendum lahiyəsini şərh edən AR Konstitusiyaya Məhkəməsi qeyd edirdi ki, “bu dəyişiklik layihəsi ölkədə insan hüquqlarının qorunmasını daha da irəli səviyyəyə çıxaracaqdır”. Məgər o vaxta kimi olan normativ tənzimləmə insan hüquqlarını təminat altına almaq üçün kifayət etmədi? Bu da yanaşma tərzini üzə çıxarır. Fakt: Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ərizələrə baxanda hansı prinsipləri və yazılı

¹⁷⁰ Bərabərlik hüququ, bütün qanuni hüquqlar baxımından tanına biləcəyi kimi, sırf bəzi konkret hüquqlar baxımından da müəyyən edilə bilər. Məsələn, AİHK-nın 14-cü maddəsindəki bərabərlik (daha doğrusu ayrı-seçkiliyə məruz qalmama) hüququ ancaq AİHK-da və protokollarında göstərilən maddi hüquqlara aiddir. Lakin AİHK-nın 12-ci Protokolu (AŞ üzvü olan bütün dövlətlər bunu hələ ki, ratifikasiya etməyib) ayrı-seçkilik qadağasını bütün hüquqlar baxımından tanıyır.

normaları hakim götürür ki, bu prinsip və normalardan milli məhkəmələr məhrum olsun? Hər iki tərəfdə material eynidir, lakin “aşbaz” fərqli olduğuna görə, “yemək”lərin (qərarların) dadı da fərqli çıxır. Bir faktoru qeyd etməliyik ki, hüquqşünas hüquq fakültəsində keçirdiyi tələbəçilik illərində liberal siyasi fəlsəfənin vurğunu olmayıbsa, çətin ki o daha sonrakı ixtisas həyatında hüquqi dövlətin reallaşmasına müsbət tövhə verə bilsin.

İndi də qayıdaq mülki hüquq və vəzifələrə. Çünki AİHK, AŞ dövlətləri üçün bir yerdə “legitimliyin əsas qanunu” mahiyyətindədir. AİHK ədalətli məhkəmə hüququ üçün də məhz “mülki hüquq və vəzifələrdən” bəhs edir.

AİHM-nə görə “mülki hüquq və vəzifə” müstəqil anlayışdır və yalnız cavabdeh dövlətin daxili qanunvericiliyinə istinadən şərh edilə bilməz.¹⁷¹ Məsələ bundadır ki, cavabdeh dövlətlər mübahisə mövzusu olan hüququn inzibati proses daxilində ələ alındığını irəli sürərək, yaxalarını qurtarmaq istəyirlər. Lakin AİHM, mülki hüquqların əhatə dairəsini mümkün olduğu qədər geniş tutmağa cəhd edir. Məhkəmə aşağıdakı xüsurlara diqqət yetirir:

1. İşin mülki hüququn müəyyən edilməsinə aidiyyəti olub-olmadığını müəyyənləşdirərkən yalnız araşdırılan hüququn xarakteri əhəmiyyət daşıyır.¹⁷²

2. Hüququn xarakteri barədə hər hansı vahid Avropa anlayışı nəzərə alınmalıdır. Dövlətdaxili qanunvericilikdə bir hüququn necə qəbul edildiyi həlledici deyildir.

3. Konvensiyanın mənası çərçivəsində hər hansı hüququn mülki hüquq hesab edilib edilməməsi həmin hüququn hüquqi tövsifi əsasında deyil, daşdığı maddi məzmun və doğurduğu nəticələr əsasında müəyyən edilməlidir. Prosesin nəticəsi xüsusi hüquqda nəzərdə tutulmuş statusa təsir göstərirsə, deməli, mülki və vəzifədən bəhs olunur. Başqa bir sözlə, hüquqi münasibət inzibati orqan tərəfindən qeydə alınsa da, əgər bu inzibati proses mülki hüquq statusuna təsir göstərəcəksə, ədalətli məhkəmə baxışı təminatları tətbiq olunmalıdır. Misal: daşınmazın texniki pasportunun çıxarılması müvafiq inzibati orqan tərəfindən həyata keçirilir. Fərz edin ki, texniki pasportun verilməsində daşınmaz sahibi çətinliklərlə üzləşib. Texniki pasportun mövcudluğu və məzmunu, evin alınib-satılmasına təsir göstərəcəyinə görə, bu mübahisədə ədalətli məhkəmə baxışı təminatları tətbiq olunmalıdır. Bu meyarı unutmamaq lazımdır, çünki Azərbaycanda elə hüquq azdır ki, onun həyata keçməsində hansısa inzibati orqan rol almasın.

¹⁷¹ König Almaniyaya qarşı, 28.06.1978, 88-ci bənd.

¹⁷² König Almaniyaya qarşı, 28.06.1978, 90-cı bənd

Mülki hüquq və vəzifələrə bunları misal kimi göstərmək olar: fiziki şəxslər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə onların hüquq və vəzifələri bütün hallarda mülki hüquq və vəzifələrdir. Kommersiya fəaliyyətləri, delikt hüququ, mülkiyyət hüququ, ailə hüququ, müqavilələr və əmək hüququ ilə bağlı mübahisələr, mülki hüquq və vəzifələrə aid məsələdir.¹⁷³ Kompensasiya istənilməsi ilə bağlı məsələlər də bu anlayışa daxil olacaq. Peşə fəaliyyəti də, məsələn, tibbi fəaliyyət ya da vəkilliklə məşğul olma, mülki hüquq və vəzifələrə aid olacaq.¹⁷⁴

Fərdlə dövlət arasındakı münasibətlərə gəldikdə, burada vəziyyət bir az mürəkkəbləşir. Daha əvvəl qeyd etdiyim kimi, AİHK-na görə hakimiyyət tədbirləri ədalətli məhkəmə baxışının təminatı altına düşür. Lakin bunlardan bəzilərini AİHM mülki hüquq və vəzifələrə aid sayıb. Bura başda mülkiyyət hüququ ilə bağlı mübahisələr aiddir. Kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı lisenziyaların verilməsi bunlara aiddir. Habelə buraya aid olacaq:

- torpaqların müsadirəsi, genişləndirilməsi və orada tikintinin planlaşdırılması,
- tikinti üçün və daşınmaz əmlakla bağlı icazənin verilməsi və s.,
- ailə hüququ sahəsindəki hüquq və vəzifələr,
- sosial təminat işləri,
- dövlət qulluqçularının pensiyaya ayrıldıqdan sonra pensiya işləri,
- qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı kompensasiya tələbi,
- fərdin nüfuzuna digər şəxs tərəfindən hörmət edilməsi,
- cinayət işində mülki tərəf qismində iştirak üçün müraciət edilibsə və s..

Mülki hüquqları belə göstərdikdən sonra, nələrin qeyri-mülki hüquq və vəzifə olduğu da AİHM qərarları işığında qeyd olunmalıdır:

- ümumi vergiqoyma məsələləri və vergi dərəcələri,
- immiqrasiya və vətəndaşlıq məsələləri,
- hakimiyyət nümayəndələrinin və inzibati dövlət qulluqçularının əmək hüquqları ilə bağlı mübahisələr¹⁷⁵,
- hərbi mükəlləfiyyət,
- KİV-lər üçün məhkəmə prosesi barədə məlumat verməklə bağlı işlər,
- dövlət vəzifələrini tutmaq hüququ,

¹⁷³ Əliyev, s.237.

¹⁷⁴ König Almaniya qarşı, 28.06.1978, 96-cı bənd

¹⁷⁵ Pellegrin Fransaya qarşı, 27.06.2000, para.53-56. Dövlət qulluğu məsələlərində mülki qulluqçunun icra etdiyi vəzifə hakimiyyət səlahiyyətlərinin icrasını nəzərdə tutursa, belə vəzifənin icrası AİHK 6-cı maddənin əhatəsinə daxil olmur.

- pulsuz təhsil almaq hüququ,
- pasport verməkdən imtina,
- mülki işlərdə hüquqi yardımla bağlı məsələlər,
- dövlət tibb müəssisəsində müalicə hüququ,
- təbii fəlakət qurbanlarına kompensasiya ödəmək barədə dövlətin birtərəfli qaydada qəbul etdiyi qərarlar,
- patent almaq üçün müraciətlər.

Məhkəmədən əvvəl və sonrakı mərhələ

Həm ICCPR-in “dilindən”, həm də ki, AİHM qərarlarından aydın olur ki, bu təminat sadəcə məhkəmə baxışı mərhələsinə aid deyildir. Bu təbiidir. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, ola bilsin ki, məsələyə məhkəmə qaydasında baxılmasın. Habelə, məhkəmədən sonrakı mərhələlər də var ki (icra mərhələsi), orada da hüquqi bir proses gedir və onu ədalətli prosesual və maddi hüquq qaydalarına əsaslandırmaq zəruri və təbiidir.¹⁷⁶

Cinayət işlərində bu hüququn tanıdığı təminatlar, ibtidai istintaqa da şamil olunur. İmbroşa İsveçrəyə qarşı işdə (24.11.1993) AİHM bildirdi ki, istər “ağlabatan müddət” haqqında norma, istərsə də digər müdafiə təminatları ibtidai istintaq mərhələsində də xüsusən ittiham irəli sürülən andan işə düşməyə başlayır.¹⁷⁷ Bu təminatlar ibtidai istintaq mərhələsində pozulduqda, və sonradan əgər bu pozuntular daha sonra məhkəmə baxışı mərhələsində bərpa olunmasa, ədalətli məhkəmə baxışı prinsipi əlbəttə ki, pozular.

İnzibati proses AİHK-nın tədqiq etdiyimiz 6-cı maddəsi ilə tənzimlənmişdir. Lakin inzibati proses şəxsi həyat və ailə həyatı ilə bağlıdırsa, onda bu da 6-cı maddənin əhatə dairəsinə düşəcək. Misal: şəxs əgər dövlət qurumundan özü haqqında tutulmuş qeydlərin sürətini tələb edərsə, habelə, inzibati proses açıq bir mülki hüququn həyata keçirilməsi ilə bağlıdırsa, bu da AİHK-nın ədalətli məhkəmə baxışı hüququ ilə tənzimlənəcək. Üstəlik, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi bu tendensiya dəyişir, və inzibati proses getdikcə 6-cı maddənin əhatəsinə daxil düşür.

Məhkəmədən sonrakı mərhələyə gəldikdə isə, bu, xüsusən məhkəmə qərarının icrası ilə bağlı olur. Məhkəmə qərarı icra olunmursa, hüquqların məhkəmə təminatı, ümumiyyətlə, xəyali bir şey kimi qalır. İcra olunmayan, oluna bilməyən məhkəmə qətnaməsi kimə lazımdır? Hal-hazırda AİHM ən çox

¹⁷⁶ Bu iddianın anti-tezisi ümumiyyətlə ola bilməz.

¹⁷⁷ Moul, Harbi, s.9

Rusiya əleyhinə qərar çıxarır. Bunların bir qismi də məhz məhkəmə qərarlarının icra olunmaması ilə bağlıdır. Məsələn, Burdov Rusiyaya qarşı işdə (07.05.2002), dövlət Burdova kompensasiya ödəməli olduğu halda, maliyyə çətinliklərini irəli sürərək kompensasiyanı ödəmirdi.

Xarici ölkələrin məhkəmə qərarlarının başqa ölkədə icrası üçün bu tələb (ədalətli məhkəmə baxışının təminatları) aktual olaraq qalır, belə qərarlar başqa ölkədə icra olunarkən, icra olunan qərar ədalətli məhkəmə baxışı qaydasında alınmalıdır. Qərarın (qətnamənin) belə olmadığı milli məhkəmədə irəli sürülsə, milli məhkəmə bu etirazı ağılabatan dərəcədə yoxlamalıdır.¹⁷⁸

Ədalətli məhkəmə baxışının məzmununa daxil olan üsullar və vasitələr

Bunları qısaca saysaq, bunlar:

- məhkəmənin müstəqil və qərəzsiz olması,
- belə müstəqil tərəfsiz məhkəməyə müraciət edə bilmə hüququ (imkanı),
- işə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə baxılması,
- özü əleyhinə ifadə verməyə qadağan edilməsi və susma hüququ,
- tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipi,
- işə tərəflərin anladığı dildə baxılması ya da tərcüməçinin təmin edilməsi,
- işə ağılabatan müddət ərzində baxılması,
- məhkəmə qərarlarının əsaslandırılmasıdır.

Müstəqil, qərəzsiz məhkəmə anlayışı. Bu anlayışı şərh edərkən Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna söykənmək faydalıdır. Həqiqətən də Strasburqdan elə şeylər görmək mümkündür ki, onları Qafqaz ya da Ural regionundan müşahidə etmək çətindir.

AİHM, milli məhkəmələrin müstəqil və tərəfsiz olma məsələsinə baxanda aşağıdakı hallara diqqət yeritir:

- hakimlərin necə və kim tərəfindən təyin olunduğu,
- onların vəzifədə nə qədər qaldığı,¹⁷⁹
- kənar təzyiqlərə qarşı nə cür təminatların olduğu,
- zahiri müstəqillik əlamətlərinə malik olub-olmadığı.¹⁸⁰

İngilis dilli mətnlərə baxanda, orada məhkəmə əvəzinə “tribunal”dan bəhs edilir. Tribunal elə bir orqandır ki, o məhkəmə (court) ilə eyni şey deyildir. Məsələ bundadır ki, Konvensiya mətnləri elə qələmə alınır ki, universal olsun,

¹⁷⁸ Peleqrini İtaliyaya qarşı, 20.07.2001.

¹⁷⁹ Mehdiyev Fərhad, İnzibati İdarəetmə Hüququ, Bakı 2008, s.67.

¹⁸⁰ Nula Moul, Katarina Harbi, Ədalətli Məhkəmə Araşdırması Hüququ, məlumat kitabçası, AŞ Yayını, s.39

yəni bütün dövlətlərdə tətbiq oluna bilsin. Bəzi ölkələrdə isə, ola bilər ki, bəzi ixtilafalara məhkəmə qaydasında baxılmasın, baxan orqan bir komissiya, şura, heyət, ya da icra hakimiyyətinə bağlı bir orqan olsun. Məsələn, tarixi ənənələrimizə vurğun olan ata, oğlunun adını Bamsı Beyrək qoymaq istəsə, amma oğlanın anası buna razı olmasa, bu mübahisəni müvafiq qəyyumluq orqanı həll edir. Buna görə insan hüquqları mətnlərində tribunaldan bəhs edilir və tələb olunur ki, qərar verən tribunal müstəqil, tərəfsiz və ədalətli olsun.

Avropa Məhkəməsinin axtardığı meyarlardan birisi də bu tribunallarda işə baxan insanların hakim və hüquqşunas mövqeyində olan insanlar olmasıdır.¹⁸¹

Bizdəki qəyyumluq kimi orqanların hakimlərdən ibarət olmaması, o mənaya gəlmir ki, bu qurumun varlığı ədalətli məhkəmə baxışı hüququnu pozur. Nə qədər ki, o ixtilafın bir tərəfi deyil, hələ ki, bu prinsip pozulmaz.¹⁸²

Avropa Məhkəməsinin 1984 tarixində verdiyi bir qərara görə, hakimlərin icra hakimiyyəti tərəfindən təyin olunması, başlı başına ədalətli məhkəmə hüququnun pozulduğu mənasına gəlmir.

Burada məsələdən bir az uzaqlaşılıb çox dəyərli oxucuların diqqətini daha da dəyərli bir məqama çəkmək istəyirəm. AİHM qərarlarını şərh edəndə, qərarın bir bəndindəki cümləni götürüb dərhal ondan məna çıxarmayın. Avropa Məhkəməsi işi mahiyyəti üzrə həll edərkən həmişə hadisələrə bir bütöv şəkildə yanaşır. Yəni hakimləri əgər ədliyyə naziri təyin edirsə, bu hal X dövlətində ədalətli məhkəmə baxışı hüququnu poza bildiyi halda, qonşu Y dövlətində bu hüququ pozmaya bilər. AİHM digər göstəricilərə də baxır. Misal kimi, hakim uzun müddət vəzifədə qalırsa, Məhkəməyə görə hakim müstəqildir. Məsələn, Belçikada Appelyasiya Məhkəməsi hakimlərinin 6 illik təyin olunmasını, AİHM normal sayır. Amma bizdə eyni hakimlərin 10 il üçün təyin edilməsini Avropa qurumları xoş qarşılamamışlardı.

Mülki şəxslər barədə işlərə baxan məhkəmədə hərbi hakimlərin olması, AİHM-nə görə 6-cı maddənin pozuntusudur.

Məhkəmənin verdiyi qərar, qeyri-məhkəmə orqanı tərəfindən pozula bilməməlidir. Əks halda, ədalətli məhkəmə baxışı hüququ pozulmuş olar.¹⁸³

Məhkəmənin (tribunalın) qərəzsizliyi, tərəfsiz olmasını tələb edir; qərəzsizlik subyektiv və obyektiv olmaq üzərə ələ alınır. Subyektiv qərəzsizlik hakimin şəxsi qərəzsizliyidir, belə hallar üçün daxili qanunvericilik “hakimə

¹⁸¹ Le Kompt Belçikaya qarşı, 23.06.1981, para. 57.

¹⁸² İxtilafın tərəfi olmağa bir misal: fərz edin ki, qəyyumluq orqanı övladın ailədən alınması üçün məsələ qaldırır, özü də qaldırdığı məsələyə baxıb həll edir.

¹⁸³ Van de Hurk Niderlanda Qarşı, 8.04.1994, 77-ci bənd.

etiraz” mexanizmini təmin edir. Lakin bunu isbat etmək lazımdır ki, hakimin şəxsi qərəzi vardı. Əks halda, hakim qərəzsiz sayılır.

Obyektiv qərəzsizlik isə bunu tələb edir ki, hakimin qərəzli olmasını şərtləndirən obyektiv bir hadisə, fakt olmasın. Əgər belə fakt varsa, hakimi o işdə obyektiv olaraq qərəzli saymaq mümkündür. Məsələn, cavabdehin əgər işə baxan hakimlə konkret əlaqələri varsa, obyektiv qərəzlilik var deməkdir. Milli hüquqda belə hallar üçün də etiraz mexanizmindən istifadə olunur. Etiraz mexanizminin milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmaması, Avropa Məhkəməsinə görə ədalətli məhkəmə hüququnun pozuntusudur.

Aparduğumuz məhkəmə işlərinin birisində, Emin adlı vətəndaşa qarşı keçmiş həyat yoldaşı iddia qaldırmışdı, iddiaçının atası isə işə baxan məhkəmənin yerləşdiyi rayonun icra başçısı idi. Aydındır ki, məhkəmə işə ədalətli baxmayacaq, yəni istəsə də baxa bilməyəcəkdi. Hər nə qədər yeni Mülki-prosesual Məcəllədə bütöv məhkəmə tərkibinə etiraz imkanı ləğv edilsə də, o işdə bütöv məhkəmə tərkibinə etiraz verilmiş, müvafiq qərardaddan da appelyasiya şikayəti verib işə başqa rayon məhkəməsində baxılması tələb edilmişdi. Bakı Appelyasiya Məhkəməsi şikayəti təmin etdi və işin baxılmasını Yasamal Rayon Məhkəməsinə göndərdi.

Remli Fransaya qarşı (30.01.1996) işdə AİHM belə bir məqamı qeyd etdi: ədalətli məhkəmə baxışı hüququ onu tələb edir ki, məhkəmənin müstəqilliyi və qərəzsizliyi ilə bağlı bir etiraz irəli sürüldükdə, bu etiraz açıq-aşkar əsassız deyilsə, araşdırılmalıdır. Orada Remlinin işində bir andlı iclasçı vardı, bu andlı iclasçı məhkəmədən kənarında özünün irqçi olduğunu demiş, bu da etiraz səbəbi kimi iclasda irəli sürülmüşdü. Fransa məhkəməsi hesab etdi ki, qərəzlilik yoxdur. Avropa Məhkəməsi isə əksinə qərar verdi. Gördüyünüz kimi, AİHM-nin yerləşdiyi Fransada belə bu cür hallara rast gəlmək mümkündür. Bizdə bir siyasətçinin dediyi kimi, İngiltərə kimi bir dövlətdə 100-ə yaxın jurnalist həbsdədir.¹⁸⁴

Məhkəmənin qərəzsizliyini ciddi şübhə altına alan hallara qarşı ölkə qanunvericiliyində müvafiq tənzimləmələrin aparılması zəruridir. Məsələn, hamımız bilir ki, yuxarı instansiyada işə baxan hakim aşağı instansiyada o işə baxmamış olmamalıdır. Eyni məntiqlə, ibtidai istintaq mərhələsində şəxsin həbsinə order verən hakim, işə mahiyyəti üzrə məhkəmədə baxılanda iştirak etməsə yaxşı olar; çünki hakim bu işdə lap əvvəldən şəxsin təqsirli olduğuna

¹⁸⁴ Lakin daha sonra bir ingilis rəsmisi bu iddianı inkar etmişdi.

inanıb.¹⁸⁵ Belə hallar Avropanın bəzi inkişaf etmiş ölkələrində tez-tez təkrarlanır. Avropa Məhkəməsi 2000-ci ildə De Haan işində də belə davranışlara yor verdiklərinə görə Niderland məhkəmələrini 6-cı maddə pozucuları kimi adlandırmışdı.

Maraqlı hal bundan ibarətdir ki, məhkəmədə etiraz almış hakim, etiraza özü baxıb qərar verdiyi üçün bunu obyektiv qərəzsizlik testinə uyğun saymaq mümkün olarmı? Buna dair AİHM-nin birbaşa qərarı olmasa da, hər halda belə bir vəziyyət AİHM-nin çox da xoşuna getməyəcək.

Məhkəməyə müraciət etmək hüququ. Əslində burda imkandan söhbət gedir. Sizə qəribə gəlsə də, bu hüququn altından xətt çəkilməlidir. Ədalətli məhkəmə baxışı hüququnun konvensiyalardakı tənzimlənməsindən də təbii olaraq aydın olur ki, şəxsin bu hüququnun tətbiq edilə bilməsi üçün, onun əvvəlcə məhkəməyə müraciət edə bilməsi mümkün olmalıdır. Soruşa bilərsiniz ki, bəs necə ola bilər ki, şəxsin bu hüququ əngəllənmiş olsun? Bu iki halda mümkündür: birincisi, belə ki, qanunvericilik açıq şəkildə mübahisənin qeyri-məhkəmə vasitəsilə həll edəcəyini nəzərdə tutur. İkinci hal da budur ki, şəxs dayanmadan ərizə dalınca ərizə yazır, amma onun işinə müxtəlif bəhanələrlə baxılmır. Bu müxtəlif bəhanələri tapanlar da yenə hakimlərdir ki, onlar da bizim kimi fani varlıqlar olduğuna görə istirahət etməyə və asudə vaxt keçirməyə ehtiyac hiss edirlər. Buna görə, bəzi hakimlər ilk fürsətdə ərizəni qeri qaytarmağa çalışır. Müxtəlif bəhanələrin tapılması siyasi motivli tapşırıq səbəbilə də ola bilər. *Belə hallarda da ərizəçinin müraciət etmək hüququ pozulmuş olar.*

Mal-mülk qədimdən bəri ixtilafın səbəbi olub. Fransız inqilabının yönəldiyi bir ifrat da kilsə idi, o kilsə ki, əllərində böyük torpaqlar tuturdu və kəndliləri o torpaqda məcburi əməyə cəlb etmişdi. Vergi də ödəmirdilər.¹⁸⁶ Kəndlilər bir tərəfdən əziyyət çəkib torpaqla işlərkən, “Allah adamları” yoxsul kəndlilərin təri hesabına, “çoxluq bərəkətdir” məntiqi ilə şəxsi çəkələrini artırırtdılar. 20-ci əsrdə də Yunanıstanda yerləşən Kanea adlı katolik kilsəsi mənbəyi şübhəli olan daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ iddia edib və tanınması üçün məhkəməyə müraciət edib. Əksəri ortodoks xristianların yaşadığı Yunanıstanda, milli məhkəmə “kilsənin hüquqi şəxs statusu yoxdur və məhkəmədə buna görə iddia qaldıra bilməz” deyərək, iddianı geri qaytarmışdı. Lakin Avropa Məhkəməsi Yunanıstan məhkəməsi ilə razılaşmadı. Kanea

¹⁸⁵ Moul, Harbi, s.46

¹⁸⁶ Göze, 529.

Kilisəsinə məhkəməyə müraciət imkanı tanımadığı üçün, Yunanıstanın Konvensiyanın 6-cı maddəsi üzrə öhdəliyini pozduğunu bəyan etdi.¹⁸⁷

Ümumiyyətlə, işə mahiyyəti üzrə baxılmadan, ərizənin geri qaytarıla bilməsi üçün qanunvericilikdə xeyli qeyri-müəyyən və mürəkkəb şərt nəzərdə tutulursa, bu yaxşı hal deyildir. Habelə ola bilər ki, ərizə qəbul olunsun, lakin bəzi şərtlər səbəbilə işə mahiyyəti üzrə uzun müddət baxılmasın (məsələn, cavabdeh gəlmədiyi üçün), belə halda da ədalətli məhkəmə baxışı hüququ pozulmuş olar.

Əgər milli müstəvidə hüququn araşdırılmasına baxan orqan məhkəmə deyilsə və bu orqanın qərarından məhkəməyə şikayət vermək də mümkün deyilsə, belə halda həmin orqan ədalətli məhkəmə hüququnun qarantiyalarını təmin etməlidir, əgər təmin etmirsə onda dövlət bu hüququ pozmuş olacaq.

Məhkəməyə müraciət hüququ baxımından bəzi məhdudiyətlər qoymaq olar: məsələn, fəaliyyət qabliyyəti ilə bağlı, ya da hüquq pozuntusu ilə, yaxud da müruruzamanla (iddia müddəti ilə) bağlı. Lakin bu cür məhdudiyətlər şəxslərin məhkəməyə müraciət hüququnu aradan qaldırıcı və mahiyyətinə xələl gətirici olmamalıdır. Habelə müraciət hüququna qoyulan məhdudiyətlər legitim və qanuni məqsəd daşımaqla ağılabatan dərəcədə mütənasib olmalıdır.

Məhkəmə prosesində iştirak. Cinayət prosesində müttəhim məhkəmə araşdırılmasında iştirak etməlidir. Bu da qiyabi icraat qaydasında şəxsin yoxluğundan istifadə edərək onu ədalətsiz şəkildə məhkum olunmasının qarşısını almaq üçün əlavə bir təminatdır.

Mülki işlər baxımından belə mütləq bir şərt olmamaqla bərabər, tərəf öz şəxsi davranışı (istəyi) ilə iclaslara qatılmadığı hallarda, cinayət işlərindən fərqli olaraq, onun iştirakı olmadan da işə baxmaq mümkündür. Habelə mülki işlər baxımından şəxsin iştirakı əgər ədalətli qərarın çıxarılması üçün vacibdirsə, iştirak təmin edilməlidir.

Mülki işlərdə şəxsin apellyasiya məhkəməsində iştirakına gəldikdə, Helle Finlandiyaya qarşı işdə (19.12.1997) AİHM qərara gəldi ki, bu şərt deyildir. Yetər ki, məhkəmənin tərəfsiz və müstəqil olduğuna şübhə olmasın.

Cinayət işlərində müttəhimin iclaslara qatılmamasının bir istisnası var: dövlət orqanları bütün səmimi cəhdlərinə baxmayaraq müttəhimi iclas barəsində

¹⁸⁷ Bu işdə, habelə, ayrı-seçkilik qadağasının pozulduğuna da qərar verilmişdi. Səbəbi budur ki, ortodoks kilsəsinin və yəhudi icmalarının hüquqi şəxs statusu tanındığı halda, katolik kilsəsinin belə bir statusu tanınmırdı.

xəbər dar edə bilməsələr, habelə, şəxs xəstə olduğuna görə iclaslara gəlib iştirak edə bilmirsə və məhkəmədə şəxsin iştirakı olmadan iş ədalətli baxılacağını hesab edirsə, müttəhim olmadan işə baxmaq mümkündür.¹⁸⁸ Bu yazılanlar milli qanunvericiliyimizin qaydası deyildir, AİHM-nin qaydasıdır. Buna köhnə Komissiya¹⁸⁹ Ensslin və başqaları Almaniyaya qarşı işdə qərar vermişdi.

Əgər müttəhim məhkəmədə susmağı seçsə, o, istəməsə də dövlət ona bir vəkil verməlidir. Burada yazdıqlarımız məhdud sayda misallar deyildir, başqa hər hansı bir hal işin ədalətli baxılmasını şübhə altına ala bilərsə, dövlət belə halı aradan qaldırmalıdır. Əks halda, ədalətli məhkəmə hüququnu pozmuş olar.

Şəxsin appelyasiya instansiyasındakı iştirakına gəldikdə, appelyasiya araşdırmasının işin sadəcə hüquqi hallarını, yoxsa faktiki hallarını da yoxladığından və şəxsin iştirakının zərurət dərəcəsindən asılı olacaqdır.

Şəxsin özü əleyhinə ifadə verməyə məcbur etmənin qadağan edilməsi və susma hüququ. AİHK-nın 6-cı maddəsində bu hüquqdan açıq şəkildə bəhs olunmur. ICCPR-in 14-cü maddəsində də bu hüquq belə ifadə edilir: “şəxs özü əleyhinə ifadə verməyə ya da təqsirini etiraf etməyə məcbur edilə bilməz”, yəni burada da açıq şəkildə susma hüququndan bəhs olunmur.¹⁹⁰ Lakin bu hüquq, bir qayda olaraq, cinayət işlərində tətbiq edilməlidir. Susma hüququ çox vacib prosessual təminatdır, eyni zamanda, şəxsi işgəncə və pis rəftara qarşı da qoruyur. İnsan məxluqunun tarixi inkişaf mərhələsində susma hüququ xeyli gec yaranmış bir institutdur, uzağa getməyə ehtiyac yoxdur, çünki 19-cu əsrdə, məsələn, belə bir hüquq tanınmırdı. Cinayət törətməklə ittiham olunan şəxs danışmalıydı. Danışmaq qanunsuz sayıldığına görə müttəhimin danışdırılmasının yolu tapılırdı. Döymək bu metodların ən sadəsi idi. Polis və təhlükəsizlik xidmətlərinin istifadəsində müxtəlif “danışdırma” yöntəmləri vardı. Bu yöntəmlər də, bir qayda olaraq, işgəncə və pis rəftar şəklini alırdı. Susma hüququ olmayan ölkələr işgəncə, pis rəftara, səhvlərə açıq, hətta, şəxsin törətmədiyi cinayəti onun üzərinə rahat qoyula biləcəyi sistemlərdir. Susma hüququ, mədəni millətlər tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq standartdır.

Susma hüququ, ümumiyyətlə, ədalətli məhkəmə hüququ onu tələb edir ki, insanı zorla ya da sair qanunsuz yollardan danışdırıb onun əleyhinə əlavə sübut əldə olunubsa, bu sübutlar qanunsuz sayılsın və işdən çıxarılsın. Belə sübutlara əsasən hökm çıxarıla bilməz.

¹⁸⁸ Kolozza v. İtaly, 12.02.1985, para.32.

¹⁸⁹ AİHK-nın 11-ci Protokolu qüvvəyə minmədən əvvəl Komissiya da var idi və ərizələrə baxırdı.

¹⁹⁰ “Şəxsin özü əleyhinə ifadə verməmə” ilə “susma” fərqli şeylərdir. Birincisinə görə, şəxs özü əleyhinə bir şey danışmırsa, susmamalıdır.

Əslində qeyd etməliyik ki, 20-ci əsrin ikinci yarısında susma hüququ artıq xeyli qəbul olunmuş hüquq olduğu halda, hələ də bir çox ölkədə, Avropa ölkələri daxil olmaqla, polis orqanları bu hüququ pozurlar. Əlbəttə ki, cinayətlərin açılmasında ictimai maraq var, lakin polisin bu davranışı heç də bütün hadisələr baxımından eyni olmur.

1993-cü ildə AİHM maraqlı bir qərar verdi. Fransa polisi gömrük hüquqpozuntusu şübhəsi ilə Funke`dən sənədlərin təqdim edilməsini tələb etmişdi, Funke bundan imtina etdikdə o, cərimə olunmuşdu. Sənədlərin məcburi qaydada verilməsini tələb etmək Məhkəməyə görə susmaq hüququna qanunsuz müdaxilə sayılmışdı.

Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, müttəhimin ifadəsini zorla almaq mümkün olmasa da, ondan zorla ala biləcəyiniz şeylər yenə də vardır. Söhbət şübhəli şəxsən ya da müttəhimin pullarından getmir. Maddi dəlil qismində şəxsdən qan, sidik, tük analizi, bədən toxumalarını almaq mümkündür.¹⁹¹

Tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipi

Tərəflərin bərabərliyi prinsipinə “equality of arms” da deyilir. Bu prinsip Avropadakı aristokratiya və soyluların şərəf və ləyaqət tarixində formalaşmış; bilirsiniz ki, 19-cu əsrə qədər davam edən duel praktikası var idi, orada münafişənin tərəfləri eyni silahdan istifadə etməliydilər. Dueldə silahların bərabərliyi faktiki olaraq ədaləti və bərabərliyi təmin etməkdən aciz olmaqla bərabər, bu qayda öz varlığını qorudu. Duellər tamamilə qadağan olunduqdan sonra bu qayda məhkəmə prosesində yaşamağa davam etdi.

Dueldən fərqli olaraq, məhkəmə prosesində bu prinsip ona yönəlir ki, isbatetmə və qorunma baxımından tərəflərin birisi güclü, o birisi isə zəif vəziyyətə düşməsin. Dolayısıyla tərəflərin bərabərliyi onu tələb edir ki, statusuna və şəraitinə görə daha zəif olan tərəf prosesdə daha çox qorunsun. Məsələn, tərəflərdən birisi dövlət olduqda, isbatetmə öhdəliyinin dövlətin üzərinə qoyulmasının səbəbi budur; dövlət güclü, vətəndaş isə zəif tərəfdir. Habelə bu prinsip, öz növbəsində, eyni zamanda, çəkişmə prinsipini tələb edir. Belə ki, tərəflərin bərabərliyi prosesin bir tərəfinə qarşı tərəfin sübutlarını, şahidlərini tədqiq etmə və qeyd/şərh vermə səlahiyyəti tanıyır,¹⁹² bu da ki, prosesdə çəkişməyə səbəb olur (qarşı tərəfin arqumentlərini rədd etmə cəhdləri). Öz hüququnu müdafiə etmək baxımından, tərəflərdən biri əlverişsiz şəraitə salınmamalıdır.

¹⁹¹ Saunders v. the UK, 17.12.1996, 68-69-cu paraqraflar

¹⁹² Brandstetter v. Austria, 28.08.1991, para.67.

Bununla belə tərəflərin bərabərliyi ilə çəkişmə prinsipi eyni şey deyildir. Tərəflərin bərabərliyi prinsipi pozulmadan da çəkişmə prinsipi pozula bilər. Məsələn, milli məhkəmə özü sübut tələb edib əldə edir, lakin tərəfləri bu sübutla tanış etmirsə, həm çəkişmə prinsipini, həm də məhkəmə işlərinin açıqlığı prinsipini pozmuş olar.

Bir tərəfin irəli sürdüyü dəlili qarşı tərəf də araşdırma bilməlidir. Eyni şey şahidlərə aiddir. Cross-examination deyilən çarpaz sorğu mülki işlərdə də təmin edilməlidir.

Xırda bir misal: cinayət istintaqında təqsirləndirilən şəxs müstəntiqdən bəzi insanların şahid qismində ifadəsinin alınmasını tələb edərsə, müstəntiqin belə vəsatətə baxmaması ədalətli məhkəmə baxışı hüququnu pozur. Xüsusən həbs olunmuş şəxslərin öz xeyrlərinə dəlil tapıb təqdim etmələri imkansız olduğuna görə, onların bu hüquqları digər vasitələrlə təmin edilməlidir.

6-cı maddənin pozulması bağlı bir halı daha qeyd etməliyik. Köhnə SSRİ respublikalarında indi də, məhkəmə baxışının müxtəlif mərhələlərində, tərəflər “sürpriz” sübut və şahidlər çıxarır. Halbuki Avropa hüququnda qayda budur – irəli sürəcəyiniz sübut, hallar və şahidləri iddia ərizəsində göstərməlisiniz. Çağırmaq istədiyiniz şahidləri də ən gec məhkəmənin hazırlıq iclasında bildirməlisiniz. Bu tələbin məntiqi burda yatır ki, qarşı tərəf sizin sübut və şahidlərlə tanış ola bilsin, lazım olduqda müdafiəsini ona görə hazırlasın. Lakin qeyd etdiyim kimi bizim ölkəmiz daxil olmaqla, məhkəmə baxışı sırasında iddiaçı tərəf bəyan edə bilər ki, o hardansa şahid tapıb gətirib, ya da yatağının altında yuvarlanıb düşən bir sübut tapıb gətirib. Belə halların qarşısını almaq üçün, yaxşı olardı ki vəkil hazırlıq iclası sırasında belə bir yazılı vəsatət irəli sürsün ki, qarşı tərəf əyər şahid çağıracaqsa, onların siyahısını məhkəməyə təqdim etsin.¹⁹³

Ölkəmizdə ibtidai istintaq tamamlanmadan, müdafiə tərəfinin cinayət işi materialları ilə tanış olması mümkün olmaya bilər. Bu da artıq alışdığımız “istintaq sirri” sözü ilə izah edilir. Halbuki yerinə görə bu vəziyyət ədalətli məhkəmə baxışı hüququnu poza bilər. Buna görə, Avropa ölkələrinin çoxunda, terror və iştirakçılıqla törədilən cinayətlərin istintaqı istisna olmaqla, cinayət işi materialları ibtidai istintaq mərhələsində də vəkilə açıqdır.

¹⁹³ Ред: Филип Лич, *Обращение в Европейский Суд по правам человека*, МОО ПЦ «Мемориал», Москва 2006, с.59.

Məhkəmə baxışında ekspert rəyindən istifadə olunursa, bütün tərəflərə ekspertə sual soruşma imkanı təmin edilməlidir.¹⁹⁴ Ölkəmizdə bu şərtə həmişə riayət olunduğunu iddia etmək mümkün deyildir.

Məhkəmə qərarlarının əsaslandırılması. Hər nə qədər nə AİHK-nın, nə də ki, ICCPR-in müvafiq maddələrində belə bir şərt nəzərdə tutulmursa da, məhkəmə qərarlarının ağılabatan formada əsaslandırılması əlbəttə ki, zəruridir. Bu zərurəti birinci dərəcədə hüquqi müəyyənlik prinsipi tələb edir. AİHM-nə görə də hüquqi müəyyənlik prinsipi demokratik cəmiyyətdə hüququn aliliyinin təmin edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir. Əsaslandırma özbaşınalığı da aradan qaldırdığı kimi, eyni zamanda, qətnamədən şikayət verildikdə, qətnamənin hüquqa zidd olub-olmadığını müəyyən etmək üçün zəruridir. Gördüyümüz kimi əsaslandırmanın şərt olduğuna dair heç kəsdə şübhə olmamaqla bərabər, əsaslandırmanın dərinliyi və əhatəsi haqda mübahisə var. Konkret hadisədə bununla üzləşmiş insan kimi göstərə bilərəm ki, bu cür məsələlərdə aşağıdakı suallar yarana bilər:

- Milli məhkəmə tərəflərdən birisinin irəli sürdüyü sübutları, vəsatətləri mütləq nəzərə almalıdırmı?
- məhkəmə maddi sübutların əksinə olaraq qətnamə çıxara bilərmi?
- məhkəmə irəli sürülən hər bir arqumentə (sübuta) qiymət verməlidirmi?
- Appelyasiya şikayətində şikayətçinin irəli sürdüyü yeni arqumentləri nəzərə almadan, Appelyasiya Məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsini olduğu kimi təkrarlama bilərmi?

Onu qeyd edək ki, prosesdə irəli sürülən hər bir suala və arqumentə milli məhkəmələr cavab vermək məcburiyyətində deyillər. Həqiqətən də ola bilər ki, tərəf sırf işi uzatmaq bəhanəsilə yersiz suallar və absurd arqumentlər irəli sürsün. Lakin arqument ya da sübut işin həlli üçün həqiqətən vacibdirsə, milli məhkəmə, əlbəttə, onu nəzərə almalı, onu rədd edərsə qərarını əsaslandırmalıdır, əks halda, ədalətli məhkəmə baxışını pozmuş olar.¹⁹⁵ Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, AİHM milli məhkəmədəki prosesə bir bütün olaraq baxır və tədqiq edir. AİHM sübutların necə dəyərləndiriləcəyi qaydasının milli hüquqa aid bir məsələ olduğunu dəfələrcə təkrarlayıb;¹⁹⁶ AİHM bir appelyasiya məhkəməsi deyil və buna görə də ümumiyyətlə milli məhkəmələrdəki işləri dərinləndirən yoxlamır. AİHM üçün əhəmiyyətli olan, irəli sürülmüş sübutların

¹⁹⁴ Mantovanelli v France, 18.03.1997.

¹⁹⁵ Karakasis v.Greece, 17.10.2000, para.23.

¹⁹⁶ Perna v. Italy, 48898/99, 25.07.2001, para.26.

milli məhkəmələr tərəfindən ümumiyyətlə dəyərləndirilib dəyərləndirilmədiyidir.

Ədalətli məhkəmə hüququ onu tələb edir ki, tərəflər işdə təqdim olunmuş bütün sübutlarla və rəylərlə tanış olsunlar və öz fikirlərini bildirə bilsinlər (əyər istəyirlərsə).¹⁹⁷

Burada vacib bir məqamı daha qeyd etməliyik. AİHM, milli məhkəmə prosesində üzə çıxan işin faktiki hallarını mübahisə altına qoymamaya meyllidir. Bunu AİHM dəfələrlə vurğulayıb.¹⁹⁸ Lakin milli məhkəmələr tərəfindən əsaslanan işin faktiki halları öz arasında ziddiyətlidirsə, belə hallarda AİHM işin faktiki hallarında dair araşdırma apara bilər.

İşdə qanunsuz yollarla toplanmış sübutlardan istifadə olunubsa, AİHM-nin rəyi belədir: AİHM-nin vəzifəsi, sübutların qanunsuz yollarla əldə edilib-edilmədiyini yoxlamaqdan ibarət deyildir; Məhkəmə bu “qanunsuzluğun” Konvensiya ilə qorunan başqa bir hüququn pozulmasının nəticəsində yaranıb-yaranmadığını yoxlamalıdır.¹⁹⁹ Məsələn müstəntiq əziyyət çəkmədən müttəhimi döyərək, sübutun yeri haqqında məlumat əldə edərsə, AİHK-nın 3-cü maddəsi pozulduğundan, sübutdan istifadə etmək olmaz.

Məhkəmədə cinayət işlərində bütün sübutlar təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə təqdim edilməlidir. Məhkəməyə qədər mərhələdə bizim ölkədə cinayət işi müdafiə tərəfinə qapalıdır. AİHM buna yaxşı baxmır. Belə ki, təqsirləndirən şəxsin əleyhinə ifadə verən şahid olubsa, müdafiə tərəfinə imkan verilməlidir ki, onlar şahidlərə sual soruşa bilsinlər.²⁰⁰

Ölkəmizdə 3 pilləli məhkəmə sistemi mövcuddur. Fərz edək ki, kassasiya məhkəməsi tamamilə appelyasiya məhkəməsinin qərarını köçürdərək qərar verir. Əslində belə hal bizdə heç də nadir sayılmır - bunu necə qiymətləndirməliyik? AİHM-nin yerləşmiş praktikasına görə,²⁰¹ məhkəmələr öz qərarını əsaslandırmalıdırlar. Düzdür, bu, o mənaya gəlmir ki, məhkəmələr hər irəli sürülmüş fakta ayrıntılı cavab verməlidir və bəzi hallarda da məhkəmə aşağı məhkəmənin qərarındakı əsasları təkrarlamaqla kifayətlənə bilər.²⁰² Amma bunun üçün aşağı məhkəmənin qərarı hüquqi və məntiqi baxımdan əsaslı olmalıdır və ayrıca yeni (ağlabatan) etirazlar irəli sürülməmiş olmalıdır.

¹⁹⁷ F.R v.Switzerland, 28.06.2001, para.36

¹⁹⁸ Klaas v Germany, 22.11.93, para.29

¹⁹⁹ Ramanauskas v. Lithuania, 05.02.2008, para.52.

²⁰⁰ Moul, Harbi, s.75.

²⁰¹ Hirvisaari v. Finland, 27.09.2001, para.31.

²⁰² Garcia Ruiz v.Spain, 21.01.1991, para.34.

Burada ölkəmiz üçün əhəmiyyət kəsb edən AİHM-nin yeni bir qərarına toxunmalıyıq. Bu 2008-ci ildə verilən *Kalkanov v. Bulgaria* (no. 19612/02) qərarıdır. Bu işdə ərizəçi o işdən tibbi ekspertiza rəyi olmadan işdən çıxarılmışdı. Ərizəçi milli məhkəmələrdə bunu irəli sürmüş və işdən çıxarılmanın əsassız olduğunu iddia edirdi. Bolqariya Ali Məhkəməsi ərizəçinin bu arqumentini nəzərə almadı o əsasla ki, bu sübut aşağı məhkəmə instansiyasında irəli sürülməyib və yeni bir dəlildir. AİHM bununla razılaşmadı, qeyd etdi ki iş materiallarından da aydın olur ki, ərizəçi bunu ilkin məhkəmə proseslərində irəli sürmüşdü. Buna görə Bolqariya həmin işdə Konvensiyanın 6-cı maddəsini pozmuşdu. Məhkəmə praktikası olanlar da bilir ki, bizim ölkədə də bu hala rastlamaq mümkündür.

Ən sonda onu qeyd edək ki, milli məhkəmələrin istinad etdiyi qanun normaları aydın və dəqiq olmadıqda, məhkəmə qərarının əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.²⁰³ Əslində bu məsələ, eyni zamanda, hüquqi müəyyənlik problemini də təşkil edir. Belə halda, milli məhkəmələr qeyri-aydın qanuna şərh gətirərək, tərəfin mövqeyini buna görə qiymətləndirməli və öz qərarlarını buna görə əsaslandırmalıdırlar.

İşə ağılabatan müddət ərzində baxılması. Mövcud qanunvericilik sistemimizdə ölkəmiz baxımından həm cinayət işlərinə, həm də mülki işlərə ağılabatan müddət ərzində baxılır. Halbuki SSRİ zamanında xüsusən cinayət işlərinin maksimum müddəti haqqında hər hansı bir məhdudiyət yox idi. 2000-ci ildə qüvvəyə minən prosesual qanunvericilik isə maksimum müddətləri nəzərdə tutur (ibtidai istintaqda və mülki icraatda) və bu da müsbət bir haldır.

Avropada belə indiyə kimi xeyli ölkənin qanunvericiliyində belə müddətlər nəzərdə tutulmayıb. Məsələn, Fransada hələ 90-cı illərin əvvəlində inzibati mübahisələrdə müddət məhdudiyəti nəzərdə tutulmurdu. Bu da ona gətirib çıxarır ki, işlərə baxılması xeyli yubanır. Düşünün ki, bir mülki işə 5-6 il baxılır. Gecikmiş ədalət də ədalət olmaqdan çıxır. Cinayət işlərində isə belə müddətlər daha vacibdir, çünki maksimum istintaq müddətlərinin olmaması bir şəxsi çox uzun müddət qətimkan tədbirlərinin “qandallarında” yaşamağa məhkum edir və bununla onun bir çox hüquqları pozular. Bu səbəblərə görə, ədalətli məhkəmə baxışı hüququnun ayrılmaz hissəsi işə ağılabatan müddət ərzində baxılmasıdır. Bu şərt konvensiyalarda açıq şəkildə dilə gətirilir,²⁰⁴ lakin qeyd olunmasaydı belə, bu şərtin tətbiq olunması ən azından hüquqi

²⁰³ İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsi üzrə Praktikum, red: İntiqam Əliyev, Bakı 2008, s.90.

²⁰⁴ ICCPR-də ancaq cinayət işləri baxımından açıqca ifadə edilib.

müəyyənlik prinsipi tələb edərdi. İşə həddindən artıq uzun müddətə baxıldığına görə Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının 6-cı maddənin pozuntusuna dair xeyli sayda qərarı mövcuddur. Məsələn, Yunanıstanda da məhkəmə işlərində maksimum müddət nəzərdə tutulmur, buna görə də Yunanıstana qarşı, məhkəmə işinin 5-6 il uzanması ilə bağlı olaraq xeyli qərar vardır.²⁰⁵

Ağlabatan müddət necə hesablanmalıdır? Müddət mülki işlərdə işin başladığı andan, cinayət işlərində isə ittihamın irəli sürüldüyü andan başlayır (ittihamdan əvvəl məcburiyyət ya da qətimkan tədbiri seçilərsə, bu andan). Köniq Almaniyaya qarşı işdə isə, AİHM qərar verdi ki, lisenziyası ləğv edilmiş ərizəçi məhkəmədən əvvəl inzibati orqana müraciət edibsə, müddət bu andan etibarən nəzərə alınmalıdır.

Müddətin yubadıcı olub-olmadığı dəyərləndirəndə əvvəlcə baxılan işin nə qədər mürəkkəb olduğu araşdırılır. Mürəkkəblik müxtəlif şəkildə ola bilər, faktiki hallarla ya da hüquqi məsələlərlə bağlı ola bilər. Məsələn, fərz edin ki, hadisə üzrə 100 nəfər şahidin dindirilməsi tələb olunursa, bu xeyli zaman alacaqdır. Yaxud da işdə tətbiq olunacaq qanunun Konstitusiyaya zidd olduğuna görə icraat dayandırılıbsa, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı gözlənilirsə, bu da işə baxılma müddətini uzadacaq. Onu da qeyd etməliyik ki, işin yubanması və uzun müddətdə baxılması həmişə Konvensiya pozuntusu kimi nəzərə alınmamalıdır. Məhz buna görə “qısa” yox, “ağlabatan” müddət sözündən istifadə olunur. Mürəkkəblik məsələsi incələyərkən, ədaləti təmin etmək naminə işin hansı faktiki hallarının dolğun şəkildə araşdırılmasının zəruriliyi, şahidlərin sayı, icraatların birləşdirilməsi kimi hallar nəzərə alınır.²⁰⁶

Şəxsin davranışı da (müddət onun üzündənmi uzanıb) diqqətə alınmalıdır. Lakin belə fikirləşməyin ki, müddət şəxsin təqsiri üzündən uzanıbsa, o, artıq iddia edə bilməz ki, onun işinə ağlabatan müddət ərzində baxılmayıb. Çünki şəxsdən gözləmək olmaz ki, o, istintaq və məhkəmə orqanları ilə əməkdaşlıq eləsin, çünki əks halda, o daha rahat məhkum ola bilər (məsələn, danışsa).²⁰⁷ Buna görə hər hadisəni ayrıca dəyərləndirmək lazımdır.

Müddətin hesablanmasında dövlət orqanlarının davranışına da (bunların təqsiri nə qədərdir)²⁰⁸ baxılır. Müddətin ağlabatan sayılmaması üçün gecikdirmələr dövlətin təqsiri üzündən olmalıdır. Əgər gecikmə məhkəmənin iş yükü-

²⁰⁵ Kakamoukas and Others v. Greece, Arvanitaki-Roboti and Others v. Greece, hər iki qərar 15.02.2008 tarixlidir.

²⁰⁶ Diana İtaliyaya qarşı, 27.02.1992, para. 17.

²⁰⁷ Ekle Almaniyaya qarşı, 15.07.1982, para. 82.

²⁰⁸ Moul, Harbi, s.34

nün həddindən artıq olmasından dolayı irəli gəlsə, bu hal dövlətə haqq qazandıra bilməz. Hər bir dövlət öz ədliyyə sistemini elə qurmalıdır ki, işlərə sürətli şəkildə baxıla bilsin.²⁰⁹

İşin baxılma müddətindən asılı olaraq, ərizəçinin məruz qala biləcəyi risklər və itirəcəyi hüquqlar, çəkdiyi ziyan də nəzərə alınmalıdır. Buna görə cinayət işlərinə mülki işlərdən çox daha sürətlə baxılmalıdır. Habelə mülki işlərdə işin yubadılması şəxsin mübahisə olunan hüququnu təhlükəyə atmamalıdır.

Gryziechka Polşaya qarşı işdə²¹⁰ ərizəçi 1981-ci ildə başladığı məhkəmə işini ancaq 1998-ci ildə bitirə bilmişdi. Yəni iş “qısa” müddət sayılan 16 il, 6 ay və 26 günə baxılmışdı. Əslində bəlkə də bu iş Ginnes rekordları kitabına da daxil olmaya layiqdir. Bundan sonra o, AİHM-yə şikayət etdi. Məhkəmə hökumətin işin mürəkkəb olduğu etirazı ilə, əlbəttə, razılaşmadı və səsbirliyi ilə 6-cı maddənin pozuntusu olduğuna qərar verdi. Polşaya və digər Şərgi Avropa ölkələrinə qarşı bu cür qərarların sayı çoxdur.

7. Cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi

“Nullum crimen sine lege” latınca olaraq da adlandırılan bu prinsip cinayət hüququndan bizə tanışdır. Lakin əhəmiyyətinə görə əsas hüquqlar, daha doğrusu əsas təminatlar arasında yer alır. Belə ki bu prinsipin pozulması, öz növbəsində bir çox hüququ təhlükə altında qoyur. Belə ki qanunaltı normativ aktlarla cəza sanksiyası təyin etmək mümkün olsaydı, din və ifadə azadlığı kimi hüquqlar da xəyali olardı.

Avropa Məhkəməsi ya da BMT İnsan Hüquqları Komitəsi olsun, müvafiq maddənin dövlət tərəfindən pozulması ilə bağlı verilən şikayətlərin sayı çox olmadığını qeyd etmək lazımdır.

Cinayət və cəzanın formal qanuna əsaslanması prinsipini, insan hüquqları nəzəriyyəsində biraz fərqli, daha dərin şəkildə ələ almağa ehtiyac var. Belə ki AİHM-nin “qanuni olma”, ya da “qanun” standartına dair öz meyarları var. Bunları irəlidə daha müfəssəl şəkildə ələ alacaq. Bununla belə qısaca qeyd etmək istəyirik ki, bir normativ aktın “qanun” standartına cavab verə bilməsi üçün, onun çatımlı, aydın, nəticələri əvvəlcədən görülməli bilməsi tələb olunur.²¹¹

²⁰⁹ Əliyev, s.286.

²¹⁰ Gryziechka and Gryziecki v Poland, 06.05.2003.

²¹¹ Larissis v. Greece, 24.02.1998.

Bu təminat, AİHK-nın 7-ci maddəsində, ICCPR-in də 15-ci maddəsində tənzimlənir. Maddələrin quruluşu bir-birinə xeyli oxşardır.

Maddəyə görə, heç kəs, işləndiyi anda milli ya da beynəlxalq hüquqa görə cinayət sayılmayan bir əmələ görə məhkum edilə bilməz. Habelə törədildiyi anda nəzərdə tutulan cəzadan daha ağır cəza verilə bilməz.

AİHM görə, bir əmələ görə həm inzibati həm də cinayət cəzasını vermək 7-ci maddə pozuntusudur.²¹²

Lakin maddənin 2-ci bəndinə görə, törədildiyi anda mədəni millətlər tərəfindən qəbul edilən ümumi hüquqi prinsiplərə görə cinayət sayılan bir əmələ görə bir şəxsin cəzalandırılması mümkündür. Bu müddəə xüsusən Nürnberq prosesini legitimləşdirən bir xüsusiyyət kəsb edirdi. Belə cinayətlər üçün müruruzaman işləmir. Başqa bir sözlə, əgər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi xüsusi günlərdə insanları öldürüb onları yeməyə icazə versə belə, bu cür əməlləri törətmiş şəxsləri başqa dövlətlər cəzalandıra bilər.

17 Yanvar 06 tarixində *Kolk and Kislyiy v. Estonia* qərarında, AİHM, 1949 ildə bəzi eston ailələrin deportasiyasında iştirak edən ərizəçilərin ərizəsini təmin etməmişdi. Belə ki ərizəçilər, sovet hakimiyyətinin “şübhəli” saydığı şəxsləri Sibir və Orta Asiyaya məcburi köçürülməsində iştirak etmişdilər, onlardan biri də milli təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşı idi. Ərizəçilər ona istinad edirdilər ki, 1949 cu ildə onların törətdiyi əməl insanlığa qarşı cinayət sayılmırdı və onlar da bunu nəzərə ala bilməzlərdi. Bu işdə AİHM aşağıdakıları arqument kimi göstərərək Estonia dövlətini haqlı gördü.

26.11.1968 tarixində BMT Baş Assambleyası 2391 (XXIII) sayılı Rezolusiya ilə Mühəribə cinayətlərinə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə qanuni məhdudiyətlərin tətbiq olunmamasına dair Konvensiya qəbul etdi.²¹³ Konvensiya 11.11.1970-ci il tarixində qüvvəyə mindi və SSRİ tərəfindən 22.04.1969 tarixində də ratifikasiya edilmişdi. (Azərbaycan bunu 16.08.1996 tarixində ratifikasiya edib). Konvensiya *inter alia* aşağıdakıları nəzərdə tutur:

• Maddə I

• "Törədildikləri tarixdən asılı olmadan, aşağıda göstərilən cinayətlərin istintaqına heç bir qanuni məhdudiyət qoyulmıyacaq:

(b) Törədildikləri ölkədə cinayət təşkil etməsələr belə, Beynəlxalq Hərbi Tribunalın 8.08.1945 tarixli xartiyasında göstərilən və BMT Baş Assambleyasının 3 (I) 13 Fevral 1946 və 95 (I) 11 Dekabr 1946 qərarları ilə təsdiq olunan müha-

²¹² Irina ŠČIUKINA against Lithuania ECHR 19251/02

²¹³ Tam adı ilə) “the Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity”, (United Nations Treaty Series, vol. 754).

ribə ya da sülh zamanında törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlər, silahlı hücum ya da işğal nəticəsində məcburi köçürülmələr, aparteid siyasəti nəticəsində törədilən qeyri-insani davranışlar, habelə 1948 Soyqırım Cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya görə soyqırım cinayətləri".

Konvensiyanın müvafiq tənzimlənməsindən bəlli olur ki, yuxarıdakı cinayətləri törədənlər, müddətin keçməsinə də irəli sürərək, məsuliyyətdən qaça bilməzlər. Yəni cinayətkarın sağ olması şərti ilə, 20-ci əsrin əvvəlində törədilən vəhşicəsinə cinayətlər üçün subyekt 70 il sonra da məsuliyyətə cəlb etmək mümkündür. Üstəlik bu işlərdə *universal yurisdiksiya* tətbiq olunur, yəni cinayətkarı istənilən ölkə məsuliyyətə cəlb edə bilər.

AİHK 7-ci maddəsinin 2-ci bəndin əks müddəasından belə bir nəticə çıxarmaq olarmı ki, mədəni millətlər tərəfindən cinayət olaraq nəzərdə tutulmayan əmələ görə şəxs cəzalandırıla bilməz? Cinayət tərkibinin müəyyənləşdirilməsində AİHM milli hakimiyət orqanlarına geniş mülahizə sərbəstliyini tanıyır. Bununla belə, bu mülahizə sərbəstliyi, Avropa nəzarətinə tabedir. Əlbəttə ki, ictimai təhlükəli olmayan bir əməli cinayət olaraq müəyyənləşdirilmədən milli dövlətlər istədikləri kimi davrana bilməzlər, habelə konkret bir cinayətə cəza nəzərdə tutulanda, onun törədilən cinayətə nisbətdə mütənasib olması da zəruridir.

Əsas azadlıqların reallaşması mahiyyətində olan insan davranışlarını isə, dövlətlər cinayət əməli ya da inzibati xəta kimi əlbəttə tənzimləyə bilməz.

8. Şəxsi həyata hörmət hüququ

Bu hüququn əhatə dairəsi genişdir, şəxsi və ailə həyatının yanında, mənzil toxunulmazlığını və yazışma sirrini də qoruyur. Əslində bunların hamısını “şəxsi həyat” ilə əhatə etmək mümkündür, çünki bütün bu hallar – ailə həyatı ya da ki, mənzil toxunulmazlığı geniş mənada şəxsi (özəl) həyata aid məsələlərdir. İngilis dilində buna “*right to privacy*” deyilir, dərin mənalı anlayışdır.

Gündəlik həyatda bəzən eşitdiyimiz “mənim şəxsi işlərimə niyə qarışırsan” etirazı yerinə görə haqlı olur və bir həqiqəti əks etdirir: insanın həyatında elə bir qapalı dairə var ki, onun razılığı olmadan heç kəs və heç nə ora müdaxilə etməməlidir. Bu da insanın mənəvi bütövlüyünün qorunmasının tələbidir. İnsan mürəkkəb varlıqdır, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması və ləyaqətli yaşaması üçün özünəməxsus toxunulmaz bir şəxsi həyatı olmalıdır.

Dini qaydalar belə şəxsi həyatın toxunulmazlığı xeyli geniş kontekstdə qoruyur. Bunun ən gözəl sübutu “qiybət” günah sayılmasıdır. Dində “qiybət”, həqiqi olan məlumatı, aid olduğu adresatın qiyabında səsləndirilməsidir. Bu elə bir məlumatdır ki, həqiqi olsa belə onun başqaları səsləndirilməsi adresatın xoşuna getməz. Bunlar şəxsi həyata aid məsələdir. Həqiqi olmayan məlumatın səsləndirilməsi isə qiybət yox, iftira sayılır. Habelə dini qaydalar mənzil toxunulmazlığını və yazışma sirrini də qətiyyətlə qoruyur.

Bu ehtiyac özünü ictimai həyatda da biruzə verir və dünyəvi rejimlərdə də əks olunur: beləliklə əsas hüquqlardan biri olan şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ ortaya çıxır.

1948 tarixli UDHR-in 12-ci maddəsində bu hüquq belə dilə gətirilir:

Heç kəsin şəxsi və ailə həyatı, mənzil toxunulmazlığı ya da yazışma sirri özbaşına müdaxiləyə, şərəf və ləyaqəti isə qəsdə (attacks) məruz qalmayacaq. Hər kəsin bu cür müdaxilələrə və qəsdə qarşı qanunla qorunma hüququ var.

1966 tarixli ICCPR-in 17-ci maddəsi, demək olar ki, UDHR-i təkrarlayır. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, burada “özbaşına” sözündən sonra “hüquqa zidd” sözü əlavə olunub. Burada diqqətinizi ona cəlb etmək istəyirik ki, Avropa Konvensiyasından fərqli olaraq, ICCPR bu hüququn məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutmur. Sanmayın ki, ICCPR bunu yaddan çıxarıb; belə deyil, çünki fikir və din azadlığının nə vaxt və necə məhdudlaşdırıla biləcəyini ICCPR bir sonrakı 18-ci maddənin 3-cü bəndində göstərir. Oradaki (17-ci maddədəki) məhdudlaşdırma meyarları, əslində “hüquqa zidd” sözü ilə nəzərdə tutulur. İndi isə baxaq bu hüququ AİHK necə ifadə edir (8-ci maddə):

1. Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirtinə hörmət hüququna malikdir.
2. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir.

Göründüyü kimi, ICCPR-dən fərqli olaraq AİHK maddənin 2-ci bəndində bu hüququn mütləq olmadığını, məhdudlaşdırıla biləcəyini nəzərdə tutur. İki konvensiya arasındakı fərqə necə yanaşmalıyıq? Burada iki sənəd arasındakı bu fərqlərə toxunmaq lazımdır: ICCPR daha yeni bir sənəddir və yeni yanaşmaları əks etdirir. Digər tərəfdən AİHK-nın tətbiq məsələsi və tərəf dövlətlərə yüklədiyi öhdəliklər daha təsirlidir. Fikirləşə bilərsiniz ki, ICCPR-in yanaşması çox progressivdir, amma realist deyildir: bütün ölkələrin qanunvericiliyi konkret şərtlər altında evlərdə axtarış aparmağa icazə verir, bu da onu göstərir ki, mənzil toxunulmazlığı mütləq bir hüquq deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi, ICCPR 17-ci maddəsi, hüquqa uyğun şəkildə şəxsi həyata müdaxilə oluna biləcəyini nəzərdə tutur, sadəcə olaraq, “hüquqa uyğunluğun” hansı dəqiq meyarlara görə ölçüləcəyini göstərmir.

Şəxsi həyata hörmət hüququnu təhlil edərkən yenə Avropa Məhkəməsinin qərarları işığında bunu araşdıracağıq. AİHM-nin presedent hüququnun ölkəmiz baxımından əhəmiyyəti bunu tələb edir.

Şəxsi həyat, ailə həyatı, mənzil toxunulmazlığı və yazışma sirtinə aid məsələlər

Nələr və hansı hallar “şəxsi və ailə həyatı, mənzil toxunulmazlığı və yazışma sirtini” təşkil edir? Burada qısaca onu qeyd edək ki, şəxsin gizli qalmasını istədiyi, hər kəsin bilməsini və qarışmasını istəmədiyi məlumatlar və hallar, habelə onun iş həyatı ilə bağlı olmayan digər insanlarla qurduğu münasibətlər bir qayda olaraq mövzuya aid olacaq. Aşağıda bunları tədqiq etmədən əvvəl bunu qeyd etməliyik ki, bu anlayışların məzmununu konkret və bir dəfəlik müəyyən edilməyib. Bu ondan irəli gəlir ki, bunu etməyə imkan olmayıb, belə deyil. Sadəcə olaraq, şəxsi həyat çox geniş bir anlayış olduğuna görə, onun bütün aspektlərini əhatə edici şəkildə müəyyən etməyə cəhd etmək düzgün olmazdı, çünki belə yanaşma o hüququ qoruma baxımından səhv olardı. Cəmiyyətdə əxlaq anlayışının dəyişməsi qayğısı da bir-başa bununla bağlıdır. Avropa Məhkəməsinin yanaşması belədir ki, hadisənin mahiyyəti hər bir halda

konkret işə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.²¹⁴ Bu hüququn məzmunu dəyişən və inkişaf edən cəmiyyətlə bir yerdə dəyişəcək. Avropa Şurası dövlətlərinin müxtəlif ənənə və sosial quruluşlara sahib olduğu nəzərə alındıqda, Məhkəmənin belə davranmasının düzgün olduğu başa düşülür.²¹⁵ Ortaq bir Avropa “əxlaq” anlayışının formalaşdırılmasının imkansız olmasını AİHM Handyside işində bəyan etmişdi, çünki fikirlərin sürətlə dəyiş-diyi və təkamül etdiyi eramızda, zamana və yerə görə qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu əxlaq anlayışı da dəyişir.²¹⁶ Əlbətdə ki İtaliya və İngiltərədə əxlaq və şəxsi həyat halları eyni şəkildə təzahür etməyə bilər.

Mövzuya diqqətinizi cəlb etmək üçün belə bir misal vermək istəyirəm. Fərz edin ki, Səhiyyə Nazirliyinin müvafiq idarəsi iaşə müəssisələrində yoxlama aparır və bəzi yerlərdə sanitariya qaydalarının pozulduğunu müəyyən edir. Buna dair yoxlama kağızları KİV-lərə təqdim edir. “Azad Müstəvi” qəzeti də ertəsi gün konkret sahibkarın adını, fəaliyyətini və iş yerini göstərməklə, onun sağlamlığa təhlükə törədən çörək məhsulları satdığını yazır. Burada sahibkar onun dürüst adı, ləyaqəti və işgüzar nüfusu ləkələndiyi üçün qəzetdən təkzib istəsə və yerli məhkəmələr də onun iddiasını təmin etməsə, şəxsi həyata qanunsuz müdaxilə baş vermiş olarmı? Bu sualın tam cavabını burada vermədən, məsələnin şəxsi həyatın toxunulmazlığı məsələsinə aid olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Şərəf və ləyaqətin qorunması da şəxsi həyatın toxunulmazlığı məsələsinə daxil olurmu? Əlbəttə. Hər nə qədər AİHK 8-ci maddəsində bundan söz olunmursa da, ICCPR-in 17-ci maddəsində bundan açıq şəkildə söz edilir: “Heç kəs....şərəfinə və etibarına hüquqa zidd hücumlara məruz qalmamalıdır”. Birinci nəsil hüquqların universallığı prinsipi, AİHK-nın müvafiq maddəsinin də buna uyğun şərh edilməsini tələb edir. Şərəf, ləyaqət və etibarın insan hüquqları tərəfindən qorunmadığını düşünmək absurd olardı.

Hansı hallar və münasibətlər “şəxsi həyat” kimi qəbul olunmalıdır?

AİHM çox düzgün olaraq qeyd edib ki, şəxsi həyat geniş anlayışdır və onu tam əhatə etmək mümkün deyildir. AİHM-nə görə, şəxsi həyat anlayışı sırf insanın öz ətrafında cızdığı “qapalı dairə” ilə məhdudlaşmır, o, daha genişdir. Şəxsi həyat anlayışı, habelə, digər şəxslərlə və xarici aləmlə qarşılıqlı

²¹⁴ Əliyev İntiqam, Abbasov Kamal, **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Konvensiyanın 8 və 14-cü maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi**, Qanun Nəşriyyatı, Bakı 2005, s.14.

²¹⁵ Əliyev, s.340.

²¹⁶ Handyside v. the United, Kingdom, 7.12.1976, para. 48-49.

münasibətləri reallaşdırma hüququnu da zəruri olaraq ehtiva edir.²¹⁷ Aşağıda göstərilənlər “şəxsi həyat” kontekstində ələ alınmalıdır:

- İnsan şəxsiyyətinin şərəf və ləyaqət məsələləri.
- Himayədar valideynlərlə onların himayəyə gətirdükləri uşaqlar arasında münasibətlər, məsələn, övladlığa götürmə hadisəsində olduğu kimi.
- Habelə rəsmi nigaha girməyən insanlar arsındakı münasibətlər və ümumiyyətlə cinsi həyat. Burada problem o vaxt yaranır ki, tərəflərin öz aralarında olan münasibətlərə dövlət heç bir əhəmiyyət vermir, hər hansı status tanımır.
- AİHM-nin verdiyi bir qərarla, “şəxsi həyat” anlayışını ev heyvanlarının sahibinin həmin heyvanlarla qarşılıqlı münasibətlərinə şamil etmədi.²¹⁸ Bununla belə yanaşma tərzinin yaxınlarda dəyişiləcəyini gözləmək səhv olmazdı. Çünki əksər Avropa ailələri ev heyvanları saxlayır. Sadəcə olaraq nəzərə alınmalıdır ki, dövlət bu münasibətə hansı formada və hansı şəraitdə müdaxilə edir?
- Məhkumların öz aralarındakı münasibətləri şəxsi həyata aid məsələdir. Buna görə məhkumların bir-birilə ünsiyyətə gətirilən hər hansı məhdudiyətlər şəxsi həyata müdaxilə sayılacaqdır.
- Şəxsi telefon söhbətlərinin dinlənməsi üçün gizli dinləyici qurğulardan istifadə şəxsi həyata müdaxilə anlayışının təsir dairəsinə düşür. Bu danışıqlar ofisdən ya da ictimai yerlərdən aparılsa belə (Helford v. UK). Hətta danışıqın mövzusu, ictimai xarakter daşısa belə, bu yenə şəxsi həyata aid məsələdir.²¹⁹
- Bunun əksinə, hər kəsin açıq şəkildə eşidə biləcəyi ya da görə biləcəyi yazışmalar ya da danışıqlar şəxsi həyata aid məsələ sayılmır.²²⁰
- İşgüzar münasibətlər müəyyən hallarda şəxsi həyata aid ola bilər. Peşə sahəsində də şəxsi münasibətlər formalaşa bilər.²²¹ Xüsusən insan humanitar peşəyə sahib olduğu hallarda onun o işi şəxsi həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilə bilər (Niemietz v. Germany).

²¹⁷ Niemietz v Germany, 16.12.1992, para. 37.

²¹⁸ Урсула Килкэлли, Е.А. Чефранова, ЕВРОПЕЙСКАЯ КОНВЕНЦИЯ О ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ОСНОВНЫХ СВОБОД, Статья 8 Право на уважение частной и семейной жизни, жилища и корреспонденции, МОСКВА 2001, s.14.

²¹⁹ Əliyev, s.344.

²²⁰ Əliyev, Abbasov, s. 19. İstnad: Komissiyanın 21353/93 № müraciət üzrə 27.12.1985 tarixli qərarı

²²¹ Ursula Kilkelly, **The Right to Respect for Private and Family Life**, Human Rights Handbook, No.1, Strasbourg 2003, s.12.

Dövlət məmurları tərəfindən konkret şəxs barəsində onun razılığı olmadan məlumatların toplanması həmişə şəxsi həyata aid məsələ sayılır. Fotoşəkillərin çəkilməsi buna bir misaldır. Lakin burada bir məqama diqqət yetirməliyik – toplanan məlumatlar şəxsi həyatın *gizliliyini* pozursa, məsələn, şəxs küçədə yaxud çayxanada ikən fotosəkli çəkilib, habelə, əgər toplanan məlumat şəxsin iradəsi xaricində hamıya yayılmayacaqsə, burada şəxsi həyata hörmət prinsipi pozulmur.²²² Belə hallar polis və təhlükəsizlik orqanları tərəfindən aparılan məxfi müşahidə və kartotekaların yaradılmasında ortaya çıxır.²²³ Ümumiyyətlə cinayət şübhəsi ilə tutulan insanların şəxsi məlumat bazasının tutulması hüquqa uyğun sayılır.

Şəxs haqqında dövlət tərəfindən məlumatlar toplanıb xüsusi faylda toplanırsa, bu məlumatlar şəxs üçün vacibdirsə və bunları başqa mənbədən əldə etmək mümkün deyilsə, bu məsələ də şəxsi həyata aid olacaq.²²⁴ Gaskin familiar bir ingilis vətəndaşı da yetimxanada böyüdüyü illərdə özünə dair toplanmış məlumatın verilməsini tələb edirdi. Bu məsələni AİHM şəxsi həyata aid saydı.

Bir ölkədəki qanunvericilik və praktika şəxslərin gizlicə müşahidə olunmasına və izlənməsinə imkan verirsə, bu fakt tək başına şəxsi həyata potensial müdaxilə olaraq qiymətləndirilə bilər. Məsələn, bizim qanunvericiliyimizə görə, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cu maddəsi buna icazə verir. Amma ola bilsin ki, bu müdaxilə qanuni olsun.²²⁵

Burada onu bir daha qeyd edək ki, hüquqa müdaxilənin olması o mənaya gəlmir ki, burada hüquqa ziddiyət yaranır. Ola bilsin ki, müdaxilə qanunidir və hüquq pozuntusu da yaranmır. Lakin müdaxilənin olub-olmadığını müəyyən etmək bu nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir ki, ancaq müdaxilə olduqda araşdırmanın ikinci mərhələsinə keçilir və müdaxilənin qanuniliyi (hüquqiliyi) yoxlanılır. Əks halda, yəni əgər müdaxilə ümumiyyətlə yoxdursa, hər hansı hüquq pozuntusu ehtimalından söhbət gedə bilməz. Misal verək: İstanbula yay tətlinə gedərkən hava limanında təyyarəyə minmədən əvvəl sizdən müxtəlif paltarlarınızı (pencək kimi) çıxarmanızı, kəməv və ayaqqabınızı soyunmanızı, habelə, xüsusi rentgen cihazı içində dayanmanızı (bu rentgen üzərinizdə nələr olduğunuzu göstərdiyi kimi, dəqiqliklə bütün vücud xətlərinizi də göstərir)

²²² *Leander v. Sweden*, 26.03.1987, para. 59.

²²³ *Friedl v Austria*, Comm Rep 19.5.1994. para. 20

²²⁴ Ключевые идеи Европейской Конвенции по Правам человека, Публикация Совета Европы, 06.09.2007, с.43.

²²⁵ *Malone v. the United Kingdom*, 2.08.1984.

tələb edirlər. Bu, sərnəşinin xoşuna gəlməyən bir haldır. Burada şəxsi həyata müdaxilə olduğu qəbul edilə bilərmi? Əgər qəbul olunarsa, onda belə bir müdaxilənin legitim, zəruri və mütənasib olub-olmadığı araşdırılmalıdır.

Avropa Məhkəməsi demokratik cəmiyyətdə məxfi müşahidənin olmasını mümkün sayır. 9/11 hadisələri anti-terror tədbirləri adı altında bütün dünyada insan hüquqlarının inkişafına böyük zərbə vurmuşdur. Klass Almaniyaya qarşı qərarında AİHM bəyan etdi ki, terrorizm və xeyli inkişaf etmiş casusluq fəaliyyəti qarşısında dövlət demokratiyanı qorumaq naminə ancaq zəruri olduğu hallarda gizli müşahidə apara bilər.²²⁶ Lakin başqa bir qərarında AİHM qeyd edib ki, milli təhlükəsizliyin müdafiəsi naminə məxfi müşahidə sistemi, milli təhlükəsizliyin qorunması adı altında demokratiyaya xələl gətirə və ya onu məhv edə bilər.²²⁷ Lakin məsələyə belə sadə yanaşmaq olmaz, milli təhlükəsizlik səbəbi, şəxsi həyata müdaxilə etmək üçün səbəb təşkil edə bilər, amma bu müdaxilə hansı dərəcədə ola bilər, buna aydınlıq gətirilməlidir.

Bu işdə AİHM-nin presedent hüququ Klass işinə söykənir, lakin Məhkəmənin bu qərarı zənnimcə köhnədir və ehtiyaca cavab vermir. 1978 tarixli AİHM qərarı soyuq müharibənin qızıxdığı və casusluq fəaliyyətlərinin də yayıldığı dövrlərə rast gəlir. Bu qərara görə, məxfi müşahidə əməliyyatları üzərində məhkəmə nəzarəti arzu olunandır, lakin olmasa belə, bu fakt 8-ci maddənin pozuntusunu meydana gətirmir. Qeyd etdiyim kimi, AİHM-nin bu qərarını o zamanki siyasi konyektura nəzərə alınaraq qiymətləndirilməlidir. Bu məsələdə mütləq, müşahidə sistemindən sui-istifadə edilməyəcəyinə dair yetərli təminatlar olmalıdır. Daha sonrakı müxtəlif qərarlarında, telefon danışığının dinlənilməsi üçün AİHM məhkəmə orderinin şərt olduğunu müəyyən edib.²²⁸

Dövlətin belə müdaxilələrdə sahib olduğu mülahizə səlahiyyətinin dərəcəsi (margin of appreciation), əlbəttə ki, hədsiz ola bilməz.

Əhalinin siyahıya alınması sırasında şəxsiyyətə aid digər məsələlər də qeyd olunduğundan, bu da şəxsi həyata aid olur;

Barmaq izləri, fotoların alınması, sair bioloji identifikasiyalaşdırma metodları şəxsi həyata müdaxilə sayıla bilər, lakin cinayət istintaqı kontekstində aparıldıqda, belə müdaxilə legitim müdaxilə sayılmalıdır.

Tibbi məlumatların toplanması (sağlamlıq, keçirilən xəstəliklər, şikəstlik kimi),²²⁹

²²⁶ *Klass v. Germany*, 6.09.1978, para. 48

²²⁷ *Leander v. Sweden*, 26.03.1987, para. 60.

²²⁸ *Kruslin v. France*, judgment of 24.04.1990. *Huvig v. France*, 24.04.1990.

²²⁹ *I. v. Finland*, 17.07.2008, para. 38.

Şəxsi xərclərin müəyyən edilməsi (şəxsin aylıq qazancı, harda, nə qədər, kimə nə qədər pul xərclədiyini kimi);

Şəxsiyyət eyniləşdirməsi sistemi (müxtəlif identifikasiyaləşdırma məlumatları);

ABŞ-ə getmək üçün visa almaq istəyənlər bilir ki, müraciət edəndə xüsusi scannerlə barmaq izlərinin nümunəsi alınır. Bizdə hal-hazırda 16 yaşa çatdıqda şəxsiyyət vəsiqəsi verildəndə, barmaq izlərinin nümunəsi alınmır. Avropa ölkələrində də qayda eynidir. Lakin bunun mümkün olduğu haqqında artıq fikirlər irəli sürülür. Bütün vətəndaşların barmaq izlərinin kartotekasını toplamaq hüquqa uyğun sayıla bilərmi? Bu sualın cavabı “xeyr” olmalıdır. Məsələ burdadır ki, vəziyyətdən sui-istifadə etmək istəyən hakimiyyət orqanları, bir vətəndaşı cinayətlə şərləmək istəsələr, o vətəndaşa aid barmaq izlərinə əvvəlcədən sahib olarlarsa, saxta sübütları ortaya qoymaq onlar üçün xeyli asan olacaqdır.

Fiziki və mənəvi toxunulmazlıq məsələsi də şəxsi həyata aiddir (Kostello-Roberts v. the UK). Döyülmə, zorlamaya məruz qalma, hər halda şəxsi həyata müdaxilədir (eyni zamanda pis və ləyaqəti alçaldan rəftar da təşkil edir).

Şəxsin adı və soyadı məsələsi də buraya aiddir. Belə ki, ad və soyad seçimi və dəyişikliyi ilə bağlı qadağalar, AİHK-nın müvafiq məhdudlaşdırma standartlarına cavab verməlidir.

Qohumluq münasibətlərinin icrası və müəyyən edilməsi də, şəxsi həyata aid məsələ sayılır.²³⁰ Məsələn, şəxsin dövlət arxivlərindən öz keçmiş nəslə barədə məlumat istədikdə, bu şəxsi həyata aid məsələ olacaqdır.

Yenə şəxsi tibbi müayinəyə məcbur tutmaq şəxsi həyata müdaxilə sayıla bilər. Çünki ola bilər ki, sizin arzuunuza zidd olaraq, sağlamlığınızla əlaqədar məlumatlar başqaları tərəfindən bilinsin. Halbuki siz bunların gizli qalmasını istəyirsiniz. Lakin belə müdaxilə qanuni ola bilər, məsələn, sürücü vəsiqəsi almaq istəyən şəxsdən sağlamlıq arayışının tələb edilməsi kimi. Ümumiyyətlə tibbi müayinə şəxsin özünün sağlamlığı yaxud da bütövlükdə ictimai maraqların müdafiəsi üçün aparıldıqda, legitim müdaxilə sayılır.²³¹

Ailə həyatı anlayışı

İctimai və hüquqi dəyişmələrlə bir yerdə “ailə həyatı” anlayışı da genişləyib. “Şəxsi həyat” anlayışında olduğu kimi, burada da AİHM qəti bir an-

²³⁰ *Rasmussen v Denmark*, 25 November 1984, para.33.

²³¹ *Herczegfalvy v. Austria*, 24 Sep.1992.

layış istifadə etməyib, çünki müxtəlif cəmiyyətlərdə ailə münasibətləri, boşanma rejimləri, mədəni ənənələr də fərqli olur.

Hansı hallar ailə həyatı anlayışına daxil olacaq? Əlbəttə ki, burada valideyn və övladlar, qardaş-bacılar arasındakı münasibətlər, ər-arvad arasındakı münasibətlər birinci dərəcədə nəzərdə tutulur. Lakin bunu qeyd etməliyik ki, AİHM “yaxın qan bağı” və “rəsmi nigahın varlığı” meyarını tətbiq etmir, çünki bu “ailə həyatı” anlayışını xeyli daraldardı. Onun əvəzinə Məhkəmə “yaxın şəxsi münasibətlər” meyarından istifadə edir. Əlbəttə ki, yaxın qan bağı yaxud nigahın olduğu yerdə ailə həyatı da vardır. Lakin AİHM-nin qarşısına çıxarılan və mürəkkəblik təşkil edən işlər, Avropada ailəsi (doğulmuş uşağı ya da ana-atası) olan və deportasiya edilmək istənən immiqrantlarla bağlı olan işlərdir. Burada Məhkəmə əsas ona diqqət edirdi ki, hüququ pozulduğu iddia edən şəxsin niyyəti, sırf qanunu dolanıb Avropada qanunsuz yaşamağa davam etməkdirmi yoxsa o həqiqətən də bir ailə həyatı yaşayırdı?

Rəsmi nigah olmadan qadınla kişi bir yerdə yaşayırsa, bu daha çox “şəxsi həyat” kontekstində ələ alınır. Lakin belə cütlüyün ortaq övladları varsa və onlar bərabər yaşayırsa, rəsmi nigah olmasa belə, bu hal “ailə həyatı” kimi qiymətləndirilir.²³²

Qan qohumluğu, ortaq övlad və ya rəsmi nigah olmadan yaşanan münasibətlər ailə həyatı kontekstində ələ alınmır. Lakin “şəxsi həyata” aid edilə bilər.

Uşaqlarla ana-atası yaxud baba və nənəsi arasındakı münasibətlər də ailə həyatını təşkil edir. Hətta bunlar bir yerdə yaşamasalar belə.²³³ Rəsmi nigah olmasa belə, ana ilə uşağı arasındakı münasibət həmişə ailə həyatına aid olduğu halda, ata ilə uşaq arasındakı münasibət “şəxsi həyat” kontekstində ələ alınır. Hərçənd bu hal (ata ilə ana üçün tətbiq edilən əsas), 8-ci maddənin tətbiq məsələsində bir şeyi dəyişdirmir. Lakin *Boughanemi* işində AİHM hesab etdi ki, şəxsin nigahsız doğulan oğlu ilə arasındakı münasibət ailə həyatına aid məsələydi.²³⁴

Qeyd etdik ki, nigahsız doğulan uşaq ilə ana arasında dərhal ailə həyatı münasibətləri yaranır. Dövlətin bu məsələdə pozitiv öhdəliyi var: ailə həyatına hörmət prinsipi onu tələb edir ki, qanunvericilik və dövlətdaxili mexanizmlər uşağın ana ilə inteqrasiyasını təmin etsinlər.²³⁵

²³² *Johnston v. Ireland*, 18.12.1986.

²³³ *Berrehab v. the Netherlands*, 21.06.1988.

²³⁴ *Boughanemi v. France*, 24.04.1996.

²³⁵ *Marchx v Belgium*, 13.06.1979.

Kuzenlər, əmi yaxud bibilər ilə olan münasibətlərə gəldikdə, burada “yaxın şəxsi münasibətlər” axtarılmalıdır.²³⁶ Başqa bir sözlə, 2-3 ildən bir, xeyir və şər məclislərində bir-birini görən qohumlar arasında “ailə həyatı” münasibəti olduğunu soyuqqanlı Avropa xalqları qəbul etmirlər. Başqa sözlə, uzaq qan qohumluğu tək başına ailə həyatı anlayışına daxil olmur, gərək ki, faktiki yaxın əlaqələr də olsun.

Bəzi misallar verək. Valideynlərin boşandıqdan sonra atanın övladı ilə görüşməsində müxtəlif səbəblərlə əngəl əmələ gəlirsə, bu, ailə həyatına aid məsələ sayılacaq (məsələn, ana imkan vermir ki, ata övladını görsün, dövlət orqanları da atanın bu hüququnu təmin edə bilmirsə). Atası və anası ölən uşağı, əmisi öz himayədarlığına götürmək istəyirsə, lakin dövlət buna icazə vermirsə, bu da ailə həyatına aid bir məsələ sayılacaq.

Berrehab Mərakəş vətəndaşı idi. Niderlandda o rəsmi nigaha daxil oldu, lakin bəxti gətirmədiyini üçün qısa müddət sonra boşandı. Bundan sonra onun qızı doğuldu. İmmiqrant kimi yaşayış icazəsinin müddətini uzatmaq üçün o polisə müraciət etdikdə, onun müddəti uzadılmadı və Berrehab ölkədən çıxarıldı. Buna baxmayaraq qızına olan sevgi və istək (deportasiya olunmadan əvvəl o həftədə bir neçə dəfə qızı ilə görüşüb onunla manidar söhbətlər edirdi), onu vəkil vasitəsilə məhkəmədə iddia qaldırmağa vadar etdi. Nəhayətində işə baxan Komissiya və Məhkəmə belə qərara gəldilər ki, Berrehabın rəsmi nigaha daxil olması və onun qızının doğulması, qızı ilə zaman keçirməsi həqiqi ailə həyatı qurma niyyətinin olduğunu göstərirdi və xüsusilə özü və qızı arasındakı “həqiqi ailə həyatı” olduğu ilə razılaşıdı (deportasiya edilənə qədər). Nəticədə Berrehaba Niderland dövləti onun 8-ci maddə üzrə hüququnu pozduğuna görə kompensasiya ödəməli oldu.

Mənzil toxunulmazlığı və mənzilə hörmət

İnsanın sığındığı yerdə rahat tapması, ailəsi yaxud təkbaşına dinlənməsi həm şəxsi, həm də ailə həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu kimi, eyni zamanda, azadlıq hüququnun da bir təzahürüdür. Hər kəsin mənzili onun mini “qalasıdır” və şəxs də onu tələb edə bilər ki, bu qapalı dairəyə heç kəs müdaxilə edib onu narahat etməsin. Həqiqətən də, insanın şəxsi həyatının bir parçası olan mənzilinin toxunulmazlığına hörmət edilməsi, onun təbii hüquqlarından birisidir. İstər dünya qanunlarında, istər dini qaydalara görə, bir insanın evinə onun icazəsi olmadan girmək, baxmaq, qulaq asmaq, qısacası, hasarlanmış və kənar gözlərdən gizlədilmiş sahəyə hər hansı formada müdaxilə etmək qadağandır.

²³⁶ *Boyle v UK, No 16580/90 Comm Rep, 9.2.1993.*

Məsələyə belə şərh verdikdən sonra, nələrin mənzil sayıldığına toxunmalıyıq. Mənzil, dar mənada, insanın daimi yaşayış yerini ifadə edir. Buna görə də insanın daimi qeydiyyatda olduğu yer, əlbəttə, “mənzil” kimi ələ alınmalıdır. Lakin mənzil sözünün belə dar şəkildə ələ alınması, qorunmaq istənilən hüququn mahiyyətinə uyğun gəlmir. Mənzilin nə olduğunun müəyyən edilməsi üçün əvvəlcə qorunan hüququn mahiyyəti və niyə qorunduğunu müəyyən etməliyik.

İngilis dilində “privacy” sözü ilə ifadə edilən “şəxsi həyat” anlayışı sahibi tərəfindən gizli tutulmağa çalışıldığı halda toxunulmazdır. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, həm ailə həyatı, həm mənzil toxunulmazlığı, həm də yazışma sirri məhz bu gizliliyi və toxunulmazlığı təmin etməyə yönəlir. Məhz buna görə, şəxsi həyat gizlədilmək istənilmədiyində hüquq sahibi hər hansı iddia irəli sürmə haqqına sahib olmur.

Buna görə qanuni olaraq istifadə hüququ olan hər hansı bir daşınmazda insan müvəqqəti də olsa məskunlaşsa, mənzil toxunulmazlığı hüququndan istifadə etməlidir.²³⁷ Buraya aiddir bağ evləri, hoteldə qalınan otaqlar, kirada qalınan evlər, mülkiyyət hüququ ilə sahib olunan, lakin sahiblərin çox nadir qaldıqları evlər.²³⁸ Bu anlayışa sadıq qalan AİHM, çox düzgün bir yanaşma ilə ofislərin və iş yerlərinin də “mənzil” anlayışına daxil ola biləcəyinə qərar vermişdi. Daha əvvəl adını çəkdiyimiz Niemietz işində ixtisasca həmkarımız olan şəxsin ofisində axtarış aparılmışdı və o da yorulmaz ədalət keşikçisi kimi bu məsələni bütün milli instansiyaları keçdikdən sonra Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasına götürmüşdü. Komissiyadan sonra Məhkəmə də bu işə baxdı və məsələyə belə yanaşdı: bir insan öz şəxsi işlərini iş yerindən apara biləcəyi kimi, iş münasibətlərini də mənzilində qura bilər. Habelə iş yerindən şəxsi danışqlar apara biləcəyi kimi, orada şəxsi həyata aid əşyalar da saxlaya bilər; buna görə “mənzil” sözünün xidməti sahəni də əhatə edən şəkildə şərh edilməsi 8-ci maddənin predmet və məqsədinə uyğundur.

Lakin burdan belə başa düşmək düzgün olmaz ki, iş yeri həmişə mənzil kimi qəbul oluna bilər. Burada yuxarıda verdiyimiz meyarı nəzərdən qaçırmasaq, aydın olar ki, supermarketdə işləyən bir satıcı üçün onun iş yeri çətin ki, mənzil statusunda ələ alına bilsin.

Qaraçıların bir hissəsi köçəri həyat tərzini sürdüklərinə görə, fərqləndirilməyə məhkum qalırlar. AİHM qaraçı hüquqlarına qarşı da qayğıkeş anlayışla yaxınlaşdı və fərqləndirilmənin “mənzil” mahiyyətində olduğuna qərar verdi.

²³⁷ *Gillow v. the United Kingdom*, judgment of 24 Nov. 1986, para. 46. Bu işdə ərizəçi mülkiyyət hüququ ilə sahib olduğu evdə 19 ildə ki, yaşamırdı.

²³⁸ Ursula Kilkelly, *The Right for Private and Family Life*, Council of Europe Publications, s.19.

Mənzil toxunulmazlığına müdaxilə, bir qayda olaraq, təhlükəsizlik və polis tərəfindən axtarış zamanlarında həyata keçirilir. Bununla belə, mülkiyyətin dövlətləşdirilməsi, əcnəbilərin mülkiyyət hüququ ilə sahib olduqları mənzildə yaşamağa icazə verilməməsi, mənzilin daxilində olanlarının gizli şəkildə müşahidə edilməsi, mənzilə girişin qadağan edilməsi (məsələn, qəza şəraitində olduğu irəli sürülürək) hallarında da mənzil toxunulmazlığı hüququna müdaxilə edilmiş olar.

Avropa Məhkəməsi çox maraqlı bir qərarı ilə sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ilə mənzil toxunulmazlığı arasında əlaqə qurmuşdur.²³⁹ Məhkəmə ətraf mühitdəki rahatsız edici halları, səs-küy, üfunət, ictimai qaydanı pozan digər halları insanın öz mənzilində rahat yaşamasını əngəlləyici dərəcəyə çatması halında mənzil toxunulmazlığı hüququnun pozuntusu kimi saymışdır. Bununla belə bu cür hallarda hakimiyyət orqanlarının belə narahatçılığa qarşı atdığı addımlara baxılır və fərdin maraqları ilə ictimai maraq arasındakı tarazlığın qorunub-qorunmadığını yoxlayır.²⁴⁰ Lakin məsələ ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı olduqda, burada çirklənmənin növü və dərəcəsi, habelə, onun sağlamlığa göstərdiyi təsir də nəzərə alınır; burada sağlamlığa təsir mənzil toxunulmazlığına belə təsir göstərir ki, şəxs o evdə yaşamağa davam etməklə sağlamlığını təhlükə altına atır.

Ən son onu qeyd edək ki, daşınmaz üzərində mülkiyyət hüququna sahib olmaq, avtomatik olaraq onu mənzil kimi istifadə etməyə imkan tanımır, yeni orada yaşama hüququna haqq tanımır. Bu, xarici vətəndaşlar baxımından önəmlidir. Belə ki immiqrasiya siyasətinə uyğun olaraq, ölkədə daşınmaz əmlakı olan xarici vətəndaşlara yaşama hüququ verilib-verilməməsində dövlətlər geniş mülahizə səlahiyyətinə sahib olurlar.

Yazışma hüququna hörmət

İstər bu hüquq yazışma sirlinə, istərsə də yazışma hüququna hörmət kimi adlandırın, burada nəzərdə tutulan, bir insanın digərləri ilə kəsintisiz (birbaşa) və nəzarət olunmayan bir şəkildə, hər hansı formada əlaqə yaratma hüququdur.²⁴¹ Bu əlaqə telefonla, məktubla, internetlə, poçt, teleks və digər formalarda ola bilər. İndi çox populyar olan çat və mesajlaşma (bir qayda olaraq internet üzərindən aparılır) da bura daxildir. Hətta bunlara kodlanmış radioefir vasitəsilə olan əlaqəni də əlavə etmək mümkündür.

²³⁹ Lopez Ostra v. Spain, 09.12.1994.

²⁴⁰ Powell v. UK, 16.09.1996

²⁴¹ Kilkelly, s.19

Burada onu qeyd etməliyik ki, bu hüquqla qorunan əlaqənin məzmunundan daha çox, əlaqənin vasitələrinin və metodlarının toxunulmazlığıdır. Məsələyə belə yanaşma hakimiyyət orqanlarına imkan vermir ki, onlar telefon danışığının işgüzar həyata aid olduğunu irəli sürərək məsələnin həllində “şəxsi həyatın toxunulmazlığı” meyarlarının tətbiqini əngəlləsinlər.²⁴²

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, danışıqlar ofisdən aparılsa belə, bunlar yazışma sirrindən istifadə edirlər.

Məhkumlar da insandır, cinayət törətmiş olsalar belə. Təbii hüquqlara bunlar da sahibdir, yazışma sirri daxil olmaqla. Lakin Mirzə Sakitin şer yazma məsələsindən də bilirik ki, məhkumların o şəraitdə qələmə aldıkları mətnlər ədəbiyyat şedevri olduğuna görə həbsxana müdiriyyəti bunları böyük həvəslə oxuyur, bəyəndikləri şerlərdən də ayrılı bilmirlər, məhkuma qaytarmırlar və özlərində saxlayırlar. Buna haqq qazandırmaq olarmı? Məhkumların yazışmalarına aparılan belə bir müdaxilə, mahiyyətə hüquqa uyğundur, çünki belə müdaxilə ilə cinayətlərin qarşısının alınması məqsədi güdülür. Bununla belə məhkumları bəzi yazışmaları – yenə mahiyyətinə görə - tam bir gizlilikdən yararlanmalı və onlara baxılmamalıdır. Bəli təxmin etdiyiniz kimi bunlar vəkilə,²⁴³ ombudsmana,²⁴⁴ Avropa Məhkəməsinə, CPT-yə, hüquq müdafiə işi ilə məşğul olanlara yazılan yazılardır. Bunlar ona görə gizli qalmalıdır ki, qanunvericilik onsuzda məhkumlara bu şəxslərlə təkbəşinə və heç kimin müşahidə etmədiyi bir şəraitdə görüşməyə imkan verir. Məhkumun şikayətini həbsxana müdiriyyəti görsə, məhkumu sıxışdarması ehtimallı yüksəkdir. Bu səbəbə görə də vəkil, məhkəmə və ombudsman kimi qurumlarla olan yazışmanın sirri də qorunmalıdır. Əks halda məhkum öz vəkili ilə ya da ombudsmanla rahat əlaqə qura bilməyəcək, həbsxana müdiriyyəti tərəfindən təqibə və sair mənfi tədbirlərə məruz qala biləcək.

Yuxarıda sadaladığımız hallarda əgər hüquqa müdaxilə baş verərsə, bunun hüquqa uyğun sayılması üçün belə müdaxilələr Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinin 2-ci bəndində yer alan şərtlərə uyğun gəlməlidir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, 1966 tarixli BMT Vətəndaşlıq və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişə görə, şəxsi həyatla bağlı hüquqlara müdaxilə nəzərdə tutulmur; lakin Sazişin belə yanaşması təqdирə layiq olsa da həqiqəti və ehtiyacları əks etdirmir. AİHK yanaşması isə daha düzgün və ictimai tələbata da cavab verir.

²⁴² *A v. France*, judgment of 23 Nov. 1993

²⁴³ *Campbell v. UK*, judgment of 25 Mar. 1992. para. 48.

²⁴⁴ *Niedbala v. Poland*, judgment of 12 July 2000, para. 81.

Hüquq nə vaxt pozulmuş sayılır?

Yuxarıda izah etdiklərimiz şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun məzmunudur. Əlbəttə ki, bunlar bir misal idi və şəxsi həyat anlayışı da bunlarla məhdudlaşmır. Daha bir çox hal şəxsi həyata aiddir, ailə qəbiristanlığı məsələsi kimi. Bələdiyyə vətəndaşların öz həyatı sahələrində yaxınlarını basdırmağı qadağan edərsə, bu şəxsi və ailə həyata aid müdaxilə olmaqla bərabər, bunu AİHK 8-ci maddəsinin 2-ci bəndi ilə (sağlamlığı qorumaq üçün) haqlı saymaq mümkündür.

Beləliklə, baxılan işdə şəxsi həyata aid məsələ olduqdan sonra müdaxilənin olub olmadığı müəyyən edilməlidir. Çünki müdaxilə olmaya bilər. Ya da şəxsi həyatla bağlı olan məsələdə müdaxilə başqa bir hüquqa ola bilər, məsələn, mülkiyyət hüququna.

Buna görə digər hüquqlarda olduğu kimi ərizəçi müdaxilənin olduğunu əğlabatan dərəcədə isbat etməlidir.

Ümumiyyətlə, hüquqların pozuntusu məsələsini araşdıran beynəlxalq məhkəmələr hüquqi araşdırma prosesini 2 yerə bölürlər: birinci mərhələdə baxırlar ki, baxılan hadisə iddia edildiyi kimi o hüquqa aid məsələdirmi və o hüquqa müdaxilə baş veribmi? Məsələn, Tovuzun Yeddibuynuzlu kəndinin sakini onun həyatındakı toyuq hinində qanunsuz axtarış aparıldığını və bununla mənzil toxunulmazlığı hüququnun pozulduğunu iddia edərsə, burada ilkin araşdırılacaq şey budur ki, şəxs toyuqların yanında yaşaması da toyuq hini “mənzil” anlayışına daxil olacaqmı və polis orada axtarış aparması hüquqa müdaxilə sayılacaqmı? Bu araşdırmanın 1-ci mərhələsidir.

Əgər araşdırmanın 1-ci mərhələsində hüquqa müdaxilə olunduğu müəyyən edilsə, keçilir 2-ci mərhələyə. Müdaxilənin olması hələ ona dəlalət etmir ki, bu müdaxilə qanunsuz olub, hüquqa ziddir və Konvensiyanı pozub. 2-ci mərhələdə bu hallar araşdırılacaq:

1. müdaxilə legitim məqsəd daşıyıbmı?
2. yuxarıdakı legitim hallar varsa, bu müdaxiləni qanun da nəzərdə tuturmu?
3. müdaxilə demokratik cəmiyyətdə zəruridirmi?
4. müdaxilə yönəldiyi məqsədə nisbətən mütənasıbdirmi?

Yuxarıdakı sualları sıra ilə cavablamalısınız, sıranı da pozmaq olmaz. Əgər suallardan hər hansı birinə “yox” cavabı versəniz, müdaxilə hüquqa zidd sayılacaq.

AİHK-nın 8-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki:

2. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə hakimiyyət orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir.

Yuxarıda 4 mərhələ olaraq sadaladığımız şərtlər, məhz AİHK 8-ci maddəsinin 2-ci bəndin tələblərini əks etdirir.

Müdaxilənin legitim olması nəyi ifadə edir?

Bu xüsus, əslində AİHK-da tənzimlənən bir neçə hüquq baxımından ortaqdır. Əslində 6-cı, 8-ci, 9-cu, 10-cu və 11-ci maddələrdə göstərilən məhdudlaşdırma şərtləri, eyni olmasa da bir-birinə oxşardır. Bu fərqli maddələrdəki legitim məqsədlər də bir-birinə oxşayır, məsələn, “başqalarının hüquqlarının qorunması” kimi.

8-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan legitim məqsədlər bunlardır: milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, iqtisadi rifah, iğtişaş ya da cinayətlərin qarşısını almaq, əxlaq və sağlamlığı qorumaq, başqalarının hüquq və azadlıqlarını qorumaqdır. Başqa bir sözlə, bu məqsədlər üçün hakimiyyət orqanları yuxarıda izah etdiyimiz şəxsi həyata aid məsələlərə müdaxilə edə bilərlər. Necə ki, cənab Berrehabi Niderland hakimiyyət orqanları dövlətin iqtisadi rifahı məqsədi ilə deportasiya etmişdilər. Mənzildə aparılan axtarışlar da bir qayda olaraq cinayətlərin qarşısını almaq üçün aparılır. Təhlükəsizlik orqanlarının işçiləri də vətəndaşların mobil telefonlarını, əlbəttə, bekar olduqlarından dolayı deyil, milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə dinləyirlər. Habelə, valideynlərinin hər ikisinin əyyaş olduğu bir ailədə, uşağın onlardan zorla alınıb tərbiyə müəssisəsinə verilməsi, yenə əxlaqın qorunması kimi legitim məqsədlər güdür.

Müdaxilənin “qanunla nəzərdə tutulmuş” olması nə mənaya gəlir?

Müdaxilənin hüquqa uyğun olması üçün onun legitim səbəblərə söykənməsi kifayət deyildir. Habelə belə bir müdaxilə qanunla nəzərdə tutulmalıdır. Bu qanunla nəzərdə tutulma söhbəti, yenə 6-cı, 8-ci, 9-cu, 10-cu və 11-ci maddələrdə özünü biruzə verir. Bu şərt niyə tələb olunur? Bu əlavə təminatdır.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, bizim qanunvericilik baxımından “xoşa gəlməyən” formal qanun şərti bu məsələdə tələb olunur. Bu o deməkdir ki, parlament tərəfindən qanun adı ilə çıxarılan bir normativ-hüquqi akt yuxarıdakı legitim səbəbləri və hədlərini də göstərmək şərti ilə, belə bir müdaxiləni nəzərdə tutmalıdır. Bunun “təminat/qarantiya” funksiyası belə ortaya çıxır ki, icra

hakimiyyəti orqanları tez, gizli və sürətli qərar çıxarmaqla hüquqa qanunsuz şəkildə müdaxilə edə bilməsinlər.

Məsələn, məxfi müşahidə halları ilə bağlı olaraq AİHM bunun qanunla tənzimlənməsi və hədlərinin göstərilməsini tələb edir. İnzibati praktikaya əsaslanan bu cür fəaliyyət qanunun nəzərdə tutacağı qarantiyaları təmin etmir. Qanuna gəldikdə, qanun öz növbəsində dinlənilmənin hüdudu ilə yanaşı, hansı metodlarla dinlənmənin həyata keçiriləcəyini nəzərdə tutmalıdır. Çünki bunlar qanunda nəzərdə tutulmursa, demək, inzibati praktikaya buraxılıb, inzibati praktika da hər an dəyişə biləcəyi kimi, eyni zamanda, gizli qalır.

Avropa Məhkəməsi “qanunilik” prinsipindən yola çıxaraq bunu daha da təkmilləşdirib. Onu da qeyd edim ki, AİHM-nin aşağıda incələyəcəyimiz təfsir və presedenti, sadəcə qulağa xoş gələn bir düşüncə tərzidir. Texniki və elmi olaraq “hüquqi müəyyənlik və sabitlik” prinsiplərinin təbii nəticəsidir.

Binalarda aparılan axtarışlarla bağlı *Niemietz* işində AİHM məsələyə çox maraqlı şəkildə yanaşmış. Axtarışa dair məhkəmə orderinin olması, müdaxilənin legitimliyi üçün AİHM kifayət hesab etmir. Belə ki axtarışla bağlı qanunvericilikdə, hüquqa zidd axtarış aparılması ilə bağlı qanunda xüsusi təminatlar yer almalıdır ki, axtarış polis tərəfindən özbaşınalıqla aparılmasın. Habelə axtarışla bağlı order, “demokratik cəmiyyətdə zərurət” ölçüsünə uyğun gəlməlidir.

Qanundakı nəticənin öncədən görülməsinə bilməsi haqqında tələb

Bu şərti yaxşı qavramalıyıq, çünki bu meyarı AİHM bir çox işində tətbiq edir. Nəinki AİHM, bizim Konstitusiyaya Məhkəməsi də AİHM-nin bu meyarını tətbiq edir. Məsələn, 9 Yanvar 2009 tarixində dərc edilmiş AR KM Plenumunun qərarında bunu görə bilərsiniz. Həqiqətən də AİHM-nin yaratdığı bu qanunilik meyarı, hüquqi müəyyənlik prinsipi adına təqdirə layiqdir. Bu qədər tərifdən sonra indi isə bu prinsipi tədqiq edək.

Birincisi, qanun aid olduğu şəxslərə çatımlı olmalıdır. Habelə çatımlı (əldə oluna bilən) olması ilə yanaşı, aydın və dəqiq olmalıdır, qeyri-müəyyən ifadələrə yer verməməlidir, yaradacağı hüquqi nəticələr də müəyyən olmalıdır. Vətəndaş, şəraitdən asılı olaraq, müəyyən hərəkətlərin hansı nəticələrə səbəb ola biləcəyini öncədən görə bilməlidir. Buna “nəzərə alınma bilmə, öncədən görülmə bilmə” (**foreseeability requirement**) tələbi də deyilir.²⁴⁵ Məhkəmə haqlı olaraq qərar verib ki, hakimiyyət orqanına mülahizə səlahiyyəti tanıyan qanun, 8-ci maddəni pozması üçün, mülahizənin həcmi və onun həyata keçirilmə

²⁴⁵ *Andersson v. Sweden*, judgment of 25 Feb.1992, para. 75.

üsulları kifayət qədər aydın ifadə olunmalı ki, vətəndaşı özbaşınalığa qarşı qoruya bilsin.²⁴⁶ Bundan başqa, belə bir mülahizə səlahiyyəti üzərində məhkəmə nəzarəti mövcuddursa, bu da Konvensiyaya uyğunluğu təmin edə bilər. Həqiqətən də qanunun dili əgər qeyri-aydınsa, məsələn, qanunda “sağlamlığına təhlükə yaradan hallarda” kimi bir ifadə istifadə olunursa, lakin bu tədbir təsirli məhkəmə nəzarətinə tabedirsə, onda belə qanun tək başına şəxsi həyatın toxunulmazlığını pozucu mahiyyət daşıyır.

Məxfi müşahidə və telefon danışqlarının dinlənməsini tənzimləyən qanunlarda “öncədən görülə bilmə” tələbinə AİHM bir az fərqli yanaşır. Belə ki, şəxsdən gözləmək çətindir ki, o, hansı hallarda izləmə biləcəyini yaxud telefonunun dinləmə biləcəyini təxmin edə bilsin. Buna görə, belə qanunlar “kifayət qədər aydın olmalıdır ki, hakimiyyət orqanlarının hansı hallarda və hansı şərtlərdə şəxsi həyata və yazışma sirlirinə hörmət hüququna gizli və potensial olaraq təhlükəli müdaxiləyə əl ata biləcəkləri müəyyən olsun”.²⁴⁷ Habelə qanunların hakimiyyət orqanı tərəfindən sui-istifadəsinə qarşı təminatlar nəzərdə tutulmalıdır. Başqa bir qərarında Məhkəməyə görə, xüsusilə bu cür qanunlar dəqiq olmalı, müddəaları aydın və ətraflı olmalıdır.

Fransaya qarşı iki işdə – *Kruslin* və *Huvig* işlərində,²⁴⁸ Məhkəmə Fransanın telefonları dinləməyə icazə verən qanunvericiliyin AİHK-nın 8-ci maddəsinə görə “öncədən görülə bilmə” tələbinə uyğun olub olmadığını qiymətləndirdi. AİHM qərarlaşdırdı ki:

telefonları dinləmə və onlara başqa cür müdaxilə etmə, şəxsi həyata və yazışma sirlirinə ciddi müdaxilədir, buna görə də belə müdaxilə qanuna əsaslanmalı və kifayət qədər dəqiq və aydın olmalıdır. Texnologiyanın da getdikcə inkişaf etdiyini və dinləmənin də getdikcə yüngülləşdiyini nəzərə alanda, bu məsələdə aydın və müfəssəl qaydaların olması vacibdir.

Bu baxımdan AİHM belə bir qərara gəldi ki (inzibati praktika da daxil olmaqla), Fransa hüququ *hakimiyyət orqanlarına verilmiş mülahizə səlahiyyətinin icra edilməsinin həcmi və metodlarını ağılabatan aydınlıqla tənzim-ləmir...., beləliklə, cənab Kruslin demokratik cəmiyyətdə hüquqi dövlətin vətəndaşlara tanıdığı qorunma və təminatların minimum dərəcəsiindən faydalana bilməyib.*

²⁴⁶ *Olsson v. Sweden*, judgment of 24 March 1988, para. 62.

²⁴⁷ *Leander v. Sweden*, judgment of 26 March 1987, para.58.

²⁴⁸ *Huvig v. France*, judgment of 24 April 1990.

Müdaxilə demokratik cəmiyyətdə zəruridirmi?

Bu “zərurət” şərti 8-ci maddədə olduğu kimi, fikir və din azadlığı, habelə, ifadə, sərbəst toplaşma və birləşmə azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə hakimiyyət orqanları bir fəaliyyətə müdaxilə etdikdə, bu fəaliyyət bir insan hüququnun reallaşması olsun ya da yox – ola bilsin ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin icrası olsun – dövlət müdaxiləsi, güdülən məqsədə nail olma baxımından minimum dərəcədədə olmalıdır. Əlbəttə ki, bu minimumu müəyyən etmək, hadisədən hadisəyə görə dəyişəcək, amma vicdanlı bir hakimiyyət orqanı bu minimumu müəyyən etmədə çətinliyə düşməməlidir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası zərurətdən bəhs edəndə, hər hansı məcburiyyətdən yox, demokratik cəmiyyət baxımından zərurətdən bəhs edir. Burada “demokratik cəmiyyət” zərurətin müəyyən edilməsində bir meyardır. Belə ki “demokratik cəmiyyətdə zərurət”, “avtoritar cəmiyyətdə zərurət” anlayışından xeyli fərqlənir. Demokratik cəmiyyət azad cəmiyyəti ifadə edir, azad cəmiyyətdə də zərurət, insan hüququna mümkün olan minimum müdaxiləni nəzərdə tutur. ICCPR-də də məhdudlaşdırma ölçüləri göstəriləndə,²⁴⁹ zəruri (necessary) olanlardan bəhs edir, lakin orda “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olandan söz edilmir. Lakin bu o mənaya gəlmir ki, ICCPR demokratik zərurətdən başqa bir zərurəti, məsələn “despotik zərurəti” nəzərdə tutsun. Niyə? Ən azından ona görə ki, hüquq əleyhinə təfsir qadağası bunun əksini düşünməyə imkan vermir.

Konvensiya baxımından “zəruri” sözü “faydalı”, “ağlabatan” sözləri kimi geniş mənə daşımır, o , sözügedən müdaxilənin həyata keçirilməsi üçün “təxirə salınmaz sosial tələbatın” mövcudluğunu, habelə qarşıya qoyulan qanuni məqsədə mütənasibliyi nəzərdə tutur.

Görüldüyü kimi, mütənasiblik prinsipi özünü burda da biruzə verir. Mütənasiblik prinsipi belə tətbiq olunur: müdaxilənin məzmunu (dərəcəsi) və güdülən legitim məqsəd arasında ağlabatan ədalətli tarazlığın olub-olmadığına baxılmalıdır – bu tarazlıq yoxlaşmasında meyar, demokratik cəmiyyət prinsipləri və dəyərləridir. Güdülən legitim məqsəd hər halda ümumi marağa xidmət etməlidir.

AİHM-nin müxtəlif qərarlarında demokratik cəmiyyət dəyərləri kimi ən sıx misal çəkilənləri belə sadalamaq olar – dözümlülük və geniş fikirlilik. Bu

²⁴⁹ Şəxsi həyatın toxunulmazlığına müdaxilə baxımından ICCPR hər hansı bir məhdudlaşdırma imkanı və şərtlərini nəzərdə tutmur.

meyarlara “hüquqi dövlət prinsiplərini” də əlavə edə bilərik.²⁵⁰ Bu hüquqlıq meyarları, sadəcə şəxsi həyata müdaxilə baxımından deyil, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, habelə, fikir, din, ifadə, tolaşma və birləşmə azadlıqlarına olan müdaxilələr təhlil olunarkən tətbiq olunurlar.

Onu da qeyd edək ki, müdaxilə nə qədər çox geniş olsa, mütənəsibliyin olma ehtimalı da o dərəcədə azalacaqdır. Əlbəttə bu demək deyil ki, çox geniş müdaxilə heç vaxt mütənəsib tədbir sayılmayacaq, digər hallar və şərtlər – təxirəsalınmaz sosial tələbat kimi – müdaxiləyə haqq qazandıra bilər.

9. Fikir, vicdan və din azadlığı

Din bir, inanclar isə müxtəlifdir (Emmanuel Kant).

İnsanın sahib olduğu bir digər təbii hüquq - istədiyi dinə inanıb-inanmama sərbəstliyidir. İnsanlığın tarixi inkişafı onu göstərir ki, müxtəlif dinlərin yaranmasında, yayılmasında və yaşanmasında insanlıq ləyaqətinə bir çox ləkə yaxan hadisələr baş verib. Xeyli sayda zülm törədildiyi kimi, dini duyğu və inanclar sui-istifadə edilərək haqsız mənfəətlər əldə edilib. Digər tərəfdən Mao Tze Dun və Lenin, Stalin kimi insanlar da dindarları fiziki məhv etməyə məruz buraxıblar. Günümüzdə dini həyat və inanc, bir çox insanın həyatında vacib yer tutur və dini həyatın yoxluğu da o insanların həyatını mənasız edir. Digər tərəfdən, heç bir dinə inanmayan insanlar var, onlar üçün dini adətlərə və qaydalara məruz qalmaq da xeyli ağır və qəbul oluna bilməz bir hal olardı. Habelə bir dinə inanan insanı başqa dinə qulluq etməyə məcbur etmək də əsla qəbul olunacaq bir hal deyildir. Bütün bunlar isbat edir ki, inanc azadlığı, hər kəsin ehtiyacı və təminatı olan bir azadlıqdır.

İnanc azadlığı balans və təminat sistemi gətirir; burada hər kəsin inancları ola bilsin tamlıqla, yəni tam ölçüdə təmin edilməsə də əksəriyyətlə, geniş həcmdə təminat altına alınır. Başqa bir sözlə, insanlar öz inancları qorumaq bahasına, başqasının inancına da hörmət göstərilməsini qəbul edirlər. Yəhudilər çoxluqda olduqları ölkədə bir müsəlmanın dininə hörmətlə yanaşmalıydılar ki, bir gün onlardan birisi müsəlmanların arasında qaldıqda, onun dininə də hörmətlə yanaşsın. Eyni şey ateistlərlə dindarlar arasındakı münasibətlərə aiddir.

UDHR 18-ci maddəsində bu hüquq belə tənzimlənir:

Hər bir şəxs fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir; bu hüquqa öz dinini və etiqadını dəyişmək azadlığı və öz dininə və əqidəsinə təhsil, dua, dini ayin və mərasimlər

²⁵⁰ Əliyev, s.371

zamanı təklikdə və ya başqaları ilə birlikdə, aşkar və ya fərdi şəkildə etiqad etmək azadlığı daxildir.

ICCPR də eyni maddə nömrəsi altında (simvolik də olsa məqsədə uyğundur) bu hüququ daha ayrıntılı şəkildə belə tənzimləyir:

1. Hər bir insanın fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var. Bu hüquqa özünün seçdiyi dinə və əqidəyə malik olmaq, öz dininə və əqidəsinə istər təklikdə, istərsə də başqaları ilə birgə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, ibadətə, dini ayin və mərasimlərin icrasında və təlimdə etiqad bəsləmək azadlığı daxildir.
2. Heç kəs onun dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq və ya onları öz istəyi ilə qəbul etmək azadlığına xələl gətirən məcburiyyətə məruz qalmamalıdır.
3. Din, yaxud əqidə azadlığı yalnız qanunla qoyulmuş və ictimai təhlükəsizliyin, asayişin, sağlamlığın və əxlaqın, eləcə də başqa şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olduğu qədər məhdudlaşdırılmalıdır.

AİHK isə bu hüququ 9-cu maddədə tənzimləyir. Həmin maddəyə görə:

1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadət, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.
2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Diqqət edilsə, Sənədlərdəki maddə mətnlərinin tərkibləri bənzər olsa da, eyni deyildir. İnsan hüquqları nəzəriyyəsi isə buna belə bir qiymət verir: bu Sənədlər bir-birini tamamlayır və bunlardan biri şərh olunarkən digərlərinə istinad kimi müraciət etmək mümkündür. Səbəbini isə, dəyərli oxucular, siz artıq bilməlisiniz.

Bu hüquq “fikir, vicdan və din azadlığını” və daha konkret desək, öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığını, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadət, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığını təminat altına alma məqsədini güdür. Bununla belə, həm ICCPR, həm də AİHK bu hüququn məhdudlaşdırıla biləcəyini nəzərdə tutur. Bu baxımdan aşağıdakıların aydınlaşdırılması zərurət kəsb edir:

- “fikir, vicdan və din” nədir?
- hansı hallar “mütləq əqidə azadlığı”na qəsd təşkil edir?

- hansı hallar “dini əqidəni ya da inancı açıqlama azadlığının məhdudlaşdırılmasını təşkil edir?”²⁵¹
- tətbiq olunan məhdudlaşdırmanın haqlı olması; yəni onun legitim məqsəd daşması, qanunla nəzərdə tutulması və demokratik cəmiyyətdə zəruri olması nə mənaya gəlir?

Bu standartlar və struktur bilavasitə Konvensiyaların müvafiq maddələrin mətnindən irəli gəlir və bu, həm də AIHM-nin 9-cu maddə üzrə hər bir işi təhlil edərkən əməl etdiyi strukturdur. 9-cu maddə müvafiq milli hakimiyyət orqanları tərəfindən görülmüş ən müxtəlif tədbirlərə tətbiq edilə bilər. Lakin milli haki-miyyət orqanları tərəfindən görülmüş və etiraza səbəb olan tədbirləri müzakirə etməzdən və nəzərdən keçirməzdən əvvəl biz konkret məsələnin ümumiyyətlə əqidə məsələsi olub-olmadığını həll etməliyik. Belə ki, hakimiyyət orqanının müdaxilə etdiyi hadisə (fəaliyyət) fikir, vicdan və din azadlığına aid olmalıdır ki, bu azadlığın pozulub-pozulmadığından danışmaq mümkün olsun.

Hansı hallar və nələr fikir, vicdan və din azadlığına daxildir?

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi müxtəlif qərarlarında bu hüquq haqqında qeyd edir ki:

Din azadlığı, dindarların kimliyini və onların həyat haqqında anlayışını müəyyən edən həyati elementlərdən biridir, lakin bu həm atesitlər, aqnostiklər, skeptiklər və heç bir əqidəyə inanmayanlar üçün də olduqca dəyərlidir. Əsrlər boyunca qurbanlar vermə baha-sına formalaşmış demokratik cəmiyyətdən ayrılmaz olan plüralizm bundan asılıdır.²⁵²

Diqqət edilsə, AIHM öz yanaşmasında nələrin altına xətt çəkir və nəyi mühüm sayır:

1. belə əqidələr daşıyıcısı olan fərdlərin kimliyini müəyyən edir,
2. ənənəvi və qeyri-ənənəvi dinlər, habelə, qeyri-dini fikirlər bu anlayış çərçivəsinə daxildir,
3. həmin əqidələrə bərabər qaydada yanaşılmalıdır,
4. müxtəlif əqidələrə və bunların bir-birinə qarşı dözümlülük göstərilməlidir.

²⁵¹ Əfsuslar olsun ki, hər iki konvensiyanın azərbaycan dilindəki rəsmi tərcümələri səhvdir. Belə ki, ingilis dilindəki mətnə “to manifest one’s religion and belief”dən söhbət gedir. Rəsmi tərcümədə bu “din, yaxud əqidə azadlığı” (ICCPR-də) və “öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı” (AIHK-da) kimi göstərilib. Halbuki əqidə və etiqad azadlığına dövlət müdaxilə edə bilməz, bu məsələdə onun ümumiyyətlə qiymətləndirmə sərbəstliyi yoxdur. Müdaxilə əqidə ya da etiqada yox, bunların “manifest” yəni açıqlama metodlarına ola bilər.

²⁵² Kokkinakis v. Greece, 25.05.1993, para.31.

Köklü inançları və buna dayalı güclü hisləri əks etdirən əqidələri tanımaq və müdafiə etmək də vicdan və din azadlığına daxildir. Lakin bəzi əqidələrin vicdan və din azadlığı ilə qorunması üçün, bu əqidələr müəyyən standartlara cavab verməlidir. İndi xeyli sayda müxtəlif inanclara sahib yeni dini sekta və cərəyanlar yaranıb. Bu baxımdan nəzərdə tutulan “əqidə” hər hansı şəxsin malik olduğu əqidəni deyil, “müəyyən inam, ciddilik, bütövlük və mühümlük səviyyəsinə çatan baxışları” bildirir. Belə baxışlar həyatın əhəmiyyətli aspektləri ilə bağlı olmalıdır. AİHM-nə görə, müəyyən hərəkətin motivində sırf bəzi əqidələrin durması faktı hələ ki, bu hərəkətin vicdan və din azadlığından istifadə etməsinə kifayət etmir. Tərədilən hərəkət müəyyən şəxsin dini etiqadının və ya konkret dini etiqadın *vacib* tərkib hissəsi olmalıdır (qurban bayramında qoyun ya da inəyin kəsilməsi kimi).

Qanunlara itaətsizlik məsələsində dini vaciblərin irəli sürülməsi baxımından AİHM-nin yanaşması belədir ki, qəti və mübahisəsiz dini döqmaya əsaslanan motivlər üzür səbəbi sayıla bilər, məsələn yəhudilik və islamda olan donuz ətinin yeyilməmə halı kimi.²⁵³ Lakin bir dinin hökmünü şərh edib ordan dolayı nəticə və rəylər çıxararaq, şəxslər dövlət qanunlarına itaətsizlik edə bilməzlər. Belə hallara, məsələn, şəxsin vergi ödəməkdən yayınmasını göstərmək olar, - əgər şəxs hesab edir ki, onun ödəyəcəyi vergilər etiqad etdiyi dinin bəyən-mədiyi şeylərə xərclənir və buna görə vergi ödəmək istəmirsə, bu cür hərəkət vicdan və din azadlığının “şəmsiyyəsi” altına daxil olmayacaq.

Məhkəmə *Arrowsmith v. the UK* işində (12.10.1978) də nümayiş etdirdi ki, 9-cu maddə təkcə dini əqidələr deyil, həm də qeyri-dini əqidələri də qoruyur. O işdə ərizəçi xanım pasifist idi, hərbi çağırışçılar arasında ordunu tərk etməyə sövq edən vərəqələr payladığı üçün məhkum olunmuşdu. AİHM pasifizmi də dini əqidə kimi müəyyən etsə də, ərizəçinin əməlini inancın açıqlaması say-mayaraq bu işdə 9-cu maddənin pozuntusunu müəyyən etmədi.²⁵⁴

Fikir azadlığı mütləqdir, məhdudlaşdırıla bilməz

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, BMT sənədlərindən fərqli olaraq, AİHK fikir azadlığını vicdan və din azadlığı ilə bir yerdə ələ alıb. Burada iki məqama toxunmaq lazımdır. Fikir azadlığını, əlbəttə ki, vicdan və din azadlığından ayrı tutmaq mümkün deyildir. Çünki hər hansı dinə inanma yaxud inanma, təbii ki, bir fikrə əsaslanır. Lakin fikir, daxildə qalan bir şeydir və o ifadə edilmədikdən, xaricə yansımadıqdan sonra onun məhdudlaşdırılması mümkün olmadığı kimi,

²⁵³ Fərz edin ki hərbi xidmətdə olan bir qulluqçu, donuz ətli yeməklərə iştirak etməkdən imtina edir, buna görə də komandanlıq tərəfindən tənbeh olunur.

²⁵⁴ <http://www.hrcr.org/safrica/religion/Arrowsmith.html>

çox mənə da kəsb eləmir. Hərçənd bəzi fikirlərin heç kəs tərəfindən bilinməsini istəmirik, lakin belə fikirlərin sayı azdır. Məsələn, ola bilər ki, bir insan, işsizlik probleminin ən yaxşı həll yolu kimi, dünya əhalisinin 1/3-nin məhv edilməsində görür, lakin belə fikirlərinin başqaları tərəfindən bilinməsini arzu etməz. Lakin çoxumuz daşdıığımız fikirləri açıqlamağı, hətta bəzi fikirlərin açıqlamasından isə xüsusilə böyük bir həzz əldə edirik. Buna görə də, əslində, fikir həm vicdan, həm də ifadə azadlığının təməlini təşkil edir. Buna görə ICCPR, hər iki hüquq baxımından fikir azadlığını da əhatə edir.²⁵⁵

Fikir azadlığı xarici aləmə yansımadağı müddətcə məhdudlaşdırıla bilməz və ona müdaxilə də olunmamalıdır. Əsasən insanların fikrinə totalitar cəmiyyətlərdə müdaxilə edirlər. Məsələn, insanları inandırmağa çalışırlar ki, tək partiya sistemi insanlıq tarixində ən gözəl idarəetmə sistemidir ya da ki şəxsiyyətə sitayiş etmə milləti irəliyə götürən əsas amildir. Fikir azadlığının müdaxilə edilməzliyi eyni zamanda o mənaya gəlir ki, insanlar öz fikirlərini açıqlamağa məcbur edilə bilməz, məcbur edildikləri halda buna görə mənfi tədbirlərə məruz qoyula bilməzlər. Məsələn, şəxsin siyasi fikirlərini öyrənmək və buna görə onu dövlət qulluğundan azad etmək, fikir azadlığına hüquqa zidd müdaxilə təşkil edir. Lakin eyni şəxsin gedib bir siyasi partiya üzv olması, artıq onun fikrinin açıqlaması sayılır və obyektiv bir haldır, belə halda, məsələn, faşist partiyasına üzv olan şəxsi, dövlət qulluğundan çıxara bilərsiniz.²⁵⁶

AİHK-nın 9-cu maddəsinin 2-ci bəndində məhdudiyyətlər nəzərdə tutulur, lakin bu məhdudiyyətlər fikir azadlığına aid deyil, ancaq “öz dinini ya da inancını *açıqlama* azadlığına” aiddir. İnsanın daxili əqidəsinə müdaxilə yolverilməzdir, məsələn, onun başqa bir dinə keçməsi üçün yaxud dinini tərk etməsi üçün ona məcburi tələqlər etmək (məsələn, məcburi dini ya da ateizm dərsləri vasitəsilə) qadağandır. Müdaxilə oluna bilməsi və ya məhdudlaşdırılması mümkün olan, o daxili dini əqidənin xaricə yansımalarıdır, məsələn, zahiri ibadətlərdir. Yeziddən nifrət edə bilərsiniz, lakin hakimiyyət orqanları Məhərrəm ayının 10-cu günü ümumə açıq yerlərdə zəncir vurmağı qadağan edə bilər. Lakin Yeziddən nifrət etməyi ya da ki ondan xoşlanmağı heç kəs tələb edə yaxud qadağan edə bilməz. Qeyd etdiyimiz kimi, fikir azadlığı mütləqdir, ona ancaq totalitar və despotik dövlətlər müdaxilə edir.

²⁵⁵ ICCPR din azadlığı baxımından “thought”, ifadə azadlığı baxımından isə “opinion” anlayışını ehtiva edir. Hər ikisi dilimizə “fikir” kimi tərcümə olunur.

²⁵⁶ Dövlət qulluğunda tərəfsizliyi və obyektivliyi təmin etmək məqsədilə, bir çox dövlətdə dövlət qulluqçularının hər hansı siyasi partiya üzvü olmaları qadağandır. Demokratiya riyakarı olan dövlətlərdə isə belə qadağa olur, amma tətbiq olunmur, orada dövlət məmurluğunda qalmağın şərti, iqtidar partiyasının üzvü olmaqdır.

Dini əqidənin ifadə edilməsinin məhdudlaşdırılması

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, AİHK-nın 9-cu maddəsinin 2-ci bəndində “dini ya da inancı açıqlama azadlığının məhdudlaşdırılması” nəzərdə tutulur. Burada söhbət ondan gedir ki, hakimiyyət orqanları hansı hallarda dini və ya inancı açıqlama azadlığına müdaxilə edə bilər?

İnsan hüquqları pozuntularına dair iddialar tədqiq edildikdə əvvəlcə məsələnin konkret hüququn əhatə sahəsinə daxil olub-olmadığı müəyyən edilməli, sonra da bu hüquqa müdaxilə olub-olmadığı araşdırılmalıdır. Bəzi hallarda məsələnin o hüququn əhatə dairəsinə daxil olduğu açıqdır, bəzən isə müəyyən ola bilər. Məsələn, fərz edin ki, şəxsin hərbi xidmət sırasında məcburi tibbi müayinədən keçməsi tələb olunur və bunun üçün şəxsin paltarını tam soyunması istənilir; şəxs isə dini inancları səbəbilə paltarını çıxarmaqdan imtina edir. Belə halda məsələ din və vicdan azadlığına aid olacaqmı? Yoxsa şəxsin davranışı şəxsi həyatın toxunulmazlığı daxilindəmi ələ alınmalıdır? Avropa Məhkəməsi aşağıdakı halları din və inanc azadlığına müdaxilə kimi qiymətləndirib:

- Ruhani qismində hərəkət etməyə qadağa qoyulması (məsələn, deputat seçkilərində),
- Hərbi xidmətdən imtina etməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə,
- İcazə olmadan ibadət evi saxlamağa görə məsuliyyətə cəlb etmə,
- Müəyyən əqidələri ifadə etməyə görə vəzifədən azad etmə,
- İbadət evi üçün yer verilmə ərizəsinin rədd edilməsi,
- Kilsəni qeydiyyata almaqdan imtina etmə.

Dövlət orqanları müəyyən dini qrupları qeydiyyata almaqdan imtina etdikdə də bu məsələ ortaya çıxır. Lakin dini qruplara hüquqi şəxs statusu verilməsindən imtina özlüyündə məhdudlaşdırma sayılmır. Çünki hüquqi şəxs statusunun olmaması dini qrupun mövcudluğuna və funksiyalarına hökmən çətinlik yaratmır (yaratmamalıdır). Lakin dini etiqadın qarşısının alındığına dair sübutlar olarsa məhdudsiyyət vardır deməkdir. Bu məsələ Bessarbiya mitropolit kilsəsinin işində özünü biruzə vermişdi.

Müdaxiləyə nə vaxt haqq qazandırılmaq olar?

Məhkəmə məhdudsiyyətə haqq qazandırmağın mümkün olub-olmadığını və son nəticədə pozuntunun baş verib-vermədiyini 3 standart əsasında araşdırır:

1. legitim məqsədin olması,
2. tədbirin qanuniliyi (qanunla nəzərdə tutulması),
3. demokratik cəmiyyətdə zərurilik.

Müdaxilə legitim məqsəd daşmalıdır. Bu məqsədlər ictimai və ya şəxsi maraqları müdafiə edə bilər.

- İctimai asayiş maraqları
- İctimai qaydanın qorunması
- Sağlamlığın yaxud mənəviyyatın qorunması
- Digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi

Bu qanuni maraqların tam siyahısıdır. Diqqət edilsə, burada “milli təhlükəsizlik” və “iğtişaşların və cinayətlərin qarşısının alınması” yoxdur, halbuki, digər hüquqlar (ifadə və sərbəst toplaşma kimi) baxımından nəzərdə tutulur. Bu fərqi diqqətdən qaçırmamalıyıq; – bunun mənası odur ki, bu hüquqlar arasında din azadlığı ən az müdaxilə olunması azadlıq kimi qəbul olunmalıdır.

“Milli təhlükəsizlik” nədir və niyə din azadlığının məhdudlaşdırılmasında bir səbəb ola bilməz?

Diqqət etsəniz, AİHK-nın 9-cu maddəsində “milli təhlükəsizlik” nəzərdə tutulmur, hər nə qədər orada “ictimai asayiş və qayda” maraqları olsa da. Belə halda sual yaranmalıdır ki, milli təhlükəsizliyin bunlardan fərqi nədir?

Milli təhlükəsizlik, 2-ci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-da Truman prezidentliyi sırasında ortaya atılmış bir konsept idi, o vaxt da əsasən xarici təhlükəsizliyə yönəlirdi. Günümüzdə milli təhlükəsizlik, dövlətin xarici təhlükəsizliyi ilə yanaşı, iqtisadi təhlükəsizliyi və ölkədaxili ümumi təhlükəsizliyi də (ən azından) əhatə edir. Ölkənin siyasi rejim məsələləri də bura aiddir. Bunların yanında qida təhlükəsizliyi, səhiyyə və tədris kimi təhlükəsizlik cəhətləri də vardır.

Milli təhlükəsizlik, adından da bəlli olduğu kimi, milli səviyədə təhlükə törədə biləcək halları maraqlandırır. Bu təhlükələr, rejimə yönəlmiş təhlükələrdir və bunların (təhlükənin) belə olub olmadığını qiymətləndirmək, xeyli siyasi məsələdir. Eyni zamanda bu siyasi məsələ, xeyli qeyri-müəyyən məsələdir. Dövlətlər məsələnin milli təhlükəsizliyə dair olub olmadığını müəyyənləşdirmədə geniş mülahizə səlahiyyətinə sahib olur.

AİHM-nə gəldikdə, o “milli təhlükəsizlik” anlayışı məsələsinə toxunsa da, onun haqqında bir izahat vermir.

Belə olan halda, nəyə görə milli təhlükəsizlik anlayış olaraq din azadlığının məhdudlaşdırılmasında səbəb olaraq yer almayıb? Konvensiyanı hazırlayan Avropa ölkələri, din azadlığını az toxunula bilən hüquq saydıqları üçün, hakimiyyət orqanlarının siyasi motivlərlə din azadlığını məhdudlaşdırılmasını məqbul saymayıblar.

“Qanunla nəzərdə tutulma”

Din azadlığının məhdudlaşdırılması qanunla nəzərdə tutulmalıdır. Yəni istənilən məhdudsiyyət dəqiq və aydın olmalıdır. Dini əqidənin ifadəsini məhdudlaşdırmaq üçün əsas (baza) rolunu oynayan milli qanunvericilik çatımlı olmalıdır. Hər bir fərd öz dini əqidəsini ifadə etməyin nəticələrini öncədən görə bilməli, öz davranışını müvafiq surətdə tənzimləməlidir. İstənilən standart hüquqi mənbə, müvafiq ərazidə tətbiq edilən hüquq normaları ancaq çatımlı və dəqiq olduqda qanun kimi qəbul edilə bilər. Məhkəmə müxtəlif ərazilərdə qanunların müxtəlif ehtiyacları görə yarandığını nəzərə alaraq milli qanunvericiliyin dəqiqlik dərəcəsinin sənədin məzmunundan, əhatə etdiyi sahədən və ünvanlandığı şəxslərin sayından və statusundan asılı olduğunu qərara almışdı. Lakin qanunun əhatəli olması sui-istifadə üçün zəmin yaratmamalıdır.

“Demokratik cəmiyyətdə zərurilik”

Demokratik cəmiyyətdə zərurilik testi AİHK-nın 9-cu maddəsinin pozulub-pozulmadığı barədə qərar çıxarılmasında yekun və qəti analizdir. Bu test amillərin tarazlaşdırılması üçün aparılan balanslaşdırma testidir. Məhkəmə yoxlanışı zamanı ortaya çıxdı ki, “zəruri” anlayışı hər nə qədər “məcburi” mənasına gəlməsə də, eyni zamanda “faydalı, ağılabatan” da demək deyildir. Müdaxilənin zəruri olması üçün din azadlığının məhdudlaşdırılmasını tələb edən “kəskin, təxirəsalınmaz ictimai tələbat” (pressing social need) olmalıdır. Sonra isə ictimai tədbirin tələbat baxımından mütənasibliyi araşdırılmalıdır. Mütənasiblik, bütün hüquqların məhdudlaşdırılmasında orta q meyardır. Məhkəmə məhdudlaşdırma zamanı nəzərə alınmalıdır ki, “təxirəsalınmaz ictimai tələbat etiraz edilən tədbiri tələb edirmi”? Prozelitizm (dini təbliğat) standartını müəyyən etmiş iki iş Kokkinakis²⁵⁷ və Larissis²⁵⁸ işləridir. Yunanıstan qanunvericiliyi bir dində olan insanın başqa dində olan insana öz dinini təbliğ etməyini ümumiyyətlə qadağan edirdi və belə əmələ görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tuturdu. Birinci işdə “Yahova şahidləri” təriqətinin üzvü, ortodoks rahibin xanımını Yahova Şahidləri əqidəsinə çevirmək məqsədilə kitab oxuduğu üçün məhkum edilmişdi. Məhkəmə birinci işdə, din azadlığının şəxsin öz dinini başqa dindən olanlara təbliğ etməsinə icazə verib-vermədiyini, sonra isə həmin tədbirin “demokratik cəmiyyətdə zəruri olub-olmadığını” aydınlaşdırmalı idi. AİHM təbii olaraq hesab etdi ki, din azadlığı eyni zamanda dini təbliğ etmə hüququnu da tanıyır, əks halda 9-cu maddədə əks olunmuş “öz dinini və ya əqi-

²⁵⁷ Kokkinakis v.Greece, 25.05.1993, para.48.

²⁵⁸ Larissis v.Greece, 24.02.1998, para.51

dəsini dəyişmək azadlığı” kağız üzərində qalan mənasız mətn olardı. Kokkanikisin işində araşdırma zamanı isə məhkəmə dinin təbliğinin 2 formasına diqqət çəkdi – hüquqa uyğun olan (dinc, təzyiqli göstərmədən və başqa dinə hörmət göstərməklə) və hüquqa zidd olan təbliğ. Başqa bir sözlə, dinin təbliğ edilməsi mümkün olmaqla bərabər, o, hüquqa uyğun şəkildə, başqalarının əqidəsinə hörmətlə yanaşmaqla həyata keçirilməlidir. Kokkanikisin isə dinini təbliğ edərkən tətbiq etdiyi vasitələrdə bir problem görülmədi və Yunanıstan hakimiyyət orqanlarının tədbiri demokratik cəmiyyətdə zəruri hesab edilmədi.

Larissis isə hərbi qulluqçu idi. Bununla belə o, xidmətdə olduğu sırada dini təbliğatla məşğul idi. Bəzi hərbiçiləri və mülki şəxsləri Pentecostal kilsəsinə üzv etməyə cəhd etmişdi. Özü ilə bərabər 2 nəfər daha məsuliyyətə cəlb olundu, və 12 -14 ay arası azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məruz qaldılar, daha sonra bu cəzalar endirildi. AİHM hesab etdi ki, hərbi xidmət tələbləri orduda dini təbliği qadağan edə bilər və belə müdaxilə hüquqa zidd deyildir.²⁵⁹ Lakin mülki şəxslərə dini təbliğ etmənin qadağan edilməsi və cinayət məsuliyyətinə səbəb olması AİHM-nə görə 9-cu maddənin pozuntusu idi.

Dini təşkilatların tənzimlənməsi (qeydiyyatı) sistemi. İbadət yerləri

Demokratik cəmiyyətdə zərurilik testini tətbiq edərkən, AİHM-nin araşdırdığı digər məsələ dövlət orqanları tərəfindən ibadət yeri üçün icazə verilməsi məsələsi idi. Belə ki, həmin şəxslər əvvəllər icarəyə götürdükləri otağı toy və digər mərasimlər üçün istifadə etsələr də sonradan nazirə müraciət edərək həmin məkandan dini ayinlər və ibadətlər üçün istifadə etməyə icazə verməyi xahiş etmişlər. Lakin onların ərizəsinə ümumiyyətlə cavab verilməmişdi. Ərizəçilər də icazə gözlədikləri vaxtda oranı ibadət yeri kimi istifadə edirdilər, buna görə polis onlar haqqında cinayət işi qaldırdı, otağa giriş qapısını isə möhürlədi. Hökumətin dayandığı əsas arqument isə “ictimai qaydanı” müdafiə etmək, habelə, “ictimai təhlükəli” təriqətlərin təsirinə məruz qalanların hüquq və azadlıqlarının qorunması idi. Yəni onlar “demokratik cəmiyyətdə zərurilik” anlayışını irəli sürürdülər. AİHM isə müəyyən etdi ki, bu (qədər) müdaxilə “demokratik cəmiyyətdə zəruri” deyil. Məhkəmə bu işdə²⁶⁰ qərara aldı ki, “Konvensiya ilə təminat verilən din azadlığı hüququ, dini əqidələrin və ya həmin əqidələri ifadə etmək üçün istifadə edilən vasitələrin qanuniliyini müəyyən etmək məsələsində, dövlət hər hansı mülahizə sərbəstliyinə sahib deyildir.”

²⁵⁹ Qərarın xülasəsi üçün baxın: <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/425.html>

²⁶⁰ Manussaki and others v. Greece, 26.09.1996, para. 37

Kilsələrin və bu kimi dini təşkilatların mülkiyyəti

Müqəddəs monastırlar Yunanıstana qarşı²⁶¹ işdə ərizəçilər Konvensiyanın 9-cu və 11-ci maddələrində nəzərdə tutulan hüquqlarının pozulmasından şikayət edirdilər. Belə ki “Müqəddəs monastırların” əlində saxladığı xeyli torpaq var idi və yeni çıxarılan qanun bu torpaqların bir hissəsini dövlətə keçirirdi. Şikayətin səbəbi bu idi ki, etiraz edilən qanun “xristian aləminin sərvətlərini qorumaq” adı altında onları zəruri vasitələrdən məhrum edir və “zahidlik missiyalarını” həyata keçirməyə mane olur. AİHM şikayəti rədd etdi, çünki kənd təssərrüfatı torpaqları ilə zahidlik arasında heç bir əlaqə görmədi, beləliklə, o işdə din azadlığına müdaxilə edilməmişdi. Lakin AİHM mülkiyyət hüququna müdaxilənin olduğunu qəbul etdi.

Dövlət qulluqçularının din azdlığı

Dövlət qulluğu onu tələb edir ki, məmurlar öz işlərinin icrasında tərəfsiz və obyektiv davransınlar, habelə dini yox, dünyəvilik prinsiplərini və ictimai tələbatı rəhbər tutsunlar. Buna görə dövlət qulluqçularının dini əqidələrinə normal vətəndaşlara nisbətən bəzi məhdudiyətlər gətirmək mümkündür. Elə işlər var ki, orada müəyyən əqidələrə malik olmağa məhdudiyətlər qoyulur və həmin məhdudiyətləri AİHM qəbul edilən sayır. Məsələn, hakim anti-demokratik və qiyamçı əqidəyə sahibdirsə o, qulluqdan azad edilə bilər, bu da əsaslı sayıla bilər.

Lakin eyni zamanda AİHM müəyyən etdi ki, öz fikrini ifadə etməyə görə şəxsin işdən azad edilməsi 10-cu maddəyə ziddir. Belə ki, işçini sırf dini əqidələrə görə işdən azad etmək üçün tutarlı əsas yoxdursa (icra etdiyi işdə hər hansı nöqsan və qüsuraya yer vermirsə), habelə işə qəbul zamanı sözü gedən əqidələrə sahib olma qadağan olunmayıbsa, işdən çıxarma ya da sanksiya tətbiq etmə 9-cu maddəyə də zidd olacaq.

Əqidə əsasında hərbi xidmətdən imtina

Son dövrlərə qədər Konvensiya orqanları şəxsin dini və ya digər pasifist əqidələrinə görə hərbi xidmətdən imtina etmək hüququnu tanımaqdan imtina edirdilər. Lakin Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərdəki alternativ xidmət haqqında qanunvericilik bu mövqeni dəyişməyə başladı. AŞ NK də dini-fəlsəfi motivlərlə həqiqi hərbi xidmət keçmək istəməyən şəxslərə, alternativ hərbi

²⁶¹ Holy Monasteries v. Greece, 09.12.1994. Bu işdə ərizəçilər eyni zamanda mülkiyyət hüququnun pozuntusunu da iddia etmişdilər.

xidmət imkanı tanımağı məsləhət görür.²⁶² Tsirlis və Kouloumpas Yunanıstanın qarşı işdə (29.05.1997), ərizəçilər Yəhova şahidləri olduqları üçün, hərbi xidmətə getməmək üçün icazə istədilər lakin ala bilmədilər, hərbi çağırış üzrə uniforma geyməkdən imtina etdiklərinə görə də 4 il azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olundular. Sonradan bu cəza ləğv edildi lakin onlara kompensasiya ödənmədi. Bu işdə AİHM 5-ci maddənin pozulduğu müəyyən etdi.

Dini əqidələrin ifadə edilməsi və təhsil

Bu mözuda Konvensiya tələbi başqa olsa da, hakimlər müxtəlif işlərdə fərqli qərarlar veriblər. Məsələn, **Valsamis v. Greece** işində (18.12.1996) Yəhova şahidi olan ərizəçinin məktəbli qızı Viktoriya milli bayram günündə keçirilən hərbi paradada iştirak etməkdən imtina etmişdi, çünki Yəhova şahidləri etiqad olaraq müharibəyə iştirakı rədd edirlər. Buna görə o, bir gün məktəbdən uzaqlaşdırılmaqla cəzalandırıldı. Məhkəmə cəzanın yüngüllüyünü, paradın rəmzi olması və ərizəçilərin əqidələrinin həqiqətən də bununla təhqir olunacağına şübhə ilə yanaşaraq, ərizəni mahiyyətə rədd etmişdi. Belə ki, AİHM-nə görə ərizəçilərin din azadlığına dövlət tərəfindən müdaxilə edilməmişdi, məsələn Viktoriya pravoslav din dərslərindən azad edilmişdi. AİHM-nin bu rəyinə iki hakim əleyhə səs verdi. Həqiqətən də belə halda, üstəlik valideynlərin öz övladlarının dinini seçmədə üstünlük hüququnun olduğu da nəzərə alınsa, belə bir müdaxilənin nə legitim səbəblərə cavab verdiyinə, nə də ki, demokratik cəmiyyətdə zəruri olduğuna inanmaq çətindir. Valideynlərin uşaqların təlim-tədrisində (din təhsili daxil olmaqla) üstünlük hüququ, AİHM-nin 1-ci Protokolu ilə tanınır. Bu qərarla AİHM, pozuntunun xırda, tətbiq edilən tənbehin/cəzanın da xeyli yüngül olmasına görə belə bir qərar verdiyi güman edilir.

²⁶² Tekin Akıllıoğlu, İnsan Hakları, Ankara 1995, s.160.

10. Söz və ifadə azadlığı

a. Ümumi qeydlər

Peşman olmamaq üçün, danışmazdan əvvəl fikirləş (Sədi Şirazi).

Azad insanın ən vacib hüquqlarından birisi də, əlbəttə ki, öz fikirlərini bildirmə hüququdur. Bunun əksini düşünmək mümkün deyildir. Belə ki, insanı heyvandan ayıran əsas faktorlardan birincisi, onun fikir sahibi şüurlu varlıq olması və bu fikirləri açıqlama (danışma) qabiliyyətidir. Habelə insanın mənəvi və zehni inkişafı birbaşa onun danışa bilmə imkanına bağlıdır. İnsanın öz fikirlərini ifadə etməsi kiminsə icazəsinə bağlansa, yaxud o öz fikirlərinin izharına görə cəzalandırılsa, belə insanın inkişafı da, əlbəttə ki, zəifləmiş olar.

Söz və ifadə azadlığı insanın insan kimi inkişafı üçün şərt olduğu kimi, azad cəmiyyətin varlığı üçün də zəruri şərtidir. Azad cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərdən birisi budur ki, idarəçilər zorbalıqdan uzaq, insanların (xalqın) mənəfəti və rəyinə uyğun olaraq cəmiyyəti idarə edirlər, şəxsi mənəfət, despotluq və hakimiyyətdən sui-istifadəyə yol vermirlər. Lakin idarəçilər hakimiyyətdən sui-istifadə yoluna əl atsalar, bunun qarşısını almaq üçün belə halları aydınlığa çıxarmaq, bunları qınamaq və etiraz etmək zəruridir. Söz və ifadə azadlığı da məhz bu təminatlara xidmət edir. Tərədilən haqsızlığı dilə gətirmək və etiraz etmək imkanınız yoxdursa, bu cür haqsızlıqlarla başa çıxmaq mümkün deyildir. Bu səbəblə söz və ifadə azadlığı olmalı və qorunmalıdır; fikri ifadə etmək azadlığının müdafiəsi, demokratiyanın əsasını təşkil edir. Bu azadlıq ictimaiyyəti maraqlandıran məsələlər barədə müzakirələrə şərait yaradır və hər bir fərdin hərtərəfli inkişafını həvəsləndirir. Əksinə fikri ifadə etmək azadlığına məhdudiyətlərin qoyulması avtoritar və totalitar rejimlər üçün səciyyəvidir.

Söz və ifadə azadlığı, yaşamaq və azadlıq hüququndan sonra ən vacib azadlıqlardan biridir. Hətta o, fikir və din azadlığından da daha vacibdir, çünki ifadə azadlığı olmadan, fikir və din azadlığı çox məna kəsb edə bilmir.

Söz və ifadə azadlığı UDHR 19-cu maddəsində ələ alınır. Həmin maddəyə görə:

Hər kəsin fikir və ifadə azadlığına hüququ var; bu hüquq müdaxilə olmadan fikirlərə sahib olmaq, habelə, hər hansı KİV vasitəsilə və sərhədlərə bağlı olmadan məlumat və fikirlər (ideas) axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığını ehtiva edir.

ICCPR də “nömrə ənənəsinə” sadıq qalaraq bu hüququ UDHR kimi 19-cu maddədə tənzimləyib.²⁶³ Maddə mətni UDHR-in müvafiq maddə mətnindən daha genişdir:

Hər kəsin ifadə azadlığına hüququ vardır; bu hüquq sərhədlərə bağlı olmadan, istər sözlü şəkildə, istərsə də yazılı ya da çap şəklində, incəsənət formasında yaxud şəxsin seçimi üzrə başqa media vasitəsilə hər növ məlumat və fikirləri axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığını ehtiva edəcəkdir.

Diqqət edilsə, ICCPR mətnində ifadə azadlığının formaları göstərilib – sözlü, yazılı, çap şəklində yaxud incəsənət forması yaxud hər hansı media (radio, TV, musiqi, klip, reklam vs) vasitəsilə. Fəqət onu qeyd etməliyik ki, birincisi, bunları orda göstərməyə ehtiyac yox idi, ikincisi isə orada göstərilən açıqlama formaları misal kimi göstərilib və məhdud sayda deyildir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyanın 10-cu maddəsi BMT sənədlərinin müvafiq maddələrinə bənzəməklə bərabər, bir az fərqlidir. Orada radio və teleyayımın lisenziyalaşdırılması, habelə, məhdudlaşdırma imkanları da tənzimlənib. Maddənin mətni belədir:

- “1. Hər kəs öz fikrini azad ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına maneə olmur.
2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişanın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın yaxud mənəviyyatın qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məddudiyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər.”

b. Fikri ifadə etmək azadlığının əhəmiyyəti

Fikri ifadə etmək hüququ Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qorunan fikir və vicdan azadlığı, habelə, Konvensiyanın 11-ci maddəsi ilə qorunan yığıncaqlar və birləşmək azadlığı hüquqları ilə sıx əlaqədardır.

10-cu maddə ilə qorunan hüquqlar təkcə konkret məsələ barədə öz fikrini açıqlamaq hüququnu deyil, həm də məlumat əldə etmək və öz rəyində qalmaq hüququnu ehtiva edir. Bütün bunlar kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlə-

²⁶³ ICCPR-in 19-cu maddəsinin 1-ci bəndində fikir azadlığı ələ alınır. Fikir və ifadə azadlıqları bir-birindən asılı və bir-birinə bağlı azadlıqlardır, bu səbəblə UDHR və ICCPR-in tənzimləməsi, AIHK-nın tənzimlənməsindən daha isabətlidir.

dən, mətbuatın, televiziyanın, radionun, kitabların, jurnalların və s. vasitəsilə azad informasiyanın axımına imkan verən cəmiyyətin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Məhkəmə 10-cu maddə ilə bağlı ilkin dövrlərə aid qərarlarında demokratik cəmiyyətdə ifadə azadlığının vacibliyini daim vurğulayıb. Belə ki, *Handyside v. the UK* işdə (1976) Məhkəmə qərara aldı ki (qərarın 49-cu bəndi), ifadə azadlığı:

“demokratik cəmiyyətin mühüm dayaqlarından birini, habelə, onun tərəqqisinin və hər kəsin inkişafının əsas şərtlərindən birini təşkil edir”.

İfadə azadlığı siyasi proseslərdə mühüm əhəmiyyət daşıyan hüquqdur.²⁶⁴ İctimai maraq doğuran bütün məsələlər barədə müzakirə aparmaq hüququ ictimai həyatın bütün səviyyələrində hesabatlılığın təmin edilməsi baxımından önəmlidir. Siyasi nitq adlandırılan fikirlər, çıxışlar ifadə azadlığının əsasını təşkil edir, hərçənd ki, bu, fikrin ifadəsinin Konvensiya ilə qorunan yeganə növü deyil. Siyasi məsələlər barədə fikirlər, yüksək dərəcədə müdafiə tələb edir və Məhkəmə mətbuata və kütləvi informasiya vasitələrinə siyasətləri, habelə, siyasətçiləri tənqid etməkdə geniş imkanlar verir.

Demokratik cəmiyyətlərdə əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu hüquqa bəzi məhdudiyətlər qoyulmasına yol verilir. AİHK-nın 10-cu maddəsinin 1-ci bəndinin son cümləsi radioyayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoyulmasını nəzərdə tutur, lakin bu məhdudiyətə aid deyildir, məhdudiyətlər ikinci bənddə tənzimlənib.

2-ci bənd bəzi məhdudiyətlərə icazə verir ki, onlar müəyyən meyarlara uyğun olmalıdır, yəni qanunla nəzərdə tutulmalı, “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olmalı və 2-ci bənddə sadalanan legitim məqsədlərdən hər hansı birinə yönəlməlidir. Əgər ICCPR-in müvafiq 19-cu maddəsinə baxsaq görürük ki, orada da bənzər məhdudlaşdırma səbəbləri vardır. Bu legitim məqsədlər bunlardır (burada ona diqqət yetirin ki, AİHK-nın 6-cı, 8-ci, 9-cu və 11-ci maddələrindən fərqli olaraq, 10-cu maddədə göstərilən səbəblər daha genişdir, demək olar ki, sayca ən çox məhdudlaşdırma səbəbləri məhz ifadə azadlığı baxımından nəzərdə tutulub):

- milli təhlükəsizlik,
- ərazi bütövlüyünün qorunması (bu səbəb ICCPR-də yoxdur),
- ictimai asayiş maraqları,
- iğtişanın və ya cinayətin qarşısının alınması,
- sağlamlığın yaxud mənəviyyatın qorunması,

²⁶⁴ Bowman v. the UK, 19.02.1998, 42-ci bənd

- digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi,
- gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısının alınması (bu səbəb ICCPR-də yoxdur),
- ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyinin təmin edilməsi (bu səbəb ICCPR-də 14-cü maddədə nəzərdə tutulur).

2-ci bənddə qeyd edilənlər göstərir ki, məhdudiyətlərə bununla haqq qazandırmaq olar ki, ifadə azadlığı ondan irəli gələn “hüquq və vəzifələrlə” birlikdə həyata keçirilir.

Məhdudiyətə yol verilməsinin mümkünlüyü məsələsinin həllində AİHM dövlətlərə “qiymətləndirmə sərbəstliyi” tanıyır. Bu anlayış məhdudiyətin zəruri hesab edilib edilməməsi məsələsinin həllində dövlətlərə müəyyən dərəcədə sərbəstlik verir və bu zaman dövlətin vəziyyətini və ya konkret situasiyanı nəzərə almaq lazımdır. Bununla belə “qiymətləndirmə sərbəstliyi” (margin of appreciation) ifadə azadlığına qoyulan məhdudiyətləri Məhkəmənin yoxlamasına mane olmur, dövlətin gətirdiyi əsasların qiymətləndirmə sərbəstliyindən istifadə üçün yetərli olub-olmadığını həll etmək AİHM-nin öhdəsinə düşür.

Konvensiyanın 15-ci maddəsinə uyğun olaraq, müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı 10-cu maddə üzrə öhdəliklərdən geri çəkilməyə yol verilə bilər. Buna dair irəlindəki fəsillərdə xeyli geniş açıqlamalar vermişik.

c. İfadə azadlığı hüququna kimlər malik ola bilərlər?

İfadə azadlığı hüququna həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər malikdirlər. Məsələn, kabel televiziya proqramlarını yayımlamaq istəyən kabel televiziya şirkəti,²⁶⁵ iğtişaşlar barədə çəkilmiş kadrların cinayət məhkəmə araşdırması məqsədləri üçün təqdim edilməsi barədə qərara etiraz edən dövlət yayım kanalı²⁶⁶ və çoxsaylı hücumların hədəfi olmuş qəzet²⁶⁷ ifadə azadlığı hüququna istinad etmişdilər. Məlumatların yayılması vasitələrinə malik olanlar da, hətta, özləri müvafiq rəylərlə razılaşmasalar və ya informasiyanın mənbəyi özləri olmasalar belə, bu hüquqa istinad edə bilərlər.

Rəyləri ifadə edən, habelə, dərc edən və ya yayımlayan fərdlər də ifadə azadlığı hüququna istinad edə bilərlər. Məsələn, jurnalist və qəzet sahibi, birincinin yazdığı və ikincinin dərc etdiyi məqaləyə görə cinayət qanunvericiliyi əsasında böhtanda ittiham olunursa, onların hər ikisi ifadə azadlığı hüququnun pozulduğunu iddia edə bilərlər.

²⁶⁵ Autronik AG v. Swizerland, 22.05.1990.

²⁶⁶ BBC v. the UK, 18.01.1996.

²⁶⁷ “Özgür Gündəm” v. Türkiyə, 16.03.2000.

d. İfadə azadlığı hüququnun əhatə dairəsi

Avropa Məhkəməsi, Konvensiyada nəzərdə tutulan ifadə azadlığı hüququ-
nu bütün rəy və məlumatları müdafiə edən hüquq kimi şərh edib. Yəni buraya
siyasi fikirlər, şəxsi fikirlər, ictimai həyatla bağlı fikirlər, hətta, kommersiya
mahiyətli fikirlər²⁶⁸ daxil olacaq. AİHM 5 Mart 2009 tarixində verdiyi yeni
qərarla reklam fotoqraflarının da ifadə azadlığı ilə əhatə olunduğunu bir daha
qeyd etdi.²⁶⁹ Bu işdə avto-yarışçı Şumaxerin şəkli siqaret qutusunun üstündə
göstəriləyənə görə ərizəçi 30.000 evroya yaxın cərimə olunmuşdu. Avropa
Məhkəməsi ifadə azadlığına müdaxilənin olduğuna, lakin müdaxilənin legitim
səbəbə dayandığına və demokratik cəmiyyətdə zəruri və mütənasib olduğuna
qərar vermişdi.

Lakin bu hüquq Konvensiyanın 17-ci maddəsinə zidd olaraq²⁷⁰ Konven-
siya ilə qorunan hüquq və azadlıqları ləğv etmək və ya onları Konvensiyada
nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırmaq məqsədi daşıyan fikirlərin
ifadə edilməsi hüququna icazə vermir. Məsələn, ifadə edilməsi 17-ci maddə ilə
qadağan olunan fikir növlərinə “nasizm” dəyərlərini tərifləyən fikirlər, yəhudi-
lərin məhvi barədə tarixi faktları təhrif etməyə cəhd göstərən (bax: Lejidu və
İsorni Fransaya qarşı iş üzrə qərar, 1998) və ya irqi nifrətə təhrik edən mate-
riallar (bax: Qlimmerveen və Hagenbeek Niderlanda qarşı iş üzrə qərar) aiddir.

İfadə azadlığı təkcə hökumətlər və digər şəxslər üçün neytral və ya rəğbət-
lə qarşılanan fikirlərin deyil, həm də dövlətə və ya əhalinin hər hansı təbəqəsinə
qarşı yönələn aqressiv, heyrətləndirən, şok edici və ya narahatlıq doğuran
fikirlərin ifadəsini də müdafiə edir (baxın: Handyside v. the UK, 1976). Belə-
liklə, dövlətin bəyənmədiyi məlumat və ya rəylər, əgər Konvensiyanın 17-ci
maddəsi ilə qadağan olunmayıbsa, 10-cu maddənin təsir dairəsinə düşür.

İfadə azadlığı, fikirlərin ifadə olunma vasitələrinin bütün növlərini, məsə-
lən, rəsmlər, kitablar, filmlər, radio müsahibələrindəki bəyanatlar və məlumat
broşuralarını əhatə edir. İncəsənət, kommersiya və siyasi xarakter daşıyan, eləcə
də ictimaiyyət üçün maraq doğuran fikirlərin ifadəsini müdafiə edir.

Rəsm əsərlərinin sərgilənməsi ilə bağlı AİHM-nin qərara bağladığı bir iş
var: **Müller İsveçrəyə qarşı** (1988). Bu işdə ərizəçi incəsənət adamı olan

²⁶⁸ Markt Intern Verlag GmbH and Klaus Beermann v. Germany, 20.11.1989.

²⁶⁹ Hachette Filipacchi Presse Automobile and Dupuy v. France (application no. 13353/05), 05.03.2009.

²⁷⁰ AİHK-nın 17-ci maddəsi hüquq əleyhinə şərh qadağasını gətirir; başqa bir sözlə, ifadə azadlığından
elə istifadə etmək olmaz ki, bununla Konvensiyada göstərilən digər hüquqların, şəxsi həyata hörmət
kimi, məhdudlaşdırılsın.

rəssamıdır. Müller və onun rəsm əsərləri sərgisinin doqquz təşkilatçısı ədəbsiz materialları yaymaqda təqsirli bilinmişdirlər. AİHM qərara aldı ki, ərizəçilər “şübhəsiz ki, ifadə azadlığı hüququnu həyata keçirmişdilər: birinci ərizəçi bunu rəsmlər çəkməklə və sonra sözügedən əsərləri nümayiş etdirməklə, digər doqquz nəfər isə ona əsərlərini ictimaiyyətə göstərmək imkanı yaratmaqla etmişdilər”. AİHM qeyd etdi ki, baxmayaraq ki, 10-cu maddədə fikri incəsənət əsəri vasitəsilə ifadə etməyin müxtəlif formaları arasında fərq qoymur, o, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı çərçivəsində dolayısı ilə incəsənət əsərlərini də ehtiva edir. Bu maddə mədəni, siyasi və ictimai informasiyanın açıq mübadiləsində iştirak etmək imkanını təqdim edir. 10-cu maddənin 1-ci bəndində “radioyayım, televiziya və kinomatoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoyulması” barədə aydın normanın nəzərdə tutulması da bunu təsdiq edir. Belə ki, sonuncuların fəaliyyətləri incəsənət materiallarına da şamil olunur.

Bundan başqa, AİHM qərara aldı ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında BMT Paktının 19-cu maddəsinin 2-ci bəndi də bunu təsdiq edir: orada xüsusi olaraq qeyd edilir ki, məlumat və ideyaların ifadə edilməsi azadlığı onların sənət əsəri formasında ifadə edilməsinə də şamil olunur.

e. İfadə üsulları

10-cu maddə təkcə fikir və informasiyanın məzmununu deyil, həm də onların çatdırılma üsullarını müdafiə edir. Bunun səbəbi odur ki, fikir və ya informasiyanın çatdırılması üsullarına müdaxilə məlumatları almaq və yaymaq hüququna açıq-aydın müdaxilə təşkil edir²⁷¹. Beləliklə, bu maddə mətbuata, kitablara, filmlərə, sənət əsərlərinə, radio və televiziya verlişlərinə və əlbəttə ki, həm də internetə şamil olunur. O, həmçinin, əmək fəaliyyəti kontekstində, o cümlədən, mülki qulluqçuların əmək fəaliyyətinin kontekstində rəylərin ifadəsini əhatə edir.²⁷²

f. Öz rəyində qalmaq və informasiya azadlığı

İfadə azadlığı fikri ifadə etməmək hüququnu da doğurur. Habelə fikri ifadə etmək azadlığına “öz rəyində qalmaq azadlığı” daxildir. Öz rəyinə malik olmaq, şübhəsiz ki, həmin rəyin ifadə edilməsi üçün ilkin şərtədir, lakin özlüyündə hələ fikrin “ifadəsi” deyil (bax: Bartold Almaniyaya qarşı iş üzrə qərar, 1985).²⁷³ O, şəxsləri onların malik olduqları rəyin mənfi nəticələrindən qoruyur

²⁷¹ Autronic AG v. Swizerland, 22.05.1990, para. 47.

²⁷² Vogt v. Germany, 26.09.1995.

²⁷³ Barthold v. Germany, 25.03.1985, para. 55.

(əvvəllər həmin fikirlərin açıq ifadə edilməsinin mənfəi nəticələrə səbəb olduğunu nəzərə alaraq) və neqativ azadlıq onları malik olduqları rəyləri açıq bildirməyə məcbur olunmaqdan müdafiə edir.

10-cu maddədə məlumat almaq və yaymaq hüququndan danışılır. Məlumat almaq hüququ, əsasən məlumatı təqdim edənün könüllü istəyi olduğu hallarda nəzərdə tutulur. Köhnə presedent hüququna görə, məsələn, hökumət idarəsindən məlumat almaq hüququnu vermirdi (bax: Qaskin Birləşmiş Krallığa qarşı, Leander İsveçə qarşı üzrə qərar). Daha sonra 2009-cu ildə Macarıstana qarşı verilən bir qərarla AİHM bu rəyini dəyişdi. Həmin işdə QHT-lərdən biri qəzet Konstitusiyaya Məhkəməsinə bir deputat tərəfindən verilən sorğunun sürətini KM-dən almaq istədi lakin nail ola bilmədi. AİHM bu işdə köhnə presedent hüququnu yenidən nəzərdən keçirdi və dəyişdi. Beləliklə mətbuat, televiziya və istənilən digər informasiya vasitələri məlumat almaq hüququnun reallaşmasında vacib faktorlardır. Məhkəmə bildirib ki, demokratik cəmiyyətdə informasiyanın çatdırılmasında mətbuat çox mühüm rol oynayır və ictimaiyyət, öz növbəsində, həmin informasiyanı almaq hüququna malikdir (baxın: "Sunday Times" Birləşmiş Krallığa qarşı (№ 1) iş üzrə qərar, 1979, 65-ci bənd).

Leander İsveçə qarşı işdə (1987) ərizəçi gediş-gəlişə məhdudiyət qoyulan hərbi zonanın qonşuluğunda yerləşən hərbi dəniz muzeyində mütəxəssis vəzifəsini tutmaq üçün müraciət etmişdi. Təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı onun barəsindəki şəxsi məlumatlar yoxlandıqdan sonra ərizəçini muzeydə iş götürməkdən imtina etdilər. Ərizəçi təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı onun iş götürülməsindən imtinanın səbəblərini öyrənmək üçün müvafiq hərbi dəniz orqanlarına müraciət etdi. Onun müraciəti təmin edilmədi. Ərizəçi Məhkəmə qarşısında iddia etdi ki, bu, onun özü barəsində məlumatları almaq hüququnu pozub.

Məhkəmə qərara aldı ki, 10-cu maddə şəxsə başqalarının öz istəkləri əsasında və ya müraciət edildiyi halda könüllü surətdə verə biləcəkləri informasiyanı almaq hüququnu məhdudlaşdırmağı dövlətə qadağan edir. O, fərdi təşəbbüsü əsasında, onun barəsindəki informasiyanın yer aldığı reyestrdəki məlumatlarla tanış olmaq hüququnu vermir, eləcə də dövlətin üzərinə bu cür informasiyanı fərdə təqdim etmək vəzifəsi qoymur.

Gaskin Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (1989) ərizəçi yetim olub xüsusi baxım evində böyümüşdü. O, yerli tərbiyə orqanının etinasızlığı ilə bağlı məhkəmədə iş qaldıraraq iddia etmişdir ki, dövlət himayəsində olduğu müddətdə ona qarşı pis rəftara yol verilib. O, yerli hakimiyyət orqanındakı

məlumatların açıqlanmasını istəyirdi. Onun tələbi rədd edildi. Ərizəçi iddia etdi ki, bu imtina onun informasiya azadlığı hüququnu pozub.

AİHM bu işdə qərara aldı ki, məlumatı alma azadlığı əsasən elə informasiyanın alınmasını məhdudlaşdırmağı dövlətə qadağan edir ki, başqa şəxslər həmin informasiyanı ona vermək istəyirlər və yaxud vermək istəyə bilirlər. Bu azadlıq hər hansı şəxsin istədiyi məlumatın ona verilməsi ilə bağlı dövlətin üzərinə hər hansı öhdəlik qoymur.

g. Şəxsi həyata aid məlumatlar ifadə azadlığı ilə əhatə olunurmu?

İfadə azadlığı, şəxsin seksual oriyentasiyası barədə fikirlərin ifadə edilməsini əhatə etmir. AİHM bildirib ki, bu, “məhiyyətə insan şəxsiyyəti ilə bağlı şəxsi rəyin ifadə edilməsidir” və 10-cu maddənin təsir dairəsindən kənarıdır (baxın: Smith və Qredi Birləşmiş Krallığa qarşı iş üzrə qərar, 1999, 127-ci bənd). Şəxsi həyat başqa bir hüquqla, o cümlədən, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8-ci maddəsi ilə qorunur.

h. Siyasi və ictimai maraq doğuran fikirlər

AİHM Konvensiyanın 10-cu maddəsini siyasi fikirləri, yəni hökumət qurumları, siyasətləri və siyasətçiləri barədə (istər yerli, istərsə də milli və ya beynəlxalq səviyyələrdə) deyilən fikirləri qoruyan maddə kimi şərh etməyə meyllidir (baxın: Kastells İspaniyaya qarşı (1992), İncal Türkiyəyə qarşı (1998) və Ceylan Türkiyəyə qarşı (1999) iş üzrə qərarlar). İctimai maraq doğuran nitqlər də yüksək dərəcədə müdafiə hüququna malikdir. Buna görə də dövlət orqanları hökumətə və siyasətçilərə qarşı tənqidlərin boğulmasına haqq qazandıрмаq üçün olduqca inandırıcı dəlillər gətirməlidirlər. Məhkəmə təsdiq edib ki, hətta hökumətin siyasətinə çox sərt hücumlar 10-cu maddə ilə qorunur və əgər bu cür fikirlərdə zorakılığa təhrikin olması sübuta yetirilməyibsə, onlar adətən məhdudlaşdırıla bilməz.

Siyasətçilərin tənqidinin dərinliyi və həcmi, digər mülki şəxslərə qarşı olan tənqiddən daha geniş olmalıdır. Bununla siyasətçilərin üzərində ictimai nəzarət güclənir və bu da demokratiya və azadlığın qorunmasına xidmət edir. AİHM-nə görə, mücərrəd formada hökumət qurumlarının tənqidinin həddi isə siyasətçiləri tənqid həddindən daha genişdir. Buna görə Daxili İşlər Nazirliyi haqqında deyilən tənqidi fikirlərə görə nazirin məhkəmədə iddia qaldırması və məhkəmənin də nazirin iddiasını təmin etməsi, ifadə azadlığına hüquqa zidd müdaxiləni təşkil edəcəkdir.

Bir misal: Avstriyalı jurnalist Lingens, ölkənin kanslerini tənqid etmişdi, amma bu tənqidi fikirlərində kansler haqqında “mənaiviyyatsız” və “ləya-qətsizdir” sözlərindən istifadə etmişdi. Kansler Lingensi məhkəməyə verdi və Lingens diffamasiyaya görə məsuliyyətə cəlb edildi. Sonradan yorulmaz Lingens işi AİHM-nə göndərdi. AİHM-nə görə, siyasətçilərin bütün sözləri və əməlləri cəmiyyətə açıqdır və onlar siyasi həyata daxil olanda bunu bilərək daxil olurlar, buna görə özlərinə qarşı deyilən tənqidi fikirlərə artıq dərəcədə dözümlülük nümayiş etdirməlidirlər.²⁷⁴ Buna görə də həmin işdə Avstriyanın AİHK-nın 10-cu maddəsini pozduğuna dair qərar qəbul edildi.

İctimai maraq doğuran fikirlərin ifadəsinə gəldikdə, bunlar da xüsusi olaraq qorunmalıdır. Yerli, milli və beynəlxalq problemlərin müzakirəsi, ictimai fayda təmin edirsə, məhdudlaşdırılmamalıdır.

i. Mətbuatın və kütləvi informasiya vasitələrinin rolu

Müasir demokratiyaların bir tələbi də, idarəetmənin şəffaf olmasıdır. Məhz şəffaflyq, ictimai nəzarət üçün birinci dərəcəli əvəz olunmaz vasitədir. Şəffaflyqın təmin edilməsində vacib bir faktor da əlbətdə ki media qurumlarıdır. Media qurumlarıdır ki, paytaxt Bakıda nələrin baş verdiyini uzaq Şəmkirdə yaşayan vətəndaşa çatdıran və ictimai rəyin formalaşmasına əhəmmiyyətli təsir göstərir. Məlumat və rəylərin yayılmasında mətbuat mühüm rol oynayır, bu, xüsusilə siyasi sahəyə aiddir. Məlumat, ideya və rəylərin, xüsusən siyasi fikirlərin, habelə, ictimai maraq doğuran fikirlərin çatdırılmasında Məhkəmə KİV-lərin rolunu xüsusi vurğulayıb. Onların ifadə azadlıqlarını həyata keçirmək hüquqlarının qorunması faktları, həm də rəyləri əhatə edir.²⁷⁵

Fressoz və Ruaye Fransaya qarşı işdə (1999) AİHM Avropa cəmiyyətinə bunları bəyan etdi: mətbuatın mühüm rola malik olduğuna görə mətbuat azadlığına müdaxilə Konvensiyanın 10-cu maddəsinə uyğun ola bilməz, yalnız mühüm ictimai maraqlarla buna haqq qazandırılan hallar istisna təşkil edir.

AİHM bildirib ki, mətbuat azadlığı həm də cəmiyyəti siyasi liderlərin ideyalarını və mövqelərini öyrənməyə və onların barəsində təsəvvür yaratmağa imkan verən ən mükəmməl alətlə təchiz edir. KİV-lərin demokratik cəmiyyətdə əvəz olunmaz rolu barədə AŞ NK-nin 19 Yanvar 1999 tarixli R (99) 1 saylı

²⁷⁴ Lingens v. Austria, 08.07.1986, para.37.

²⁷⁵ Introduction to the European Convention on Human Rights, Council of Europe publications, Human Rights Files, No 1, Strasbourg 2005, s.24.

Tövsiyyə qərarı var. Həşiyədə həmin qərar üçün web-link verilib, mövzu ilə maraqlananlara baxmağı məsləhət bilirik.²⁷⁶

AİHM-nə görə, mətbuat informasiyanı yaymaq vəzifəsi daşır və mətbuat mühüm “ictimai nəzarətçi” rolunu oynayır. Bundan əlavə, Məhkəmə fikri ifadə etmək azadlığını həyata keçirən digər şəxslərlə müqayisədə mətbuatın daha yüksək dərəcədə müdafiə hüququna malik olması mövqeyindədir.

Yersild Danimarkaya qarşı işdə (1994) ərizəçi irqi mənsubiyyətləri ucbatından insanların təhdid və təhqir edilməsinə kömək etmək və şərait yaratmaq cinayətinə görə məhkum olunmuşdu. AİHM-nə görə, müsahibəyə əsaslanan xəbərlərin işıqlandırılması, redaktə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, mətbuatın “ictimai nəzarətçi” rolunu oynaya bilməsi üçün olduqca mühüm vasitələrdən biridir.

İfadə azadlığı jurnalistlərə və kütləvi informasiya vasitələrinə mütləq azadlığı tanıdır. Demokratik cəmiyyətdə mətbuatın mühüm roluna baxmayaraq, prinsipcə, jurnalistlər ifadə azadlığının onlara verdiyi müdafiəni əsas götürərək adi cinayət hüququnun və ya mülki hüququn tələblərinə tabe olmaq vəzifəsini yerinə yetirməkdən azad oluna bilməzlər. Ola bilər ki, jurnalistlər zaman-zaman onlara icazə verilən həddi aşsınlar, belə hallarda, dövlət orqanları ifadə azadlığının həyata keçirilməsinə müdaxilə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən, o cümlədən, cinayət hüququndan istifadə etməkdə haqlı ola bilərlər.

k. Dövlətin neqativ və pozitiv öhdəlikləri

Dövlətin 10-cu maddə üzrə əsas öhdəliyi fikri ifadə etmək azadlığının həyata keçirilməsinə qanunsuz müdaxilələrdən çəkinməkdən ibarətdir. Buna görə də, dövlət, məsələn, teleyayım sahəsində inhisarın qarşısını almalıdır; nə dövlətin nə də ki xüsusi hüquq şəxslərinin media sahəsində inhisarı olmamalıdır. (baxın: Informationsverein Lentia Avstriyaya qarşı iş üzrə qərar, 1993). Dövlət habelə, ifadə edilən məlumat və ya rəylərin məzmununu məhdudlaşdıran qanunların tətbiqindən də çəkinməlidir.

Eləcə də 10-cu maddə müəyyən hallarda insanları digər şəxslərin qanunsuz müdaxilələrindən qorumaq üçün dövlətin pozitiv tədbirlər görməsini tələb edə bilər.

“Özgür Gündem” Türkiyəyə qarşı işdə (2000) ərizəçi qəzetin ofisləri və işçiləri müntəzəm olaraq ciddi hücumlara məruz qalmış, son nəticədə o, bağlanmağa məcbur olmuşdu. Qəzetin yayımı ilə məşğul olan bir çox şəxslər də

²⁷⁶ Həmin tövsiyyə ilə <http://www.medialaw.ru/index.html> adresində tanış ola bilərsiniz.

hücumlara məruz qalmışdılar. Ərizəçi qəzet, habelə, onun adından hərəkət edən digər şəxslər təhdid və hücumlarla bağlı dövlət orqanlarına çoxsaylı şikayət məktubları ünvanlamışdılar. Bu məktubların böyük əksəriyyətinə cavab verilməmişdi. Əksinə, qəzetin redaktoru və digər şəxslər bir çox cinayətlərdə ittiham edilərək təqsirli bilinmişdilər.

Məhkəmə qərara aldı ki, ifadə azadlığının həqiqi və səmərəli surətdə həyata keçirilməsi təkcə dövlətin müdaxilə etməmək vəzifəsindən asılı deyil, o, hətta, fərdlər arasındakı münasibətlər sahəsində də pozitiv müdafiə tədbirlərini tələb edə bilər. Pozitiv öhdəliyin mövcud olub-olmadığını müəyyən edərkən cəmiyyətin ümumi maraqları ilə fərdin maraqları arasında ədalətli balansın gözlənilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu öhdəlik dövlət orqanlarının üzərinə qeyri-mümkün və ya qeyri-mütənasib vəzifə qoyan öhdəlik kimi şərh oluna bilməz. Lakin bu işdə dövlət orqanları ərizəçilərin məruz qaldıqları hücumlardan xəbərdar idilər və əksər şikayətləri və müdafiə olunmaq barədə müraciətləri rədd etmişdilər. Məhkəmə bildirdi ki, hətta, qəzet cavabdeh dövlətin iddia etdiyi kimi, PKK-nı dəstəkləsəydi belə, bu, istintaq aparmaq üçün səmərəli tədbirlərin görülməməsinə haqq qazandırmırdı. Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, dövlət pozitiv öhdəliyini, yəni “Özgür Gündəm”in ifadə azadlığını həyata keçirmək hüququnu müdafiə etmək öhdəliyini yerinə yetirməyib.

Daha əvvəl toxunduğumuz **Leander İsveçə qarşı** işdə (1987), səlahiyyətli orqanlar cənab Leander barəsindəki məxfi məlumat əsasında onu hərbi dəniz muzeyinə mütəxəssis təyin etməkdən imtina etmişdilər. AİHM qərara aldı ki: “10-cu maddə, bu işdəkinə bənzər hallarda, fərdin təşəbbüsü əsasında, onun barəsindəki informasiyanın yer aldığı reyestrdəki məlumatlarla tanış olmaq hüququnu vermir, eləcə də dövlətin üzərinə bu cür informasiyanı fərdə təqdim etmək vəzifəsi qoymur”. AİHM-nin “məlumat alma hüququ” baxımından klassik rəyi belə idi ki, bu ancaq o məlumata aiddir ki, məlumat sahibi onu könüllü surətdə təqdim etmək istəyir.

Lakin onu qeyd etməliyik ki, bir çox dövlətdə qanunvericilik, artıq vətəndaşlara hər cür məlumatla tanış olmaq hüququnu tanıyır. Ölkəmizdə də bununla bağlı 2 qanun qəbul edilib – “Məlumat azadlığı haqqında” və “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunlar. Hər iki qanuna görə, dövlət sirri təşkil etməyən məlumatlar maraqlı şəxslərin istəyi üzrə onlara açıqlanmalıdır. Üstəlik, bu cür informasiya siyasəti günümüzdə Avropa Şurasına hakimdir. Hakimiyyət orqanları tərəfindən online (internet vasitəsilə) məlumatların verilməsi artıq şəffaflıq prinsiplərindən biri sayılır.

AİHM yeni bir qərarında *Társaság A Szabadságjogokért v. Hungary* (14.04.2009) əvvəlki presedent hüququnu genişlədib. Bu işdə QHT-lərdən birisi, deputat tərəfindən Konstitusiyaya Məhkəməsinə verilən sorğunun mahiyyətini öyrənmək istəyirdi. Onun bu istəyi geri çevirildi, ona istinad olundu ki, sorğuda deputatın şəxsi həyatına aid məlumatlar ola bilər. Lakin deputatın bu məsələdəki rəyi heç soruşulmadığı kimi, şikayətin predmeti də qanunvericilik aktının (Cinayət Məcəlləsində narkotik cinayətləri ilə bağlı dəyişiklik) Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması idi. Bunlara baxmayaraq daxili məhkəmə sistemi ərizəçinin istəyini qəbul etmədi. AİHM bunu 10-cu maddənin pozuntusu hesab etdi, çünki AİHM-nə görə, buradakı məlumatlar şəxsi yox, ictimai xarakterli məlumatlardır, habelə, qeyd etdi ki, “mətbuatın azadlığının təmin edilməsində dövlətin müsbət öhdəliyi ictimai maraq kəsb edən məlumatları əldə etməyə qoyulan maneələrin aradan qaldırılması da daxildir”.²⁷⁷

I. İfadə azadlığı baxımından “demokratik cəmiyyətdə zəruri olma” ölçüsü

Başdan qeyd edək ki, ifadə azadlığı Avropa demokratiyasının əsaslarından biri sayıldığına görə, dövlətlər bu hüququ olduqca istisnai hallarda məhdudlaşdırmalıdırlar. Bu o deməkdir ki, ifadə azadlığının məhdudlaşdırılmasında tətbiq olunan “zərurət, kəskin ictimai tələbat” digər hallara görə daha qəti şəkildə qarşımıza çıxmalıdır. Burada AİHM yeni qərarlarından birisi olan Kudeşkina Rusiyaya qarşı (26.02.2009) qərardan izahatlar verəcəyik. Belə ki, Moskva məhkəmələri hakimlərindən olan Kudeşnikova KİV-lərdə verdiyi müsahibədə, Moskva məhkəmələrinin müstəqil olmadığını, daim təzyiqə məruz qaldığını, korrupsiyanın yaygın hal olduğuna dair açıqlamalar vermişdi. Bunlara görə o, intizam məsuliyyətinə cəlb olundu və vəzifədən kənarlaşdırıldı. Xanım Kudeşkina məsələni AİHM-nə götürdü. İşə araşdıran AİHM, *Jersild v. Denmark*, of 23 September 1994, § 31, Series A no. 298; *Hertel v. Switzerland*, 25 August 1998, § 46, *Reports of Judgments and Decisions*, 1998-VI; and *Steel and Morris v. the United Kingdom*, no. 68416/01, § 87, ECHR 2005-II qərarlarına istinad etdikdən sonra, müdaxilənin “qanuna görə” aparıldığını və legitim məqsəd güddüyünü bəyan etdikdən sonra, demokratik cəmiyyətdə zəruri olma ölçüsünə dair bunları qeyd etmişdir:

“... 10-cu maddədəki “fikirlər” sözü həm də narahat edici, şok edici və incidici fikirlərə aiddir. Bu, plüralizm, dözümlülük, geniş üföqlü olmanın tələbidir ki, bunsuz demokratik cəmiyyət ola bilməz.... 10 § 2 maddədə istifadə olunan “zəruri” sözü “kəskin ictimai

²⁷⁷ Həmin qərarın 36-cı bəndi.

tələbatı” ifadə edir. Tərəf dövlətlərin belə tələbatın olub-olmadığını qiymətləndirmə baxımından konkret bir qiymətləndirmə sərbəstliyi var, lakin bu qiymətləndirmədə həm müvafiq qanunvericilik, həm də onların tətbiqi, Avropa dəyərlərinə uyğun olmalı və Məhkəmənin nəzarətinə tabedir... Məhkəmənin vəzifəsi, milli appelyasiya qurumu kimi nəzarət etmək deyildir, lakin milli hakimiyyət orqanlarının qərarlarının mülahizə (qiymətləndirmə) səlahiyyəti baxımından AİHK-nın 10-cu maddəsi baxımından uyğunluğunu yoxlamaqdır. Bu o mənaya gəlmir ki, Məhkəmənin nəzarəti mülahizə səlahiyyətinin sırf əsaslandırılmış, diqqətli və sui-niyyət olmadan çıxarılmasının yoxlanması ilə məhdudlaşır. Məhkəmə eyni zamanda şikayət olunan müdaxiləyə bir bütün olaraq baxmalıdır və yoxlamalıdır ki, bu, “güdüln məqsədə mütənasib” olubmu və hakimiyyət orqanlarının irəli sürdüyü əsaslar “əlaqəli və yetərli” olubmu. Bunu edərəkən, Məhkəmə qane olmalıdır ki, milli orqanların tətbiq etdiyi standartlar 10-cu maddəyə uyğun olub... Bunlara əlavə olaraq, müdaxilənin mütənasib olduğu qiymətləndirilərkən, icraatın ədalətliliyi, prosessual təminatlar, tətbiq edilən sanksiyaların mahiyyəti və ciddiyəti də nəzərə alınmalıdır.²⁷⁸... “basdırıcı ictimai tələbatın” olduğu qiymətləndirilərkən, irəli sürülən faktlar ilə əldə olunan dəyərləndirmələr arasında fərqi gözdən qaçıрмаq olmaz; belə ki, dəyərləndirmə, faktların nəticəvi analizindən törəməyə də bilər (əlaqəsi olmaya bilər – F.M.)... Əgər milli hakimiyyət orqanlarının mülahizəsi bu cür bir dəyərləndirməyə əsaslanırsa, onda onun mütənasibliyi faktlara nə qədər əsaslandığından asılı ola bilər.²⁷⁹... Bundan sonra Məhkəmə təkrar edir ki, söz və ifadə azadlığı dövlət qulluqçularını da, ərizəçi kimi, əhatə edir. Eyni zamanda Məhkəmə başa düşür ki, işçilərin işgötürənə qarşı sədaqət borcu var... Eyni şey dövlət qulluqçularına aiddir. İctimai maraq kəsb etsə də, dövlət qulluqçularının vəzifələrinin icrası sırasında əldə etdikləri məlumatları açıqlamaları, onların sədaqət öhdəliyi işığında qiymətləndirilməlidir... Hakimlər məhkəmə müstəqilliyini sual altına qoyacaq hər cür ifadədən çəkinməlidirlər... Hakimlər öz fikirlərini mütəədil, aşırılıqdan qaçınaraq və uyğun şəkildə ifadə etməlidirlər... Habelə Məhkəmə təkrar edir ki, ifadələrin sırf siyasi mahiyyətdə olması, hakimin bunlardan çəkinməsinə tələb etmir... Ərizəçinin ifadələri böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə aiddir... Habelə ona tətbiq edilən cəza, şübhəsiz ki, çox ağır idi... Bu cür cəza, vəzifələrinə itirmə qorxusu ilə, hakimləri irəlidə hər cür tənqidi fikir demələrindən çəkindərəcəkdir... Məhkəmə belə cəzaların ifadə azadlığı üzərində “qorxuducu effektinə” diqqət çəkir. Bu effekt bütün cəmiyyətə zərər yetirir və mütənasiblik ölçüsünə də təsir göstərir. Buna görə də cavabdeh dövlət, bir tərəfdən ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək, digər tərəfdən də ərizəçinin ifadə azadlığını qorumaq arasındakı tarazlığı pozmuşdur...”

k. Teleradio yayımçılarının lisenziyalaşdırma meyarları

İfadə azadlığını tənzimləyən AİHK-nın 10-cu maddəsinin 1-ci bəndinin ilk oxunuşunda elə bir qənaət yarana bilər ki, 3-cü cümlədəki teleradio yayımları 10-cu maddənin ilk iki cümləsində nəzərdə tutulan ifadə azadlığının

²⁷⁸ (baxın *Ceylan v. Turkey* [GC], no. 23556/94, § 37, ECHR 1999-IV; *Tammer v. Estonia*, no. 41205/98, § 69, ECHR 2001-I; *Skalka v. Poland*, no. 43425/98, §§ 41-42, 27 May 2003; və *Lešnik v. Slovakia*, no. 35640/97, §§ 63-64, ECHR 2003-IV)

²⁷⁹ *Jerusalem v. Austria*, no. 26958/95, § 43, ECHR 2001-II.

tərkib və mahiyyətindən fərqli şəkildə tənzimlənib. Lakin bunun belə olmadığı, habelə, 1-ci bənddəki tənzimləmənin eyni zamanda 2-ci bənddəki tənzimləmə işığında dəyərləndiriləcəyi həm maddənin ümumi kontekstindən, həm də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) müxtəlif qərarlarından aydın olur.²⁸⁰

Habelə qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın 10-cu maddəsi, eyni zamanda 9-cu və 11-ci maddə ilə bərabər dəyərləndirilməlidir, çünki bu maddələrdə nəzərdə tutulan hüquqların reallaşdırılması, sıx surətdə bir-birinə bağlıdır. İfadə azadlığı olmadan, 9-cu maddədəki fikir azadlığı bir məna kəsb etmədiyi kimi, 11-ci maddədəki birləşmə və sərbəst toplaşma azadlığı olmadan, bir qrupun nə fikir, nə də ki, ifadə azadlığı əsla reallaşa bilməz, çünki bir qrup ancaq birləşib bir araya gələrək öz fikirlərini ifadə edə bilirlər.²⁸¹ AİHM-nin fikrincə, fikir və ifadə azadlığı, birləşmə və toplaşma azadlığının elementləridir.²⁸²

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə yanaşı, Avropa Şurası və Avropa Birliyinin müxtəlif qurumları daim KİV-lərin demokratiyalardakı əhəmiyyətini önə sürürlər, KİV-lərin fəaliyyətində plüralizmin təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Bunlara misal kimi, 19.01.1999 tarixli AŞ Nazirlər Kabinetinin (R) 99 sayılı qərarını vermək olar.²⁸³ Qərar mətni uzun olmaqla bərabər, bu məqamları qeyd etməyə dəyər: dini, etnik, siyasi və mədəni azlıqlar daxil olmaqla, cəmiyyətdəki müxtəlif qrup və maraqların özlərini ifadə etmə imkanları təmin edilməlidir; plüralizm və demokratiyanı müstəqil və müxtəlif media qurumları inkişaf etdirir; media plüralizmində əsas olan media növlərində və tərkibində siyasi və mədəni müxtəliflikdir. Mediada inhisarlaşma qeyri-dövlət təzyiq qrupları tərəfindən həyata keçirilsə belə, inhisarlaşmanın qarşısı alınmalıdır. Medianın dövlət tərəfindən inhisara alınması da əlbəttə ki yolverilməzdir.

Avropa Şurası Nazirlər Kabinetinin (AŞ NK) bir çox qərarının məsləhət mahiyyətində olması və üzv dövlətlər üçün bağlayıcı olmamağı, bu qərarların əhəmiyyətini azaltmır. AİHM belə tövsiyə qərarları, ölçü norması olaraq nəzərdə tutur və öz praktikasında tez-tez istifadə edir. Demək mümkündür ki, AŞ NK-nin tövsiyə qərarları, dolayısı da olsa, milli hüququn mənbəyini təşkil edir.

²⁸⁰ Infomationsverein Lentia and others v. Austria, 28.10.1993, paraqraf 29.

²⁸¹ Özdep v. Turkey, 8 Dekabr 1999, paraqraf 37.

²⁸² Judgement “Young, James and Webster”. 13.08.1981. Ser. A: Judgments and Decisions. Vol. 44 (1981), paraqraf 33.

²⁸³ Qərarın ingilis dilində tam mətni üçün baxınız:

http://www.medialaw.ru/e_pages/laws/ero_union/656th.htm

ka. Milli qanunvericilikdə məsələnin tənzimlənməsi

Ölkəmizdə teleradio yayımı Televiziya və Radio Yayımı haqqında Qanunla (TRYQ) tənzimlənir. TRYQ-nun 14-22 maddələri, televiziya və radio fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya alınmasını şərt qoşur, lisenziyanın müsabiqə əsasında veriləcəyini nəzərdə tutur.²⁸⁴ Lisenziya, xüsusi olaraq ayrılan radiotezlikdə yayım vermə hüququnu ifadə edir. Qanundakı “müvafiq dövlət orqanı” olaraq nəzərdə tutulan Milli Televiziya və Radio Şurasıdır²⁸⁵ (MTRŞ). Avropada bu qurumlar müstəqildir və bu məqsədlə formal qanun əsasında qurulur, fəaliyyətinə şəffaflıq və plüralizm hakim olur. Habelə bu qurumların formalaşmasında müxtəlif siyasi görüşlərin iştirakı da təmin olunur. Bunu, AŞ NK-nin 20.12.2000 tarixli R 23 sayılı tövsiyə qərarının 5-ci bəndində görmək mümkündür.

Burada bəzi məqamları açıqlamağa ehtiyac görünür. Əvvəlcə belə suallar qoymaq mümkündür ki, TRYQ-nun lisenziyalaşdırma haqqında müvafiq maddələrinin məqsədi və mahiyyəti nədir? İkinci nöbvədə isə, bu məqsəd və tərkibin, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının müvafiq tənzimlənməsi ilə ziddiyyət təşkil edib etmədiyini araşdırılmalıdır.

Hüquqda normaların şərhinə müraciət edildikdə, *ratio legis* vacib meyarlardan birisi sayılır. Buna görə, TRYQ-nu bir bütün olaraq ələ almalı, buna görə də lisenziyalaşdırmada güdülən məqsədləri ortaya qoya bilərik.

Argumentum a contrario metodundan istifadə etsək, belə iddialar ortaya atmaq mümkündür. Lisenziyalaşdırmada dövlət orqanına hədsiz mülahizə səlahiyyəti tanınıbmi? Müvafiq orqan bunu siyasi məqsədlərlə istifadə edə bilərmi? Ümumilikdə ələ alındıqda lisenziyalaşdırma teleradio yayımçısının müstəqilliyinə müdaxilə təşkil edirmi?

TRYQ-nun müxtəlif maddələri, məsələn, 2, 3 və 4-cü maddələri, yuxarıdakı suallara qəti şəkildə “yox” cavabını verir. Bu maddələrdə azad yayım, sərbəst məlumat ötürmə və alma azadlığı, ideoloji və siyasi plüralizm nəzərdə tutulur və təminat altına alınır. Başqa maddələrə göz atsaq, məsələn, 20.2-ci maddəyə, görərik ki, Qanun hər hansı bir qurumun teleradio yayımçısının fəaliyyətinə müdaxiləsini hüquqa zidd sayır. Habelə şübhə doğuran məsələ varsa, Qanunun 4-cü maddəsi beynəlxalq müqavilələrin tətbiq olunacağını göstərdiyinə görə, AİHK-nin müvafiq standartları bu şübhələri yayındıracaqdır.

²⁸⁴ Bu məsələdə daha ətraflı məlumat üçün baxınız: Məmmədli Zeynal, Hacılı Rəşid, Əliyev İntiqam, **Media Hüququ**, Bakı 2006, s.114-118.

²⁸⁵ MTRŞ hüquqi statusu, AR Prezidentinin 2002-ci il 5 Oktyabr tarixli 795 nömrəli fərmanı ilə təsdiq olunmuş əsasnamə ilə tənzimlənir.

Lisenzialaşdırma ilə bağlı əsas suallar belədir. Dövlətin bu fəaliyyəti, sadəcə olaraq texniki tənzimləməni ifadə edir, yoxsa dövlət bu məsələdə diskresion səlahiyyətlərdən də istifadə edirmi? Əgər dövlətin bu məsələdə diskresion səlahiyyəti varsa, onu senzuradan ayıran amillər nələrdir və bu diskresion səlahiyyətlərin səbəbi, məqsədi və hədləri hansı formada qarşımıza çıxmalıdır? Habelə çox vacib sual bundan ibarətdir ki, lisenzialaşdırma sırasında aparılan müsabiqə ya da qoyulan tələblərin şərtləri necə ola bilər və dövlətin bu məsələdəki mülahizə səlahiyyəti necə tənzimlənməlidir?

Onu da qeyd etməliyik ki, AİHK-nın 10-cu maddəsini tətbiq edən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, lisenzialaşdırma ilə bağlı qərarlarına bir yenisini daha əlavə edib və bu qərarı yuxarıdakı suallarla bağlı mənalı cavablar nəzərdə tutulur.

kb. AİHM-nin məsələ ilə bağlı qərarları və standartları

Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, bir çox məsələdə olduğu kimi, KİV-lərin lisenzialaşdırılmasında, Məhkəmə “demokratiya” və “hüquqi dövlət” kimi anlayışlarını diqqətdə saxlayır. Burada da Məhkəmə fikir plüralizmini və fərqliliyi qabağa çıxarır. Bəli, söhbət məhz *müxtəlif fikirli* KİV-lərdən gedir. Robert Dahl bunu demokratiyanın 8 zəruri ünsüründən birisi olaraq görüb. AİHM bir çox qərarında fikir azadlığının reallaşmasında - KİV-lər bunun birinci dərəcəli aktorlarıdır - müxtəlif görüşlərin ifadə olunmasını, bu sırada tolerantlıq və dözümlü göstərilməsinin Avropa demokratiyalarının sine qua non şərti olduğunu bildirib.

Bunu ona görə yazırıq ki, müsabiqənin keçirilməsində tamaşçının, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmalıdır deyən TRYQ, plüralizmi, azlıqları və Avropa demokratiyasının əsaslarını əlbəttə ki, yaddan çıxarmamışdır.

KİV-lərdə lisenzialaşdırmanın sırf texniki aspektlə bağlı olub-olmadığını anlamaq üçün AİHM-nin 1990 tarixli *Groppera Radio AG v. Swizerland* işinin 61-ci paraqrafına baxılmalıdır. Məhkəmə burada qeyd edir ki, 1966 tarixli BMT-nin Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktın ifadə azadlığı ilə bağlı müvafiq 19-cu maddəsində lisenzialaşdırma ilə bağlı hər hansı bir müddəə yoxdur. Daha sonra AİHM qeyd edir ki, maddənin müzakirə tarixinə baxıldıqda, aydın olur ki, lisenzialaşdırma təklifi orada da tezliklərin xaosunun qarşısını almaq üçün irəli sürülüb, lakin bunun siyasi məqsədlə sui-istifadəsi mümkün olacağından, bu qeyd 19-cu maddəyə qoyulmayıb. Bu qənaət də, Məhkəmənin fikrincə, lisenzialaşdırmanın texniki bir fəaliyyət olduğu nəticəsini dəstəkləyir. Habelə, Məhkəməyə görə, lisenzialaşdırma ilə bağlı tənzim-

ləmə 10-cu maddənin 1-ci bəndində yer aldığı halda, ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması ilə bağlı hallar 2-ci bənddə göstərilib, buna görə də lisenziyalaşdırma bir məhdudlaşdırma forma və səbəbi kimi nəzərdə tutulmur. Lisenziyalaşdırma bir müdaxilə şəklini alacaqsə, o, mütləq sözü edilən 2-ci bəndə uyğun aparılmalıdır.²⁸⁶ Konvensiyanın 10.2-ci maddəsinə görə, KİV-lər üzərində məhdudlaşdırma, ancaq milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyünün qorunması, iğtişaşların və cinayətlərin qarşısının alınması, başqalarının hüquq və azadlıqlarının, əxlaqın qorunması kimi səbəblərə görə aparıla bilər. Bunlara əlavə olaraq, 24.11.1993 tarixli *Infomationsverein Lentia və başqaları Avstriyaya qarşı* qərarında AİHM əlavə bəzi meyarlar da gətirib. Əvvəlcə AİHM qeyd edib ki, teleradio sahəsində lisenziyalaşdırma icazə sistemi olaraq anlaşılmamalı, burada işin texniki aspektinin tənzimlənməsindən söhbət gedir. Məhkəmə eyni zamanda qeyd edib ki, lisenziyanın verilməsi, 10-cu maddənin 2-ci paraqrafında göstərilən səbəblərə əlavə olaraq digər şərtlərə də tabe tutula bilər: misal kimi açılması istənilən kanalın mahiyyəti və məqsədləri, milli və yerli səviyyədə potensial auditoriyanın ehtiyacları, habelə, beynəlxalq hüquq mexanizmlərdən irəli gələn öhdəliklər kimi.²⁸⁷ Lakin bir sonrakı paraqrafda Məhkəmə qeyd edir ki, bu cür tədbirlər və səbəblər, 2-ci paraqrafdakı legitim əsaslara və “demokratik cəmiyyətdə zəruri olma” ölçüsünə də uyğun gəlməlidir.²⁸⁸

Radiotezliyin ayrılması, lisenziyalaşdırmanın vacib ünsürlərindən birisidir. *Groppera Radio AG İsveçrəyə qarşı işdə* Məhkəmə qeyd edir ki, AİHK-nın qəbul edildiyi illərdə radiotezliyin ayrılması çətin və məhdud bir texniki prosesdi, lakin müasir texnikanın inkişafı bu məsələyə artıq başqa cür yanaşılmasını tələb edir. Bu fikrini AİHM az əvvəl adını çəkdiyim *Infomationsverein Lentia və başqaları Avstriyaya qarşı* qərarının 39-cu paraqrafında bir daha təkrarlayır: müasir texnikanın inkişafı nəticəsində teleradio yayım tezliklərinin sayı, lisenziyalaşdırmada məhdudiyət gətirmək üçün bir əsas ola bilməz. İndi “rəqəmli yayım” imkanları ortaya çıxıb ki, eyni tezlikdə bir neçə dənə teleradio signalını ötürmək mümkündür.²⁸⁹ Məhdudiyətlər başqa səbəblərə əsaslanmalıdır.

²⁸⁶ Autronic AG v. Swizerland, 22.05.1990, paraqraf 52, *Groppera Radio AG İsveçrəyə qarşı*, para. 61.

²⁸⁷ *Infomationsverein Lentia and others v. Austria*, 24.11.1993, para. 32.

²⁸⁸ Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Şərhlər və Normativ Aktlar, red: İntiqam Əliyev. Bakı 2006, s.443.

²⁸⁹ Məmmədli, Hacılı, Əliyev, *Media Hüququ*, s.116.

Başqa cür desək, Məhkəmə lisenziyalaşdırmada milli hakimiyyət orqanlarına konkret bir “müləhizə həddlərini” (a margin of appreciation) tanıyır²⁹⁰, lakin bunun istifadəsini müəyyən legitim səbəblərə, prosedura və şərtlərə tabe tutur. AŞ NK-nin adını çəkdiyimiz R 23 sayılı tövsiyə qərarının 27-ci bəndində, MTRŞ kimi orqanların qərarlarının məntiqli şəkildə əsaslandırılması şərti də nəzərdə tutulur.

AİHM yeni qərarında, *Glas Nadezhda EOOD and Elenkov Bolqarıstana qarşı*, 11.10.2007, maraqlı ölçülər irəli sürüb. Bunlar, müsabiqənin keçirilmə qaydası və şərtləri ilə bağlıdır. Bu işdə, dini yayım üçün icazə almaq istəyən quruma lisenziya verilməmişdi. Müsabiqə üçün nəzərdə tutulan şərtlərə görə, müraciət edənə bal verilirdi və Bolqarıstan hökumətinə görə iddiaçı obyektiv mahiyyətdə olan bu şərtlərə cavab vermirdi.

Bu işin dəyərləndirilməsində Məhkəmə bir neçə yeni məqama toxundu. Əvvəlcə o, onu qeyd etdi ki, müsabiqə şərtləri qanunla elə tənzimlənməlidir ki, bu, dövlət orqanının özbaşınalığına səbəb olmasın. Habelə Məhkəmə qeyd etdi ki, belə qanuni tənzimləmə, vətəndaşlar üçün aydın və əvvəlcədən təxmin oluna bilən olmalıdır. Burada onu qeyd etməliyik ki, bizim TRYQ-nun 15-ci maddəsi bu nöqtəyi nəzərdən əksikdir: Qanunun 15.2-ci maddəsi müsabiqənin qayda və şərtləri haqqında ancaq onu qeyd edir ki, nə qədər müddət əvvəl və harada dərc olunmalıdır, yoxsa məzmunu və şərtləri haqqında bir tənzimləmə nəzərdə tutmur. Bu səbəbə görə, AİHM-nin sözünü etdiyimiz meyarları mütləq diqqətə alınmalıdır.

Yenə bu qərarında Məhkəmə qeyd edir ki, milli hüquq effektiv şikayət yollarını təmin etməlidir. Milli hüquq, dövlət orqanının bu müləhizə səlahiyyətinin hədlərini və yoxlanma qaydalarını nəzərdə tutmalıdır. Müsabiqədə göstərilən konkret şərtlərə gəldikdə, Məhkəməyə görə, qiymətləndirilməsi subyektiv meyarlara bağlı olan şərtlər – “ictimai yararlılıq” kimi – *qanunla nəzərdə tutulmuş* şərtinə cavab vermir və sui-istifadəyə açıqdır. Müsabiqənin keçirilməsində AİHM çox vacib bir ölçünü daha gətirir: lisenziya haqqında müraciət incələnilib qərar veriləndə, bu proses (müzakirə) ictimaiyyətə açıq şəkildə keçirilməlidir.²⁹¹ Xülasə olaraq qeyd edə bilərik ki, həm müsabiqə şərt və qaydaları açıq və obyektiv olmalıdır, *həm də ərizəçinin bu şərt və qaydalara uyğun olub-olmadığının qiymətləndirilməsi də aydın, əvvəlcədən təxmin oluna bilən və obyektiv olmalıdır.*

²⁹⁰ Henry J.Steiner, Philip Alston, International Human Rights in Context, Oxford University Press, 2000, s.854.

²⁹¹ Glas Nadezhda EOOD and Elenkov v.Bulgaria, 11.10.2007, para.50.

Yuxarıdakı paraqrafda saydığımız meyarlar, AİHM-nə görə lisenziya haqqında qərarın *hüquqilik* meyarlarıdır. Bunların pozulması halında, Məhkəməyə görə artıq lisenziyalaşdırılmada müdaxilənin legitim səbəb güdüb-güdmədiyinə, demokratik cəmiyyətdə zəruri olub-olmadığına baxmağa ehtiyac qalmır. Lisenziya müraciətinin bu şəkildə rədd edilməsi, AİHK 10-cu maddəsinin pozuntusunu təşkil edəcəkdir.

Konvensiyanın 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi “demokratik cəmiyyətdə zəruri olma” ölçüsünü də nəzərdə tutur. Lisenziya alma tələbindən imtina halında, bu vacib ölçü də nəzərə alınmalıdır. Məhkəmə qeyd edir ki, müdaxilənin “demokratik cəmiyyətdə zəruri olması” onun “labüd/kəskin sosial ehtiyac” mənasına gəlir.²⁹² Müdaxilə dar və az olmalıdır, bu da demokratik cəmiyyətdə siyasi debat və sərbəst informasiya axışının əhəmiyyətindən qaynaqlanır. Habelə Məhkəmənin “demokratiyanı” necə qiymətləndirdiyinə baxmalıyıq. “Dözümlülük, toleranqlıq və müxtəliflik (plüralizm)” bu günlərdə Avropa demokratiyasının “künc daşları” hesab olunur.

Onu da qeyd etməliyik ki, sırf ticari yayım həyata keçirən KİV-lərin lisenziyalaşdırılmasında milli hakimiyyət orqanlarının mülahizə hədləri daha genişdir.²⁹³ Məhkəmənin bu cür yayımlara daha az təminat verməsinin səbəbi, siyasi debatdan fərqli olaraq, ticari fəaliyyətin demokratiyanın qorunub saxlanması üçün daha az əhəmiyyətli olmasından irəli gəlir.

11. Sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığı

Giriş

Vicdan və din azadlığı ilə ifadə azadlığı arasında əlaqə olduğu kimi, bənzər bir əlaqə bu hüquqlarla sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığı arasında mövcuddur. Bu hüquqlar bir-birini tamamlayan və bir-birini təminat altına alan mahiyyətə sahibdir. Belə ki, din azadlığı eyni zamanda icmalarda (qruplarda) birləşməyi, habelə, toplaşaraq ortaq ibadətləri həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, müəyyən bir siyasi fikir haqqında birləşən və bu fikirləri öz həyatlarına hakim qılmaq istəyən insanlar, siyasi təşkilatlarda birləşirlər və vaxtaşırı bir araya gələrək, toplaşaraq öz ideyalarını həyata keçirmək istəyirlər. Qurultaylar və mitinglər bunlara misaldır. Yuxarıda göstərilən örnəklərdən də aydın olur ki, din, ifadə, sərbəst toplaşma və birləşmə azadlıqları əslində çox vaxt bir arada tətbiq olunur.

²⁹² Demuth v. Switzerland, 05.11.2002, para. 40.

²⁹³ Demuth v. Switzerland, 05.11.2002, para. 42.

Mahiyyətə sərbəst toplaşma və birləşmə azadlıqları siyasi hüquqlardandır.²⁹⁴ Bununla belə bu azadlığın iqtisadi cəhəti də var: belə ki, həmkarlar ittifaqına birləşməklə insanlar əmək hüquqlarını və əmək şəraitlərini qorumaq və yaxşılaşdırmaq istəyirlər. Lakin həmkarlar ittifaqları siyasi tətıl hüququndan da istifadə edə bilirlər, bu da eyni zamanda hüququn siyasi cəhətini ortaya qoyur.

Dinc toplaşma və birləşmə azadlığı siyasi hüquqlardan biri olsa belə, dövlətin və cəmiyyətin xaricində var olan bir hüquqdur, belə ki, insanlar cahanın hər bir yerində öz aralarında bir yerə gəlməyə (şər və xeyir məclisləri də daxil olmaqla), habelə, bu yığıncaqlarda qalıcı (sabit) qruplar yaratmağa haqlıdırlar. İnsanların dövlətin xaricində belə bir hüquqları olmasaydı, onda insanlar bir araya gəlib heç siyasi cəmiyyəti də (dövləti) yarada bilməzdilər. Əlbəttə ki, dövləti yaratmış bu insanlar, belə zəruri hüquqlarından imtina etməmişlər. Ona görə imtina etməzlər ki, bu hüquqlar olmadan insanların cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmələri mümkün olmaz, əks halda vətəndaşlar dövlətin əsiri statusuna düşürlər. Buna görə bu hüquqlar demokratik liberal cəmiyyətin künc daşlarından biridir.

Bu halı ona görə yazırıq ki, əsli-nəcabəti (legitimliyi) olmayan hökumətlər, nəticədə iqtidarlarını haradan aldıklarını (mənbəyini) dərk etməyərək, xalqın bu təbii olan hüquqlarını xeyli şəkildə məhdudlaşdırır, bəzən isə ümumiyyətlə belə bir hüququ faktiki olaraq aradan qaldırırlar. Bu hüquqlar ancaq “kağız üzərində”, xəyali hüquq kimi qalır.

İnsan hüquqlarını əks etdirən əsas beynəlxalq sənədlər və progressiv ölkələrin qanunvericiliyi, bu hüquqları təbii hüquqlar kimi tənzimləyir və bunları təmin edir. UDHR 20-ci maddəsində və 23-cü maddəsinin 4-cü bəndində, habelə, ICCPR-in 21-ci və 22-ci maddələrində, AIHK-nın 11-ci maddələrində bu hüquq bənzər bir dillə əks olunub.

Əslində sərbəst (dinc) toplaşma və birləşmə azadlıqları, ayrı və müstəqil hüquqlardır. Buna görə də, UDHR və ICCPR, bunları ayrı maddələrdə tənzimləyib. Bununla belə, siyasi həyatda iştirak baxımından, bu iki hüquq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, həm siyasi partiyalar, həm də həmkarlar ittifaqları baxımından, birləşmiş bir qrupun fəaliyyəti, bir çox hallarda zəruri olaraq ancaq toplaşma vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Habelə daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, ifadə azadlığı da bu hüquqların tətbiqi ilə yaxın bir əlaqə içindədir. Bir daha təkrar edək ki, vicdan, din, fikir və ifadə, toplaşma və birləşmə azadlıqları bir-biri ilə sıx bağlı olub bir-birini tamamlayırlar.

²⁹⁴ Introduction to the European Convention of Human Rights, s.47.

AİHK-nın 11-ci maddəsinə görə:

1. Hər kəsin dinc toplaşmaq azadlığı və öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla başqaları ilə birləşmək azadlığı hüququ vardır.
2. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişanın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın mühafizəsi üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olanlardan başqa heç bir məhdudiyətlər qoyula bilməz. Bu maddə silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvlərinin belə hüquqlarının həyata keçirilməsinə qanuni məhdudiyətlər qoyulmasına mane olmur”.

ICCPR-in müvafiq 21-ci və 22-ci maddələri də AİHK-nın 11-ci maddəsi ilə əsasən oxşardır, fərqləri isə belə sıralamaq olar: ICCPR-in 21-ci maddəsinə əsasən, məhdudlaşdırma səbəbləri arasında “ictimai qayda” da əlavə olaraq yer alır.²⁹⁵ Digər tərəfdən, AİHK-da bu azadlıqdan məhdud şəkildə yararlanacaq qruplar arasında, polis və silahlı qüvvələr mənsubları ilə bərabər²⁹⁶ “dövlət idarəçiliyi” əməkdaşları da göstərilir. Üçüncü fərq də ondan ibarətdir ki, BMT Sazişinin 22-ci maddəsi həm də Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) 1948-ci il Konvensiyasının assosiasiyalar azadlığının müdafiəsini və təşkilatlanma hüquqlarının müdafiəsini təmin edən əlavə müddəalarını birbaşa dəstəkləyir.

1919-cu ildə təsis edilmiş Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) sosial ədalətin inkişafına və beynəlxalq miqyasda tanınan insan və əmək hüquqlarına kömək etmək məqsədini daşıyan ixtisaslaşmış BMT orqanıdır. Bu hüquqlarla işçilərin iqtisadi və sosial statuslarını tənim etmək imkanları arasında konkret əlaqə olduğunu nəzərə alsaq, birləşmək azadlığı hüququ beynəlxalq əmək haqqında ən çox anlayış verilən və ətraflı nəzərdən keçirilən hüquqlardandır. Buna görə də o, birləşmək azadlığına və təşkilatlanmaq hüququnun müdafiəsinə dair BƏT Konvensiyasında (1950, №87) və təsdiq edilmiş əsas müddələrdəndir və bütün işçilərin və işəgötürənlərin qabaqcadan icazə almadan öz seçimləri əsasında təşkilatlar yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququnu bərqərar edir. Orada, həmçinin, dövlət orqanları tərəfindən müdaxilə olmadan sözügedən təşkilatların sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra təminatlar əks olunub.

Təşkilatlanmaq və kollektiv müqavilə bağlamaq prinsiplərinin tətbiqinə dair BƏT Konvensiyasında (1949, №98) həmkarlar ittifaqlarını onlara qarşı ayrı-seçkilikdən qorumaq, işçilərin və işəgötürənlərin təşkilatlarını bir-birindən

²⁹⁵ AİHK-da buna bənzərən “ictimai təhlükəsizlik” səbəbi göstərilib. Hərçənd bunlar tamamilə eyni şey deyildir.

²⁹⁶ ICCPR-də ancaq bu iki qrup nəzərdə tutulur.

hüquqlarına müdaxilə təşkil edən hərəkətlərdən müdafiə etmək və kollektiv müqavilə bağlanmasını həvəsləndirmək və buna kömək etmək nəzərdə tutulur. Bu sahəyə aid digər BƏT konvensiyalarına “Təşkilatlanmaq hüququnun müdafiəsinə və dövlət qulluğuna işə götürülmə şərtlərinin müəyyən edilməsi proseduralarına dair” Konvensiya (1978, №135) və eyni adlı, lakin 1987 tarixli 151 nömrəli Konvensiya aiddir. 1951-ci ildə yaradılmış “Birləşmək azadlığı üzrə BƏT Komitəsi” əməkçilərin birləşmək azadlığı hüququnun pozulması barədə şikayətləri araşdırır.

Dinc toplaşma və birləşmə azadlığı, 26.02.1965 tarixli AŞ-nın Avropa Sosial Xartiyasında da öz əksini tapıb. 5-ci maddə (təşkilatlanmaq hüququ) “işçilərin və işəgötürənlərin öz iqtisadi və sosial mənafeələrinin müdafiəsi üçün yerli, milli və beynəlxalq təşkilatlar yaratmaq və bu təşkilatlara qoşulmaq azadlığını” qoruyur. Lakin o, polis və silahlı qüvvələrin bu azadlığı həyata keçirmək hüququna dövlətlərin məhdudiyətlər qoymasına icazə verir. 6-cı maddə kollektiv müqavilə bağlamaq hüququnu müdafiə edir, habelə, 4-cü bənd “maraqların münaqişəsi halında, əvvəllər bağlanmış kollektiv müqavilələrdən yaranan bilən öhdəliklərə əməl edilməsi şərti ilə, işçilərin və işəgötürənlərin kollektiv hərəkət etmək hüququnu, o cümlədən, tətillər etmək hüququnu” qoruyur. Avropa Sosial Xartiyası zamanın ehtiyaclarına cavab vermək məqsədilə, Avropa Şurası tərəfindən 3 may 1996-cı ildə yenidən, dəyişdirilərək qəbul edilib və o, 1 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə minib. Dəyişdirilmiş Xartiyada Avropa Konvensiyasındakı yığıncaqlar və birləşmək azadlığı hüquqları ilə analoji hüquqlar yer alıb.

a. Dinc toplaşmaq və birləşmək azadlığının mənası və əhəmiyyəti

AİHK-nın 11-ci maddəsində tənzimləndiyi kimi, bu azadlıq bir-biri ilə sıx əlaqədar olan, bir-birini tamamlayan, amma bununla belə, fərqli olan iki hüququ qoruyur:

- 1) dinc toplaşmaq azadlığı hüququ və
- 2) digər şəxslərlə birləşmək azadlığı hüququ.

Dinc toplaşma sadəcə mitinq və nümayiş formasında olmur; insanların müxtəlif məclislərdə, dostlarının bağ evində yaxud çayxanada, qapalı və açıq tədbirlərdə - mövzusu nə olursa olsun – bir araya gəlib orada *ifadə azadlıqlarını*²⁹⁷ tətbiq etmələrinə imkan tanıyır. Müasir dəyərlər bunu tələb edir ki, dinc olması şərti ilə belə toplantılara müdaxilə edilməsin. Aprel 2009 tarixində bizə qonşu dövlət olan Gürcüstanda, paytaxt Tbilisidə keçirilən nümayişlərə hökumət olduqca tolerant davranmışdır.

²⁹⁷ Burada ifadə azadlığı siyasi, dini, ictimai, fəlsəfi, etnik, mədəni və başqa fikirlərin açıqlanması ilə bağlı ola bilər.

Birləşmə azadlığına gəldikdə, burada başda siyasi partiyalar olmaqla, həmkarlar ittifaqı, qeyri-hökumət təşkilatları, hər cür dərnək və birlikləri qurmaq və bunlara könüllü surətdə daxil olmaq başa düşülür. Birləşmə hüququ sadəcə ideoloji birliklərə aid olmur, hər növ dini, iqtisadi, mədəni birliklər, idman məqsədi ya da asudə vaxtın xoş keçirilməsi ilə bağlı dərnəklərin qurulması da birləşmə azadlığı ilə əhatə olunur.

Bu iki azadlığın müasir cəmiyyətdə yeri və əhəmiyyəti haqqında çox danışmağa ehtiyac yoxdur. Demokratik cəmiyyətdə bu hüquqlarla bağlı narahətçiliyə dəyər məqamlar yaranmır. Lakin avtoritar ya da demokratiya yolunda hələ ki çox məsafə keçəsi olan cəmiyyətlərdə, xüsusilə sərbəst toplaşma azadlığı geniş şəkildə məhdudlaşdırılır. Sərbəst toplaşma azadlığı, xalqın ya da onun bir hissəsinin, siyasi hakimiyyətə öz etirazını bildirməsinin ən əsas və təsirli formasıdır. Bu hüquqdan insanları məhrum edən hökumətlər, legitimliklərini itirir, zorba hökumət formasını alır. Çünki hökumətlər, necə ki, parlamentar rejimlərində qanunverici orqandan etimad rəyi almalıdırlar, elə də xalqın etimadına əsaslanmaq məcburiyyətindədirlər.

Qayıdaq 2009 Aprel tarixində baş verən Tbilisi nümayişlərinə. Əfsuslar olsun ki, keçmiş SSRİ respublikalarında dövlətçilik ənənəsi xalqın ruhuna hələ ki yerləşməyib. Tbilisi nümayişlərində də irəli sürülən tələb bunun isbat edirdi. Bu coğrafiyaların dekonstruktiv və savadsız müxalifəti, nümayişlərdə “istefa” tələbini sıx-sıx dilə gətirirlər. Halbuki prezident üsulu idarəetmələrdə Konstitusiyaya hörmət göstərilirsə, onda prezidentin 5 illik vəzifə müddətinin dolmasını gözləmək lazımdır. Əks halda, yəni hər istefa tələbi üzrə Prezident istefa versə, bu ona gətirib çıxarar ki, belə cəmiyyətdə siyasi çevirilişlər və vətəndaş itaətsizliyi geniş yayılır, bu da oturmuş sabit bir siyasi sistemin bərqərar olmasına əngəl yaradır. Siyasi mədəniyyətsizliyin sərbəst toplaşma azadlığına vurduğu mənfi təsir belə ortaya çıxır ki, siyasi çevrilişdən qorxan hökumətlər, bu azadlığı olduqca məhdudlaşdırır. Halbuki mitinglər, ictimai rəyin formalaşmasında və hökumətin siyasətinə təsir göstərmədə olduqca təsirli bir faktordur; bundan ilk növbədə xalqın özü bəhrələnir.

AİHM-nə gələn şikayətlərə baxdıqda, sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığının pozuntusu ilə bağlı ərizələrin sayı azdır. Amma bu hal bu hüququn əhəmiyyətsizliyinə dəlalət etmir. Xüsusən 11 sentyabr 2001-ci ildə Nyu-Yorkda törədilən hücumlardan sonra, terrorizm dövlətlər üçün xeyli həssas məsələyə çevrilib və dövlətlərin çoxu terror hücumları riskinə qarşı xüsusi qanunvericilik qəbul ediblər. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda Terrorizm haqqında 2000-ci il tarixli Qanunda nəzərdə tutulur ki, müəyyən qadağan olunmuş təşkilatlara üzv olmaq azadlıqdan məhrum edilmə ilə cəzalandırılır. Fərdlərin rəsmi və ya qey-

diyyatsız birlikləri, terror hücumlarının təşkilində və icrasında şübhəli bilindiklərinə görə bu təhlükəsizlik tədbirlərinin çoxunun hədəfinə çevrilirlər. Buna görə də, anti-terror qanunvericiliyinin çoxu terrorizmlə əlaqəsi olmayan fərdlərin və birliklərin yığıncaqlar və birləşmək azadlığı hüquqlarına müdaxilə etmək potensialına malikdir.²⁹⁸

Bir digər səbəb ondan ibarətdir ki, siyasi amillərlə yanaşı iqtisadi amillər burada öz təsirini göstərir: əmək haqlarının qeyri-bərabər olduğu və ictimai həmrəyliyə az əhəmiyyət verildiyi bir çox ölkələrdə həmkarlar ittifaqları siyasi sistem vasitəsi ilə səmərəli həll edilməyən sosial bərabərsizlik problemlərini həll etməyə çalışır. Tarixən həmkarlar ittifaqları demokratik, plüralist cəmiyyətlərin yaradılmasında mühüm rol oynayıblar. Qlobal bazar iqtisadiyyatının hökmran ideologiyaya çevrildiyi vaxtda bu azadlıqlar fərdlərə konkret problemlərini dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara daha səmərəli çatdırmaq və beləliklə, iqtisadi dəyişikliklərlə müşayiət olunan çətinlikləri azaltmaq imkanı verir.

b. Dinc Toplaşmaq Azadlığı

ba. Dinc toplaşmaq azadlığı hüququnun əhatə dairəsi

Konvensiya hansı növ yığıncaqları müdafiə edir?

Yığıncaq müəyyən ümumi məqsədlə bir yerə toplaşan şəxslərin toplantısıdır; mitinq və ya ictimai nümayiş buna misal ola bilər. Toplaşma azadlığı geniş mənada şərh edilməlidir; marşların və ya yürüşlərin, hərəkətsiz və ya oturmaq toplantılarının və açıq və qapalı, formal və ya qeyri-formal tədbirlərin təşkilini və onlarda iştirakı ehtiva edir.²⁹⁹ Dinc toplaşma azadlığı sadəcə meydanlar kimi açıq yerlərdəmi tətbiq olunur? Yox, kinoteatr kimi yerlərdə keçirilən yığıncaqlar da bu hüquqla müdafiə olunur.³⁰⁰

Lakin sərbəst toplaşma azadlığı, özəl mülkiyyətdə olan ictimai yerlərdə, məsələn, ticarət mərkəzində mülkiyyətçinin istəyinə zidd olaraq mitinq təşkil etmək hüququnu təmin etmir. Buraya bizim xalqımızın sıxca istifadə etdiyi çayxanalar da aiddir: çayxana sahibi öz sahəsində mitinq keçirməyi qadağan edərsə, şəxslərin çayxanada siyasi yığıncaq keçirmək hüququ da olmaz. *Appleby və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə (2003) özəl mülkiyyətdə olan ticarət mərkəzinin binasında ərizəçilərin yerli siyasi məsələyə aid vərəqələr yaymalarının qarşısı alınmışdı. Onlar iddia edirdilər ki, dövlət onların fikri

²⁹⁸ Əliyev, s.491.

²⁹⁹ Christians Against Racism and Fascism v. UK, 1980, 21 DR 138.

³⁰⁰ Rassemblement Jurassien and Unite Jurassienne v. Switzerland, 10.10.1979.

ifadə etmək hüququnun və yığıncaqlar azadlığının təmin edilməsi üzrə *pozitiv* öhdəlik daşıyır. AİHM iddianı 10-cu maddə üzrə araşdıraraq, müəyyən etdi ki, ərizəçilər sübuta yetirə bilməyiblər ki, necə olub ki, özəl şirkətin imtinası nəticə etibarilə onların tərəfdarlarının öz baxışlarını çatdırmalarının qarşısını alıb. Çünki onların öz baxışlarını ticarət mərkəzinin binasından kənarında ifadə etmək üçün imkanları və alternativ üsullar vardı.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, yığıncağın icazə alınmadan keçirilməsi, hələ ki, onun hüquqa zidd olduğunu, dağıdıla biləcəyini, yığıncaq iştirakçılarının məsuliyyətə cəlb oluna biləcəyi mənasına gəlmir. Dövlət hər halda, belə müdaxilələrini əsaslandırmalıdır. Bunun səbəbi ondadır ki, digər hüquqlarda olduğu kimi, dövlətin icazəsi, yaxud KİV-lərdə lisenziya kimi, bu hüququn elementlərindən birisi deyildir, o sadəcə müdaxilənin tətbiqində bir prosedura qaydasıdır, *buna görə də onun (icazənin) haqlı olub-olmadığı tamamilə müdaxilənin haqlı olub-olmamasına bağlıdır.*

Dinc yığıncaqlar

11-ci maddə yalnız “dinc” yığıncaqları müdafiə edir. Beləliklə, yığıncaq iştirakçıların və ya təşkilatçıların “ictimai iğtişaşla nəticələnən zorakılıq niyyətləri” olduqda, belə yığıncaqlar bu maddənin əhatə dairəsinə düşmür. Lakin **“Xristianlar irqçiliyə və faşizmə qarşı” təşkilatı Birləşmiş Krallığa qarşı işdə**³⁰¹ (1980) Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası vacib bir məqama aydınlıq gətirdi: yığıncaq keçirilərkən hər hansı insident nəticəsində zorakılıq və ya iğtişaş baş verərsə, bu, həmin yığıncağı ya da toplantını, sərbəst toplaşma azadlığının əhatəsindən çıxarmaz.³⁰² Komissiyaya görə, zorakılığı göstərənlər tədbirin təşkilatçıları olmamalıdır, iştirakçılar zorakılıq göstərsələr, belə tədbir yenə də 11-ci maddənin qorunmasından faydalanacaqdır. AİHK-nın 11-ci maddəsinin tətbiqinin mümkünliyünü müəyyən edərkən, digər qrupların reaksiyası və ya digər amillərin təsiri ucbatından zorakılıq baş verməsi ehtimalı hər zaman ola bilər, belə ehtimalın olub-olmaması vacib deyil, əsas olan yığıncağı dinc şəkildə keçirmək *niyyətinin* olmasıdır.

Əlbəttə ki, demokratik cəmiyyətdə mühüm olan, insanların toplana bilmələridir və belə toplantıların dinc xarakterli olmasıdır. Buna görə qiyam qaldırmaq, üsyan etmək və iğtişaşlar yaratmaq və ya qanunun aliliyinə təhlükə törət-

³⁰¹ Christians Against Racism and Fascism v. UK, (1980) (21 DR 138).

³⁰² <http://www.scotland.gov.uk/Publications/2005/01/20583/50702>

mək niyyəti daşıyan toplantılar demokratik cəmiyyəti təhdid edən haldır. Belə toplantılar qadağan oluna bilər, amma bu hal, yığıncaqlar azadlığının boğulması ilə nəticələnməməlidir.

G Almaniya qarşı işdə (1989) ərizəçi nüvə sınaqlarına qarşı Ştutqartda ABŞ hərbi kazarmalarının qarşısında keçirilən nümayişdə iştirak etmişdi. Nümayişçilər kazarmalara gedən yolu bağlamışdılar və ərizəçi yolu tərək etmək barədə polisə əmrinə tabe olmamışdı. Ərizəçi iddia edirdi ki, bundan sonra polisə nümayiş dağıtması və polisə əmrinə tabe olmadığına görə ərizəçinin cinayət təqibinə məruz qalaraq məhkum edilməsi onun Konvensiyanın 11-ci maddəsində nəzərdə tutulan dinc toplaşmaq azadlığı hüququnu pozub. Dövlət iddia etdi ki, konkret olaraq bu nümayiş “dinc” deyildi və buna görə də 11-ci maddə buna tətbiq edilə bilməz.³⁰³ Bu işdə Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası qərara aldı ki, dinc toplaşmaq anlayışı ancaq o nümayişlərə şamil olunmur ki, orada təşkilatçılar və iştirakçılar zorakılıq niyyətində olsunlar. Almaniya qanunvericiliyi bəzi yerlərin tutulması ilə keçirilən yığıncaqları qadağan etsə də, Komissiya belə hesab etdi ki, dinc toplaşmaq azadlığı hüququ demokratik cəmiyyətin dayaqlarından biridir və məhdud şərh edilə bilməz. Ərizəçi və digər nümayişçilər nümayişin gedişində aktiv zorakılıq hərəkətləri etmədilər, onların etirazı passiv xarakterli idi. Buna görə də, bu nümayiş 11-ci maddənin əhatə dairəsinə düşür. Əgər yığıncaq dinc xarakterlidirsə, sadəcə onun qanunsuz (icazəsiz) olması faktı onu 11-ci maddənin müdafiəsindən məhrum etmir. Belə hallarda dövlətin müdaxiləsi 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə əsaslandırılmalıdır, yəni yığıncağın qanunsuz elan edilməsi üçün əsas olmuş milli qanunvericiliyə və praktikaya AİHK-nın 11-ci maddəsinin 2-ci bəndinin işığında nəzər salmaq lazımdır. AİHM tərəfindən bu məsələlərdə başqa bir şərhin verilməsi o demək olardı ki, dövlət yığıncaqlar azadlığını qadağan edən qanunlar qəbul edə bilərdi və bu qadağalar da Konvensiyanın təsir dairəsinə düşməzdi. Əlbəttə ki bu belə deyildir.

Zorakılıqla nəticələnmə ehtimalı yüksək olan (hətta təşkilatçılar və ya iştirakçılar zorakılıq niyyətində olmasalar belə) yığıncağı qadağan etməklə, dövlət hələ ki, 11-ci maddəni pozmaz, lakin dövlət, həmin qadağanı 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə əsaslandırılmalıdır. Məsələn, Bakı Şəhər İH Başçısı H.Abutalıbov əsaslandırılmalıdır ki, nəyə görə “dağıdıcı müxalifətə” neçə ildir ki, bir dəfə də olsa dağıdıcılıq və zorakılıqla nəticələnmə biləcək nümayişlərə icazə vermir. Lap əvvəldən zorakılıq niyyəti ilə təşkil edilmiş yığıncaqlar isə ümumiyyətlə 11-ci maddənin təsir dairəsinə düşmür. Məsələn, mitinqçilər

³⁰³ Əliyev, s.498

yanlarına odlu silah almışlarsa, belə toplantı Konvensiyanın qorunmasından məhrum olar.

Stankov Bolqariyaya qarşı işdə AİHM-nin rəyinə görə, yığıncağı keçirməkdə zorakılıq niyyəti olmadığı halda, təşkilatçıların bəziləri tərəfindən qəzetlərdə zor tətbiqinə çağırışların səslənməsi və ya demokratik prinsiplərin rədd edilməsi kimi şüarlara görə, sırf bu səbəblər həmin yığıncağa dövlət tərəfindən qadağa qoyulmağa kifayət etmir, dövlət bunu 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə əsaslandırmalıdır.³⁰⁴ Habelə bu işdə, ECHR açıqca qeyd etdi ki, nümayiş keçirmək istəyən qrupun qeydiyyatdan keçməməsi, nümayişi qadağan etmək üçün əsas təşkil edə bilməz (paraqraf 81). Ölkəmizdə də, “qeydiyyatdan keçməmə”, müxtəlif sahələrdəki qadağalar üçün ən dəbdə olan fürsətdir.

Dinc yığıncaqların müdafiəsi - əks nümayişlər

Artıq qeyd edildiyi kimi, hətta nümayişçilərin zorakılıq niyyəti olmasa belə, əgər əks nümayişçilər də özlərinin yığıncaqlar azadlığı hüququnu həyata keçirməkdə ısrarlı olsalar, nümayişlər ictimai asayışı təhlükə altında qoya bilər. Belə hallarda Məhkəmə qərara alıb ki, dövlət yığıncaqlar azadlığı hüququnu həyata keçirənləri əks nümayişçilərin yaradacağı təhlükədən qorumaqdan ibarət pozitiv öhdəlik daşıyır. Məsələn, Müsavat partiyası tərəfdaşları mitinq keçirmək istəyərkən, eyni meydana Anavətən partiyasının üzvləri əks-mitinq keçirmək istəsələr, polis orqanı birinci qrupu ikinci qrupdan qoruyub, belə ki, aralarında təmas olmasına imkan verməməlidir.

AİHM-nin presedent hüququna görə, nümayişdə irəli sürülən fikir və ya iddialar müxalif şəxslər üçün xoşagəlməz və ya təhqiramiz olsa belə, iştirakçılar müxaliflər tərəfindən fiziki zorakılığa məruz qalmaqdan qorxmada nümayiş keçirmək imkanına malik olmalıdırlar. AİHM-nə görə, demokratik cəmiyyətdə əks-nümayiş keçirmək hüququ nümayiş keçirmək hüququnun həyata keçirilməsinə mane olan əks-nümayişlərə şamil oluna bilməz. Həqiqətən, səmərəli dinc toplaşmaq azadlığı dövlətin müdaxilə etməmək vəzifəsi ilə məhdudlaşmır, əksinə, bəzən 11-ci maddə, hətta, fərdlər arasındakı münasibətlər sahəsində də pozitiv tədbirlərin görülməsini tələb edir.³⁰⁵

Əgər əks-nümayişçilər qrupunun qarşı tərəf üzərinə zor tətbiq etmək ya da iğtişaş yaratmaq kimi niyyətləri varsa, əks-nümayişçilərə eyni zamanda eyni yerdə toplaşma imkanı verilməməlidir və bu hal da hüquqa zidd sayılmayacaq.

³⁰⁴ ECHR, Stankov and United Macedonian Organisation Ilinden v Bulgaria, 2.10.2001, para.99-102.

³⁰⁵ ECHR, Plattform ‘Arzte für das Leben’ v. Austria, 21.06.1988, para.32.

bb. Sərbəst toplaşmaq azadlığının həyata keçirilməsində icazə və bildiriş, icazəsiz mitinqlərdə iştiraka görə cəzalar

Ölkənizdəki şəhərlərin meydan və küçələri çox geniş, sayca çox insanlar, avtomobillər tərəfindən və sıx istifadə olunursa, belə yerlərdə istədiyiniz an nümayiş keçirmək bir çox problemlə üzləşməyə, birinci növbədə nəqliyyat probleminin yaranmasına səbəb olacaq. Digər tərəfdən, dövlətin nümayişçilərin təhlükəsizliyini və nümayişin reallaşması üçün zəruri tədbirlərin görməsi kimi pozitiv öhdəliyi olduğuna görə, bu zərurətlər nümayişin yeri və vaxtı məsələsində müvafiq dövlət strukturları ilə məsləhətləşmələr aparılmasını tələb edir. Bu problemlər yığıncağın yaratdığı salamatlıq və təhlükəsizlik məsələlərini, narahatlıqları və ya hətta iqtisadi itkiləri ehtiva edə bilər. Buna görə də, müəyyən tənzimləmə formaları - məsələn, yığıncaq barədə qabaqcadan bildiriş vermək və ya icazə almaq tələbi – yığıncaqlar azadlığı hüququna müdaxilə təşkil etmir və belə tələbləri 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur.³⁰⁶ İcazə ilə bağlı məsələnin araşdırılmasında AİHM hər hansı standart müəyyən etməyib. Azərbaycandan bununla bağlı bir müraciət olsa, bəlkə AİHM bir yenilik gətirmiş olar.

Bu nöqteyi-nəzərdən məsələyə baxdıqda, icazə alma tələbi texniki mahiyyətli məsələ olaraq qarşımıza çıxır. Lakin əgər hökumət, icazənin verilib-verilməməsini öz mülahizəsinə söykənən meyarlara görə həll etməyə çalışsa, bu, hüquqa müdaxilə sayılacaq və belə bir müdaxiləni AİHK-nın 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə əsaslandırmaq lazımdır.³⁰⁷ Həqiqətəndən ibarətdir ki, hakimiyyətlərini hər şeyin bahasına qorumaq istəyənlər, xüsusən saxtakarlıqla seçilən hökumətlər, çox vaxt qanunvericilikdən siyasi rəqibləri qarşısında maneələr yaratmaq üçün istifadə edirlər. Öz hüquqlarını həyata keçirənlərin maraqları ilə sağlam düşüncə arasında tarazlığı müəyyən etmək, dövlətin hüququ və vəzifəsidir; maraqların sözü gedən balans məsələsi AİHK-nın 11-ci maddənin 2-ci bəndinə görə nəzərdən keçirilməlidir.

İştiraka görə cəzalar

Nümayişlər nəticəsində tətbiq edilən cinayət və ya inzibati sanksiyalar 11-ci maddənin təsir dairəsindən çıxarılmır, onlar da məhdudiyət təşkil edir və 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə əsaslandırılmalıdır. Nümayişdə iştirak etmiş fərd zorakı davranışa yol verməyibsə, 11-ci maddənin tam müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdir.

³⁰⁶ Rassemblement Jurassien və Unity Jurassienne İsveçrəyə qarşı iş üzrə qərar, №8191/78, 10.10.1979.

³⁰⁷ Ezelin Fransaya qarşı işdə (1991) Məhkəmə vurğuladı ki, fransız vəkili fikrini ifadə etmək azadlığını pozmaq məqsədilə, nəticə etibarilə cəza sanksiyasından istifadə oluna bilməz.

Ezelin Fransada işləyən vəkili idi; bir ara Fransız vəkillər hesab etmişdilər ki, onlar hüquqşünas olduqları halda, ictimai həyatdan geri qalırlar və bu halı pisləyərək mitinq təşkil etmişdilər. Həmin nümayişin gedişində bəzi nümayişçilər divarlarda boya ilə bəzi yazılar yazmışdılar, lakin ərizəçi Ezelin bunu etməmişdi. Bu hadisədən sonra ərizəçi intizam prosesində peşə etikasına görə töhmət aldı. Bu işdə dövlət belə bir arqument irəli sürdü ki, bu cəza Ezelinin yığıncaqlar azadlığına müdaxilə təşkil etməyib, çünki nümayişdən sonra baş verib və ərizəçi nümayişdə iştirak etmək məsələsində sərbəst olub. AİHM bu arqumenti rədd etdi və qeyd etdi ki, təşkilatçılar sözügedən nümayiş barəsində qabaqcadan bildiriş vermişdilər və nümayiş qadağan olunmamışdı.³⁰⁸ Bu səbəbə görə, bəzi nümayişçilərin qanunsuz hərəkətlərinə görə, Ezelinə qarşı sanksiya tətbiqi yolverilməzdi.

bc. Yığıncaqlar azadlığı hüququndan kimlər istifadə edə bilər?

Dinc toplaşmaq azadlığı hüququnu istənilən dinc yığıncaqda iştirak edən fərdlər ya da qruplar,³⁰⁹ belə yığıncağın təşkilatçıları³¹⁰ həyata keçirə bilərlər. 11-ci maddədə nəzərdə tutulan fəaliyyətlərdə iştirakına maneçilik törədilən və ya belə iştiraka məcbur edilən³¹¹ fərdlərin hüquqları da qorunur. Başqa bir sözlə, istədiyiniz dinc yığıncağa iştirak edə bilməlisiniz və istəmədiyiniz yığıncağa da məcbur edilə bilməzsiz. Məcbur etmə bu şəkildə ola bilər: hakimiyyət partiyasının mitinqində iştirak etməyən dövlət qulluqçusu işdən çıxarıla bilər.

Konvensiyanın 34-cü maddəsi istənilən fərd, fərdlər qrupu, qeyri-hökumət təşkilatının Məhkəməyə şikayət göndərməsinə yol verir. Lakin birliyin qurban hesab edilməsi üçün o, pozuntu nəticəsində birbaşa ziyana məruz qalmalıdır. Bir çox hallarda birliyin yox, onun *üzvlərinin* birbaşa AİHM-nə müraciət etmələri, məqsədə daha uyğun sayılmalıdır.

AİHM-nə görə, vurulan ziyanla birlik arasında kifayət qədər əlaqə müəyyən edilməlidir, əks halda birliyin özü deyil, yalnız onun üzvləri 34-cü maddəyə əsasən qurban olduqlarını iddia edə bilərlər.³¹² Dövlət birliyin fəaliy-

³⁰⁸ Ezelin Fransaya qarşı, 1991. Osmani və başqaları keçmiş Yuqoslav Respublikası Makedoniyaya qarşı işdə ərizənin qəbul edilənliyi haqqında qərar (№50841/99, 11.10.2001).

³⁰⁹ Rassemblement Jurassien and Unity Jurassienne İsveçrəyə qarşı iş (10.10.1979), Birləşmiş Kommunist Partiyası Türkiyəyə qarşı (27-ci bənd) və Grande Oriente d'Italia (15-ci bənd) işləri üzrə qərarlar.

³¹⁰ Digər qərarlarla yanaşı baxın: "Həkimlər həyat uğrunda platforması" təşkilatı Avstriyaya qarşı (Plattform "Ärzte für das Leben" v. Austria), RAI, Allmond and "Negotiate Now" Birləşmiş Krallığa qarşı və "Xristianlar irqçiliyə və faşizmə qarşı" təşkilatı Birləşmiş Krallığa qarşı işlər üzrə qərarlar.

³¹¹ Yalnız həmkarlar ittifaqı üzvlərinin işə götürülməsinə aid məhkəmə işlərinə, o cümlədən, yuxarıda adı çəkilən Young, James and Webster v. UK məhkəmə işinə bax.

³¹² Societatea de Vanatoare "Mistretful Rumıniyaya qarşı, 1999.

yətlərini bəyənmiş və onların məhdudlaşdırılmasını zəruri hesab edirsə, təkcə bu fakt birliyi Konvensiyanın müdafiəsindən məhrum etmir. İstənilən məhdudiyətlərə 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə haqq qazandırılmalıdır.³¹³ Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, ərizəçiyə dövlətin amnistiya verməsi onu qurban statusundan heç də məhrum etmir.

Dinc toplaşma azadlığından sadəcə vətəndaşlar deyil, əcnəbilər də istifadə edə bilirlər, bunlar qanunsuz immiqrant statusunda olsalar belə.³¹⁴ Avropada məsələyə yanaşma tərzii belədir. Bununla belə, bilirik ki bəzi ölkələrdə, hətə ki öz vətəndaşlarının, daha doğrusu “rəiyyətin” bu hüququ təpdalanır. Belə olan halda, əlbətdə ki əcnəbilərlə bağlı işlərin həllində dövlət daha da geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olur.

c. Birləşmək Azadlığı

ca. Birləşmək azadlığı hüququnun əhatə dairəsi

Birləşmək anlayışı

Birləşmək azadlığı bir çox insan üçün ortağ marağ doğuran fəaliyyət və ya məqsədlər üçün - məsələn, siyasət, idman, mədəniyyət və ya xeyriyyəçilik məqsədlərini həyata keçirmək üçün fərdlərin bir araya gəlməsinə imkan verir. Konvensiyada nəzərdə tutulan birləşmək anlayışı milli hüquqdan asılı olmayan müstəqil mənaya malikdir. Milli hüquqdakı məhdud anlayışlar vasitəsilə birliklərin 11-ci maddədə nəzərdə tutulan hüquqdan istifadə etmək imkanından məhrum edilməsi və ya bu hüququn birlik (assosiasiya) statusunun alınmasından asılı edilməsi birliklərin daha geniş anlayışını qəbul etmiş Məhkəmə üçün hər hansı nəticə doğurmur.

AİHM-nin presedent hüququna görə, şəxslərin məcburi olaraq birliklərə üzv yazdırılmaları, bu birliklər ümumi hüquq şəxsləri olsa belə, birləşmə azadlığına ziddir. Bunun istisnası, konkret peşə sahibləri üçün, məsələn, vəkillər, həkimlər, psixoloqlar kimi, fəaliyyət göstərmək üçün birliklərə məcburi üzvlük şərti qoşula bilər. Lakin kənd yerlərində kəndlilərin bir kolxoza məcburi üzvlüyünü nəzərdə tutmaq, bu kolxozun adı başqa bir şey olsa belə, məsələn, “heyvandarlıq bazası”, onu yaradan da “Şura Hökuməti” olmayıb, bələdiyyə olsa belə, vəziyyət dəyişməz. Peşə qurumlarında vəziyyət fərqlidir, orada qeydiyyatdan keçmədə səbəb konkret peşə keyfiyyətinin, hesabatlılığın, tənzim-

³¹³ Birləşmiş Kommunist Partiyası Türkiyəyə qarşı, para. 27.

³¹⁴ Sisse Fransaya qarşı, (2002).

ləmənin təmin edilməsidir. Hərçənd ümumi hüquq birliklərinə (Vəkillər Kollegiyası kimi) məcburi üzvlük şərtinin nəzərdə tutulması açıq-aşkar ictimai marağa uyğun gəlməlidir.

Anlaşıldığı kimi, birləşmə azadlığı, birləşməmə azadlığını da əhatə edir: heç kəs öz iradəsi daxilində məcburi olaraq birliyə üzv olunmamalıdır. Məcburi üzvlük de facto da qarşımıza çıxma bilər: əgər birliyə üzv olmamaq şəxs üçün məhrumiyətə səbəb olacaqsas, məcburi üzvlükdən danışmaq olar. SSRİ-də totalitarlıq illərində, hakim partiyanın üzvü olmaq karyerada irəliləmək üçün şərt idi. Ümumi hüquqa tabe peşə qurumlarına üzv olmaq, bu qaydanın istisnası sayılır, çünki burada güdülən məqsəd fərqlidir. Lakin həmkarlar ittifaqına (trade unions) məcburi üzvlük AIHM tərəfindən Konvensiya pozuntusu hesab edilmişdi.³¹⁵

Birliklərin qeydiyyat məsələsi

Ölkəmizdə qeydiyyat məsələsi sancılı mövzulardan birisidir. Hakimiyyət orqanları, birliklərin fəaliyyət göstərməsi üçün qeydiyyatı şərt qoşur; qeydiyyat olmadan fəaliyyətə əngəl olduğu kimi, qeydiyyatı ləğv edərək də birliyin fəaliyyətini qadağan etdiyi görülür. Bəs Avropa hüququnda bu məsələyə necə yanaşılır?

Birləşmək anlayışı mütəşəkkil və ya təşkilati xarakter daşıyan elə birliyi ifadə edir ki, fərd ona mənsub olduğunu və ya qoşula biləcəyini iddia edə bilsin.³¹⁶ Lakin bunun üçün birliyin hər hansı formal və ya hüquqi statusa malik olması, yəni onun qeydiyyata alınması şərt deyildir. Yəni ola bilər ki, dövlət birliyi qeydiyyata almasın yaxud birləşənlər ümumiyyətlə qeydiyyat üçün müraciət etməsinlər: bu halda belə dövlət öz müdaxiləsini əsaslandırmalıdır. Bununla belə, birliyin qeydiyyata alınması onların əlavə bəzi hüquqlara sahib olma imkanını verə bilər: hüquqi şəxs statusuna sahib olmaqla, birlik mülkiyyət əldə edə bilər, bank hesablarına malik ola bilər. Habelə birliklərə dövlət elə səlahiyyətlər tanıyır ola bilər ki, bunları fərd tək başına həyata keçirmək imkanına malik olmasın.

³¹⁵ Young, James and Webster v. UK, 18.10.1982, burada British Rail kompaniyasında işləyən ərizəçilər ya 3 həmkarlar ittifaqının birisinə üzv olmağa, ya da ki, işdən çıxarılmqla üzləşmişdilər.

³¹⁶ McFily Birləşmiş Krallığa qarşı iş üzrə qərar (№8317/78). Bu iş məhbuslarla bağlı idi; onlar iddia edirdilər ki, məruz qaldıqları təhlükəsizlik rejimi ucubatından onlara görüşmək hüququnun verilməməsi onların birləşmək azadlığı hüququnu pozub. Bu iddia mahiyyətinə görə Konvensiyaya uyğun olmayan iddia kimi rədd edildi.

Hüquqa zidd məqsəd daşımayan və qanunsuz mexanizmlərdən istifadə etmə niyyətində olmayan birlik, qeydiyyat üçün müraciət etdikdə, ona hüquqi şəxs statusu tanınmalıdır.³¹⁷

Burada 2007-ci ildə və 2008-ci illərdə Azərbaycana qarşı AİHM tərəfindən çıxarılan **Ramazanova, Nəsibova** və **İsmayılov** işlərini qeyd etməliyik. Bu işlərin üçü də birləşmə azadlığının pozulması ilə bağlı idi. Həmin işlərdə, AR Ədliyyə Nazirliyi ərizəçilərin qurduqları hüquqi şəxsləri qeydiyyata almaqdan imtina edirdilər. Qeydiyyata almamaqla bağlı Hökumət AİHM-nə irəli sürdüyü nyuanslardan birisi də buydu ki, Ədliyyə Nazirliyinin işi həddindən artıq çoxdur və işləri zamanında çatdırıb bilmir. AİHM-nin buna verdiyi cavab belə idi: Dövlət daxili qanunvericiliyi elə tənzimləməlidir ki, qeydiyyatda aşırı gecikməyə səbəbiyyət verilməsin. Habelə AİHM qeyd edib ki, Azərbaycan qanunvericiliyi qeydiyyatın gecikməsi halında avtomatik qeydiyyat olmanı nəzərdə tutmadığına və Nazirliyin neçə dəfə sənədləri geri qaytara biləcəyini nəzərdə tutmadığına görə, vətəndaşlara Ədliyyə Nazirliyinin özbaşına hərəkətlərinə qarşı təminat vermir, buna görə də daxili qanunvericilik AİHK-nın 11-ci maddəsinə uyğun gəlmir.³¹⁸

Hansı birliklər AİHK-nın 11-ci maddəsinin qorunmasından istifadə edə bilmirlər? AİHM-nə görə, bunlara aiddir məhbuslarla,³¹⁹ heyvanlarla³²⁰ bağlı olan və habelə əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan təşkilatlar.

Ümumi hüquq qurumları və peşə qurumları

AİHM-nin presedent hüququna əsasən, qanunvericilik orqanı tərəfindən təsis edilən ümumi hüquq qurumu Konvensiyanın 11-ci maddəsində nəzərdə tutulan mənada birlik deyil, yəni Konvensiyanın əhatə dairəsinə daxil deyildir.

Bu cür qurumlar, məsələn, Vəkillər Kollegiyası və ya Tibb Şuraları, dövlətin strukturuna inteqrasiya edilən qurum olaraq qalır və onun üzvləri dövlət tərəfindən ya da ümumi hüquq qurumunun özü tərəfindən təyin olunur. Bundan başqa, bunlar, cəmiyyətin ümumi maraqlarını qorumaq məqsədini daşıyır, çünki müvafiq qanunvericiliyə əsasən, fəaliyyətə ictimai nəzarəti həyata keçirir. Nəhayət, belə təşkilatlara qanun əsasında inzibati səlahiyyətlər, habelə, norma-

³¹⁷ Gorzelik and others v. Poland, 20.12.2001, para.55.

³¹⁸ http://www.coe.int/t/e/human_rights/execution/03_cases/Azerbaijan_en.pdf

³¹⁹ Baxın: Bolla Birləşmiş Krallığa qarşı (4217/98) və yuxarıda adı çəkilən Makfili Birləşmiş Krallığa qarşı işlər üzrə qərarlara.

³²⁰ Artinqstoll Birləşmiş Krallığa qarşı (№25517/94, 03.04.1995) işdə ərizənin qəbul edilənliyi haqqında qərarında Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası bildirdi ki, “bu müddəə heyvanlarla birləşmək hüquqlarını özündə ehtiva etmir və müvafiq surətdə, (Komissiya) hesab edir ki, ərizəçinin 11-ci maddə üzrə şikayəti... rədd edilməlidir...”

yaratma və intizam səlahiyyətləri verilib və onlar, bu səlahiyyətləri yerinə yetirərkən bir növ dövlət orqanı kimi çıxış edirlər.

Sigurdur A. Sigurjonsson İslandiya qarşı işdə (24.06.1993) ərizəçi Reykyavikdə taksi sürücüsü idi, ona fəaliyyət göstərmək üçün lisenziya verilmişdi. Lisenziya almaq üçün onun verdiyi ərizə formasında belə bir ifadə vardı ki, o, taksi sürücülərinin həmkarlar ittifaqı olan “Fremi”yə üzvlük haqqı ödəmək öhdəliyindən xəbərdardır. Bundan sonra ərizəçi 1985-ci ilədək üzvlük haqqını ödədi. Sonra o, ödənişi dayandırdıqda “Fremi” ona məlumat verdi ki, üzvlük haqlarını ödəməsə birlik onu taksi stansiyası xidmətlərindən məhrum edəcək. Ərizəçi cavabında bildirdi ki, birliyin üzvlüyündə qalmaq niyyətində deyil. Nəticədə, onun lisenziyası ləğv edildi.

Ərizəçi iddia edirdi ki, lisenziyadan məhrum edilmə qorxusu altında “Fremi”yə üzv olmaq barədə üzərinə qoyulan öhdəlik 11-ci maddənin pozuntusunu təşkil edir. Dövlət iddia etdi ki, “Fremi” ümumi hüquq xarakterli peşə təşkilatıdır və buna görə də, 11-ci maddədə nəzərdə tutulan mənada birlik deyil. Məhkəmə qeyd etdi ki, “Fremi” müəyyən ümumi hüquq funksiyaları yerinə yetirsə də, xüsusi hüquq əsasında yaradılıb və öz məqsədlərini, təşkilatı struktur və prosedurlarını müəyyən etməkdə tam sərbəstliyə malikdir. Beləliklə, “Fremi” xüsusi hüquq təşkilatıdır və 11-ci maddənin məqsədləri baxımından “birlik” hesab oluna bilər.³²¹

Azad peşələri tənzimləyən qurumlar Konvensiyanın 11-ci maddəsinin mənası baxımından birlik sayılmır və onun müdafiəsi altında olmur.³²² Qanunvericilik əsasında yaradılmış bu qurumların məqsədi ictimaiyyətin müdafiəsi üçün mühüm hüquq funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, peşələri tənzimləməkdən və onlara kömək etməkdən ibarətdir. Buna görə də onları həmkarlar ittifaqlarına bənzətmək olmaz, onlar dövlət strukturlarına inteqrasiya olunmuş qurumlar olaraq qalırlar.

Əmək münasibətləri ilə bağlı qurumlar, məsələn, işçilərin işinə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə qanunvericilik əsasında yaradılmış əmək şuraları barəsində də Məhkəmə analoji yanaşma nümayiş etdirdi

³²¹ Qərarın 31-ci bəndi.

³²² Baxın: Le Komptun işinə, eləcə də ondan sonrakı işlərə baxın: həkimlərlə əlaqədar olan Albert və Le Kompt Belçikaya qarşı (№7299/75 və s.), memarlarla bağlı olan Revert və Leqalye Fransaya qarşı (№14331/88 və 14332/88), vəkillər birliyi ilə bağlı olan A və başqaları İspaniyaya qarşı (№13750/88) və baytarlarla bağlı olan Bartold Almaniyaya qarşı (44139/98) işlər üzrə qərarlara.

(məsələn, Karakurt Avstriyaya qarşı işdə (1999)³²³ ərizənin qəbul edilənliyi haqqında qərarda).

Siyasi Partiyalar

Birləşmə azadlığından istifadə edən birlik növlərindən birisi də, əlbəttə ki, siyasi partiyalardır. Çünki siyasi partiyalar demokratik həyatın əsas elementlərindən birisidir. Siyasi partiyalar konkret ideologiya (dünya görüşü) ətrafında birləşən insanları ifadə edir, bu ideologiya da mənfəətə və vəzifə tutmağa əsaslanan bir tamah olmamalıdır. Siyasi partiyalar cəmiyyətdə siyasi müxtəlifliyi və geniş miqyasda fikir azadlığını təmin edir. Nə AİHK-da, nə də ki, ICCPR-də birləşmə azadlığından söz ediləndə siyasi partiyalara toxunulmur, ancaq həmkarlar ittifaqından bəhs edilir. Lakin siyasi partiya qurma azadlığı, həqiqətdə, həmkarlar ittifaqı qurma azadlığından daha vacib bir mexanizmdir.

Dövlət siyasi partiya qurma azadlığına necə müdaxilə edə bilər? Dövlət ya partiyanı ləğv edir, ya da ki, onu qeydiyyatla almır, ya da ki, bəzi partiyaları qadağan olmuş siyahıya alır və belə partiyalara üzvlüyə görə sanksiyalar nəzərdə tutur. Bu cür müdaxilələr legitim əsaslara dayanmalı, qanuni proseduraya uyğun və demokratik cəmiyyətdə zəruri olmalıdır.

AİHM-nə siyasi partiyaların ləğvi ilə bağlı bir neçə şikayət daxil olub. AİHM dəfələrcə qeyd edib ki, siyasi partiyalar demokratiyanın düzgün fəaliyyət göstərməsi üçün önəmli olan birlik formalarından biridir, demokratiya isə Konvensiya sistemində həyati əhəmiyyət daşıyır.³²⁴

Demokratik cəmiyyətdə siyasi partiyaların əhəmiyyəti, *“Hüquq vasitəsilə demokratiya üzrə Avropa Komissiyası”*nın (Venetsiya Komissiyasının) siyasi partiyalarla bağlı gördüyü işlərdən və qəbul etdiyi sənədlərdən də görünür. Venetsiya Komissiyası siyasi partiyaların maliyyələşdirilməsi, siyasi partiyaların qadağan olunması, ləğvi və analoji tədbirlər³²⁵, siyasi partiyalara aid qanunvericilik³²⁶ haqqında rəhbər prinsiplər qəbul edib və siyasi partiyaların təsis edil-

³²³ Vays Avstriyaya qarşı məhkəmə işi üzrə (№14596/89, 10.07.1991) ərizənin qəbul edilənliyi haqqında qərar.

³²⁴ Sosialist Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı (№21237/93, 25.05.1998), Sidiropulos və başqaları Yunanıstana qarşı (bu iş aşağıda istinad edilir) Azadlıq və Demokratiya Partiyası (ÖZDEP) Türkiyəyə qarşı (bu iş aşağıda istinad edilir) və Yazar, Karataş, Aksoy və Xalq İşçi Partiyası (HEP) Türkiyəyə qarşı işlər üzrə qərarlar.

³²⁵ Venetsiya Komissiyası, Siyasi partiyaların qadağan olunması, ləğvi və analoji tədbirlər haqqında rəhbər prinsiplər, 10 yanvar 2004, DCL-INF (2000)1.

³²⁶ Venetsiya Komissiyası, Siyasi partiyalar haqqında qanunvericiliyə dair rəhbər prinsiplər və izahedici məruzə: bəzi konkret məsələlər, 15 mart 2004, CDL-AD (2000)007.

məsi, təşkili və fəaliyyətləri barədə məruzə³²⁷ hazırlayıb. Venetsiya Komissiyasının rəhbər prinsipləri belədir: partiyalar siyasi rəylərə malik olmaq və dövlət orqanlarının müdaxiləsi olmadan və sərhədlərdən asılı olmadan məlumatları əldə edə və yaya bilər; siyasi partiyaların qeydiyyatı alınması tələbi özlüyündə sözügedən hüququn pozuntusu deyildir; partiyaların qadağan olunmasına və ya məcburi ləğvinə yalnız o halda haqq qazandırılı bilər ki, onlar demokratik konstitusiyaya qaydasını zorakılıqla devirmək məqsədini güdsünlər və bununla da milli konstitusiyaların təmin etdiyi hüquq və azadlıqlara xələl gətirsinlər. Partiyanın sadəcə konstitusiyaya dinc yolla dəyişikliklər edilməsini təbliğ etməsi faktı onun qadağan olunması və ləğvi üçün kifayət deyil. Siyasi partiyanın ləğvi və ya qadağan olunması çox sərt tədbirdir və olduqca ehtiyatla tətbiq edilməlidir.

Birliklərin məqsədləri

Birləşmək azadlığı hüququnun müdafiə etdiyi birliklərin məqsədi nə olmalıdır? Burada iki şeyi ayırmaq lazımdır: birliyin formal ya da faktiki məqsədi və birliyin faktiki fəaliyyəti fərqli şəkildə qarşımıza çıxır bilər. Birliyin məqsədi ilə fəaliyyəti fərqli şəkildə təzahür etsə, fəaliyyəti nəzərə alınmalıdır. Birliyin məqsədi çox fərqli ola bilər və bir çox hallarda da belə birlik birləşmə azadlığından yararlanacaqdır. Konvensiyaların müdafiəsindən məhrum olunması üçün birliyin məqsədi hüquqa zidd olmalıdır. Daha doğrusu hüququn imperativ qaydalarına zidd olmalıdır. Dövlətin, qadağan olunmuş məqsədləri müəyyən etmədə geniş mülahizə səlahiyyəti mövcud deyildir: dövlət istədiyi hər sahədə qadağa gətirə bilər. Bunun əsası odur ki, hüquqi şəxs qurma azadlığı hüququn əsas prinsiplərindən birisidir. Qadağan olunan məqsəd, ümumiyyətlə hüquqa zidd bir məqsəd olmalıdır.

Buna görə də, birliklərin məqsədlərini məhdudlaşdıran bütün milli qanunlara (o cümlədən konstitusiyaya qanunlarına) Konvensiya baxımından nəzər salınmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı AİHM-nə təqdim edilən işlərin çoxu siyasi partiyalara aiddir. Siyasi partiyaların məqsədlərinin məhdudlaşdırılmasına yol verilməsinin mümkünlüyü Konvensiyanın demokratiyaya verdiyi əhəmiyyətin kontekstində qiymətləndirilməlidir.

Ölkəmizdə İyun 2009 tarixində “Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında” Qanuna dəyişikliklər aparıldı. Parlament tərəfindən verilən ilkin dəyişikliklər paketi, QHT-lərin və beynəlxalq qurumların səs-küylü etirazına məruz

³²⁷ Venetsiya Komissiyası, Siyasi partiyaların təsis edilməsi, təşkili və fəaliyyətləri haqqında məruzə 16 fevral 2004, CDL-AD (2000)004.

qaldıqdan sonra müzakirəyə çıxarılmadı, onun əvəzinə daha “soft” dəyişikliklər aparıldı, bununla belə, məsələn, həmin qanunun 13.3-cü maddəsində belə bir müddəa qoyuldu ki, QHT nizamnamələrində şərt qoyula bilməz ki, qurum dövlətin nəzarət və yoxlama səlahiyyətlərini icra edəcək, habelə, dəyişikliyə görə QHT-lər dövlət və bələdiyyələrin səlahiyyətlərini mənimsəyə bilməz. QHT-lər *ictimai nəzarət* funksiyasını həyata keçirə bilərlər və keçirməlidirlər, lakin “səlahiyyətlərin mənimsənilməsi”, “dövlət nəzarət və yoxlama funksiyası” anlayışları sui-niyyətlə şərh edilərək, dövlətin bəzi QHT-lərin fəaliyyətinin əngəllənməsi mümkündür.

Yuxarı paraqrafda sözünü etdiyimiz dəyişikliklərlə bağlı bunları da qeyd etməliyik. ICNL (International Center for Not-for-Profit Law)³²⁸ tərəfindən hazır-lanan hesabatla görə, qəbul edilən paketin yeni versiyasında əsas insan hüquqları sənədlərinə zidd olan dəyişikliklərin 20% yenə də qalmışdır. Belə problemlə dəyişikliklərə bir digər misal qanunun 12.3-cü maddəsində görmək olar: xarici birliklərin və QHT-lərin filialları ölkəmizdə ancaq o halda fəaliyyət göstərə bilər ki, bu QHT ilə Azərbaycan dövləti arasında müvafiq saziş bağlanmış olsun. Belə sual yaranır ki, bu “saziş” hansı müddəaları əks etdirəcək, mahiyyəti nə olacaq, tərəflər sazişi imzalamağa məcburdurmu və imzalamasalar nə olacaq?³²⁹

Milli qanunvericilikdə dəyişiklik etmək məqsədilə yaradılan birlik həmin dəyişikliyə qanuni vasitələrlə nail olmaq məqsədi güdərsə, məsələn, referendum vasitəsilə bu dəyişikliklərə nail olmaq istəyirsə, Avropa Konvensiyası ilə müdafiə edilir.³³⁰ Mövcud vəziyyətə dəyişikliklər etmək söyləri dövlətin mövcud konstitusiya quruluşuna dəyişikliklər edilməsi cəhdlərini də ehtiva edə bilər. Məsələn, unitar dövləti federal dövlətə çevirmə istəyi kimi. Bununla belə “qeyri-demokratik” məqsədlər güdən və ya qeyri-demokratik vasitələrdən istifadə edən siyasi partiyalar AİHK-nın müdafiə dairəsinə düşmür; məsələn, dünyəvi dövləti, qeyri-plüralist dini dövlət halına gətirmə kimi bir niyyət varsa.

Rifah Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı işdə (2001) Rifah Partiyası Türkiyənin Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən belə bir əsasa görə ləğv olunmuşdu ki, o, dünyəvilik prinsipinə zidd fəaliyyətlərin mərkəzinə çevrilmişdi. Konstitusiya Məhkəməsi qeyd etdi ki, dünyəvilik demokratiyanın zəruri şərtlərindən biridir. Ölkənin tarixi təcrübəsi və islamın konkret xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, Türkiyədə dünyəvilik prinsipi Konstitusiya ilə

³²⁸ Təşkilat haqqında daha geniş məlumatı www.incl.org adresindən əldə edə bilərsiniz.

³²⁹ Bənzər və digər suallar INCL tərəfindən hazırlanan analizdə də göstərilmişdir.

³³⁰ Rifah Partiyası Türkiyəyə qarşı, 2003, para. 87.

qorunur. Dövlət iddia etdi ki, heç bir öhdəlik demokratiyanı və qanunun aliliyini sarsıtmaq istəyən siyasi partiyaların mövcudluğuna dözümlü yanaşmağa dövlətləri məcbur etmir. AİHM siyasi təşkilatların öz fəaliyyətlərini həyata keçirərkən Konvensiyanın müdafiəsindən istifadə etməkdə davam edə bilmələri üçün onların fəaliyyətinin zəruri hüdudlarını müəyyən etdi. O, qərara aldı ki, siyasi partiya dövlətin qanunvericiliyində, yaxud hüquqi və ya konstitusiya quruluşunda dəyişiklikləri iki şərtlə təbliğ edə bilər:

- 1) bu məqsədlə istifadə edilən vasitələr qanuni və demokratik olmalıdır;
- 2) təklif olunan dəyişiklik əsas demokratik prinsiplərə uyğun olmalıdır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, əgər siyasi partiyanın rəhbərləri insanları zorakılığa təhrik edirlərsə (yaxud həmin partiyalar demokratiyaya hörmət etməyən siyasət yeridirlərsə və ya demokratiyanı sarsıtmaq məqsədi güdürlərsə və ya demokratik cəmiyyətdə tanınan hüquq və azadlıqlara etinasız yanaşırlarsa) və bu səbəbdən həmin partiyalar barəsində cəzalar tətbiq edilsə, belə partiyalar Konvensiyanın onları müdafiə etdiyini iddia edə bilməzlər. Oxşar mülahizələr Konvensiyanın 9-cu və 10-cu maddələrində nəzərdə tutulan hüquqların həyata keçirilməsinə də şamil olunur.³³¹

Birliyin qarşısına qoyduğu məqsədləri 11-ci maddənin məqsədləri baxımından araşdırarkən AİHM təkcə onun rəsmi proqramına və ya adına, yaxud rəhbərlərinin bəyanatlarına nəzər salmır. Bir sıra işlərdə, o cümlədən, **Birləşmiş Kommunist Partiyası Türkiyəyə qarşı** (1998, paraq. 58) və **Sosialist Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı** (1998, paraq. 48) işlərdə AİHM qeyd etdi ki, siyasi partiyanın proqramı və ya onun rəhbərlərinin bəyanatları həmin partiyanın bəyan etdiyi məqsəd və məramları gizlədə bilər. Buna görə də, proqram və bəyanatların məzmunu həmin partiyanın və onun rəhbərlərinin hərəkətləri ilə və bütövlükdə onların müdafiə etdikləri mövqe ilə müqayisə edilməlidir. Məsələn, **Birləşmiş Kommunist Partiyasının işində** Məhkəmə dövlətin belə bir arqumentini rədd etdi ki, partiyanın seçdiyi ad və ya onun rəhbərlərinin bəyanatları demokratiyaya təhlükə yaradır.

Demokratiyanın müasir ölçüləri dözümlülük və tolerantlıqdır: fərdin maraqları bəzi hallarda qrupun maraqlarına tabe etdirməli olsa da, demokratiya sadəcə o demək deyil ki, çoxluğun baxışlarına həmişə üstünlük verilməlidir. Azlıqlarla ədalətli və düzgün rəftarı təmin edən və hakim mövqedə olan çoxlu-

³³¹ Yazar və başqaları Türkiyəyə qarşı, №22723/93 və 22725/93, 09.04.2002 (İHAK, maddə 9, para. 49), Stankovun işi (97-ci bənd) və Sosialist Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı, para. 46-47 və 97-99.

ğün hər hansı sui-istifadəsinin qarşısını alan balansla nail olmaq lazımdır.³³² Bu birliklərin məqsədləri təhlil olunarkən nəzərə alınmalıdır. Məsələn, X regionunda yaşayan bir azlıq, sırf öz hüquqlarını qorumaq ya da inkişaf etdirmək məqsədilə regional partiya qurmaq istəyirsə, dövlət sırf buna görə separatizmə qarşı mübarizə kontekstində o partiyayı qadağan edə bilməz.³³³

Sidiropulos və başqaları Yunanıstana qarşı işdə (1998) makedoniyalı etnik mənşəyinə mənsub olduqları və makedoniyalı milli şüuruna malik olduqlarını iddia edən ərizəçilər, “Makedoniya sivilizasiyasının vətəni” adlı qeyri-kommersiya təşkilatını təşkil etməyi qərara almışdılar. AİHM-nin qeydinə görə, həmin birliyin məqsədi bölgənin mədəniyyətinə yardım etmək və onu qorumaq idi. Halbuki Yunanıstanın hakimiyyət orqanları birliyi qeydiyyata almaqdan ona görə imtina etmişdilər ki, ərizəçilər makedoniyalı etnik mənşəyinə mənsub olduqlarını açıq elan edirdilər və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Kopenhagen Konfransında Yunanıstanda yaşayan makedoniyalıların yunan olduqlarını ərizəçilər şübhə altına almışdılar. Birliyi qeydiyyata almaqdan imtina etməklə dövlət həm də milli təhlükəsizliyi müdafiə etmək, iğtişaşın qarşısını almaq və Yunanıstanın mədəni, tarixi ənənələrini və rəmzlərini müdafiə etmək məqsədi güdürdü. AİHM qərara aldı ki, birliyin məqsədləri tamamilə aydın və qanuni idi; ölkənin hər hansı bölgəsinin sakinləri tarixi və ya iqtisadi məqsədlərlə bölgənin özəl xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün birliklər təşkil etmək hüququna malikdirlər.³³⁴

Birləşmək azadlığı milli və etnik azlıqlara mənsub olan şəxslər üçün xüsusilə önəmlidir və Avropa Şurasının Çərçivə Konvensiyasında³³⁵ təsbit edildiyi kimi, “plüralist və əsl demokratik cəmiyyətdə təkcə milli azlıqlara mənsub olan hər kəsin etnik, mədəni, dil və din mənsubiyyətinə hörmət edilməməli, həm də onların mənsubiyyətlərinin ifadəsi, mühafizəsi və inkişafı üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır”. Öz mənsubiyyətini ifadə etmək və inkişaf etdirmək məqsədilə birlik təşkil edilməsi öz hüquqlarını mühafizə və müdafiə etməkdə azlıqlara kömək edə bilər.³³⁶

³³² Young, James and Webster v. UK, para. 63.

³³³ Stankov və Birləşmiş Makedoniya Təşkilatı “İlinden” Bolqarıstana qarşı, 2001, para.89.

³³⁴ Sidiropoulos and others v. Greece, 10.07.1998, para. 44.

³³⁵ Milli azlıqların müdafiəsi üçün Çərçivə Konvensiyasına, Strasburq, Fevral 1995, 11(95)010. Çərçivə Konvensiyasına dair izahədicə məlumatda deyilir: “Çərçivə Konvensiyası ümumiyyətlə milli azlıqların müdafiəsinə həsr olunan, məcburi hüququ qüvvəyə malik olan ilk çoxtərəfli sənəddir. Onun məqsədi milli azlıqların müdafiəsini təmin etmək üçün dövlətlərin hörmət etməli olduqları hüquqi prinsipləri qeyd etməkdir”.

³³⁶ Gorzelik and others v. Poland, 20.12.2001, para. 93.

cb. Birliklərin ləğvi

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, birliyin ləğvi ancaq o halda mümkündür ki, onun məqsədi hüquqa zidd olsun. Birlik müxtəlif qanun pozuntuları törədib-sə, bunlar çox ağır formada və ya dəfələrlə törədilməlidir ki, belə ağır müdaxiləyə haqq qazandırsın.

Bunu ona görə qeyd edirik ki, 2008-ci ildə ölkəmizdə Seçkiləri Monitorinq Mərkəzinin qeydiyyatının ləğvi üçün məhkəməyə müraciət edən AR Ədliyyə Nazirliyi, əsas olaraq onu göstərmişdi ki, bu Mərkəz rayonlarda şöbələr açdığı halda bunu Nazirliyə bildirməmişdi. Mərkəzin törətdiyi bu hüquq pozuntusu, prosessual bir pozuntu olduğuna görə, belə hala görə sanksiya növündə ancaq xəbərdarlıq ya da cərimə nəzərdə tutula bilər. Seçkiləri Monitorinq Mərkəzinin apardığı fəaliyyət hüquqa zidd olsaydı, məsələn, onun məqsədi seçkilərdə iştirak edənlərin sayını şişirtmək ya da azaldmaq olsaydı, bəzi sorğu mərkəzlərində olduğu kimi, belə fəaliyyət cəmiyyəti yanıltmağa yönəldiyinə görə, birliyin ləğvi mümkün ola bilərdi.

Ümumiyyətlə hüquqa hörmət olunmayan sistemlərdə, birlik hökumətin razılaşmadığı bir şeyi etdiyi halda, dövlət özbaşına məhkəmələr ya da inzibati orqanlardan sui-istifadə edərək belə birlikləri ləğv edir.

Birləşmək azadlığı sadəcə birliyi qeydiyyata almağı əhatə etmir, eyni zamanda, bu azadlıq birliyin fəaliyyətini və onun qanunsuz olaraq ləğv edilməməsini də, əlbəttə ki, əhatə edir. Əks halda, AİHM-nin çox yerində bir ifadəsi ilə, bu azadlıq nəzəri və xəyali hüquq olaraq qalardı. Qısacası, birliklərin ləğvi də AİHK-nın 11-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə əsaslandırılmalıdır.

Həmkarlar İttifaqları

Həm AİHK-da, həm də ICCPR-də həmkarlar ittifaqından (öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla) bəhs olunur. Həmkarlar ittifaqının ayrıca qeyd olunmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, kapitalist cəmiyyətdə işçilərin hüquqlarını qorumaq, toplu əmək müqavilələri imzalamaq baxımından bu, vacib bir təminatdır. Diqqət edilsə, daha çox ikinci nəsil və iqtisadi/sosial hüquqlarla bağlı olan həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti, bu əhəmiyyətinə görə birinci nəsil hüquqların arasında yer alır. Çünki eyni zamanda siyasi bir hüquqdur.

İnsanlar “öz maraqlarını müdafiə etmək üçün” bu ittifaqları yaradırlarsa, həmkarlar ittifaqları öz üzvlərini təmsil etmək məsələsində əlavə hüquqlara malikdirlərmi?

Birləşmə azadlığı həmkarlar ittifaqlarının öz üzvlərinin maraqlarını müdafiə etmək hüququnu qorusa da, aydın məsələdir ki, o, həmkarlar ittifaqlarına və ya həmkarlar ittifaqı üzvlərinə münasibətdə dövlət tərəfindən hər hansı konkret və ya xüsusi rəftarı təmin etmir. Məhkəmə qeyd etdi ki, həmkarlar ittifaqlarının konkret və ya xüsusi münasibətdən faydalanmaq hüququ – məsələn, onlarla məsləhətləşmələrin aparılması hüququ,³³⁷ kollektiv müqavilə bağlamaq hüququ,³³⁸ yaxud əmək haqlarının artırılması barədə kollektiv danışıqlar aparılması hüququ³³⁹ həmkarlar ittifaqı azadlığını səmərəli həyata keçirmək hüququndan irəli gələn və ya ona xas olan cəhət deyil. Həmkarlar ittifaqı ilə və ya onun üzvləri ilə dövlətin onların istədiyi kimi rəftar etməkdən imtinasının 11-ci maddənin pozuntusunu təşkil edib-etməməsi həmin imtinanın ciddiliyindən və 11-ci maddənin təmin etdiyi hüquqların mahiyyətinə təsir edib-etməməsindən asılıdır; hər bir dövlət həmin hüquqların təmin edilməsi vasitələrini özü seçə bilər.

Belçika Polisinin Milli Həmkarlar İttifaqı Belçikaya qarşı işdə (1975), belə bir hal üzə çıxmışdı ki, dövlət polis qüvvələrinin iki növü istisna olmaqla - ittiham orqanlarına təhkim edilmiş cinayət polisi və jandarmeriyaya mənsub olanlar – digər bütün polis işçiləri həmkarlar ittifaqı yaratmadan ancaq bu ittifaqlara qəbul oluna bilərdi. Çünki qanunvericiliklə yaratmada polis işçiləri üçün həmkarlar ittifaqını məhdudiyətlər vardı, belə halda onlar başqa ittifaqlara üzv olurdular. Bu həmkarlar ittifaqı, işə götürən rolunda çıxış edən dövlət orqanları ilə məsləhətləşmələrdə iştirak hüququna sahibdilər. Danışıqlardakı tərəflərin sayının daim artmasının qarşısını almaq üçün dövlət orqanları bəzi məhdudiyətlər tətbiq edirdilər. Ərizəçi həmkarlar ittifaqı şikayət edirdi ki, Belçika hüququna əsasən dövlətin onu məsləhətləşmə hüququna malik olan təşkilatlardan biri kimi tanımaqdan imtinası digər həmkarlar ittifaqları ilə müqayisədə onu əlverişsiz vəziyyətə salır. Ərizəçi iddia etdi ki, bu, onun fəaliyyət dairəsini xeyli məhdudlaşdırır və bələdiyyə polisin üzvlərini başqa həmkarlar ittifaqlarında birləşməyə vadar edir.

Məhkəmə qərara aldı ki, “öz maraqlarını müdafiə etmək üçün” sözləri göstərir ki, Konvensiya həmkarlar ittifaqı tərəfindən tədbir görülməsi vasitəsilə həmkarlar ittifaqı üzvlərinin peşə maraqlarının qorunmasını təmin edir və Razılığa gələn Dövlətlər həmin tədbirlərin hazırlanmasına və həyata

³³⁷ Belgium National Police Trade Union v. Belgium, 27.10.1975.

³³⁸ Swedish Engine Driver's Union v. Sweden . (5614/72) [1976].

³³⁹ Schmidt and Dalström v. Sweden, 19.01.1976.

keçirilməsinə icazə verməli və imkan yaratmalıdırlar. Məhkəmənin fikrincə, sözü gedən ifadədən belə nəticə çıxır ki, həmkarlar ittifaqı üzvləri öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqının rəyinin dindirilməsi hüququna malikdirlər. Lakin 11-ci maddənin 1-ci bəndi bu məqsədlə istifadə edilməli olan vasitələrin seçilməsini dövlətin ixtiyarına buraxır. Məsləhətləşmə həmin vasitələrdən biridir, lakin yeganə vasitə deyil. Konvensiyanın tələbi yalnız bundan ibarətdir ki, milli hüquq həmkarlar ittifaqlarına öz maraqlarını müdafiə etmək imkanı versin. Beləliklə, həmkarlar ittifaqları dinlənilmək hüququna malik olsalar da, onların məsləhətləşmələrdə iştirak hüququ olmaya da bilər.

Kollektiv müqavilə bağlamaq üçün danışıqlar aparmaq hüququ

Nə AIHK, nə də AIHM “kollektiv danışıqlar” termininə anlayış və izah verməyiblər. BƏT-in 154 sayılı Konvensiyanının (1991) 2-ci maddəsində bu termin aşağıdakı kimi ifadə edilib:

- a) əmək və məşğulluq şəraitlərinin müəyyən edilməsi və (və ya)
- b) sahibkarlar və əməkçilər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və (və ya)
- c) sahibkarlarla əməkçilər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və (və ya) sahibkarlarla və ya onların təşkilatları ilə əməkçilərin təşkilatı və ya təşkilatları arasında münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə bir tərəfdən sahibkarlar, sahibkarlar qrupu və ya bir və ya bir neçə sahibkarlar təşkilatı və digər tərəfdən bir və ya bir neçə əməkçilər təşkilatı arasında aparılan bütün danışıqlar.

Kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ 11-ci maddədə qeyd olunmayıb, lakin Məhkəmə bir neçə işdə bu məsələni nəzərdən keçirib. Ümumiyyətlə, belə demək olar ki, kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ 11-ci maddədə nəzərdə tutulmayan hüquqdur.

İsveç Maşinistlərinin Həmkarlar İttifaqı İsveçə qarşı işdə (1976) İsveç maşinistlərinin həmkarlar ittifaqı şikayət etmişdi ki, Milli Kollektiv Danışıqlar İdarəsi onunla kollektiv müqavilə bağlamaqdan imtina edir, halbuki, o, iri həmkarlar ittifaqları federasiyaları ilə və bəzi hallarda müstəqil həmkarlar ittifaqları ilə belə rəftar etmir. Ərizəçi həmkarlar ittifaqı iddia edirdi ki, bu siyasət müvafiq maşinistləri və digər işçiləri həmkarlar ittifaqını tərk etməyə və ya ona daxil olmaqdan vaz keçməyə həvəsləndirməklə ərizəçini zəiflətmək və hətta dağıtmaq məqsədi daşıyır.

Məhkəmə qeyd etdi ki, 11-ci maddənin 1-ci bəndi həmkarlar ittifaqı azadlığını birləşmək azadlığının bir forması və ya xüsusi aspekti kimi təqdim etsə də, bu maddə həmkarlar ittifaqı və ya onun üzvləri barəsində dövlətin hər hansı konkret rəftarını – məsələn, dövlətin onlarla hər hansı kollektiv müqavilə

bağlamaq vəzifəsini təmin etmir. Sonuncu hüquq nəinki 11-ci maddənin 1-ci bəndində qeyd edilib, hətta, söyləmək olmaz ki, o, bütün Razılığa gələn Dövlətlərin milli hüquq və praktikasına daxil edilib və yaxud o, həmkarlar ittifaqı azadlığını səmərəli həyata keçirmək üçün zəruridir. Buna görə də, o, Konvensiyanın təmin etdiyi hüquqdan irəli gələn zəruri element deyil.³⁴⁰ Kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ 11-ci maddənin təsir dairəsinə düşməyə də bilər. Kollektiv danışıqlardan imtina yalnız 11-ci maddədəki hüququn mahiyyətinə təsir göstərdiyi halda həmin hüquq 11-ci maddənin təsir dairəsinə düşür.

Yuxarıda adı çəkilən işdə ərizəçi onunla kollektiv müqavilə bağlanmamasından şikayət edirdisə, aşağıdakı işdə ərizəçi kollektiv müqavilə bağlamağa məcbur edilmişdir.

Qustafsson İsveçə qarşı işdə (1996) Məhkəmə bir daha bildirdi ki, milli hakimiyyət orqanları birləşmək azadlığı hüququnun neqativ aspektinin səmərəli həyata keçirilməsinin təmini üçün əqləbatan və müvafiq tədbirlər görməklə müəyyən hallarda fiziki şəxslər arasındakı münasibətlərə müdaxilə etmək üzrə pozitiv öhdəlik daşıya bilərlər. Lakin AİHM hesab etdi ki, 11-ci maddə özlüyündə kollektiv müqavilə bağlamaq hüququnu təmin etmir. 11-ci maddə əsasında dövlətin üzərinə qoyulan pozitiv öhdəlik (şəxsi rəyin müdafiəsi aspekti də daxil olmaqla) kollektiv danışıqlar sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı rəftara şamil oluna bilər. Lakin bu yalnız o halda mümkündür ki, belə rəftar birləşmək azadlığına qəsd etsin. Bu işdə olduğu kimi, həmin azadlığın həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərməyən məcburetmə, hətta, iqtisadi ziyana səbəb olsa belə, 11-ci maddə üzrə hər hansı pozitiv öhdəlik yarada bilməz. Baxmayaraq ki, Məhkəmə ərizəçinin sözügedən müqaviləni imzalamaqdan imtina etməsinin əsas səbəbi kimi İsveçin kollektiv danışıqlar sistemi ilə onun razılaşmamasına xüsusi diqqət yetirdi, bununla belə, bu işdə dövlətin pozitiv öhdəliyi mövcud deyildi. Məhkəmə qeyd etdi ki, bu işdəki ictimai və siyasi məsələlərin həssas xarakterini nəzərə alaraq, tətbiq edilən vasitələrin seçilməsində dövlətlərə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinin verilməsi önəmlidir. Bu mövqeyini AİHM *Wilson and others v. UK*, (2002) qərarında təkrarladı.

Həmkarlar ittifaqı və tətıl hüququ

Birləşmə hüququ həmkarlar ittifaqı kontekstində qiymətləndirildikdə, bu tətıl hüququ da əhatə edirmi? Kollektiv danışıqlar hüququ kimi tətıl hüququ da AİHK-nın 11-ci maddəsində ya da ICCPR-in 22-ci maddəsində xüsusi qeyd

³⁴⁰ Swedish Engine Driver's Union v. Sweden, (İsveç Maşinistlərinin Həmkarlar İttifaqı İsveçə qarşı) 1976, para. 39.

edilməyib və həmin maddədən irəli gələn zəruri element sayılmır. Bununla belə siyasi tətillərin bəzi növləri sərbəst toplaşma hüququ ilə əhatə oluna bilər.

Schmidt və Dalström İsveçə qarşı işdə (1976) ərizəçilər İsveç dövlət sektoru işçilərini təmsil edən əsas federasiyalardan ikisinə daxil olan həmkarlar ittifaqlarının üzvü idilər. Yeni kollektiv müqavilə bağlanması üçün aparılan danışıqlar zamanı ərizəçilərin həmkarlar ittifaqları ərizəçilərin işlədiyi sektora ümumi təsir göstərməyən ayrı-ayrı tətillərin keçirilməsinə çağırmışdılar. Yeni kollektiv müqavilə bağlandıqdan sonra, bu müqavilə ilə bəzi retroaktiv imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdu, lakin bu imtiyazlar ərizəçilərə şamil edilmədi. Ərizəçilər şikayət edirdilər ki, bunun səbəbi onların kollektiv danışıqlar zamanı işgötürənə qarşı daha sərt mövqe tutmalarından irəli gəlirdi.

İşə baxan AİHM qərarlaşdırdı ki, tətıl hüququ (siyasi tətıl, ingilizcə *strike*) Konvensiyanın 11-ci maddəsi ilə əhatə olunmur. Həmkarlar ittifaqı qurma və üzv olma azadlığında siyasi tətıl etmə (işləməmə) hüququ, önəmli bir vasitədir, amma yeganə vasitə deyildir və 11-ci maddədə də konkret olaraq göstərilmədiyinə görə, “həmkarlar ittifaqına azadlıq” hüququ, birləşmə hüquqununun zəruri elementlərindən birisi sayılmayacaqdır.

e. YIĞINCAQLAR VƏ BİRLƏŞMƏK AZADLIĞI HÜQUQLARINA QOYULA BİLƏN MƏHDUDİYYƏTLƏR

ea. Ümumi qeydlər

Vicdan və din, söz və ifadə azadlığında olduğu kimi, dinc yığıncaqlar və birləşmə azadlığı da bəzi hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Əlbəttə ki, dövlətlər bu məhdudlaşdırmanı yalnız müəyyən şərtlər daxilində edə bilərlər. Digər hüquqların məhdudlaşdırılmasında olduğu kimi, burada da bənzər standartlar – hüquqi dövlət, ictimai maraq, demokratiya konkret hüquqa hörmət prinsipi, başqalarının hüquqlarını qoruma kimi şərtlər nəzərdə tutulur. Bu şərtlərin nəzərdə tutulması təsadüfi və ixtiyari deyildir, zərurətdən irəli gəlir. Bu zərurəti də şərtləndirən, demokratik hüquqi dövlət anlayışıdır.

Yeri gəlmişkən əcaib bir məqama toxunmaq lazımdır: dövlət və hüquq ənənəsi olmayan cəmiyyətlərdə, nəinki hüquq nəzəriyyəsinin xırda elementləri, hətta, zəruri elementləri belə pozulur və deroqasiya olur. Müasir dünyada çoxdan tərک olunmuş avtoritar siyasət formalarını, “demokratik institutlar” adı altında cəmiyyətin boynuna zorla qoyurlar. Bunlarda idarəetmənin bəzi cəhətləri, qaydalara görə yox, daha çox şəxsi təşəbbüs, bəzən isə kapris və emosiyalarla həyata keçirilir. Elmi yanaşma isə, obyektiv ölçülərə əsaslanmağı tələb

edir. Lakin bizim coğrafiyamızda “demokratik hüquqi dövlət” anlayışı, bəzən nəzəriyyəyə görə xeyli yozlaşmış formada qarşımıza çıxır.

Sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığının məhdudlaşdırılmasına yol verilən halların tam siyahısı həm AİHK-da, həm də ICCPR-də verilir. Hər iki konvensiyanın ortaq təhlilinə görə, məhdudiyətlər yalnız o halda qanuni olur ki;

- 1) qanunla nəzərdə tutulsun; və
- 2) demokratik cəmiyyət standartları və ehtiyacları baxımından zəruri olsun; və
- 3) aşağıda göstərilən legitim məqsədlərdən hər hansı biri üçün həyata keçirilsin:
 - milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə³⁴¹; və ya
 - iğtişanın və cinayətin qarşısını almaq üçün; və ya
 - sağlamlığın və mənəviyyətin mühafizəsi üçün; və ya
 - digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün.

Müəyyən kateqoriyalara aid insanların, yəni silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvlərinin birləşmək azadlığı hüququnun qanuni olaraq məhdudlaşdırılmasına yol verilir. “Qanuni” sözü “qanunla nəzərdə tutulmuş” kimi anlaşılmalıdır. Bu əlavə məhdudiyətlər vicdan, din, fikir və ifadə azadlığı baxımından nəzərdə tutulmayıb. İştirakçı dövlət, həmçinin, 15-ci maddəyə əsasən müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı dinc toplaşmaq azadlığını təmin etmək öhdəliyindən geri çəkilə bilər.³⁴²

AİHM, 11-ci maddədə nəzərdə tutulan hüquqların dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasına qiymət verərkən aşağıdakı meyarlar üzrə yoxlama həyata keçirir:

eb. Müdaxilənin olub-olmaması

AİHM, digər hüquq pozuntularına dair iddialarda olduğu kimi, əvvəlcə müdaxilənin olub-olmadığını yoxlayır. Çox vaxt bu sualın cavabı asan olur və tərəflərin heç biri bu məsələ barədə etiraz bildirmir.

Yuxarıda artıq adını çəkdiyimiz *Ezelin Fransaya qarşı* işdə (1991) fransız vəkili olan ərizəçi iki məhkəmə qərarının əleyhinə olan nümayişə qatılmaqla

³⁴¹ ICCPR-də əlavə səbəb kimi “public order” – yəni “ictimai qayda” göstərilir.

³⁴² 15-ci maddədə (1-ci bənd) deyilir: Müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərtilə, yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilər”.

dinc toplaşmaq azadlığından istifadə etmişdi; həmin nümayişin keçirilməsi üçün qabaqcadan icazə alınmışdı. Nümayiş zamanı etirazçılar polis əməkdaşlarını zorakılıq ifadə edən sözlərlə təhdid etdilər və müxtəlif inzibati binalarda nalayiq və təhqiramiz ifadələr yazdılar. Bundan sonra ərizəçinin mənsub olduğu vəkillər birliyi onun barəsində intizam tənbehi tətbiq etdi. Dövlət iddia etdi ki, birləşmək azadlığı hüququna müdaxilə baş verməyib. Çünki, ərizəçi nümayişdə maneəsiz iştirak etmək və peşəkar vəkil olaraq öz baxışlarını istədiyi kimi açıq şəkildə ifadə etmək imkanına malik olub. Yəni o mitinq sırasında bir zorakılığa məruz qalmayıb və mitinq də ümumiyyətlə dağıdılmayıb. Ona yalnız hadisədən sonra və peşə davranışı ilə bağlı töhmət verilib; belə ki, həmin davranış peşə vəzifələrinə uyğun olmayan davranış hesab edilib. AİHM bunlarla razılaşmayaraq qərara aldı ki, ”məhdudiyətlər” termini təkcə mitinqdən qabaq və ya mitinq zamanı görülən tədbirləri deyil, həm də mitinqdən sonra görülən tədbirləri (məsələn, cəza tədbirlərini) ehtiva edir.³⁴³

ec. “Qanunla nəzərdə tutulmuş”

11-ci maddənin nəzərdə tutduğu hüquqa müdaxilə baş verdiyini müəyyən etdikdən sonra Məhkəmə ikinci növbədə müdaxilənin qanunla nəzərdə tutulub-tutulmaması məsələsini yoxlayır.³⁴⁴ Bu da o mənaya gəlir ki, müdaxilə dövlət-daxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulmalıdır. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulma, eyni zamanda, qanunun özünün müəyyən keyfiyyətdə olmasını tələb edir. “Qanunilik” ancaq bununla təmin edilir: qanunun nəticələri öncədən görülə bilən olmalı və o, çatımlı olmalıdır. Bu meyarı AİHM bir çox işlərdə tətbiq edir. Hətta bizim Konstitusiyaya Məhkəməmiz də bəzi işlərdə bu testi tətbiq edir.

Qanunun keyfiyyəti: çatımlı və nəticələri öncədən görülə bilən

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, “qanunla nəzərdə tutulan” anlayışını AİHM xüsusi bir tərzdə şərh edir. Belə ki, AİHM qanunvericiliyin konkret bir keyfiyyətdə olması şərtini axtarır. Bunlara aiddir: qanunun vətəndaşlar tərəfindən bilinməsi, qanundakı ifadələrin aydın olması, qanun pozuntusundan yarana biləcək məsuliyyətin nəticələrinin əvvəlcədən təxmin oluna bilməsidir. Bu ölçüləri AİHM öz qərarlarında sıx-sıx təkrarlayır.

N.F İtaliyaya qarşı işdə (2001) hakim və eyni zamanda mason lojasının (təşkilatının) üzvü olan ərizəçi milli mətbuatda oxumuşdu ki, bəzi dövlət prokurorları *Grande Oriente d'Italia di Palazzo Giustiniani* ilə bağlı olan lojalar

³⁴³ *Ezelin v. France, 1991*, para. 39.

³⁴⁴ “Qanunla nəzərdə tutulmuş” ifadəsi, həmçinin, 8, 9 və 10-cu maddələrdə işlədilir.

barəsində araşdırma aparırlar (ərizəçinin mənsub olduğu mason lojası onun tərkib hissəsi idi). Həmin araşdırma ilə əlaqədar o, özünü həmin lojadan kənar saxlamağa çalışdı və oradakı fəaliyyətini dayandırdı. Sonra ərizəçinin lojaya üzvlüyü ilə bağlı olaraq o, Milli Məhkəmə Şurasının intizam bölməsi tərəfindən xəbərdarlıq aldı. Bunun nəticəsində o, karyera irəliləyişdən məhrum oldu. Halbuki həmin xəbərdarlıq olmasaydı, ərizəçi irəliləyiş üçün digər şərtlərə cavab verirdi. Ərizəçi iddia edirdi ki, sözügedən intizam sanksiyası onun birləşmək azadlığı hüququna müdaxiləyə bərabərdir. Həmin sanksiyanın “qanunla nəzərdə tutulub-tutulmaması” məsələsini təhlil edərkən AİHM qeyd etdi ki, 11-ci maddədəki hüquqa müdaxilə edən tədbirlər nəinki dövlətdaxili hüquqda qanuni əsasla malik olmalı, “həm də sözügedən qanun özü müəyyən keyfiyyətdə olmalıdır: həmin qanun çatımlı olmalı və onun nəticələri öncədən görülmə bilən olmalıdır”. Qanunun nəticələri o halda “öncədən görülmə bilən” olur ki, “o, fərdin öz davranışını tənzimləyə bilməsinə (ehtiyac olduqda müvafiq məsləhət almaqla) imkan verən kifayət dərəcədə dəqiq ifadə edilsin”.³⁴⁵ Məhkəmə qərara aldı ki, tədbirin öncədən görülmə bilən olması üçün ərizəçi “konkret hərəkətin doğura biləcəyi nəticələri mövcud şəraitdə əqlabatan dərəcədə” qabaqcadan görə bilmək imkanına malik olmalıdır. Lakin həmin nəticələri qabaqcadan mütləq dəqiqliklə görməyi tələb etmək olmaz.³⁴⁶ qanun cəmiyyətdəki dəyişən şəraitə uyğunlaşa bilməlidir və o, həddən artıq qeyri-adekvat olduqda, buna imkan olmur. Bu işdə müvafiq qanun nəticələrin öncədən görülmə bilməsi haqqında şərtə cavab vermirdi.

Gorzelik və başqaları Polşaya qarşı işdə³⁴⁷ 3 ərizəçi iddia edirdilər ki, dövlətin onların birliyini qeydiyyata almaqdan imtinasının səbəbi siyasi səbəb idi; 190 nəfərlə bərabər onlar “Sileziya irqi xalqının Birliyi” adlı təşkilat yaratmaq istəyirdilər. Polşanın hakimiyyət orqanları 2 səbəbə görə onları qeydiyyata almadı: birincisi, azlıq qəbul edilmədiyi halda, nizamnamədə özlərini “milli azlıq” kimi göstərmişdilər, ikincisi isə onların həqiqi niyyətləri seçki qanunvericiliyini dolanmaqdı. AİHM razılaşdı ki, burada birləşmə hüququna müdaxilə olub, lakin bunu AİHK-nın 11-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə analiz edərək qərarlaşdırdı ki, milli azlıq anlayışına heç bir ölkədə dəqiq tərif verilməyib, beləliklə, qanunun “çatımlı və açıq” olması şərtinin pozulmadığını müəyyən etdi. Nəticədə AİHM Konvensiya pozuntusunun olmadığını müəyyən etdi.

³⁴⁵ *N.F v. İtaly*, (2001), para. 26-29.

³⁴⁶ *Maestri v. İtaly*, 2004.

³⁴⁷ *Gorzelik and others v. Poland*, 17.02.2004. Bu iş, Stankovun və Birləşmiş İllindən Makedoniya Təşkilatı Bolqarıstana qarşı işə xeyli bənzəyir.

ed. Qanuni məqsəd

Məhkəmə müdaxilənin qanunla nəzərdə tutulduğunu müəyyən etdikdən sonra həmin müdaxilənin 11-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş qanuni məqsədlər daşıyıb-daşmadığını araşdırır. 2-ci bənddə qanuni məqsədlərin tam siyahısı verilir.³⁴⁸ Sözügedən müdaxilə demokratik cəmiyyətdə zəruri olmalı, milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş naminə, iğtişanın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyatın mühafizəsi üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün həyata keçirilməlidir.

Konkret müdaxiləyə yuxarıda qeyd edilən məqsədlərdən hər hansı biri ilə haqq qazandırmaq mümkün deyilsə, 11-ci maddə pozulmuş olur. Hətta Məhkəmə hüquqların məhdudlaşdırılmasının qanuni məqsəd güddüyünü müəyyən etsə belə, bu, avtomatik olaraq 11-ci maddənin pozulmadığı demək deyil. Bundan sonra Məhkəmə nəzərdən keçirməlidir ki, həmin məhdudiyət mütənasiblik testinə cavab verirmi.

“Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə”

Bu, dövlətlər tərəfindən ən çox irəli sürülən məqsədlərdəndir. Belə görünür ki, Məhkəmə Hökumətlərin bu məqsədə istinad etmələrinə kifayət qədər müsbət yanaşaraq onların dəlilləri ilə razılaşıır; bu məsələdə o, iştirakçı dövlətlərə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi verir.

Grande Oriente d'Italia di Palazzo Giustiniani İtaliyaya qarşı işdə³⁴⁹ (2001) ərizəçi birlik bir neçə mason lojasını (təşkilatını) bir yerə toplayan mason birliyi idi. İtaliya hüququna əsasən ərizəçi tanınmayan xüsusi-hüquqi birlik statusuna malik idi və hüquqi şəxs statusuna malik deyildi. 1996-cı ildə regional hökumət dövlət qulluğuna namizədliyin təqdim edilməsi və həmin qulluğa təyin edilmək üçün müəyyən etdiyi qaydalara görə; namizədlər mason təşkilatına mənsub olmamalıdılar. Ərizəçi iddia etdi ki, bu qanunvericilik onun birləşmək azadlığı hüququnu pozur. Dövlət həmin tədbirin hansı məqsədi güddüyünü göstərməsə də, Məhkəmə qərara aldı ki, sözügedən qanun bəzi masonların ölkənin həyatında oynadığı rol ətrafında mübahisələrin mövcud olduğu bir vaxtda ictimaiyyəti “arxayın etmək” üçün qəbul edilmişdi, buna görə də, AİHM-nə görə bu işdə hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi, milli təhlükəsizliyi

³⁴⁸ *Sidiropulos and others v. Greece*, (1998), para. 38.

³⁴⁹ Belə adlı iş Məhkəmədə iki dəfə baxılıb. İkinci dəfə Mason lojasının özü AİHM-nə müraciət etdi. Şikayət olunan qanuna görə, dövlət qulluğuna girişdə şəxslər mason yaxud başqa gizli birliyin üzvü olub-olmadıqlarını bəyan etməliydilər. Bununla belə nəticədə AİHM 11-ci maddə ilə bərabər ayrışdırılmaq qadağasının pozulduğuna qərar vermişdi.

qorumaq və ictimai asayişin pozulmasının qarşısını almaq məqsədini güdüdü.³⁵⁰

“İğtişaşın və cinayətin qarşısını almaq üçün”

Müdaxiləni əsaslandırmaq üçün dövlət istər dinc toplaşmaq azadlığına, istərsə də birləşmək azadlığına müdaxilədə qanuni məqsədlər güddüyünü sübut etməlidir. Bir daha qeyd edək ki, dövlət bu sahədə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdir.

Sisse Fransaya qarşı işdə (2002) ərizəçi qanuni yaşayış icazəsi olmayan əcnəbilərin qrupunun üzvü idi; onlar Fransada mühacirlərin statusuna yenidən baxılmasına nail olmaq cəhdlərində məruz qaldıqları çətinliklərə diqqəti cəlb etmək üçün kollektiv etiraz tədbiri keçirməyi qərara almışdılar. Kilsəni tutmaq haqqında qərar onların kampaniyasının kulminasiyası oldu. Qrup təxminən 2 ay ərzində orada məskunlaşdı. Nə kilsənin keşişi, nə də dindarlar şurası onların kilsədə olmalarına etiraz etdilər. Dini ibadətlər və müxtəlif mərasimlər planlaşdırıldığı kimi və heç bir insident baş vermədən keçirilməkdə davam etdi. Buna baxmayaraq AİHM qeyd etdi ki, müvafiq şəxslərin, o cümlədən, ərizəçinin kilsədən zorla çıxarılmaları onların Fransa qanunvericiliyini pozaraq kilsəni tutmalarına son qoymaq məqsədilə həyata keçirilib. Buna görə də müdaxilə qanuni məqsəd-igtişaşın qarşısını almaq məqsədi güdüb³⁵¹ (habelə baxın: *Ezelin Fransaya qarşı* (1991), *Rassemblement Jurassien and Unite Jurassienne İsveçrəyə qarşı* (1980) və “Xristianlar irqçiliyə və faşizmə qarşı” təşkilatı *Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə (1980) qərarlara).

“Sağlamlığın və mənəviyyatın mühafizəsi üçün”

11-ci maddə üzrə iddianın müdafiəsindən ötrü bu məqsədin AİHM qarşısında irəli sürüldüyü yeganə işdə (bax: *Larmele Finlandiyaya qarşı* (1997) iş üzrə ərizənin qəbul edilənliyi haqqında qərara) ərizəçilər Finlandiya Həşiş Assosiasiyası adlı birlik yaratmışdılar. Birliyin məqsədi “həşişdən istifadə olunması, onun əldə edilməsinin mümkünlüyü və şəxsi istifadə üçün ölkə daxilində yetişdirilməsi məqsədilə uyuşdurucu maddələr barədə siyasətə və qanunvericiliyə təsir göstərmək” idi. Finlandiya ədliyyə naziri birliyin qeydiyyata alınmasından imtina etdi. Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası qərara aldı ki, 11-ci maddəyə əsasən dövlət ölkədə sağlamlığın və mənəviyyatın mühafizəsi məqsədilə bu birliyi qeydiyyata almamaq hüququna malikdir. İş üzrə ərizə qəbul olunmayan elan edildi.³⁵²

³⁵⁰ *Grande Oriente d'Italia di Palazzo Giustiniani İtaliyaya qarşı*, 2.02.2001, para. 19-21.

³⁵¹ *Sisse v. France*, (2002), para. 44-46.

³⁵² *Larmela v. Finland*, 28.05.1997.

“Digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün”

Eləcə də 11-ci maddə ilə təmin edilən hüquqların Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün məhdudlaşdırılmasına yol verilir. Burada dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları hansı növ hüquqların müdafiə edilməsindən asılıdır.

Adını çəkdiyimiz *Gorzelik və başqaları Polşaya qarşı* işdə, yerli məhkəmələr tərəfindən “milli azlıq” anlayışından sui-istifadə edilməsinin qarşının alınmasını, AİHM digər milli azlıqların və seçkilərdə iştirak edənlərin hüquqlarını qoruma kimi qəbul etmişdi, belə ki, yeni milli azlığın tanınması seçki zamanı onlara müəyyən imtiyazların verilməsini tələb edirdi. Gorzelikə və onun yandaşlarına belə bir statusun verilməsində AİHM “kəskin ictimai tələbat” görmədi. Dövlətlər bu məsələdə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olmalıdırlar, çünki dövlət hakimiyyəti orqanları Konvensiyanın təmin etdiyi hər hansı hüquqa müdaxiləyə haqq qazandıran “təxirəsalınmaz ictimai tələbatın” mövcud olub-olmadığını qiymətləndirməkdə prinsipcə AİHM-dən daha əlverişli vəziyyətdədirlər. Konvensiyanın təmin etdiyi hüquqa və ya azadlığa qoyulan məhdudiyyətlərin Konvensiyada bilavasitə sadalanmayan “hüquq və azadlıqları” müdafiə etmək üçün tətbiqi isə başqa məsələdir. Yalnız inkarolunmaz zərurət Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqa müdaxiləyə haqq qazandıra bilər.

Qısaca desək, bu, o deməkdir ki, Razılığa gələn Dövlətlər *Konvensiyada təsbit olunmuş* hüquqları müdafiə etmək məqsədi güdürlərsə, o halda geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olurlar. Lakin dövlətlər digər şəxslərin *Konvensiyada təsbit olunmamış* hüquqlarını müdafiə etmək məqsədi güdürlərsə, onların qiymətləndirmə sərbəstliyi başqa meyarlarla ölçülməlidir; belə ki o hüquqların qorunması üçün sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığının məhdudlaşdırılması (bu iki hüquq daha üstün olduqlarına görə) daha məhdud şəkildə tətbiq olunmalıdır.

ed. “Demokratik cəmiyyətdə zəruri”

Məhkəmə müdaxilənin 2-ci bənddə təsbit olunmuş hər hansı qanuni məqsədi güddüyü qənaətinə gəldikdən sonra həmin müdaxilənin demokratik cəmiyyətdə zəruri olub-olmadığını müəyyən etməlidir. Məhkəmə bu şərti aşağıdakı kimi ifadə edib:

*“Buna görə də, bu hüquqlara müdaxiləyə haqq qazandıra bilən zərurətin yeganə növü “demokratik cəmiyyətin” tələbindən irəli gələn zərurət ola bilər”.*³⁵³

³⁵³ *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, 30.01.1998, para. 45.

“Demokratik cəmiyyətdə zəruri” ifadəsi iki şərti nəzərdə tutur:

- 1) müdaxilə üçün təxirəsalınmaz ictimai tələbat mövcud olmalıdır;
- 2) müdaxilə qarşıya qoyulan legitim məqsədə mütənasib olmalıdır.

Məhkəmə müəyyən tədbirin legitim məqsəd daşıyıb-daşmadığı barədə qərar verərkən çox vaxt kifayət qədər yumşaq mövqe tutur. Lakin zərurilik və mütənasiblik testi daha ciddidir. Çox vaxt işin həllində bu test həlledici olur.

Zərurilik: təxirəsalınmaz ictimai tələbat

Zəruriliyi müəyyən edən əsas amillərdən biri konkret müdaxiləyə haqq qazandıran təxirəsalınmaz ictimai tələbatın olub-olmamasıdır.³⁵⁴ Konkret işdə təxirəsalınmaz ictimai tələbatın olub-olmadığı barədə qərar vermək, ilk növbədə milli hakimiyyət orqanlarının vəzifəsidir. Lakin milli hakimiyyət orqanları bu məsələdə müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olsalar da, onların verdiyi qiymət Məhkəmənin nəzarətinə məruz qalır.

Bundan başqa, Məhkəmənin vəzifəsi milli hakimiyyət orqanlarının rəyini öz rəyi ilə əvəz etmək deyil, həmin orqanların qiymətləndirmə sərbəstliyini həyata keçirərkən qəbul etdikləri qərarların 11-ci maddəyə uyğunluğunu yoxlamaqdır. Bu o deməkdir ki, Məhkəmə şikayət edilən müdaxiləyə bütövlükdə araşdırılan işin kontekstində baxmalı və görülmüş tədbirin “qarşıya qoyulmuş qanuni məqsədə mütənasib” olub-olmadığını, habelə milli hakimiyyət orqanlarının müdaxiləyə haqq qazandırmaq üçün göstərdiyi səbəblərin “əsaslı və yetərli” olub-olmadığını müəyyən etməlidir. Məhkəmə milli hakimiyyət orqanlarının Konvensiyada təsbit olunmuş prinsiplərə uyğun olan prinsipləri tətbiq etdiklərinə əmin olmalıdır.³⁵⁵

Azadlıq və Demokratiya Partiyası (ÖZDEP) Türkiyəyə qarşı işdə (1999) Türkiyə dövləti ÖZDEP-in ləğvi barədə qərar çıxarılması üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmişdi və belə əsas gətirmişdi ki, onun proqramı dövlətin ərazi bütövlüyünü, dünyəvi xarakterini və millətin birliyini sarsıtmaq niyyəti güdür. Konstitusiya Məhkəməsində işə baxıldığı müddətdə partiyayı təsis etmiş üzvlər partiyayı özləri buraxdılar. Bunu ona görə elədilər ki, özlərini və partiya rəhbərlərini partiyanın buraxılması barədə məhkəmə qərarının nəticələrindən qorusunlar, çünki KM qərarı ilə partiya buraxılıanda, onun qurucuları siyasətlə məşqul olmaqdan məhrum olduqları kimi partiyanın əmlakı da müsadirə oluna bilərdi. Lakin Türkiyə qanunvericiliyinə görə, belə halda KM

³⁵⁴ *Handyside v. UK*, 07.12.1976, para. 48.

³⁵⁵ *Gorzelik v. Poland*, 17.02.2004, para. 96.

işə baxmağa davam edir. Beləliklə Türkiyə KM ÖZDEP-in buraxılması barədə qərar çıxardı. ÖZDEP onun birləşmək azadlığı pozulduğunu iddia etmişdi. AİHM dövlətlə razılaşdı ki, müdaxilə bir neçə qanuni məqsəd güdüb, yəni iğtişanın qarşısını almaq, digər şəxslərin hüquqlarını müdafiə etmək və milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi daşıyıb. ...

ÖZDEP-in proqramında, partiya kürd mənşəli Türkiyə əhalisinin problemlərini həll edilməsi, ölkədə federal dövlət qurulmasını, xalqların self-determination hüququnun təmin edilməsi məqsədləri güdülürdü. Bundan sonra AİHM müəyyən etməli idi ki, ÖZDEP-in buraxılması demokratik cəmiyyətdə zəruri ola bilərdimi. Yəni bunun üçün “təxirəsalınmaz ictimai tələbat” mövcud idimi və bu tədbir “qarşıya qoyulan qanuni məqsədə mütənasib idimi”. AİHM qərara aldı ki, demokratik cəmiyyətin lazımı qaydada fəaliyyət göstərməsində siyasi partiyaların mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, ictimai problemlərin müzakirəsini siyasi partiyaların vəzifələri arasında saydı. ÖZDEP-in proqramında AİHM zorakılığa çağıran bir şey də görmədi. AİHM razılaşdı ki, kürd problemi Türkiyənin aktual və narahat edici problemidir, lakin qeyd etdi ki, demokratiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, problemləri (hətta onlar təhrik və şok edici olsa belə) zorakılığa əl atmadan ölkə daxilində dialoq vasitəsilə həll etmək imkanı yaradır. Demokratiya fikri ifadə etmək azadlığı sayəsində inkişaf edir. Müxtəlif siyasi təkliflərin demokratiyanın özünə zərər vurmamaları şərti ilə, irəli sürülməsinə və müzakirə edilməsinə, bu fikirlər dövlətin mövcud quruluşunu sual altına qoysalar da, icazə vermək, demokratiyanın bir əsasıdır.³⁵⁶ Bu baxımdan ölkə əhalisinin bir hissəsinin vəziyyəti barədə açıq müzakirə istəməsi və demokratik normalara uyğun olaraq, problemin aidiyyəti olan hər kəsi qane edəcək həllini tapmaq məqsədilə dövlətin siyasi həyatında iştirak etmək istəməsi səbəbindən siyasi qrup üçün maneələr yaradılmasını hüquqa uyğun saymayaraq 11-ci maddənin pozulduğuna qərar verdi.

Rifah Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı (2003) işdə Məhkəmə belə bir məsələni araşdırdı ki, demokratik prinsiplərə təhlükə yaratdığı iddia edilən siyasi partiyanın ləğvi “təxirəsalınmaz ictimai tələbatdan” irəli gəlirdimi? Məhkəmə aşağıdakı məsələlər ətrafında təhlil apardı:

- demokratiyaya qarşı təhlükənin mövcud olduğunu fərz etsək, həmin təhlükənin kifayət qədər ləbüd olduğu barədə inandırıcı sübut varmı;
- müvafiq siyasi partiya rəhbərlərinin və üzvlərinin hərəkətlərini və nitqlərini bütövlükdə partiyanın adına yazmaq olardımı;

³⁵⁶ ÖZDEP v. Türkiyə, 1999, para. 41.

- siyasi partiyanın adına yazılan hərəkətlər və nitqlər bütövlükdə partiya tərəfindən düşünülmən və təbliğ edilən “demokratik cəmiyyət” anlayışı ilə bir araya sığmayan cəmiyyət modelinin aydın mənzərəsini yaradırdımı.

Mütənasiblik və qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları

Demokratik cəmiyyətdə zərurilik anlayışından belə bir tələb irəli gəlir ki, məhdudiyət qarşıya qoyulan məqsədə (məqsədlərə) mütənasib olmalıdır. Başqa sözlə, milli hakimiyyət orqanlarından tələb olunur ki, 11-ci maddə ilə qorunan hüquqları mümkün qədər az məhdudlaşdıran üsuldan istifadə etsinlər. Hakimiyyət orqanlarının bunu etməyə nə dərəcədə nail olduqlarını müəyyən etmək üçün araşdırmaq lazımdır ki, müvafiq şəxslərin toqquşan maraqları arasında düzgün balans əldə edilibmi? Milli hakimiyyət orqanları bu məsələdə də müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər.³⁵⁷ Qiymətləndirmə sərbəstliyinin dəqiq hüdudları işin konkret hallarından asılıdır. Qiymətləndirmə sərbəstliyi ideyasının əsasını belə bir mülahizə təşkil edir ki, Məhkəmə dövlətləri Konvensiya hüquqlarına əməl etməyə məcbur edən orqan olmaqdan daha çox, dövlətdaxili hüququn beynəlxalq standartlara uyğunluğuna nəzarət edən orqandır. Qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları məhdud olan hallarda - məsələn, siyasi partiyaların fəaliyyətinə məhdudiyət qoyulması ilə bağlı işlərdə³⁵⁸ - dövlət hər hansı belə məhdudiyətləri əsaslandırmaq üçün tutarlı səbəblər göstərməlidir.

eg. “Silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvləri”

11-ci maddənin 2-ci bəndinin son cümləsində nəzərdə tutulur ki, silahlı qüvvələrin, polisin və ya inzibati dövlət orqanlarının üzvlərinə münasibətdə dövlətlər 11-ci maddədə təsbit olunmuş hüquqlara qanuni məhdudiyətlər qoymaq hüququna malikdirlər. “Qanuni məhdudiyət” ifadəsinin mənası Məhkəməyə təqdim olunan bir sıra işlərdə müzakirə edilib.

Rekvényi Macarıstana qarşı işdə³⁵⁹ ərizəçi László Rekvényi polis zabiti idi və eyni zamanda, Polislərin Müstəqil Həmkarlar İttifaqının baş katibi idi. 1993-cü ildə Konstitusiya dəyişikliyi ilə Macarıstanda silahlı qüvvələrin, polisin və təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvlərinin hər hansı siyasi partiya daxil

³⁵⁷ *Young, James and Webster v. UK*, (1981), para. 63.

³⁵⁸ *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, 30.01.1998 və *Gorzelik v. Poland*, (2001 və 2004)

³⁵⁹ *Rekvényi v. Hungary*, 20.5.1999.

olmaları və siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaları qadağan edildi. Polislərin Müstəqil Həmkarlar İttifaqı Konstitusiyaya Məhkəməsinə şikayət verərək iddia etdi ki, Konstitusiyanın düzəliş edilən maddəsi polis üzvlərinin karyera yüksəlişinə dair konstitusiyaya hüquqlarını pozur; hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına ziddir və parlament tərəfindən Konstitusiyaya zidd olaraq qəbul edilib. Ərizəçi AİHM qarşısında iddia etdi ki, onun 10-cu və 11-ci maddələrdə nəzərdə tutulan hüquqları pozulub. Məhkəmə hesab etdi ki, polis qüvvələrinin siyasətdən uzaq tutulması, plüralist demokratiyanı təmin etmək məqsədini güdüb. Macarıstanda uzun müddət kommunist partiyanın monopoliyası olmuşdu və təhlükəsizlik qüvvələrinin bir çox üzvünün də kommunist partiyasının mənsubu olduğunu nəzərə alaraq, sosialist blokun çökməsindən sonra polisin siyasətdən uzaq tutulması anlaşılan bir hal idi. Belə məhdudiyətə 10 və 11-ci maddənin 2-ci bəndi ilə haqq qazandırılı bilər və buna görə də qərara aldı ki, nə 10-cu nə də ki, 11-ci maddə pozulmayıb.

12. Siyasi hüquqlar

Siyasi hüquqlar ayrı bir anlayışdır. Bunları burada verməyimizin səbəbi, oxucuların bunları daha yaxşı anlamaları, və bu anlayışın hansı formalarda konkretləşdiyini bilmələri üçündür.

Siyasi hüquqlar şəxsin cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsini təmin edən hüquqlardır.³⁶⁰ Diqqət edilsə, mahiyyətcə bunlar ancaq cəmiyyət və dövlət içində ola bilər; bununla belə siyasi hüquqlar da əsas hüquqlar kateqoriyasına daxil olur. Hər nə qədər əsas hüquqlar cəmiyyətdən (dövlətdən) əvvəl və onun xaricində olsalar da, insan cəmiyyət içində yaşayır və onun azadlığı da qorunmalıdır, siyasi hüquqlar da məhz insanın azadlığını *siyasi cəmiyyət daxilində* qoruyan təminatlardır. Bir insan yaşadığı cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak edə bilməlidir ki, özü ilə bağlı və onun həyatına mühüm əhəmiyyəti ola biləcək qərarlara təsir göstərə bilsin. Əks halda vətəndaş, taleyini nəzarəti xaricində qalan birisinə vermiş olar və bununla da eyni zamanda öz hüquqlarını təhlükə altına atmış olar.

Siyasi hüquqlar bir qayda olaraq vətəndaşlara aid olur. Əcnəbilər siyasi hüquqların çoxundan yararlanma bilmir. Lakin Avropanın bir çox ölkəsində, bələdiyyə seçkilərində artıq o ölkədə qanuni olaraq yaşayan əcnəbilər səs vermə

³⁶⁰ Akıllıoğlu, s.151.

və seçilmə hüququna sahibdir.³⁶¹ Ölkəmizdə də bənzər tənzimləmə var. Bununla onu göstərmək istəyirik ki, əcnəbilərin də siyasi hüquqları çoxalır və ola bilsin ki, 20 yaxud 30 il sonra qanuni rezident sayılan xarici vətəndaşlar parlament seçkilərində iştirak etsinlər. Habelə qeyd etməliyik ki, ICCPR “hər bir insan” deməklə, parlament səviyyəsində də daxil olmaqla hər kəsin seçmə və seçilmə hüququnun olduğunu bəyan edir.

Hansı hüquqlar siyasi hüquqlar qrupuna aid olacaq?

Bunlardan ilki, əlbəttə ki, azadlıq və sərbəst hərəkət etmə (səyahət etmə) azadlıqlarıdır.³⁶² Seçmə və seçilmə hüquqları da *per se*³⁶³ bunlara aiddir. AİHK seçilmə hüququnu heç tanımadığı halda, seçmə hüququnu da 1 nömrəli Protokolunda qəbul edib (3-cü maddə). ICCPR 25-ci maddəsi sırf siyasi hüquqlara aiddir. ICCPR-in həmin maddəsində hər kəsin ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan, birbaşa ya da nümayəndələr vasitəsilə ictimai işlərdə iştirak etmə hüququ tanınır. Habelə seçmə və seçilmə hüququ, üstəlik də ictimai xidmətlərdən yararlanma hüququ BMT Sazişi ilə təminat altına alınır. UDHR-in 21-ci maddəsi, ICCPR-in 25-ci maddəsi kimidir.

İfadə azadlığı da, əlbəttə ki, siyasi hüquqlardandır, çünki öz fikrinizi ifadə etmək imkanınız yoxdursa, siyasi həyata iştirak etməyin bir mənası da qalmaz. İfadə azadlığını yuxarıda nəzərdən keçirmişik.

Siyasi partiya qurma və bunlara üzv olma azadlığı, vacib siyasi hüquqlardan birisidir, lakin konvensiyalarda bu başqa hüquqla – “birləşmə hüququ” adı ilə təminat altına alınır. Birləşmə hüququnu əsas insan hüquqları sənədlərinin hamısında görmək mümkündür. Beləliklə konvensiyalarda açıqca zikr edilməməklə bərabər, siyasi partiya qurma, bunlara üzv olma, bu fəaliyyəti həyata keçirmə azadlığı, demokratik cəmiyyətin zəruri amillərdən birisidir. Avropa Məhkəməsi bir çox qərarında bunu təsdiq edir. Buna görə, insanların siyasi partiya qurmalarına əngəl törədən dövlətlər, habelə, qurulan partiyaların iqtidar yarışında müxtəlif əngəllər törədən demokratiya riyakarı hökumətlər, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşan dövlət hökumətlər kateqoriyasına daxil ola bilməz. Siyasi partiyalar plüralizmin həyata keçirilməsinə və demokratiyanın lazımı kimi yaşanmasında əhəmiyyətli rola sahibdir; plüralizm olmadan demok-

³⁶¹ Bu imkan AŞ tərəfindən hazırlanmış 05.02.1992 tarixli “Xarici vətəndaşların yerli səviyyədə ictimai həyata iştirak etmələri haqqında Konvensiya” ilə nəzərdə tutulur.

³⁶² Beetham, s.173.

³⁶³ Latın dilində ifadə olub, “özü özünə, təbii ki, mahiyyətçə” kimi mənə verir.

ratiyanın olması mümkün deyildir.³⁶⁴ Demokratiya, plüralizm, insan hüquqları və hüquqi dövlət bir-birindən ayrılmaz anlayışlardır, bunlardan birisinin zəruri şərti, digərinin də şərti sayılmalıdır.

Dövlət qulluğuna girmə hüququ, yenə vacib siyasi hüquqlardan birisidir. Hərçənd AİHK belə bir hüququ nəzərdə tutmur. ICCPR isə hər bir insanın ictimai (dövlət) işlərinin aparılmasında iştirak etmək hüququna sahib olduğunu nəzərdə tutur, üstəlik, vətəndaşlıq ayrımını da nəzərdə tutmur. Bu imkanlardan birisi də məhz dövlət qulluqçusu (məmuru) olmaqdır, lakin məmurluq hüququ baxımından ICCPR vətəndaşlıq şərtini qoşur.

Sərbəst toplaşma azadlığını artıq yuxarıda tədqiq etdik. Lakin unudulmamalıdır ki, sərbəst toplaşma azadlığı da əsas siyasi hüquqlardan biridir. Çünki sərbəst toplaşma azadlığı ilə qorunan, insanların toy yaxud digər eyləncə mərasimləri kimi fəaliyyəti deyildir. Sərbəst toplaşma azadlığı, siyasi motivlərlə olan toplanma istəyini təminat altına almağa yönəlir. Bu nöqteyi-nəzərdən, ifadə azadlığı da əsas siyasi hüquqlardan birisidir. İfadə azadlığı olmadan, bir insanın yaşadığı cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etməsi imkansızdır. Çünki belə insan cəmiyyətdə gedən işlərdən bir məlumat ala bilməyəcək, digər tərəfdən, özü bu işlərlə bağlı hər hansı seçki propaqandası həyata keçirə bilməyəcək. Buna görə də, AİHM dəfələrcə vurğulayıb ki, ifadə azadlığı ilə sərbəst toplaşma və birləşmə azadlığı bir-birinə sıx bağlı olan hüquqlardır, biri olmadan digəri mənasını itirir.

Ərizə vermə hüququ, klassik nümayəndəli demokratiyalarda siyasi hüquqlardan biri sayılır. Çünki klassik nümayəndəli demokratiyalarda (representative democracy), vətəndaş bir qayda olaraq ancaq parlamenti seçməklə dövlətin idarə olunmasında iştirak edə bilərdi. Nümayəndəli demokratiyalarda referendum çox nadir müraciət olunan bir mexanizmdir. Düzdür, nümayəndəli demokratiyalarda da yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilər olur və vətəndaş bunlara qatılmaqla yenə siyasi hüquqları həyata keçirir, lakin etiraf olunmalıdır ki, bu rejimdə seçkilər xaricində vətəndaş idarəetməyə çox qatılmır. Buna görə də, seçki aralarında da vətəndaşa az da olsa ictimai idarəetmədə inisiativa vermək baxımından, vətəndaşların ərizə vermə hüququ önəmli sayılırdı. Günümüzdə bu hüquq əhəmiyyətini bir az itirib. Çünki artıq vətəndaş, demokratik cəmiyyətdə ictimai həyata daha aktiv və daha effektiv şəkildə müdaxilə etmə imkanına sahibdir. Müasir demokratik dövlətlər, bunu belə təmin edirlər: həm inzibati qərarların, həm də normativ qanunvericiliyin qəbul edilməsində müxtəlif mexanizmlərlə vətəndaşların rəyi alınır.

³⁶⁴ Özdep v.Turkiye, 8.12.1999, para.37.

Ölkəmizdə də daxili qanunvericilik, ərizə vermə ilə bağlı vətəndaşın hüquqlarını xeyli geniş tutduğu kimi, dövlət orqanlarına da xeyli öhdəlik gətirir. Dövlət orqanlarına ərizə, təklif, informasiya sorğusu ilə müraciət etmək mümkün olduğu kimi, hüquq pozuntusu halında bunlara qarşı həm inzibati qaydada, həm də məhkəmə qaydasında şikayət vermək mümkündür.

Son olaraq, diqqətinizi Avropa Konvensiyasının 16-cı maddəsinə çəkmək istəyirəm. “*Əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması*” adını daşıyan bu maddəyə görə, ifadə, sərbəst toplaşma və birləşmə azadlıqlarını tənzimləyən, habelə, ayrı-seçkiliyi qadağan edən maddələr əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinə məhdudiyətlər qoyulmasına maneə hesab edilə bilməz. Sual oluna bilər ki, siyasi fəaliyyət baxımından məhz bu hüquqlar zikr olunur? Əvvəlcə onu qeyd edək ki, bununla müvafiq maddələrin siyasi fəaliyyəti təmin edici olduqlarını göstərir. Digər tərəfdən, bu hüquqların vətəndaşlığa bağlı olaraq istifadə olunduğu, bunun ən azından 1950-ci illərin Avropası üçün belə olduğu aydın olur. Lakin qeyd etməliyik ki, son zamanlarda Avropada miqrantların sayısının xeyli artması ilə, ən azından sərbəst toplaşma azadlıqlarının istifadəsində Avropa dövlətləri onlar üçün məhdudiyət qoymurlar. Din azadlığı baxımından isə, Avropa dövlətləri əvvəllər daha tolerant davranmaqla bərabər, 2003-cü ildən sonra Fransanın dövlət orta məktəblərində baş örtüsü qadağası gətirməsi ilə başlayan dözümsüzlük və məhdudlaşdırmalar getdikçə artır. Ən son görülən, 2009-cu ilin yayında Fransa və İtaliyada çimərliklərdə müsəlman qadınların bədənələrini örtülü saxlayan paltarlarda dənizə girmə qadağasıdır. Əlbəttə ki belə bir qadağa, nə legitim əsaslara söykənir nə də ki mütənasiblik ölçülərinə uyğun gəlir. Çünki tamamilə çıplaq halda dənizə girmə qadağasının olmadığı bir yerdə, belə bir qadağanın qoyulması anlaşılmazdır və dinə qarşı dözümsüzlüyün bir rəmzidir. Fərqli geyimdə dənizə girmək istəyən insanlar varsa, bunlar üçün ayrı çimərlik sahəsinin ayırması, ictimai maraqlarla şəxsi maraqların daha balanslaşdırılmış siyasəti olardı.

13. Təsirli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ

Konvensiyalarda yer alan əsas hüquqlardan biri də təsirli hüquqi müdafiə vasitələrinin dövlət tərəfindən təmin edilməsidir.³⁶⁵ Hər nə qədər du da siyasi cəmiyyətdə tətbiq olunan hüquq olsa da, zəruri olduğuna görə - əks halda hüquqlar bir məna kəsb eləməz – bu hüquq təbii hüquqlar kategoriyasına daxildir. Həqiqətən də, dövlət konkret bir hüququ tanımaqla bərabər, onun pozulması halında bu məsələnin araşdırılması üçün heç bir həqiqi mexanizm təmin etmərsə, belə hüquq ancaq xəyali bir şey olar.

Buna görə də düşünə bilərsiniz ki, bu hüququ ayrıca qeyd etməyə nə ehtiyac var? Bu baxımdan Konvensiyalarda bu hüquqdan bəhs olunması, milli dövlətlərə bir “yada salma” və əlavə öhdəlik kimi nəzərə alınmalıdır.

Diqqət olunması məsələ budur ki, konvensiyalarda “təsirli” hüquqi müdafiə vasitələrdən söhbət gedir. Bu, sırf məhkəməyə müraciət hüququ mənasına gəlmir. Bu hüquq, hansı qaydada olursa olsun, istər inzibati, istərsə də məhkəmə qaydasında, əsas insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ölkədaxili təsirli və səmərəli “müalicə” vasitələrinin olmasını tələb edir. Yəni əgər pozulmuş hüquq qeyri-məhkəmə mexanizmi ilə bərpa oluna bilirsə, məsələn, inzibati şikayətlə yaxud ombudsman təhqiqatı ilə, təsirli müdafiə vasitələri vardır.

Bu hüquq “ədalətli məhkəmə baxışı hüququ”na oxşamaqla bərabər, eyni şey deyildir. Ədalətli məhkəmə baxışı hüququ, daha çox prosesin aparılma qaydası ilə bağlı olduğu halda, bu hüquq ümumiyyətlə məhkəməyə yaxud başqa bir səmərəli tədqiqat orqanına müraciət etmə imkanını nəzərdə tutur.

Bu hüquqa “ədaləti tələb etmə və nail olma hüququ” da demək mümkündür. Ədalət nisbi bir anlayış olmaqla bərabər, onun olmadığı cəmiyyətlərdə yaşamaq, azad ruhlu insanlar üçün bədbəxtçilikdir. 21-ci əsrin neqativ hallarından birisi də budur ki, rəsmi olaraq demokratik, lakin de fakto zorba olan sistemlərə qarşı çıxanları artıq inqilabçı ya da “gerilla” olaraq deyil, terrorist olaraq adlandırırlar. Əfsuslar olsun ki, korrupsiyanın hakim olduğu sistemlərdə, təsirli hüquqi müdafiə vasitələri xəyali atributdan başqa bir şey deyildir.

Digər hüquqlardan fərqli olaraq, təsirli müdafiə vasitələri hüququ, məzmun etibarıyla konvensiyalarda bir az fərqli tənzimlənib. Həqiqətən də, UDHR, ICCPR və AİHK müvafiq maddə bəndlərinə baxsaq – bunlar aşağıda sırası ilə verilib – görürük ki, məzmunlar bir az fərqlidir. ICCPR bunu daha təfəsilatlı şəkildə tənzimləyir.

³⁶⁵ Orijinal mətnə “effective remedy”-dən söhbət gedir.

UDHR, *Maddə 8.*

Hər bir şəxs Konstitusiyanın və ya qanunun ona verdiyi hüquqların pozulması zamanı səlahiyyətli milli tədqiqat orqanı³⁶⁶ tərəfindən hüquqlarının bərpa olunması hüququna malikdir.

ICCPR, *2-ci maddə, 3-cü bənd*

3. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət aşağıdakıları öhdəsinə götürür:

- a) bu Paktda elan olunmuş hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsi, həmin pozuntu rəsmi səviyyədə hərəkət edən şəxslər tərəfindən törədilmişsə də, təsirli hüquqi müdafiə vasitələri ilə təmin etmək;
- b) belə müdafiə istəyən hər bir şəxsin, bu hüququnun səlahiyyətli məhkəmə, inzibati, yaxud qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, yaxud dövlətin hüquq sisteminin nəzərdə tutduğu digər səlahiyyətli orqan tərəfindən bərqərar olmasını təmin etmək və məhkəmə müdafiəsinin imkanlarını inkişaf etdirmək;
- c) nəzərdə tutulduğu hallarda, hüquqi müdafiə vasitələrinin səlahiyyətli hakimiyyət orqanları tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin etmək;

AİHK, *13-cü maddə. Təsirli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ*

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta, bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında təsirli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir.

Diqqət edilsə, UDHR tənziqləməsi xeyli genişdir, əvvəlcə müdafiə olunan hüquqlar baxımından. Digər iki konvensiyadan fərqli olaraq, sadəcə əsas hüquqlar deyil, daxili qanunvericiliklə tanınan bütün hüquqlara təsirli müdafiə hüquqları tanınır. Niyə bütün hüquqlara? Onsuz da subyektiv hüquq (right), obyektiv hüquq (law) tərəfindən qorunan bir imkanı ifadə etməmi? Nəyə görə bunu Bəyannamədə göstərməyə ehtiyac yaranıb? Əslində Bəyannamənin bunu bu şəkildə göstərməsi, 2 səbəbə əsaslanır: birincisi, hüquqi dövlət prinsipini və hüquqi müəyyənlik prinsipini hökumətlərə yada salmağa yönəlir; ikincisi dövlətlər müvafiq insan hüquqlarını öz daxili qanunvericiliyinə daxil etmək öhdəliyini daşıyırlar, belə halda Bəyannamə onlara tənbiş edir ki, sadəcə tanımaqla kifayətlənməyin, habelə, bunlara təsirli təminat mexanizmi gətirin. Bu yanaşma tərz, digər iki konvensiya baxımından da aparılmalıdır.

Bu hüququn pozuntusu bu şəkillərdə baş verir: əsas insan hüquqlarından biri hakimiyyət orqanı tərəfindən pozulduğu halda, vətəndaş sağa-sola ərizə və müraciət yollasa belə - bu ərizələr səlahiyyət üzrə düzgün instansiyalara

³⁶⁶ Azərbaycan dilində rəsmi tərcümədə “məhkəmə” sözü istifadə olunur, lakin bu səhvdir, orijinal mətndə “tribunal” sözündən istifadə olunur, halbuki, tribunal sadəcə məhkəmə mənasına gəlmir, işi tədqiq edən inzibati orqanlar yaxud parlament komissiyaları da “tribunal” sayılır.

göndərilməlidir – faktiki olaraq onun işinə baxılır. Burada bir məsələni qeyd etməliyik. Əslində konvensiyaları oxuduqda hərfi mənaları onu göstərir ki, dövlət müdafiə (bərpa) mexanizmlərini təmin etməli, lakin hüquq faktiki olaraq pozulduqda, dövlət özü birbaşa öz inisiyativası ilə o hüququ bərpa etmək məcburiyyətində deyil. Başqa bir sözlə, vətəndaşın hüququ pozulubsa, bunu bərpa etmək üçün, bir qayda olaraq, vətəndaşın özü nəse istəməlidir, dövlət də bunu (müdafiə istəyini) yerinə yetirməlidir. Bu məsələyə ona görə diqqətinizi çəkirik ki, insan hüquqları pozuntularını beynəlxalq qurumlar araşdırdığı zaman, dövlətin ən sıx irəli sürdüyü etiraz o olur ki, ərizəçi daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirməyib. Yəni lazımı qapıları döyməyib. Halbuki iş üzrə materiallardan bəlli olur ki, vətəndaş 30 dənə qapı döyüb, lakin ya buna düz qapını heç kəs göstərməyib, ya da ki, qapılar “necə döyülməlidir” – bunu öyrətməyiblər.

Burada bir neçə faktı dilə gətirdikdən sonra, şərtlərə davam edəcəyik. Söhbət ölkəmizdən gedirsə, səhv yerə göndərilmiş ərizələr, tanış olunduqdan sonra 3 gün ərzində aidiyyət üzrə müvafiq instansiyaya göndərilməlidir. “Qapını necə döyməli” məsələsinə gəldikdə, müfəviq orqanlar tərəfindən praktikada bu bəzən yerinə yetirildiyi halda bəzən yerinə yetirilmir.

Məhkəməyə yazılan iddia ərizələri bəzi hallarda geri qaytarılır, məsələn, iddia ərizəsi MPM-nin 149-cu maddəsinə uyğun olmadıqda. Yaxud vətəndaşın əsas hüquqlarının biri pozulduğu halda, o (ya da nümayəndəsi) cavabdehi səhv göstərdiyinə görə, yaxud iddia tələbini səhv olaraq irəli sürdüyünə görə, iddia rədd oluna bilər. Halbuki belə işlərdə hakim, bu cür səhvləri özü nəzərə alaraq, bunları düzəltməli, işə baxmağa davam etməlidir. İnzibati işlərdə bu belədir, İnzibati-Prosessual Məcəllə, inzibati məhkəmə hakiminə bu cür səhvləri düzəltmə öhdəliyini qoyur. Bu işlərdə tərəflərin birisi hakimiyyət orqanı olduğuna görə, sübut etmə mükəlləfiyyəti həmin orqanın üzərində olur; ictimai maraq naminə hakimin özü də tərəfsiz qalmamalı, lazım olduqda əlavə sübut istəməli və məhkəmə təhqiqatı aparmalıdır. Bu işlərin baxılmasında ictimai maraq var, ictimai maraq olan işlərdə də hakim birbaşa işin düzgün həllinə maraq göstərməlidir. Birincisi ona görə ki, ictimai maraq qorunmalıdır, bu da hakimin işidir (çünki o, dövləti təmsil edir). İkincisi, söhbət insan hüququ pozuntusundan gedirsə, dövlətlər belə bir öhdəlik altına giriblər ki, onlar insan hüquqlarını təmin etməlidirlər (reallaşdırmalıdırlar). Təmin etmək o mənaya gəlir ki, dövlət lazım olan hər tədbiri özü alacaq, vətəndaş bunu tələb etməsə də. Vətəndaş istəyib də pozulmuş hüququnu bərpa edə bilmirsə, təsirli hüquqi müdafiə vasitələrinin olmasından danışmaq imkansızdır.

Buna görə də, ölkəmizi misal versək, əgər şəxs səhv idarəyə müraciət edibsə, ona cavab məktubu yazılır və o məktubda, bir qayda olaraq, hansı orqana müraciət ediləcəyi göstərilir. Əslində arzu olunan budur ki, vətəndaşa hörmət və ehtiram məktubu yazmaq yerinə, onun ərizəsi düzgün instansiyaya göndərsin.

Mülki işlər baxımından isə, hakimin iddia ərizəsini, iddia tələbini düzəltmə öhdəliyi yoxdur. O, iddia ərizəsini geri qaytara bilər. Halbuki baxılan iş, mülkiyyət hüququ kimi əsas hüquqlardan birinə aid ola bilər.

Avropa Konvensiyasına dönsək qeyd etməliyik ki, təsirli hüquqi müdafiə vasitələrinin olmadığına dair iddia, ancaq AİHK-da göstərilən hüquqlarla bağlı olmalıdır. Başqa bir sözlə, AİHK-nın 13-cü maddəsi, tək başına tətbiq olunmur, o, AİHK-nın başqa bir maddəsi ilə bərabər tətbiq olunmalıdır.

14. Ayrı-seçkiliyə məruz qalmama hüququ

a. Ayrı-seçkilik qadağasının mənası və əhəmiyyəti

Bərabərlik anlayışı birinci nəsil insan hüquqları arasında çox vacib yerə sahibdir. Belə ki, bərabərliyin pozulması, çox vaxt insan ləyaqətinə zidd bir hal alır. Buna görə də, bərabərlik hüququ və bərabər hüquqi rəftar, hüququn hamılıqla qəbul edilmiş bir prinsipidir. Habelə bərabərlik hüququ, hüququn müəyyənlik və hüquqa etibar prinsiplərinə sıx bağlıdır: belə ki, bir qayda olaraq, insanın cinsiyyəti və irqindən başqa, digər xüsusiyyətləri dəyişə bilər – onun yaşı, əmlak vəziyyəti, siyasi görüşləri, dini, dili, vətəndaşlığı və digər aspektləri dünənkindən fərqli ola bilər. Hüquqi sabitlik və müəyyənlik prinsipləri bunu tələb edir ki, əmlak vəziyyətiniz yaxud siyasi görüşləriniz dəyişsə belə, bu hal sizin hüquqi statusunuza təsir göstərməsin.

Hüquq bərabərliyinin bu qədər əhəmiyyəti belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, ona riayət olunmaması, insan hüquqlarına verilən təminatları aradan qaldırır. Məhz bu səbəblərə görə UDHR-in preambulasında belə deyilir: “insan cəmiyyətinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqətin və bərabər və ayrılmaz hüquqların tanınması dünyada azadlığın, ədalətin və sülhün təməlidir”. Bərabərlik hüququnun digər mənası da ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasıdır. Mahiyyətcə bu hüquqlar eynidir. Azərbaycan Konstitusiyasında bərabərlik hüququndan söz ediləndi halda, insan hüquqlarına aid beynəlxalq və regional sənədlərdə isə “ayrı-seçkiliyin qadağan olması”ndan söz edilir. Bunlara misal kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (1948) (1-ci və 2-ci maddələr);
2. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında BMT Sazişi (1966) (2-ci maddə);
3. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında BMT Sazişi (1966) (2-ci və 26-cı maddələr);
4. İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Sazişi (1966);
5. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Sazişi (1979);
6. İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası (1-ci və 24-cü maddələr);
7. İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Konvensiyası (2-ci və 3-cü maddələr).

Ayrı-seçkilik qadağasının 2 cəhəti nəzərə alınmalıdır. Birincisi, ləyaqəti alçaldan və ədalətsiz olduğu halda o mütləqdir, ikincisi, bu qadağa bütün hüquqi statuslara və münasibətlərə şamil olunmalıdır. Bunu ona görə qeyd edirik ki, bu hüququ tənzimləyən 1950 tarixli AİHK-nın 14-cü maddəsi, bu qadağanı ancaq AİHK-da göstərilən maddi hüquqlar baxımından gətirir. Halbuki ICCPR-in 2-ci maddəsi, Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəyə bənzədiyi halda, ICCPR-in 26-cı maddəsi bütün hüquqlar baxımından ayrı-seçkilik qadağasını nəzərdə tutur:

“Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Bu baxımdan hər cür ayrı-seçkilik qanunla qadağan olunmalı və qanun bütün şəxslərin hər hansı əlamətinə, o cümlədən, irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi, yaxud digər əqidələrinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki vəziyyətinə, doğuluşuna, yaxud digər hallara görə ayrı-seçkilikdən bərabər və təsirli müdafiə olunmasını təmin etməlidir.”

AİHK-da bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün 12-ci Protokol qəbul edildi. Lakin AŞ-nın bütün dövlətləri, hələ ki, bu Protokolu ratifikasiya etməyib, Azərbaycan Respublikası kimi.

AİHK-nın 14-cü maddəsi: ayrı-seçkiliyin qadağan olunması

“Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, rəng, dil, siyasi və digər baxışlar, milli və sosial mənşə, milli azadlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər status kimi hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır”.

14-cü maddənin məqsədi, Konvensiyanın və onun protokollarının müdaxilələri ilə qorunan hüquq və azadlıqlardan istifadə zamanı fərdləri ayrı-seçkilikdən qorumaqdır.

Gördüyümüz kimi 14-cü maddədə hansı əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyin qadağan olunması sadalanır: bunlar cins, irq, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum əlamətləridir. “*Və ya digər status*” ifadəsi onu nəzərdə tutur ki, ayrı-seçkilik əlaməti qismində sadəcə 14-cü maddədə göstərilən səbəblər deyil, habelə, digər səbəblər də başa düşülməlidir. Məsələn, seksual oriyentasiya, nikahda olma, nikahdankənar doğulma, peşə statusu, hərbi status və əqidə ilə bağlı hərbi qulluqdan imtina və sair hallar.

b. Ayrı-seçkilik qadağasının anlayışı, xarakteri və onun dairəsi

AİHK ayrı-seçkiliyin dəqiq anlayışını vermir. *Dillər haqqında Belçika işində*³⁶⁷ (1968) AİHM belə bir aydınlıq gətirdi: 14-cü maddə dövlətin öz vətəndaşları arasında fərq qoymasını heç də həmişə qadağan etmir. Müəyyən dərəcədə fərqləndirmə nəinki qanunidir, hətta, bəzi hallarda artıq mövcud olan bərabərsizlikləri düzəltmək üçün zəruridir. BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin 10.11.1989 tarixli 18 sayılı Ümumi Şərhində göstəriləndiyi kimi, hüquqların və azadlıqların bərabər əsaslarla istifadəsi onların hər bir sahədə mütləq bərabərliyini nəzərdə tutmur. Məsələn, ICCPR 18 yaşından aşağı şəxslərə ölüm cəzasının verilməsini və eyni cəzanın hamilə qadınlar barəsində tətbiqini dövlətə qadağan edir. Habelə azyaşlılara yetkinlik yaşına çatana görə fərqli cəza verilməsi nəzərdə tutulur. Bunlara əlavə olaraq, vətəndaşlıq əsaslarına görə müəyyən siyasi hüquqlarda ayrı-seçkiliyə yol verilir. Bunlar təbiidir və nəinki ləyaqəti alçaldıcı deyildir, hətta, əxlaqi və zəruridir, buna görə də bu cür bərabərsizlik nə ədalətsizlik, nə də ki, ayrı-seçkilik təşkil edir. Ölkəmizin qanunvericiliyinə görə də, azadlıqdan məhrum edilmiş qadınlar və yetkinlik yaşına çatmayanlar həbs olunma yerindən qaçdıqlarında, onlara qarşı odlu silahın tətbiqi qadağandır; halbuki yetkinlik yaşına çatmış kişilərə atəş açıla bilər, bu da yerinə görə onların ölümü ilə nəticələnə bilər. Lakin bu cür tənzimləmələri normal saymalıyıq, bunun səbəbi ondadır ki, qadın və azyaşlıların ictimai təhlükəli olma dərəcəsi kişilərə görə azdır.

*Kiildsen Danimarkaya qarşı işdə*³⁶⁸ (1976) Məhkəmə qeyd etdi ki, 14-cü maddə şəxsləri və ya şəxslər qrupunu *bir-birindən fərqləndirən əlamətlər əsasında* ayrı-seçkilik rəftarını qadağan edir.

³⁶⁷ Tam adı ilə “Belgian Linguistics v. Belgium”, 23.07.1968.

³⁶⁸ Kiildsen v. Denmark, 7.12.1976, 1 ECHR 711, para.56.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz *Abdulaziz, Cabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*³⁶⁹ (1985) məhkəmə 82-ci bənddə bildirdi ki: “14-cü maddə Konvensiya hüquqlarından istifadə zamanı ayrı-seçkiliyə yol verməməklə bağlıdır və bu zaman həmin hüquqlar bərsində Konvensiyanın tələblərinə müxtəlif üsullarla riayət edilə bilər. 14-cü maddənin mənası çərçivəsində ayrı-seçkilik anlayışı adi işlərdə, hətta, Konvensiya daha əlverişli rəftar tələb etmədikdə belə, şəxslə və ya qrupla əsaslı olmadan digərlərinə nisbətən daha əlverişsiz rəftar hallarını da ehtiva edir”.

Konvensiya ilə qadağan olunmuş ayrı-seçkilik anlayışı birbaşa ayrı-seçkiliyi ehtiva edir. Birbaşa ayrı-seçkiliyə, qadağan olunan əlamətlər və ya səbəblər əsasında fərdə və ya fərdlər qrupuna qarşı daha əlverişsiz rəftar və ya mənfə rəftar kimi anlayış vermək olar.

Dolayı ayrı-seçkilik

Dolayı ayrı-seçkilik o zaman baş verir ki, hər hansı praktika, qayda, tələb və ya şərt zahirən neytral olsa da, konkret qruplara qeyri-mütənasib təsir göstərir. Yəni söhbət o işlərdən gedir ki, orada hər hansı tədbirin məqsədindən daha çox nəticələrinin ayrı-seçkilik xarakterli olduğu iddia edilir.

Abdulaziz, Cabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı işdə ərizəçilər İngiltərə qanuni yaşayan xanımlar idi, hər üçünün ərləri Hindistan vətəndaşı idi, lakin ərlərinə 1980 tarixli qanuna əsasən İngiltərədə yaşama icazəsi verilməmişdi. Bu qadağa sadəcə kişi cinsindən olanlar aitti. Ərizəçilər bu işdə Hindistan bölgəsindən olan insanların imiqrasiyasını nəticə etibarı ilə istisna edən İngilis imiqrasiya qaydalarının irqi ayrı-seçkiliyə əsaslandığını sübut edə bilməyiblər. Sözü gedən bu qaydalar gələcək ərləri öz nişanlıları ilə görüşmək hüququndan məhrum etmişdi. Onlar Hindistan bölgəsindən olan insanlarla evlənmək istəyən çoxsaylı şəxslərə təsir göstərirdi. AIHM belə nəticəyə gəldi ki, həmin qaydalar (1980 Rules) cinsiyyət fərqi baxımından ayrı-seçkilik qadağasını pozurdu. Bununla belə bu qaydalar öz məqsədi baxımından dolayısıyla irqi qaydalar olsa da, AIHM-nə görə burada irqi ayrı-seçkilik yox idi.

Hugh Jordan Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (2001) ərizəçi iddia edirdi ki, oğlu Pearse`ın qətlə yetirilməsinin halları ayrı-seçkiliyə yol verildiyini göstərir.³⁷⁰ Belə ki, onun maşını mülki geyimli polislər tərəfindən təqib edilmiş, sonra durdurulmuşdu. Pearse maşından düşüb yolun obiri tərəfinə qaçmağa

³⁶⁹ Qərarın xülasəsi üçün baxın:

http://www.pili.org/dadel/Abdulaziz,_Cabales,_and_Balkandali_v._United_Kingdom

³⁷⁰ İşin halları üçün baxın: http://www.pili.org/dadel/Hugh_Jordan_v._United_Kingdom

cəhd edərkən, polis zabiti ona 4-5 metrə arxadan bir neçə dəfə atəş açıb, güllələrdən üçü Pearse`ə isabət etmişdi. Ona atəş açan zabitin ifadəsinin əksinə, şahidlərin ifadəsinə görə Pearse silahsız idi və ona heç bir xəbərdarlıq olunmamışdı. Ərizəçi habelə onu irəli sürürdü ki, 1969-cu ildən 1994-cü ilin martınadək Şimali İrlandiyada təhlükəsizlik qüvvələri 357 nəfəri qətlə yetirmişdi və onların böyük əksəriyyəti katolik və ya millətçilər icmasından olan gənclərdir; ölümlə nəticələnən güc tətbiqindən ayrı-seçkilik qoymaqla istifadə olunur və milli mənşəyinə və ya milli azalığlara mənsubluğuna görə cəmiyyətin müəyyən bir təbəqəsi hüquqi müdafiədən məhrumdur. Bu işdə AİHM, qərarın 154-cü bəndində bildirdi ki, ümumi siyasət və ya tədbir konkret qrupa qeyri-mütənasib dərəcədə qərəzli təsir göstərsə, hətta, o, konkret olaraq həmin qrupa qarşı yönəlmədikdə belə, ola bilsin ki, bu, ayrı-seçkilik təşkil etsin. Fəqət nəticədə, sırf kəmiyyətə istinad edərək bir qrupa qarşı ayrı-seçkilik aparıldığını iddia etməni AİHM əsassız saydı. Nəticədə AİHM sadəcə Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozulduğuna qət etdi, 6, 13 və 14-cü maddələr üzrə isə bir pozuntu aşkar etmədi.

Dolayı ayrı-seçkilik barədə uğurlu işlərin olmamasının mümkün səbəbləri qeyri-mütənasib təsiri sübut etməyin çətinliyindədir.

Ayrı-seçkiliklə bağlı normanın muxtar xarakteri

Ayrılıqda ayrı-seçkiliklə bağlı normanın pozulmasından AİHK əsasında şikayət verilə bilməz. Onun pozulduğunu Konvensiyadakı hər hansı digər maddə hüquqla “birlikdə götürülməklə” iddia etmək olar.

Baxmayaraq ki, ayrı-seçkiliklə bağlı norma özlüyündə müstəqil hüquq olmasa da, bəzən AİHM praktikasına ona muxtar xarakter verir. Başqa sözlərlə, Məhkəmə insan hüquqlarına hörmət prinsipi tələb etdiyi hallarda, digər maddələrin şərhində olduğu kimi 14-cü maddədə də “genişləndirilmiş şərh” tətbiq edir.

Ayrı-seçkiliklə bağlı normanın yardımçı xarakteri

AİHM müəyyən maddə hüquq norması ilə birlikdə götürülmüş ayrı-seçkilik qadağası üzrə iddianı araşdırmazdan əvvəl həmin maddə hüquq normasının pozulub-pozulmadığını araşdırır. Maddə hüquq normasının əgər pozulduğu aşkar edildikdə, məhkəmə 14-cü maddənin pozulması barədə iddiaya ayrılıqda baxmır. Eyri İrlandiyaya qarşı (1979) işdə bu hal 14-cü maddənin yardımçı xarakteri kimi ifadə edilib.

Dadcen Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (1981) AİHM qərara aldı ki, yetkinlik yaşına çatmış kişilər arasında məxfi şəraitdə baş vermiş homoseksual hərəkətlərin cinayət hesab olunması 8-ci maddəni pozub. Bu qərar onu ərizə-

çinin 14-cü maddə üzrə iddialarını araşdırmaq zərurətindən azad edir. O bildirdi ki, onlar eyni şikayətdir və hər ikisi barəsində ayrıca qərar qəbul edilməsi heç bir “faydalı hüquq” daşımır.

X və Y Niderlanda qarşı işdə (1985) ərizəçilər iddia edirdilər ki, Niderland qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan fərqli rəftar, yəni müxtəlif kateqoriyalara aid insanlar üçün seksual hücumlara qarşı xüsusi müdafiənin nəzərdə tutulmaması, Konvensiyanın 14-cü maddəsinə zidd olan ayrı-seçkiliyə bərabərdir. Ərizə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan 16 yaşlı qızın adından verilmişdi: o, xüsusi qulluğa ehtiyacı olan insanlar üçün özəl pansionatda olduğu müddətdə zorlanmışdı. Niderland hüququnda seksual qəsd barəsində şikayət şəxsən qurbanın özü tərəfindən təqdim edilmədiyi halda qəbul olunmurdu. Ərizəçilər iddia etdilər ki, bu, onların qızının şəxsi həyat sirri hüququnu pozur, belə ki, qız özü şikayət etmək iqtidarında deyildi. Məhkəmə müəyyən etdi ki, cinayət hüququnda bu cür ciddi hal barəsində müdafiənin nəzərdə tutulmaması 8-ci maddənin pozuntusudur. Ayrı-seçkilik barəsində şikayətə gəldikdə, məhkəmə qərara aldı ki, 14-cü maddə müstəqil şəkildə mövcud deyil və konvensiya ilə qorunan hər bir hüququn xüsusi elementini təşkil edir. Məhkəmə müəyyən etdi ki, ayrılıqda götürülmüş hər hansı digər maddənin pozulduğu müəyyən edildikdə adətən iş 14-cü maddə əsasında baxılması tələb olunmur.

Eyri İrlandiyaya qarşı işdə (1979) məhkəmə ümumi aspekt meyarını bərqərar etdi. Həmin işdə ərizəçi ərinin ona və uşaqlarına qarşı qəddar olduğunu iddia edərək ərindən məhkəmə qaydasında ayrı yaşamaq üçün məhkəmə sərəncamı verilməsini istəyirdi. O, vəkil tutmaq iqtidarında deyildi, çünki onun pulsuz hüquqi yardımı almaq hüququ yox idi və o, bunun üçün pul ödəmək imkanına malik deyildi. AİHM-nə görə 6-cı maddənin 1-ci bəndi pozulmuşdu, daha sonra 14-cü maddə üzrə qərar qəbul etməyə ehtiyac görülmədi.

c. Ayrı-seçkiliyin əsasları

14-cü maddənin mətnində qanunsuz ayrı-seçkiliyin mümkün əsaslarının *tam olmayan*, nümunə siyahısı verilir. AİHK-da sadalanan nümunələr bunlardır:

- 1) cins, 2) siyasi və ya digər baxışlar, 3) irq, 4) milli və ya sosial mənşə, 5) rəng, 6) milli azlığa mənsubiyyət, 7) dil, 8) əmlak vəziyyəti, 9) din, 10) doğum, 11) “digər əlamətlər” – obyektiv və ağılabatan əsası olmayan istənilən fərq.

AİHK-nın 14-cü maddənin mətnindəki “digər əlamətlər”, AİHM yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yenə nümunə kimi belə halları göstərir:

- nikah statusu³⁷¹
- peşə statusu³⁷²
- seksual oriyentasiya³⁷³
- hərbi rütbə
- nikahdan kənar doğulma.³⁷⁴

Şübhəli kateqoriyalar

Fərqli rəftarın əsaslarını müəyyən edərkən, AİHM “şübhəli” adlandırdığı növ və ya kateqoriyaları, digər hallarla müqayisədə daha yüksək və ciddi dərəcədə araşdırır. Belə hallarda fərqli rəftara haqq qazandırmaq dövlət üçün daha çətindir və onun qiymətləndirmə sərbəstliyi daha məhduddur; belə ki, dövlət fərqli rəftar göstərmədə “tutarlı əsasların” və “olduqca əsaslı səbəblərin” olduğunu sübuta yetirməlidir.

Aşağıdakı “şübhəli kateqoriyalar” Məhkəmənin preşedent hüququ ilə müəyyən edilib və bu hallarda Məhkəmə “tutarlı əsaslar” formulundan istifadə edib:

- cinsə əsaslanan fərqlər;
- dinə əsaslanan fərqlər;
- milliyətə əsaslanan fərqlər;
- qanuni nikahdan doğulan və nikahdankənar doğulan uşaqlar arasında fərqlər;
- seksual oriyentasiyaya əsaslanan fərqlər.

Sonuncu iki təsnifat Məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş “digər əlamətlər” aiddir və “şübhəli kateqoriyaya” aid birinci üç əsasla eyni dərəcədə ciddi araşdırma tələb edən əsaslar hesab olunur.

Cinsə əsaslanan fərqlər

Cinslər arasında bərabərliyinin inkişaf etdirilməsi Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin əsas məqsədi olduğuna görə, cins əlamətinə əsaslanan fərqli rəftarın Konvensiyaya uyğun hesab edilə bilməsi üçün “olduqca əsaslı səbəblər” gətirilməlidir.

Abdülazizin işində cinsə görə fərqli rəftar Birləşmiş Krallığın qanunvericiliyində aydın şəkildə əks olunmuşdu. Ərizəçilər Birləşmiş Krallıqda qanuni

³⁷¹ McMichael v. UK, 1995.

³⁷² Van der Mussel v. Belgium, 1983.

³⁷³ Frette v. France, 2002.

³⁷⁴ Marx v. Belgium, 1979.

və daimi məskunlaşan qadınlar idi, lakin bunların ailə qurduqları, ya da qurmaq istədikləri şəxslər əcnəbilərdi. Müvafiq immiqrasiya qaydalarına görə, ərizəçilərin ərlərinə Birləşmiş Krallıqda ərizəçilərlə birlikdə qalmaq icazəsi verilməmişdi, halbuki, oxşar vəziyyətlərdə ərlərinin yanında qalmaq istəyən qadınlar bu cür məhdudiyətlərə məruz qalmırdılar. Dövlət iddia edirdi ki, sözügedən kişilər və qadınlar fərqli vəziyyətdədirlər. Mühacir ərlər işçi bazarına qadınlardan fərqli təsir göstərəcəkdilər, çünki statistikaya görə kişilərin iş axtarması ehtimalı qadınlara nisbətən daha çoxdur. Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, cinsi əlamətə əsaslanan ayrı-seçkilik 14-cü maddəni pozub, çünki Britaniyanın immiqrasiya qaydaları britaniyalı kişilərlə müqayisədə britaniyalı qadınların əcnəbi həyat yoldaşlarının Britaniyada onlarla qalmalarına icazə almaq imkanını çətinləşdirib.

Schuller-Zraggen İsveçrəyə qarşı işdə (1995) ərizəçi qadın milli məhkəmənin qərarı əsasında əlilliyə görə pensiya almaq hüququndan məhrum edilmişdi. Qərar ona əsaslanırdı ki, gənc övladı olduğuna görə qadının evdən kənarında işləməsinə ehtiyac yox idi. Məhkəmə müəyyən etdi ki, fərqli rəftara haqq qazandıran heç bir tutarlı əsas yoxdur. Buna görə də, o, 8-ci maddə ilə birlikdə (şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı) götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğunu müəyyən etdi.

Ünal Türkiyəyə qarşı işdə (2004) qadın ərizəçi bildirmişdi ki, nikahdan sonra ərizəçinin yalnız ilkin soyadının saxlanmasına milli hakimiyyət orqanlarının icazə verməkdən imtina etmələri ayrılıqda və 14-cü maddə ilə birlikdə götürülməklə Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozulmasına bərabərdir. Əvvəlcə AİHM qeyd etdi ki, bu məsələ (adın və soyadın seçilməsi) 8-ci maddənin təsir dairəsinə düşür. Məhkəmə müəyyən etdi ki, evli kişi ilə evli qadın arasında, onların sosial vəziyyəti və iqtisadi müstəqilliyi arasında olan faktiki fərqlər fərqli rəftara əsas vermir. Məhkəmə ailənin vəhdətini qorumaq üçün tədbirlər görməkdə dövlətlərin qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olduqlarını qeyd etdi. Lakin soyadı seçimində ərin soyadına üstünlük vermək, AİHM-nə görə bərabərlik meyarının pozulmasıdır. Türkiyə ərin soyadının ərlə arvadın ümumi soyadı kimi qəbul edilməsini qanunla nəzərdə tutan Avropa şurasına yeganə üzv dövlət idi (hal hazırda bu qayda dəyişdirilib). AİHM-nə görə, nikahdan sonra tərəflərin hər hansı birisinin soyadı, ya da hər ikisinin soyadı bərabər istifadə oluna bilər.

Soyadın seçimi məsələsində AİHM-nin yanaşması belədir ki, dövlət mümkün olduğu qədər məhdudiyət qoymasın. Məsələn, ailənin ümumi soyadı

kimi ya tərəflərdən birisinin, ya da ki, ər-arvadin soyadının birləşdirərək qoyulması mümkün olmalıdır.³⁷⁵

AİHM ayrı-seçkiliyin sadəcə qadınlara qarşı yox, habelə, kişilərə qarşı olub-olmadığını araşdırır. Bəzi hallarda da bunu müəyyən edir.

Rasmussen Danimarkaya qarşı (28.11.1984) işdə, doğulan uşağın atalığına etiraz etmək istəyən ər, bunu ancaq məhdud bir zaman ərzində etməliyi. Halbuki uşağın anası üçün belə bir zaman məhdudiyyəti nəzərdə tutulmurdu. Məhkəmə qərara aldı ki, atalıq haqqında prosesə başlamaq üçün qoyulan vaxt məhdudiyyətləri qanuni idi və hüquqi müəyyənliyi və uşağın maraqlarını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. AİHM-nə görə belə halda mütənasiblik prinsipi aşılmamışdı. Məhkəmə müəyyən etdi ki, dövlət 14-cü maddə üzrə mütənasiblik prinsipinin hüdudlarını aşmayıb və 6-cı və ya 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozulmadığını müəyyən etdi.

Karlheinz Schmidt Almaniyaya qarşı işdə³⁷⁶ (1994) Məhkəmə müəyyən etdi ki, qadınlardan fərqli olaraq yetkinlik yaşına çatmış bütün kişilərdən yanğınsöndürən qismində qulluq etməyi, ya da bunun əvəzində yanğınsöndürmə xidmətinə görə vergi ödəməyi tələb edən qanun 4-cü maddənin 3(d) bəndi ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddəni pozaraq cins əlamətinə görə ayrı-seçkilik təşkil edir. Əslində bu cür qulluğu icra etmək öhdəliyi, həmin öhdəlik qanuni və nəzəri baxımdan müstəsna xarakter daşıyırdı; çünki daim yanğınsöndürən kimi işləmək istəyən kifayət qədər könüllülər vardı, faktiki olaraq kişi cinsinə mənsub olan heç kəs yanğın-söndürənlər briqadasında məcburi qulluq etmirdi. Lakin AİHM qərara aldı ki, maliyyə yardımı faktiki olaraq özünün kompensasiya xarakterini itirmiş və bu cür maliyyə öhdəliyinin qoyulması ucbatından o, vergi öhdəliyini çevrilmişdi; belə olan halda cins əlamətinə görə fərqli rəftara haqq qazandırmaq olmazdı.

Ataların uşağa baxmaq üçün ödənişli valideynlik məzuniyyəti hüququna sahib olmaları məsələsinə gəldikdə, AİHM qərarlaşdırdı ki, atalardan fərqli olaraq anaların valideynlik məzuniyyətinə görə müavinət alması 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddəni pozmur.³⁷⁷ Məhkəməyə görə Dövlət özünün qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudlarını aşmamışdı və “buna bənzər digər vəziyyətlərdə hər hansı fərqlərin qanuna əsaslanan fərqli rəftara haqq qazandırmaq-qazandırmadığını və nə dərəcədə haqq qazandırdığını” qiymətləndirmək hüququna malikdi.

³⁷⁵ Burghartz v. Swizerland, 22.02.1994.

³⁷⁶ Qərarın xülasəsi üçün baxın: http://www.pili.org/dadel/Karlheinz_Schmidt_v._Germany

³⁷⁷ Petroviç Avstriyaya qarşı, 1998

Lakin bir müddət sonra, AİHM başqa cür qərar aldı.³⁷⁸ Bu işdə ərizəçi iddia edirdi ki, sosial təminat və müavinətlər haqqında qanunvericilikdə dul qadınlara güzəştlərin nəzərdə tutulduğu halda, oxşar vəziyyətdə olan dul kişilərə münasibətdə bunun olmaması cins əlamətinə görə ayrı-seçkilik olub 14-cü maddənin pozuntusudur. Ərizəçinin arvadı onların nikahda olduqları bütün müddət ərzində işləmişdi və ailənin əsas gəlir gətirən üzvü idi. O, vəfat edərkən ərizəçi bütün gün ərzində uşaqlarına qulluq etmək üçün işdən çıxdı. Ərizəçiyə görə İngiltərə qanunvericiliyinin belə tənzimlənməsində əsas səbəb o idi ki, ərdə olan qadınlar nadir hallarda işləyirlər və ərlərinin gəlirlərindən daha çox asılı olurlar və beləliklə də, onların maliyyə yardımına ehtiyacları dul qalmış kişilərlə müqayisədə daha çoxdur. Məhkəmə qeyd etdi ki, güzəştlərin verilməməsi yalnız ərizəçinin cinsi mənsubiyyətinə əsaslanıb. Kişi ilə qadına münasibətdə fərqli rəftarın hər hansı “obyektiv ağlabatan əsası” yox idi və həmin rəftar 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi ilə birlikdə götürülməklə Konvensiyanın 14-cü maddəsinin pozuntusunu təşkil edirdi.

İrqə, rəngə və ya etnik mənşəyə əsaslanan fərqlər

İrqi məsələləri də AİHM “şübhəli kateqoriyaya” aid edir. *Şərqi Afrikadan olan asiyalılar Birləşmiş Krallığa qarşı iş*³⁷⁹ (1973) həmin bölgədən olan asiyalıların Birləşmiş Krallıqdan çıxarılması haqqında idi. Onlar müxtəlif kateqoriyalardan olan Britaniya vətəndaşları idilər, lakin getməyə başqa yerləri yox idi, çünki vətənləri olan Afrika dövlətlərində onların yaşamaları çətin idi və onlar bir yerdən başqa yerə “köçürülmə” təhlükəsi altında idilər. Rəftardakı bu aşkar fərq irqi əlamətlərə əsaslanırdı, çünki müvafiq qanunvericilik, ancaq nənə-babalarının Birləşmiş Krallıqla əlaqəsinin olduğu insanların məhdudiyət qoyulmadan ölkəyə daxil olmalarına icazə verirdi. Bu qayda “ağ dərili” mühacir vətəndaşların xeyrinə işləyirdi. Komissiya qərara aldı ki, “irqə əsaslanan ayrı-seçkilik müəyyən hallarda Konvensiyanın 3-cü maddəsinin mənası baxımından ləyaqəti alçaldan rəftara bərabər ola bilər” və “irqə əsaslanan ayrı-seçkiliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir”.

AİHM Kipr adasında yaşayan sakinlərin iki qrupundan birinə qarşı orduda ayrı-seçkilik praktikasına aid müəyyən etdi ki, irqə əsaslanan geniş miqyaslı və ciddi ayrı-seçkilik rəftarı sübuta yetirilib və qərara aldı ki, bu cür

³⁷⁸ Wills Birləşmiş Krallığa qarşı, 1999.

³⁷⁹ East African Asians v. United Kingdom, 13.12.1973.

rəftar Konvensiyanın 3-cü maddəsini pozur, yəni buradakı ayrı-seçkilik eyni zamanda ləyaqəti alçaldıcı rəftar təşkil edir.³⁸⁰

Velikova Bolqarıstana qarşı işdə (18.05.2000) ərizəçi və onun birgə yaşadığı kişi qaraçı idilər. Həmin kişi mal-qara oğurluğuna ittihamlarına əsasən tutularaq həbs edildikdən və 12 saat polis bölməsində saxlandıqdan sonra ölmüşdü. Ərizəçi iddia edirdi ki, bu, 2-ci maddədə nəzərdə tutulan yaşamaq hüququnun, eləcə də 14-cü maddənin pozuntusudur; belə ki, mərhuma qarşı pis rəftarın səbəbi onun irqi və ya etnik mənşəyi idi. Məhkəmə hesab etdi ki, ona təqdim edilən material əsaslı şübhə yeri qalmadan belə nəticə çıxarmağa imkan vermir ki, qurbanın ölümü və onunla bağlı səmərəli araşdırmanın aparılmaması irqi qərəzçilik motivinə əsaslanıb. Buna görə də 14-cü maddənin pozuntusu baş verməyib.³⁸¹

Qaraçılar ilə bağlı bir digər işdə, ərizəçilər Bolqarıstan hərbi polisi tərəfindən həbs etmə cəhdi zamanı güllələnmiş qaraçı mənşəli iki nəfərin qohumu idilər. Hərbi polis, fərari olan gənc əsgərləri həbs edərkən onları qətl etmişdilər. Əsgərlərin valideynləri olan ərizəçilər iddia edirdilər ki, 2-ci maddədə nəzərdə tutulan “prosessual hüquq” yəni səmərəli araşdırma aparılması hüququ, eləcə də 13-cü maddədə nəzərdə tutulan səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ da pozulub. Onlar iddia edirdilər ki, qətlər qaraçı mənşəli şəxslərə qarşı ayrı-seçkiliyin nəticəsidir və buna görə də, 14-cü maddə pozulub. AİHM-nə görə; “...(bu cür işlərə)... irqi çalarları olmayan işlərlə eyni tərzdə baxılması əsas hüquqlar üçün xüsusilə destruktiv (dağıdıcı) olan hərəkətlərin xüsusi xarakterinə göz yummağa bərabər olardı. Əsaslı surətdə fərqlənən belə vəziyyətlərə fərq qoyulmaması Konvensiyanın 14-cü maddəsinə zidd olan haqsız rəftar təşkil edə bilər. Razılığa gələn Dövlətlər onların hüquq-mühafizə mexanizminə inamın qorunub saxlanması üçün güc tətbiqi məsələlərində həm hüquq sistemlərində, həm də praktikada fərq qoyulmasını təmin etməlidirlər”.³⁸²

Həsən İlhan Türkiyəyə qarşı işdə ərizəçi iddia edirdi ki, kürd mənşəli olması ucbatından ayrı-seçkiliyə məruz qalıb və bu, Konvensiyanın 3, 6 və 8-ci maddələri, eləcə də 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi ilə birgə götürülməklə Konvensiyanın 14-cü maddəsinin pozuntusudur. O, iddia edirdi ki, ailəsinin evinin dağıdılması və mülkiyyətinin məhv edilməsi rəsmi siyasətin, yəni milli

³⁸⁰ Kipr Türkiyəyə qarşı, 2001.

³⁸¹ Bununla belə o işdə Məhkəmə qərara aldı ki, effektiv istintaq aparılmadığı və həkim köməyi olmadığı üçün 2-ci maddənin (yaşama hüququ) pozuntusu baş verib. Habelə 13-cü maddənin pozuntusu aşkar edilmişdi.

azlığın üzvü olduğuna görə ona qarşı ayrı-seçkilik siyasətinin nəticəsidir. AİHM yenə də hesab etdi ki, bu iddianı əsaslandıran kifayət qədər faktiki baza yoxdur və belə nəticəyə gəldi ki, 14-cü maddə pozulmayıb. Lakin hakim Lukaides bildirdi ki, o: "... bu işdə Konvensiyanın 14-cü maddəsinin pozulmadığı barədə çoxluğun qərarı ilə razılığa bilməz. İş üzrə faktlara nəzər salarkən mən, qərarı təsvir edildiyi kimi, ərizəçinin mülkiyyətinin tamamilə dağıdılması və ailəsinin kənddən çıxarılması üçün ərizəçinin kürd mənşəli olmasından başqa hər hansı əsas və ya izahat görmürəm".

Chapman v. the UK işdə 383 ərizəçilər mənşəcə "qaraçı" idilər və köçəri həyat tərzi keçirirdilər. Onlar 1985-ci ildə torpaq sahəsi almışdılar ki, orada öz furqonlarında yaşasınlar. Lakin Rayon Şurası (District Council) onlara orda yaşamağa icazə vermədi və oranı boşaldmaq üçün 15 ay vaxt verdi. Səbəb olaraq göstərilmişdi ki, həmin ərazi xüsusi ekoloji qoruma statusu altındadır. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, azlıq təşkil edən əhali kimi ənənəvi həyat tərzi sürmələri üçün dövlətin onlara şərait yaratmaması və ya çoxluq təşkil edən əhaliyə nisbətən əlverişsiz vəziyyətə salınmaları Konvensiya ilə təminat verilən hüquqlarını həyata keçirmələri məsələsində ayrı-seçkiliyə bərabərdir. Dövlət iddia etdi ki, rəftardakı hər hansı fərq qanuni məqsəddə mütənasib olub və obyektiv və ağılabatan əsas malik olub. AİHM ayrı-seçkilik qadağasının pozulduğunu müəyyən etmədi, çünki onun fikrincə, ərizəçilərə qarşı görülmüş tədbirlərin ağılabatan və obyektiv əsasları vardı.

Dinə əsaslanan fərqlər

Din də ciddi araşdırma tələb edən «şübhəli kateqoriya» hesab olunur. *Hoffmann Avstriyaya qarşı* işdə (1993) ərizəçi ərindən boşanmışdı, özü də «İyeqova şahidi» idi. Onların uşağı məhkəmə qərarı ilə ataya verildi, çünki məhkəmənin qərarına görə "ata uşağın maraqlarını daha yaxşı qoruya bilər, çünki «İyeqova şahidləri» orqanizmə qan köçürülməsinə icazə verməkdən imtina edirlər və uşaqlar «İyeqova şahidləri»nə mənsub olduqlarına görə «sosial tufeyllərə» çevrilə bilərlər". Ərizəçi onun 8-ci maddədə, 9-cu maddədə, həmçinin, 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddədə nəzərdə tutulan hüquqlarının pozulduğunu iddia etdi. AİHM din əlamətinə görə ayrı seçkiliyi qadağan edən 14-cü maddə ilə birlikdə nəzərdən keçirərək müəyyən etdi ki, bu işdə dinə əsaslanan ayrı-seçkiliyə dövlətin hər hansı qanuni məqsədlə haqq

³⁸² Naçova və başqaları Bolqarıstana qarşı, 2004.

³⁸³ Maraqlananlar qərarın tam mətni üçün <http://www.law.cf.ac.uk/tlru/Chapman.pdf> ya da http://www.esclaw-net.org/caselaw/caselaw_show.htm?doc_id=673056 adresinə baxa bilər.

qazandırmaq mümkün deyildi və buna görə də, ərizəçi ailə həyatına müdaxilə edilməməsi hüququndan əsassız olaraq məhrum edilmişdi.

*Palau-Martinez Fransaya qarşı işdə*³⁸⁴ (16.12.2003) milli məhkəmənin qərarı ilə ərizəçinin uşaqları atanın himayəsinə verilmiş, eyni zamanda, ərizəçi uşaqlarla görüşmək və yaşamaq hüququ verilmişdi. Appelyasiya məhkəməsi hesab etdi ki, «təriqət strukturuna malik olan dinin qoyduğu məhdudiyətlərdən və qadağalardan yaxa qurtarmağı» uşaqların marağı tələb edir. Milli məhkəmənin qərarında ərizəçinin dininə həlledici əhəmiyyət verilməsi valideynlərə münasibətdə dinə görə fərqli rəftara səbəb olmuşdu. Məhkəmə daha sonra həmin müdaxiləyə haqq qazandıranın mümkün olub-olmadığını araşdırdı. Məhkəmə belə nəticəyə gəldi ki, tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan məqsəd arasında ağlabatan mütənasiblik əlaqəsi yoxdur.

Kanea katolik kilsəsi Yunanıstana qarşı işdə (16.12.1997) Kaneadakı Roma katolik kilsəsinin qonşusu həmin kilsəni əhatə edən divarlardan birini sökmək istəyərkən kilsə ilə qonşu arasında mülki mübahisə yaranmışdı. Kilsə məhkəmədə iddia qaldıra bilmirdi, çünki yunan məhkəmələri qərar çıxarmışdılar ki, o hüquqi şəxs deyil. O, iddia edirdi ki, ayrı-seçkiliyin qurbanıdır, çünki yunan məhkəmələrinin qərarı yalnız din meyarlarına əsaslanır. Məhkəmə qərara aldı ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndi, 14-cü maddə Roma katolik kilsəsi ilə fərqli rəftar edilməsi üçün obyektiv və ağlabatan əsas yox idi. Belə ki, həm Yunan kilsələri, həm də yəhudi dini birlikləri hüquqi şəxs sayıldıqları halda, Roma katolik kilsəsini hüquqi şəxs kimi tanımaq ayrı-seçkilikdi.

İrqi ayrı-seçkilik işlərində olduğu kimi, dini ayrı-seçkilik işlərində də AIHM dolayı ayrı-seçkilik barədə iddiaları həvəssiz araşdırır. Dinə əsaslanan dolayı ayrı-seçkilik barədə Komissiyaya təqdim edilən iddiaların çoxu 14-cü maddənin mənası baxımından fərqli rəftarın olmadığı əsas götürülərək rədd edilib.

*Thlimmenos Yunanıstana qarşı işdə*³⁸⁵ (06.04.2000) Yunanıstanın hakimiyyət orqanları yüksək ixtisaslı mühasib olan və «İyeqova şahidləri» təriqətinə mənsub olan ərizəçini vəzifəyə təyin etməkdən imtina etmişdilər, çünki o, yunan hərbi formasını geymək əmrinə tabe olmadığına görə vaxtı ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdu. Onun əqidəsinə görə ərizəçinin dini onun hərbi

³⁸⁴ Qərarın xülasəsi üçün baxın:

<http://www.echr.coe.int/eng/Press/2003/dec/ChamberjudgmentinthecaseofPalau-MartinezvFrance.htm>

³⁸⁵ Qərarın tam mətni üçün baxın:

http://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR5120/h08/undervisningsmateriale/Case_Thlimmenos_Non_discrimination.doc

xidmət keçməsinə qarşıdır. O, iddia edirdi ki, 9-cu maddə ilə birlikdə götür-məklə Konvensiyanın 14-cü maddəsi pozulub. AİHM ərizəçinin arqumenti ilə razılaşdı və qərara aldı ki, Yunanıstan qanunvericiliyi ərizəçinin 9-cu maddədə nəzərdə tutulan hüququnu reallaşdıran zaman ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnu pozub, yalnız dini əqidələrinə görə məhkum olunmuş şəxslərlə digər cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər arasında fərq qoyulmur. Ərizəçinin sözügedən peşəyə yararlı olmadığına görə vəzifəyə təyin olunmamasına haqq qazandırmaq olmazdı.

Larissis və başqaları Yunanıstana qarşı işdə hər üç ərizəçi Yunanıstan hərbi hava qüvvələrinin qulluqçuları idilər və hər üçü xristianlığın protestant cərəyanına mənsub idilər, protestantlığın prinsiplərinə görə bütün dindarlar dinlərini yaymalıydı. Ərizəçilər missionerliyə görə məhkum olundular, çünki onlar hərbi hava qüvvələrindəki həmkarlarını və qonşuları olan mülki şəxsləri öz dinlərinə cəlb etməyə çalışırdı. Ərizəçilər şikayət etdilər ki, məhkum olunmaları onların din azadlığını pozub. AİHM və hökumət bununla razılaşdı ki, burada 9-cu maddədə nəzərdə tutulan hüquqlarına müdaxilə olub. Lakin müda-xilənin hüquqi olub-olmadığına gəldikdə, hərbcilərə qarşı təbliğatı qadağan etməni haqlı gördüyü halda, mülki şəxslərə qarşı olan təbliğatın qadağan edilməsini AİHM haqlı görmədi.

Milli azlığa mənsubluğa əsaslanan fərqlər

Koua Poirres Fransaya qarşı işdə ərizəçi 70 yaşı olduğuna görə və yaşlı əlillərə verilən müavinəti almaq üçün onun müraciəti belə bir əsasa görə rədd edilmişdi ki, Fransa vətəndaşı deyildi və Fransa ilə Fil Sümüyü Sahili arasında bu cür müavinət barəsində qarşılıqlı müqavilə yox idi. Ərizəçi ayrı-seçkiliyə məruz qaldığını iddia edirdi. Lakin Məhkəmə belə nəticəyə gəldi ki, fərqli rəftarın obyektiv və ağılabatan əsası yoxdur, 14-cü maddə pozulub. Müstəqim Belçikaya qarşı işdə Mərakeş vətəndaşı olan ərizəçi cinayətkar əməllərinə görə Belçikadan deportasiya edilmişdi. Ərizəçi iddia edirdi ki, milliyətə görə ayrı-seçkiliyin qurbanıdır. Lakin AİHM qərara aldı ki, cinayət törətdikəri üçün hə-min ölkədən çıxarıldı bilərdilər. Müvafiq surətdə, 14-cü maddənin hər hansı pozuntusu baş verməyib.

Özgür Gündem Türkiyəyə qarşı məhkəmə işi gündəlik kürd qəzeti ilə bağlı idi, Türkiyə hakimiyyət orqanlarının məsuliyyət daşdığı iddia edilirdi. Ərizəçilər iddia edirdilər ki, Özgür Gündemə qarşı tədbirlər milli mənşə və milli azlıqlara mənsubluq əlamətinə görə 14-cü maddə üzrə ayrı-seçkilik təşkil edir. Digər tərəfdən, Türkiyə hökuməti bildirdi ki, Özgür Gündəm PKK-nın

təbliğat vasitəsi kimi çıxış edirdi. Məhkəmə müəyyən etdi ki, 10-cu maddə pozulub, 14-cü maddənin hər hansı bir pozuntusu baş verməyib.

Arslan Türkiyəyə qarşı, Okçuoğlu Türkiyəyə qarşı və Ceylan Türkiyəyə qarşı məhkəmə işlərində hər bir ərizəçi bildirmişdi ki, 10-cu maddə ilə birlikdə götürülməklə Konvensiyanın 14-cü maddəsinə zidd olan ayrı-seçkiliyin qurbanı olmuşdur. Dövlət iddia edirdi ki, onların hər birinin məhkum edilməsi yalnız müvafiq yazıların separatçı məzmununa və zorakı tonuna əsaslanmışdı. Ayrılıqda götürülməklə 10-cu maddənin pozulduğunu müəyyən edən Məhkəmə 14-cü maddə barəsində şikayəti araşdırmağı zəruri saymadı.

Uşaqların qanuni nikah xaricində doğulması məsələsi

AİHM-nin yerləşmiş presedent hüququna görə, qanuni nikahdan doğulan uşaqlarla nikahdan kənar doğulan uşaqlar arasında fərq qoyulması Konvensiyaya ziddir.³⁸⁶ Əsasən bir çox dövlətin qanunvericiliyində belə bir fərq aradan qaldırılıb. Belə fərqlər, bir qayda olaraq, soyadının daşınması, himayə və aliment məsələləri və vərəsəlik statusunda ortaya çıxır.

Vermeyer Belçikaya qarşı işdə Məhkəmə olduqca əsaslı səbəblər testini açıq şəkildə qeyd etməsə də, qanuni nikahdan doğulan uşaqlar və nikahdan kənar doğulan uşaqlarla fəqli rəftar hallarının ciddi araşdırılmalı olduğunu təsdiq etdi. Vermeyer (ərizəçi), nənə və babasının qanuni nəvələrinə qarşı məhkəmədə iddia qaldırmışdı. O nənə və babasının daşınmaz əmlakı üzərində (vəsiyyətnamə olmadığına görə) qanuni vərəsəlik hüququndan məhrum olmuşdu. AİHM Belçika məhkəmələrinin Marksın işi (Marckx v. Belgium) üzrə qərarda çıxarılan nəticələrə riayət etmələrini istəmişdi.

Mazurek Fransaya qarşı işdə ərizəçi iddia edirdi ki, dövlət nikahdan kənar doğulan uşaqların vərəsəlik hüquqlarını məhdudlaşdırır. Cavabdeh dövlətin etirazı isə beləydi: müvafiq qanunvericiliyin məqsədi ənənəvi ailəni qorumaqdır. AİHM-nə görə, bu cür qanunvericilik, məntiqli (məqbul) ayrı-seçkiliyə haqq qazandıran heç bir əsas ehtiva etmir. Buna görə də, 14-cü maddə ilə birlikdə götürülməklə, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi pozulmuşdu.

Şahin Almaniya qarşı işdə ərizəçi konkret olaraq qeyd edirdi ki, nikahdan kənar doğulan uşağı ilə görüşməsinə icazə verməyən Almaniya məhkəməsinin qərarları onun ailə həyatına hörmət hüququnun pozulmasıdır və bu məsələdə o, ayrı-seçkilik rəftarının qurbanıdır. Odur ki, 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusu baş verib. Dövlətin gətirdiyi arqumentlər Məhkəməni inandırmadı ki, nikahdan kənar doğulan uşaqların ataları

³⁸⁶ Marckx v. Belgium, 13.06.1979

öz uşaqları ilə görüşməyə çox da maraq göstərmirlər və 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusu baş verdiyinə qərar verdi.

Seksual oriyentasiyaya əsaslanan fərqlər

“Seksual oriyentasiya” Konvensiyasının heç bir maddəsində aydın şəkildə qeyd edilməyib. Bununla belə AİHM homoseksual aktları qadağan edən cinayət-hüquq qanunlarının insan hüquqlarını pozduğunu müəyyən etmişdir. AİHM belə halları “şübhəli kateqoriyaya” aid elədi və qərara aldı ki, dövlət belə müdaxilələri ciddi şəkildə əsaslandırmalıdır. AİHM-nə görə, eyni cinsdən olan yetkinlik yaşına çatmış şəxslər arasında qarşılıqlı razılıq əsasında və məxfi şəraitdə baş verən seksual münasibətləri cinayət sayan dövlətdaxili qanunlar Konvensiyanın 8-ci maddəsində əks olunan şəxsi həyata hörmət hüququna ziddir.

Dadcenin işində Məhkəmə ərizəçinin 8-ci maddə ilə birlikdə 14-cü maddə üzrə ayrı-seçkilik arqumentini araşdırmağı zəruri hesab etmədi, çünki o, artıq 8-ci maddə üzrə qərar çıxarmışdı ki, müvafiq tədbirlər Konvensiyaya ziddir. Bu, o deməkdir ki, belə hüquqlardan istifadə edilərkən dövlətlər Konvensiyanın 14-cü maddəsi üzrə ayrı-seçkiliyi qadağan etməlidirlər.

B.B Birləşmiş Krallığa qarşı işdə ərizəçi şikayət edirdi ki, yaşı 18-dən az olan şəxslə homoseksual hərəkətləri cinayət sayan qanunvericiliyin mövcudluğu 8-ci maddəni pozmaqla seksual oriyentasiya əlamətinə görə ona qarşı ayrı-seçkilikdir, çünki heteroseksual hərəkətlər üçün icazə verilən yaş həddi 16 yaş müəyyən edilmişdi. Məhkəmə maddənin pozulduğunu müəyyən etdi.

Cinsi oriyentasiyada olan fərqə görə, şəxslərin ordudan və dövlət qulluğundan uzaqlaşdırılması halında problemlər yaranır. Homoseksualizmə görə hərbi xidmətdən uzaqlaşdırmaq barədə AİHM-nin müxtəlif qərarları vardır. Dövlət inandırıcı dəlillər gətirsə, bu mümkündür.³⁸⁷

Boşanma hallarında və övladlığa götürmədə şəxsə homoseksual olduğuna görə, buna icazə verməmək, AİHM-nin müxtəlif qərarlarında müxtəlif şəkillərdə müəyyən edilib. AİHM-nin 1999 tarixli qərarına görə, boşanma sırasında övladı sırf homoseksual olduğuna görə ataya verməmək Konvensiya pozuntusudur (bu işdə dövlət arqument gətirmişdi ki, burada məqsəd uşağın mənfəətini qorumaqdı).³⁸⁸ Halbuki 2002 tarixli daha yeni bir qərarla, AİHM homoseksualist ərizəçinin uşağı övladlığa götürmək istəməsinin rədd edilməsini Konvensi-

³⁸⁷ Smith and Grady v. UK, 27.09.1999.

³⁸⁸ Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal, 21.12.1999.

yaya zidd saymadı, Məhkəməyə görə, ərizəçinin hələ ki formalaşmış rəsmi bir ailəsi yox idi.³⁸⁹

Əmlak vəziyyətinə əsaslanan fərqlər

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz *Çasanyu və başqaları Fransaya qarşı (Chassagnou v. France)* işdə, torpaq sahibləri olan ərizəçilər etik əsaslara görə həmin torpaqlarda ovçuluğun əleyhinə olsalar da, arzuları xaricində qanuna əsasən müvafiq ovçular assosiasiyasının üzvü olmağa məcbur edilmişdilər. Kiçik torpaq sahibləri olduqlarına görə sözügedən qanun onların üzərinə belə vəzifələri qoyub; halbuki iri torpaq sahibləri ilə münasibətdə bu cür öhdəlik müəyyən edilməmişdi.

Məhkəmə müəyyən etdi ki, bu işdə ayrı-seçkilik iri və kiçik torpaq sahiblərinə qarşı fərqli rəftara əsaslanıb: 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin, eləcə də 14-cü maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğu müəyyən edildi.

Darby İsveçə qarşı işdə (23.10.1990) ərizəçi İsveçdə işləyən Britaniya mənşəli Finlandiya vətəndaşı idi, o, kilsə vergisi ödəməli idi və İsveçdə yaşayış yerini qeydiyyatda aldırmağına görə verginin məbləğinin azaldılmasına nail ola bilmirdi. Halbuki o, İsveş kilsəsinin üzvü deyildi. Buna görə AİHM, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğuna qərar verdi. Məhkəmə ərizəçinin 9-cu maddə ilə təmin edilən din azadlığı hüququnun pozulması barədə şikayətini və ya hüquqdan istifadədə ayrı-seçkilik qoyulması barədə 14-cü maddə üzrə şikayətini araşdırmağı zəruri hesab etmədi.

Kjartan Asmundsson İslandiya qarşı işdə (12.10.2004) ərizəçi şikayət edirdi ki, ona əlillik pensiyası verilməsi dayandırılması ayrılıqda və Konvensiyanın 14-cü maddəsi ilə birlikdə götürülməklə Konvensiyanın 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinə pozub. Dövlət ərizəçinin belə bir iddiasına etiraz etdi ki, yeni əlillik meyarlarının ona tətbiqi qanunsuz idi, ayrı-seçkilik xarakteri daşıyırdı və ictimai maraqlara qeyri mütənasib idi. Məhkəmə bu işə 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi əsasında baxsa da, tədbirin mütənasibliyi məsələsi araşdırılarkən əsas sual bu idi ki, əsassız olaraq fərqli rəftara yol verilmişdimi.

Məhkəmənin fikrincə, baxmayaraq ki, pensiya hüquqlarına edilən dəyişikliklər pensiya alanların qanuni tələbatlarını nəzərə alırdı, özlüyündə bu cür rəftar belə düşünməyə əsas verirdi ki, ərizəçinin hüquqlarına xələl gətirən təd-

³⁸⁹ Frette v. France, 26.02.2002.

birə 14-cü maddənin məqsədləri baxımından haqq qazandırmaq olmazdı. Məhkəmə qeyd etdi ki, işə 14-cü maddə əsasında baxılması 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi üzrə mütənəsblik məsələsinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətini artırır. Sonda Məhkəmə 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozulduğunu müəyyən etdi.

“Digər əlamətlərə” əsaslanan ayrı-seçkilik işlərinə aid digər nümunələr

14-cü maddədə sadalanan əlamətlərdən başqa qalan bütün əlamətlər üzrə işlər bu kateqoriyaya aiddir.

Məhkəmənin müəyyən etdiyinə görə, bu kateqoriya nikah statusunu, peşə statusunu və hərbi rütbəni ehtiva edir. Seksual oriyentasiya və nikahdan kənar doğulma əlamətləri ciddi araşdırma tələb edən “şübhəli kateqoriya”ya aid əlamətlər kimi artıq yuxarıda müzakirə olunub.

Nikah statusu

McMichael Birləşmiş Krallığa qarşı iş övladlığa verilən uşağın faktiki (genetik) atasına aid idi. O, iddia edirdi ki, uşağın anası ilə evlənmədiyi halda uşaq üzərində qəyyumluq hüququna və ya uşağın tərbiyəsində iştirak etmək hüququna malik olmadığını nəzərdə tutan Şotlandiya qanunu ona münasibətdə ayrı-seçkilik olmaqla, 14-cü maddəni (6-cı və ya 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə) pozur.

Hökumət iddia etdi ki, qanun faktiki ataya imkan verir ki, ona valideynlik hüquqları verən məhkəmə əmrinin qəbuluna nail olsun. Məhkəmə qərara aldı ki, fərqli rəftarın ağlabatan və obyektiv əsası vardır. Müvafiq surətdə, 14-cü maddənin pozuntusu baş verməyib.

Peşə statusu və ya hərbi rütbə

Engel və başqaları Niderlanda qarşı iş mülki şəxslərə nisbətən hərbi qulluqçulara fərqli yanaşmanın ilk konkret nümunəsidir. Bütün ərizəçilər Niderland silahlı qüvvələrinə yenidən çağırılmış aşağı rütbəli hərbiçilər idi. Hərbi intizamı pozduqlarına görə ayrı-ayrı hallarda müvafiq rəisləri tərəfindən onlara müxtəlif cəzalar tətbiq edilmişdi. Ərizəçilər şikayətləri araşdıran zabitə, sonda isə Ali Hərbi Məhkəməyə müraciət etdilər; sonuncu isə etiraz edilən qərarları mahiyyət etibarilə təsdiq etdi və yalnız iki halda tətbiq edilən cəzanı yüngülləşdirdi. Məhkəmə 14-cü maddənin pozulmadığını müəyyən etdi (bax: qərarın 72-ci bəndinə).

Van der Müssel Belçikaya qarşı iş (1983) peşə əlamətinə görə fərqli rəftarın nümunəsidir. Bu işdə Məhkəmə müəyyən etdi ki, vəkillər Məhkəmə sisteminin peşələrindən və digər peşələrdən köklü surətdə fərqlənən hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

Rekvenyi Macarıstana qarşı iş (1999) də peşə əlamətinə əsaslanan fərqli rəftara aid id. Peşə əlamətinə görə ayrı-seçkilik arqumenti ilə bağlı Məhkəmə sadəcə bunu qeyd etdi ki, “hətta fərz etsək ki, polis əməkdaşları adi vətəndaşlardan fərqli peşə sahibləridir...” polis əməkdaşı qismində ərizəçinin xüsusi vəziyyəti ona qarşı fərqli rəftara haqq qazandırır. Məhkəmə belə bir faktı vurğuladı ki: “bir sıra Razılığa gələn Dövlətlər polis əməkdaşlarının müəyyən siyasi fəaliyyətlərini məhdudlaşdırırlar”. Polis əməkdaşlarının siyasi neytrallığını təmin etmək məqsədi qanuni məqsəddir və doğrudan da, “ölkənin totalitar rejimdə yaşadığını nəzərə alsaq, Macarıstanda xüsusi tarixi önəm daşıyır...”

Əlillik

Konvensiyanın 14-cü maddəsi əlilliyə görə ayrı-seçkiliyi açıq şəkildə qadağan etməsə də, əlilliyi “digər əlamətlər” içində ələ almaq mümkündür. Lakin AİHM-nin buna dair bir presedent hüququ yoxdur.

Zeynalova və Zeynal Çex Respublikasına qarşı işdə (2002) ictimai binaların çoxunun əlillər üçün nəzərdə tutulan lazımı avadanlıqla təchiz olunmaması göstərilirdi (halbuki Çexiya qanunları belə avadanlığın olmasını tələb edirdi). Ərizəçilərdən biri bildirdi ki, əlillik əlamətinə görə ayrı-seçkiliyə yol verilib. Lakin AİHM qərara aldı ki, 8-ci maddə bu işə tətbiq edilə bilməz və müvafiq surətdə 14-cü maddənin tətbiqi də mümkün deyil.

Botta İtaliyaya qarşı işdə (1988) ərizəçi əlil olduğuna görə özəl kurortda çimərliyə gedə bilmirdi, çünki orada İtaliya qanunvericiliyi ilə tələb olunan şərait (tualet, minik vasitələri üçün giriş) yaradılmamışdı və bu, 14-cü maddəyə zidd olan ayrı-seçkilik rəftarını təşkil edir. AİHM hesab etdi ki, iddia edilən hüquq, yəni ərizəçinin istirahət günlərində yaşadığı yerdən çimərliyə və dəniz kənarına getmək imkanı “insanlar arasında o qədər geniş və qeyri-müəyyən münasibətlərin əhatə dairəsinə düşürdü ki, özəl çimərliklərdə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün dövlətdən tələb olunan tədbirlərlə ərizəçinin şəxsi həyatı arasında ağılabatan birbaşa əlaqə yox idi”. AİHM bu nəticəyə gəldi ki, 8-ci maddə bu işə tətbiq edilə bilməz. Müvafiq surətdə, 14-cü maddənin tətbiqi də mümkün olmadı.

d. Ayrı-seçkilik testi

14-cü maddə üzrə ayrı-seçkilik iddialarına baxılarkən standart metoda riayət edilir.

Birincisi, AİHM ayrı-seçkilik barədə şikayətin konvensiya ilə qorunan hər hansı hüququn təsir dairəsinə düşüb-düşmədiyi barədə qərar qəbul edir. Bu, 14-cü maddənin yardımçı xarakterini bir daha nümayiş etdirir. Burada onu qeyd etməliyik ki, şikayət olunan Dövlət əgər Konvensiyaya əlavə 12-ci Protokolu imzalayıbsa, belə halda AİHM, Konvensiyanın 2-13 maddələrinin təsir dairəsinə araşdırmır, çünki 12-ci Protokol bütün hüquqlar baxımından ayrı-seçkilik qadağasını nəzərdə tutur. Azərbaycan 12-ci Protokolu imzalayıb, lakin Ratifikasiya etməyib.

İkincisi, məhkəmə maddi hüquq normasının pozulub-pozulmadığını araşdırır. Belə pozuntu müəyyən edildiyi halda, məhkəmə maddi hüquq norması ilə birgə götürülməklə 14-cü maddənin məsələsinə həmişə ayrıca baxmır.

Üçüncüsü, ərizəçi ona qarşı fərqli rəftar edildiyini sübuta yetirməlidir.

Dördüncüsü, məhkəmə araşdırır ki, rəftardakı fərqi əsaslandırılmasına dövlət nə dərəcədə nail olub. Əgər rəftardakı fərqi obyektiv və əqlabatan əsası yoxdursa, həmin rəftar 14-cü maddəyə görə ayrı-seçkilik xarakterlidir. Dövlətin gördüyü tədbir: 1) qanuni məqsəd daşımırsa və ya 2) qarşıya qoyulan məqsədlə onun həyata keçirilməsi üçün tətbiq edilən vasitələr arasında əqlabatan mütənasiblik yoxdursa, o halda həmin tədbirin obyektiv və əqlabatan əsası yoxdur.

Beşincisi, məhkəmə belə bir məsələni nəzərdən keçirir ki, araşdırılan işdə dövlət özünün diskresion səlahiyyət həddini aşmışdır? Diskresion səlahiyyətin həddləri çox zaman konvensiya hüquqlarına müdaxilənin zəruriliyinə qiymət verilərkən həlledici əhəmiyyət daşıyır. Əgər dövlətin diskresion səlahiyyətinin həddləri kiçikdirsə, konvensiya hüquqlarına müdaxiləyə haqq qazandırmaq üçün dövlətin daha ciddi əsaslar gətirməsi tələb olunur. Dövlətin diskresion səlahiyyətinin həddləri işin xarakterindən asılı olaraq dəyişir.

Təsir dairəsi testi: araşdırılan faktlar maddi hüququn təsir dairəsinə düşürmü?

Dövlət 12-ci Protokolu ratifikasiya etməyibsə, AİHM araşdırılan faktların müvafiq maddi hüquq normasının təsir dairəsinə düşüb-düşmədiyini yoxlayır. Bununla belə AİHM müəyyən edib ki, 14-cü maddənin ayrı-seçkilik haqqında müddələrini tətbiq etmək üçün 14-cü maddə ilə konvensiyada nəzərdə tutulan digər hüquqlar arasında yalnız azacıq əlaqənin olması tələb olunur. AİHM-də

baxılan bir iş, tətillə əlaqəli aksiyasına başlamaq üçün sanksiya vermiş həmkarlar ittifaqının üzvlərinə qarşı yönələn bir sıra mənfi tədbirlərə aid idi. Həmin tədbirlər özlüyündə konvensiya hüquqlarını pozmurdu. Buna baxmayaraq, məhkəmə müəyyən etdi ki, həmin tədbirlərin 11-ci maddədə nəzərdə tutulan hüquqla, yəni həmkarlar ittifaqlarının öz üzvlərinin maraqlarını qorumaq hüququ ilə əlaqəsi var; buna görə bu işdə ayrı-seçkilik məsələsinin araşdırılmasını hüquqa uyğun saydı.

Sidabras və Dziautas Litvaya qarşı işdə (2004) Litva hüququ özəl sektorun müxtəlif sahələrində ərizəçilərin iş tapmalarını qadağan edirdi, çünki onlar keçmiş Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin üzvləri idilər. Onlar iddia edirdilər ki, bu qadağa həm ayrılıqda, həm də 14-cü maddə ilə birlikdə götürülmüş konvensiyanın 8-ci maddəsini pozur. Məhkəmə hesab etdi ki, dövlətə münasibətdə loyallığın olub-olmaması əsasına görə ərizəçilərlə digər şəxslərdən fərqli rəftar edilib. Məhkəmə özünün əvvəlki praktikasını qeyd etdi; özəl sektorda işə qəbula qoyulan sərt qadağa şəxsi həyata təsir göstərir. Sosial və iqtisadi hüquqlar sahəsini konvensiya hüquqları sahəsindən ayıran hər hansı aydın sərhəd yoxdur. Sözügedən qadağa ərizəçilərin xarici aləmlə münasibətlərini inkişaf etdirmək imkanlarına ciddi təsir göstərirdi və yaşayış üçün vəsait qazanmaq baxımından onlara ciddi çətinliklər yaradaraq şəxsi həyat hüququndan istifadə etmələrinə açıq-aydın təsir edirdi. Nəticədə məhkəmə bu işdə 8-ci maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğunu müəyyən etdi.

Fərqli rəftar

Ayrı-seçkilik barədə tipik şikayətdə ərizəçi iddia edirdi ki, onunla başqalarına nisbətən fərqli rəftar edilib, belə ki, onun vəziyyətinə oxşar vəziyyətdə olan digər şəxslərlə daha yaxşı rəftar edilir. Məsələn, şikayətçi özü ilə müqayisə etdiyi, ona oxşar vəziyyətdə olan əks statuslu (məsələn, kişi) şəxslə və ya qrupla ona nisbətən daha yaxşı rəftar edildiyini sübuta yetirməyə cəhd edə bilər.

Anoloji vəziyyətlər

Van der Mussele Belçikaya qarşı işdə (1983) stajçı vəkil olan ərizəçi digər peşə sahibləri ilə müqayisədə (pulsuz hüquq yardımı göstərmək məsələsində) əlverişsiz rəftara məruz qaldığını iddia edirdi; belə ki, başqa peşələrin sahibləri, hətta, onların vəzifəsi onun vəzifəsinə oxşar olduqda belə, pulsuz iş görməyə belə məcbur edilmirdilər. Məhkəmə onun iddiasını rədd etdi və hesab etdi ki, müxtəlif peşələrin tənzimlənməsində köklü fərqlər var və həmin fərqlər bu peşələrdən ərizəçinin müqayisə üçün istifadə etməsinə imkan vermir.

Thlimmenos Yunanıstana qarşı işdə (2000) ərizəçi silahlı qüvvələrdə qulluq etməkdən imtina etdiyinə görə məhkum olunmuşdu. O, imtınanı belə əsaslandırmışdı ki, pasifizm tərəfdarı olan “İyeqova şahidləri” təriqətinə mənsubdur.

Ərizəçi şikayət edirdi ki, cinayət əməlinə görə məhkum olunması nəticəsində yüksək ixtisaslı mühasib vəzifəsindən azad edilib və dini əqidələrinə görə məhkum edilənlərlə digər əsaslara görə məhkum edilənlər arasında qanun heç bir fərq qoymayıb. Ərizəçi fikir, vicdan və din azadlığı haqqında 9-cu maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusunu şikayət etdi.

Məhkəmə 9-cu maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğunu müəyyən etdi. Bununla o, əvvəlki presedent hüququnu bir qədər genişləndirərək elə vəziyyətlərə şamil etdi ki, bu zaman dövlət tamamilə fərqli vəziyyətdə olan şəxslərə fərqli rəftar etməli olduğu halda heç bir obyektiv və ağılabatan əsas olmadan bunu etmir.

Fərqli rəftarın əsaslandırılması

Hər bir fərqli rəftar 14-cü maddənin pozulması ilə nəticələnir. Fərqli rəftarın obyektiv və ağılabatan əsası varsa, o, ayrı-seçkilik deyil. Fərqli rəftar aşağıdakı hallarda obyektiv və ağılabatan əsasa malik ola bilər:

1. əgər o, qanuni məqsəd daşıyarsa və
2. tətbiq edilən vasitələr qarşıya qoyulan qanuni məqsədə mütənasibdirsə.

Analoji qaydada *İntse Avstriyaya qarşı işdə* (1987) də məhkəmə qərarın 41-ci bəndində bildirdi ki: “14-cü maddənin məqsədləri baxımından fərqli rəftarın obyektiv və ağılabatan əsası yoxdursa yəni, o, qanuni məqsəd güdmürsə, yaxud tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan qanuni məqsəd arasında ağılabatan mütənasiblik yoxdursa, həmin rəftar ayrı-seçkilik xarakterlidir.

Qanuni Məqsəd

Qanuni məqsəd məsələsinə aid işlər azdır, çünki dövlətlərin çoxu başa düşürlər ki, fərqli rəftarın olduğu müəyyən edilibsə, bu hal ağılabatan əsasın olmasını tələb edir.

Dillər haqqında Belçika işində (1968) iki əsas dilin əhatə etdiyi bölgələrdə linqvistik vəhdəti inkişaf etdirmək siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi qanuni məqsəd idi. *Marckx Belçikaya qarşı işdə* (1979) həmin məqsəd ənənəvi ailəni dəstəkləməkdən və həvəsləndirməkdən ibarət idi. *Əbdüləziz, Kabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı işdə* (1985) qanuni məqsəd işçi bazarını və ictimai qaydanı qorumaq idi. *Hoffmann Avstriyaya qarşı işdə* (1993) isə həmin məqsəd uşaqların sağlamlığını və hüquqlarını qorumaqdan ibarət idi. Hətta

ordudakı ənənəvi fərqlər və tabeçilik sturukturunu Engel Niderlanda qarşı işdə (1976) fərqli rəftar üçün yetərli əsas hesab edilirdi.

Fərqli rəftarın qanuni məqsəd daşdığına iddia edərkən cavabdeh dövlət təkcə qarşıya qoyulan məqsədin qanuni xarakter daşdığına sübut etməli deyil, həm də qarşıya qoyulan qanuni məqsədlə ərizəçinin etiraz etdiyi fərqli rəftar əsasında əlaqə olduğunu inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirilməlidir.

Mütənasiblik

Mütənasiblik tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan məqsəd arasında ağlabatan əlaqənin olub-olmadığını qiymətləndirməyi tələb edir.

Dillər haqqında (Belgian Linguistics) Belçika işində AİHM (qərarın 10-cu bəndində) bildirdi ki, konvensiya mahiyyətə fərqli olan faktiki halların obyektiv qiymətləndirməsinə əsaslanan, habelə, ictimai maraqlara əsaslanaraq cəmiyyətin maraqlarının qorunması ilə konvensiya ilə qorunan hüquq və azadlıqlara hörmət edilməsi arasında ədalətli balansla riayət edən fərqli rəftarı qadağan etmir.

Belçika Polisinin Milli Həmkarlar İttifaqı Belçikaya qarşı işdə (1975) məhkəmə qərara aldı ki, ərizəçilərin həmkarlar ittifaqına məsləhətləşmə hüquqlarının verilməməsi (bu qərar məsləhətləşmə hüquqlarının verildiyi həmkarlar təşkilatları ilə müqayisədə onun kiçik ölçülü təşkilat olmasına əsaslanırdı) mütənasib məhdudiyət idi. Həmin məhdudiyətə haqq qazandırmaq olardı, çünki o, əlaqəli və balanslı kadr siyasətinin təmin olunması məsələsində həmkarlar ittifaqının hüquqları ilə işçilərin maraqları arasında ağlabatan balansla riayət edən məhdudiyət idi.

Dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları

Məhkəmə bir neçə qərarında qeyd edib ki, qanunun oxşar vəziyyətlərdəki fərqlərə haqq qazandırması və nə dərəcədə haqq qazandırması məsələsinə qiymət verərkən razılığa gələn dövlətlər müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər. Dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları 14-cü maddəyə aid işlərdə tez-tez araşdırılan məsələlərdən deyil.

Qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları konvensiyanın yardımçı xarakterindən irəli gəlir, işin hallarının və ictimai maraqla fərdin maraqları arasında münasib balansın qiymətləndirməsində milli hakimiyyət orqanları beynəlxalq orqana nisbətən prinsipə daha əlverişli vəziyyətdədirlər.

Handyside Birləşmiş Krallığa qarşı iş barədə məsləhətlərin yer aldığı dərsləyin- “məktəblilər üçün kiçik qırmızı kitab”ın müsadirə olunması, mənəviyyətin qorunması məqsədini deyil, siyasi meyilləri ictimaiyyətin bir qisminin

rəyi tərəfindən bəyənilməyən kiçik həcmli nəşirin ağzını yummaq məqsədini daşıyırdı. Həqiqətən də o kitabda, konservativ ingilis vətəndaşının bəyənmə-yəcəyi bir xeyli tərbiyəvi, mədəni və əxlaqi məsələlər çox fərqli şəkildə şagird-lərə təqdim edilmişdi.

AİHM, kitabı nəşr etmiş şəxslərin məhkum edilməsinin 10-cu maddədə nəzərdə tutulan fikri ifadə etmək azadlığı hüququnu pozub-pozmadığını araşdır-malı idi. Məhkəmə qeyd etdi ki, Avropada mənəviyyat barədə vahid konsepsiya yoxdur və aydınlıq gətirdi ki, mənəvi standartları qorumaq üçün müvafiq təd-birlərin zəruri olub-olmadığını qiymətləndirərkən dövlətlər geniş qiymətlən-dirmə sərbəstliyinə malikdirlər.

Məhkəmə bildirdi ki, ölkələrindəki önəmli birbaşa və davamlı təmasda olduqlarına görə dövlət orqanları tələblərin dəqiq məzmunu barədə, eləcə də onlara riayət edilməsinə xidmət edən məhdudiyyətin və ya cəzanın zəruriliyi barədə rəy bildirərkən beynəlxalq hakimə nisbətən prinsipcə daha əlverişli vəziyyətdədirlər.

Ramussen Danimarkaya qarşı işdə ərizəçi iddia edirdi ki, Danimarka hüququ onun nikahda olduğu zaman doğulan uşağın atası olduğuna etiraz etmək hüququna vaxt məhdudiyyəti qoymaqla ərizəçinin 14-cü maddədəki hüquqlarını pozur, halbuki, onun keçmiş arvadı bu cür prosesə istənilən vaxt başlaya bilər. Məhkəmə hesab etdi ki, o, ərin və arvadın analoji vəziyyətdə olub-olmadıqları məsələsini araşdırmalı deyil, çünki sözügedən vəziyyətlər və maraqlar həm də fərqli rəftarın əsaslı olub-olmadığının qiymətləndirməsinə aiddir. Sonuncu məsələyə gəldikdə, məhkəmə razılığa gələn dövlətlərin qiymətləndirmə sərbəstliyinə istinad etdi və vurğuladı ki, bu baxımdan razılığa gələn dövlətlərin qanunvericiliyində sözügedən məsələ barədə hər hansı ümumi rəyin olub-olmaması müvafiq amillərdən biri ola bilər. Məhkəmə bu cür ümumi rəyin olduğunu aşkar etmədi, çünki ana ilə onun ərinin vəziyyəti müxtəlif hüquq sistemlərində fərqli yollarla tənzimlənirdi; buna görə də, belə nəticəyə gəldi ki, Danimarkanın hakimiyyət orqanları sözügedən fərqi əsaslı olduğunu düşünmək hüququna malikdirlər.

Hətta dövlət geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olduqda belə, onun diskresion səlahiyyəti qeyri-məhdud deyil və məhkəmənin nəzarəti altındadır.

Frette Fransaya qarşı işdə (2002) məhkəmənin qeyd etdiyi kimi, qiymət-ləndirmə sərbəstliyi dövlətə hüquqa zidd səlahiyyətlərin verilməsi kimi başa düşülməməlidir; belə ki, dövlət orqanlarının qərarının konvensiyanın 14-cü maddəsinin tələblərinə uyğunluğu məhkəmə tərəfindən yoxlanılır.

e. Dövlətin pozitiv öhdəlikləri

Bildiyimiz kimi insan hüquqlarında əsas prinsip olan “hüquqa hörmət” onu tələb edir ki, Dövlət konkret hüququ həyata keçirsin; bu dediklərimiz 1-ci nəsil hüquqlara aiddir. Belə olan halda, şəxslərin ayrı-seçkiliyə məruz qalmaları üçün də şərait dövlətdən pozitiv hərəkətlərin həyata keçirməsini tələb edə bilər. Dövlətin daşdığı mümkün pozitiv öhdəliklərin birincisi ayrı-seçkiliyə qarşı müdafiədən səmərəli istifadəni təmin etmək öhdəliyidir.³⁹⁰ Konvensiya tam və səmərəli bərabərliyə şərait yaratmaq üçün pozitiv hərəkətə həm yol verir, həm də bəzi hallarda onu tələb edir. Pozitiv hərəkət ayrı-seçkiliyin təsirlərini aradan qaldırmaq üçün vaxtı ilə əlverişsiz vəziyyətdə olan təbəqələrin üzvlərinin xeyrinə imtiyazlar müəyyən etmək vasitəsilə hökumət və ya özəl qurum tərəfindən görülən təsirli tədbirlərdir.

Pozitiv hərəkətlər 14-cü maddəni pozmur, bu şərtlə ki, onların obyektiv və əqlabatan əsasları olsun. Dövlətlər 14-cü maddədən irəli gələn pozitiv hərəkət siyasəti üzrə hər hansı hüquqi öhdəlik daşıyırlar.

Lindsey Birləşmiş Krallığa qarşı işdə evli qadınları işləməyə həvəsləndirmək üçün onlara güzəştlərin müəyyən edilməsi, obyektiv və əqlabatan əsasa malik idi.

Məhkəmənin praktikasına əsasən, müəyyən hallarda müəyyən şəxslərlə fərqli rəftar etmək dövlətdən tələb oluna bilər. Thlimmenos Yunanıstana qarşı məhkəmə işində “başqalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqli vəziyyətdə olan şəxslərlə obyektiv və əqlabatan əsas olmadan fərqli rəftar etmədikdə, ayrı-seçkilik baş verir”.

Pozitiv öhdəliklər barəsində AİHM-nin yanaşması bundan ibarətdir ki, o, müvafiq maddi hüquq norması üzrə (məsələn, ifadə azadlığı) pozitiv öhdəliyin mövcud olduğunu müəyyən etdikdə ayrı-seçkilik barədə iddiaya həmin maddi hüquq norması ilə birgə baxmalı, mövcud olmadığını müəyyən etdikdə isə onu rədd etməlidir ki, 14-cü maddə bərabərliyi təmin etməkdən daha çox ayrı-seçkiliyə qarşı müdafiəni təmin edir. AİHM konkret maddi hüquq norması üzrə pozitiv öhdəliklərin mövcud olduğunu müəyyən etdikdə, dövlət həmin öhdəlikləri həyata keçirərkən ayrı-seçkiliyə yol verməməlidir.

Dillər haqqında Belçika işində (1986) AİHM aydınlıq gətirdi ki, dövlət 14-cü maddə üzrə pozitiv öhdəliklər daşıya bilər (qərarın 3-cü bəndi): “Lakin bundan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, dövlət 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi

³⁹⁰ Əliyev, s.612.

ilə qorunan bu cür hüququ təmin etmək üçün heç bir pozitiv öhdəlik daşımır. Bir halda ki, “hüquq” mövcuddur, o, Razılığa gələn Dövlətin yurisdiksiyası altında olan hər kəs üçün Konvensiyanın 1-ci maddəsi ilə qorunur. (...) Digər tərəfdən, Məhkəmə bir neçə məsələlər üzrə 14-cü maddənin şərhini bəyan edib. O, ilk növbədə belə bir fikri ifadə edib ki, “təmin olunmalıdır” sözləri Razılığa gələn Dövlətlərin sadəcə hər hansı hərəkətdən çəkinmək öhdəliyinin deyil, həm də tədbir görmək öhdəliyinin mövcudluğunu nəzərdə tutur”.

Burada qeyd edildiyi kimi, 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsindən belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, dövlət orqanları hər hansı şəxslərə xüsusi növ təhsil müəssəsi yaratmaq hüququ verməlidirlər; lakin buna baxmayaraq, həmin müəssisəni təsis edən dövlət oraya daxil olmaq üçün müəyyən tələblər qoymaq vasitəsilə 14-cü maddənin mənası baxımından ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan tədbirlər görməməlidir.

Vermeyer Belçikaya qarşı məhkəmə işi Marks Belçikaya qarşı işdə bəyan edilmiş prinsipi Belçikanın yerinə yetirməməsinə aid idi; həmin prinsipə görə: “... vəsiyyətnamə qoyulmadığı halda, qohumluq əlaqələrinin sadəcə nikahdan kənar” xarakter daşması ucbatından heç bir vərəsəlik hüququnun olmaması ayrı-seçkilikdir.

Məhkəmə qərara aldı ki, “hər kəs üçün təmin olunması” öhdəliyinə dövlət riayət etməyib.

Fərqli rəftar təmin etmək öhdəliyi

Tlimmenos Yunanıstana qarşı işdə Məhkəmə hesab etdi ki, dövlət “tamamilə fərqli vəziyyətlərdə olan şəxslərlə obyektiv və əqlabatan əsas olmadan fərqli rəftar etmədikdə” ayrı-seçkilik baş verə bilər. Məhkəmə müəyyən etdi ki, 9-cu maddə ilə birlikdə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusu baş verib, çünki din azadlığı hüququnun həyata keçirilməsində ərizəçiyə qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilib.

Biard Birləşmiş Krallığa qarşı işdə ərizəçilər bildirirdilər ki, onların Menos Yunanıstana qarşı məhkəmə işi üzrə qərara uyğun olaraq, dövlət ümumi tələbatları tənzimləyərkən, azlıq qrupların tələbatının nəzərə alınmasında pozitiv öhdəlik daşıyır; əks halda, onlara qarşı rəftar Konvensiyanı pozmuş olur. Ərizəçilərin 14-cü maddə üzrə iddialarının bir hissəsi ondan ibarət idi ki: “... hüquq sistemində onların ənənəvi həyat tərzinə şərait yaradılmamışdı, yəni onlarla, çoxluq təşkil edən əhali ilə eyni cür rəftar edilmişdi...” Məhkəmə hesab

etdi ki, ərizəçilərə qarşı dövlətin siyasəti “ obyektiv və ağlabatan əsasdan” məhrum deyildi və buna görə də 14-cü maddənin pozuntusu baş verməmişdi.

Araşdırma aparmaq öhdəliyi (prosesual öhdəliklər)

Naçova və başqaları Bolqarıstana qarşı məhkəmə işi üzrə qəbul edilmiş son dövrə aid qərarla Məhkəmə müəyyən etdi ki, bu pozitiv öhdəlik 2-ci və 3-cü maddələrlə birlikdə götürülməklə 14-cü maddədən irəli gəlir. Naçova işində ordudan firar etmiş 2 qaraçı gənc, həbs olunarkən avtomat atəşi ilə Mayor G tərəfindən öldürülmüşdü, o sırada Mayor G “Sizə lənət olsun, qaraçılar” kimi sözlərdən istifadə etmişdi. Naçovanın işi təkrar dinlənilmək üçün Məhkəmənin Böyük Palatasına təqdim olunmuş, 6 İyul 2005 tarixində yeni qərar çıxmışdı. Böyük Palatanın rəyinə görə, təkcə “Sizə lənət olsun, qaraçılar” kimi sözlərin həbsi həyata keçirən zabit tərəfindən deyilməsi, Dövlətin 14-cü maddə üzrə məsuliyyətinin yaranmasına kifayət etmir, lakin Dövlətin öhdəliyi ondan ibarətdir ki, belə hallarda irqi ayr-seçkiliklə bağlı effektiv təhqiqat həyata keçirsin.

e. Prosesual məsələlər: sübutetmə yükü və sübutetmə standartı

14-cü maddə üzrə işlərdə sübutetmə yükü ərizəçinin üzərinə düşür; o sübut etməlidir ki, müqayisə oluna bilən vəziyyətlərdə ona qarşı digər şəxslərə nisbətən əlverişsiz rəftar edilib və belə rəftarın əsasını qadağan olunan əsaslardan hər hansı biri təşkil edib. Spadea və Skalabrino İtaliyaya qarşı işdə AİHM bildirdi ki: “ 14-cü maddənin pozulduğu barədə iddianın uğur qazanması üçün, ... digər məsələlərlə yanaşı, sübut edilməlidir ki, qurban olduğu iddia edilən şəxsin vəziyyəti onunla müqayisədə daha əlverişli rəftar olunan şəxslərin vəziyyətinə oxşar hesab edilə bilər”.

Ərizəçi ayrı-seçkiliyə məruz qaldığını sübut etdikdə, sübutetmə yükü hökmunətin üzərinə keçir. Bundan sonra hökumət ayrı-seçkilik rəftarının “obyektiv və ağlabatan əsaslara” malik olduğunu sübut etməlidir. Sözügedən rəftarın qanuni məqsəd daşdığıнын sübuta yetirilməməsi 14-cü maddənin pozulduğu barədə qərar çıxarılması ilə nəticələnə bilər. Sübutetmə yükünün bu formulu həm birbaşa, həm də dolayı ayrı-seçkiliyə şamil olunur. Sadəcə müvafiq tədbirin qeyri-mütənəsibliyini sübut etmək kifayət deyil.

Naçova Bolqarıstana qarşı işdə, işə baxan Palataya görə, 14-cü maddə üzrə işlərdə araşdırmanın tələblərinə riayət olunmursa və ayrı-seçkiliyi təsdiq edən sübutlara əhəmiyyət verilmirsə, sübutetmə yükü dövlətin üzərinə keçir və o, ayrı-seçkiliyin olmadığını təsdiq edən əlavə sübutlar təqdim etməli və ya hadisələrin ağlabatan izahatını verməliydi. Lakin daha sonra eyni iş üzrə Böyük

Palata daha fərqli bir qərar verdi: belə hallarda sübutetmə öhdəliyi dövlətə keçməz, lakin dövlət, effektiv təhqiqat aparmadığına görə 14-cü maddəni pozmuş ola bilər.³⁹¹

Sübutetmə standartı

İnsan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi ilə pozuntunun baş verdiyini müəyyən etmək üçün milli məhkəmələr tərəfindən tələb olunan sübutetmə standartı arasında sıx əlaqə var: sübutetmə standartı nə qədər yüksəkdirsə, hüquq pozuntusu törədənlər bir o qədər çox müdafiə olunur və qurbanların pozulmuş hüquqlarının bərpası bir o qədər çətin olur. Məhkəmə konvensiya üzrə pozuntuları müəyyən etmək üçün “əsaslı şübhə yeri qoymayan” sübutetmə standartını bərqərar edib.

Naçovanın işində qeyd edildi ki, “bu cinayət işləri üzrə araşdırmalarda tələb olunan dərəcədə yüksək sübutetmə standartının tələb olunması kimi başa düşülməməlidir.” Həmin standart “ehtimalların balanslaşdırılması” ilə “əsaslı şübhə yerinin qalmaması” arasında təxminən orta dərəcəli standart olmalıdır və cinayət işlərindəki standart səviyyəsinə çatmasa da, mülki işlərdəki standartdan yüksək olmalıdır.

Angelova Bolqarıstana qarşı işdə məhkəmə cinayət işlərində tələb olunan sübutetmə standartını qəbul etdi; həmin işdə irq və ya milli mənşə əlamətinə görə ayrı-seçkiliyin baş verdiyi iddia edilirdi. Qaraçı mənşəli şəxs polisdə həbsdə olarkən ölmüşdü. Onun anası iddia edirdi ki, oğlunun ölümü və ona lazımı tibbi qulluq göstərilməməsi irqçilik motivlərinə əsaslanan hərəkətlər nəticəsində baş verib. Polis əməkdaşları onun oğluna “qaraçı” deyərək müraciət ediblər və ana iddia edirdi ki, polis istintaq orqanlarının hərəkətlərinə və ya həkətsizliyinə daha geniş kontekstdə - Bolqarıstanın hüquq-mühafizə orqanlarındakı irqçilik kontekstində baxılmalıdır. Məhkəmə qərara aldı ki, bu işdə ciddi arqumentlər mövcud olsa da, onlar “ əsaslı şübhə yeri qalmadan sübut edilmədi”.

Konvensiyada nəzərdə tutulan ayrı-seçkiliyi sübut etməkdə çətinliklər

Ayrı-seçkilik niyyətinin olduğunu fərz etsək belə, ayrı-seçkiliyin baş verdiyi hallarda onun motivini sübut etmək çətin olur. Məsələn, qurbanlar irqi azlığa mənsub olsalar da, irqi mənsubiyyətlərinin onlara qarşı ayrı-seçkiliyə rəvac verdiyini sübut etmək bəzən çətin olur. Ola bilər ki, dövlətlərin ayrı-

³⁹¹ Baxın: [http://www.pili.org/dadel/Nachova_v._Bulgaria_\(Grand_Chamber_decision\)](http://www.pili.org/dadel/Nachova_v._Bulgaria_(Grand_Chamber_decision))

seçkilik siyasəti həqiqətən də mövcuddur, lakin bunu təsdiq edən sübutları əldə etmək mümkünsüz ola bilər.

Dolayı ayrı-seçkiliyi sübut etmək xüsusilə çətinidir, çünki o, qeyri-mütənasib təsirin sübuta yetirilməsini tələb edir. Yaşamaq hüququna və dövlət tərəfindən yol verilən işgəncələrin qadağan olunmasına aid bir sıra işlərdə ərizəçilər iddia etməyə çalışıblar ki, pozuntuların yalnız müəyyən icmalara təsir göstərməsi ayrı-seçkilik siyasətinin əlamətidir. Bu iddiaların heç biri uğur qazanmayıb. Bunun səbəbi qismən ondan ibarətdir ki, “ağlabatan şübhəyə yer qoymayan” sübutetmə standartı tələb olunub.

Kurt Türkiyəyə qarşı işdə ərizəçi iddia edirdi ki, insanların zorla yox edilməsi ilk növbədə kürd mənşəli şəxslərə təsir göstərmiş və onun oğlunun yoxa çıxması 14-cü maddənin pozuntusunu təşkil edir. Ərizəçi bildirdi ki, onun iddiası 1991-1995-ci illərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının zor və ya məcburetmə vasitəsilə yoxa çıxmalar üzrə İşçi Qrupunun dərc etdiyi hesabatlarda yer alan rəylərlə təsdiq olunur. AIHM müəyyən etdi ki, ərizəçinin təqdim etdiyi sübutlar onun belə bir iddiasını təsdiq etmir ki, oğlu etnik mənşəyinə görə qəsdən məcburi yoxa çıxmanın qurbanı olub. Müvafiq surətdə, şikayətin bu bəndi üzrə Konvensiyanın pozuntusu baş verməyib.

Mehmet Şirin Yılmaz Türkiyəyə qarşı iş Kürd İşçi Partiyasının (PKK) qüvvələri ilə toqquşma zamanı Türkiyə silahlı qüvvələrinin açdığı artilleriya atəşi nəticəsində kürd qadının ölməsi ilə bağlı idi. Əsas iddia 2-ci maddənin pozulmasına aid olsa da ərizəçi, digər maddələrlə yanaşı, 3-cü və 14-cü maddələri də Türkiyənin pozduğunu iddia edirdi. Ərizəçi bildirdi ki, kəndə edilən hücum kürd mənşəli sınavi vətəndaşlara qarşı dövlətin ayrı-seçkilik siyasətini nümayiş etdirir və Konvensiyanın 14-cü və 18-ci maddələrini pozan sanksiyalaşdırılmış ayrı-seçkilik praktikasının mövcudluğunu göstərir. 3-cü maddəyə gəldikdə, Məhkəmə müəyyən etdi ki, ərizəçi öz iddiasını “əsaslı şübhə yeri qalmadan” sübuta yetirə bilməyib. 14-cü maddə üzrə iddia isə “əsassız” hesab edildi.

Ayrı-seçkilik və Konvensiyanın 3-cü maddəsi

Ayrı-seçkiliyə məruz qaldıqlarını iddia edən şikayətçilər Konvensiyanın digər maddələrinə, məsələn, 3-cü maddəsinə də (ləyaqəti alçaldan rəftarın qadağan olunması) istinad edirlər.

Şərqi Afrikadan olan asiyalılar Birləşmiş Krallığa qarşı işdə AIHM təsdiq etdi ki, ayrı-seçkilik rəftarı 3-cü maddəni pozmaqla ləyaqəti alçaldan rəftar hesab oluna bilər. Bu iş immiqrasiya qanunlarına aid idi; həmin qanunlar Şərqi

Afrikada “afrikalaşdırma” siyasəti nəticəsində, “Birləşmiş Krallığın və onun müstəmləkələrinin” vətəndaşları olan asiyalıları zəruri yaşayış vasitələrin-dən məhrum etmişdi. Ərizəçilər Konvensiyanın 14-cü maddəsinə, yəni ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasını nəzərdə tutan maddəyə istinad edə bilmirdilər, çünki bu işdə İngiltərəyə daxil olmaq hüququ Konvensiya ilə təmin olunmamışdı və 14-cü maddədə nəzərdə tutulan ayrı-seçkiliyin qadağan olunması yalnız Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlara aid idi.

Buna baxmayaraq, Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası bu nəticəyə gəldi ki, ərizəçilərin iddiaları Konvensiyanın 3-cü maddəsi üzrə qəbul ediləndir. O, qərara aldı ki, (188-195-ci bəndlərdə), “14-cü maddə ayrılıqda nəzərdən keçirildiyi halda, irqə əsaslanan ayrı-seçkilik müəyyən hallarda Konvensiyanın 3-cü maddəsinin mənası baxımından ləyaqəti alçaldan rəftara bərabər ola bilər” və “ irqə əsaslanan ayrı-seçkiliyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Deməli “hər hansı digər əlamətə, məsələn , dil əlamətinə görə fərqli rəftar ləyaqəti alçaldan rəftar təşkil etmədikdə belə, irq əlamətinə görə şəxslər qrupuna qarşı bu cür fərqli rəftar ləyaqəti alçaldan rəftar ola bilər.”

Beləliklə, Komissiya hesab etdi ki, “ləyaqəti alçaldan rəftar” təşkil etmək üçün ayrı-seçkiliyin digər əlamətləri kifayət qədər ciddi hal sayılmadıqda belə, irqi ayrı-seçkilik kifayət qədər ciddi hal sayılır. Komissiya, həmçinin, hesab etdi ki, ləyaqəti alçaldan rəftarın olması üçün ayrı-seçkiliyə qəsdən yol verilməlidir.

15. Azlıqların hüquqları

Heç şübhəsiz ki, müasir pluralist demokratiyalarda, müxtəlif azlıqlar var və bunların qorunması də həmin cəmiyyətlər üçün aktual məsələ təşkil edir. Niyə? Dəqiq olmamaqla bərabər, müxtəlif ölkə nüfuslarının ortalamada 10 ilə 20% arası azlıqlar təşkil edir.³⁹² Bununla belə qeyd etmək olar ki, zətən qloballaşan dünyada, dillərdə ortaq əcnəbi kəlimələr, eyni geyim tərz, qanunvericiliyin getdikçə yaxınlaşması, ortaq incəsənət əsərlərinin də təsiri mədəniyyətlər arası fərqlərin getdikçə azalması, xüsusilə az sayıda olan qrupların öz identifikasiyalarını getdikçə itirmə qorxusu ilə üzləşdirir. Əslində müəyyən dərəcədə etnik və mədəni kimliyin itirilməsi, sayıca çox olan qruplara da aid bir çağırıdır. Bu səbəblə, qlobalist düşünən insanlarla yanaşı, “milli mentalitet”

³⁹² United Nations Guide for Minorities, available at:
<http://www.ohchr.org/en/issues/minorities/pages/minoritiesguide.aspx>

vurğunu olanların da hər yerdə olduğunu nəzərə alsaq, azlıqların statuslarının qorunmasının arxasında yatan bəzi məqamları bilmiş olarıq.

“Diversity”, ya da “müxtəliflik” – müasir ictimai həyatın zərurəti, bəlkə də kaprizi

Azlıq dedikdə nələr, yaxud kimlər başa düşülür? Azlıqlar etnik, dini, lingvistik, və cinsi azlıqlar kimi bölünə bilər. Bu bölmədə biz, cinsi azlıqlar istisna olmaqla, əsasən etnik və lingvistik azlıq qruplarının hüquqları ilə tanış olacağıq. Onu da qeyd etməliyik ki, “azlıq” anlayışının bir mənalı tərifı yoxdur. “Azlıq” anlayışında əsas olan, həmin qrupun sayıca az olması deyil, “qeyri-dominant” vəziyyətdə olmasıdır. Yoxsa aparetid illərində Cənubi Afrika Respublikasında qaralar sayıca daha çox olduqları halda, daha zəyif və qorumasız idilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurası ya da ATƏT-in üzvü dövlətlərdə azlıq hüquqlarının tənzimlənməsi xeyli fərqlidir. Bunlardan Belqiyaya kimi dövlətlərdə, azlıqların hüquqları daha çox təmin edildiyi halda, İngiltərə kimi dövlətdə azlıqların dil imtiyazları ancaq son onillikdə öz həllinə qovuşmuşdur. MDB ölkələrində isə azlıqların hüquqları Qərbi Avropa ölkələrindən xeyli fərqlidir.

Bunlarla bərabər onu qeyd etməliyik ki, internet və peyk kommunikasiyasının inkişaf etməsi, azlıqların bəzi hüquqlarının təminində böyük rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, azlıq hüquqlarını aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. Öz dillərində təhsil qurumlarını açma və oxuma imkanları;
2. Öz dillərində media qurumlarını açma imkanları;
3. öz qrupları daxilində müvafiq birliklərdə birləşmə azadlığı;
4. Konkret etnik ya da lingvistik qrup üçün müəyyən vəzifələr üçün ayrılmış kvotalar;
5. Konkret etnik ya da lingvistik qrup üçün pulsuz təhsil üçün ayrılmış kvotalar;
6. Konkret etnik ya da lingvistik qrup üçün müəyyən orqanlarda ayrılmış təmsil (nümayəndəlik) imkanı, məsələn bələdiyyə məclisi ya da parlamentdə;
7. mədəni muxtariyyət;
8. Lingvistik qruplar üçün öz dillərində rəsmi yazışma aparma hüququ;
9. Dini azlıqlar üçün dini məktəblər açma, öz ibadət yerlərini qurma və orda istədikləri dildə ibadət etmə imkanı.

a) Azlıq hüquqları ilə bağlı beynəlxalq sənədlər

Ümumiyyətlə azlıq hüquqlarının bir hissəsi, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, din azadlığı, ifadə azadlığı, birləşmə azadlığı və ayrı-seçkilik qadağası kimi təminatlarla qorunur. Amma yuxarıda 9 bənd olaraq sadaladığımız maraqların ancaq bir qismini bu 5 təminatla qorumaq mümkündür.

Bu baxımdan, həm 1966 BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Pakt, həm Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 1992 UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to Minorities, 1995 tarixli AŞ Milli Azlıqların Qorunması haqqında Çərçivə Konvensiya, 1992 tarixli Regional ya da Azlıq Dillərinin qorunması haqqında Avropa Xartiyasını, habelə Aİ dövlətləri üçün bağlayıcı olan 2000 tarixli Əsas Hüquqları haqqında Avropa Xartiyasını (2009-cu ildə Lissabon Müqaviləsi ilə birlikdə qüvvəyə minmişdir) da qeyd etmək mümkündür.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, AİHK-da azlıqlarla bağlı xüsusi bir müddəə nəzərdə tutulmur. Lakin yuxarıda sadaladığımız digər sənədlərdə, azlıqlarla bağlı xüsusi müddəələr var. Sadəcə olaraq bəzi sənədlər ancaq etnik/millî azlıqlara aid olduğu halda, bəziləri dini, linqvistik, hətta mədəni azlıqları da əhatə edir. Digər tərəfdən, bəzi hüquqlar *qrup hüququ* olaraq tanındığı halda, bəziləri şəxsi, individual hüquq olaraq tanınmışdır. Məsələn 1995 Avropa Çərçivə Konvensiyası azlıq hüquqların həm qrup, həm də şəxsi hüquqlar olduğunu bəyan edir (maddə 3).

1966 BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktın 27-ci maddəsinə görə,

“Etnik, din və dil azlıqlarının mövcud olduğu ölkələrdə belə azlıqlara mənsub olan şəxslər həmin qrupun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətindən bəhrələnmək, öz dininə etiqad bəsləmək və onun ayinlərini icra etmək, eləcə də öz doğma dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum edilə bilməz.”

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıdakı maddədə göstərilən imkanlar bəzən açıq olduqları halda, “öz dilindən istifadə etmək” kimi olan isə çox açıq deyil, çünki dövlət orqanları ilə öz dilində kommunikasiya imkanı ifadə etmədiyi ortadadır. Lakin zamanın keçməsi ilə, texnolojik və resurs inkişafı ilə, belə bir imkan da mümkün ola bilər, lakin qloballaşmanın artdığı və ingilis dilinin getdikcə yayıldığı bir ortamda azlıq dillərinin istifadəsinin yaygınlaşacağını gözləmək doğru olmaz.

1992 BMT Deklarasiyasına toxunmadan əvvəl, bir məsələni daha qeyd etməliyik. Həm 1995 Avropa Çərçivə Konvensiyası “çərçivə” olmaqla, həm 1992 BMT Deklarasiyası qəti bağlayıcı olmadığı üçün, həm də 1992 Regional

və Azlıq dilləri haqqında Avropa Xartiyasının müddələrinin seçmə³⁹³ oluşu, azlıq hüquqlarının təmin edilməsində nisbətən zəyif bir mexanizmi gətirir. Bu sənədlərdə olan müddəalar, daha çox “prinsip” kimi və yol göstərici mahiyyətdədirlər. Burada Avropa sənədlərinin bir xüsusiyyətini daha qeyd etməliyik – Avropa qitəsi, Avropa İttifaqı vasitəsilə bir inteqrasiyaya gedir; inteqrasiya çəçivəsində bir yaxınlaşma, bir qaynaşma yaranır; bir ölkədə çoxluq olanlar, əhali köçü ya da başqa vasitələrlə bir başqa Avropa ölkəsində “azlıq” kimi qarşımıza çıxıb bilər. Bu səbəblə Avropa qitəsində azlıqlara xüsusi təminatların tanınması bütün Avropa xalqlarının hardasa marağındadır. Eyni tendensiyanı digər dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar haqqında isə demək mümkün deyildir.

Məsələn bəzi dövlətlərdə rəsmi dövlət dili Konstituiya ya da qanunlarda göstərildiyi halda, məsələn Fransa və İtaliyada olduğu kimi, İngiltərədə və ABŞ-də ingilis dili rəsmi dövlət kimi müəyyənləşdirilməyib. Kanadada 2 dil – fransızca və ingilizcə rəsmi dövlət dili olduqları halda, digər dillərin belə təminatı mövcud deyildir.

Bununla bərabər, beynəlxalq sənədlərin məzmununa və beynəlxalq tribunalların praktikasına baxdıqda, azlıq hüquqlarının təminində *inter alia* aşağıdakı qaydaların olduğunu irəli sürmək mümkün olacaqdır.

b) Azlıqların de minimis hüquqları və təminatları

Yuxarıda qeyd etdiyimiz gibi, sadaladığımız beynəlxalq insan hüquqları sənədlərinin bəyan etdiyi hüquqlar və dövlətlərə tanıdığı reallaşdırma variantları, müxtəlifdir; bəzən oxşar, bəzən isə fərqlidir. Bununla bərabər AŞ Milli Azlıqlar haqqında Çərçivə Konvensiyanı təhlil etməkdə fayda var; çünki onun güclü olmasa da bir nəzarət mexanizmi də mövcuddur.

Konvensiyada göstərilmiş əsas təminat kimi 4.1-ci maddədə ayrı-seçkilik qadağası və bərabərlik prinsipini görmək mümkündür. Maddənin davamında, yəni 2-ci bənd yada salır ki, bu bəzi hallarda pozitiv öhdəlikləri də tələb edə bilər. Həqiqətən də, bərabərlik hüququnun təmin olunması üçün bəzi hallarda dövlət pozitiv bir hərəkət də etmək məcburiyyətində qala bilər. Konvensiya üzv dövlətlərdən tələb edir ki, “zəruri olduqda”, konkret azlığın xüsusi şərtləri nəzərə alınaraq dövlət “tam və effektiv bərabərliyi təmin etmək üçün” lazımı

³⁹³ Seçmə dedikdə, Xartiyanın 2-ci maddəsinin 2-ci paragrafı, Dövlətlərə həmin Xartiyanın müddələrinin hamısını yox, ancaq müəyyən hissəsini tətbiq etmə öhdəliyini gətirir.

tədbirləri alacaqdır. Bir sonrakı bənd isə (4.3), bu cür pozitiv hərəkətlərin ayrı-ayrılıq kimi qiymətləndirilməyəcəyini nəzərdə tutur.

4.2-ci maddə əhəmiyyətlidir, çünki o daha sonra nəzərdə tutulan dövlət öhdəlikləri üçün yol göstərici mahiyyətdədir.

Konvensiyanı ratifikasiya etmiş dövlətlər aşağıda göstərilən məsələləri təmin etməyi öhdələrinə götürürlər:

- öz mədəniyyətlərini və kimliklərini qorumaq və inkişaf etmək üçün lazımı şərtləri təmin etmək (Maddə 5)

Öz ərazilərində yaşayan bütün şəxslər arasında toleransı, qarşılıqlı hörməti və anlayışı yaymaq (Maddə 6)

- sərbəst toplaşma, birləşmə, ifadə, fikir və din azadlığını qorumaq (Maddə 7, 8, və 9)

- əsas media vasitələrinə çatımı təmin etmək və azlıqların media vasitələrini yaradılmasına şərait yaratmaq (Maddə 9)

- azlıq dillərinin həm xüsusi həm ictimaiyyətdə istifadə hüququnu tanımaq, azlıq dilində məlumat dərc etmək (Maddə 10 və 11)

- azlıqların adlarını və soyadlarını rəsmi olaraq tanımaq (söhbət onları qeydə almaqdan gedir) (Maddə 11)

- azlıqların ənənəvi olaraq yaşadığı ərazilərdə ya da onların sayısının xeyli olduğu yerlərdə azlıq dilinin inzibati müraciətlərdə və yazışmalarda istifadə olunmasına cəhd etmək (Maddə 10 və 11)

- həm çoxluğun həm də azlıqların mədəniyyət, tarix, din və dilinin öyrənilməsinə təşvik etmək (Maddə 12)

- sərbəst toplaşma, birləşmə, ifadə və din azadlıqlarının qorunması (Maddə 7, 8, və 9)

- əsas media vasitələrinə girişi yüngülləşdirmək və azlıqların öz media vahidlərinin yaratmalarına köməklik etmək (Maddə 9)

- azlıqların öz dilində təhsil müəssisələrini qurma, onları işlətmə və öz dillərini öyrənmə hüquqlarını tanıma (Maddə 13 və 14)

- azlıqların ənənəvi olaraq ya da əhəmiyyətli sayılarda yaşadıkları ərazilərdə azlıq dilində tədrisin verilə bilməsi üçün uyğun imkanlar təmin etməyə cəhd edilməlidir (Maddə 14)

- özlərinə təsir göstərən mədəni, social və iqtisadi ictimai münasibətlərdə səmərəli şəkildə iştirak etmək üçün dövlət şərait yaratmalıdır. (Maddə 15)
- azlıqların yaşadığı ərazilərdə nüfusun etnik nisbətini pozmaqdan dövlət çəkinməlidir (Maddə 16)
- azlıqların beynəlxalq fəaliyyətinə, habelə yerli və beynəlxalq QHT-lərə iştiraklarına əngəl olmamaq (Maddə 17)

Konvensiyanın tətbiqi və monitorinqi

Konvensiyanın 24-26-cı maddələri monitorinq mexanizmini tənzimləyir. Dövlətlər müəyyən vaxtdan bir AŞ Nazirlər Kabinetinə hesabat təqdim etməlidirlər; bu hesabatların dəyərləndirilməsində Məsləhət Komitəsi AŞ NK-nə kömək edir. AİHK-dan fərqli olaraq, şəxslərin fərdi şikayət vermələri mümkün deyildir.

PROSESSUAL HÜQUQ

Bu bölmədə, insan hüquqları sahəsində prosessual tənzimləmələr ələ alınacaq. Başqa bir sözlə, hüquqların pozuntusu ilə bağlı hara və necə müraciət etmək olar? Kim müraciət edə bilər? Müraciət olunanda hansı şərtlərə əməl olunmalıdır? Müraciətin nəticələri nə ola bilər?

Bu cür sualların cavabı müxtəlif insan hüquqları sənədlərində fərqli şəkildə tənzimlənib. Biz də bu bölmədə, müxtəlif konvensiyalardakı tənzimləmələri tədqiq edəcəyik.

V. BMT 1987-Cİ İL TARİXLİ İŞGƏNCƏYƏ QARŞI KONVENSIYA

Bu Konvensiya, daha doğrusu onun hazırlıqları uzun müddət sürüb, sənədin formalaşması biraz zaman alıb. Bu konvensiyadan daha əvvəl BMT Baş Assambleyası 1975 tarixində tam adı ilə, “İşgəncə, qəddar ya da ləyaqəti alçaldıcı Rəftar ya da Cəzalara Məruz qalmamaya qarşı bütün şəxslərin Qorunması Bəyannamə” qəbul etmişdi. Fəqət adı keçən bəyannamənin bir təsiri olmadığı üçün, 1987 tarixli Konvensiya hazırlandı və BMT üzvlərinin imzasına təqdim edildi.

1983 tarixində BMT İşgəncəyə Qarşı Konvensiya mətni artıq ortaya çıxmağa başlamışdı. Konvensiya BMT Baş Assambleyasının 39/46 sayılı qərarı ilə, 10 Dekabr 1985-də imza və ratifikasiyaya açıldı. Konvensiya, 27-ci maddəyə əsasən tələb olunan 20 dövlətin ratifikasiya etməsiylə, 26.06.1987 tarixində qüvvəyə mindi.

Azərbaycan Respublikası 31 May 1996 tarixində “BMT İşgəncələrə və Digər Qəddar, Qeyri-İnsani, Yaxud Ləyaqəti Alçaldan Davranış və Cəza Növlərinə Qarşı Konvensiya” Milli Məclisin qərarı ilə ratifikasiya edib.

A. BMT İşgəncənin Qarşısının Alınması Konvensiyasının əhatəsi

İşgəncənin tərfi : ünsürlər və xüsusiyyətlər

Konvensiya 33 maddədən ibarətdir. Bu maddələr üç fəsil altında sistemləşdirilib.

1-ci maddədə işgəncənin tərfi belə verilir:

1) İşgəncə, bir hərəkətdir; 2) Bu hərəkət ağır (şiddətli) acı ya da iztirab verir; 3) Bu təsirlər, fiziki ya da psixi səviyyədə ola bilər; 4) Bu hərəkət, qəsdən

törədilməlidir; 5) Bu hərəkətin məqsədləri bunlar ola bilər: a) birbaşa zərər çəkmişdən ya da üçüncü şəxsdən etiraf təmin etmək, b) birbaşa zərər çəkmiş şəxsin ya da üçüncü şəxsin törətdiyi yaxud törətməklə şübhə edildiyi cinayətə görə cəzalandırmaq, c) birbaşa zərər çəkmiş ya da üçüncü şəxsi qorxutmaq ya da itaətə məcbur etmək, d) bu hərəkət, ayrı-seçkililiyin hər hansı bir növünə və səbəbə görə də törədilə bilər, e) bu hərəkəti bir ictimai qulluqçu ya da bu statusla hərəkət edən başqa birisi də törədə bilər, g) adı çəkilən şəxslər bu hərəkəti ya birbaşa törədir ya da işgəncə bunların təhriki ya da razılığı və ya göz yummalarına görə törədilir, f) hüquqa uyğun verilən acı və izzətlər yuxarıda sayılan acı və izzət tərifinə daxil olmur, yəni işgəncə sayılmır.

Birincisi, işgəncə hadisəsinin ölçüsü olaraq, davranışın, şəxsə ağır acı və izzət verməsi tələb olunur. Şəxslər üzərində konkret ya da bilinən acı ya da izzət hiss etmələrinə səbəb olmayan, lakin şəxsiyyətin bütövlüyünə müdaxilə mahiyyətində olan (düz danışdırma iynələri kimi), onun iradəsini pozan, şəxsi həyatın toxunulmazlığı prinsipini pozan zehin kontrol metodları (hipnoz da bura daxildir) bəzən tətbiq edilir. Belə metodlar BMT İşgəncə Öleyhinə Konvensiyaya görə “işgəncə” tərifinə daxil olmayacaq.

Hərəkətin tərifinə təbii olaraq “hərəkətsizlik” də daxildir. İşgəncə hərəkəti qəsdən törədilməlidir və məlumat almaq, cəzalandırmaq, qorxutmaq, ayrı-seçkilik ortaya qoymaq məqsədlərinə yönəlməlidir. Maddədə göstərilən məqsədlər numerus clausus prinsipinə tabe deyildir. İngilizcə mətndə “for such purposed as” ifadəsinə yer verildiyi üçün, tərifin məhdud olmadığı irəli sürülə bilər.

İşgəncəni kim törədir? Əlbətdə ki, bu, birinci dərəcədə polislər, hərbi qulluqçular və digər güc strukturlarının işçiləridir. Lakin bunlar xaricində şəxslər də işgəncəni törədə bilər, lap mülki şəxslər belə - yetər ki, mülki şəxslərin törətdiyi işgəncə, hakimiyyət nümayəndələrinin nəzarəti ya da razılığı, yaxud qəsdən əngəl törətməmələri fonunda həyata keçirilsin. Yəni də bu halda məsəl tutulan dövlətdir.

Tərif baxımından diqqət edilsə, görürük ki, digər qəddar, qeyri-insani ya da ləyaqəti alçaldıcı rəftar ya da cəza, işgəncə anlayışından ayrı nəzərdə tutulur və bunlar da qadağan edilir. Bunlar, 16-cı maddədə tənzimlənilir, 1-ci maddədəki işgəncə dərəcəsinə girməyən rəftardır. Lakin dövlət qulluqçusu olanlar belə rəftarı törətsələr bu hallar da Konvensiyanın əhatə dairəsinə daxil olacaq. Ciddi bir çatışmamazlıq ondan ibarətdir ki, nəyin “qəddar, ləyaqəti alçaldıcı və ya qeyri-insani rəftar və cəza” olduğu açıqlanmayıb. Buradaki problem, Konvensiyanın 14-cü maddəsindəki təzminat hüququnun ancaq işgəncə hadisəsi olduqunda tətbiq edilməsidir.

Konvensiyaya görə (m.2/2) heç bir hal, müharibə, terror aktı, təbii fəlakət işgəncəni haqlı göstərə bilməz. Yəni işgəncə qadağası mütləqdir. Lakin bu sadəcə işgəncəyə deyil, eyni zamanda, digər pis rəftar hallarına da aid olmalıdır. Ratio legis yozumu ilə bu nəticəyə gəlmək mümkündür.

B. BMT-nin İşgəncə Əleyhinə Konvensiyasına görə Dövlətin milli qanunvericilik baxımından öhdəlikləri

Bu konvensiyanın ən müsbət cəhətlərindən birisi də ondan ibarətdir ki, milli qanunvericilik səviyyəsində, işgəncənin önlənməsi və mövcud işgəncə praktikasının yığışdırılmasında tərəf dövlətlərə digər dövlətlərlə işbirliyi aparma öhdəliyini gətirir.

Birincisi, tərəf dövlətlər, öz yurisdiksiyası daxilində işgəncənin önlənməsi üçün hər cür qanuni, inzibati, ədliyyə və sair tədbirləri almalıdır. (m.2/1)

İşgəncə hərəkəti, buna cəhd ya da iştirak, milli cinayət hüququna görə cinayət olaraq tənzimlənməlidir və ağırlığına uyğun bir cəza qoyulmalıdır.

Bir şəxs, işgəncəyə məruz qalma təhlükəsi olduğu dövlətə geri verilməsi ya da ölkədən çıxarılması qadağandır.(m.3/12)

İşgəncə törətmiş şəxs hansı ölkədə olursa olsun, müvafiq orqanlar tərəfindən tutulmalıdır (m.6/1). Diqqət edilsə, işgəncə cinayəti bununla universal yurisdiksiyaya tabe edilir.

C. İşgəncə altında alınmış ifadələrin etibarsız sayılması qaydası

15-ci maddəyə görə, işgəncə altında alınan ifadə, işgəncə verilərək ifadəsi alınan şəxs əleyhinə istifadə oluna bilməz, dövlətlər müvafiq müddəaları qanunvericiliklərinə qoymalıdır. Bu universal bir normadır. Yəni sadəcə bu Konvensiyaya xas bir tənzimləmə deyildir. Azərbaycan Konstitusiyasında daha geniş meyar var, belə ki, sadəcə işgəncə altında deyil, ümumiyyətlə, hüquqa zidd yollarla toplanmış sübutlardan istifadə etmək qadağandır.

D. BMT İşgəncə Əleyhinə Komitə - CAT (Comitee Against Torture)

BMT CAT komitəsi 10 mütəxəssis üzvdən ibarət bir heyətdir. 4 il üçün seçilir. Namizədləri tərəf dövlətlər müəyyən edir, Komitənin maliyyə yükünü yenə üzv dövlətlər öz öhdəsinə götürür. Komitə normalda ildə iki dəfə toplanır (m.2). Komitə üzvlərinin çoxluğun istəyi ya da Konvensiya tərəfi dövlətin istəyi üzrə xüsusi toplantı da keçirə bilər.

CAT-ın preventiv xarakter daşımaması, Komitəyə ancaq işgəncə hadisəsinin törədilməsindən sonra müraciət edilməsinin mümkün olması, bu Konvensiya çərçivəsində yeni bir Seçmə Protokolun hazırlanmasına səbəb oldu və Dekabr 2002 tarixində BMT-nin ümumi assambleyası tərəfindən OPCAT deyilən protokol qəbul olundu və İyun 2006-cı ildə qüvvəyə mindi. Bu protokola görə CAT-ın alt komitəsi olan SPT quruldu. Əslində SPT-nin qurulması, Avropadakı CPT-nin fəaliyyətindən ilham alınaraq qurulub və ona bənzədilib. Lakin CPT ancaq Avropa Şurası dövlətlərində işgəncəyi önləyən fəaliyyət göstərir, halbuki bənzər bir quruma digər dövlətlərin də ehtiyacı vardı; SPT bu məqsədlə qurulub. SPT-nin CPT-dən bir digər fərqi ondan ibarətdir ki, o tərəf dövlətlərdə olan Milli preventiv mexanizm qruplarının işinin təşkilində iştirak edir, onlar üçün tövsiyyələr verir beləliklə ölkə daxili fəaliyyətində biraz daha aktiv olaraq qarşımıza çıxma bilər. İrəlidə bu məsələlərə yenə toxunacağıq.

İndi isə yenə UN CAT-a geri qayıdaq və onun funksiyasını tədqiq edək.

1. Komitənin hüquq və vəzifələri

a) Məruzələrin incələnməsi və ümumi şərh

Tərəf dövlət, Konvensiyaya tərəf olduqdan sonra, əvvəlcə bir dəfə ilk il ərzində, sonra isə 4 ildə bir dəfə, BMT Baş Katibinə, Konvensiyaya uyğun olaraq aldıkları tədbirləri əks etdirən məruzə təqdim edirlər (m.19). Komitə bu məruzələr üzərində ümumi mənada şərh apara bilər. Şərhin mənası odur ki, Komitə, hər bir tərəf dövlətin Konvensiyadan yaranan öhdəliklərini nə qədər yerinə yetirdiyi xüsusunda bir qiymətləndirmə apara bilər və bunu beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırma bilər. Bundan başqa Komitə istəsə, tərəf dövlətlər açıqlayıcı məruzə göndərməlidir.

b) Sistemli işgəncə praktikalarının araşdırılması

Konvensiyanın Komitəyə tanıdığı ən təsirli imkanlardan birisi budur ki, əgər Komitə etibarlı mənbələrdən tərəf dövlətlərin birində sistemli işgəncə praktikasının tətbiq edildiyini öyrənsə, Komitə o dövlətdən buna dair izahat istəyə bilər və bunların ləğvi üçün əməkdaşlığa dəvət edə bilər (m.20). Komitə belə halda öz üzvlərinə bu məsələ ilə bağlı tədqiqat aparmağı tapşırır. Bu tədqiqat daxilində tərəf dövlətlə razılaştırılması şərtilə, o ölkəyə bir ziyarət keçirmək mümkündür. Yəni müvafiq tərəf dövlətlə o məsələdə (ziyarət) razılaştırmaq lazımdır. Toplanan faktlar Komitə tərəfindən şərh edilir, müvafiq dövlətə göndərilir. Bütün bu proses gizli keçirilir. Ancaq Komitə istəsə, illik məruzəsində bu tədqiqata aid nəticələrin xülasəsini açıqlaya bilər (m.20/1-5). Lakin

tərəf dövlət, Konvensiyanı imza ya da ratifikasiya mərhələsində Komitənin bu səlahiyyətinə qeyd-şərt³⁹⁴ qoya bilər, yəni bu səlahiyyətini qəbul etməyə bilər (m.28). Burada onu qeyd etməliyə ki, qayda olan, Komitənin bu səlahiyyətə sahib olmasıdır, qeyd-şərt istisna kimi görülməlidir. Məsələn, Azərbaycan imza və ya ratifikasiya mərhələsində bir qeyd-şərt irəli sürmədiyinə görə, Komitənin bu səlahiyyəti ilə bağlıdır.

İkincisi, maddə 20-də tənzimləndiyi üzrə Komitəni hərəkətə keçirən məlumatlara və onların mənbələrinə də toxunmalıyıq. Onu qeyd edək ki, bu məsələdə hər hansı bir məhdudiyət yoxdur. Məlumatlar şəxslərdən, QHT-lərdən, dövlətlərdən, KİV-lərdən alınabilir. Sadəcə olaraq bu məlumatlar spekulativ olmamalıdır, yəni etibarlı və inandırıcı olmalıdır.

Üçüncüsü, əgər tərəf dövlət, Komitə ilə əməkdaşlığa yanaşmasa, Komitə vaxt məhdudiyəti qoyaraq tələb edə bilər ki, tərəf dövlət konkret məsələ ilə bağlı qeydlərini təqdim etsin. Komitənin səlahiyyəti var ki, təqdim edilən məlumatların doğruluğunu yoxlasın.

Nəhayət, dördüncü xüsusiyyət budur ki, Komitənin tapşırıq verdiyi üzvlər, müvafiq ölkəyə gedərək birbaşa yerində yoxlama apara bilərlər (dövlət onların gəlmələrinə razılıq verməlidir). Bu ziyarət preventiv olmaqdan çox, tədqiqat mahiyyətindədir. Hərçənd belə düşünmək olar ki, bunun eyni zamanda preventiv təsiri də ola bilər, lakin CPT ilə müqayisə etdikdə (Avropa İşgəncənin Qarşının Alınmasına dair Komitə), aydın olur ki, belə ziyarətin periodik aparılmaması səbəbilə, bunların preventiv təsir göstərmə ehtimalı azdır. Bu ziyarətlərin məqsədi, işgəncə praktikasına aid etibarlı və hərtərəfli məlumatların toplanmasıdır.

In loco tədqiqat (ziyərət) sırasında, başlıca üç istiqamətdə iş aparılır. Bunlar məlumatın toplanması, şahidlərlə görüşmə və şahidlərin qorunması ilə, üçüncü mərhələ olaraq da, bütün bu müxtəlif mənbələrdən və metodlarla əldə edilən məlumatların doğruluğunu və etibarlılığını yoxlamaqdır.

2. Şikayətlər, bunlara baxılması və prosedurası

Əvvəlcə onu qeyd etməliyə ki, Komitənin gələn şikayətlərə baxa bilməsi üçün, bu məsələdə şikayət olunan dövlət CAT-in (Comitee Against Torture) səlahiyyətini qəbul etməlidir (m.21,22). Şikayət müraciətləri iki cür, dövlətlər-

³⁹⁴ Qeyd-şərt – beynəlxalq hüquq anlayışıdır, müvafiq konvensiyanın müddəasının nəzərdə tutduğu halda, ona tərəf olan dövlətlər konvensiyanın bir ya da bəzi müddəalarının o dövlət haqqında tətbiq edilməcəyinə dair qeyd qoyulması mənasına gəlir.

arası və fərdi olaraq ikiye ayrılır. Hər iki grup üçün fərqli prosessual qaydalar tətbiq edildiyi üçün, bunları ayrı-ayrı ələ almalıyıq.

a) Dövlətlərarası şikayət müraciətləri

Konvensiya tərəfi bir dövlət, digər tərəf dövləti Konvensiyadan yaranan öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi səbəbilə Komitəyə şikayət edə bilər.

Şikayət edən dövlət, əvvəlcə özü məsələni müvafiq dövlətə göndərir. Şikayəti alan dövlət, üç ay ərzində, daxili hüquqa da istinad edərək və əsaslandıraraq cavab verməlidir. Lakin şikayətin alınmasından etibarən 6 ay ərzində tərəflər bu şikayətlə bağlı bir razılığa gəlməsələr, hər iki dövlətdən biri, bir-birini və Komitəni xəbərdar etmək şərtilə, mübahisəni Komitəyə vermə hüququna sahibdir.

Ölkədaxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndilməsi şərti: Komitə şikayəti ələ aldığı zaman, ilk baxacağı xüsus, daxili hüquq yollarının (hüquqi müdafiə vasitələrinin) keçilib-keçilmədiyidir. Başqa bir ifadə ilə, şikayət olunan dövlətin müvafiq instansiyalarında şikayət qaldırılmalı və qəti (yekun) qərar əldə olunmalıdır (şikayət predmeti ilə bağlı). Məsələn bizim ölkə baxımından, məhkəmə instansiyaları keçilməli və Ali Məhkəmənin *şikayəti təmin etməmə* qərarı əldə olunmalıdır. Çünki bir dövlət şikayət edildiyində, əslində bir yaxud bir neçə şəxsin hüquqlarının pozulduğu irəli sürülür. Bu qaydanın bir istisnası var: daxili hüquq yolları ağılabatan dərəcədə səmərəli olmayıb, gecikdiricidir və ya zərər çəkmişə təsirli bir kömək göstərə bilməzsə, milli instansiyaları keçməyə ehtiyac yoxdur.³⁹⁵ Daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndirilməsinə dair bu istisna, digər Konvensiyalarda da nəzərdə tutulur.

Komitə, Konvensiyadakı öhdəliklərə hörmət göstərilməsi prinsipinə sadıq qalaraq, məsələni dostcasına həll etməyə, yəni barışıq sazişinə gətirməyə cəhd edir. Komitə, bildiriş aldığı tarixdən 12 ay ərzində bir məruzə təqdim edir. Məruzədə o məsələdə dostcasına həllə nail olub-olmadığını da göstərir. Əgər barışıq sazişi əldə olunmuşsa, məruzə artıq sadəcə hadisənin xülasəsini və nəticəni əks etdirir. Lakin dostcasına həll mümkün olmadıqda, məruzə hadisənin xülasəsindən başqa, müvafiq tərəf dövlətlərin yazılı və sözlü açıqlamalarını da əhatə edir.

Burada “dostcasına həll” və belə halda niyə iş haqqında qısa məlumat (məruzə) verilir, ona toxunmaq lazımdır. Dostcasına həll (friendly settlement) əsasən hüququ pozulmuş şəxsin xeyrinə olur, yoxsa hüququ pozan dövlətlə hər

³⁹⁵ Cavadova İradə, Namazlı Fariz, **BMT-nin Müqavilə Orqanlarına Fərdi Şikayətlərin Verilmə Qaydaları**, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2008, s.39

hansı formada razılaşma mənasına gəlmir. Burada hüququ pozan dövlət, daxili hüququnda pozulmuş hüququ müvafiq qaydada bərpa edir. Hadisə haqqında açıqlanan məruzənin qısa olmasının mənası budur ki, Komitə Dövlətin zərər çəkmiş şəxsin konkret olaraq hüququnu necə pozduğunu yazmır (necə döyülüb, şikəst edilib, azadlıqdan məhrum edilib, piketdə həbs olunub vs). Hesab olunur ki, dövlət üçün işin detallarının açıqlanması, rüsvay edici, hörmət və imici zədələyici bir haldır. Heç bir dövlət beynəlxalq platformada, işgəncə tətbiq edən yaxud söz azadlığını boğan bir dövlət olaraq tanınmaq istəməz, ən azından ona görə ki, bu hal dövlətin beynəlxalq danışıq proseslərində gücünün itməsinə səbəb olur. Halbuki demokratik rejimlərin həm “dili uzun”, həm də “manevr qabiliyyəti” daha geniş olur.

b) Fərdi Şikayət Müraciətləri

Konvensiya tərəfi dövlət, konvensiya müddəalarını şəxs əleyhində pozduqda, zərər çəkmiş şəxs Komitəyə şikayət verə bilər. Yuxarıda da işarət etdiyimiz kimi, Komitənin bu müraciətlərə baxma səlahiyyəti, daha əvvəlcə əleyhində şikayət verilən dövlət tərəfindən qəbul edilməlidir. Azərbaycan 4 Fevral 2002 tarixində, şəxslərin CAT-a müraciət edəbiləcəklərini bəyan etmişdir.³⁹⁶ Dolayısıyla ölkəmizdə az, bəlkə də heç tətbiq olunmayan bu mexanizm, əslində, aktualdır və işlədilə bilər.

Fərdi şikayət müraciətinin *qəbul edilə bilən* (admissible) sayılmasının şərtləri bunlardır:

Müraciət imzasız və anonim olmamalıdır. İkincisi, şikayət etmə, haqqın sui-istifadə edilməsi mahiyyətində olmamalıdır. Hamımız bilir ki, hüququn heç bir sahəsində, haqdan sui-istifadəni hüquq qorumur, onun da olub-olmadığı müxtəlif meyarlarla, birinci dərəcədə, məntiqi meyarlarla ölçülür. Ümumiyyətlə hüquqda, formal meyarla haqqın sui-istifadəsi dəyərləndirilə bilməz, çünki haqqın sui-istifadə edilməsi halında formal meyarlara uyğun davranılır.³⁹⁷

³⁹⁶ baxın: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/ratification/9.htm>. Bu siyahıda hansı dövlətlərin Konvensiyanın 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq Komitənin fərdi şikayətlərə baxma səlahiyyətlərini qəbul etdiyini görmək mümkündür.

³⁹⁷ “Haqqın sui-istifadəsi” institutu, ölkəmizin qanunvericiliyində nəzərdə tutulsa da, praktikada istifadə olunmur. Haqqın sui-istifadəsi heç bir hüquq sahəsində qorunmur, məsələn cinayət hüququnda bir çox ölkədə, ictimai-xüsusi ittiham qaydasında zərər çəkmiş şəxsə şikayət etmə müddəti müəyyən bir vaxt ilə məhdudlaşdırılır, 6 ay kimi. Mülki hüquqda və inzibati hüquqda da haqqın sui-istifadəsi qorunmur. Bu hallarda, şəxsin davranışı müəyyən bir hüquq normasına uyğundur, lakin bu davranış bütöv hüquq sistemi baxımından hüquqa ziddiyət təşkil edir.

Üçüncüsü, fərdi şikayət bu Konvensiya müddəalarına zidd olmamalıdır. Habelə bu müraciət, bir başqa beynəlxalq araşdırma mexanizmi ilə əvvəlcə ya da şikayət zamanı baxılmamalıdır. Dördüncüsü, şəxs bütün daxili hüquq yollarını tükətməlidir. Bunun istisnası da, əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimidir: daxili hüquq yolları əqlabatan olmayan dərəcədə yubadıcıdırsa və ya zərər çəkmiş təsirli yardım verə bilmirsə.

Fərdi müraciət (ərizə) verməyə səlahiyyəti olanlar: şəxsin özü, qohumları, nümayəndələri, zərər çəkmişin xeyrinə hərəkət edən digər şəxslər (bunun əlavə şərti budur ki, zərər çəkmişin özünün müraciət etməyə imkanı olmamasıdır və müraciət edən şəxsin, zərər çəkmiş əvəzinə müraciət etməsi haqlı görülməlidir).

Komitə qarşısındakı mərhələ: Şikayət Komitəyə çatdıqdan və ön şərtlərə sahib olub-olmadığı ən qısa müddətdə müəyyən edildikdən sonra Komitə, əleyhinə şikayət verilən dövlətə şikayəti göndərir. Bu dövlət, altı ay ərzində, məsələyə aid yazılı açıqlamaları bildirməlidir (m.22/3); üstəlik bu cavabda sadəcə hadisə haqqında faktiki məlumatlar deyil, eyni zamanda, hüquqi əsaslandırma da olmalıdır. Komitə müvafiq dövlətdən nə cür məlumat istədiyini də bildirə bilər. Tərəf dövlətdən alınan replika, şikayətçi tərəfə bildirilməlidir. Beləliklə şikayətçiyə, əlavə məlumat ya da qeydlərini, Komitənin göstərdiyi müddət ərzində təqdim etmə imkanı tanınır. Ayrıca Komitə, tərəfləri iclasda iştirak etmələri üçün də çağıra bilər.

Komitə çalışmalarını, təqdim edilən məlumatlar üzrə aparır (m.22/4). Bu müddət ərzində, Komitə öz iclaslarını qapalı keçirir.

Komitə, yayımlayacağı illik ümumi məruzəsində, baxdığı müraciətlərin və lazım gərsə, özünün və müvafiq tərəf dövlətin rəylərinin və açıqlamalarının xülasələrini qoya bilər; həm də xüsusi bir məruzə ilə Konvensiyanın m.22/7 görə, konkret baxdığı hadisə ilə bağlı olaraq qəti qərarını, habelə, “qəbul edilə bilməz” olaraq saydığı müraciətlə bağlı qərarını da yayımlaya bilər. Bir çox insan hüquqlarını qoruma mexanizmlərində olduğu kimi, burada da Komitənin qərarını açıqlaması (ictimai bəyanat), Konvensiyanın tək sanksiyası və təminatıdır.

c) Komitənin illik məruzələrindən çıxarış: Azərbaycan

64. Komitə Azərbaycanla bağlı ilk hesabatları 1999-cu il noyabrın 15, 16 və 17-də özünün 401, 404 və 406-cı iclaslarında nəzərdən keçirdi və aşağıdakı nəticə və təklifləri qəbul etdi.

1. Giriş

“Komitə Azərbaycanın ilk hesabatını alqışlayır, hansı ki, təxminən vaxtında təqdim olunmuşdur və Komitənin ilk hesabatların hazırlığı ilə bağlı direktivlərlə tam uyğunluqdadır. Komitə, həmçinin, tərəf Dövlətin yüksək ixtisaslı nümayəndələri ilə özü arasında olan açıq dialoqu da alqışlayır.

2. Müsbət tərəflər

Komitə məmnuniyyətlə aşağıdakıları qeyd edir:

- (a) İşgəncədən azad olma da daxil olmaqla, əsas insan hüquqlarının qorunması üçün ümumbəşəri insani dəyərlərə əsaslanan hüquqi sistemin qurulması istiqamətində davam edən cəhdlər;
- (b) İşgəncənin qadağan olunması istiqamətində hüquq mühafizə və tibbi personalın düzgün seçim meyar və metodları haqqında təlim və təhsilinin formalaşdırılması istiqamətində mühüm cəhdlər;
- (c) Son zamanlarda həbs olunanların sayında nəzərə çarpan azalma;
- (d) Həbsxanalardakı şəraitin yaxşılaşdırılması istiqamətində cəhdlər;
- (e) Tərəf Dövlətin nümayəndələri tərəfindən həbs anından etibarən vəkilə müraciət etmə hüququnun olmasının bildirilməsi və həbs qətimkan tədbirinə ancaq məhkəmələrin icazə vermə səlahiyyətləri;
- (f) Tərəf Dövlətin BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarının Ofisi, Avropa Şurası və ATƏT kimi bir çox beynəlxalq və milli/yerli orqanlarla, həmçinin, beynəlxalq və milli qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq etmə istəyi.

3. Konvensiyanın müddələrinin tətbiq olunmasına mane olan faktlar və çətinliklər

Komitə tərəf Dövlətin ərazisinin bəzi hissələrində olan çətin siyasi vəziyyət də daxil olmaqla, onun hal-hazırda üzləşdiyi keçid dövrü problemlərini qeyd edir.

4. Nəzərə alınması məqamlar

Komitə aşağıdakılar haqqında öz narahatçılığını bildirir:

- (a) Tərəf Dövlətin qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində Konvensiyanın 1-ci maddəsinin təmin etdiyi şəkildə işgəncə anlayışının verilməməsi, bunun nəticəsi olaraq da xüsusi hüquq pozuntusu kimi işgəncənin Konvensiyanın 2-ci paragrafının 4-cü maddəsi ilə tələb olunan şəkildə uyğun cəzalarla cəzalandırılmaması;
- (b) Hüquq mühafizə orqanları tərəfindən işgəncə və başqa qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzanın tətbiq edilməsi haqqında çoxsaylı və davam edən ittihamlar;

- (c) Komitəyə ünvanlanmış işgəncə ilə bağlı çoxsaylı ittihamların təxirəsalınmaz, qərəzsiz və tam istintaqının aparılmaması, həmçinin, lazım olduğu hallarda işgəncə törətməklə təqsirləndirilənlərin məhkəməyə cəlb olunmaması;
- (d) Hüquq peşəsinin, həmçinin, qısa müddətə yenidən seçilən hakimlərin müstəqilliyi üçün qarantiyaların olmaması;
- (e) İşgəncə cinayətinin artmasına səbəb ola bilən amnistiya qanunlarının istifadə olunması.

5. CAT-ın Məsləhətləri

69. Komitə Azərbaycan Respublikasına məsləhət görür ki:

- (a) Konvensiyanın 1-ci maddəsində göstərilmiş şəkildə işgəncənin tərifinin və Konvensiyanın 2-ci paragrafının 4-cü maddəsinə uyğun olaraq cəzalandırılmalı cinayətin düzgün təsvir olunduğu cinayət normalarının qəbul olunması üçün lazımı tədbirlər görsün;
- (b) Hüquq mühafizə orqanları tərəfindən törədilən işgəncə və pis rəftar barədə çoxsaylı şikayətlərin işığında, Azərbaycan dövləti işgəncə cinayətinin və başqa qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya dair hərəkətlərin qarşısını alan bütün lazımlı effektiv tədbirləri görsün;
- (c) İşgəncə cinayətkarlarının cəzasızlıqdan faydalanmamasını təmin etmək üçün tərəf Dövlət işgəncə törətməkdə təqsirləndirilənlərin istintaqını və lazım olduğu halda təqibini təmin etsin və amnistiya qanunlarını işgəncə cinayətlərinə tətbiq etməsin;
- (d) dövrü olaraq yenidən təyin müddəaları kimi hakimlərin müstəqilliyini məhdudlaşdıran qanunların aradan qaldırılmasını təmin etsin;
- (e) Tərəf Dövlət Konvensiyanın 21 və 22-ci maddələrinə uyğun olaraq bəyannatlar verməyi nəzərə alsın.”

CAT-ın Qırğızıstanla bağlı məruzəsinə də nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycanla bağlı edilən bir çox qeydlər burada da təkrarlanır. Komitənin Qırğızıstanla bağlı qeydlərinə, məsləhətlərinə gəldikdə isə fərqli qeydləri bu şəkildə ümumiləşdirmək olar: ölüm cəzasının qadağan olunması təklif olunur, 1955-ci il Məhbuslarla Rəftarın Minimum Standartları haqqında Qaydalara əsasən həbsxanada şəraitin yaxşılaşdırılması istiqamətində ölçülər götürülməsi, Konvensiyaya uyğun şəkildə polis, prokurorluq və məhkəmə institutlarının öz öhdəliklərini tam dərk etməsi istiqamətində reformlar etmək məsləhət görülür. Digər məsələlərdə Komitənin qeydləri Azərbaycanla bağlı edilmiş qeydlərlə üst-üstə düşür.

3. Mübahisələrin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə götürülməsi

Konvensiyanın yozumuna (şərhinə) ya da tətbiqinə aid bir mübahisə *iki ya da çox tərəf dövlət arasında* ortaya çıxarsa, tərəflər əvvəlcə bunu görüşmələr yolu ilə həll etməlidir. Bu cəhd nəticəsiz qalarsa, tərəflərdən birinin istəyi üzrə mübahisə, arbitraja aparıla bilər. Əgər 6 ay ərzində arbitrlər müəyyən edilə bilməsə ya da başqa cür tərəflər buna dair razılığa gələ bilməsələr, tərəflərdən hər hansı birisi məsələni Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə götürə bilər. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin səlahiyyəti a priori'dir, dövlət bununla bağlı olmaq istəmirsə, Konvensiyanı imzalayanda yaxud ratifikasiya edəndə buna dair qeyd-şərt qoymalıdır (m.30). Bu mərhələlər sırasında Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin səlahiyyəti ilə bağlı olmamaya aid qeyd-şərt qoyulmayıbsa, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin mübahisəyə baxma səlahiyyəti yaranır. Azərbaycan bu məsələdə hər hansı qeyd-şərt irəli sürməyib.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanımamaya aid qeyd-şərti iləri sürən dövlətlər bunlardı: Əfqanıstan, Bolqarıstan, Belorusiya, SSRİ (indiki RF)³⁹⁸, Macarıstan, Ukrayna, Çexoslovakiya, Çili, Fransa, Panama və Türkiyə. Burada qeyd etməliyik ki, 1989-cu ildə Belorusiya, Ukrayna və SSRİ sonradan bu qeyd-şərti ləğv ediblər.

Lakin oxucularımız üçün aydın olması üçün, bir məsələni də qeyd etməliyik. Belə ki, insan hüquqları sahəsində dövlətlərarası şikayət mexanizmi, bir ölkədəki insan hüquqları sistemini yaxşılaşdırmaq üçün çox da effektiv olmur. Bu daha çox, diplomatik bir təsir mexanizmi kimi istifadə olunur. Hələ bir dövlət öz vətəndaşlarının mənafelərini xarici ölkədə qorumaq üçün bu mexanizmdən istifadə edə bilər. Amma görülən budur ki, bu yola (dövlətlərarası şikayət mexanizminə) çox nadir hallarda müraciət olunur. Dediymiz kimi, bu mexanizm, insan hüquqları sənədlərinə 2 səbəbə görə daxil olub. Birinci səbəbə odur ki, II Dünya Müharibəsindən sonra fərd (şəxs) beynəlxalq hüququn təsirli bir subyekti hesab edilmirdi. Digər tərəfdən, dövlətlər öz vətəndaşlarının mənafelərini başqa dövlət ərazisində qorumaq üçün bunu (dövlətlərarası şikayət mexanizmini) əlavə bir çarə olaraq görürdülər.

Yenə onu qeyd etməliyik ki, bu əsərdə incələdiyimiz hər iki BMT konvensiyasındakı nəzarət mexanizmlər, bu sənədlərə qoşulmuş dövlətlərin hamısı tərəfindən qəbul edilməyib. Tərəf dövlətlər, hələ ki, beynəlxalq (ümumdünya) müstəvidə müstəqil beynəlxalq qurumun ölkənin daxili işlərinə və siyasətinə qarışmalarını istəmirlər.

³⁹⁸ SSRİ dağıldıqdan sonra, BMT-də onun varisi Rusiya Federasiyası olmuşdur.

Bunun əksinə, regional müstəvidə qəbul edilən konvensiyalarda, istər müvafiq Avropa ya da Amerikan İnsan Hüquqları Konvensiyasında, tərəf dövlətlər nəzarət qurumlarının səlahiyyətini əsasən qəbul edirlər. Niyə? Səbəbi budur ki, regional müstəvidə tərəf dövlətlər beynəlxalq münasibətlərini daha dəqiq hesablaya və yönləndirə bilirlər. Beynəlxalq müstəvidə isə bu proqnozu və analizi etmək daha çətindir.

5. İşgəncə Əleyhinə Konvensiyanın Seçmə Protokolu (OPCAT)

Dekabr 2002 tarixində BMT Baş Assambleyası tərəfindən Konvensiyaya əlavə Seçmə Protokol qəbul edildi. Bu seçmə protokolla Milli Preventiv Mexanizmin qurulması, İşgəncəyə Qarşı Alt-komitənin (SPT) qurulması kimi məsələlər tənzimlənir. Məsələn ölkəmizdə Ombudsman nəzdində qurulan Milli Preventiv Qrup məhz bu Protokola uyğun olaraq qurulmuşdur. Azərbaycan bu seçmə protokolu 15.09.2005 tarixində imzalayıb, 28.01.2009 tarixində ratifikasiya etmişdir.³⁹⁹

OPCAT-a qoşulmuş dövlət bir il ərzində, işgəncə və pis rəftarın qarşısını alan bir ya da birdən çox milli preventiv mexanizm (national preventive mechanism - NPM) qurmalıdır. NPM yeni yaradılmış bir qurum ola biləcəyi kimi, daha əvvəldən var olan bir orqan da ola bilər; ölkəmizdə də daha əvvəl qurulmuş Ombudsman institutu tərəfindən həyata keçirilir. Seçmə protokolun 17-23-cü maddələrində göstərildiyi kimi, müvafiq milli preventiv orqanlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə sahib olmalıdır:

- Azadlıqdan məhrum oluna bilmə yerlərinə regular önləyici ziyarətləri keçirə bilmə səlahiyyəti;
- Müstəqillik;
- Peşakarlıq (resurs və professional qabiliyyətlər tələb edir)
- Çatım (bütün tutulma yerlərinə; müvafiq məlumat; təkliddə tutulmuş ya da həbsə alınmış şəxslərlə söhbət etmə imkanı)
- Müvafiq imtiyaz və toxunulmazlıqlar (NPM ilə kommunikasiyaya görə hər hansı tənbeh tətbiq oluna bilməz, gizli məlumatlara çatım təmin olunacaq və MPM istədikdə məlumatı gizli saxlaya biləcəkdir);

³⁹⁹ http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-9-b&chapter=4&lang=en

- Müvafiq orqanlara tövsiyyə vermək üçün dialoq imkanlarının təmin edilməsi;
- Mövcud qanunvericiliyə dair təklif, təhlil və tənqidlərin verə bilmə səlahiyyəti.

İşgəncəyə Qarşı Alt-komitədən (SPT) fərqli olaraq, NPM orqanları konfidensial əsaslarla işləməli deyildir: OPCAT 23-cü maddəyə görə tərəf dövlətlər MPM orqanının illik məruzələrini dərc etməli və yaymalıdır. ⁴⁰⁰ Milli preventiv mexanizm orqanları illik SPT-yə məruzə göndərir. ⁴⁰¹

Yuxarıdakı bölmələrdə də qeyd olunduğu kimi, OPCAT habelə SPT-nin qurulmasını nəzərdə tutur. Bir BMT orqanı olan SPT, Protokola qoşulmuş ölkələri ziyarət edir və pis rəftarın qarşının alınması üçün müvafiq tövsiyyələr verir və hökumətləri əməkdaşlığa dəvət edir.

E. BMT-nin “Məhbuslarla Rəftarın Minimum Standart Qaydaları”

Həbsdə saxlanılan insanlar, hüquq pozuntularına məruz qalma baxımından çox həssasdırlar. Belə ki, həm ictimai nəzarətin yoxluğu, həm də eyni zamanda bir çox hüquqlarından de jure məhrum olmaları onların vəziyyətini ağırlaşdırır və zəiflədir. Məhbusların de jure azaldılmış hüquqlarına misal kimi azadlıq hüquqlarını, sərbəst hərəkət, ifadə azadlığı, sərbəst toplaşma azadlığı kimi hüquqları göstərmək olar. Bununla belə onların bəzi hüquqları de jure məhdudlaşdırılmadığı halda - məsələn, işgəncəyə və ləyaqəti alçaldıcı rəftara məruz qalmama, bərabərlik, ədalətli məhkəmə hüququ kimi – de facto bunların pozulması halları çox yaygındır. Belə insanlar xüsusi şəraitdə olduqları üçün onların hüquqlarını pozmaq daha asandır. Azadlıqdan məhrum olunmuş insanların ən çox pozulan hüquqlarından birisi işgəncəyə və qeyri-insani, ləyaqəti alçaldıcı cəza və rəftara məruz qalmama hüququdur.

BMT tutulub saxlanmış və həbs edilmiş insanların qorunmasına da, əlbəttə ki, biganə qala bilməzdi. Bununla belə bu sahədə hər hansı sənədin və ya standart qaydaların hazırlanması və qəbulu zamanı bir fakt nəzərə alınmalıydı: bu qaydaları hər yerdə və ayrı-ayrı ölkələrdə eyni cür tətbiq etmək heç də həmişə mümkün olmayacaqdır. Bu qaydaların və ya normaların tətbiqi zamanı

⁴⁰⁰ http://www.humanrights.gov.au/human_rights/opcat/index.html#s4

⁴⁰¹ Misal kimi, 2011-ci ilin müvafiq məruzə mətnini ingilis dilində bu linkdə görə bilərsiniz: http://www2.ohchr.org/english/bodies/cat/opcat/docs/Azerbaijan-NPM-Report-2011_en.pdf

hüquqi, sosial, iqtisadi və coğrafi şəraiti nəzərə almamaq mümkün deyildir. BMT çərçivəsində belə sənədlər bu şərtlərə görə hazırlanmışdır. BMT üzvü olan dövlətlərin söyləri ancaq konkret zamanın keçməsi ilə öz nəticəsini tapa bilər və hər bir ölkə öz penitensiar sistemini bu qaydalara uyğunlaşdırmaq arzusunda olsa və bu istiqamətdə davamlı iş aparsa, işdə ortaya çıxan bütün praktiki çətinliklər aradan qaldırıla bilər.

Beləliklə BMT tutulub saxlanılan və həbs edilən insanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün “Məhbuslarla minimal standart rəftar qaydaları”nı qəbul etdi.⁴⁰² Bu sənəd BMT-nin 1955-ci ildə Cenevrədə (İsveçrədə) keçirilən birinci konqresdə və İqtisadi və Sosial Şura (ECOSOC) tərəfindən qəbul olunmuşdur (Qətnamə 663 (XXIV) 31 iyul 1975-ci il və qətnamə 2076 (XII) 13 may 1977-ci il). Minimal standart qaydalarda BMT tərəfindən məqbul sayılan minimal şərtlər yer alıb. BMT üzvü dövlətlər bu qaydalarda əks olunan minimal standartların öz penitensiar sistemlərdə tətbiq etməlidir. Qəbul olunmalıdır ki, bu qaydalar minimal xarakter daşıyır və bu həddən aşağı olan standartlar ümumiyyətlə tətbiqi edilə bilməz. Mədəniyyət inkişaf etdikcə, şəraitin əl verdiyi ölçüdə, bu minimum standartlardan daha üstün olanların tətbiqinə çalışılmalıdır.

Qaydalardan birinci hissəsi ümumi mahiyyətdədir, yəni penitensiar müəssisələrin idarə edilməsinə, habelə, törədilən əməlin dərəcəsiindən və növündən asılı olmayaraq bütün kateqoriyadan olan məhbuslara (müttəhimlərə) şamil olunur. İkinci hissədə isə xüsusi kateqoriyalara tətbiq edilən standartlar ələ alınıb.

Ayrı-seçkilik qadağası: qaydaların 6-cı bəndinə görə, standartlar hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan və qərəzsiz olaraq tətbiq edilməlidir.

Din və vicdan azadlığı: qaydaların tətbiqi zamanı əhalinin bu və ya digər qruplarına məxsus məhbusların dini etiqadlarına və əxlaqi görüşlərinə də hörmət göstərilməlidir. Əgər bir müəssisədə eyni dinin daşıyıcıları olan məhbuslar əksəriyyət təşkil edərsə, onda həmin müəssisədə ruhani xadim olmalıdır və məhbusların sayı kifayət qədər olduqda ruhani tam iş günü ilə təmin olunmalıdır. Hər bir məhbusa dini ayinləri icra etmələri və yanlarında dini ədəbiyyat saxlamalarına icazə verilməlidir.⁴⁰³

Məhbusların qeydə alınması (reyestr): minimal standartlarda əsas prinsiplərdən sonra ilk müddəə reyestr haqqındadır (7-ci bənd). Xüsusilə tutulan şəxslərin mütləq qaydada qeydiyyatı aparılmalıdır: tutulmuş şəxs haqqında məlumat, tutulma səbəbi və kim tutub, tutulma və varsa buraxılma vaxtı protokoll-

⁴⁰² İngilis dilində orijinal adı olan “Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners” qaydalarla http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/h_comp34.htm internet adresində tanış ola bilərsiniz.

⁴⁰³ Ölkəmizdə məhbusların bu hüququ, məhkumlar baxımından CİhM-nin 13-cü maddəsi ilə tanıdır.

laşdırılmalıdır. Müvafiq qaydada məlumatları ehtiva edən tutulma əmri olmadan şəxs təcridxana ya da həbsxanaya qəbul edilməməlidir. Hansı səbəblə olursa olsun, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin mütləq müvafiq qeydiyyatı aparılmalıdır. Bu təminat işgəncə, pis rəftarın qarşısının alınması, insanların itkin düşməməsi, vəkillə görüşmə hüququnun təmin edilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir.

Kateqoriyaya görə saxlanma standartları, bunlar Qaydaların 8-ci bəndində göstərilir:

Kişilər və qadınlar mümkün qədər ayrı-ayrı müəssisələrdə saxlanılmalıdırlar; kişilər və qadınlar bir müəssisədə saxlanıldıqda tamamilə ayrı-ayrı binalarda yerləşdirilməlidirlər;

Məhkum edilməmiş məhbuslar məhkum edilənlərdən ayrı qaydada yerləşdirilməlidirlər;

Borc öhdəliklərinə və digər mülki işlərə görə məhkum edilmiş şəxslər cinayət törətmiş şəxslərdən ayrı yerləşdirilməlidirlər;

Həddi-buluğa çatmayanlar, yaşlılarla bir yerdə saxlanılmamalıdırlar.

Bu “qaydalarda” məhbusların saxlanıldığı binalar da unudulmayıb. Bunlara dair standartlar da müəyyən olunur.

Burada binaların və kameraların yaşayış üçün yararlı olması, təbii və kitab oxumaq istəyənlər üçün süni işıqlanmanın olması, təmiz hava və ventilyasiyanın, gigiyenik təmizliyin olması, kameraların digər şəraitləri tənzimləyir. Məhbusların gigiyenik təmizliyə riayət etmələri tələb edilməli, yəni onların öz öhdəsinə buraxılmamalı (15-ci bənd). Bu məsələdə standartlar hətta onların vaxtlı vaxtında saç və üzlərini qırxmalarını nəzərdə tutur. Əgər məhbuslar xüsusi paltar geyinmək məcburiyyətindədirsə, bu geyim yerli iqlim şəraitinə cavab verməlidir. Eyni zamanda bu paltarlar təmiz saxlanmalı, vaxtaşırı dəyişdirilməlidir. Məhbuslar hansısa səbəbdən müəssisəni müvəqqəti tərk etdikdə onlara mülki paltar geyinməyə və ya diqqəti cəlb etməyən və başqalarından xüsusi olaraq seçilməyən paltar geyiminə icazə verilməlidir. Əgər müəssisə daxilində mülki paltar geyinməyə icazə varsa, həmin geyimlərin təmiz qalması üçün lazımı şərait olmalıdır. Hər bir məhbusa yerli normalara uyğun ayrıca və təmiz yataq verilməlidir.

Hər bir məhbus eyni saatlarda, sağlamlığı üçün kifayət qədər yemək və istədikləri vaxt içə biləcəkləri su ilə təmin edilməlidir. Standartlarda yazılmasada, suyun təmiz olması zərurətinə toxunmağa hərhalda ehtiyac yoxdur.

Qaydaların daha bir müddəsinə əsasən açıq havada işləməyən məhkumların əlverişli hava şəraitində sutkada ən azı bir saat keçirmək və idman etmək hüququ vardır. Azyaşlı məhbuslar üçün penitensiar müəssisə nəzdində müəyyən fiziki məşğələlər keçmək üçün xüsusi qurğular və meydançalar təşkil edilməlidir.

Tibbi xidmət məsələləri: Qaydalara görə (22-ci bənd), hər bir müəssisədə ən az bir mütəxəssis psixiatr olmalıdır. Mümkün olduğu qədər tibbi baxım müəssisəsi ümumi səhiyyə sistemi ilə yaxın münasibətdə təşkil olunmalıdır – bunun səbəbi odur ki, bu hal daha keyfiyyətli xidmətin verilməsinə zəmanət edir. Bununla belə penitensiar müəssisə xəstəxanaları zəruri tibbi avadanlıq və müalicə preparatları və dərmanla təmin edilməlidir. Bütün məhbuslara çatımlı diş həkimləri olmalıdır.

Qadınların saxlandığıları penitensiar müəssisələrdə hamilə qadınlar üçün və doğum xidmətləri göstərən şərait olmalıdır. Körpənin anası ilə qalmasına icazə verilən müəssisələrdə ixtisaslaşmış körpələr evi yaradılmalı, mümkün olan halda doğum müəssisədə deyil, ixtisaslaşmış tibbi ocaqlarda aparılmalıdır.⁴⁰⁴

Hər bir məhbus müəssisəyə qəbul edilərkən tibbi müayinədən keçirilməlidir (24-cü bənd). Həkim mütəmadi inspeksiyalar keçirilməli məhbusların fiziki və peşə sağlamlığına nəzarət etməlidir. Bu da məhbuslara qarşı amansız rəftarın qarşısını almağa yönəlir, habelə, həbsxanada ikən onun səhhətinin korlanmasının qarşısını alır. Həkimlər eyni zamanda qidanın sanitariya normalarına uyğun gəlməsinə nəzarət etməlidir. Penitensiar müəssisənin vəziyyəti və məhbusların tibbi durumu haqqında mütəmadi hesabatlar və məruzələr rəhbərliyə təqdim edilməlidir.

Minimal standart qaydalara görə ruhi xəstələr həbs cəzasına deyil, bunun üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi müəssisələrdə yerləşdirilməlidirlər.

Məhbuslar üzərində intizam tənbehləri: Qaydalara görə, penitensiar müəssisələrdə nizam-intizam qaydalarına ciddi əməl olunmalıdır. Bununla belə, təhlükəsizlik və intizamın təmin edilməsi üçün yalnız zəruri məhdudiyətlər qoyulmalı, məhbuslar tərəfindən intizam qaydalarının pozulmasını səlahiyyətli orqan müəyyən etməlidir. Səlahiyyətli orqan (parlament) aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

- İntizamsızlıq hərəkəti sayılan davranış;

⁴⁰⁴ AR Cəzaların İcrası haqqında Məcəllənin 92-ci maddəsinə görə, Cəzaçəkmə müəssisələrində məhkum qadınların üç yaşına çatmayan uşaqlarının yerləşdirilməsi üçün uşaq evləri təşkil edilir, uşaqla birgə yaşayışına icazə verilə bilər.

- Məhbuslara verilə biləcək cəza növü və müddəti;
- Cəzalandırmaq hüququ olan orqan.

Qaydalar görə, cəza yalnız müəyyən qanunlara və normalara əsasən verilə bilər və eyni hərəkətə görə təkrar cəzaya yol verilmir. İntizamı pozmuş məhbusa cəza verilməzdən öncə törətdiyi xəta barədə ona bildirilməli və həmin şəxsə bəraət qazanmaq üçün dəlillər gətirmək üçün şərait yaradılmalıdır. Cəza növləri, əlbəttə ki, işgəncə yaxud insan ləyaqətini alçaldan qəddar və qeyri insani davranış formasını almamalıdır. Həmçinin qaranlıq kamerada saxlamaq və psixoloji təsir vasitələrindən istifadə etməklə verilən cəzalar da yolverilməzdir.

Ciddi rejimli həbs və qıdanın azaldılması kimi cəzalara yalnız həkimin yoxlamasından sonra yol verilə bilər. Bu tipli cəzalara məruz qalanlar həkim nəzarətində olmalıdır.

Penitensiar müəssisələrdə sakitləşdirici vasitələrdən istifadə olunmasına yalnız xüsusi hallarda yol verilə bilər. Qandal, sakitləşdirici köynək geyindirilməsi, buxovlama kimi vasitələr tətbiq edilməməlidir. Bu vasitələrdən yalnız məhbusun yerdəyişməsi zamanı onların qaçmasının qarşısını almaq məqsədi ilə istifadə edilə bilər. Məhbus məhkəmə qarşısında qandalla saxlanılmamalıdır.

Tibbi xarakterli sakitləşdirici vasitələr həkimin göstərişi ilə verilə bilər. İstisnai hallarda başqalarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə və ancaq digər tədbirlər nəticə vermədiyi zaman müəssisə rəhbəri həkimlə məsləhətləşdikdən sonra belə vasitələrdən istifadə edə bilər. Lakin bu zaman daha yuxarı inzibati orqana məsələ haqqında məlumat verilməlidir. Sakitləşdirmə üsullarını penitensiar sistemin idarə edildiyi mərkəzi orqan müəyyənləşdirir və bu tədbirlər zərurətin tələb etdiyindən artıq olmamalıdır.

Məlumat əldə etmə hüququ: Minimal standart qaydalara görə, məhbusların məlumatlandırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır və hər bir məhbüs penitensiar müəssisəyə qəbul olunarkən müvafiq informasiya ilə təmin edilməlidir. Bu informasiya və məlumatlar ilk növbədə penitensiar müəssisənin rejimi, davranış qaydalar və s. daxili məsələləri əhatə etməlidir. Elə edilməlidir ki, müəssisəyə gətirilmiş məhbüs müəssisənin həyat şəraitinə daha tez uyğunlaşa bilsin.

Hər bir məhbüs iş günlərində penitensiar müəssisə müdiriyyətinə, həmçinin, müəssisəni inspeksiya edən inspektorlara, məhkəmə və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına şikayət etmək və ərizə vermək hüququna malik olmalıdır.⁴⁰⁵ Məhbuslar inspektorla penitensiar müəssisə personalının iştirakı olmadan

⁴⁰⁵ Ölkəmiz baxımından bu imkan CİHM-nin 14-cü maddəsində nəzərdə tutulur.

danışa bilər və ona öz fikir və şikayətini deyə bilər. Hər bir şikayət diqqətlə araşdırılmalı və müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Qaydaların tələblərindən biri də məhbuslara xarici aləmlə əlaqə yaratmaq üçün şəraitin yaradılmasıdır. Hər bir məhbus vaxtaşırı olaraq ailə üzvləri, qohumları və dostları ilə həm yazışmalar aparmaq, həm də görüşmək imkanına malik olmalıdır. Bildiyimiz kimi, bunlar “şəxsi həyata” aid məsələdir və məhbusların da belə bir hüququ, məhdud olsa belə yenə də vardır. Əcnəbi məhbuslara öz ölkələrinin diplomatik missiyası və konsulluq xidməti ilə, yaxud beynəlxalq təşkilatların missiyaları ilə əlaqə saxlamaq imkanı verilməlidir.

Məhbusların dövrü nəşrlərlə tanış olmaq və sair informasiya və məlumat verən vasitələrdən istifadə etmələrinə şərait yaradılmalıdır. Hər bir penitensiar müəssisənin hər bir məhbusun istifadə edə biləcəyi kitabxanası olmalıdır və bu kitabxanada həm elmi və həm də əyləncə xarakterli ədəbiyyat olmalıdır.⁴⁰⁶

Penitensiar müəssisələrdə məhbuslar yanlarında saxlanılmasına icazə verilməyən əşyalarını və pullarını təhvil verməlidirlər. Verilən əşyalar və pul vəsaitləri üçün siyahı tərtib olunur. Məhbus müəssisəni tərk edərkən sanitariya nöqtəyi nəzərdən məhv edilmiş əşyalar istisna ilə bütünlükdə geri qaytarılmalıdır.

Penitensiar müəssisədə məhbus ölərsə, ciddi surətdə xəstələnərsə, yaralansa, yaxud psixi xəstəxanaya keçirildikdə müəssisə rəhbərliyi bu barədə məhbusun yaxın qohumlarını məlumatlandırmalıdır. Məhbusun yaxın qohumu öldükdə, yaxud ağır vəziyyətdə olduqda mümkün olan halda onun nəzarət altında, yaxud nəzarətsiz dəfn mərasimində iştirakına, yaxud xəstəyə baş çəkməsinə şərait yaradılmalıdır. Bizdə də həbsdə olan Qənimət Zahidin atası vəfat etdikdə, qardaşı ilə bərabər onların nəzarətsiz qaydada dəfn mərasiminə iştiraklarına icazə verilmişdi.

Məhbusun həbs yerinə gətirilməsi, onların yerdəyişməsi zamanı elə edilməlidir ki, onlar şəxslərin diqqətini cəlb etməsin və bununla da özlərini alçaldılmış hiss etməsinlər. Məhbuslar bir yerdən başqa yerə aparılarkən ventilyasiya olunan nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməlidir.

Müəssisə inzibatçılarına dair standartlar: minimal standart qaydalarda penitensiar müəssisənin personalına dair xüsusi müddəalar da qoyulub. Çünki məhbusların insan hüquqlarını pozan əsasən müvafiq personaldır (müdiriyyət, nəzarətçilər vs). Bu baxımdan onlara dair tələblər olduqca ciddi olmalıdır.

⁴⁰⁶ Ölkəmizdə Cəzaların İcrası haqqında Məcəllənin 86.2-ci maddəsinə görə, Məhkumlara on cildədək kitab (jurnal) saxlamağa icazə verilir.

Minimal standart qaydalarda personalın savadı, mənəvi keyfiyyətlər, psixoloji durum və s. keyfiyyətləri normal vəziyyətdə olmalıdır və kişilərin, qadın məhbuzların yerləşdiyi müəssisələrdə personala münasibətdə cins baxımından fərqlər olmalıdır.

Minimal standart qaydaların ikinci hissəsində əks olunan müddəalar xüsusi kateqoriyalara tətbiq edilən qaydalardan ibarətdir.

Məhbuzların islahı və yenidən sosiallaşması: minimal standart qaydaların əsas məqsədi təkcə penitensiar müəssisədə məhbuzlarla davranış qaydalarını nizamlamaqdan ibarət deyildir. Bu qaydalar, həmçinin, məhbuzların resosializasiya və yenidən cəmiyyətə qaytarılması üçün həyata keçirilməli olan tədbirləri əhatə edir. Qaydalarda göstərilir ki, “həbs cəzasının, yaxud azadlıqdan məhrum etmə hökmünün məqsədi və bəraəti son nəticədə cəmiyyəti müdafiə etmək və cəmiyyət üçün təhlükəli olan cinayətlərin qarşısını almaqdır. Məhbuzlarla davranışda onların cəmiyyətdən təcrid olunmaları deyil, cəmiyyətin üzvü olaraq qalmaqda davam etmələrini göstərən cəhətlər nəzərə çarpdırılmalıdır. Buna görə də məhbuzları cəmiyyət həyatına qaytarmaq məqsədi ilə ictimai təşkilatlar mümkün olan hər yerdə müəssisələrin personalı ilə əməkdaşlığa cəlb edilməlidir. Hər bir müəssisədə məhbusun öz ailəsi ilə və ona xeyir gətirə bilən sosial təşkilatlarla arzu edilən əlaqələr saxlanması və bu əlaqələrin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalan sosial işçilər olmalıdır. Məhbuzların mülki mənafə, sosial təminat və digər sosial güzəştlər sahəsində qanuna və onlar barəsində hökmün şərtlərinə uyğun olan maksimum hüquqlarını özlərində saxlaması üçün tədbirlər görülməlidir”.

Qaydalara əsasən, məhbuzlar residiv, cinayətin növü və ağırlığı kimi cəhətlərə görə təsnif olunmalıdır. Təsnifatın əsas məqsədi məhbuzları cinayətkar keçmişlərinə görə bir-birindən ayırmaq və bununla da onların başqalarına mümkün pis təsirinin qarşısını almaqdır. Eyni zamanda təsnifatın məqsədlərindən biri də ayrı-ayrı kateqoriya məhbuzlarla iş aparmaq taktikasının müəyyənləşdirilməsidir. Hər bir kateqoriyaya aid olan məhbuzlarla fərqli iş aparılması zəruridir.

Qaydalara əsasən, hər bir penitensiar müəssisədə məhbuzları yaxşı davranışa həvəsləndirmək məqsədi ilə güzəştlər sistemi olmalıdır. Məsələn, ölkəmizin qanunvericiliyində bunlar cəza rejiminin yüngülləşdirilməsi, göndərilən sovqatların, pul baratların, yaxınlarla görüşmə sayının artırılması, şərti olaraq vaxtından əvvəl azadlığa buraxılması kimi nəzərdə tutulur. Belə mükafatlandırma sistemi məhbuzların islahına və resosializasiyasına müsbət təsir göstərir.

Yenə bu məqsədlə penitensiar müəssisədə məhbusların təhsil məsələlərinə də diqqət ayrılmalı, təhsilini davam etdirmək üçün şərait yaradılmalıdır.⁴⁰⁷ Çünki qaydalarda da qeyd olunduğu kimi “həbs müddətinin əvvəlindən məhbus azad edildikdən sonra onu gözləyən gələcək haqqında düşünmək lazımdır. Buna görə də məhbusa müəssisənin divarları xaricindəki şəxslərlə, yaxud idarələrlə onun ailəsinin mənafələrinin qorunmasına və azad edildikdən sonra cəmiyyət həyatına qoşulmasına imkan yaradan əlqələr saxlanmasına və onları möhkəmləndirməsinə yardım göstərilməlidir”. Cəza müddətini başa vurmuş insanların cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaları üçün müvafiq hakimiyyət orqanları, yaxud digər orqanlar müvafiq tədbirlər görməlidirlər.

Məhbusların əməyi və çalışdırılması: bunların əməyə cəlb olunması mümkündür və əslinə qalsa, müsbət cəhətləri də çoxdur. Burada söhbət ağır iş şəraitində icra edilən əməkdən getmir. Keçmiş zamanlarda, bəzi nadir dövrlərdə indiyə kimi, məhbuslar ağır şəraitdə qul kimi işlədilirdi. Məhbusun qabiliyyətinə və fiziki şəraitinə görə işləməsi həm onun psixikasının qorunub saxlanması baxımından, həm də həbsdən sonra özünü dolandıracaq bir işlə təmin olunması baxımından olduqca zəruridir.⁴⁰⁸

Məhbusların əməyinin və sağlamlığının mühafizəsi azadlıqda olan işçilərin əməyinə və sağlamlığına dair tələblərlə eyni olmalıdır. İslahat travmatizmi və peşə xəstəliyi zamanı məhbuslara kompensasiyalar ödənilməlidir və iş rejimi yerli normalara uyğun olaraq azad işçilər üçün müəyyən olunmuş normadan artıq olmamalıdır.

Məhbuslar sərf etdiyi əməyin müqabilində əmək haqqı almalıdırlar. Onlar üçün nəzərdə tutulan əmək haqqının bir hissəsinin ailə üzvlərinə göndərilməsinə, digər hissəsinin özləri üçün icazə verilən məişət əşyalarının alınmasına sərf edilməsinə icazə verilməlidir. Sərf olunmuş əmək haqqı məhbus azadlığa çıxarkən ona ödənilməlidir.

Təqsirləndirən şəxslərin (müttəhim) və şübhəliyələrin hüquqları: minimal standart qaydalar həbsdə olan, yaxud məhkəmə gözləyənlər üçün də müəyyən standartlar müəyyən edilmişdir. Qaydalara görə, cinayət törətməkdə ittiham olunaraq tutulan, yaxud həbsdə olan və ya polis məntəqəsində, yaxud həbsxana müəssisəsində saxlanılan, lakin məhkəməyə çağırılmamış və məhkum edil-

⁴⁰⁷ Ölkəmizdə də azadlığın məhdudlaşdırılması növündə və məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkənlərə qiyabi formada təhsil almağa hüquq verilir (CİHM 55 və 119-cu maddələr). Habelə müəyyən peşəsi olmayan məhbuslara peşə təhsili və orta təhsili olmayanlara orta təhsil verilir (CİHM 100 və 105-ci maddələr).

⁴⁰⁸ AR CİHM-nin 95-ci maddəsi azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların işləməsinə şərt kimi nəzərdə tutur.

məmiş şəxslər qaydalarda “istintaqda olan” məhbus adlandırılır. Qeyd olunur ki, “istintaqda olan məhbuslar müqəssir sayılmırlar və onlarla buna müvafiq davranılmalıdır”.

Belə şəxslər məhkum olunmuşlardan ayrı saxlanılmalıdır və onların saxlandıkları yerlər yararlı olmalıdır. Ölkəmizdə bunlar istintaq təcridxanasında saxlanılır. Ümumiyyətlə, istintaq altında olan şəxslərə münasibət fərqli olmalıdır. Onlar üçün işləmək məcburi deyildir. İstintaq altında olan məhbuslar hər cür müdafiədən istifadə etmək imkanına malik olmalı və mümkün olan yerlərdə pulsuz hüquqi yardımlar və məsləhətlərdən istifadə edə bilməlidirlər.

Mülki işlər üzrə həbs olunan, o cümlədən, borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə həbs olunmuş, yaxud məhkəmənin sərəncamı ilə hər hansı mülki işə görə həbs etməyə icazə verdiyi ölkələrdə bu qaydada həbs edilmiş şəxslər etibarlı nəzarətdə olmalı və lazımi nizam-intizamın qorunması üçün zəruri olduğundan sərt davranışa məruz qalmamalıdır.⁴⁰⁹

“Məhbuslarla rəftarın əsas prinsipləri”

BMT-nin hazırladığı bir digər sənəd, 14 Dekabr 1990 tarixli Baş Assambleyanın 68-ci plenar iclasında qəbul etdiyi “Məhbuslarla rəftarın əsas prinsipləridir”.⁴¹⁰ Bu sənəd əvvəlkinə görə daha yığcam və qısdır. Preambulada insan hüquqlarına hörmət prinsipi və cinayətkarlıqla mübarizədə cəza-islah sisteminin rolundan danışdıqdan sonra, ANNEX bölməsində 12 bənd halında bu əsas prinsiplərə toxunulur. Bu bəndlərin tərkibini belə izah etmək mümkündür:

Əvvəlcə üzv dövlətlərə yada salınır ki, məhbuslar da insandır və onların da ləyaqət deyilən ayrılmaz xüsusiyyətləri var. Sonra standart üzrə ayrı-seçkilik qadağası yada salınır, yəni ölkənizdə şərqə asiyalılar çoxalmış olsalar belə, onları işsizlik faktorunun artmasında günahkar görüb, bu qruppaya qəddarlıq göstərmək yolverilməzdir. Habelə dini yaxud etnik azlıqlara mənsub şəxslərə qarşı da tolerantlığın göstərilməsi arzuolunandır.

Əsas prinsiplərdə qeyd olunur ki, cəmiyyəti cinayətkar əməllərdən qorumaq zəruri olmaqla yanaşı, dövlət bütün vətəndaşların (məhbuslar daxil olmaqla) rifah səviyyəsinin yüksək olmasına səy göstərməlidir. Burada deyilmək istənən o deyil ki, məhbusların otağına hava soyutma sistemləri və internet şəbəkəsi quraşdırılmalıdır. Yüksək rifah səviyyəsi cinayətkarlığın azalmasına

⁴⁰⁹ Ölkəmizdə mülki iş üzrə həbs olunma ehtimalı ancaq həmin iş üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsini qərəzli şəkildə (qəsdən) icra etməmə halında yarana bilər.

⁴¹⁰ “Basic Principles for the Treatment of Prisoners” adlı sənədin ingilis dilindəki tam mətni ilə <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r111.htm> internet adresindən tanış ola bilərsiniz.

birbaşa müsbət təsir göstərir. Bu azalma özünü sadəcə şəxsiyyət və mülkiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərdə biruzə vermir. Daha yaxşı təhsil ala bilən insanların kriminal tendensiyaları daim daha az olur.

Bu əsaslarda vacib bir məqama toxunulur: azadlıqdan məhrum etmənin məcburi qıldığı məhrumiyyətlər və məhdudiyyətlər xaric olmaqla, məhbuslar insan hüquqlarını mümkün olduğu qədər geniş yaşaya bilməlidir. Əslində bu, mübahisəli bir məsələdir. Bu fikrin tərəfdarları olduğu qədər, buna qarşı çıxanlar da vardır. Fikrə qarşı əsas etiraz ondan ibarətdir ki, cəzanın peşman edici xüsusiyyəti olmalıdır və məhbusu məhrumiyyətlərə məruz qoymadan onun və digər potensial cinayətkarların gözünü qorxutmaq və onların islahına nail olmaq mümkün deyildir. Bu kitabın müəllifinin fikri də ondan ibarətdir ki, cəza məhrumiyyətlər ilə müşahidə olunmalıdır: adətən qanun və konvensiyaları hazırlayanlar humanist, dürüst, işgüzar və xoşməramlı yüksək təhsilli insanlardır, onlar da məhbusların əksərinin özləri kimi olduqlarını sanaraq onlar üçün yumuşaq cəza rejiminin tərəfdarı olurlar.

Əsas prinsiplərdə məhbusların mədəni fəaliyyətlərdə iştiraklarına (məsələn, cəzaçəkmə müəssisələrində verilən şou-ulduzların konsertlərində) və təhsil almalarına xüsusi əhəmiyyət verilir.

Yenə karsər cəzasının ya tamamilə tərk edilməsi yaxud da azaldılması təklif olunur. Başqa bir yenilik olaraq, tibbi xidmətin alınmasında məhbusların hüquqi rejiminə baxılmadan, onlara ayrı-seçkilik olmadan ölkədə təqdim olunan tibbi xidmətdən yararlanma imkanının təmin edilməsi təklif olunur. Belə tibbi xidmətin maliyyələşmə məsələsinə Prinsiplərdə toxunulmur, hərçənd, lüks müalicə məhbusun öz vəsaiti hesabına həyata keçirilməlidir.

Zərər çəkmiş şəxslərin də maraqları nəzərə alınaraq, məhbusların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün zəruri tədbirlər görülməlidir.

VI. BMT MÜLKİ VƏ SİYASİ HÜQUQLAR HAQQINDA SAZIŞ VƏ PROTOKOLLARI (NO: 1-2)

imzaya açılma tarixi: 16/12/1966 (New York)

qüvvəyə minmə tarixi: 23/03/1970

A. Ümumi qeydlər

- Tam adı “Beynəlxalq Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş” olan bu sənəd, BMT Baş Assambleyası tərəfindən 16.12.1966 tarixində 2200 (XXI) sayılı Qərar/Resolution ilə qəbul edilib və imzaya açılıb. İngilis dilində bunun adı International Covenant on Civil and Political Rights. Buna görə də qısa şəkildə buna ICCPR də deyilir.

- BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş (Saziş əvəzinə “Pakt” da deyilir), adından da anlaşıldığı kimi “birinci nəsil” ya da “klassik” hüquqlar sayılan mülki və siyasi hüquqları tənzimləyir. Bu sənəd, dörd bölmə altında sistemləşdirilən toplam 53 maddəni ehtiva edir.

- Bu sənəd BMT-nin digər konvensiyası olan İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Paktyla da bəzi ortaq müddəalar əks etdirir. (Başlangıç Bölməsi və I; 3; 5-ci maddələr). “Əsasa aid hüquq” kateqoriyasına daxil olan hüquqlar və azadlıqlar, BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar Paktının ilk 27 maddəsində (md. 1-27) tənzimlənib (bunlar üçün baxın: Mehmet Semih Gemalmaz, Esas Belgələrdə İnsan Hakları, İHD yay., İstanbul, 1994, sf: 142-148; 203-204; 244-247; 267; 284-285).

- BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktın 28-ci maddəsinə görə, bu Paktda tənzimlənən mülki və siyasi hüquqların tətbiqini reallaşdırmaq və tərəf Dövlətlərin bunlara riayət etmələrinə nəzarət etmək üçün “İnsan Hüquqları Komitəsi” yaradılıb. Mütəxəssis və müstəqil şəxslərdən ibarət bu 18 üzvlü Komitənin ilk üzvləri, tərəf Dövlətlərin təqdim etdiyi namizədlər arasından 20.09.1976-da seçilib və Komitə ilk iclasını 21.03-01.04.1977 tarixlərində həyata keçirib. Bu Komitə, gündəlik üzrə ildə üç dəfə New York (Mart) və Cenevrədə (İyul və Oktyabr aylarında) toplanır.

- Üzv Dövlətlər Komitəyə məruzələr təqdim etməlidir. Əvvəlcə üzv olmuş dövlət birinci il ərzində bu məruzəni verir, sonralar isə belə məruzələri 5 ildən bir verir. Bu məruzələr, Komitənin sessiyalarında baxılır və araşdırılır. Bunun üçün bu məruzələr Komitənin gündəliyinə qəbul olunmalıdır, adətən, bir-iki sessiya əvvəl daxil edilir. Məruzələrin baxılmasında müvafiq hökumətin səlahiyyətli nümayəndələri iştirak edir.⁴¹¹ Yaxşı olar ki, bu nümayəndələr yuxarı

⁴¹¹ Cavadova, s. 56.

səviyyəli məmurlardan ibarət olsun. Dövlətin məruzəsi daha əvvəl ekspertlər tərəfindən öyrənilir və onlar müzakirə olunası məsələləri müəyyənləşdirirlər, sonra bu məsələləri Komitənin təsdiqinə çıxarırlar. Məsələn, 2008-ci ilin son sessiyasında Azərbaycanın təqdim etdiyi məruzə də gündəliyə salınmış və işçi qrupuna da tapşırılmışdır ki, baxılacaq məsələlərin siyahısını hazırlasın.⁴¹² Ölkəmizin təqdim etdiyi məruzə 2009-cu ilin İyul ayının sonunda müzakirə olunmuş; gündəliyə aktual məsələlər də salınmaqla (Emin Milli və Adnan Hacızadənin həbsi) hökumətə bəzi iradlar irəli sürülmüşdü.

- Paktın 40-45-ci maddələrinə görə İnsan Hüquqları Komitəsi, beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulan hüquqlara işləklilik qazandırmaq üzrə alınan tədbirlər və bu hüquqların reallaşması məsələsində, tərəf Dövlətlərin hazırladığı məruzələr üzərində işləyir. Komitənin səlahiyyəti var ki, tərəf Dövlətlərə “ümumi məsləhətlər” hazırlasın və təqdim eləsin.

- İnsan Hüquqları Komitəsinə şikayət ərizəsi ilə də müraciət etmək olar. Bu ərizələrin ilki, dövlətlərin verəcəyi ərizələrdir. Lakin bunun üçün həm şikayət edən dövlət, həm şikayət olunan dövlət Komitənin müvafiq səlahiyyətini xüsusi bir bəyan ilə tanımalıdır (paktın 41-ci maddəsi). Bu şikayətin predmeti odur ki, tərəf dövlət Pakt ilə yaranmış öhdəliklərini yerinə yetirmir. İnsan Hüquqları Komitəsi bu cür dövlətlərarası şikayətləri barışıq sazişi ilə həll etməyə çalışmalıdır və lazım olan hallarda bunun üçün xüsusi “ad hoc” bir uzlaşdırma komissiyası da qura bilər. Bu komissiya, öz növbəsində, şikayətin alınmasından etibarən en gec 12 ay ərzində bu məsələ haqqında bir məruzə hazırlayıb Komitə Başçısına təqdim etməlidir.

- İnsan Hüquqları Komitəsinə verilən ikinci növ müraciət isə, şəxslərin verdiyi şikayətlərdir. Burada şəxs, Paktla tənzimlənən hüquq ya da azadlıqların paktla tərəf dövlət tərəfindən pozulduğunu iddia edir. Lakin bu mexanizmin işləməsi üçün, şikayət olunan dövlət, bu Pakta əlavə 1 nömrəli Protokolu də qəbul etməlidir. Protokol fakultativ (seçmə, ixtiyari) mahiyyətdədir. Dövlətlərin bir hissəsi də bunu imzalamır. Bu Protokolu imzalayan Dövlət onu qəbul edir ki, İnsan Hüquqları Komitəsi onun əleyhinə verilən şikayətlərə baxıb qərar çıxara bilər. İrəlidə bu məsələyə yenə toxunucayıq.

- BMT Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Sazişin Ölüm Cəzasını ləğv edən İkinci Seçmə Protokolu isə, BMT Ümumi Assambleyası tərəfindən 15.12.1989 tarixində 44/128 sayılı Qərar ilə qəbul edilib. Cəmi 11 maddədən ibarət bu Protokol 11/07/1991 tarixində qüvvəyə minib. Ölüm Cəzasını Ləğv

⁴¹² Bu, Azərbaycan Respublikasının təqdim etdiyi 3-cü məruzəydi. Həcmli olub, 91 səhifədir. Baxın: <http://www2.ohchr.org/English/bodies/hrc/hrcs94.htm>

Edən 2 Nömrəli Protokolda da həm maddi hüquq, həm də prosessual hüquq normaları mövcuddur.

- Ölüm cəzasını ləğv edən 2 nömrəli Protokol imzaya açıldıqdan sonra qısa müddət ərzində lazımi sayda dövlət tərəfindən imzalanaraq qüvvəyə minib. Bu Protokola ilk etapda o ölkələr tərəf oldular ki, onlar öz milli hüquqlarında ölüm cəzasını ləğv etmişdilər. Qeyd etməliyik ki, ölüm cəzasının ləğvinə yönəlik, bütün dünyada artan tendensiya var. 2-ci Protokolu 53 dövlət ratifikasiya edib.

- Bu Protokol, müharibə zamanı/sülh zamanı dualizmini qəbul edərək, ölüm cəzasını sülh zamanı üçün ləğv edir. Ancaq müharibə zamanında ölüm cəzasının tətbiqini mümkün sayır.

- BMT-nin üzvü olaraq Azərbaycan, BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar Paktını ratifikasiya edib (21 İyul 1992 tarixində). Azərbaycan BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin şikayətlərə baxma səlahiyyətini tanıyıb (29.07.2001) və 2-ci Protokolu da ratifikasiya edib (11.12.1999).

- BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişinə 02/02/1998 tarixi etibarilə, 140 dövlət tərəfdir.

- BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişə görə (m.41), dövlətlər arası şikayətlər üçün İnsan Hüquqları Komitəsinin səlahiyyətini tanıma bəyanı verən dövlətlərin sayı 2008 tarixi etibarilə 104 idi.

- BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında sazişin 1 nömrəli Seçmə (ixtiyari) Protokoluna Dekabr 2008 etibarilə 111 dövlət tərəfdir, lakin ratifikasiya sənədlərinə xeyli müxtəlif qeyd şərtlər qoyulub.⁴¹³

- BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında sazişin Ölüm cəzasını ləğv edən Protokoluna (2 Nömrəli ixtiyari Protokol) 71 dövlət tərəfdir (ratifikasiya edib), 3 dövlət də sadəcə imzalayıb.⁴¹⁴

- Bu Pakt, BMT-nin hər hansı bir üzvü ya da onun alt təşkilatlarından hər hansı birinin üzvü Dövlətə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statusuna Tərəf hər hansı bir Dövlətə və BMT Baş Assambleyası tərəfindən bu Paktın tərəfi ol-maya dəvət edilmiş hər hansı bir Dövlətin imzasına açıqdır.

- Pakt ratifikasiya olunmalıdır. Yəni bu şərt yerinə yetirilmədən qüvvəyə minmir. Ratifikasiya sənədi, BMT Baş Katibinə göndərməlidir.

⁴¹³ Məlumat üçün baxın: <http://www.answers.com/topic/first-optional-protocol-to-the-international-covenant-on-civil-and-political-rights>

⁴¹⁴ Məlumat Avqust 2009-cu il tarixinə görədir.

B. BMT Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Sazişin Prosessual müddəaları

Komitənin quruluşu

Bu Pakta görə 18 üzvdən ibarət bir Komitə qurulub. Komitə üzvü ola bilmək üçün hüquq sahəsində təcrübə olmalıdır. Bununla yanaşı namizədlər, Pakta tərəf Dövlətlərin yüksək əxlaqlı və insan hüquqları sahəsində tanınan vətəndaşı olmalıdır. Komitə üzvləri seçilir və Dövləti deyil, özlərini təmsil edir. Əslində, bu qayda ümumi bir qaydadır, belə qurumlarda üzvlər, vətəndaşı olduqları Dövləti təmsil etməzlər. Səbəbi budur ki, bu qurumların üzvləri öz Dövlətlərinin təsiri altına düşməsinlər və insan hüquqları ilə bağlı mübahisələri həll edərkən, dövlətlərarası maraqlar əsasında yox, insan hüquqlarına hörmət marağından hərəkət etsinlər.

Qeyd edək ki, Komitənin qərarları tərəf dövlətlər üçün bağlayıcı deyil.

Komitə üzvləri, Pakta tərəf Dövlətlərin öz vətəndaşları arasından göstərə-cəkləri iki üzv arasından, gizli səsle seçilir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkə-məsindən fərqli olaraq, tərəf dövlətin göstərdiyi namizədlərdən heç biri də seçilməyə bilər. Beləliklə Komitədə əksik təmsil yaranır. Səsvermə, namizə-dlərin adlarının yer aldığı siyahı üzərinə aparılır. Bu Pakta tərəf Dövlətlərin üçtə ikisinin iclas yetərsayısını təşkil etdiyi toplantıda, Komitəyə seçilən şəxslər, ən yüksək sayda səs alan və hazır olub səsvermədə iştirak edən tərəf Dövlət nü-mayəndələrinin səslərinin çoxluğunu toplayan namizədlər arasından seçilir. Komi-tədə eyni Dövlətin birdən çox vətəndaşı ola bilməz. Komitənin üzvlərinin seçkisində, ədalətli coğrafi təmsil və fərqli mədəniyyətin nümayəndələrinin və hüquqi sistemlərinin də təmsil olunması qaydası, bu Pakt müddəaları ilə nə-zərdə tutulur.

Komitə üzvləri dörd illik bir müddət üçün seçilir. Yenidən namizəd kimi göstərilib təkrar seçilə bilərlər. BMT Baş Katibi, Pakta görə, Komitənin öz vəzifəsini təsirli şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün lazım olan personal və imkanları təmin edir.

Komitənin özü də iki illik bir müddət üçün özünə personal seçə bilər. Bunlar yenidən təyin oluna bilər. Komitə, prosessual qaydalarını özü yaradır, ancaq bu qaydaların yanında Pakt ilə nəzərdə tutulan məcburi qaydalar da vardır, bunlar:

- (a) Kquorum üçün on iki üzv toplanmalıdır (toplantı yetərsayı);
- (b) Komitə qərarlarını səs çoxluğu ilə almalıdır.

Tərəf dövlətin Komitəyə təqdim etdiyi məruzələr: Bu Pakta tərəf Dövlətlər, Paktda tanınan hüquqları reallaşdırmaq üzrə aldığı tədbirləri və bu məsələdə əldə olunan konkret irəliləmə məsələsində məruzələr təqdim edirlər. Məruzələrin konkret təqdim etmə zamanı da var. Bir dövlət Pakta tərəf olandan sonra, Pakt onun baxımından qüvvəyə mindiyi andan 1 il ərzində Komitəyə müvafiq məruzəsini təqdim etməlidir. Daha sonra 5 ildə bir verirlər bu məruzələri. Bundan başqa Komitənin istəyi üzrə də Pakt tərəfləri məruzə təqdim etmə öhdəliyi daşıyırlar (m.40). Məruzələrdə Paktın tətbiqində rastlaşılan çətinliklər də qeyd edilməlidir.

Dövlətlər bu məruzələri BMT Baş Katibinə göndərir, o da öz növbəsində bunları Komitəyə sövq (transmit) edir. Komitə məruzələri araşdırır, milli qanunvericilik və praktikada lazımı dəyişikliklər aparılmayıbsa səbəblərini soruşa bilər. Digər tərəfdən Komitə öz çalışmalarını, təqdim edilən məruzələr üzərində aparır. Komitə, məruzələri və uyğun gördüyü dəyərləndirməsini tərəf dövlətlərə və dövlətlərdən aldığı məruzələrin surətini BMT Ekonomik və Sosial Şuraya (ECOSOC) da göndərir.

Müraciət yolları

ICCPR sisteminə görə, həm dövlətlərarası həm də fərdi şikayət/müraciət etmək mümkündür. Lakin fərdi şikayətlər (ərizə adlanır) üçün tələb olunur ki Tərəf Dövlət pakta Əlavə1-ci Protokolu qəbul eləsin. Azərbaycan Respublikası öz əleyhinə ICCPR-dəki hüquqların pozuntusu ilə bağlı şikayət imkanını qəbul etmişdir.

Pakta görə, bir qayda olaraq, dövlətlərarası şikayətlər nəzərdə tutulur. Lakin bunun üçün Pakt m.41-ə görə, şikayət olunan dövlət Komitənin bu məsələdə səlahiyyətini qəbul etməlidir. Bu cür bir bildiriş verməyən tərəf Dövlət əleyhinə heç bir müraciət, Komitə tərəfindən qəbul edilmir. Üstəlik müraciətlər birbaşa Komitəyə verilmir. İlk əvvəlcə, bu Pakta Tərəf bir Dövlət, bir başqa tərəf Dövlətin bu Pakt müddəalarını həyata keçirmədiyini düşünürsə, yazılı müraciət ilə məsələni o tərəf Dövlətin diqqətinə çatdırmalıdır. Müraciətin alınmasından sonrakı üç ay ərzində, müraciəti alan Dövlət, müraciəti/şikayəti verən Dövlətə, məsələyə aid olan qanunvericilik normalarını, bunların tətbiq məsələlərini, daxili hüquqda müraciət yollarını əhatə edən yazılı cavab göndərməlidir. Əgər məsələ, müraciətin/şikayətin ilk alındığı tarixdən 6 ay ərzində hər iki tərəf Dövlət consensusa nail olmasalar, hər iki Dövlətdən biri yaxud hər ikisi bu məsələni ancaq bundan sonra Komitəyə və digər Dövlətə bir xəbər verərək, Komitəyə göndərə bilər.

Komitə, ona göndərilən bir məsələni ancaq hadisədə mümkün olan bütün daxili hüquq yollarına müraciət edildiyi və bunların tükətdildiyini araşdırdıqdan sonra, beynəlxalq hüququn ümumilikdə tanınan prinsiplərinə uyğun olaraq araşdırır. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, tərəf dövlət konkret adamları göstərərək Komitəyə şikayət etməlidir. X ölkəsində qadınların hüquqları pozulur iddiası ilə CHR-ə (Comitee for Human Rights) şikayət vermək olmaz. X ölkəsində N.M. isimli qadının filan hüququ pozulur şəklində bir iddia verilməlidir. N.M isimli qadın da öz ölkəsində milli hüquq yollarını (daxili instansiyaları) keçməlidir. Yəni, məsələni, rayon məhkəməsinə, ordan Appelyasiya Məhkəməsinə, oradan da kassasiya məhkəməsinə şikayət verib Ali Məhkəmənin qərarını almalıdır. İndi Azərbaycanda bir çox yerə, məsələni Prezidentə də şikayət göndərilə bilər, ya da başqa bir instansiyaya - bunlara isə ehtiyac yoxdur. Konvensiyalarda “domestic remedy” termini ilə, bir qayda olaraq, məhkəmə instansiyaları nəzərdə tutulur. Ali Məhkəmənin verdiyi qərarla, daxili hüquq yolları tükətdilmiş sayılır.

Beynəlxalq İnsan Hüquqlarında daxili hüquq yollarının tükətdilməsi, bir qayda olaraq şərtidir, amma bunun bir istisnası da vardır, o da daxili hüquq yollarının əğlabatan olmayan şəkildə yubadıcı və təsirsiz olmasıdır. BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişə görə də, əgər daxili hüquq yolları əğlabatan olmayan şəkildə uzun isə, bu qayda müraciətə baxılarda şərt olaraq nəzərdə tutulmur.

Komitənin iclasları, ümumiyyətlə qəbul edildiyi kimi, gizli aparılır. Bu gizlilik, irəlidə görülcəyi kimi, ancaq AİHK baxımından 11-ci Protokolla aradan götürülüb.

İxtilafı “dostcasına həll/friendly settlement” ilə sonlandırma, beynəlxalq insan hüquqları orqanlarının əsas məqsədlərindən biridir. Buradaki əsl məqsəd, şikayət predmeti olan hüququn (yaxud hüququ pozulan insanın) zərərini bir an əvvəl təzmin etməkdir. Bu Konvensiya müddəalarına görə də (m.41/e), Komitə, Konvensiyada tanınan insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət göstərilməsi əsasında məsələyə dostcasına həll tapmaq məqsədilə, müvafiq tərəf Dövlətlər arasında vasitəçilik edir.

Komitə, ona göndərilən hər hansı bir məsələdə müvafiq tərəf Dövlətlərə məsələ ilə bağlı məlumatların çatdırılmasını istəyə bilər. Baxılan işə aidiyyəti olan tərəf Dövlətlər, iş Komitədə baxılarkən, orada təmsil oluna bilərlər və sözlü və/və ya yazılı təqdimatlarını da irəli sürə bilərlər.

Komitə işin qəbulundan sonrakı on iki ay ərzində bir məruzə hazırlayır.

İş barışıq sazişi ilə (dostcasına həll) nəticələnersə, Komitə məruzəsini ancaq faktları və əldə olunan nəticəni əhatə edən qısa açıqlama şəklində verir.

Barışıq sazişi əldə olunmazsa, Komitənin məruzəsində həm hadisəyə aid faktlar, həm də işdəki Dövlətlər tərəfindən verilən yazılı və sözlü təqdimatlar yer alır. Belə halda məruzə müvafiq tərəf Dövlətlərə göndərilir.

Dostcasına həll əldə olunmayıbsa, başqa bir həll yolu daha nəzərdə tutulur: müvafiq tərəf Dövlətlərin razılığının olması şərtilə, ad hoc bir Uzlaşdırma Komissiyası qurula bilər. Diqqət edilsə, bu Komissiya bir arbitraj məhkəməsi mahiyyətindədir, müvafiq tərəf Dövlətlərə etiraz olunmayacaq və qəbul edilən beş nəfərdən ibarətdir. Müvafiq tərəf Dövlətlər Komissiyasının tərkibinin tamamı ya da bir qismi üzərində üç ay ərzində bir razılığa gələ bilməsələr, üzərində razılaşılmayan Komissiya üzvlərinin əvəzinə, Komitənin üzvləri təyin olunur; bu üzvlər gizli səsvermə və üçdə iki səs çoxluğu ilə seçilir. Qeyd etməliyik ki, Komissiya üzvləri müvafiq dövlətin vətəndaşları ola bilməz. Komitə bu Komissiyanı o məqsədlə yaradır ki, məsələ yenə dostcasına həll edilsin. Komissiya bunun üçün vasitəçilik eləməlidir.

Komissiya öz işində Komitədə olan məlumatlardan istifadə edir. Fəqət daha çox məlumat tələb olsa, bunları Komissiya müvafiq tərəf dövlətlərdən də istəyə bilər. Tədqiqat nəticəsində (ki, bu çalışma 12 ayı keçməməlidir) Komissiya məsələni tamamilə incələməli, müvafiq tərəf Dövlətlərə göndərilmək üzrə Komitə Başçısına bir məruzə təqdim etməlidir. Əgər 12 ay ərzində Komissiya çalışmalarını başa çatdırmayıbsa, geniş məruzə yerinə, məsələnin tədqiqi nəticəsində öz hüquqi mövqeyini ortaya qoyaraq qısa bir bəyanat verir.

Əgər Paktda tanınan insan hüquqlarına hörmət prinsipinə görə (bunun mənası odur ki, pozulmuş hüquq varsa bərpa olunmalıdır) məsələ dostcasına həllə çatdırılsa, Komissiya məruzəsini faktları və əldə olunan həlli əhatə edən qısa bir açıqlama ilə başa vurur. Lakin dostcasına həll əldə olunmayıbsa, Komissiyasının məruzəsi müvafiq tərəf Dövlətlər arasındakı məsələlərə aid bütün halları və məsələnin dostcasına həll edilməsi ehtimalına dair fikirlərini də bildirir. Bu məruzə, eyni zamanda, müvafiq Dövlətlər tərəfindən verilən yazılı və sözlü təqdimatları (submissions) da əhatə edir.

Tərəf dövlətlər, burada Məruzənin məzmununa etiraz edə bilərlər (etiraz üç ay ərzində Komitə Başçısına verilməlidir).

Komitə, BMT Ekonomik və Sosial Şura (ECOSOC) vasitəsilə BMT Baş Assambleyasına fəaliyyətləri haqqında illik bir məruzə təqdim edir (bu məruzələr üçün baxın: <http://www.un.org/>). Əslində bu məruzələr Paktın, demək olar ki, yeganə sanksiyasıdır.

Bu Paktda da, hüquq əleyhinə şərh qadağası nəzərdə tutulur. Pakt imzalananda, (1966) o vaxtlar müstəqilliklərini yeni əldə etmiş üçüncü dünya ölkələrinin böyük təsiri olub. Bu paktı “hüquq əleyhinə şərh qadağası” ilə bərabər deyilir ki, “Bu Paktın heç bir müddəası bütün xalqların, öz zənginlik və resurslarını tam olaraq və azad şəkildə istifadə etməsi və bunlardan yararlanmasında təbii olan hüquqlarını məhdudlaşdırıcı kimi şərh edilə bilməz ...”.

Paktın müddəaları baxımından, federal dövlətlər daxili əyalətlərin ancaq bəzilərində tətbiq olunma ilə bağlı qeyd-şərt qoya bilməzlər.

C. BMT Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında sazişin 1-ci Seçmə Protokolu (Fərdi şikayətlər)

Bu protokol, Sazişin (paktın) məqsədlərini daha irəli səviyyədə reallaşdırmaq və müddəalarını tətbiq etmək üçün Paktda yer alan hüquqlardan hər hansı birinin pozuntusuyla bağlı, zərər çəkmiş olduğunu iddia edən şəxslərin İnsan Hüquqları Komitəsinə müraciət edə bilmələri üçün hazırlanmışdır. Dövlətlərarası şikayət müraciətləri lazımı nəticəni göstərmədikləri səbəbilə, fərdi müraciət yollarının təmin edilməsi, şübhəsiz ki, məqsədəuyğun bir tənzimləmədir.

Protokola tərəf olan dövlət, məcburi olaraq, şəxslərin özü əleyhinə Komitəyə müraciət edə biləcəyini qəbul edir. Fəqət bu Protokola bağlılıq, dövlət tərəfindən daha sonradan ləğv edilə bilər. Müvafiq dövlət protokoldan çəkildiyini rəsmi qaydada bildirdiyi andan 3 ay sonra, Protokol müddəaları o dövlət baxımından öz qüvvəsini itirəcəkdir. Bu tarixə qədər isə fərdi şikayətlər vermək mümkündür. Diqqət çəkici məqam budur ki, fərdlər bu Protokola müvafiq olaraq ancaq o pozuntulardan şikayət verə bilərlər ki, Dövlət pozuntunu törətdiyi anda bu Protokola da tərəf olsun.

Protokolun gətirdiyi qəbul ediləbiləlik ölçüləri vardır. Bunlar nələrdir? Müraciət hüququ əgər haqqın sui-istifadəsini təşkil edirsə, yaxud müraciət Paktın müddəaları ilə ziddiyyət yaradırsa, habelə, eyni məsələnin bir başqa beynəlxalq tədqiqat mexanizmi tərəfindən araşdırılması halında, habelə, ərizəçi əlverişli bütün daxili hüquq yollarını tükətməyibsə (hüquq yollarının ağlabatan olmayan ölçüdə yubadıcı olma istisnası burada da vardır) - belə hallarda Komitə ərizəyə mahiyyəti üzrə baxmaz.

Komitə iclaslarını, bir qayda olaraq, gizli aparır.

Komitə qəbul ediləbiləlik qərarı verərsə, şikayəti müvafiq Dövlətə göndərir. Şikayəti alan tərəf Dövlət, 6 ay ərzində daxili hüquq yollarının da müvafiq tənzimləməsi ilə bərabər Komitəyə məruzə təqdim edir. Komitə çalışır

malarını bu məruzələr üzərində aparır. Yuxarıda izah edilən dostcasına həllə nail olma cəhdi və Komissiyanın qurulması yenə eyni şəkildə tətbiq oluna bilər.

Komitə hər hansı hadisəylə bağlı olaraq ayrı bir məruzə/rəy təqdim etmir. Komitə ildə bir dəfə məruzə yayımlayır, lakin bu məruzələr mahiyyətə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin və CPT-nin məruzələrindən fərqlidir. Fərdi müraciətlərlə bağlı olaraq, Komitə bunlar haqqında məlumatı yenə illik məruzəsində yayımlayır.

Fərdi şikayətlə bağlı aldığı qərarla, İHQ dövlətə tövsiyələr verə bilər – məsələn şəxsin həbsdən azad olunması, kompensasiya ödənməsi ilə bağlı, ərizəçinin xeyrinə başqa qərarın verilməsi ilə bağlı tövsiyə kimi. Protokol tərəfi olan Dövlət bu tövsiyələrə əməl etməlidir.

Tövsiyələrə dövlətin riayət edib-etmədiyini yoxlamaq üçün 1990-cı ildə yeni bir prosedur yaradıldı, bununla xüsusi məruzəçi təyin edildi. Məruzəçi iştirakçı dövlətlər tərəfindən İHQ tövsiyələrinə uyğunlaşması ilə bağlı BMT Ümumi Assambleyasına məlumat verir.⁴¹⁵

D. BMT Mülki və siyasi hüquqlar haqqında sazişin 2-ci Seçmə Protokolu

BMT Mülki və siyasi hüquqlar haqqında sazişin ikinci Protokolu Ölüm Cəzasını ləğv edən bir sənəddir. 1989-cu ildə imzaya açılıb, 10 dövlətin ratifikasiya etməsindən sonra 1991-ci ildə qüvvəyə minib. Protokol ölüm cəzasının tətbiq edilməzliyini əsasən sülh zamanında nəzərdə tutur. Müharibə zamanında isə ağır hərbi cinayətlər üçün ölüm cəzasının tətbiqini mümkün sayır. Bu istisna bir az genişdir, çünki ümumiyyətlə insan hüquqları sənədləri müharibə zamanında düşmən əsgərlərinin müharibə qaydalarına uyğun olaraq öldürülə biləcəyini nəzərdə tutur. Bu istisna isə, ölüm cəzasının digər şəxslərə də şamil edilə biləcəyini nəzərdə tutur. Fəqət bu Protokol, eyni zamanda, müharibə dövründə tətbiq olunan ölüm cəzalarının BMT Baş Katibliyinə bildiriş məcburiyyətini də gətirir. Bundan başqa Protokola tərəf olma mərhələsində açıqca qeyd-şərt qoyulmursa, 2 Fakultativ (seçmə) Protokola üzv olmaqla, Dövlət Paktın 41-ci maddəsində nəzərdə tutulan dövlətlərarası müraciətlərə dair və 1-ci Seçmə Protokolun fərdi müraciətlərə dair işlərə Komitənin baxma səlahiyyətini də tanıyır. Habelə tərəf dövlətlər, ölüm cəzasının ləğvinə yönəlik daxili hüquqlarında aldıkları tədbirləri Komitəyə təqdim edəcəkləri məruzələrdə bildirməlidirlər.

⁴¹⁵ Cavadova, Məmmədov, s.66.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası hər iki Seçmə Protokolu imzalayıb təsdiq edib, İnsan Hüquqları Komitəsinin səlahiyyətlərini qəbul edib.

Əyər aranızda kimsə BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin şikayət göndərmək istəsə, Komitənin hüquqi ünvanı aşağıda veririk. Yaxşı olardı ki, müraciəti ingilis dilində göndərəsiniz. Ərizədə bunlar yer almalıdır:

- müəllif (ərizəçi nəzərdə tutulur, ingilis dilindəki mətndə *author* kimi bəhs olunur) haqqında informasiya,
- guman edilən qurban(lar) haqqında informasiya,
- aleyhinə müraciət edilən dövlət,
- hansı maddələrin pozuntusundan məlumat verilir,
- ölkədaxili hansı mexanizmlər nə vaxt keçilib, keçilməyibsə niyə.
- başqa beynəlxalq mexanizmlərə müraciət olunubmu və hansı nəticələr əldə olunub,
- şikayətlə bağlı hansı faktlara əsaslanılır
- müəllifin (ərizəçinin) imzası (tarix ərizənin əvvəlində yazılır).

İHQ ünvanı:

The Human Rights Committee
c/o Centre for Human Rights
United Nations Office at Geneva
8-14 avenue de la Paix, 1211 Geneva 10.
SWITZERLAND

Avropa Şurası Sənədləri

AŞ Nizamnaməsinin imzaya açılma tarixi: 09.05.1949 (London)

Qüvvəyə minmə tarixi: 03.08.1949

Avropa Şurası, Avropa qitəsində qurulan, qərbin demokratiya standartlarını yaşatmağı və yerləşdirməyi özünə məqsəd bilən bir təşkilatdır. Avropa Şurası, Avropa Birliyi ilə qarışdırılmamalıdır. Avropa Birliyi daha çox iqtisadi topluluq olduğu halda, Avropa Şurası sırf siyasi bir qurumdur. Təşkilat əsasən Avropada İnsan Hüquqları və demokratiya sahəsində fəaliyyət göstərir. Avropa Şurası İnsan Hüquqları sahəsində öz təsirini əsasən ATƏT, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və İşgəncələrin və qeyri-insani, yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftarın və ya cəzaların qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası (qısa adıyla Avropa İşgəncəyə qarşı Konvensiya) vasitəsilə göstərir. Habelə Avropa Şurası Nazirlər Kabineti, müxtəlif rekomendasiya qərarları ilə Şura üzvlərinə məsləhətlər verir, Şura üzvlərinin hüququn üstünlüyünü bərpa etmələri üçün yol göstərir. Bu kitabda yuxarıda adı çəkilən sadəcə 2 Konvensiyanı araşdıracağıq.

VII. AVROPA İNSAN HÜQUQLARINI VƏ ƏSAS AZADLIQLARI QORUMA KONVENSIYASI

imzaya açılma tarixi: 04/02/1950 (Roma)

qüvvəyə minmə tarixi: 03/09/1953

A. Ümumi qeydlər

- Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (AİHK), Avropa Şurasına üzv dövlətlər tərəfindən İkinci Dünya Müharibəsindən sonra "soyuq müharibə" dönəmi başlanğıcında formalaşdırılıb.

- AİHK Azərbaycan baxımından ən böyük əhəmiyyətə sahib olduğuna görə, digər konvensiyalara görə daha dəqiq və dərin tədqiq edilməlidir.

- AİHK, beş əsas Bölmə altında cəmi 59 maddədən ibarətdir. Sənəddə "Birinci nəsil" ya da "klassik hüquqlar" olan mülki və siyasi hüquqlar tənzimlənib. Ancaq bu sahədə belə Konvensiyadakı hüquqlar siyahısı tam deyildir. Lakin daha sonra hazırlanan xeyli Protokol ilə həm sadalanan klassik hüquqlar kataloqu zənginləşdirilib, həm də Konvensiyanın nəzərdə tutduğu mexanizm və metodlar daha təsirli hala gətirilib. Digər tərəfdən, "İkinci Nəsil" olaraq adlandırılan və AİHK-nın yer vermədiyi ekonomik, sosial və mədəni hüquqlar isə, əlavə protokollarla tənzimlənmə əvəzinə, ayrı bir beynəlxalq sözləşmə olan

Avropa Sosial Şerti⁴¹⁶ adlı müstəqil bir konvensiya ilə tənzimlənib, yəni bununla bağlı ayrıca bir sənəd hazırlanıb.

- AİHK-nın ilk 18 maddəsi "əsasa aid hüquq" kateqoriyasına, burada yer verilən (md. 19-59) isə, yəni geri qalan və 2-ci Bölmədən sonra tənzimlənən toplam 40 maddəsi, "prosessual hüquq" kateqoriyasına aiddir (41-ci maddə kompensasiyanın ödənməsini nəzərdə tutur).

- AİHK-nın əsas xüsusiyyəti budur ki, Konvensiya tərəfi dövlətlər (qanunvericilik, məhkəmə, icra orqanları vasitəsilə) əgər hüquq və azadlıqları pozubsa, hüquqları pozulmuş şəxslər fərdi şikayət vasitəsilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilmələridir. Demək olar ki, bu dünyada nadir mexanizmlərdən biridir. Bununla belə, dövlətlərin də müraciət etmə imkanı var, lakin bu, çox da işlək mexanizm deyildir.

- AİHK, regional səviyyədə olsa da, indiyə kimi ancaq 3 örnəyi olan insan hüquqlarını qoruma sistemlərindən ilki və öncüsüdür. Digər iki örnək, Amerikan İnsan Hüquqları Konvensiyası və Afrika İnsan və Xalqlarının Hüquqları Şertidir.

- Avropa Şurasının bütün üzvləri Konvensiyanın tərəfidir.

- 11-ci protokolun 1998-ci ildə qüvvəyə minməsindən sonra Konvensiyanı imzalamış dövlətlər məcburi olaraq AİHM-nin yurisdiksiyasını qəbul edir (fərdlərə şikayət yolu açılır).

- Azərbaycan baxımından AİHK 15 Aprel 2002-ci ildə qüvvəyə minib. Azərbaycan bəzi maddələrə qeyd-şərt qoyub, məsələn, 10-cu maddəyə belə qeyd-şərt qoyub ki, xarici teleradio yayımçıları baxımından bu maddə TRYQ – nun 14-cu maddəsinə uyğun olaraq tətbiq olunacaq.

- Konvensiyanın tətbiq edildiyi ərazi, Avropa Şurası ərazisi ilə məhdudlaşmır. Hər hansı bir Dövlət Konvensiyanı təsdiq zamanında ya da daha sonra, Avropa Şurası Baş Katibinə göndərdiyi bəyanatla, öz nəzarəti altında olan başqa bölgələrin də Konvensiya ilə əhatə olunacağını bildirə bilər. Bu halda bəyanat verən Dövlətin o bölgədəki davranışlarından dolayı Konvensiyaya görə məsuliyyəti yarana bilər. Bunlar hansı ölkələr ola bilər? Məsələn, Fransa Əl-Cəzairi işğal edə bilər, sonra da müvafiq bəyanat verə bilər. Bu tanıma bəyanatı ancaq 5 il keçəndən sonra və çəkilmə bildirişi verildəndən 6 ay sonra hüquqi qüvvəsini itirə bilər.

- Konvensiya ancaq Avropa Şurası üzvlərinə açıqdır.

⁴¹⁶ Avropa Sosial Şerti (European Social Charter) 18.10.1961 tarixində imzaya açılıb və 26.02.1965 qüvvəyə minib. 19 maddədə iqtisadi və sosial hüquqlar geniş siyahı şəklində tənzimlənib. Lakin Şərtə tərəf olan dövlətlər bütün bu hüquqları təmin etmək məcburiyyətində deyillər. Fəqət ilk başda 10 əsas maddə ilə 45-ci paraqrafın müddəalarına riayət etməlidirlər.

B. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

1998-ci ilə qədər şikayətlərə baxan əsas orqan Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası idi. Lakin 11-ci protokol Konvensiyanı əsaslı şəkildə dəyişdirdi. Belə ki Komissiya ləğv edildi, ancaq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi saxlanıldı, Komissiyanın səlahiyyətlərini də Məhkəməyə verildi. 1998-ci ildə buraxılan Komissiyanın icraatında olan işlər AİHM-nə keçdi. Əvvəlki kimi, Komissiya və Məhkəmənin səlahiyyətini tanıyıb-tanımaq, tərəf Dövlətlər üçün artıq ixtiyari deyildir. Konvensiyaya tərəf olmaqla, Dövlət AİHM-nin yurisdiksiyası altına düşür.

Onu qeyd etməliyik ki, Konvensiya çərçivəsində məcburi yurisdiksiyalı Məhkəmənin olması xeyli müsbət bir haldır və Konvensiya müddəalarını simvolik olmaqdan çıxarır. Yoxsa bir çox dövlət, belə progressiv sənədlərə imza atır, lakin praktikada bunları həyata keçirmir. Bu baxımdan 11-ci Protokol AİHK-nı daha təsirli hala gətirmək məqsədilə hazırlanıb.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Avropa qitəsi insan hüquqları institutunun həm vətənidir, həm də ən progressiv və ləkəsiz tətbiq edildiyi sistemdir. ABŞ ilə müqayisə etsək, bir misal vermək yerində olar: oğul Buş administrasiyası zamanında Amerikanın xüsusi xidmət orqanları və hərbi polisi, rəsmi şəkildə terrorizm şübhəliyinə qarşı işgəncə tətbiq edir və onları bir çox təbii hüquqlarından məhrum etmişdilər. İspat olunmayan şübhə üzərinə məhkəmə orderi olmadan Guantanamoadakı X-Ray bazasında şəxsləri tutur və onlara qeyri-insani rəftar göstərirdilər. Avropa qitəsində heç bir dövlət bunu etməzdi.

11-ci Protokol qüvvəyə mindikdən sonra, AŞ Nazirlər Kabineti əvvəlki kimi hüquq və azadlıqların pozulmasını qərara ala bilmir, lakin Məhkəmə qərarlarının yerinə yetirilməsində yenə də əsas icra orqanıdır.

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin strukturu

11-ci Protokolun qüvvəyə minməsindən sonra – ki, Komissiya bu protokol ilə ləğv edilmişdir – Məhkəmənin strukturu da dəyişib. Məhkəmə davamlı olaraq işləyir. Üzv sayısı Konvensiyanın üzv sayısı qədərdir. Əvəllər (11-ci Protokol ilə) hakimlər 6 illiyinə seçilirdi və bir neçə dəfə seçilə bilirdilər. Lakin 14-cü Protokola görə, artıq hakimlər 9 illiyinə seçilir və bir daha seçilə bilməzdilər.

Məhkəmədə, üzv etibarilə azdan çoxa saysaq – Komitə, Palata, Böyük Palata və Plenum var. Məhkəmədə hakimlərin toplam sayı, yenə köhnə qaydada olduğu kimi, Konvensiya tərəfi qədərdir.

Kimlər hakim ola bilər? Yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərə sahib olanlar, habelə, ali hakimlik vəzifəsinə təyin oluna bilən şəxslər və tanınmış hüquqşunalar bu vəzifəyə təyin oluna bilər.

Hakimlər özlərinin adından fəaliyyət göstərir, yoxsa vətəndaşı olduğu dövlətin adından deyil. Onlar öz dövlətlərindən təlimat və göstəriş ala bilməzlər. Bu qayda, beynəlxalq orqanlarda əsas qaydalardan biridir. Digər tərəfdən Məhkəmə hakimləri, vəzifələri ilə uyğunlaşmayan hər hansı bir fəaliyyətlə də məşğul ola bilməzlər.

Hakimlərin seçimi məsələsinə gəldikdə, hakimlər hər Konvensiya tərəfi dövlətin göstərdiyi üç namizəd arasından, hər bir Konvensiya tərəfi üçün, Parlament Assambleyası tərəfindən seçilir. Konvensiyaya yeni bir üzvün qatılması halında, eyni qayda tətbiq olunur.

Digər tərəfdən 70 yaşına çatan hakimlərin vəzifə müddəti sona çatır. Yeni hakim vəzifəyə başlayana qədər, köhnəsi işinə davam edir.

14-cu Protokol 2012-ci ildə qüvvəyə mindi və Məhkəmənin işləyiş qaydalarını biraz dəyişdi.

Ərizələrə ilkin baxan bir hüquqşünas-mütəxəssisdir. Əgər o şikayət ərizəsinin açıqca əsassız olduğuna dair qənaət gətirməsə, öz rəyi ilə bir yerdə onu məruzəçi-hakimə göndərir. Həmin bu hakim, ərizə ilə tanış olduqdan sonra, onu qəbul ediləbilməz saya bilər (məsələn daxili hüquq yollarının tükədilməməsinə görə, ya da ərizənin açıq şəkildə pis əsaslandırıldığına görə). Lakin məruzəçi-hakim ərizəni “qəbul edilə bilməz” kimi saymasa, onu baxılması üçün Komitəyə göndərir. Lakin iş mürəkkəb bir işdirsə, tək hakim onu Palataya göndərir.

Komitə ərizə ilə tanış olur, məsələn Məhkəmə praktikasında oturmuş bir presedent hüququna aiddirsə, belə halda 3 nəfərlik Komitə işin mahiyyəti üzrə yekdilliklə, səsbirliyi ilə qərar verir. Komitə ərizəni qəbul edilə bilməz kimi saya bilər və baxışdan çıxara bilər. Lakin Komitə hesab etsə ki məsələ qəlizdir, onu Palataya göndərməlidir. Komitənin verdiyi bu qərarlar qətidir.

Palatalar yeddi nəfərlik hakimlərdən ibarət olur. Tək hakim ya da 3 nəfərlik Komitə, ərizəni Palataya göndəribsə, Palata zəruri hesab etdikdə ərizəni yenə qəbul edilə bilməz saya bilər, yaxud əksinə, qəbul edilə bilən sayıb mahiyyəti haqqında qərar verə bilər. Başqa bir sözlə, 7 nəfərlik Palatalar ərizələrin həm qəbul edilə-bilərliyinə dair, həm də mahiyyətinə dair qərar qəbul edir.

Məhkəmə qərarlarını ingilis ya da fransız dillərində verir. Qərarların çoxu ingilis dilindədir. Məhkəmə qərarlarını çox detallı şəkildə əsaslandırır. Bu həm

Konvensiyanın tələbidir (45-ci maddə), həm də qərarlar oxunduqda, Məhkəmənin bu məsələdə nə qədər həssas olduğu açıqca görünür. Əslində, bəzi hallarda qərarların çox xırdalıqla əsaslandırılması zəruridir, çünki Məhkəmənin qarşısındakı hadisə, Konvensiya normasının tətbiqi, şübhəli məsələlər bunu tələb edir.

Məhkəmə Plenumu:

Plenum üç il üçün bir Sədr və Sədr Müavini seçir, habelə, 7 illik Palatalar qurur. Plenum, həmçinin, Palata sədrlərini seçir, Məhkəmənin prosedura qaydalarını qəbul edir, Məhkəmə Katibini və Katibin köməkçilərini seçir.

Komitələr, Palatalar və Böyük Palata

Məhkəmə funksiyasını yerinə yetirdiyi zaman, işlərə tək hakimli tərkibdə, üç hakimli komitələrdə, yeddi hakimli Palatalarda və on yeddi hakimli Böyük Palatada baxır (m.26). Komitələri, Məhkəmənin Palataları qurur.

Köhnə Məhkəmə və Komissiyada olduğu kimi, baxılan işdə müvafiq tərəf Dövlətin seçdirdiyi üzv də yer alır.

Ərizənin tək hakim tərəfindən incələnməsi

Hər bir ölkədən gələn şikayətlərə baxan bir hakim müəyyən edilib. Məhkəmədə bir hüquqşünas şikayəti və şikayətə əlavə olunan materialları oxuyandan sonra qərar layihəsi hazırlayır və onu hakim olmayan məruzəçi hakimə təqdim edir. Şikayətlə bağlı dəlillər ciddi araşdırılır.

Hakim olmayan məruzəçi həmin ona təqdim olunmuş layihə ilə razılaşanda layihəni təkbaşına işə baxan hakimə təqdim edir. Hakim hansısa bir işlə bağlı qərarla şübhəli nüans aşkar etsə, həmin işə aid materiallarla özü tanış olur. Həmin şikayətin qəbul edilməzliyi ilə razı olmazsa, onun kommunikasiya məsələsi həll olunur və həmin iş ya 3 hakimdən ibarət komitəyə, ya da 7 hakimdən ibarət Palataya baxılması üçün göndərir.

Şikayət Konvensiyanın tələbləri pozulmaqla tərtib olunubsa, o qəbul edilmir. Həmin tələblər bunlardır: şikayətin 6 ay müddət gözlənilmədən verilməsi, ölkədaxili bütün hüquqi vasitələrin tükənməməsi, şikayətin dördüncü instansiyaya təqdim olunmuş şəkildə, yəni fakt üzrə araşdırılmanın aparılması tələbi ilə hazırlanması. Şikayətin ümumi xarakter daşması, şikayətçinin tələbinin məlum olmaması, yaxud onun tələbinin Konvensiyaya uyğun

olmaması, eləcə də şikayətçinin şikayət etdiyi pozuntudan zərər çəkməməsi Konvensiyanın tələblərinin pozulması hesab edilir.⁴¹⁷

Komitələrin gördüyü işlər

Müraciət (ərizə) Komitəyə gəldikdə, mahiyyət üzrə araşdırmadan əgər mümkünsə, verilmiş ərizənin səs birliyi ilə qəbul ediləbilməz olaraq elan edə bilər ya da siyahıdan çıxara bilər. Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, Komitə ərizəni qəbul edilə bilməz saymasa, işə baxıb mahiyyəti üzrə qərar verməlidir. Belə bir qərar ancaq müvafiq yerləşmiş Məhkəmə presedentinə görə verilə bilər, əks halda bu müraciətə baxılması üçün Komitə onu Palataya göndərə bilər. Komitənin rolu “filtr” mahiyyətindədir, Palataların yükünü azaltmaq və lazımsız yerə vaxt itirmələrinin qarşısını almaq üçündür.

Palataların baxdığı işlər

Palatalar tərəfindən verilən qəbul ediləbilərlik və işin mahiyyəti haqqında qərarlar;

Komitələrin geri çevirmədiyi, yəni qaytarmadığı ərizələri araşdıran Palatalar, fərdi müraciətlərin və dövlətlərarası müraciətlərin qəbul ediləbilərlik və mahiyyət haqqında qərarları verir. Palata əvvəlcə qəbul ediləbilərlik məsələsini incəliyin, əgər ərizəni qəbul edilən saysa ondan sonra işin mahiyyəti haqqında qərar verir.

Böyük Palatanın baxdığı işlər

İşə baxma səlahiyyətinin Böyük Palataya buraxılması.

Aşağıdakı iki halda Palata məsələnin həlli üçün, qərarı vermədən əvvəl hər hansı bir anda, işi Böyük Palataya buraxa bilər:

Birinci hal odur ki, Palatanın baxdığı ərizə, Konvensiyanın ya da onun protokollarının təfsirinə aid ciddi bir məsələ doğurduğu hallarda ya da bu ərizənin həll edilməsi Məhkəmə tərəfindən daha əvvəl verilən bir qərarla uyğun gəlməyib, zidd nəticə yaratdığı hallarda, işin tərəflərindən heç biri də etiraz etməsə, Palata işin mahiyyəti üzrə həllini Böyük Palataya həvalə edə bilər. İşin tərəflərindən biri etiraz etsə, Palata ərizəyə baxmağa özü davam edir (30-cu maddə).

⁴¹⁷ Xanlar Hacıyev: "Azərbaycan Məhkəmələrinin Problemi Milli Qanunvericiliyi Düzgün Tətbiq Etməmələrindədir". 13.08.2012. www.monitoring.az

Bundan başqa Nazirlər Kabineti də Konvensiya və ya Protokolların yozumu haqqında tövsiyə rəyi istəyə bilər, bu cür sorğulara Böyük Palata cavab verir.

Üçüncü hal budur ki, Palatalar tərəfindən haqqında qərar verilmiş ərizələr üç ay ərzində yenidən baxılması üçün Böyük Palataya göndərilə bilər. Bu tələb tərəflərdən birisi tərəfindən irəli sürülməlidir. Fəqət hadisə, Konvensiya və protokollarının yozumlamasına ya da tətbiqinə təsir edən ciddi bir sual (question – m.43), ya da ümumi əhəmiyyəti olan ciddi məsələ (issue) təşkil etməlidir. Bu hallarda Palatanın qərarına Böyük Palata tərəfindən yenidən baxılır. Bir az apellyasiya baxışına oxşayır. Üç ay ərzində tərəflərdən birisi Böyük Palataya müraciət etməsə, bu müddətin bitişində Palatanın qərarı qətiləşir.

Böyük palata, 17 hakimlik heyət ilə işə baxır.

2. AİHM-nə ərizənin verilməsi və qəbul ediləbilərlik ölçüləri

Məhkəmə bir məsələni ancaq bütün daxili hüquq yolları tükətdikdən sonra⁴¹⁸ və daxili hüquq yollarından (domestic remedies) qəti qərarın alındığı tarixdən etibarən altı aylıq bir müddət ərzində baxa bilər. 6 aylıq müddət keçibsə Məhkəmə artıq o məsələyə baxmayacaqdır. Azərbaycan baxımından bu deməkdir ki, Ali Məhkəmənin yazılı qərarının alındığı gündən etibarən 6 ayınız var AİHM-nə ərizəni çatdırmaq üçün.

Ərizə əvəzinə müvəqqəti olaraq məktub yazmaq olar. Belə halda məktubunuz alındığı tarixdən 6 həftə ərzində siz ərizəni hazırlayıb verməlisiniz. Məktub vermə işinə *inter alia* o vaxt girişilir ki, məsələni ərizə əsliində tam hazır deyil və sizə də biraz əlavə vaxt tələb olunur. Əgər ərizədən əvvəl məktub verilsə, məktubda ərizəçilərin adları, işin mahiyyətinə dair halların qısa təsviri, ölkə daxili hansı yolların keçildiyi, və Konvensiyanın hansı müddələrinin pozulduğu, habelə ərizəçinin nəyi tələb etdiyi məktubda göstərilməlidir. Məktub çox uzun olmamalıdır, bununla belə kifayət qədər məlumat verməsəniz və arada da 6 aylıq müddəti qaçırsanız, daha sonra ərizə verdikdə müddətin keçməsi ilə bağlı olaraq ərizəniz rədd edilə bilər.⁴¹⁹ Məktub üçün bir nümunə versək:

Faks və poçt ilə
The Registrar
European Court of Human Rights

⁴¹⁸ Belə məsələlərdə “daxili hüquq yollarının tükədilməsi” əsliində beynəlxalq hüququn ümumilikdə qəbul olunmuş qaydalarından biridir.

⁴¹⁹ Ред: *Филип Лич*, **Обращение в Европейский Суд по правам человека**, МОО ПЦ «Мемориал», Москва 2006, с.54

*Council of Europe
F67075 Strasbourg Cedex
France
[tarix]*

Hörmətli cənablar

(Ərizəçi) Azərbaycanca qarşı şikayətlə bağlı olaraq

Mən, (filankəs) (ünvanda) yaşayan ərizəçini təmsil edirəm və AİHK-nın 34-maddəsinə uyğun olaraq Məhkəməyə ilkin şikayət ərizəsi vermək məqsədi ilə məktub göndərirəm.

Ərizəçi (tarixdə) X şəhərdə müharibə əleyhinə dinc mitinqdə iştirak etmişdir. O (filan) yerdən (saatda) (filan) yerə qədər yürümüşdür. Ərizəçinin dediyinə görə, saat 16.00da o mitinqdən ayrılıb evə gedəndə, ona 3 polis hücum çəkmiş və əllərindəki dəyənəklə onu döyməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində ərizəçi (filan) xəsarətlər almışdır və bunlar ekspertiza rəyləri ilə təsdiq olunur. Ertəsi gün ərizəçi stasionar müalicə almağa başlamış, eyni zamanda X şəhər prokuroruna şikayətlə müraciət etmişdir. Təhqiqat başlamış lakin nəticədə sübutların kifayət etmədiyindən işə xitam verilmişdir. Habelə ərizəçi (filan) tarixdə DİN-ə qarşı mülki iddia qaldırmış və məruz qaldığı ziyanın ödənilməsini tələb etmişdir. Onun ərizəsi (filan) rayon məhkəməsi tərəfindən (tarixdə) rədd edilmişdir. (Tarixdə) də appelyasiya, (tarixdə) kassasiya şikayəti təmin edilməmişdir. Bundan başqa ərizəçinin müraciət edəcəyi instansiya qalmamışdır.

Ərizəçi iddia edir ki, ona xəsarət vurulmaqla və şikayətinə baxılmamaqla onun AİHK-nın 3-cü maddəsində göstərilən hüququ pozulub. Ərizəçi habelə AİHK-nın 13-cü maddəsində göstərilən təsiri hüquqi müdafiə vasitələrinə hüququnun pozulduğunu da iddia edir.

Ərizəçi Konvensiyanın 3 və 13-cü maddələrinin pozulduğunun müəyyən edilməsini xahiş edir, habelə ona Konvensiyanın 41-ci maddəsinə uyğun olaraq ədalətli kompensasiya (müalicə xərcləri, mənəvi zərər və vəkilə ödənən xərclər) ödənməsini xahiş edir.

Bu məktub daxili hüquq yollarının tükənməsindən (tarix göstərin) 6 ay ərzində verilib. Məktuba ərizəçi tərəfindən imzalanmış və səlahiyyətlərimi əks etdirən etibarnaməni də əlavə edirəm.

Tam doldurulmuş ərizə formasını və müvafiq sənədlərin kopyasını yaxın günlərdə təqdim edəcəyəm.

Xahiş edirəm məktubu aldıqda xəbər verəsiniz.

Hörmətlə, Vəkil Vicdanoğlu (imza).

Məktubdan sonra (əyər göndərilibsə)⁴²⁰, ərizənizin də ilkin versiyasını öz dilinizdə yaza bilərsiniz. Hökumət ilə kommunikasiya mərhələsindəki yazışma

⁴²⁰ Hal-hazırda ərizədən əvvəl məktubla müraciət etmək yaygın praktikadır. Lakin əyər AİHM tərəfindən təcili tədbirin alınması istənilirsə, belə halda məktub vermədən birbaşa ərizə verilir.

sirasında da ana dildən istifadə oluna bilər. Amma bu kommunikasiya mərhələsindən sonra da əyər bəxtiniz gətirsə və palata da ərizənizi qəbul ediləbilən sayarsa, bu deməkdir ki artıq ingilis ya da fransız dilini bilən bir vəkil tutulmalıdır.

Məktub ya da ərizəni e-mail ilə də göndərmək mümkündür. Lakin işin təminatı adına, belə halda habelə faks ya da məktubla da müraciət etmək faydalıdır.

Məktub göndərilərsə, AİHM katibliyindən bir hüquqşünas, ərizəçi ya da onun nümayəndəsinə ərizə və etibarnamə formasını göndərəcək. Müvafiq müddət ərzində bunlar doldurulub geri qaytarılmalıdır. Verilən müddətin uzadılmasını yenə yazılı məktub formasında istəmək mümkündür. Hər halda suallarla bağlı Məhkəmə katibliyinə zəng etmək məsləhətdir. Ordan məlumat almaq, ölkədaxili məhkəmələrdən məlumat almaqdan daha asandır.⁴²¹

Burada bunu qeyd etmək istəyirik: yaxşı olardı ki, daxili məhkəmə instansiyalarında da, AİHK-nın konkret maddələrinə istinad edəsiniz və Konvensiyada göstərilən hansı hüququn nəyə görə də pozulduğunu iddia edəsiniz. Hərçənd bu şərt deyildir, amma ən az Konvensiyada göstərilən hüququn mahiyyəti ilə bağlı, açıqca Konvensiyaya istinad etməsəniz belə, iddia, etirazlar və qeydlər irəli sürəsiniz.

Əyər vəkil daxili hüquq yollarında öz müraciətini Konvensiyaya dəqiq istinad edərək və müvafiq presedent hüququnu şərh edərək əsaslandırılıbsa, milli məhkəmələrin bu hallara heç bir cavab verməməsi (yazılı qərarında) başlı başına AİHK-nın 6-cı maddəsinin pozuntusunu təşkil edə bilər.⁴²²

Ölkədaxili instansiyalarda hər cür vəsatətin yazılı şəkildə verilməsi zəruridir. Çünki əks halda AİHM-də bunların irəli sürülb-sürülmədiyi hökumət tərəfindən mübahisələndirilə bilər, yəni hökumətin nümayəndəsi deyər ki, bu dəlil/etiraz/vəsətət daha əvvəl milli məhkəmələrdə irəli sürülmədiyinə görə artıq bunu irəli sürmək olmaz.

Bir daha qeyd edək ki, işin AİHM-nə verilməsi və udulması üçün zəruridir ki, birinci və appelyasiya instansiyalarında məhkəmə prosessi düzgün qurulsun. İşin düzgün qurulması qısaca o mənaya gəlir ki, AİHM-nin presedent hüququ işığında əhəmiyyət kəsb edən halları əsaslandıraraq daxili instansiyalarda irəli sürəsiniz, ya da ki, AİHM üçün əhəmiyyət kəsb edən

⁴²¹ Филип Лич, с.67.

⁴²² ibid, s.34

halların ölkənizdə pozulduğunu müvafiq yazılı vəsatətlər ya da stenoqramma ilə “sənədləşdirəsiniz”.

Daxili müraciət vasitələrinin tükədilməsi olaraq da adlandıra biləcəyimiz institut, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq araşdırma instansiyalarına müraciət etmək üçün, bir qayda olaraq şərtidir. Bunun bir neçə səbəbi var. Əsas səbəbi isə budur ki, beynəlxalq araşdırma orqanları, İnsan Hüquqları Komitəsi, AİHM kimi, bir kassasiya məhkəməsi olmadığı kimi, ölkədəki insan hüquqları praktikasını düzəltməyə yönələn əsas və həll edici faktor deyildir. Bir dövlət öz daxili mexanizmləri hesabında sistemi islah etməyə çalışmalıdır. Habelə, bir insan hüququ pozuntusuna, müvafiq dövlət məhkəməsi qiymət vermədən, birbaşa beynəlxalq hakimin (tədqiqatçının) baxması, o ölkənin daxili işlərinə qarışma kimi qiymətləndirilə bilər. Əyər müvafiq Tərəf dövlət konkret insan hüququnun pozulmasını aradan qaldırmayaraq beynəlxalq öhdəliklərinə zidd davranırsa, bəli belə halda beynəlxalq hakim işə qarışa bilər.

“Daxili hüquq yollarının tükətilməsi” anlayışı əslində göründüyü kimi sadə deyildir. Bəzən də ərizəçinin əleyhinə şərait yaradır. Hətta elə ağır nəticələrə gətirib çıxarır ki, onların bərpa edilməsi mümkün olmur. Belə ki, bir qayda olaraq, Avropa Məhkəməsindən istəyəcəyiniz şeyləri, siz milli məhkəmələrdə də istəməlisiniz. Bu dediyimiz, ən azı milli məhkəmələrdə irəli sürülən faktiki hallara aiddir. Ola bilsin ki, siz Ali Məhkəməyə kassasiya şikayəti verəndə, “mənim ədalətli məhkəmə baxışı hüququm pozulub” demiyəsiniz, amma siz bu hüququnuzun pozuntusuna səbəb olan halları appelyasiya və ya kassasiya şikayətində irəli sürməlisiniz. Əks halda bunları AİHM qarşısında irəli sürsəniz belə, Hökumət belə bir etiraz verə bilər ki, siz bunları milli məhkəmələrdən istəməmişiniz, buna görə daxili hüquq yolları keçilməyib. Halbuki öz ölkənizdə də yenidən məhkəməyə müraciət etməyiniz artıq mümkün olmayacaq. Təəsüflə qeyd etməliyik ki, Avropa Məhkəməsindən bir çox iş ona görə qayıdır ki, onlar milli məhkəmələrdə düzgün qurulmur. Başqa bir sözlə, bir məhkəmə mübahisəsinin AİHM-nə götürülmə ehtimalı varsa, rayon məhkəməsinə yazılan iddia ərizəsini elə bir vəkil yazmalıdır ki, onun AİHM-nin presedent hüququ və tələblərindən xəbəri olsun. Əks halda, Ali Məhkəməni də uduzduqdan sonra, insan hüquqları sahəsində çox peşəkar vəkil tapsanız belə, ola bilər ki, o, ərizəçiyə artıq yardım edə bilməsin.

Fəqət daxili hüquq yollarının keçilməsinin istisnası da var. Əgər daxili hüquq yolları aşırı dərəcədə yubadıcı ya da təsirsizdirsə, Məhkəmə daxili hüquq yollarının tükətilməsi şərtini axtarmır. Məsələn, Yanvar 1997 tarixli Aydın v. Türkiyə qərarında, Məhkəmə, hökumətin daxili hüquq yolları tükətilmədiyinə

dair etirazını rədd etmişdi.⁴²³ Onu qeyd etməliyik ki, bu istisnai bir haldır. Hər nə qədər Azərbaycan baxımından AİHK-nın 6-cı maddəsi (ədalətli məhkəmə baxışı hüququ) ilə bağlı xeyli şikayət olsa da, AİHM-nin belə bir presedenti yoxdur ki, Azərbaycanda daxili hüquq yolları yubadıcı və təsirsizdir. Ən azından bizdə daxili hüquq yolları ona görə yubadıcı deyil ki, qanunvericiliklə məhkəmələr tərəfindən işə baxılmanın müddətləri nəzərdə tutulub və bu müddətlər də çox uzun sayıla bilməz (mülki işlər üzrə 3 ay nəzərdə tutulur). Təsirsizlik məsələsinə gəldikdə, bu da bəzi işlər baxımından olsa belə (siyasi işlərdə), bunu ümumi hal saymaq mümkün deyil.

Yaxşı olar ki ilk göndərdiyiniz ərizə mümkün olduğu qədər “güclü” olsun, bununla **belə ərizəni çox uzun tutmamağa çalışmalıyıq**. Belə ki, ərizə 10 səhifədən çox olduqda, ərizənin xülasəsini də əlavə etmək tələb olunur. Habelə ərizəyə lazımı bütün sənədlərin kopyyası əlavə olunmalıdır. İstənilən kompensasiya gəldikdə, bunu təfəsilatlı şəkildə göstərməyə ehtiyac yoxdur, bunu daha sonrakı mərhələdə etmək olar.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, tək hakimlik ya da 3 nəfərlik Komitələrinin səs birliyi ilə ərizəni qəbul edilə bilməz saya bilər yaxud baxılan işlər siyahısından çıxara bilər. Belə qərar qəti qərar olacaq. Belə halda ərizənin AİHM-də “səyahəti” sona çatacaq. Düzdür, bəzi hallarda ərizəni bir daha AİHM-nə vermək olar, məsələn, əgər ərizə daxili hüquq yolları tükədilməyiyinə görə qəbul edilə bil-məz sayılıbsa.

Əgər Komitə baxdığı ərizəni qəbul edilə bilməz saymasa, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, ya mahiyyəti üzrə özü qərar verir ya da onu ötürür Palataya. Palata həm ərizənin qəbul edilə bilərliyi haqqında, həm də mahiyyəti haqqında qərar verir.

Məhkəmənin fərdi müraciətə baxa bilməsi üçün (qəbul ediləbilərlik qərarı verə bilməsi üçün) aşağıdakı şərtlər yerində olmalıdır (Konvensiyanın 35-ci maddəsi):

1. Ərizə anonim olmamalı; şəxslər, QHT-lər və şəxs qrupları müraciət edə bilər;
2. Bu ərizəyə əvvəlcə Məhkəmə tərəfindən yaxud digər beynəlxalq tədqiqat orqanı tərəfindən (məsələn, BMT İşgəncə Əleyhinə Komitəsi) baxılmamış olmalıdır. Lakin eyni müraciətdə (ərizədə) yeni məlumatlar və əsaslar varsa, müraciət etmək olar. Məsələn, daxili hüquq yolları tükədilmədən şikayətçi Məhkəməyə müraciət etmiş; təbii ki, müraciəti

⁴²³ Qərar üçün baxın <http://www.coe.fr/europa40/e/9712/HumanRights.html>

qəbul edilməz. Lakin bu mərhələni tamamlayıb bir daha Məhkəməyə müraciət edə bilər;

3. Müraciət Konvensiya müddəaları ilə uyğun olmalıdır və ya haqqın sui-istifadə edilməsini təşkil etməməli;
4. Yuxarıda sadalanan, daxili hüquq yolları keçilməli və bundan etibarən 6 aylıq müddət keçməməlidir.

Əgər Məhkəmə müraciət ilə bağlı olaraq, qəbul ediləbilərlik qərarı verirsə, faktları dəqiqləşdirmək məqsədilə, tərəflərin nümayəndələri ilə kommunikasiyaya başlayır.

Məhkəmənin (Palatanın) ilk məqsədi, baxdığı işdə dostcasına həllə çatmaqdır. Əgər Məhkəmə dostcasına həll (barışıq sazişinə) nail ola bilsə, ərizəni baxılan işlər siyahısından çıxarır. Belə halda Məhkəmə hadisənin qısa xülasəsini və nəticə haqqında məruzə yayımlayır. Dostcasına həll, pozulmuş hüququ bərpa prinsipinə əsaslanır.

Sözünü etdiyimiz Aydın v. Türkiyə işində dostcasına həll əldə edilib, şikayətçi tərəfə kompensasiya ödənilib və bu aylıq Məruzədə xülasə kimi, qısa yayınlanıb. İşin ayrıntıları haqqında belə məruzələrdə yer verilmir (dostcasına həll tapıldığına görə).

Məhkəmə (Palata) (ərizəyə baxdığı sırada) prosessual hərəkətlərin hər hansı bir mərhələsində aşağıdakı şərtlərin varlığında da ərizənin baxılan işlər siyahısından çıxarılmasına dair qərar verə bilər:

- (a) ərizəçi ərizəsini təqib etmək niyyətində deyilsə, ya da
- (b) məsələ həll olunubsa, ya da
- (c) ərizəyə baxmağın düzgün olmadığını göstərən digər halların varlığında.

Bununla bərabər, Konvensiyada qeyd olunan insan hüquqlarına hörmət göstərilməsi (qorunması) prinsipi tələb edirsə, Məhkəmə işin baxılmasına davam edə bilər.

Habelə Məhkəmə əgər zəruri və haqlı sayarsa, daha əvvəl baxılmadan saxladığı ərizələri də təkrar icraatına qəbul edərək bunlara baxa bilər.

Məhkəmə, bir ərizəyə baxanda barışıq sazişi (dostcasına həll) əldə olunmayıbsa, işin mahiyyəti haqqında qərar çıxarır. Burada faktlar haqqında, tərəf Dövlətin qanunvericiliyi haqqında və bu faktların ya da qanunvericiliyin müvafiq Dövlətin Konvensiya çərçivəsindəki öhdəliklərinin pozuntusu olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Qərar səs birliyi ilə alınmırsa, xüsusi rəyi olan hakim bunu ayrıca göstərə bilər.

3. Tərəf dövlətlərə gətirilən öhdəliklər

Konvensiyanın tərəf dövlətə gətirdiyi öhdəliklər: Konvensiyaya tərəf olan dövlətlər, daxili hüquqlarını Konvensiyaya uyğun hala gətirməlidir. Bu qayda, insan hüquqları müqavilələri baxımından universaldır. Bunlar əsasən maddi hüquqa aid olan normalardır (Konvensiyada göstərilən hüquq və azadlıqları daxili hüquqda təmin etmə). Habelə əsas insan hüquqları hüququnun prinsiplərindən biri burda da tətbiq edilir; Konvensiyanın heç bir tənzimləməsi, hər hansı bir tərəf Dövlət qanunları ya da müvafiq Dövlətin tərəf olduğu hər hansı digər konvensiya, insan hüquqlarını məhdudlaşdırıcı ya da onların reallaşdırılmasından uzaqlaşdırıcı şəkildə təfsir edilə bilməz. Diqqət edilməlidir ki, eyni müddəa AR Konstitusiyasında da var; Konstitusiyadakı bu müddəa da bu istiqamətdə şərh olunmalıdır.

Daxili hüquq yollarının Konvensiyaya uyğun hala gətirilməsinin tələbi sadəcə onu ifadə etmir ki, ziddiyətli qanunlar dəyişilməli və lazımi qanunlar əlavə olunmalıdır. Burada əsas məsələ odur ki, AİHM-nin presedent hüququ (Konvensiya bununla şərh olunur), başqa bir sözlə AİHM-nin düşüncə tərzi milli məhkəmələr və inzibati orqanlar tərəfindən mənimsənməli və icraat ona görə aparılmalıdır. Ölkəmizdə AİHM-nə bir kassasiya məhkəməsi kimi baxılır – “burada alınmasa, haqqımı Avropa Məhkəməsində axtaracam” – qənaəti bizdə yayqındır. Hərçənd Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi özü haqqında belə fikirləşmir. Öz qərarlarında AİHM dəfələrcə vurğulayır ki, o bir kassasiya məhkəməsi deyildir və milli məhkəmələrin yerini tuta bilməz. Əslində AİHM-nin tərəf dövlətlərə göndərdiyi mesaj belədir: başqa ölkələrlə bağlı qərarlar olsa da, presedent hüququmu öyrənin və onu öz ölkənizdə tətbiq edin. Gözləməyin ki sizinlə bağlı Avropa Məhkəməsi qərar versin, siz də ondan sonra bir iş görəsiniz. Qaldı ki görülən işlərə, bunlar da sadəcə bir məhkəmə işi ilə məhdud qalmamalıdır, əksinə sistemə bir islahat şəklində həyata keçirilməlidir.

Qeyd edək ki, Konvensiyanı imzalayan və ona sadıq qalacağını bəyan edən AİHM deyil, məhz milli dövlətlərdir. Buna görə də Konvensiyaya uyğun hərəkət eləmək də, birinci dərəcədə milli dövlətlərin öhdəliyidir.

4. Qeyd-şərt məsələsi

Konvensiyaya qeyd-şərt qoymaq olar. Fəqət bu imkan da məhduddur. Belə ki, geniş və ümumi mənalı (müxtəlif cür şərh oluna bilər)⁴²⁴ qeyd-şərtlər qoyula bilməz. Hər hansı bir Dövlət Konvensiyanı imzalayanda ya da ratifikasiya sənədini depo edəndə, Konvensiyanın konkret bir müddəasının, o sırada

⁴²⁴ Belulos İsveçrəyə qarşı iş

ölkəsində qüvvədə olan hər hansı bir qanun müddəası ilə zidd olduğuna dair bir qeyd-şərt qoya bilər. Bu halda qeyd-şərt qoyulmasına səbəb olan milli qanunun qısa açıqlaması verilməlidir. Bu maddəni yozarkən “hüquq və azadlıq əleyhinə şərh qadağası” mütləq nəzərdə tutulmalıdır.

5. Konvensiyadan çəkilmə

Konvensiyaya görə bir dövlət, sənəd onun baxımından qüvvəyə mindikdən sonra 5 il keçəndən sonra Konvensiyadan ayrılma haqqında bəyanat verə bilər. Fəqət bu yetərli şərt deyildir: Konvensiyaya tərəf olan digər dövlətləri də məlumatlandırmalı, habelə Avropa Şurası Baş Katibinə bir bildiriş yönəldilməli, bu bildirişdən sonra 6 ay keçəndən sonra Konvensiya öhdəlikləri o tərəf üçün sona çatır. Dolayısıyla bu müddət ən az 5 il yarımardır. Dövlət Konvensiyadan çıxsa da, Konvensiya onun haqqında qüvvədə olan müddət ərzində törətdiyi insan hüquqları pozuntuları üçün məsuliyyət daşıyacaq. Yenə Avropa Şurası üzvlüyü sona çatan hər hansı bir dövlətin, təbii olaraq Konvensiyanın bir tərəfi olma statusu da sona çatacaq.

Konvensiya, bütün ölkə baxımından deyil, bəzi ərazilər baxımından da sona çardırıla bilər. Məsələn, Azərbaycan hökuməti hesab edə bilər ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında insan hüquqları standartları AİHK-na görə xeyli irəli olduğuna görə, AİHK Naxçıvan baxımından insan hüquqlarının inkişafını əngəlləyici mahiyyət daşıyır; belə halda AR, AŞ Baş Katibinə bəyanat göndərə bilər ki, AİHK Naxçıvan ərazisində törədilən hər hansı rəsmi xarakterli davranışlar üçün tətbiq olunmayacaq.

Habelə 5.3.1996 tarixində “Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin icraatında iştirak edən şəxslərə aid Avropa Konvensiyası” (əsl adı ilə – European Agreement Relating to Persons Participating in Proceedings of the European Court of Human Rights) qəbul edilib, prosesual aktlarda iştirak edənlərin sahib olduğu hüquqları ehtiva edir.

6. Üçüncü tərəfin müdaxiləsi

Palatanın ya da Böyük Palatanın baxdığı bütün işlərdə, ərizəçi (müraciət edən) bir Konvensiya tərəfinin vətəndaşdırsa, amma başqa dövləti şikayət edərsə, onun vətəndaşı olduğu Dövlət yazılı şərtlərini Məhkəməyə təqdim edə bilər və iclaslara iştirak edə bilər. Bunun xaricində, digər dövlətlərə və şəxslərə, müəyyən şərtlər altında baxılan işlərə iştirak etmə imkanı da nəzərdə tutulub. Bunun üçün bu şəxslərin qatılması ədalətin uyğun şəkildə bərqərar olunması üçün yararlı olmalıdır və bunlar Məhkəmə Sədri tərəfindən dəvət olunmalıdır (m.36).

Habelə 14-cu Protokol ilə, AŞ-nın İnsan Hüquqları üzrə Komissarı Palata və Böyük Palatada olan bütün məhkəmə işlərinə dair yazılı şəkildə şərhlər verə və dinləmələrdə iştirak edə bilər.

7. Dostcasına həll, ya da ki barışıq sazişinin bağlanması

Məhkəmənin əsas məqsədi, dostcasına həlli əldə etməkdir. Bunun üçün Məhkəmə işə baxaraq təhqiqat başlayır, dövlətlər bu təhqiqatda Məhkəməyə hər cür köməyi göstərməlidir, bu kömək birinci dərəcədə Məhkəmənin istədiyi məlumatları təqdim etməkdir. Məsələn dostcasına həll edilərsə, Məhkəmə faktları və nəticə haqqında qısa bir xülasə şəklində qərar ilə ərizəni baxılan işlərin siyahısından çıxarır, apardığı prosedur isə gizli olur. Dostcasına həll prosesi qapalıdır (gizlidir), yəni KİV-lərə, cəmiyyətə açıq deyildir, iclasda nələrdə deyildi, hansı sənədlər təqdim olundu kimi. Digər hallarda isə, əyər barışıq sazişinə tərəflərdən biri ya da hər ikisi getməyibsə, Məhkəmə Sədri əksinə qərar verməsə, iclaslar açıq keçirilir. Bu açıqlıq yalnızca icaslara aid deyil, Məhkəmədə baxılan işə aid olan sənədlər də ictimaiyyətə açıqdır.

Məhkəmə, hüququn pozulduğunu müəyyən etdikdə nə edir? Burada AİHM “ədalətli təmin etmə prinsipinə görə qərar almalıdır. Bəzən bu kompensasiya haqqında qərardır. Bəzən isə imtina edilən ya da pozulan hüququn milli hakimiyyət orqanları tərəfindən bərpa ediləcəyi aydın olduqda, belə bir kompensasiya haqqında qərar verilməyə bilər. Hər halda ərizəçi kompensasiya istəməsə, AİHM buna dair qərar da almaz. Bir çox hallarda ərizəçilər çox yüksək məbləğdə kompensasiya istəyirlər. Köhnə SSRİ respublikalarından maddi zərərə dair sənəd təqdim etmək nisbətən çətin olduğuna görə, ərizəçilər mənəvi zərər də istəyirlər və bunu xeyli yuxarı tuturlar. AİHM isə, məsələn, söz azadlığı pozulduqda, fərqli olmaqla bərabər 1000-5000 EUR arasında təzminata qərar verir.

C. Konvensiyanın 14-cü Protokolu

AİHK-nın son Protokolu 14 nömrəli olub, icraatda bəzi yenilikləri nəzərdə tutur. Azərbaycan da Protokolu imzalayıb və ratifikasiya edib. Protokol 13.05.2004 tarixlidir.⁴²⁵ 14-cü Protokol 2012-ci ildə, Rusiyanın da ən son bu Protokolu ratifikasiya etməsi ilə qüvvəyə minib. Preambulada göstərilirdi ki, üzrə, AİHM-nin artan iş yükünü azaltmaq məqsədi və nəzarət sistemini daha təsirli hala gətirmək məqsədi ilə qəbul olunub. Hakimlərin təyininə prosedura və vəzifə müddəti dəyişməsinə nəzərdə tutur. Hakimlər 9 illiyinə seçilir, təkrar

⁴²⁵ Protokolun tam mətni üçün baxın: <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/194.htm>

seçkiləri yolverilməzdir. Habelə ərizələr 3 nəfərlik Komitə tərəfindən yox, bir nəfərlik hakim tərəfindən qiymətləndirilir, bu tək hakim ərizəni qəbul edilə bilməz saya bilər, saymasa onu 3 nəfərlik Komitəyə ya da mürəkkəb saydıqda onu baxılması üçün palataya yollayır. 3 nəfərlik Komitələr də, artıq oturmuş presedent hüququ imkan verdiyi hallarda mahiyyət üzrə qərar verir. Dostçasına həll əldə olunubsa, AİHM işi göndərəcək AŞ NK-nə, o da qərarın icrasına nəzarət edir. Habelə qəbul edilə bilərlik ilə bağlı yeni müddəalar var: ərizəçi əhəmiyyətli bir ziyana (disadvantage) məruz qalmalıdır, istisnası budur ki, ziyan olmasa da insan hüquqlarına hörmət prinsipi ərizənin baxılmasını tələb etsin (Protokolun 12-ci maddəsi).

Avropa Birliyi də qurum olaraq AİHK-na tərəf ola bilər.

Bu Protokolun qüvvəyə minməsinə qədər, rəqəm olaraq bu Protokola bənzər “14bis” protokolu mövcuddu, çünki Rusiyanın 14-cü Protokolu ratifikasiya etməməsi səbəbilə, Konvensiyada yeniliklər gecikirdi, və Avropa dövlətləri Rusiyanın bu tutumunu gözləmək istəmirdilər. “14bis” Protokolu 1 Oktyabr 2009 tarixi ilə qüvvəyə minib. Bu “14bis” Protokolun gətirdiyi əsas yenilik budur ki, artıq 1 nəfərlik hakim heyəti ilə, müraciətlər “qəbul oluna bilməz” kimi qiymətləndirilirdi. Əvvəlcə bunun üçün 3 nəfərdən ibarət Komitənin qərarı tələb olunurdu. Bu da, baxılan işlərdə sürətliliyin təmin edilməsi məqsədinə yönəlir.

***D. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etmək üçün
ərizə forması (Azərbaycandan gələn ərizələr üçün)***

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİ

Conseil de l'Europe - Council of Europe - Avropa Şurası
Strasbourg, France -- Strasburq, Fransa

APPLICATION / ŞİKAYƏT

under Article 34 of the European Convention on Human Rights and Rules 45 and 47 of
the Rules of Court

İnsan Haqları üzrə Avropa Konvensiyasının 34-cü və Məhkəmə Reqlamentinin 45 və
47-ci maddələrinə müvafiq olaraq

IMPORTANT: This application is a formal legal document and may affect your rights
and obligations.

Bu şikayət rəsmi hüquqi sənəd olub, hüquqlara və hüquqi vəzifələrə toxuna bilər.

I THE PARTIES

TƏRƏFLƏR

A. THE APPLICANT

ƏRİZƏÇİ

(Renseignements a fournir concernant le requérant et son représentant éventuel)

Fill in the following details of the applicant and the representative, if any)

Ərizəçi, əgər varsa, onun nümayəndəsi haqqında məlumatlar)

1.Surname/ Ərizəçinin soyadı.....

2.First name (s)/ Adı.....

Sex: male/female

Cinsi: kişi/ qadın.....

3. Nationality/

Vətəndaşlıq.....

4. Profession/ Occupation/

Məşğuliyyət növü.....

5. Date and place of birth
/Doğulduğu tarix və yer.....

6.Domicile / Permanent address
Daimi ünvan.....

7.Tel. № /
Telefon nömrəsi

8. Present address (if different from 6.)
/ Hal-hazırda yaşadığı ünvan (əgər 6-cı bənddən fərqlidirsə).....

9. Name of representative*
Nümayəndənin adı və soyadı

10.Profession du/de la representant (e) / Occupation of representative
Nümayəndənin məşğuliyyəti.....

11.Adresse du/de la representant (e) / Address of representative
Nümayəndənin ünvanı

12.Tel. №/Telefon nömrəsi.....

Fax №/Telefaks nömrəsi.....

B. THE HIGH CONTRACTING PARTY / RAZILIĞA GƏLƏN YÜKSƏK TƏRƏF

(Fill in the name of the State(s) against which the application is directed)

(Əleyhinə şikayət olunan dövlətin adını göstərin)

13

* A form of authority signed by the applicant should be submitted if a representative is appointed.

Əgər, nümayəndə təyin olunubsa, bu zaman ərizəçi tərəfindən imzalanan etibarnamə əlavə oluna bilər

II. STATEMENT OF THE FACTS / FAKTLARIN İFADƏSİ

(faktların aydın və dəqiq təsvirini verməlisiniz. Hadisələri xronoloji qaydada təsvir etməyə çalışın.)

14.....

III. STATEMENT OF ALLEGED VIOLATION(S) OF THE CONVENTION OR/ PROTOCOLS AND OF RELEVANT ARGUMENTS / KONVENSIYANI VƏ PROTOKOLLARI POZAN MÖVCUD HALLARIN VƏ MÜNASİB ARQUMENTLƏRİN TƏSDİQİ

(Burada şikayətinizin Konvensiyanın qaydalarına nə dərəcədə uyğun olmasını mümkün qədər dəqiq izah etməlisiniz. Konvensiyanın hansı qaydalarını rəhbər tutduğunuz barədə məlumat verin və izah edin ki, nə üçün belə hesab edirsiniz ki, Sizin şikayət formulyarının II bölməsində təsvir etdiyiniz faktlar həmin qaydaların pozulmasına yol açır. Konvensiyanın bəzi maddələri müəyyən şəraitdə təmin etdikləri hüquqların məhdudlaşdırılmasına yol verir (bax: məsələn, maddə 5, bənd 1(a-f) və bənd 2; maddələr 8-11). Əgər Siz bu cür maddələri rəhbər tutursunuzsa, izah etməyə çalışın ki, nə üçün hesab edirsiniz ki, bu məhdudiyyətlər Sizin halda tətbiq edilə bilməz).

15.....
.....
.....

IV. STATEMENT RELATIVE TO ARTICLE 35 § 1 OF THE CONVENTION

ƏRİZƏNİN KONVENSIYANIN 35-Cİ MADDƏSİNİN 1-Cİ PARAQRAFINA UYĞUNLUĞUNUN TƏSDİQİ.

(Bu bənddə Siz milli instansiyalara müraciətinizdəki iradların təfsilatlarını qeyd etməlisiniz. Hər üç bəndi doldurun və hər bir müraciət üzrə məlumatları ayrıca göstərin. 18-ci bənddə Sizin ərizənizə baxa biləcək başqa instansiyaların olub-olmaması barədə və ya istifadə etmədiyiniz digər tədbirlər barədə məlumat verməlisiniz.)

16. Final decision (date, court or authority and nature of decision) / Son qərar (məhkəmənin və ya digər orqanın çıxardığı qərarın tarixi, və qərarın xarakteri)

.....
.....
.....

17. Other decisions (list in chronological order, giving date, court or authority and nature of decision for each one) / Digər qərarlar (hər biri üçün xronoloji qaydada siyahı, məhkəmə və ya digər orqanların çıxardığı qərarların tarixi və xarakteri)

.....
.....
.....
.....

18. Is any other appeal or remedy available which you have not used? If so, explain why you have not used it.

Sizin istifadə etmədiyiniz vasitə qalıbmı? Əgər qalıbsa,onun Sizin tərəfinizdən nə üçün istifadə olunmadığını izah edin.

.....

.....
.....
.....
(Zərurət varsa, əlavə vərəqdə davam edin)

V. STATEMENT OF THE OBJECT OF THE APPLICATION AND PROVISIONAL CLAIMS FOR JUST SATISFACTION / ŞİKAYƏTİN PREDMETİNİN İFADƏSİ VƏ ƏDALƏTLİ KOMPENSASIYA İLƏ BAĞLI İLKİN TƏLƏB

(Bu bölmədə Siz qısaca qeyd etməlisiniz ki, şikayətinizi Məhkəməyə verməklə hansı nəticələri gözləyirsiniz. Siz həm də Konvensiyanın 41-ci maddəsinə uyğun olaraq əldə etmək istədiyiniz ədalətli əvəz ödəməyə dair ümumi tələbləri də göstərməlisiniz)

19.....
.....
.....
.....

VI . STATEMENT CONCERNING OTHER INTERNATIONAL PROCEEDINGS / İŞƏ BAXAN VƏ YA BAXILDIĞI DİGƏR BEYNƏLXALQ İNSTANSİYALAR

(Burada Siz pətişiyanızın predmeti olan şikayətləri araşdırma və tənzimləmə ilə məşğul olan hər hansı başqa beynəlxalq instansiyalara təqdim edib-etmədiyinizi göstərməlisiniz. Əgər təqdim etmişsinizsə, şikayəti təqdim etdiyiniz orqanın adını, həyata keçirilmiş araşdırmaların dəqiq tarixini, onlar barədə məlumatları göstərin, habelə, qəbul edilmiş müvafiq qərarlar barədə tam məlumat verin. Siz həm də bu qərarların və digər sənədlərin surətlərini təqdim etməlisiniz.)

20. Have you submitted the above complaints to any other procedure of international investigation or settlement? If so, give full details.

Yuxarıda ifadə olunan şikayətlə bağlı digər beynəlxalq instansiyalara müraciət etmişinizmi? Əgər etmişinizsə, bununla bağlı tam məlumatı təqdim edin.

.....
.....
.....
.....

VII - LIST OF DOCUMENTS, NO ORIGINAL DOCUMENTS, ONLY PHOTOCOPIES

ƏLAVƏ EDİLƏN SƏNƏDLƏRİN SİYAHISI (SƏNƏDLƏRİN ƏSLİNİ DEYİL, FOTOSURƏTLƏRİNİ ƏLAVƏ EDİN)

(See Part VII of the Explanatory Note. Include copies of all decisions referred to in Parts IV and VI above. If you do not have copies, you should obtain them. If you cannot obtain them, explain why not. No documents will be returned to you.)

(Təlimatın 7-ci bölməsinə bax. 4 və 6-cı bölmələrdə göstərilən bütün qərarların surətini əlavə edin. Əgər Sızdə surəti yoxdursa, Sız onları əldə etməlisiniz. Əgər onları əldə edə bilmirsinizsə, onun səbəbini izah edin. Alınan sənədlər Sızə qaytarılmayacaq).

21. a)

b)

c)

VIII. DECLARATION AND SIGNATURE / ƏRİZƏ VƏ İMZA

(See Part VIII of the Explanatory Note)

(Təlimatın 8-ci bölməsinə bax)

I here by declare that, to the best of my knowledge and belief, the information I have given in the application is correct.

Özümün bilik və inamımdan irəli gələrək bununla bildirirəm ki, ərizədə göstərdiyim bütün məlumatlar həqiqətə uyğundur.

Place/Yer

Date/Tarix

(Signature of the applicant or of the representative) / (Ərizəçinin və nümayəndənin imzası)

VIII. İŞGƏNCƏNİN QARŞISININ ALINMASI HAQQINDA AVROPA KONVENSIYASI

A. İşgəncənin qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasının hazırlanması

Təcrübə bunu göstərib ki, beynəlxalq arenada işgəncə qadağasını qoyan normativ aktlar, işgəncə və pis rəftarın qarşısını almaqda qeyri-effektiv olub. Nəzərdə tutulan mexanizm şəxs işgəncəyə məruz qalandan sonra dövrəyə girir və vəziyyəti bərpa ya da təzmin etməyə yönəlir. Başqa bir ifadə ilə, bu mexanizmlər vəziyyəti bir addım arxadan təqib edir.

Bu cür təcrübələr və dəyərləndirmələr işığında hazırlanan İşgəncəyə Qarşı Avropa Konvensiyası, tərəf dövlətlərin ittiham edilməsi, illərcə və uzun sürən təhqiqat üsullarının tənzimlənməsi yerinə yeni bir yanaşma üzərinə oturduldu: birbaşa müvafiq tərəf dövlətdə araşdırma aparılmalı, xüsusən, şəxslərin azadlıqdan məhrum olunduğu yerlər ziyarət edilməli və buradakı rəftarlar beynəlxalq nəzarətə bağlanmalıdır. Beləliklə bu davranışlar preventiv qaydada yoxlanıla bilər və pis rəftarın qarşısı alına bilər.

Əslində bu praktika 1987 Konvensiyasından da daha əvvəl yerləşib. Mühəribə əsirləri üçün bu qoruma metodu, Cenevrə Konvensiyası çərçivəsində həyata keçirilir. Burada yeni olan, sadəcə, qoruma sahəsinin genişləndirilməsidir, mühəribə əsirlərinin yanına azadlıqdan məhrum olunmuş olanların da daxil edilməsidir.

Bu xüsusiyyətləri daşıyan bir Avropa Konvensiyasının tənzimlənməsi İsveçrəli hüquqşünas Jean Jacques Gautier tərəfindən daha 1970-li illərin ortalarında irəli sürülüb. Nəhayət Kosta Rika hökuməti, Beynəlxalq Hüquqşünaslar Komissiyası və İsveçrə İşgəncəyə Qarşı Komitənin hazırladığı Konvensiya layihəsi əsasında, Avropa Şurası Nazirlər Kabineti 26.06.1987 tarixində səs birliyi ilə “İşgəncələrin və qeyri-insani, yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftarın və ya cəzaların qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası”-ni qəbul etdi. Konvensiya 26.11.1987 tarixində imzaya açıldı.

B. İşgəncənin qarşısının alınmasına dair Avropa Konvensiyasının özəllikləri

1. Əsas xüsusiyyətlər

Bu konvensiya cəmi 23 maddəlik qısa bir konvensiyadır. Mətnə əlavə olunan “Açıqlayıcı Qeyd”də göstəriləyi kimi, işgəncə və pis rəftar milli və

beynəlxalq sənədlərdə qadağan edilməklə bərabər, xüsusən, azadlıqdan məhrum olunanların işgəncədən qorunmasının çətin olduğundan, daha əhatəli və təsirli beynəlxalq tədbirlər lazımdır, bu da bizə praktikanın isbat etdiyi məsələdir. Bu konvensiya, müvafiq və buna bənzər BMT Konvensiyasının əksinə olaraq, işgəncə və pis rəftarın tərifi belə əks etdirmir. Çünki Konvensiyanın əsl məqsədi bu da deyildir.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, tam adı olan “İşgəncə və Qeyri-insani ya da Ləyaqəti alçaldıcı Rəftar və Cəzalandırılmanın Önlənməsi üçün Avropa Komitəsi” qurulur (irəlidə - CPT ya da sadəcə Komitə). Bu müddəanın 1-ci maddəyə qoyulması, əslində, çox yerində bir haldır. Çünki demək olar ki, CPT bu Konvensiyanın onurğa sütünüdür. Belə ki, digər Konvensiyalardan fərqli olaraq burada maddi hüquq norması yoxdur, bu maddi hüquq normalarını, daha dəqiq desək, anti-İşgəncə standartlarını CPT gətirir. Bu Komitə, azadlıqdan məhrum olunan şəxslərin olduğu yerləri yoxlayır. Bu ziyarətlərdən məqsəd, belə yerdə saxlanılan və taleləri orada işləyən personalın vicdanına tərk edilən insanları işgəncə və qeyri-insani ya da ləyaqəti alçaldıcı cəza ya da rəftara qarşı qorumaqdır.

Buna görə Komitə qətiyyən bir məhkəmə kimi fəaliyyət göstərmir və buna girişmir. Şəxsləri, dövlət və təşkilatları mühakimə edib onlar haqqında qərar almır. Komitə, sadəcə olaraq, azadlıqdan məhrum olunan şəxslərlə necə rəftar edildiyini, bunun mahiyyəti və şəkillərini müəyyən edib ortaya qoyur və bunları açıq şəkildə səsləndirir.

Komitənin özünə məqsəd qoyduğu funksiyaları yerinə yetirə bilməsi üçün Konvensiyaya tərəf olan dövlətlər bəzi öhdəliklər daşıyır. Əsas öhdəlik budur: tərəf dövlət, Komitənin bu cür ziyarətlərinə icazə verib razılıq göstərməlidir. Ziyarət olunacaq yerlər, azadlıqdan məhrum olunan şəxslərin saxlandığı hər cür yerdir: buraya aiddir həbsxanalar, qaupvaxtalar, psixi klinikalar, ibtidai istintaq sırasında saxlama yerləri və buna bənzər digər yerlər. Buradakı əsas ölçü budur ki, azadlığı məhdudlaşdıran hakimiyyət nümayəndəsi olsun. Hansı səbəblə azadlığın məhdudlaşdırıldığı da vacib deyildir. Başqa bir sözlə müvafiq tərəf dövlətin yurisdiksiyası altında olan və o dövlətin hüququnun tətbiq olunduğu ərazilərdəki bu cür yerlər ziyarət oluna bilər. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanların məcburi tərbiyə müəssisələri də buraya daxildir. O halda, bir dövlətin ölkəsinin sərhədlərinə aid klassik ənənəvi ölçü burada aşılıb; məsələn, işğal edilmiş torpaqlarda da bu cür yerləri ziyarət etmək mümkündür. Bunlar Konvensiyanın 2-ci maddəsində göstərilib. Habelə Konvensiyaya əlavə olunmuş Açıqlayıcı Qeyddə də azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı

bütün yerlərin ziyarət edilməsində tək ölçü kimi, bu məhrum olunmanın bir inzibati qurum tərəfindən olması şərt olduğu müəyyən olunub. İnzibati qurum (public body) anlayışının, eyni zamanda, məhkəmə, təhlükəsizlik gücləri kimi terminlərdən daha geniş mənalı olduğunu qeyd etməliyik.

Tərəf dövlətin bir başqa əsas öhdəliyi də budur ki, Konvensiyanın tətbiqində, Komitə ilə işbirliyi aparmalıdır (md. 3). İşbirliyi prinsipi Açıqlayıcı Qeyddə vurğulandığı kimi, Komitə fəaliyyətinin bütün mərhələlərində reallaşmalıdır. Bu konvensiyanın başqa bir özəlliyi də budur ki, ümumi olaraq insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrdə mümkün olan qeyd-şərt qoyma imkanı, bu konvensiyada tanınmayıb. Yəni bu Konvensiyaya hər hansı qeyd-şərt qoymaq mümkün deyildir (md. 21).

Komitənin çıxardığı standartlar var, tam adı “CPT Standards”. Bu sənəd müxtəlif dillərdə, Azərbaycan dili daxil olmaqla çap olunub. Sənəddə nələr öz əksini tapır? Bunlar; tutulma, həbs və məhkumiyət mərhələləri sırasında, pis rəftarın qarşısını almaq üçün diqqət yetiriləcək xüsuslardır.

2. İşgəncənin Önlənməsi Komitəsinin (CPT-nin) Quruluşu

Komitə üzvlər, katiblik və Komitə Sədri və Sədr müavinlərindən ibarət Büro olmaq üzrə, üç alt bölmədən ibarətdir. Komitə, Konvensiya tərəfi dövlət sayısı qədər üzvdən ibarətdir. İnsan hüquqları sahəsində mütəxəssis şəxslər üzv ola bilər. Komitədə eyni dövlətin vətəndaşı iki üzv ola bilməz, üzvlər öz aralarında müstəqil və qərəzsiz vəzifə görür. Hər tərəf dövlət üç isimli namizədlər siyahısını təqdim edir. Üzvləri Avropa Şurası Nazirlər Kabineti seçir. Üzvlərin vəzifə müddəti dörd ildir, bir dəfə olmaq üzrə yenidən seçilə bilər. Komitə üzvləri lazım olan hallarda mütəxəssisin köməyindən istifadə edə bilər. CPT üzvləri, ziyarət əsnasında toxunulmazlıq və diplomatik imtiyazlara sahibdir (m.16).

3. Komitənin iş qaydaları

Komitənin toplantı yeri Strasburqdur. Çalışma dilləri isə ingilis və fransız dilidir. İnternetdə CPT-nin raportlarını axtarsanız, əsasən bu iki dildə tapa bilərsiniz.

CPT-nin iclaslarında kворum, üzv sayının çoxluğudur. Qərar yetərsayı da iclasda iştirak edən mövcud üzvlərin çoxluğudur. İclaslar qapalı keçirilir.

Qərar vermə yetərsayı baxımından sadə səs çoxluğu yetərli olduğu halda, bəzi hallarda 2/3 səs çoxluğu tələb olunur.

Birinci hal budur ki, əgər tərəf dövlət Komitə ilə əməkdaşlığa yaxınlaşmasa, ya da Komitə qərarları istiqamətində ölkəsində vəziyyəti dəyişdirmə

cəhdini göstərməsə, müvafiq tərəf Dövlətə öz fikirlərini bildirmə imkanı tanımaqla, Komitə bu məsələni (tərəf dövlətin ölkəsində vəziyyət və islahatların aparılmaması barədə) ictimaiyyətə bir açıqlama verə bilər.

Komitə iclasları bir qayda olaraq qapalı keçirir. Komitə öz funksiyasını yerinə yetirərkən öyrəndiyi məlumat və faktları müddət məhdudluğu olmadan gizli saxlamalıdır. Bunların bir hissəsi ancaq müvafiq dövlətin istəyi üzrə açıqlana bilər.

4. Komitənin “in loco” ziyarət etmə səlahiyyəti

Komitə, Konvensiyaya tərəf bir dövlətin yurisdiksiya sahəsi içərisində azadlıqdan məhrum olunan şəxslərin saxlandığı yerlərə ziyarətlər keçirir. Müəyyən aralarla keçirilən periodik ziyarətlər xaricində, Komitə lazım görsə xüsusi (ad hoc və izləmə, nəzarət) ziyarətlər də keçirə bilər (md. 7/1). O halda Komitənin əlində, biri periodik, digəri qeyri-müəyyən zamanda, xüsusi (ad hoc və izləmə ziyarətləri) olmaq üzrə iki cür ziyarət keçirmə səlahiyyəti var. Sadəcə periodik ziyarətlərlə məhdud olmayan bu imkan, çox yerində və məqsəduyğundur, çünki periodik ziyarətlər öncədən bəlli olduğu və az sayıda olduğu halda, ad hoc ziyarətlər gözlənilməz ziyarətlərdir. Habelə bu ad hoc ziyarətlər, periodik ziyarətdən sonra da keçirilə bilər. Bunlar, nəzarətin daimiliyini təmin edir.⁴²⁶ «İzləmə ziyarətləri»nin (follow-up visits), periodik ya da ad hoc ziyarətlərin bir də belə bir xeyri var ki, bu ziyarətlər sırasında Komitəyə bəlli olur ki, əvvəlki ziyarət sırasında yoxlanılan şəxslərin vəziyyəti necədir – bunlar repressiyaya məruz qalıbmı, işgəncələrə son qoyulubmu, pis rəftar azaldılıbmı, bu cür hallar yoxlanıla bilər.

Komitənin ziyarət edəcəyi yerlər, daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, məhdud sayda göstərilməyib. Hətta Komitə, səhvən də hesab etsə ki (məsələn, bir QHT-dən səhv məlumat alıb), X binasında insanlar saxlanılır və onlara əzab verilsə, oraya getmək istəsə Dövlət CPT-ni oraya buraxmaq məcburiyyətindədir. Ola bilsin ki, CPT X binasında vaxtı ötmüş qida məhsullarından başqa bir şey görməsin, belə bir səhv etmə ehtimalı CPT-nin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmır. Konvensiyada ziyarət yerləri baxımından, «...hər hansı bir yer» ifadəsi istifadə olunub (md. 2). Beləliklə azadlıqdan məhrum olunan şəxslərin saxlandığı hər yer, Komitənin ziyarət etmə səlahiyyəti dairəsinə girir; məsələn, polis bölmələri və idarələri, nəzarət altında saxlama yerləri, həbsxanalar, digər cəza icra qurumları, tibbi klinikalar, azyaşlıların ya da xüsusi qrupların saxlan-

⁴²⁶ Bu xüsusi ziyarət imkanının, bir yandan da, beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməyən dövlət üzərində, Komitənin (md. 10/2)'dəki imkan xaricində yararlanıla biləcəyi tək təsir etmə vasitəsi olduğuna işarət etməliyik.

dığı xüsusi yerlər ya da ictimaiyyətə bəlli olmayan, lakin hakimiyyət orqanlarının saxladığı xüsusi qurumlar və bənzər yerlər də Komitənin nəzarəti altındadır.

Komitə ziyarətlərini müharibə ya da digər ictimai təhlükə (fövqəladə) halları da daxil olmaq üzrə, hər şəraitdə keçirə bilər (Açıqlayıcı Qeyd, m.2). Bunun həddi, Konvensiyanın 17.3 maddəsində tənzimlənən haldır. Buna görə, Komitə, Beynəlxalq Qızıl Xaç Təşkilatı personalının 2 Avqust 1949 tarixli Cenevrə Konvensiyası ilə onun 8.06.1977 tarixli Əlavə Protokolu çərçivəsində, periodik şəkildə ziyarət etdikləri yerlərə gedə bilməz.⁴²⁷ Burada bunu bilməlisiniz ki, beynəlxalq səviyyədə olmayan silahlı münaqişənin varlığında, əgər Qızıl Xaç Təşkilatı belə münaqişədə effektiv ziyarətlər apara bilmirsə, bu funksiyaları CPT yerinə yetirə biləcək. Digər tərəfdən, Qızıl Xaç Təşkilatının və Cenevrə Konvensiyaları xaricində qalan və çox tərəfli müqavilələr ilə sülh zamanında ziyarət səlahiyyəti verilsə, CPT-nin azadlıqdan məhrum olunan şəxsləri müəyyən bir ölkədə ziyarət etməsi mümkündür; bu hal Konvensiyanın 17-ci ilə əhatə olunmur.

Komitənin “in loco” ziyarət səlahiyyətinin bir digər istisnai məhdudiyəti var ki, bu da Konvensiyanın 9-cu maddəsində tənzimlənib. Buna görə, əsas prinsip budur ki, tərəf dövlət və Komitə arasında işbirliyi olmalıdır (md. 3). Lakin istisnai hallarda müvafiq tərəf dövlətin səlahiyyətli orqanları, Komitənin keçirmək istədiyi ziyarətin zaman və yerinə aid etiraz edə bilərlər. Bunlar hansı hallardır? Komitənin “niyyətəndiyi” ziyarəti geri çevirmək üçün əsaslar bunlardır: milli müdafiə, ictimai asayiş, şəxslərin azadlıqdan məhrum olduğu yerdə (islah-əmək müəssisəsi, müvəqqəti saxlama yerləri, vb. yerlərdə) ciddi iğtişaşın olması, bir şəxsin sağlamlıq vəziyyəti ya da ağır bir cinayətlə bağlı təcili və təxirə salına bilməz istintaqın aparıldığı hallardır. Yəni əgər Komitənin ziyarət etmək istədiyi yerdə ciddi bir iğtişaş, epidemiyə və s. kimi hallar varsa. Bu etirazlar üzərinə Komitə və müvafiq dövlət, vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün və Komitənin öz işini yerinə yetirə bilməsi və bir uzlaşma əldə edə bilmək üçün dərhal kommunikasiyaya başlamalıdırlar. Uzlaşma arayışı o mənaya gəlir ki, Dövlət CPT-yə kömək etməlidir, məsələn, ziyarət edilmək istənən şəxsin, başqa bir yerə köçürülməsi vasitəsilə CPT ilə görüşməsinə imkan yaratmaq kimi. Habelə planlaşdırılan ziyarət baş tutana kimi, vəziyyət barədə Dövlət CPT-yə məlumat verməlidir. Bu şərtlər onun üçün qoyulub ki, tərəf Dövlətlər özbaşına şəkildə CPT-nin ziyarətlərini əngəlləyə bilməsinlər.

⁴²⁷ İstər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də regional səviyyədə bir silahlı münaqişənin varlığında Cenevrə Konvensiyalarının tətbiq edilməsi prioriteti var. Bunun üçün, xüsusən, 3 nömrəli Cenevrə Konvensiyası (md. 12b) ilə, 4 nömrəli Cenevrə Konvensiyası (md. 143)ün müddəalarına baxılmalıdır.

Ziyarətin reallaşdırma üsulu budur: ziyarətləri, bir qayda olaraq, Komitənin iki üzvündən ibarət nümayəndə heyəti həyata keçirir. Ancaq istisnai hal olaraq, Komitənin bütün üzvlərinin qatıldığı heyət yaxud tək bir üzv vasitəsilə də bu ziyarətlər həyata keçirilə bilər. Ziyarətdə üzvlər Komitə adından çıxış edirlər. Ziyarəti həyata keçirəcək Komitə üzvlərini, Komitə təcili hallarda və Komitə toplantı keçirə bilmirsə, Büro, nümayəndə heyətinin sədrini də müəyyən edərək seçər (Qaydalar, md.3). Komitə, ya da toplantı keçirə bilmirsə, Komitə Sədri, tərəf dövlətə ziyarət edəcəyi haqqında bildiriş göndərir. Bildirişdə, nümayəndə heyətindəki üzv və digər personalın adları və ziyarət ediləcək yerlər göstərilir. Ancaq Komitə, bu bildirişdə göstərilməmiş olan yerləri də ziyarət edə bilər. Bildiriş, başqa yerlərin ziyarət edilməsinə əngəl deyildir (Qaydalar, md. 35). Bu bildirişindən sonra ziyarət, maddə 2-də sayılan yerləri əhatə etmək üzrə hər hansı bir zamanda həyata keçirilə bilər.⁴²⁸ Diqqət edilsə, bu bildirişdə, kimin və nə zaman ziyarət ediləcəyi xüsusu yer almır. Buna görə, bildirişin əsl funksiyası odur ki, Komitə üzvlərinə, tərəf dövlətin asanlıq göstərməsi üçün hazırlıq görməsi üçündür; yoxsa müvafiq dövlətin keçici və aldadıcı tədbirlər alaraq Komitəni aldatması üçün deyildir. Komitənin imkanları bunlardır: tərəf dövlətin hakimiyyəti altındakı ərazilərə daxil olmaq və orada sərbəstcə (məhdudiyət olmadan) dolaşa bilmək; azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərin saxlanıldığı yerlər haqqında tam məlumat almaq/vermək, azadlıqdan məhrum olan şəxslərin olduqları yerlərə məhdudiyətsiz şəkildə girmək və sərbəstcə hərəkət etmək, lazımı məlumatları təmin etməkdir.

Komitənin Məruzələri

Ziyarətin sonunda heyət, mümkün olan ən qısa zamanda, Komitəyə ziyarətlə bağlı bir məruzə təqdim edir. Bu məruzədə ziyarətin müxtəlif mərhələləri haqqında məlumatlar, ziyarət sırasında əldə edilən faktlar və müşahidələr öz əksini tapır. Varsa tərəf dövlətin qeydlərinə də yer verilir.

Komitənin məruzəsi gizlidir (m.11/1). Komitənin məruzəsi iki halda gizli olmaya bilər. Birinci hal tərəf dövlətin istəyi üzrə məruzənin açıqlanmasıdır ki, bu halda Komitə müvafiq tərəf dövlətin qeyd və şərtlərini də məruzəyə əlavə edir. İkinci hal isə, tərəf dövlətin Komitə ilə əməkdaşlığa getməməsi halında olur, belə halda da məruzə ictimaiyyətə açıqlanır.

⁴²⁸ Konvensiyanın hazırlanması mərhələsində Komitənin "in loco" ziyarəti haqqında mübahisə olunan bir problem də ziyarəti aparan nümayəndə heyətində, o dövlətin vətəndaşı olan Komitə üzvünün də yer alıb-alamayacağı idi. Nəticədə, ziyarətdə o dövlətin vətəndaşı olan bir üzvün olmaması fikri hakim olmuşdur.

Ziyarət sırasında əldə edilən faktları əhatə edən ya da əməkdaşlığa getməmənin sanksiyası mahiyyətində olan məruzələrdən başqa, üçüncü növ məruzə “ümumi məruzə” adı altında tənzimlənəndir (m.12). Məruzənin özəllikləri nədir? Məruzənin məzmunu Komitənin fəaliyyətinə aiddir; ildə bir dəfə çıxarılır. Məruzə maddə 11-də tənzimlənən gizlilik qaydalarına uyğun olmalıdır. Açıqlanma üsulu isə belədir ki, məruzə Komitə tərəfindən əvvəlcə Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmalıdır, sonradan da Məşvərət Məclisinə göndərilib ictimaiyyətə açıqlanır.

5. Komitənin, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən fərqi

Komitənin Birinci Məruzəsi 31 Yanvar 1991 tarixində qəbul edilib və Noyabr 1989 ilə Dekabr 1990 tarixləri arasındakı periodda aparılan fəaliyyəti əhatə etmişdi. Komitənin yayımladığı məruzə, ayrıntılı müşahidələrə söykənir. Birinci Məruzə yeddi əsas fəslə ayrılırdı:

Birinci fəsildə, Komitənin əsas xüsusiyyətləri müəyyən olunub. Buna görə, Komitə, Avropa Şurasının insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən digər orqanından, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən, əsasları və məqsədləri baxımından ayrılır. Komitə, Məhkəmədən fərqli olaraq, konvensiya üzrə öhdəliklərin pozuntusu iddiası ilə yaranan hüquqi mübahisələrin həll olunması üçün qurulmuş bir məhkəmə orqanı deyildir. Komitə, pis rəftarın yaranmasını əngəlləmək, bəzən də, hadisənin yaranmasından sonra müdaxilə etmək üçün yaradılmış, ilk və inkişaf etmiş bir mexanizmdir. AİHM fəaliyyətlərində məqsəd, hüquqi müstəvidə mübahisəni həll etməkdir, halbuki, Komitənin fəaliyyətlərində məqsəd praktiki müstəvidə mübahisənin yaranmasına əngəl olmaqdır.

Komitənin fəaliyyəti İşgəncənin qarşısının alınması haqqında Konvensiyasının 3-cü maddəsinə əsasən, “əməkdaşlıq” anlayışına söykənir. Maddədə deyilir ki,

“Bu Konvensiyanın tətbiq olunmasında, Komitə və maraqlı Tərəfin səlahiyyətli orqanları bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər.”

Dövlətləri Avropa sivilizasiyasına açıq şəkildə tənqid etmək, Komitənin vəzifəsi deyildir; bunun yerinə, Komitənin vəzifəsi budur ki, bir rəftar ya da davranışın qəbul edilə bilən olanı ilə olmayanı ayırmağa yarayan meyarları və vasitələri tapmağa kömək etsin. Bu vəzifəni yerinə yetirərkən Komitə, üç prinsipi rəhbər tutur. Bunlar: 1) azadlıqdan məhrum olunan şəxslərə pis rəftar qadağası mütləqdir; 2) yüngül şəkildə (milder forms) olsa belə, pis rəftar, müasir davranış (conduct) prinsiplərinə ziddir (repugnant); 3) pis rəftar, sadəcə zərər çəkmişə acı vermir, o, eyni zamanda birbaşa bu hərəkəti törədən ya da

buna imkan verən məmur baxımından da ləyaqəti alçaldıcıdır (Məruzənin 3-cü paragrafi).

Komitə, hər şeydən əvvəl, ziyarət etdiyi ölkələrdə faktiki vəziyyəti araşdırır. Bu baxımdan xüsusən 1) ziyarət etdiyi quruluşlardakı ümumi şərtləri təhlil edir; 2) azadlıqdan məhrum edilən şəxslərə qarşı hüququ tətbiq edən məmurların ümumi davranışlarını müşahidə edir; 3) azadlıqdan məhrum olunan şəxslərlə görüşərək nə vəziyyətdə olduqlarını və hər hansı şikayətlərinin olub-olmadığını araşdırır. Bu istiqamətdə iş görən CPT, müvafiq dövlətə məruzəsini təqdim edir və topladığı məlumatları və müşahidələrini bildirir. Komitə lazım görsə, azadlıqdan məhrum olunan şəxslərə aid olaraq, əgər qəbul edilə bilən standartlara zidd ehtimal olunan pis rəftar da varsa və ya ola bilərsə, bunun qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlər haqqında da qərar (məsləhət) verə bilər (paraq. 4).

Komitə fəaliyyətlərinin icrası sırasında həm Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasındakı, həm də müvafiq digər insan hüquqları müqavilələrindəki hüquqi standartları, bunlara aid insan hüquqları orqanlarının verdikləri şərhləri diqqətə alır. Oxucular unutmamalıdır ki, insan hüquqları sahəsində bu bir qaydadır. Yəni, CPT məsələ haqqında qərar ya da şərh verərkən, CAT-in ya da İnsan Hüquqları Komitəsinin qərarlarına istinad edə bilər. Hətta, qərribə görünsə də, Avropa qitəsində baxılan insan hüquqlarına aid mübahisənin həllində AİHM, Amerikan İnsan Hüquqları Konvensiyasına istinad edə bilər.

Bununla bərabər, CPT bu sahədə fəaliyyət göstərən məhkəmə ya da yarı-məhkəmə orqanlarının presedent hüququ ilə, əlbətdə ki, bağlı deyildir; ancaq bunları, azadlıqdan məhrum olunan şəxsə qarşı ediləcək rəftarın müəyyən olunmasında bir başlanğıç nöqtəsi yaxud bir referans məlumatı kimi istifadə edə bilər (paraq.5).

Nəticə olaraq, Komitə ilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi arasındakı əsas fərqlər belə sıralana bilər: 1) Məhkəmənin ilk məqsədi, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının pozuntusunun olub-olmadığını müəyyən etməkdir. Halbuki Komitənin vəzifəsi, azadlıqdan məhrum olunan şəxsin fiziki ya da zehni istismarının qarşısını almaqdır; dolayısıyla Komitə keçmişdən çox, gələcəyə baxır; Məhkəmənin tətbiq və şərh edəcəyi Konvensiyanın maddi hüquqa dair müddəaları var; Komitə isə, hər nə qədər bəzi konvensiya və digər beynəlxalq sənədlərə və bunlara uyğun formalaşan presedent hüququna müraciət edə bilərsə də, 1987-ci il Konvensiyasının maddi hüquq müddəaları ilə bağlı deyildir, çünki müvafiq Konvensiyada maddi hüquq müddəaları nəzərdə tutulmur;⁴²⁹ 3) Məhkəmə fəaliyyətinin mahiyətinə uyğun olaraq, insan hüquq-

⁴²⁹ 1987 tarixli Avropa İsgəncənin Önlənməsinə dair Konvensiyada, isğəncənin tərfi belə verilməyib.

ları sahəsində peşəkar hüquqşünaslardan ibarətdir; Komitə isə, bu cür hüquqşünaslarla yanaşı, həkimlər, kriminoloqlar, islah məsələləri mütəxəssisləri kimi müxtəlif mütəxəssislərdən ibarətdir; 4) Məhkəmə ancaq şəxslərin ya da dövlətlərin şikayəti olduqdan sonra məsələnin həllinə müdaxilə edir. Halbuki Komitə, periodik ya da “ad hoc” ziyarətlər vasitəsilə “ex officio”⁴³⁰ müdaxilələr həyata keçirir; 5) Məhkəmənin fəaliyyətləri, bir dövlətin konvensiyadan yaranan öhdəlikləri pozub-pozmadığı haqqında hüquqi bağlayıcı nəticələri müəyyən etməkdir. Komitənin müəyyən etdiyi nəticələr isə bir məruzə şəklində açıqlanır və lazım olduğu hallarda, qəbul edilə bilməz pis davranışlara yol verən ya da şərtlərini yaradan dövlətə, CPT bunları düzəltməsi üçün göstərişlər verə bilər. Dövlət, Komitənin bu qərarına uyğun davranmazsa, komitə dövlətin bu münasibətini ictimaiyyətə bir məruzə ilə açıqlaya bilər.

6. Komitənin Önləyici Xarakterli fəaliyyətləri

Yuxarıda adı çəkilən məruzənin dördüncü hissəsində Komitənin önləyici xüsusiyyətli fəaliyyətləri qismində bəzi məqamlar müəyyən edilmişdir. Məruzənin ilk hissəsində də bildirildiyi kimi, Komitə, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən digər orqanlar kimi, faktları araşdıran (fact-finding) orqan deyildir. Komitənin yoxladığı şey budur: işgəncə və digər pis rəftar varmı, ya da şərait buna imkan yaradırmı? Başqa deyişlə, Komitə hüquqi etibarlılığı olan sübut yığmaqdan çox, hadisəyə daha şümulu yanaşır: hakimiyyət orqanı tərəfindən, azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərin saxlanıldığı yerdəki ümumi və xüsusi şərtləri və halları qiymətləndirir. Bu şərtlər və hallar işgəncə ya da qeyri-insani rəftara yaxud cəzalandırmaya səbəb ola bilərmi? (paraq. 45).

Belə yanaşma, hakimiyyət səlahiyyətlərinin müəyyən bir ölkədə ciddi və daim sui-istifadə edildiyi iddiaları üzərinə icra edilən ad hoc ziyarətlərdə yoxlama nəticəsində əldə edilən nəticələrdən düzgün məna çıxarmaya imkan verir. Bununla da Komitə, iddiaların düzgün olub-olmadığını qiymətləndirə bilər. Ancaq bu hallarda belə, Komitənin işi, iddiaları qiymətləndirməklə yanaşı, saxlama yerlərindəki şərtlərə baxmaq və bunlar işgəncəyə və pis rəftar etməyə şərait yaradırlarsa, belə bir sui-istifadənin qarşısını almaq üçün təkliflər verməkdir (paraq. 46).

Komitə önləyici fəaliyyət qismində, Konvensiya sisteminin işlədilməsi məzmununda, dörd xüsusa əsasən diqqət yetirir. Bunlar: 1) Komitə, ziyarət etdiyi ölkələrdəki mövcud nəzarət altında saxlama yerlərinin ümumi şərtlərinə baxır. Bu baxımdan sadəcə pis rəftarın olub-olmadığını yoxlamaqla kifayət-

⁴³⁰ “özü, mövqeyi gərəyi”

lənmir; bunun ehtimalının olub-olmadığına baxır, ola biləcək "ön işarətlərinə" də diqqət edir. Məsələn, nəzarət-saxlama yerlərində tutulan şəxslərə düşən hava miqdarı, o yerin işıqlandırılması, havalandırılması, yuyunma və tualet şərtləri, yemək və yatmağa aid hallar, tibbi baxım vs. kimi yanında, sosial şərtləri (nəzarət altında tutulanların öz aralarındakı və hüququ tətbiq edən məmurlarla münasibətləri, ailə ilə olan bağlar, sosial, iş şərtləri, vs. kimi) diqqətə alır. Bunlardan başqa Komitə, pis rəftar faktına qarşı o ölkədəki əsas təminatların (məsələn, ailə üzvlərinə və ya yaxınlara xəbər vermə, vəkillə görüşmə, həkim ilə görüşmə, nəzarət altında tutma şərtləri və pis rəftara aid şikayət edə bilmə imkanları və s. kimi) həcmində də xüsusi bir diqqət göstərir (parag. 48); 2) müəyyən bir ölkədə tarixi, sosial, iqtisadi vs. ümumi şərtlər diqqətə alınmadan, azadlığından məhrum olunan şəxsi əhatə edən şərtlər aydın ola bilməz. Hər nə cür insan qüruruna, bütün tərəf dövlətlərdə mütləq və təsirli şəkildə hörmət göstərilməsi lazım olsa da, hər bir ölkənin keçmişi fərqlidir və insan hüquqları məsələlərinə gətirdikləri yanaşma da fərqlidir. Buna görə də, Komitə, hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısını almağa cəhd edərkən, pis rəftara gətirib çıxaran xüsusi və ümumi şərtlərin səbəblərini tez-tez və mütləq diqqətə alır (parag. 49); 3) bəzi hallarda Komitə, müəyyən bir ölkədəki həbsdə saxlama şərtlərinə aid apardığı tədqiqatdan sonra inzibati praktika yaxud qanuni islahat kimi qısa müddətli müsbət tədbirlər əvəzinə, irəlində yarana biləcək naxoş ehtimallara qarşı, təhsil vs. kimi uzun vədəli strategiyalar təklif edə bilər (parag. 50); 4) Komitə, azadlıqdan məhrum olunan şəxsə sisteməlik pis rəftar və onun nəzarət altında tutulmasına aid şərtləri ehtiva edən hadisələrdə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təmin edəcəyindən daha geniş bir qoruma səviyyəsini məqsəd güdürək, önləyici xarakterli təsirli tədbirlər almalıdır (parag. 51).

7. Komitənin müəyyən etdiyi standartlar. Polis nəzarəti altında saxlanılma

Komitə, apardığı sisteməlik ziyarətlərdən sonra müxtəlif standartlar ortaya qoymağa başladı. Bu standartlar müxtəlif mərhələlərə aiddir: polis nəzarətində tutulma mərhələsi, həbsdə tutulma mərhələsi, cəzaçəkmə müəssisələrinə aid olan standartlar, sorğu və ifadə alma mərhələsinə aid standartlar, psixiatriya müəssisəsinə yerləşdirmə və saxlama haqqında standartlar.

Bu standartların mahiyyətinə toxunmaq lazımdır. Əvvəlcə onu qeyd etməliyik ki, CPT yoxlama apardığı ölkələrdə birinci növbədə bu standartlara uyğunluğu yoxlamır. Komitə, əvvəlcə dediyimiz kimi, ümumi şərtləri müəyyən edir. Bu standartlar ideal mahiyyətindədir. Yəni hökumətlər, mümkün olduğu

qədər bu standartlara yanaşmalıdırlar. Yoxsa sanmayın ki, Fransanın bütün həbsxanaları bu standartlara tam ölçüdə cavab verir.

CPT, polisdə nəzarət altında olan şəxslərin üç hüququna xüsusi əhəmiyyət yetirir. Bunlar: 1) nəzarət altına alınan şəxsin, öz seçəcəyi bir üçüncü şəxsə (ailə üzvlərindən biri, yoldaş, konsulluq kimi) bu vəziyyətinə aid məlumat vermə hüququ; 2) istədiyi bir vəkillə görüşmə hüququ və 3) öz seçəcəyi bir həkim tərəfindən müayinə edilməyi istəmə hüququ (bu həkim, polis tərəfindən çağırılan və nəzarət altında tutulan adamı tibbi müayinədən keçirən həkimdən başqası olmalıdır). Bu üç hüquq, Komitəyə görə, nəzarət altında tutulan şəxslərə qarşı törədilə biləcək pis rəftara qarşı əsas zəmanətlərdir (parag. 36).

Polis tərəfindən nəzarətə alınan şəxslərə, 36-cı paragrafda müəyyən edilən hüquqlar da daxil, bütün hüquqları haqqında məlumat verilməlidir. Bu məlumatlandırma təxirə salınmadan dərhal aparılmalıdır. Bundan başqa məmurların bu məlumatlandırılmasında ədalətin maraqlarını qorumaq üçün ehtimal olunan gecikdirmələr (məsələn, iştirakçılıqla törədilən cinayətlər olduqda) mütləq qanunda açıqca tərif edilməli və bunların tətbiq olunması, qəti şəkildə zamanla məhdudlaşdırılmalıdır. Bu mərhələdə, xüsusilə müvafiq şəxsin, polisin seçdiyi həkimdən başqa bir həkimlə və vəkillə görüşməsi gecikdirilməməli, bunun üçün müvafiq peşə təşkilatları ilə əvvəlcədən əldə olunan razılışmalar baxımından vəkil və həkim siyahılarının hazırlanması faydalı olacaq (parag. 37).

Vəkillə görüşmə haqqı, vəkillə münasibət qurma və vəkil tərəfindən ziyarət edilmə hüquqlarını ehtiva edir. Hər iki halda da görüşmələrin gizliliyi zəmanət altına alınmalıdır. Habelə, tutulmuş ya da həbs olunmuş şəxsin sorğusu əsnasında vəkilin olmasına da haqqı vardır. Bundan başqa polis nəzarəti altında ikən həkim tərəfindən müayinə mütləq, polislərin eşitmə və görmə sahəsi xaricində aparılmalıdır; müayinə sırasında həkim müəyyən etdiyi nəticələri mütləq rəsmi olaraq qeyd etməli, təqsirləndirilən şəxs və onun vəkili bu qeydləri əldə edə bilməlidir (parag. 38).

Dindirmə mərhələsinə aid olaraq Komitənin ortaya qoyduğu standartlar isə bunlardır: 1) dindirilən şəxsə, ifadə alanların adları və ya nömrələrini ehtiva edən vəsiqələrinə aid məlumat verilməlidir; 2) dindirilən şəxsə, icazə verilmiş olan maximum dindirmə müddəti bildirilməlidir; 3) dindirmə arasında istirahət etmə periodları və fasilələr; 4) dindirmənin aparılma yeri; 5) ifadə alma sırasında dindirilən şəxsin oturması ya da ayaqda dindirilməsi məsələləri; 6) sərxoş ya da narkotik aludəsi olan şəxslərin dindirilmə forması vs. hallara aid dindirmə qaydaları aydın şəkildə müəyyən olunmalıdır. Hər bir dindirmənin nə vaxt baş-

layıb nə vaxt bitdiyinə dair qeydlər sistemli şəkildə tutulmalı və bu qeydlərdə sorğulanan şəxsin qeydləri və dindirmə zamanı hazır olan şəxslərin kimlər olduğu qeyd olunmalıdır.

Bu nöqteyi nəzərdən Komitəyə görə, dindirməni elektronik cihazlarla qeyd etmək həm nəzarətdə saxlanılan şəxslərə pis rəftar edilməsinə qarşı faydalı bir digər zəmanət olacaq, həm də birbaşa polisə müəyyən avantajlar təmin edəcək (parag. 39). Nəzarətdə tutma müddətinin bütövlüklə qeydi tutulmalıdır; nəzarətdə tutulanın imzası olmalıdır, əgər yoxsa, bunun səbəbi yazılmalıdır. Habelə, nəzarətdə tutulanın vəkili bu qeydləri araşdırma bilməlidir. Adı çəkilən qeyddə azadlıqdan məhrum buraxmanın səbəbləri, bunun zamanı, müvafiq şəxsə hüquqlarının nə zaman bildirildiyi, hər hansı bir yarasının ya da ruhi xəstəliyinin olub-olmadığı, tutulmuş şəxsin qohumunun/konsulluğun ya da vəkilinin nə zaman onunla əlaqə yaratdığı və onlar tərəfindən ziyarət edildiyi, nə zaman yemək verildiyi, nə zaman dindirildiyi, nə zaman başqa yerə köçürüldüyü ya da azadlığa buraxıldığı vs. kimi mövzular mütləq qeyd olunmalıdır (parag. 40).

Komitə polis nəzarəti altında olan şəxslərə edilən rəftara aid irəli sürülən şikayətləri yoxlamaq üzrə müstəqil bir mexanizmin yaradılmasını da zəruri bir digər zəmanət kimi görür (parag. 41).

Polis tərəfindən nəzarət altında tutma, prinsip olaraq, qısa müddət olmalıdır. Polis idarələrindəki bütün kameralar, orada saxlanılan şəxslərin sayına və onların ehtiyaclarına uyğun düşəcək əğlabatan ölçülərdə olmalı; əlverişli işıqlandırma (məsələn, yatma vaxtları xaric, kitab oxuna biləcək dərəcədə işıq) və ventilyasiya olmalı və aydınlatmanın da təbii (günəş) işığı ilə olanına üstünlük verilməlidir. Kameralar, istirahət etmə üçün (məsələn, sabit bir kreslo ya da yataq kimi) uyğun vasitələrlə təchiz edilməli və nəzarətdə tutma gecəyə qədər uzanırsa, şəxsə təmiz yataq ötükləri təmin edilməlidir. Nəzarətdə tutulanlara, lazımlı olanda təmizlənmə və təbii ehtiyacların qarşılınması imkanları verilməlidir və bu şəxslərə hər gün mütləq uyğun vaxtlarda yemək verilməli, bunlardan ən az biri, əksiksiz bir pay yemək olmalıdır (məsələn, bir buterbroddan daha çox) (parag. 42).

Kameraların əğlabatan ölçüdə olmasında ölçünü təyin etmək çətin bir məsələdir. Bir çox faktor diqqətə alınmalıdır. Bununla bərabər Komitə, bir rəhbər ölçü təklif edir. Bu ölçü, bir minimum standart olmaqdan çox, arzu edilən səviyyə olaraq düşünülməlidir. Buna görə, bir neçə saatdan daha çox saxlanmaq üçün nəzərdə tutulan tək nəfərlik kamerlar ən az yeddi kvadrat metr

olmalıdır (divardan divara ən az 2 metr və döşəmə ilə tavan arası 2,5 metr) (parag. 43.).

8. Komitənin müəyyən etdiyi standartlar: həbsdə saxlama mərhələsi

Komitə islah müəssisələrində tədqiqat ziyarəti apardıqda bir çox xüsusə diqqət edir. Həbsxana⁴³¹ məmurlarının məhkumlara pis rəftar göstərdiklərinə dair şikayətləri xüsusilə araşdırmaqla bərabər, həmçinin həbsxanada şəxsin saxlanma şəraitinin bütün halları da diqqətə alınır. Pis rəftar müxtəlif formalarda ortaya çıxmağa bilər. Bir çox hadisədə pis rəftar qəsdli davranış formasında ortaya çıxmır, daha çox həbsxanalardakı infrastruktura əksikliyi, pis təşkilatçılıq kimi səbəblərdən irəli gəlir. Dolayısıyla Komitə, məhkumlara təmin edilən imkanlara və məhkum-inzibatçı münasibətinə bağlı olan yaşama səviyəsini/standartını o idarə/həbsxana baxımından araşdırır (paraq. 44). Həbsxanalardakı məhkum sayısının çoxluğu məsələsi də Komitəni maraqlandırır. Çünki orada çox sayda şəxsin saxlanması, onlara verilən xidmətə və şəraitə təsir göstərir, həyat standartını aşağı salır. Habelə bir həbsxanadakı ya da onun hər hansı bir bölməsində aşırı çoxluq, fiziki cəhətdən fikirləşdikdə, birbaşa qeyri-insani ya da alçaldıcı bir təsirə sahibdir (paraq. 46). Burada onu qeyd edə bilərik ki, 40 nəfərlik kameralar geniş yayılıb, bunlardakı tualet sayı, bir qayda olaraq, 4-ü keçmir, bunlar kameranın içində olur və çox vaxt natəmiz, üfunətli və qeyri-sanitar şəraitdə saxlanılır. Habelə burda saxlanılan məhkumlar, vaxtın böyük hissəsini yataqlarında oturaraq ya da uzanaraq keçirmək məcburiyyətində qalırlar.

Əmək, təhsil, idman vb. bu kimi proqramlar məhkumların islahı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəziyyət istər məhkum, istərsə də istintaqı davam edən şəxslər baxımından olsun, bu şəxslərin saxlanıldığı bütün yerlər üçün axtarılmalıdır. Kameradakı vəziyyət nə qədər yaxşı olursa olsun, məhkumların həftələrcə, aylarca kamerada saxlanması qəbul edilə bilməz. Komitəyə görə, məhkumlar günün əğlabatan bir müddətini (8 saat ya da daha çox) kameranın xaricində müəyyən fəaliyyəti icra edərək keçirməlidirlər (paraq. 47). Məhkumlara, gündə ən az bir saat açıq havada idmanla məşğul olma imkanı tanınmalıdır (paraq. 48). Uyğun tualet şərtləri və sanitariya standartlarının təmin edilməsi, insani bir mühit yaratmanın məcburi ünsürləridir. Hər bir kamerada təmizlik şərtlərinə uyğun tualet quraşdırılmalı ya da məhkumun belə bir ehtiyacı olduqda, gecikmə olmadan və gecə vaxtı da daxil, günün hər saatında, kamera xaricindəki tualetdən yararlanmasına imkan verilməlidir. Habelə, məhkumlara

⁴³¹ Bu söz ilə azadlıqdan məhrum edilmə cəzasının çəkildiyi islah müəssisələri nəzərdə tutulur.

duş və hamam üçün lazımi imkanlar təmin edilməlidir. Hücrədə daim axan suyun təmin edilməsi tərcih olunmalıdır (paraq. 49).

Məhkumların xarici dünya ilə ağlabatan ölçüdə bir bağ qurmaları təmin olunmalıdır. Bunlardan başqa, məhkuma ailəsi və yaxın dostları ilə münasibətlərini davam etdirmək imkanı təmin edilməlidir. Rəhbər prinsip o olmalıdır ki, xarici dünya ilə münasibətlər inkişaf eləməlidir. Buna ancaq konkret təhlükəsizlik məqsədilə hər hansı bir məhdudlaşdırma gətirilə bilər. Komitə, uzaq yerdə olub vaxtaşırı ziyarət etmədə çətinlik çəkən məhkum ailələri ilə məhkumların ziyarət ya da telefonla görüşmələrinə aid qaydalara yumuşaqlıq gətirilməlidir fikrindədir (paraq. 51).

Komitə təbii olaraq, müəyyən xüsusi kateqoriyadakı məhkumların, məsələn, qadınların, gənclərin, xarici vətəndaşların məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir (paraq. 52).

Həbsxana məmurları zorakılığa əl atan məhkumları nəzarət altında tutmaq üçün zor tətbiq etmə məcburiyyəti ilə qarşılaşa bilərlər və istisnai olaraq da fiziki sərbəstliyi məhdudlaşdıran vasitələrdən yararlı ola bilərlər. Açıqdır ki, bunlar, pis rəftarın tətbiqi baxımından yüksək risk daşıyır. Məhkumun əgər ona qarşı güc tətbiq olunubsa, bu vəziyyətin dərhal araşdırılmasını istəmə və lazımdırsa bir həkim tərəfindən yoxlanılması hüququ vardır. Bu yoxlama mümkün olduğu qədər həbsxana məmurlarının görmədiyi və eşitmədiyi bir yerdə həyata keçirilməlidir (paraq. 53).

Həbsxanalardakı pis rəftara qarşı əsas təminat, təsirli şikayət və nəzarət imkanlarını təmin etməkdir. Məhkumlar həbsxana sistemi ilə bağlı həm daxili, həm də xarici şikayət mexanizmlərinə sahib olmalıdırlar. Bu imkan, səlahiyyətli instansiyaya gizli şəkildə də müraciət etmə imkanını təmin etməlidir, çünki əks halda məhkum təzyiqlərə məruz qala bilər. Komitə QHT, ziyarətçilər, həkimlərdən ibarət müstəqil heyətlərin həbsxanaları vaxtaşırı şəkildə ziyarət etmələrinin əhəmiyyətini qeyd edir. Belə müstəqil orqanlar lazım olanda məhkumların şikayətlərini dinləyə bilmə, binaları yoxlama səlahiyyətinə sahib olmalıdır (paraq.54). İntizam tədbirləri və proseduraları, cinayət törədilməsi ilə bağlı aparılan təhqiqatlar mütləq bir yuxarı orqanın nəzarətinə tabe olmalı və məhkum buna müraciət edə bilməlidir. Məhkum ona qarşı tətbiq olunan tədbirin səbəbləri haqqında, təhlükəsizlik tələbləri əksini şərt qoşmadıqca, məlumatlandırılmalıdır; bu məsələyə aid olaraq fikirlərini açıqlama imkanı verilməlidir və məhkuma o tədbirə qarşı səlahiyyətli instansiyaya etiraz etmə imkanı təmin edilməlidir (paraq. 55).

Komitə intizamın qorunması məqsədilə, məhkumun təhlükəliliyi ya da problem yaratması halında (məsələn, İsgəndər Həmidovun kamerada yüksək səslə mahnı oxuması kimi) yaxud bir cinayətin istintaqı üçün, qısaca, hansı səbəbdən olursa olsun, məhkumların tam təcrid edilərək karserdə saxlanması hallarına xüsusi diqqət yetirir. Hadisənin tələbləri ilə saxlama rejimi arasındakı tarazlıq mütənəsiblik prinsipinə əsaslanmalıdır. Çünki, əks təqdirdə, müvafiq şəxs üzərində zərərli nəticələr yarana biləcək. Karser cəzası, müəyyən şərtlər altında qeyri-insani və ləyaqəti alçaldıcı rəftar kimi ortaya çıxır və bu tətbiqat, hər halda, mümkün ən qısa müddəti əhatə etməlidir. Bu rejimin tətbiqi sırasında müvafiq məhkum ya da onun adına hərəkət edən həbsxana məmuru, bir təminat kimi, həkim çağırma bilər və həkim məhkumu yoxlamaq üçün təxirə salınmadan çağırılmalıdır. Yoxlama nəticəsi məhkumun fiziki və zehni vəziyyəti, habelə, ehtiyac varsa, karser cəzasının onun sağlamlığına gələcəkdə nə cür təsir göstərə biləcəyi protokola qeyd edilməli və səlahiyyətli instansiyaya verilməlidir (paraq. 56).

Digər tərəfdən Komitə, məhkumların bir müəssisədən o birisinə nəqlində yaranan problemlərə də işıq tutur. Nəzarəti çətin olan müəyyən məhkumların, müəyyən şərtlər yarandıqda, bir həbsxanadan digərinə köçürülməsi bəzən məcburi olur. Ancaq məhkumların bir yerdən başqasına daim köçürülməsi, onların fiziki və mənəvi sağlamlığını ciddi şəkildə zədələyə bilər. Hətta bu vəziyyətdəki məhkumların ailələriylə və vəkilləri ilə uyğun şəkildə əlaqə qurmaları da çətinləşir. Daim köçürülməyə məruz qalan məhkumlar üzərində bu davranış, müəyyən şərtlərdə qeyri-insani və ləyaqəti alçaldıcı rəftar təsirini yaradır (paraq. 57).

Son olaraq Komitə, hüququ tətbiq edən bütün personalın (ki, bu anlayış həbsxana məmurları qədər polisi də əhatə edir) insan hüquqları məsələsində təhsil almalarına böyük əhəmiyyət verir. CPT-yə görə, azadlıqdan məhrum olunan şəxsi pis rəftara qarşı qorumaq üçün ən yaxşı yol, polisin və həbsxana məmurlarının müvafiq tədris prosesindən keçmələridir. Savadlı məmurlar, pis rəftar probleminə səbəb olmadan, vəzifələrini müvəfəqiyyətlə icra edə bilərlər və həbs olunmuş məhkumların əsas hüquqlarını təmin edə bilərlər (paraq. 59).

9. Komitənin 12-ci məruzəsindən (2002) qısa bir çıxarış

Burada CPT-nin 2002-ci ildə çıxardığı ümumi məruzəsinin bir hissəsini vermək istəyirik. Bu hissə ölkəmizlə bağlı deyildir, bənzər məqamlar görsəniz belə. Başqa bir sözlə, belə hallar bir çox ölkədə mövcud və aktualdır.

38. IQK (CPT) bəzi ölkələrdə polis məntəqəsində həbsdə saxlanılanların gözlərinin bağlanması praktikası ilə üzləşdi, xüsusilə də bu dindirmə prosesləri vaxtı baş verir.

IQK-nin nümayəndələri bunların məqsədi barədə müxtəlif və çox vaxt isə bir-birinə zidd olan izahatlar alıb. Bir çox illər ərzində toplanılmış məlumatlardan IQK belə qənaətə gəlir ki, bir çox hallarda, bəlkə də əksər hallarda, gözlər ona görə bağlanır ki, həmin şəxslər onlara qarşı qəddar rəftar edən qanunlara riayət etməli olan şəxsləri tanıya bilməsinlər. Hətta fiziki qəddar rəftar olmadıqda belə həbsdə olan adamın gözlərinin bağlanması, xüsusilə də dindirilmə zamanı gözlərin bağlı saxlanması despotik hərəkətdir və psixoloji kobud rəftarla eyni güclüdür. IQK polisində həbsdə saxlanılanların gözlərinin bağlanmasının qadağan edilməsini xüsusi olaraq tövsiyə edir.

39. Polis binalarında taxta çubuqlar, süpürgə sapları, beysbol ağacları, metal millər, bıçaqlar, əldə qayıрма odlu silahlar kimi şübhəli əşyaların olmasının aşkar edilməsi IQK üçün qeyri-adi hal deyil. Bir çox hallarda bu cür şeylərin mövcudluğu IQK nümayəndələrinə belə yerlərdə saxlanılan adamlara qarşı hədələr edilidiyini və ya onların bu əşyalarla döyüldüyünü söyləməyə əsas verir.

Bu cür əşyalar barədə polis məmurlarının ümumi izahatı ondan ibarətdir ki, bu əşyalar şübhəli bilinən şəxslərdən müsadirə edilib və onlardan əşyayi-dəlil kimi istifadə ediləcək. Belə əşyaların heç vaxt markalanmaması və onlara bütün otaqlarda (arxasında və ya şkaflarda olması halları) rast gəlinməsi faktı bu izahatlara görə yalnız təəssüf hissi oyadır. Polislərin özlərini pis aparmaları barədə söz-söhbətlərin aradan qaldırılması və işçi heyət və eyni ilə də həbs edilmiş şəxslər üçün potensial təhlükə mənbəyinin kənarlaşdırılması üçün əşyayi-dəlil kimi istifadə olunan hər bir ayrıca əşya həmişə yaxşıca markalanmalı, protokollaşdırılmalı və təyin olunmuş əmlak xəzinəsində saxlanılmalıdır. Bütün digər yuxarıda göstərilən əşyalar polis otaqlarından uzaqlaşdırılmalıdır.

10. Komitənin Ümumi Məruzələrindən çıxan nəticələr

CPT-nin gördüyü fəaliyyətin, burada tədqiq etdiyimiz Birinci və İkinci Məruzələrindən də anlaşıldığı kimi, dünyada və bölgədə “analoqu olmayan” bir mexanizm vasitəsilə bu qurum müvafiq Avropa Konvensiyasının tərəfi dövlətlər nəzdində işgəncə və ona yaxın digər pis rəftarların müəyyən edilməsi, üzə çıxarılması, mövcudların durdurulması və mümkün olanlara qarşı əngəlləyici tədbirlərin alınmasında əhəmiyyətli bir iş görür.

Bu cür mexanizmi əvəz edəcək başqa bir vasitə, hələ ki, reallaşmayıb. Bir az aşağıda, CPT-nin Azərbaycan hökumətinə təqdim etdiyi məruzənin mətnini verəcəyik. Onları oxuduqda görəcəyik ki, 2003 tarixli olan tövsiyələrin vacib hissəsi, hələ ki, reallaşmayıb. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Komitə ilə əməkdaşlıq, yəni işbirliyi çox vacibdir. Əməkdaşlıq o demək deyil ki, tərəf Dövlət CPT-nin vaxtaşırı ya da ad hoc ziyarətlərinə əngəl törətməsin, əməkdaşlıq odur ki, Dövlət CPT-nin tövsiyələri işığında sistemin islahatı üçün səy göstərsin. Hardasa bu məsələ, dövlət idarəsinin işgəncəni önləmədə nə qədər səmimi və istəklilə olması ilə bağlıdır.

Komitənin funksiyası isə iki məqsədə yönəlidir. İşgəncənin ləğvində siyasi iradəsi tutarlı olan hökumətlərə kömək etmək CPT-nin ilk məqsədidir. Həqiqətə

tən də CPT-nin verdiyi məsləhətlərə baxılsa, texniki olaraq çox düzgün və rasionel tövsiyələrdir ki, peşəkarcasına hazırlanır. CPT-nin ikinci funksiyası isə, bu məsələdə riyakar və səmimi olmayan hökumətləri də gün işığına çıxarmaqdır. Hərçənd bunları hər kəs bilir, amma CPT bunu peşəkarcasına və spekulativ olmayan bir tərzdə edir. Beləliklə məsələ sadəcə beynəlxalq ictimai rəyin formalaşması ilə qalmır. Digər beynəlxalq qurumlar da, məsələn, AİHM, AŞ PA kimi bu məruzələrə əsaslanaraq o dövlət haqqında imperativ qərarlar ala biləcək. AİHM qərarlarına baxdıqda, həqiqətən də orada CPT-nin məruzələrinə istinad edildiyini görmək mümkündür.

Qərb dünyası rasionaldır və rasionel şəkildə düşünür. Buna görə insan hüquqları sahəsində də müxtəlif mexanizmlər bir-birinin yardımından istifadə edir və bir-birinə istinad edirlər.

CPT-nin imkanlarını nəzərə alsaq, rasionel düşünən milli hökumətlər qarşısında iki seçmə variantı durur: birincisi bu Konvensiyaya tərəf olmamaq, digəri isə müsbət bir yanaşma ilə Konvensiyaya tərəf olmaq, amma qlobal standartları mütləq həyata keçirmək yoluyla, ağır tənqidlər, naxoş tövsiyələrə mümkün olduğu qədər az yol verməkdir.

1990-cı ildən bu yana Komitə yüzdən çox “in loco” ziyarət keçirib. Beləliklə Komitə, məhbuslara məhkəmə xaricində bir qoruma təmin edir.

11. CPT-nin fəaliyyətindən konkret bir misal: Azərbaycana olan tövsiyələr və hökumətin işinin qiymətləndirilməsi

CPT-nin gördüyü işi daha aydın qavramaq üçün Komitənin Azərbaycanla bağlı fəaliyyətinə nəzər salmaq yaxşı olardı. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, CPT Konvensiyaya tərəf dövlətlərə ziyarətlər həyata keçirir və nəzarət-saxlama yerlərinə baş çəkir. Ölkəmizə də 2003-cü ilin əvvəlində baş çəkmiş və həmin il hökumətə öz məruzəsini təqdim etmişdi. İndi isə CPT-nin Azərbaycanın təqdim etdiyi dövrü məruzəni necə qiymətləndirdiyinə və bizə nələri tövsiyə etdiyinə göz ataq. Aşağıda göstərilən qeyd və tövsiyələrin ancaq bir hissəsi verilib.

C. Narahatçılıq doğuran məsələlər

5. Komitə, aşağıdakı məsələlərlə bağlı öz narahatçılığını bildirir:

- a) polis bölmələri və müvəqqəti saxlama yerlərində, həmçinin, istintaq təcridxanalarında və cəzaçəkmə müəssisələrində olan işgəncələr və qəddar davranış ilə bağlı çoxlu məlumatların daxil olmaqda davam etməsi;
- c) Konvensiyanın 3-cü maddəsinin həyata keçirilməsi, şəxslərin real işgəncə riski ilə qarşılaşdığı ölkəyə onların verilməsi və müvafiq şəxslərə verilmiş hüquq və təminatlar barədə məlumatın olmadığı;

- b) bəzi insanların polis bölmələrində Cinayət Prosesual Məcəlləsində müəyyən edilən 48 saat müddəti ilə məhdudlaşdırılmış vaxtdan artıq saxlanılması və istisna hallarda yerli polis bölmələrində şəxslərin 10 gün müddətinə qədər müvəqqəti saxlanıla biləcəyi barədə məlumatın olmasından;
- c) bir çox hallarda polis bölmələrində və istintaq təcridxanalarında saxlanılan şəxslərin işgəncəyə qarşı vacib təminatlar olan müstəqil vəkil və tibb işçisi ilə təxirə salmadan və eyni qaydada təmin edilməməsindən; polis bölmələrində bir sıra insanların vəkil ilə görüşmək hüququndan imtina etməyə məcbur edilməsi və tutulmuş şəxsin xahişi ilə deyil, yalnız rəsmilərin göstərişi əsasında tibb ekspertləri ilə görüşməsi barədə məlumatın olduğundan;
- d) İşgəncələr üzrə Xüsusi məruzəçinin tövsiyələrinə baxmayaraq, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi istintaq təcridxanasının fəaliyyətinin davam etməsi və onun ibtidai istintaqı həyata keçirən eyni dövlət orqanının təcəlliyində olmasından;
- f) ömürlük azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərə qarşı tətbiq edilən xüsusilə kəskin rejimdən;
- g) azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərin şikayət vermək imkanlarının yazışma senzurası ilə qeyri-qanuni məhdudlaşdırılması və hökumət orqanları tərəfindən şikayətçilərin cəza təcirlərindən müdafiəsinin təmin edilməməsindən;
- i) azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə baş çəkməsi və nəzarət edilməsində səlahiyyəti olan müstəqil orqanın təsis edilməməsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının penitensiar müəssisələrinə getmək imkanının məhdud olduğu faktından;
- j) kompensasiyanın cüzi sayda qurbanlar tərəfindən alınması faktından;
- k) çox hallarda hakimlərin azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərə edilən işgəncələr və onlarla qəddar davranış ilə bağlı bəlli olan dəlillərə baxılmasından imtina etmələri və müstəqil tibb ekspertizasını tələb etməmələri və ya istintaqın yenidən keçirilməsi üçün məhkəmə işlərini geriyyə qaytarmamaları barədə məlumatların olmasından.

D. Təvsiyələr

7. Komitə, iştirakçı dövlətə aşağıdakıları tövsiyə edir:

- b) şəxslərin müvəqqəti saxlama yerlərində (polis bölmələrində) 48 saatdan artıq müddətinə təcridlə saxlanıla bilməməsinin və şəxslərin yerli polis bölmələrinin müvəqqəti saxlama yerlərində 10 gün müddətinə qədər saxlanılması imkanının ləğv edilməsinin təmin edilməsini;
- c) polis işçilərinə, istintaq orqanlarına və istintaq təcridxanasının heyətinə tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslərin tutulduqdan və ya həbs edildikdən dərhal sonra vəkil ilə və yalnız müvəqqəti saxlama yerləri və ya istintaq təcridxanaları rəhbərliyinin yazılı icazəsi ilə deyil, eyni zamanda, tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsin xahişi ilə tibbi yardımla təmin edilməsi hüququna onlar tərəfindən hörmət edilməli olması barədə aydın təlimatların verilməsini, iştirakçı dövlət tibb ekspertlərinin tam müstəqilliyini təmin etməlidir;
- d) Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi təcridxanasının Ədliyyə Nazirliyinin səlahiyyətlərinə verilməsi və ya onun fəaliyyətinin dayandırılmasını;

i) bütün şəxslərin real işgəncə riski ilə qarşılaşa biləcəyi ölkəyə onların ekstradisiya edilməsi barədə hər hansı qərara yenidən baxmaq hüququna malik olmasının təmin edilməsini;⁴³²

j) polislərə, cəzaçəkmə müəssisələri işçilərinə, hüquq-mühafizə orqanları heyətinə, hakimlərə və azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olan bütün insanların işgəncədən və qəddar davranışdan müdafiəsində öhdəlik daşıyan həkimlərə təhsil və təlimin keçirilməsi üçün səylərin gücləndirilməsini, tibb heyətinin işgəncə və qəddar davranış əlamətlərinin aşkar edilməsi və belə halların sənədləşdirilməsi üçün təlimlərin keçirilməsinin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

k) azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərin müstəqil vəkil ilə təmin edilməsi, yazışmalara qoyulan senzura qaydalarına yenidən baxılması və şikayətçilərin təcrübədə təzyiqli tədbirlərindən müdafiəsinin təmin edilməsi vasitəsilə onların şikayət vermək hüququnun təmin edilməsini;

l) Konvensiya ilə uyğunluğun təmin edilməsi məqsədilə ömürlük azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərlə davranışın yenidən nəzərdən keçirilməsini;

m) bütün azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin müntəzəm və sərbəst olaraq təftiş edilməsi üçün sistemin yaradılması və həmçinin aidiyyəti dövlət orqanlarına təlimatların verilməsi vasitəsilə təcrübədə həmin azadlıqdan məhrum etmə yerlərinə qeyri-hökumət təşkilatlarının baş çəkməsinə köməkliyin göstərilməsini;

o) işgəncə qurbanları üçün ödənilmə, kompensasiya və reabilitasiyanın təcrübədə təmin edilməsinə köməkliyin göstərilməsini;

p) Komitəyə təqdim edilən məruzələrin, Komitənin xülasə və tövsiyələrinin, habelə, müzakirənin protokollarının müvafiq dillərdə ölkədə geniş yayılması.

8. Komitə, növbəti dövrü məruzəsində aşağıdakı məlumatın verilməsini xahiş edir:

a) xüsusilə polisdə və müvəqqəti saxlama yerlərində olan şəxslərin hüquqları, 1998-ci il tarixli "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Qanunun və ya digər qanunvericiliyin Konvensiyanın 3-cü maddəsinin həyata keçirilməsi və Ombudsmanın mandati və fəaliyyəti ilə bağlı öz qanunvericiliyinin və Komitə tövsiyələrinin təcrübədə həyata keçirilməsi üzrə ətraflı məlumatı, o cümlədən, statistik məlumatı;

b) hüquq-mühafizə orqanlarının rəsmiləri tərəfindən törədilməsi güman edilən işgəncə və ya qəddar davranışla əlaqədar şikayətlər barədə cinayətlər, coğrafi yerləşmə, mənşəyi və növü əsasında toplanılan təfəssilatlı statistik məlumatlar, habelə, əlaqədar təhqiqat, istintaq və cinayət və inzibati ittiham.

9. Komitə, cavabsız qalan suallara dair əlavə yazılı məlumatın təqdim ediləcəyinə nümayəndə heyəti tərəfindən verilən vədi qiymətləndirir.

10. Komitə, təxirəsalınmadan bir il ərzində 7 c, f, h, i, və n bəndlərində əks olunmuş Komitə tövsiyələrinə cavab ilə bağlı məlumatın göndərilməsini iştirakçı dövlətdən xahiş edir.

Yuxarıda sadalanan tövsiyələrin bir hissəsini ölkəmiz yerinə yetirdiyi halda, bir hissəsi isə hələ də yerinə yetirməmişdir. CPT həmişə diplomatik bir

⁴³² Bu qayğı, Rusiyaya ekstradisiya olunan çeçen döyüşçülər baxımından dilə gətirilmişdi.

dildən istifadə edir, bəyənmədiyi halları da “CPT təəssüflə qarşılayır”, “narahatçılıq doğurur” deməklə kifayətlənir. Lakin bu mesaj düzgün anlaşılmalıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, CPT-nin tövsiyələri daim dövlətin hegemonluq səlahiyyətlərini və maraqlarını nəzərə alır, yəni belə fikirləşmək düzgün deyil ki, CPT-nin tövsiyələrindən bəziləri milli maraqlarımıza uyğun gəlmir. Bunu, MTN-nin istintaq təcridxanası haqqındakı tövsiyələri baxımından qeyd edirik. Nəticədə 2012-ci ildə MTN-nin binasında olan istintaq təcridxanası bağlandı.

Tövsiyələrdən başqa, CPT-nin bizdəki həbsxanaların vəziyyəti ilə də bağlı qeydləri var.⁴³³ Etiraf etməliyik ki, CPT-nin ziyarəti nəticəsində ölkəmizin həbsxanalarında ciddi dəyişmələr oldu. Hətta CPT-nin tənqid etdiyi Bayıl həbsxanasının bir bloku yenidən təmir edildi. Məruzədə onun haqqında belə qeydlər var idi:

81. Ən pis vəziyyət Bakıdakı 1 sayılı istintaq təcridxanasının 5-ci Blokunda aşkar edilmişdir. Səfər zamanı orada ağır cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən 28, o cümlədən, işi appelyasiya mərhələsində olan ömürlük azadlıqdan məhrum edilmiş beş dustaq saxlanırdı. Həmin Blokda müşahidə edilmiş həddən artıq dolu olma faktı, müəssisədə digər yerdə yerləşən bloklardakından çox pis idi. Kameraların həcmi çox kiçik (4 kv/m), hər birində iki dustaq saxlanırdı. Bundan savayı, sahəsi 7 kv/m olan kamerada dörd dustaq saxlanırdı və səkkiz nəfərə qədər olan dustaqlar 10 kv/m kameralara yerləşdirilirdi. Bütün bölmə yarasız vəziyyətdə idi: bəzi kameralarda divarlar nəmlikdən xarab olmuş, yarımşökülü avadanlıqlar, şüşəsi sınıq pəncərələr aşkar edilmişdir. Bundan savayı, qızdırıcı sistem işləmirdi və kameralar çox soyuq idi; bütün divar boyu gedən ensiz boru kameranın içərisini qızdırmaq üçün istifadə edilirdi.

79. Nümayəndə heyəti bəzi kameralarda (məsələn, 1-ci Blokdakı 6 və 7-ci; 3-cü bölmədəki 90 və 91-ci kameralarda) binanın quruluşuna görə pəncərələrin olmamasının və bu səbəbdən də təbii işığa və havalandırmaya çıxışın orada olmadığını şahidi olmuşdu.

Məruzədə hökumətə bunlar tövsiyə edilirdi (tövsiyələrin bəziləri):

- a. müəssisənin kameralarının dustaqla sıxlığını azaltmaq üçün güclü səylər göstərməli; hər bir dustağa ən azı 4 kv/m sahə təklif edilməli;
- b. 79-cu bənddə göstərilən pəncərəsiz kameralar dustaqların saxlanması kimi istifadədən çıxarılmalı;
- c. "karantin kameraları" yenidən bərpa və təmir edilməli;
- d. bütün kameraların lazımı səviyyədə qızdırılmasını təmin etmək üçün tədbirlər görülməli;
- e. 5-ci blokdakı kameralar hərtərəfli bərpa edilməli (o cümlədən sınıq pəncərələr dəyişdirilməli); bundan savayı, sahəsi 6 kv/m az olan kameralar istifadədən çıxarılmalı;

⁴³³ Tam mətn üçün baxın: <http://www.justice.gov.az/hr1.html>

CPT yuxarıda göstərdiyimiz şəkildə ölkələri ziyarət edir, hər kəsin girə bilmədiyi yerlərə ayrı bir niyyətlə girir, müşahidə edir və əməkdaşlıq əsasında islahatlar təklif edir.

IX. FÖVQƏLADƏ (İSTİSNAİ) REJİM STANDARTLARI

İnsan hüquq və azadlıqlarının pozulmazlığı əsas qayda olmaqla bərabər, bu rejimin istisnaları mövcuddur. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması, bəzi müəyyən şərtlər altında mümkün ola bilər. Bu şərtlər nələrdir? İctimai həyat çətin dövənlərə girə bilər; yəni müharibə, zəlzələ, epidemik xəstəliklər, təbii fəlakətlər v.s. kimi səbəblərlə təhlükələr ərz edə bilər. Əslində belə zamanlarda hüquq və azadlıqlar öz-özünə məhdudlaşır. Məsələn, təbii fəlakətlərin səbəb olacağı epidemik xəstəliklər insanları əsas hüququ olan yaşamaq hüququndan da məhrum edə bilər. Bunun yayılmasını önləmək üçün, bu epidemiyanın yayıldığı yerlərə karantin tətbiq oluna bilər, halbuki, karantin tətbiqi insanları sərbəst hərəkət etməkdən məhrum edir. İğtişaşların yayılması halında fəvqəladə hal tətbiq etməklə komendant saati tətbiq edilə bilər. Diqqət edilsə, burada bir hüququ qorumaq üçün başqa hüquqlar məhdudlaşdırılır. Əslində hüququ məhdudlaşdırmanın bir tək məqsədi ola bilər, o da daha vacib, əsas hüququn qorunmasıdır. Yaşamaq hüququnu qoruya bilmək üçün, bəlkə, mülkiyyət hüququ məhdudlaşdırıla bilər, fəqət əksi ola bilməz. Bu məhdudlaşdırmada əsas ölçü, mütənasiblik prinsipidir, yəni alınan məhdudlaşdırmaların ölçülü olma prinsipidir. Digər tərəfdən məhdudlaşdırma məqsədə uyğun olaraq keçici, müvəqqəti olmalıdır, məhdudlaşdırma ehtiyacı (hüququn, marağın qorunması) aradan qalxan kimi məhdudlaşdırmaya da son qoyulmalıdır.

İctimai idarəetmə prosesində bəzi hüquqların məhdudlaşdırılması fərqli dərəcələrdə mümkündür. Müxtəlif hüquqlar müxtəlif təminatlara sahibdir. Bəziləri məhkəmə təminatına sahib olduğu halda, bəzilərinin belə bir təminatı yoxdur. Məsələn, AİHK-nı yadımaza salsaq görərik ki, hüquqları tənzimləyən konkret maddələrin aşağı bəndlərində, məhdudlaşdırma şərtləri də göstərilir. Lakin bu məhdudlaşdırmalar dinc və adi hallarda olan məhdudlaşdırmalardır və nisbətən “yüngül” məhdudlaşdırmalardır.

Halbuki hüquqda elə bir rejim mövcuddur ki, ictimai həyatı tənzimləyən münasibətlər kəskin şəkildə dəyişir. Dövlətin vətəndaş qarşısında səlahiyyətləri arttığı kimi, vətəndaşın da hüquqları azalır və məhdudlaşır. Bu qeyri-adi bir rejim olduğuna görə, buna “fəvqəladə rejim” deyilir. Fəvqəladə rejim istisnaidir. Bu rejim ictimai həyatda bir çox məhdudiyətə səbəb ola biləcəyi üçün, onun tətbiqi (başladılması) ağır şərtlərə və parlament təminatına tabedir. Avtoritar rejimlərdə ölkə başçısı ya da ordu tək başına fəvqəladə rejim elan edə bilər.

Qanunvericilik bu rejimin müxtəlif formalarını qəbul edə bilər, bizim ölkədə bu “fövqəladə hal” və “hərbi vəziyyət” adlı rejimlərdir. İngilis dilindəki “state of emergency” kəliməsi,⁴³⁴ geniş mənada hər ikisini ifadə etməklə bərabər, dar mənada fövqəladə vəziyyəti, “martial law” da hərbi vəziyyəti ifadə edir.

Müasir cəmiyyətlər, fövqəladə rejimlərdə hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırıla biləcəyini qəbul edirlər. 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsində: “...Müharibə, hərbi vəziyyət və fövqəladə vəziyyət, habelə, səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə *qismən və müvəqqəti* məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir...”. 71-ci maddənin göstərdiyi ölçülər bunlardır:

1. müharibə vəziyyəti, hərbi vəziyyət, fövqəladə hal və səfərbərlik zamanında;
2. beynəlxalq öhdəlikləri nəzərə alaraq;
3. qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırma.

Müharibə, hərbi vəziyyət, fövqəladə hal və səfərbərliyin elan edilməsi, idarənin özbaşınalığına qalmayıb, nə zaman elan edilə biləcəyi qanunla məhdudlaşdırılıb və çox vaxt parlamentin təminatına bağlıdır, yəni parlament belə qərarları təsdiq etməlidir. Digər tərəfdən beynəlxalq öhdəliklərin nəzərə alınması onu tələb edir ki, dövlət tərəf olduğu insan hüquqları sənədlərinə uyğun davransın.

Aşağıda beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində (yuxarıdakı konvensiyalar tədqiq ediləcək) məsələnin necə tənzimləndiyi göstəriləcək.

Konvensiyalar baxımından, BMT çərçivəsində BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş, regional çərçivədə isə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası tədqiq ediləcək. Bunlardakı bənzərlik də nəzərə çarpacaq. Konvensiyaların müddələrinin bir-birinə yaxın olması, əslində onu göstərir ki, insan hüquqları nəzəriyyəsinin əsasını bir vahid təşkil edir, eyni zamanda, o, normativ bir mahiyyətə sahibdir. İşgəncə əleyhinə hazırlanmış BMT və Avropa Konvensiyalarında isə fövqəladə/istisnai rejim standartı göstərilməyib. Bunun səbəbi də budur ki, işgəncə qadağası mütləqdir və heç bir halda aradan qalxmır.

⁴³⁴ Məsələni konvensiyalarda “state of emergency” geniş mənada ələ alınır və hərbi vəziyyəti də əhatə edir. Konvensiyalarda bir qayda olaraq “martial law” nəzərdə tutulmur, lakin bunun olması da mümkündür.

A. BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş

1966 tarixində qəbul olunmuş bu konvensiyanın 4-cü maddəsinə görə, tərəf dövlətlər hüquq və azadlıqları, aşağıda göstərilən hədlər daxilində məhdudlaşdıra bilər:

- a) Millətin həyatını qorxu altına alan ictimai (ümumi) təhlükənin varlığında,
- b) Bu təhlükənin varlığını rəsmi qaydada elan etmək şərti ilə,
- c) Ancaq vəziyyətin tələbləri ilə məhdud olaraq (mütənasiblik),
- d) Beynəlxalq hüquq qaydalarına görə,
- e) İrəq, rəng, din ya da dil, cinsiyyət ya da sosial mənşə ayırımı aparmadan, ala bilərlər.

Həmçinin nə olursa-olsun məhdudlaşırıla bilməyən hüquqlar da göstərilir.

Bunlar:

- *ölüm cəzasının ləğvi gecikdirilə bilməz,*
- *18 yaşdan kiçik olanlara ölüm cəzası tətbiq edilə bilməz,*
- *işgəncə qadağası, köləlik və qul ticarəti qadağası,*
- *müqavilə öhdəliyinə zidd davranmağa görə (mülki hüquq pozuntusuna görə) həbs qadağası,*
- *cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi,*
- *fikir, vicdan və din, din seçmə və ibadət etmə azadlığı,*
- *valideynlərin uşaqlarının dini, əxlaqi və təhsilini seçmə hüququ.*

Yuxarıda sayılan hüquqlar heç vaxt, müvəqqəti belə olsa, məhdudlaşdırıla bilməz. Habelə məhdudlaşdırılan hüquqlar haqqında tərəf dövlət, Konvensiyanın hansı müddəalarını və hansı səbəblə məhdudlaşdırdığını, BMT Baş Katibliyinə dərhal məlumat verməlidir. Eyni proseduraya görə, məhdudlaşdırma tədbirləri bitdikdə, müvafiq bildiriş verilir.

B. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası

Aşağıdakı hallarda Konvensiyanın 15-ci maddəsinə görə, tərəf dövlətlər Konvensiyadakı hüquq və azadlıqları, göstərilən hədlər daxilində məhdudlaşdırıla bilərlər:

- a) Millətin həyatını təhdid edən müharibə ya da ictimai təhlükə zamanında,
- b) Ancaq vəziyyətin zərurəti ilə məhdud olaraq,
- c) Dövlətin beynəlxalq hüquq öhdəliklərini pozmamaya şərt ilə - məhdudlaşdırıla bilər.

Bu Konvensiya da məhdudlaşdırıla bilməyən hüquqlar siyahısını göstərib.

Bunlar:

- *müharibədə hüquqa uyğun davranışlar nəticəsində olan ölümlər xaric olmaqla yaşamaq hüququ,*
- *işğəncə görməmə hüququ,*
- *qul və kölə alveri qadağası,*
- *habelə cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi*

məhdudlaşdırıla və ləğv edilə bilməz.

15-ci maddə göstərməsə də, ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ, qanunla qurulmuş, işə qərəzsiz və tərəfsiz icraatla baxılması hüququ məhdudlaşdırıla bilməz. Çünki bu hal, hüququn ümumi prinsiplərinin tələblərindən biridir.

Məhdudlaşdırıla biləcək hüquqlar haqqında tərəf dövlət, BMT sistemində olduğu kimi, Avropa Şurası Baş Katibliyinə məlumat verməlidir. Niyə məhdudlaşdırdığını da bildirməlidir. Məhdudlaşdırma periodu sona çatdıqda buna dair də bildiriş göndərilməlidir.

İndi də Azərbaycan Hüququnda fəvqəladə/istisnai rejim zamanlarında hüquq və azadlıqların necə məhdudlaşdırıla biləcəyinə nəzər salaq.

C. AZƏRBAYCAN HÜQUQUNDA FƏVQƏLADƏ HALLARDA İNSAN HÜQUQU VƏ AZADLIQLARI

Fəvqəladə, qeyri-adi zamanlarda insan hüquq və azadlıqlarının statusunu təhlil edərkən, bunu ikili bir mərhələdə - əvvəlcə fəvqəladə vəziyyət zamanında, sonra da hərbi vəziyyət zamanında tədqiq edəcəyik.

1. Fəvqəladə vəziyyət (state of emergency)

a) Konstitusion tənzimləmə

Konstitusiyanın “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı” adlı 71-ci maddəsində “insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırıla bilməz” bəyan olunduqdan sonra II bənddə belə bir müddəa yer alır:

“Müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə, səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir...”

Daha əvvəl dediyimiz kimi, burada qismi və müvəqqəti məhdudlaşdırmadan söhbət gedir. Habelə bu məhdudlaşdırmalar heç vaxt hüququn istifadəsini aradan qaldıran, onu ləğv edən bir həddə çatmamalıdır. Bunu da 71-ci maddənin V bəndindən anlayırıq: *“Bu Konstitusiyanın heç bir müddəası insan*

və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəə kimi təfsir edilə bilməz".⁴³⁵

Habelə Azərbaycanın beynəlxalq öhdəlikləri nəzərə alınacağına görə, bunlar da məhdudlaşdırmaların əlavə hədlərini təşkil edir. Konstitusiyanın birbaşa qüvvədə olması prinsipi insan hüquq və azadlıqları baxımından 71/VI maddədə bir daha göstərilib: *"Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları birbaşa qüvvədədir."*

Müddəanın əhəmiyyəti xüsusən Fövqəladə Hal haqqında Qanunda və Hərbi Vəziyyət haqqında Qanunda yer alan bəzi müddəalar nəzərdən keçirildəndə anlaşılacaq. Belə ki, adı keçən qanunların qeyri-konstitusion müddəaları tətbiq olunmamalıdır.

Burada nəyə diqqət yetirilməlidir? Konstitusion tənzimləmə progressiv görünə belə, əslində, əksikdir. Əksikdir ona görə ki, obyektiv ölçü gətirmir. Bir tərəfdən baxdıqda, insan hüquqlarına hörmət prinsipinin nə olduğunu bilənlər üçün konstitusion tənzimləmə kifayətdir. Çünki orada açıqca deyilməsə də, mütənasiblik şərtinin nəzərdə tutulduğunu anlayırıq. Mütənasiblik, sadəcə insan hüquqları sahəsində deyil, bütün hüquqi münasibətlərdə nəzərə alınmalı olan ölçüdür. Hüquq elmi, hüququn sırf formal tətbiqini artıq çoxdan tərk edib.

Habelə burada digər çox vacib bir məqama toxunmaqda fayda var. Qanunvericilik sistemimizə görə, Konstitusiya müddəaları beynəlxalq müqavilələrdən üstündür. Lakin insan hüquqlarının tənzimlənməsi baxımından, Konstitusiyanın 71-ci maddəsi elə bir nizam gətirir ki, "...Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə..." deyərək, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq tənzimləməni daha üstün tutur.

b) Qanuni tənzimləmə

Ölkəmizdə fövqəladə vəziyyəti 2004 tarixli "Fövqəladə Hal haqqında AR Qanunu" tənzimləyir.

Qanun fövqəladə vəziyyət anlayışını verərkən, bu rejimi şəxslərin konstitusion hüquq və azadlıqlarına, habelə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə məhdudlaşdırılma və əlavə öhdəliklər qoyulmasına yol verən rejim olduğunu göstərir.

⁴³⁵ Buna "hüquq əleyhinə təfsir qadağası" deyilir və prinsip olaraq insan hüquqları ilə bağlı bütün konvensiyalarda bunu görmək mümkündür. Bu prinsip eyni zamanda bir anlayışı ifadə edir: hakimiyyət orqanları insan hüquqlarına hörmət anlayışını daşmalıdır. Belə bir anlayışın olmadığı rejimlərdə insan hüquqlarının təminat altına alınması mümkün deyildir. Əslində "vətəndaşa hörmət" prinsipi də eyni məqsədə yönəlir.

Qanun ikinci maddəsində fəvqəladə vəziyyətin müvəqqəti tədbir olduğunu bəyan etdikdən sonra onun məqsədini belə göstərir: “...məqsəd onun tətbiq edilməsinə səbəb olmuş şəraitin tezliklə aradan qaldırılması, qanunçuluğun bərpa edilməsi ... şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, bütün hüquqi şəxslərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradılması və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsidir”. Göründüyü üzrə fəvqəladə hal rejiminin tətbiq məqsədlərindən biri hüquq və azadlıqların təmin olunmasıdır, belə olan halda fəvqəladə vəziyyət rejiminin “axımı” da bu istiqamətdə olmalıdır. Buna görədir ki, Konstitusiyaya müddəasına⁴³⁶ da əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu qanundakı heç bir müddəa hüquq və azadlıqların ləğvinə yönəlmiş olaraq təfsir olunmamalıdır. Qanunda nəzərdə tutulmuş və *hüquqa uyğun* müvəqqəti və qismi⁴³⁷ məhdudlaşdırma, təbii ki, gətirilə bilər, fəqət gətirilən məhdudlaşdırma mahiyyətcə hüququn əleyhinə ola bilməz. Demək istədiyimiz budur ki, qanunda nəzərdə tutulan hallar, Konstitusiyaya və beynəlxalq müqavilələrin ruhunda təfsir edilməlidir. Bunu eyni zamanda həmin qanunun 21-ci maddəsi təkrar edir.

aa) Fəvqəladə vəziyyətin tətbiqinin əsasları

Qüvvədən düşmüş 1992 tarixli Fəvqəladə Hal haqqında Qanundan fərqli olaraq, yeni Qanun fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinin əsaslarını göstərmədən Konstitusiyanın müvafiq 112-ci maddəsinə istinad edir. Konstitusiyada isə bu əsaslar belə sadalanır (unutmamalıyıq ki, burada sayılanlar *numerus clausus* şərtinə tabedir):

- təbii fəlakətlər, epidemiyalar, epizootiyalar, böyük ekoloji və başqa qəzalar,
- AR ərazi bütövlüyünün pozulması,
- dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə yönəldilən hərəkatlərin törədilməsi,
- zorakılıqla müşayiət olunan kütləvi iğtişaşlar,
- vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi, yaxud dövlət təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün qorxu törədən digər münafişələr, bu rejimin tətbiqinin əsasını təşkil edir.

⁴³⁶ Azərbaycan Konstitusiyası m. 71/V

⁴³⁷ Konstitusiyaya məhdudlaşdırmanın qismi olduğunu göstərib.

Maddədə sayılan hallardan birisinin meydana gəlməsi, əcaba fəvqəladə vəziyyətin dərhal və hər halda tətbiqinə imkan verir mi? Qüvvədən düşmüş 1992 tarixli eyni adlı Qanunda çox mənalı və yerində olan 3-cü maddə vardı, həmin maddədə deyilirdi ki, *“Fövqəladə vəziyyət yalnız...göstərilən hallar... real, fəvqəladə, labüüd bir təhlükə yaratdıqda və bu təhlükənin fəvqəladə tədbirlər görmədən aradan qaldırmaq mümkün olmadıqda tətbiq edilir.”* Yeni qanunda belə bir maddə qoyulmayıb. Əslində başa düşmək olar ki, bu müddəa bilərək yeni qanuna alınmayıb. Lakin bu müddəanın yeni qanunda yer almaması o mənaya gəlmir ki, real təhlükə olmadan fəvqəladə vəziyyəti tətbiq etmək mümkündür. Bunu haradan anlayırıq? Əvvəlcə onu qeyd edək ki, AİHK-nın 15-ci maddəsi bunu *“strictly required by the exigencies of the situation”*⁴³⁸ şəklində göstərməşəydi belə, hüquqdakı mütənasiblik prinsipi tək başına bu iddianı isbat etməyə kifayət edərdi. Əksini düşünsək belə nəticə çıxar ki, xırda bir qruppanın *“dövlətə qarşı qiyama”* cəhd etməsi üzrə fəvqəladə vəziyyət elan oluna bilər. Ölkəmizdə dövlət çevirilişinə cəhddə ən son ittiham olunanlar sabiq İqtisadi İnkişaf və Səhiyyə Nazirləri idi.

Burada onu qeyd edək ki, fəvqəladə vəziyyət Prezidentin fərmanı ilə tətbiq edilir, fərmanın dərc edilməsi ilə qüvvəyə minir. Bu Fərman 48 saat ərzində Milli Məclisdə müzakirə edilib səsverməyə qoyularaq təsdiq olunmalıdır, əks halda, qüvvədən düşər.

Qüvvədən düşmüş 1992 tarixli qanunda bir müddəa var idi, çox yerində olan bu müddəa yeni qanuna da alınmayıb. 1992 tarixli eyni adlı qanunun 5-ci maddəsinə görə: *“fövqəladə vəziyyətin tətbiqindən əvvəl Prezident fəvqəladə vəziyyətin tətbiqinə əsas verən hərəkətlərin təşəbbüscüləri və ya iştirakçısı olan şəxslər, təşkilatlar, idarələr xəbərdar edilməli, müəyyən olunan müddətdə qanuna zidd hərəkətlərin dayandırılması onlardan tələb olunmalıdır... xəbərdarlığa tabe olmayıb ... hərəkətlərə davam etsələr, müəyyən olunan müddətin bitməsi ilə fəvqəladə vəziyyət tətbiq olunur.”* Əslində bu müddəanın əhəmiyyəti, praktiki olmaqdan çox simvolik idi: bununla fəvqəladə vəziyyətin son zərurət tədbiri olduğu qeyd edilirdi. Digər tərəfdən, bu cür tədbirlər, proporsionallıq standartına da cavab verirdi. Habelə şəffaflığın da təmin edilməsinə yönəlirdi. Əlbətdə, nizam-intizamı pozan qruplar əməllərinə son qoymaya bilər, lakin dövlət qarşısında bu cür qüvvələr güclü sayıla bilməz və onların qısa bir müddətdə istədiklərinə rahatça nail ola biləcəklərini düşünmək doğru sayılmamalıdır.

⁴³⁸ 1966 tarixli BMT Mülki və siyasi hüquqlar haqqında sazişin 4-cü maddəsində bu sözlər olduğu kimi təkrarlanır.

Fövqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi barədə Fərmanın təsdiq olunması üçün Milli Məclis deputatlarının 63 səs çoxluğu tələb olunur.

Qərar yetərsayının az olduğu aşkardır. Milli Məclisdə o günün iqtidar partiyasının tək başına ala biləcəyi bu qərarı, hüquq və azadlıqların effektiv parlament təminatı kimi görmək mümkün deyildir.

Fövqəladə vəziyyətin müddəti 60 gündən çox ola bilməz. Bu müddətin sonunda Milli Məclis bu rejimin yeni 60 günlük uzadılması üçün qərar almasa, fəvqəladə vəziyyət qurtarar.

bb) İnsan hüquq və azadlıqlarına gətirilə bilən məhdudlaşdırmalar

Tədqiq etdiyimiz qanunun 8-ci maddəsi, hansı hüququn necə məhdudlaşdırıla biləcəyini göstərib. Həmin maddədə 23 hal göstərilib ki, bunların çoxu birinci nəsil hüquqlara təsir göstərir.

Həmin qanunun 8-ci maddəsində məhdudlaşdırmalar belə sadalanıb:

- 8.0.2. şəxslərin hərəkət sərbəstliyinə... məhdudiyyətlər qoyulması, gediş-gəlişi nizama salan xüsusi rejimin müəyyən edilməsi;
- 8.0.4. ayrı-ayrı maliyyə-iqtisadi fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə, o cümlədən, malların, xidmətlərin və maliyyə vəsaitlərinin yerdəyişməsinə məhdudiyyətlər qoyulması;
- 8.0.5. gündəlik tələbat mallarının və ərzağın əldə olunmasında, satışında və bölüşdürülməsində xüsusi rejimin müəyyən edilməsi;
- 8.0.6. yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri və piketlər, eləcə də digər kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə qadağan və ya məhdudiyyət qoyulması;
- 8.0.7. təillərin qadağan edilməsi;
- 8.0.8. nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin məhdudlaşdırılması və onların yoxlanılması;
- 8.0.11. komendant saatının tətbiqi, yəni vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlər və xüsusi icazə vərəqələri olmadan, onların günün müəyyən edilmiş vaxtında küçələrdə və ya digər ictimai yerlərdə olmalarının qadağan edilməsi;
- 8.0.12. şərtləri və bu şərtlərin həyata keçirilməsi qaydası göstərilməklə ilkin senzuranın tətbiqi vasitəsilə mətbuatın və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığının məhdudlaşdırılması, səsucaldan texniki vasitələrin və sürətçıxarma aparatlarının müvəqqəti götürülməsi, jurnalistlərin akkreditə olunmasının xüsusi qaydasının müəyyən edilməsi;
- 8.0.13. fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinə səbəb olmuş şəraitin aradan qaldırılmasına maneçilik törədən siyasi partiyaların və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması;
- 8.0.14. vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlərin, onların şəxsi əşyaları-

- nın və mənzillərinin yoxlanılması;
- 8.0.16. fəvqəladə vəziyyət rejimini pozan və fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edildiyi ərazidə yaşamayan şəxslərin onların həmin ərazinin hüdudlarından çıxarılması;
- 8.0.17. ... yaşayış yerləri ilə mütləq şəkildə təmin olunması şərt ilə əhalinin ... müvəqqəti olaraq köçürülməsi;
- 8.0.18. karantin tətbiq edilməsi;
- 8.0.19. hüquqi şəxslərin resurslarının səfərbər olunması, onların iş rejiminin dəyişdirilməsi (resursların xərclənməsi halında, dövlət tərəfindən müəyyən edilən məbləğdə əvəzi ödənilir);
- 8.0.21. şərt ilə qəzaxilasetmə və digər təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müstəsna hallarda əmək qabiliyyətli əhalinin səfərbər olunması və vətəndaşların nəqliyyat vasitələrinin cəlb edilməsi (belə hallarda dövlət tərəfindən nəzərdə tutulmuş məbləğdə əməyə görə pul da ödənilir);
- 8.0.22. rabitədən istifadə üçün qoyulmuş xüsusi qaydalara riayət olunması;
- 8.0.23. fəvqəladə vəziyyət şəraitində vətəndaşların dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması qaydasının dəyişdirilməsi.

Yuxarıda göstərilən məhdudlaşdırmalar, mülkiyyət və azadlıq kimi əsas hüquqlardan başlayaraq, sahibkarlıq hüququ kimi daha az təminatı olan hüquqlara müdaxilə imkanı tanıyır. Həmin qanunun 8.0.14-cü maddəsinə görə, şəxslərin üstü və mənzilləri yoxlanıla bilər. Mənzil toxunulmazlığı hüququ “qala” kimi sayılan birinci nəsil hüquqlardan biridir. Belə olan halda, bu qanunun məhkəmə təminatını aradan qaldırmasına necə yanaşmalıyıq?

Daha əvvəl qeyd etməsək belə, oxucular üçün aydın olmalıdır ki, fəvqəladə vəziyyətin tətbiqi, 8-ci maddədə göstərilən bütün məhdudlaşdırmaların tətbiqinə yenə də imkan tanımır. Müvafiq tədbirlər zərurətə görə seçilməlidir, əsas hüquqlara toxunduqda isə minimum dərəcədə tətbiq olunmalıdır.

Hansı tədbirlərin tətbiq olunacağına AR Prezidenti qərar verir. Həqiqətən də, tədbirlərin ağırlığını nəzərə alsaq, bunun daha aşağı pillədə olan vəzifəli şəxs tərəfindən alınması çox da düzgün sayıla bilməz.

Burada məhkəmə nəzarəti məsələlərinə toxunmaq lazımdır. Belə ki, Prezidentin fərmanı normativ-hüquqi akt olduğundan, fəvqəladə tədbirlərə dair məhkəmə nəzarətini Konstitusiyaya Məhkəməsi həyata keçirir. Vətəndaşların bu mexanizmi işlətmələri bir az mürəkkəb görsənir. Effektiv bir məhkəmə nəzarətindən danışmaq mümkün deyildir.

Ancaq fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edildiyi ərazinin Komendantının əmr və sərəncamlarına qarşı birinci instansiya məhkəmələrinə müraciət etmək, əlbətdə ki, mümkündür.

Qanunun nəzərdə tutduğu bir digər məhdudlaşdırmaya toxunmalıyıq. Bu da senzuranın tətbiqi, habelə, sərbəst toplaşma azadlığının qadağan edilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etməliyik ki, Konstitusiyaya 71-ci maddəsində qismi məhdudlaşdırmadan söz etdiyinə görə, hüquq və azadlığın ləğv edilməsinə səbəb olan tam məhdudlaşdırmalar anti-konstitusion olacaq. Lakin AİHK-da “qismi məhdudlaşdırma” kimi bir şərt yoxdur, orada axtarılan meyar “vəziyyətin təxirə salınmazlığından irəli gələn minimum zəruri tələblər” kimi ifadə olunur. Müvafiq qanunun 21-ci maddəsi də məhdudlaşdırma hədlərinin Konstitusiyaya, digər qanunvericilik aktları və beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən edilmiş qaydada, yaranmış vəziyyətin kəskinliyindən irəli gələn hədlər çərçivəsində həyata keçiriləcəyini müəyyən etmişdir. Demək olar ki, 21-ci maddə AİHK ilə eyni məntiqli məhdudlaşdırma hədlərini nəzərdə tutur. Habelə 21-ci maddə ayrışkılıq qadağasını nəzərdə tutur.

Hər nə qədər Qanunun 21-ci maddəsi məhdudlaşdırmaların insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə uyğun olmasını nəzərdə tutsa da, təəssüflə etiraf etməliyik ki, nə AİHK, nə də ki, 1966 tarixli BMT Paktı dövlətin fəvqəladə rejimlər zamanında vəziyyətdən sui-istifadə edərək insan hüquqlarını namütənasib şəkildə məhdudlaşdırmalarına qarşı dinc zamanlara müqayisədə, effektiv bir qoruma ölçüləri gətirməyib. Həqiqət budur ki, insan hüquqlarının həm dinc, həm də fəvqəladə hallarda reallaşmasına başlıca təsir edən amil, siyasi iradə və mədəniyyətdir. Hüquqların hörmət edilmədiyi bir sistemdə onları fəvqəladə vəziyyət elan etmədən də çeynəmək mümkündür.

Maraqlı bir fakta toxunmaq lazımdır. Qüvvədən düşmüş 1992 tarixli Fəvqəladə Vəziyyət haqqında Qanunun 19-cu maddəsində deyilirdi ki, fəvqəladə vəziyyətin tətbiqi, yaşamaq hüququnun, fikir, vicdan və din azadlığının hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırılmasına, işgəncələrin tətbiq edilməsinə, qeyri-insani yaxud ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzanın verilməsinə səbəb ola bilməz. Yeni qanuna bu müddəanın alınmamasını 2 səbəblə izah etmək mümkündür. Birinci səbəb bu ola bilər ki, dövlətimiz artıq fəvqəladə vəziyyət zamanı vicdan və din azadlığını qorumağa ehtiyac olmadığını düşünür. İkinci ehtimala görə, ölkəmizdə artıq işgəncə və qeyri-insani rəftara rastlanmadığına görə, habelə, din azadlığının məhdudlaşdırılması imkansız olduğuna görə, bunlar artıq tarixdə qalan bir məsələ kimi qəbul edilib bunlar haqqında qanunda xüsusi vurğu eləməyə ehtiyac görülməyib.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Sazişin 4-cü maddəsi də tərəf dövlətlərə fəvqəladə rejimdə hüquqları məhdudlaşdırma imkanı tanıyıb. Fəqət yenə eyni maddə bu məhdudlaşdırmaların digər beynəlxalq öhdəliklərə zidd olma-

maq şərtilə və 6 (yaşamaq hüququ), 7 (işgəncə qadağası), 8/1 və 8/2 (quldarlıq və məcburi əmək qadağası), 11 (müqavilə öhdəliyindən dolayı həbs cəzası qadağası), 15 (qanunçuluq prinsipi), 16, 18 (fikir və din azadlığı) sayılı maddələrdən heç bir yayınma (derogation) ola bilməyəcəyini nəzərdə tutur⁴³⁹. Burada onu qeyd etməliyik ki, AİHK-dan fərqli olaraq, 1966 tarixli Pakt vicdan və din azadlığı (18-ci maddə) üzərinə əlavə məhdudiyyətlərin qoyula bilməyəcəyini nəzərdə tutur. Amma bu o mənaya gəlmir ki, məsələn, fəvqəladə vəziyyətdə AİHK-nın 9-cu maddəsində tənzimlənən açıq ibadət azadlığına məhdudiyyət gətirilə bilməyəcək, sadəcə olaraq, belə məhdudiyyətlər ikinci bənddə göstərilən şərtlərə uyğun olmalıdır (demokratik cəmiyyətdə zəruri olma vs.).

cc) Fəvqəladə hal rejiminin gətirdiyi bəzi tənzimləmələr

Fəvqəladə vəziyyət rejimini pozan şəxsləri 3 saata qədər inzibati qaydada tutmaq mümkündür. Əgər bu hal, komendant saatının pozulması kimi ortaya çıxırsa, komendant saati bitənə qədər. Əgər şəxsin üzərində şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd yoxdursa, şəxsiyyəti müəyyən olunana qədər tutula bilər.

Cəmiyyətimizdə hələ orta əsrlərdən bu yana gələn “son nəfəsə qədər qanuna sadıq qalma” mədəniyyəti nəzərə alınaraq, Qanunun 23-cü maddəsində belə bir müddəa qoyulub ki, fiziki qüvvənin, xüsusi vasitələrin, silahların, döyüş texnikasının və xüsusi texnikanın qanunvericilik ilə müəyyən olunmuş tətbiqi qaydası fəvqəladə vəziyyət şəraitində dəyişdirilə bilməz.

Yenə fəvqəladə vəziyyət rejimində, xüsusi ədalət mühakiməsi rejimi qurula bilməz. Buna dair qanunda bir qeyd yoxdur, olmadığına görə də belə bir imkan mövcud deyildir və Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi də belə halda tətbiq edilə bilməz. Ancaq birinci instansiya məhkəməsi konkret yerdə fəaliyyət göstərə bilmirsə, məsələn, binası partladığına görə, onda Ali Məhkəmənin qərarı ilə onun baxacağı işlər başqa rayon məhkəməsinə verilə bilər.

Habelə fəvqəladə vəziyyət rejiminin təmin olunması məqsədilə hüquq və azadlıqların müvəqqəti məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktlar fəvqəladə vəziyyət rejiminin müddətinin bitməsi ilə eyni vaxtda bu bərdə xüsusi məlumat verilmədən qüvvəsini itirirlər. Yenə bu rejimin bitməsi ilə müvafiq tələblərinin pozulması ilə əlaqədar inzibati xətalər haqqında iş üzrə icraata xitam verilir və göstərilən əsaslarla inzibati qaydada tutulan şəxslərin dərhal azad olunması ilə nəticələnir.

⁴³⁹ baxın: M. S. Gemalmaz, *Esas Belgelerde İnsan Hakları (maddi hukuk)*, s.142-146, s.284.

Güc nazirlikləri işçilərinin də fəvqəladə tədbirlərin tətbiqi zamanı qanunsuz texnika, xüsusi vasitə tətbiqi və səlahiyyətlərin aşımı qadağan edilib. Necə ki, dinc vaxtlarda da onlar bu səlahiyyətini vicdanla, qanuna tam əməl edərək istifadə edirlər və nəcə ki, qanunsuz davrananlar dərhal məsuliyyətə cəlb olunursa, fəvqəladə rejimdə də eyni praktika tətbiq edilir. Əslində qanunda bunu qeyd etməyə ehtiyac yox idi, çünki bizim hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri onsuz da öz vəzifələrinə daim həssas, vicdanla və məsuliyyətli yanaşırlar.

3. Hərbi vəziyyət (martial law)

a) Konstitusion tənzimləmə

Ölkəmizin Dağlıq Qarabağ kimi bir problemi olduğu və yaxın illərdə onun dinc yollarla həll edilməsi sual altında olduğuna görə, hərbi vəziyyətin ölkədə elan olunması ehtimalı, nəzəri olsa da mövcuddur. Belə halda, məsələn, internetimiz kəsiləcəkmi? İnternet əlaqəsi sadəcə asudə vaxt keçirmənin yolu olmayıb, vacib məlumat alma və yayma mənbəyidir. Konstitusiyanın 111-ci maddəsində hərbi vəziyyətin tətbiqi əsasları belə göstərilir:

Prezident... Respublika ərazisinin müəyyən hissəsi faktik işğal olunduqda, xarici dövlət və ya dövlətlər Azərbaycan Respublikasına müharibə elan etdikdə, Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandıqda, Respublika ərazisi blokadaya alındıqda, habelə, belə blokada üçün real təhlükə olduqda... Respublikanın bütün ərazisində və ya ayrı-ayrı yerlərində hərbi vəziyyət elan edir (*edə bilər mənasında*) və (əgər edərsə) bu barədə fərmanı 24 saat müddətində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir (*verməlidir*).

Burada onu qeyd etməliyik ki, hərbi vəziyyət elan oluna bilən bəzi hallarda onun əvəzinə fəvqəladə vəziyyət də (ərazi bütövlüyünün pozulmasına görə) elan oluna bilər. Blokada varsa fəvqəladə vəziyyət elan olunmaz. Habelə fəvqəladə vəziyyəti bütün ölkə ərazisində elan etmək mümkün olmadığı halda, hərbi vəziyyət bütün ölkədə elan oluna bilər.

Hərbi vəziyyətin müddətinə gəldikdə isə, müharibə təhlükəsi davam etdiyi qədərdir. Yəni İngiltərə - Fransa arasında yüzillik müharibə nəzərə alınsa⁴⁴⁰, müddətsiz də ola bilər.

Diqqət edilsə, beynəlxalq sənədlərdə fəvqəladə/hərbi vəziyyət kimi bir ayırım nəzərdə tutulmur, bunların rejimi eyni qaydalara görə tənzimlənib.

⁴⁴⁰ Janna d`Ark məhz bu müharibənin qəhrəmanı olub.

Hərbi vəziyyət rejimi ilə müvafiq Konstitusion tənzimləmələr və hədlər fəvqəladə rejim ilə olanlarla ortaqdır. Daha əvvəl izah etdiyimiz üçün burada təkrar etməyə ehtiyac görmürük.

Konstitusiyanın *35-ci maddəsində, məcburi əmək qadağasının istisnası ilə bağlı tənzimləmə yer alır*. Buna görə, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir. Diqqət edilsə fəvqəladə vəziyyət də istisna halı kimi göstərilir.

Hərbi vəziyyət rejimi fəvqəladə vəziyyət rejimindən daha sərt bir rejimdir. Başlıca səbəbi də budur ki, ictimai həyat daha təhlükəli zamanlar keçirir. Hüquqları məhdudlaşdırıcı daha sərt tədbirlər həyata keçirilə bilər. Bunlar qanunla nəzərdə tutulmalıdır. Ölkəmizdə bunları 6.01.1994 tarixli Hərbi vəziyyət haqqında Qanun tənzimləyir.

b) Qanuni tənzimləmə

Mövzumuzla bağlı olaraq, burada ancaq hansı hüquqların və nə dərəcədə məhdudlaşdırıla biləcəyinə nəzər salmaq. Diqqət edilsə, aşağıda verilən qanuni tənzimləmələrdə 1966 tarixli BMT Paktının “izlərini” görmək mümkündür.

Hərbi vəziyyət Prezidentin müvafiq fərmanı ilə tətbiq edilir. 24 saat ərzində parlamentin təsdiqinə təqdim olunmalıdır. Vacib məsələ olduğuna görə 24 saat ərzində qərar verilməlidir. Parlament üzvləri istirahət edirlərsə (toplantı aralarında), Sədrin çağırışı üzrə bu istirahətlərinə ara verməli, Milli Məclis toplantıya çağırılmalı və 72 saat ərzində müvafiq qərar alınmalıdır.⁴⁴¹ Alınmalıdır dedikdə, Milli Məclis müvafiq fərmanı təsdiq etməyə də bilər. Bilirik ki, bizdə Milli Məclis müstəqil orqan olub, qərar verəndə ancaq ictimai mənafeni üstün tutaraq ona görə qərar verir.

Hərbi vəziyyətin tətbiqi haqqında fərman qüvvəyə minməsindən ən az 6 saat əvvəl kütləvi informasiya vasitələri ilə, mümkün deyilsə, başqa üsullarla yayımlanır (m. 4/1). Bu müddət olduqca azdır. Belə ki, hərbi vəziyyət bütün ölkə ərazisində elan edilə bilər. Hərçənd fəvqəladə vəziyyətin elanı haqqında fərmanda belə bir müddət ümumiyyətlə nəzərdə tutulmayıb, amma unutmamaq ki, bu rejim həm zamanla məhdud olur, həm də ki, bütün ərazidə tətbiq olunmur. Hərbi vəziyyət haqqında fərmanın isə qüvvəyə minməsindən 24 saat əvvəl yayımlanması, buna imkan tanıyardı ki, ölkəni tərk etmək istəyənlər bunu edə bilsinlər. Amma bu 6 saatlıq müddəti də qısaltmaq olar, belə ki, əgər əha-

⁴⁴¹ Daha ayrıntılı məlumat üçün Hərbi vəziyyət haqqında Qanunun 2-ci maddəsinə baxın.

linin həyatı və təhlükəsizliyinin qorunması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər alınmalıdır, hərbi vəziyyətin tətbiqi haqqında fərmanda, qüvvəyə minmə vaxtı dəyişdirilə bilər (m. 4/2).

Hərbi vəziyyət zamanı qoyulan məhdudlaşdırmalara aid hədlər :

Qanunun 7-ci maddəsində, tətbiq ediləcək məhdudlaşdırmalara aid meyarlar belə göstərilir:

- tədbirlər yaranmış vəziyyətin kəskinliyindən irəli gələn hüdüdlər daxilində həyata keçirilməli,
- beynəlxalq müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərə zidd olmamalıdır.

Habelə bu məhdudlaşdırmalar:

- yaşamaq hüququnu,
- fikir, vicdan və din azadlıqlarını,
- hüquq subyektivliyinin məhdudlaşdırma bilməzliyini
- işğəncələrin tətbiq edilməsinin,
- köləliyin və qul alverinin,
- yalnız hər hansı müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə görə azadlıqdan məhrum edilmənin,
- ayrı-ayrı şəxslərə və ya əhali qruplarına qarşı yalnız irqinə, milliyyətinə, cinsinə, dilinə, siyasi əqidəsinə və ya sosial mənşəyinə görə hər hansı ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasını,
- əmələ görə cəza müəyyən edən və ya cəzanı ağırlaşdıran qanunun geriyə qüvvəsinin tətbiqinin yolverilməzliyini

aradan qaldıra bilməz.

Göründüyü kimi burada göstərilən meyarlar 1966 tarixli BMT Paktı ilə, demək olar ki, eynilik göstərir. Qanun müddələrinin beynəlxalq öhdəliklərimizə uyğun olduğunu qeyd etməklə bərabər, hüququ çeynəmək niyyətiniz varsa, bir çox qanun kimi, bu qanun da, əlbəttə ki, təsirsiz olacaqdır.

Ümumiyyətlə bilinməlidir ki, qanunun pis ya da yaxşı olmasından çox, hüquqi-siyasi sistem bir bütöv olaraq ya düzgündür (yaxşıdır), ya pisdır və ya yarıtmazdır, ya da ki, bu ikisinin arasındadır lakin birisinə doğru gedir. İnsan hüquqlarının vəziyyəti məsələsinə gəldikdə, buna çox amil təsir göstərir və qanuni tənzimləmə də bu amillərdən ancaq birisidir, zəruridir, amma həlledici olub-olmaması yenə də mübahisəlidir.

Hərbi vəziyyət zamanı qoyula bilən məhdudlaşdırmalar

Əvvəlcə qeyd edək ki, fəvqəladə vəziyyətdə olduğu kimi, bu tədbirlər müvafiq Fərmanda göstərilməlidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu tədbirlər məqsədə nail olmaq üçün zərurət olduğu minimum ölçüdə tətbiq olunmalıdır. Bunlar:

- 1) hərəkət sərbəstliyinin məhdudlaşdırılması:
 - a) günün müəyyən edilmiş vaxtlarında xüsusi icazə vəərəqələri və şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlər olmadan küçələrdə və başqa ictimai yerlərdə olmağın qadağan edilməsi;
 - b) xüsusi icazə vəərəqələri və şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlər olmadan hərbi vəziyyət elan edilən yerlərdə olmağın qadağan edilməsi;
 - v) hərbi vəziyyət tətbiq edilən əraziyə, habelə, hərbi əməliyyatlar bölgəsinə gediş-gəlişin xüsusi qaydaları;
 - q) əhalinin və hüquqi şəxslərin hərbi əməliyyat bölgəsindən evakuasiyası;
 - ğ) ölkəyə giriş-çixışın xüsusi qaydalarının müəyyən edilməsi;
- 2) kütləvi informasiya azadlığının məhdudlaşdırılması:
 - a) senzuranın tətbiq edilməsi;
 - b) KİV-lərin fəaliyyətinin dayandırılması haqqında müvafiq orqanlara təqdimatlar verilməsi;
 - v) KİV-lərin məhsullarının yoxlanılması;
 - q) hərbi vəziyyətin ehtiyacları üçün KİV-lərdən yararlanmada üstünlük hüququnun verilməsi;
- 3) əmək hüquqlarının məhdudlaşdırılması:
 - a) qanunvericiliyə uyğun olaraq əhalinin ictimai işlərdə iştirak etməyə cəlb edilməsi;
 - b) müdafiə ehtiyaclarının yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə istənilən müəssisədə işçilərin iş vaxtından artıq işə cəlb olunması, növbəti məzuniyyətlərin pul ilə əvəz etməklə başqa vaxta keçirilməsi, əmək müqaviləsinin bağlanması və xitam edilməsi;
 - v) tətillərin qadağan olunması;
- 4) mülkiyyət toxunulmazlığı hüququnun məhdudlaşdırılması:

- a) bütün müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların ehtiyatlarının hərbi vəziyyətin ehtiyacları üçün səfərbərliyə alınması, onların iş rejiminin dəyişdirilməsi, fəaliyyətinin zəruri məhsulların istehsalına yönəldilməsi;
- b) xüsusi və kollektiv mülkiyyətdə olan nəqliyyat və qoşqu vasitələrinin müəyyən edilmiş qaydada əvəzi ödənilməklə, dövlət mülkiyyətində olan nəqliyyat və qoşqu vasitələrinin əvəzsiz olaraq hərbi vəziyyətin ehtiyacları üçün alınması;
- 5) bütün ticarət, ictimai iaşə və kommunal xidməti müəssisələrinin, mədəniyyət və başqa xidmət təşkilatlarının iş rejiminin dəyişdirilməsi;
- 6) ərzaq və sənaye məhsullarının norma ilə buraxılması, yaxud ticarətin xüsusi qaydalarının müəyyən edilməsi;
- 7) əhalinin mülki müdafiə hazırlığı ilə əlaqədar məcburi tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- 8) təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin yeni rejiminin müəyyən edilməsi, yaxud dayandırılması;
- 9) dövlət orqanlarına, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və ictimai birliklərə məxsus bina və otaqların, nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması, təhlükəsizlik baxımından zərərli hesab edilən əşyaların müvəqqəti alınması;
- 10) yığıncaqlar, mitinqlər, küçə yürüşləri və nümayişləri, habelə, başqa kütləvi tədbirlərin keçirilməsinin qadağan edilməsi;
- 11) hərbi vəziyyət şəraitində müəyyən edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə mane olan siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və ictimai birliklərin fəaliyyətinin dayandırılması haqqında müvafiq orqanlara təqdimatlar verilməsi.
- 12) hərbi vəziyyət şəraitində vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların dövlət sirri ilə işləməyə buraxılması qaydasının dəyişdirilməsi.

Bu məhdudlaşdırma tədbirlərinə nəzər saldıqdan sonra bunları qeyd etməliyik: hərbi vəziyyətin maksimum uzama müddəti nəzərdə tutulmadığına görə, məhdudlaşdırmanın “müvəqqəti olma” meyarı öz təsirini itirir. Habelə yuxarıda sayılan tədbirlərdən bəziləri “dayandırma və qadağadan” bəhs edir. Halbuki “dayandırma” da məhdudlaşdırmanın “qismi olma” tələblərinə cavab vermir. Belə olan halda, daha yüksək hüquqi qüvvəyə sahib olan Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin müddəaları necə tətbiq olunmalıdır? Bu sualların cavabını artıq yuxarıda vermişik. Məsələn, qanun təhsil müəssisələrinin iş rejiminin dayandırıl-

masına imkan tanıyır. Bunu belə başa düşmək olarmı ki, orta və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti tamamilə dayandırılıla bilər?

Beynəlxalq konvensiyalar hazırlananda, bunlar üzərində uzun müddət və çox xırda detalına qədər düşünülür. Demişdik ki, nə AİHK-da, nə də ki, 1966 tarixli BMT Paktında, məhdudlaşdırmanın “müvəqqəti və qismi” olması haqqında heç nə yazılmayıb. Oradakı ölçü başqadır. Bunlar mütənasiblik, zərurət və məqsədəuyğunluq ölçüləridir. Əgər müharibə vaxtında təcavüzkar günorta vaxtlarında şəhəri top və bomba atəşinə məruz qoyursa, bu hal davam etdiyi müddət ərzində, əlbəttə ki, təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti mütləq dayandırılmalıdır.

Məhdudlaşdırmalarda ehtimal olunan qəddarlığın, özbaşınalığın qarşısını az da olsa ala bilmək üçün beynəlxalq mexanizmlər belə bir tələb irəli sürür ki, dövlətlər hansı hüququ necə məhdudlaşdırdıqlarına dair müvafiq beynəlxalq orqana məlumat versinlər. Hərbi vəziyyət haqqında Qanunun 17-ci maddəsində bunu nəzərdə tutan müddəə var. Buna görə, ölkə Prezidenti hərbi vəziyyət dövründə insan hüquq və azadlıqlarının 1966 tarixli BMT Paktında nəzərdə tutulan öhdəliklərdən kənara çıxan məhdudiyyətləri, bu məhdudiyyətlərin həcmi və belə qərarın səbəbləri haqqında BMT Baş katibinə üç gün müddətində məlumat verilməsini təmin etməlidir. 1994-cü ildə Azərbaycan AİHK-na tərəf deyildi. Hərçənd indiki zamanda, AŞ Baş Katibinə də məlumat verməlidir.

Cinayət məsuliyyəti ağır məsuliyyətdir. Bu qanunun da müsbət cəhətlərindən biri budur ki, hərbi vəziyyət rejiminin pozuntusu eyni zamanda cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Bu cür pozuntular müvafiq qanunvericilikdə (Cinayət Məcəlləsində) ancaq xüsusi olaraq göstərilibsə, məsuliyyətə səbəb olar (m. 13). Məcəllədə də buna dair xüsusi cinayət tipi nəzərdə tutulmur, lakin şəxsin hərəkətində başqa cinayətin tərkibi yarana bilər, məsələn, vətənə xəyanət ya da sabotaj kimi.

Hərbi vəziyyət zamanı bütün məhkəmələr öz işlərinə davam edirlər. Hər hansı bir fəvqəladə məhkəmə şəkillərinin qurulması, icraat qaydalarının dəyişdirilməsi ya da sürətləndirilməsi yolverilməzdir (m. 15). Maddənin müddəası yerindədir. Hərbi vəziyyət məhkəmələrinin qurulması da qadağandır. Həqiqətən də hələ 100 il bundan əvvəl müharibələr zamanı hərbi məhkəmələrin qurulması və xüsusi icraat qaydaları tətbiq edərək insanları məhkum etmək bir çox dövlətdə dəb kimi bir şeydi.

Hərbi vəziyyət sona çatanda, fəvqəladə vəziyyətdə olduğu kimi, bunun nəticələri də aradan qalxır. Habelə Ombudsman da hərbi vəziyyət dövründə öz fəaliyyətinə davam edir.

X. XÜSUSİ MƏHDUDLAŞDIRMA STANDARTLARI

İnsan hüquqları nəzəriyyəsində, insan hüquqlarının mütləq və dövlətdən xaric olduğu qəbul edilsə belə, vətəndaş və siyasi hüquqların qeyri-məhdud olduqlarına dair fikir birliyi var.⁴⁴² Belə ki, bir şəxsin hüquqları digər şəxslərin hüquqları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər, ya da fərdi hüquqlar cəmiyyət dəyərləri və ictimai maraqlarla toqquşa bilər. Həm UDHR həm də ICCPR, dövlətin müəyyən ictimai maraqları qorumaq üçün zərurəti olduğu hüquqların məhdudlaşdırıla biləcəyini nəzərdə tutur:

“Öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən, hər kəs, başqalarının hüquq və azadlıqlarına lazımı hörmət və tanınmanın təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətdə ümumi rifah, ictimai qayda-qanun və əxlaq tələblərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə, yalnız qanun tərəfindən müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə tabe olacaqdır”. Buradakı meyarlar, fəvqəladə rejimə aid deyildir.

Fəvqəladə rejim standartlarının xaricində də Konvensiyalar məhdudlaşdırıla biləcək hüquqları və məhdudlaşdırmadakı ölçüləri müəyyən edib. Əgər Konvensiyada xüsusi məhdudlaşdırma şərtləri nəzərdə tutulmayıbsa, adi hallarda belə hüquqlar məhdudlaşdırıla bilməz. Habelə xüsusi məhdudlaşdırma şərtlərinə uyğun olmayan müdaxilə də qeyri-legitim sayılmalıdır. Məsələn, işgəncə görməmə hüququ və ya ədalətli məhkəmə baxışı hüququ heç vaxt məhdudlaşdırıla bilməz. Belə bir sual yarana bilər ki, məsələn, AİHK-nın 15-ci maddəsində fəvqəladə rejimlərdə toxunula bilməz hüquqlar arasında ancaq 2, 3, 4 və 7-ci maddələri göstərib. Bəs digər maddələrdə tənzimlənən hüquqlar baxımından, 15-ci maddə fəvqəladə rejim şəraitində ayrıca, daha ağır məhdudlaşdırma imkanını tanıyırmı? Başqa sözlə sərbəst toplaşma azadlığı baxımından, 15-ci maddə nə qədər məhdudlaşdırma imkanını tanıyır?

Bunun cavabı belə olacaq ki, bu konkret hüququn mahiyyətinə, fəvqəladə rejimin səbəbinə və qoyulmaq istənən məhdudiyyətin dərəcəsi və formasına görə dəyişə bilər. Məsələn, “şəxsi həyat” anlayışına bir çox hal aiddir, bunlardan bəziləri məhdudlaşa bildiyi halda, bəzilərinə toxunmaq mümkün deyildir. Əslində bu sual bir yuxarı bölməyə aid bir sualdır. Aşağıda isə fəvqəladə rejim olmadan, adi zamanlarda bəzi hüquqlar baxımından BMT və Avropa Konvensiyalarının nə cür standartlar gətirdiyini nəzərədən keçirəcəyik. Lakin burada onu qeyd etməliyik ki, buradakı izahatlar ümumi mənəlidir. Konkret hala görə dəqiq məhdudlaşdırma standartları AİHM qərarlarında əks olunur. Buna görə, ayrı-ayrı hüquqlar baxımından bu standartların nə mənaya gəldiyini

⁴⁴² Henkin, Numan, Libron, s.341.

öyrənmək istəyənlər, AİHM qərarlarını öyrənməlidirlər. Fikirləşməyin ki, BMT 1966 tarixli Saziş, 1950 tarixli AİHK-dan ayrıdır və standartların bir arada tətbiq edilməsi mümkün deyildir. Daha əvvəl qeyd etmişdik ki, insan hüquqları sənədləri öz aralarında bütövlük təşkil edirlər.

A. BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Saziş

Qəbul tarixi: 16 Dekabr 1966;

Qüvvəyə minmə: 23 Mart 1976

Bu konvensiyada məhdudlaşdırma ölçüləri konkret hüquqlar baxımından göstərilib. Bunlar yerləşmə, sərbəst hərəkət (movement), ölkədən çıxarılmama, toplantıların açıqlığı, din ya da ibadət azadlığı, söz, ifadə və məlumat alma və yayma, toplanma, birləşmə, həmkarlar ittifaqı qurma kimi azadlıqlardır. Bu məsələdə qarşımıza tez-tez çıxan “bir demokratik cəmiyyətdə zəruri olma”, təfsir məsələsidir, bəlli bir anlayış və yanaşmanı tələb edir. Diqqətdən qaçırılmamalıdır ki, “milli təhlükəsizlik” konsepti də bu anlayışa görə təfsir olunmalıdır. Xüsusi məhdudlaşdırma ölçülərinin hər iki konvensiyadakı xeyli bənzər olması, habelə ölkəmizin qanunvericiliyində də müvafiq tənzimləmələrin olması, bu məsələnin subyektiv tənzimləmədən daha çox bir ehtiyac, obyektiv bir qiymətləndirmə olduğunu göstərir. Habelə məhdudlaşdırıla biləcək hüquqlar arasında böyük bir yaxınlıq, bəlkə də eynilik, məsələnin sırf bu hüquqlarla məhdud olduğunu da göstərir.

BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında sazişin ölçü gətirdiyi ilk hüquq yerləşmə, hərəkət və ölkədən çıxma azadlığıdır. Bu hüquqlar milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, ictimai sağlamlıq ya da ümumi əxlaq ya da başqalarının hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün zəruri olan hallarda və bu konvensiyada tanınmış digər hüquqlara uyğun şəkildə, qanunla müəyyən edilən formada məhdudlaşdırıla bilər.

Xarici vətəndaşın, hüquqa uyğun olaraq yaşadığı Konvensiya tərəfi bir Dövlətin hakimiyyəti altında olan ərazidən çıxarılması ancaq milli təhlükəsizlik səbəblərinə görə mümkündür, digər hallarda buna qarşı şəxsin müraciət hüququ tanınmalıdır.

Yenə bu Konvensiyaya görə, bir toplantının bütünü ya da bir hissəsi, mətbuata və ictimaiyyətə (izləyicilərə), bir demokratik cəmiyyətdə ümumi əxlaq, ictimai asayiş ya da milli təhlükəsizlik səbəbləri üçün ya da tərəflərin şəxsi həyatlarına aid maraqların qorunması üçün, yaxud əgər açıqlıq ədalət maraqlarını zədələyəcəksə, məhkəmənin rəyinə görə və ancaq zəruri olduğu qədər qapalı tutula bilər.

Din ya da inancı açıqlama azadlığı, sadəcə, ictimai təhlükəsizlik, ictimai asayiş, ümumi sağlamlıq ya da ümumi əxlaqı ya da başqalarının hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaq üçün zəruri və qanunla nəzərdə tutulma şərti ilə, məhdudlaşdırmaya tabe ola bilər.

Söz, ifadə, hər cür görüşü və məlumatı araşdırma, alma və yayma azadlıqlarına, Konvensiyaya görə, yalnızca, qanunla nəzərdə tutulma şərti ilə, ancaq aşağıda sayılan şərtlər daxilində məhdudsiyyələr qoyula bilər:

1. başqalarının hüquqlarına ya da başqalarının şöhrətinə hörmət olunması,
2. milli təhlükəsizliyin ya da ictimai asayişin ya da
3. ümumi sağlamlığın ya da ümumi əxlaqın qorunması üçün zəruri olmalıdır.

Burada bir məqamı qeyd etməliyik. “Qanunla nəzərdə tutulma” o mənaya gəlir ki, müdaxilənin forması və mümkünlüyü formal qanunda göstərilməlidir. Başqa bir sözlə, əgər Milli Televiziya və Radio Şurası rus dilində olan verilişləri qadağan etmək istəyirsə, bunu edə bilməməlidir, çünki o parlament deyil ki, buna dair qanun çıxara bilsin. Demək istədiyimiz budur ki, Avropa Konvensiyasında da bənzər müddə olduğu halda, milli qanunvericiliyimizdə bunu diqqətə almırlar.

Toplaşma hüququnun məhdudlaşdırılması baxımından da Pakt belə ölçülər gətirir: qanunla nəzərdə tutulması şərti ilə, bir demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik ya da ictimai qayda, ictimai asayiş maraqları, ictimai (ümumi) sağlamlığın ya da ümumi əxlaqın qorunması ya da başqalarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması üçün, məhdudlaşdırma gətirilə bilər.

Birləşmə, həmkarlar ittifaqı qurma və bunlara üzv olma azadlığının istifadəsinə tətbiq oluna bilən məhdudlaşdırmalar, yenə qanunla nəzərdə tutulmalı, habelə, digər hüquqlarda olduğu kimi, bu məhdudlaşdırmaların da bir demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik, ictimai qayda ya da ictimai asayiş maraqları, ümumi sağlamlığın ya da ümumi əxlaqın qorunması ya da başqalarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması məqsədinə yönəlməlidir.

B. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası

Qəbul tarixi: 04 Fevral 1950 (Roma)

Qüvvəyə minmə: 03 Sentyabr 1953

Konvensiya xüsusi məhdudlaşdırma ölçülərini ayrı-ayrı hüquqlar baxımından tənzimləyib. Bu hüquqlar azadlıq hüququ, məhkəmə iclaslarının açıqlığı, şəxsi həyat və ailə yaşamına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və yazışma

sirrinə hörmət azadlığı, fikir, vicdan, din ya da inancı açıqlama azadlığı, söz, ifadə və məlumat alma və yayma hüquqları, toplaşma, birləşmə, həmkarlar ittifaqı qurma azadlıqlarıdır.

Bunların məhdudlaşdırılmasında ortaq şərtlər (azadlıq hüququ istisna olmaqla), milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş, sağlamlığın qorunmasıdır. Diqqət yetirməliyik ki, milli təhlükəsizlik və ictimai mənəfət anlayışları geniş və mücərrəd anlayışlardır, bunları təfsir edəndə, insan hüquqlarının əsas prinsiplərindən olan “demokratik cəmiyyət” ehtiyaclarına görə təfsir etməliyik. Söhbət ondan gedir ki, demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik ehtiyacları fərqlidir, avtoritar cəmiyyətdə isə çox daha geniş və qeyri-müəyyəndir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, milli təhlükəsizlik və ictimai qayda tələbləri azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasının legitim səbəbi ola bilməz. Şəxsi azadlıq hüququnun məhdudlaşdırıla bilməsi, Konvensiyanın 5-ci maddəsinə görə aşağıdakı hallarda mümkündür:

- a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması;
- b) məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;
- c) hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsaslar olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;
- d) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuni həbsə alınması;
- e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə, ruhi xəstələrin, alkoqolizmə və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması;
- f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə və ya barəsində deportasiya yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması.

Təqsirləndirilən şəxsin hüququnun qoruna bilməsi üçün məhkəmələrdə iclasların açıq keçməsi qərəzsizliyi təmin etmək üçündür. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının bu məsələdə qoyduğu ölçülər belədir: bir məhkəmə iclası-

nın tamamı ya da bir hissəsi, mediyaya və ictimaiyyətə / izləyicilərə ancaq aşağıdakı hallarda, qapalı tutula bilər:

- a) bir demokratik cəmiyyətdə ümumi əxlaq, ictimai qayda ya da milli təhlükəsizliyin yararı üçün;
- b) həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya
- c) tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud
- d) məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda, mümkündür.

8-ci maddədə tənzimlənən **şəxsi həyat və ailə yaşamına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və yazışma azadlığı** hüquqlarının istifadəsində hakimiyyət orqanları aşağıdakı hallarda, hüquqa uyğun şəkildə, məhdudlaşdırma apara bilər:

- a) bir demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik, ictimai qayda ya da ölkənin ekonomik rifahının yararı üçün (ölkənin ekonomik rifahı ancaq bu maddə üçün müdaxilə təşkil edə bilər);
- b) iğtişəşlərin ya da cinayətlərin qarşısının alınması, sağlamlığın ya da ümumi əxlaqın qorunması ya da başqalarının hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün.

Fikir, din və vicdan azadlığına gəldikdə isə, əvvəlcə onu qeyd etmək ki, fikir və vicdan azadlığı məhdudlaşdırıla bilməz, yəni ona müdaxilə etmək hər halda hüquqa ziddir. Fikrə ancaq totalitar dövlətlər müdaxilə edir. Din və ibadət azadlığına gəldikdə isə, müdaxilə ancaq demokratik cəmiyyətdə zəruri olduğu ölçüdə, qanunla nəzərdə tutulma şərti ilə;

- bir demokratik cəmiyyətdə ictimai qayda, ümumi sağlamlığın ya da ümumi əxlaqın ya da başqalarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması üçün məhdudlaşdırıla bilər. Qeyd etməliyik ki, burada ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizlik kimi müdaxilə səbəbləri nəzərdə tutulmur.

Söz və ifadə azadlığı (10-cu maddə), habelə, **toplaşma və birləşmə azadlığı** (11-ci maddə) baxımından gətirilən məhdudlaşdırma standartları bənzərdir, belə bir fərq var ki, söz və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılmasında ərazi bütövlüyünün qorunması məhdudlaşdırma səbəbi kimi çıxış edə bilər (digər hüquqlar baxımından isə ola bilməz). Qanunla nəzərdə tutulma və demokratik cəmiyyətdə zəruri olma ölçüləri burada yenə təkrar olunur. Silahlı qüvvələrin, dövlət qulluqçularının və polis orqanlarının toplaşma və birləşmə azadlıqlarına qanunla digər məhdudiyyətlər də qoyula bilər.

8, 9, 10 və 11-ci maddələrin ikinci bəndlərinə baxılsa görünür ki, ən geniş müdaxilə səbəbləri söz azadlığı üçün nəzərdə tutulduğu halda, ən az müdaxilə

səbəbləri fikir və din azadlığı üçün nəzərdə tutulub. Habelə buradakı heç bir meyarı, azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasında tətbiq etmək olmaz. Bunu ona görə qeyd edirik ki, hüququn əhəmiyyət dərəcəsinə görə, ona tətbiq edilən məhdudlaşdırma standartları da fərqli olur.

Konvensiya, ümumiyyətlə, xarici vətəndaşların siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırıla biləcəyini qəbul edib. Konvensiyaya görə, 10, 11 və 14-cü maddələrdəki heç bir müddəa Yüksək Tərəf Dövlətlərin, xaricilərin siyasi fəaliyyətlərinə məhdudiyətlər qoymasına əngəl deyildir.

Konvensiyanın 17-ci və 18-ci maddələrində məhdudlaşdırmalarla bağlı çox vacib qeydlər nəzərdə tutulur. Belə ki, bu qeydlər ilk başda tam aydın da olmur. 17-ci maddə nəzərdə tutulan hüquqların əleyhinə təfsir qadağasını gətirir və deyir ki, heç nəyə əsaslanaraq müvafiq hüquqları ləğv etmək ya da onları icazə veriləndən daha çox məhdudlaşdırmaq olmaz. 18-ci maddə isə, hüquqlara tətbiq edilən məhdudlaşdırmaların, ancaq nəzərdə tutulmuş müvafiq məhdudlaşdırma səbəblərinə əsaslanaraq biləcəyi və başqa uydurma ya da göz boyama səbəbləri ilə haqlı görülməyəcəyini bəyan edir. Diqqət edilsə 17 və 18-ci maddə bir-birini tamamlayır. Həqiqətən də bəzi ölkələrdə hüquqların məhdudlaşdırılmasında uydurma və göz boyama səbəblərinin istifadəsi o qədər geniş yayılıb ki, Konvensiya bunu xüsusilə qeyd edib.

C. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1 Nömrəli Əlavə Protokolu

Qəbul tarixi: 20 Mart 1952

Qüvvəyə minmə: 18 May 1954

Bu protokolda mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması ölçüləri nəzərdə tutulub. Protokola görə (md.1/1), qanunla nəzərdə tutulan ictimai mənfəət istisna olmaqla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq, heç kəs mülkiyyətindən məhrum oluna bilməz.

D. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 4 Nömrəli Əlavə Protokolu

Qəbul tarixi: 16 Sentyabr 1965

Qüvvəyə minmə: 2 May 1968

Bu protokol ilə yerləşmə, sərbəst hərəkət və ölkədən çıxma hüquq və azadlıqlarının istifadəsində məhdudlaşdırma standartları göstərilib. Protokola görə, bir demokratik cəmiyyətdə zərurət daxilində olmaq şərti ilə, milli təhlükəsizlik ya da ictimai asayişin qorunması, ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı qorumaq üçün, cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və məənviyyatın qorunması üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş olanlardan başqa, heç bir məhdudiyət qoyula bilməz.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- Akıllıoğlu Tekin, **İnsan Hakları**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1995.
- Akın İlhan, **Kamu Hukuku**, Beta Basım, İstanbul 1993.
- Beetham David, **Demokrasi ve İnsan Hakları**, tərcümə edən: Bilal Canatan, Liberte Yayınları, Ankara 2008.
- Bozkurt Enver, **Uluslararası İnsan Hakları Hukuku**, Asil Yayınları, Ankara 2006.
- Quinn Frederick and Rzelinzi André (red), **Права Человека и Судопроизводство**, OSCE Publications, Warsaw 1999.
- Cavadova İradə, Məmmədov Sahib, **İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi**, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2004.
- Cavadova İradə, Namazlı Fariz, **BMT-nin Müqavilə Orqanlarına Fərdi Şikayətlərin Verilmə Qaydaları**, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2008.
- Cavadova İradə, Məmmədov Sahib, **Beynəlxalq Məhkəmələr və Kvaziməhkəmələr**, Qanun Nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Ishay Micheline, **The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalisation Era**, University of California Press, 2004.
- *Introduction to the European Convention on Human Rights*, Council of Europe Publications, Human Rights File, No 1, Strasbourg 2005.
- İbayev V.Ə., “**Avropa Məhkəməsi Presedentləri: Mülkiyyət Hüququ**”, Bakı-2007.
- Mehdi Niyazi (red), *Haqları Necə Qorumalı*, Bakı 1999.
- Əliyev İntiqam və Abbasov Kamal (red), **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Konvensiyanın 8 və 14-cü maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi**, Qanun Nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Əliyev İntiqam (red), **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı Qərarları**, GİSO Nəşriyyat, Bakı 2007.
- Əliyev İntiqam (red), İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsi üzrə Praktikum, GARİOL MMC, Bakı 2008.
- Əliyev İntiqam (red), **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Konvensiyanın 3 və 5-ci maddələri ilə bağlı seçilmiş qərarlar**, GİSO Nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Əliyev İntiqam, Abbasov Kamal, **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Konvensiyanın 9, 10 və 11-ci maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi**, QAPP-POLİQRAF, Bakı 2005.
- Əliyev İntiqam (red), **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Seçilmiş Qərarlar Toplusu**, Bakı 2008.
- Əliyev Əmir, **Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları**, Əhali və Miqrasiya Problemləri, NAT Co Nəşriyyatı, Bakı 2007.
- Gemalmaz Mehmet Semih, **Yaşam Həqqi və İşkence Yasası**, Kavram Yayınları, İstanbul 1994.

- Gemalmaz Mehmet Semih, **Temel Belgelerde İnsan Hakları**, İHD yayını, Ankara 1996.
- Gemalmaz Mehmet Semih, **Temel Belgelerde İnsan Hakları- Usul Hukuku 1**, İHD yayını, Ankara 1996.
- Göze Ayferi, **Siyasi Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınları, İstanbul 1995.
- Hacızadə Hikmət, **Demokratiya: Gediləsi uzun yol**, Bakı 2001.
- Hacker Andrew, **Political Theory**, Macmillian Company, New York 1961.
- Kraynak P.Robert, *Tocqueville's Constitutionalism*, in American Political Science Review, December 1987, Volume 81, Number 4.
- Henkin Luis, Numan Gerald L, Orentlicher Diane F, Libron David V., **İnsan Hüquqları**, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2008.
- Куин Фредерик, **Права человека и ты**, Издательство ОБСЕ/БДИПЧ, Варшава 1997.
- *Ключевые идеи Европейской Конвенции по Правам человека*, Публикация Совета Европы, 06.09.2009.
- Makovey Monica, **Azadlıq və Şəxsi Toxunulmazlıq Hüququ**, AŞ Yayınları.
- Michael Moore, **General Theory of Criminal Law**, Oxford University Press, 2006.
- Mehdiyev Fərhad, **İnzibati İdarəetmə Hüququ**, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı 2008.
- Kapani Münci, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- Michael Moore, **Causation and Responsibility**, Oxford University Press, 2006.
- Michael Moore, **Torture and the balance of evils**, Israel Law Review 23 (1989), s.280-344.
- Mustafa Şentop, “*Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Adil Yargılanma Hakkı*”, Argumentum, Temmuz-Aralık 1997, Sayı 53, s.315.
- Моисеев Сергей, Философия Права, Сибирское Университетское Издательство, Новосибирск 2004.
- Thomas Buergenthal, Dinan Shelton, David Stewart, **International Human Rights**, West Group, Minnesota 2004.
- Yılmaz Reha, **Medeniyetlerin Devlet ve Hukuk Tarihi**, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı 2007.
- Ünal Mehmet, “Mülki Hüquq Beynəxalq Simpozium” Materialları, Bakı 2005.
- Hacılı Rəşid, **Media Hüququ**, Bakı 2007.
- Raymond Wacks, **Introduction to Law**, Oxford University Press, New York 2008.

Qeyd: kitabın yazılmasında istifadə olunan AİHM, CAT və HRC qərarları internetdən alınmışdır. Həmin işlərə baxmaq üçün, müvafiq haşiyədə verilən işin adı və tarixindən istifadə edərək, google ya da “HUDOC online” axtarış saytlarından əldə edə bilərsiniz. İşlərin bəziləri üçün birbaşa internet adresləri haşiyədə verilmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının tam mətni HUDOC servisində olur, konkret işlərin isə internet adresi olmur. HUDOC servisinin adresi isə belədir:

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en> Bu sayta daxil olub iş adını yazaraq lazımi istinad materialları əldə oluna bilər.

ƏLAVƏLƏR: ƏSAS BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏR

İnsan hüquqları haqqında ÜMUMİ BƏYANNAMƏ

BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 10 dekabr tarixli 217A(III) nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul və bəyan edilmişdir.

Preambula

Bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqət hissəsinin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınmasının azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası olduğunu **nəzərə alaraq**,

insan hüquqlarına etinasızlıq və nifrətin bəşəriyyəti dəhşətə gətirən barbarizm hərəkətlərinə səbəb olduğunu və insanların söz və etiqad azadlığına malik, qorxu və ehtiyacdan azad olacaqları bir dünyanın yaradılmasının insanların ən ali istəyi olduğunu **nəzərə alaraq**,

insanın son vasitə kimi istibdad və zülmə qarşı qiyama qalxmağa məcbur olmamasını təmin etmək üçün insan hüquqlarının qanunun gücü ilə müdafiə olunmasının zəruriliyini **nəzərə alaraq**,

xalqlar arasında mehriban münasibətlərin inkişafını dəstəkləməyin vacibliyini **nəzərə alaraq**,

Birləşmiş Millətlərin xalqlarının BMT Nizamnaməsində əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərinə, kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə inamlarını təsdiq etdiklərini və daha geniş azadlıq şəraitində sosial tərəqqi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım etməyə qət etdiklərini **nəzərə alaraq**,

üzv-dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq şəraitində insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumi hörmət və onlara əməl olunmasına yardım etməyi öhdələrinə götürdüklerini **nəzərə alaraq**,

bu hüquq və azadlıqların xarakterinin tam şəkildə dərk olunmasının həmin öhdəliyin hərtərəfli yerinə yetirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini **nəzərə alaraq**,

Baş məclis

İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni, hər bir kəsin və cəmiyyətin hər bir orqanının bu Bəyannaməni rəhbər tutaraq maarif və tədris yolu ilə həmin hüquq və azadlıqlara hörmət olunmasına yardım etmələri və milli və beynəlxalq səviyyədə mütərəqqi tədbirlər yolu ilə, həm təşkilatın üzvü olan dövlətlərin xalqları, həm də onların yurisdiksiyası altında olan ərazilərin xalqları arasında ümumilikdə və effektiv tanınması və həyata keçirilməsinə səy göstərmələri məqsədilə bütün xalqlar və bütün dövlətlərin yerinə yetirməyə can atmalı olduqları vəzifə kimi **bəyan edir**.

Maddə 1. Bütün insanlar ləyaqət və hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar. Onların şüurları və vicdanları var və bir-birlərinə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar.

Maddə 2. Hər bir şəxs irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər əqidəsindən, milli və ya sosial mənşəyindən, əmlak, sosial mövqə və digər vəziyyətdən asılı olmayaraq, bu Bəyannamədə elan olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Bundan əlavə, həmin şəxsin mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna görə, həmin ərazinin müstəqilliyindən, qəyyumluq altında olmasından, özünü idarə edib-etməməsindən və ya suverenliyinin hər hansı şəkildə məhdudluğundan asılı olmayaraq heç bir ayrı-seçkiyyə yol verilməməlidir.

Maddə 3. Hər bir şəxsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var.

Maddə 4. Heç kəs kölə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz; quldarlıq və qul ticarəti bütün formalarda qadağan edilir.

Maddə 5. Heç kim işgəncəyə və ya qəddar, qeyri-insani və ya onun ləyaqətini alçaldan münasibətə və cəzaya məruz qalmamalıdır.

Maddə 6. Hər bir şəxs harada olmasından asılı olmayaraq, hüquq subyekti kimi tanınmaq hüququna malikdir.

- Madde 7.** Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və qanun tərəfindən bərabər müdafiə hüququna malikdirlər. Bütün insanlar bu Bəyannaməni pozan hər hansı ayrı-seçkilikdən və belə ayrı-seçkiyə hər hansı cəhddən eyni dərəcədə müdafiə olunma hüququna malikdirlər.
- Madde 8.** Hər bir şəxs Konstitusiyanın və ya qanunun ona verdiyi hüquqların pozulması zamanı səlahiyyətli milli məhkəmələr tərəfindən hüquqlarının bərpə olunması hüququna malikdir.
- Madde 9.** Heç kim özbaşına həbsə, tutulmaya və ya sürgünə məruz qala bilməz.
- Madde 10.** Hər bir şəxs onun hüquq və vəzifələrinin təyini və ona qarşı irəli sürülmüş cinayət ittihamının əsaslığının müəyyənləşdirilməsi üçün onun işinin müstəqil və bitərəf məhkəmədə, tam bərabərlik əsasında, aşkarlıq və ədalətin bütün tələblərinin gözlənilməsi şəraitində baxılması hüququna malikdir.
- Madde 11.** 1. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir şəxs ona müdafiə üçün bütün imkanların təmin olunduğu açıq məhkəmə istintaqında günahı qanuni şəkildə sübut olunanaqəd günahsız hesab edilmək hüququna malikdir.
2. Heç bir kəs milli qanunvericilik və ya beynəlxalq hüquqa əsasən törədildiyi zaman cinayət hesab edilməyən hərəkət və ya hərəkətsizlik üçün cinayətdə ittiham oluna bilməz. Eyni zamanda cinayətin törədildiyi zaman tətbiq oluna biləcək cəzadan daha ağır cəza tətbiq oluna bilməz.
- Madde 12.** Heç kim şəxsi və ailə həyatına müdaxiləyə, evinin toxunulmazlığına, məktublaşmasının gizliliyinə, şərəf və nüfuzuna özbaşına qəsdə məruz qala bilməz. Hər bir şəxsin belə müdaxilə və qəsdən qanun tərəfindən müdafiə olunmaq hüququ var.
- Madde 13.** 1. Hər bir şəxs hər bir ölkə hüdudunda sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir.
2. Hər bir şəxs öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir.
- Madde 14.** 1. Hər bir şəxs digər ölkələrdə təqibdən sığınacaq axtarmaq və bu sığınacaqdan istifadə etmək hüququna malikdir.
2. Bu hüquq həqiqətən də qeyri-siyasi cinayət və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd hərəkət törədilməsinə əsaslanan təqiblər zamanı tətbiq oluna bilməz.
- Madde 15.** 1. Hər bir şəxs vətəndaşlıq hüququna malikdir.
2. Heç kim özbaşına olaraq vətəndaşlıqdan və vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan məhrum edilə bilməz.
- Madde 16.** 1. Yetkinlik yaşına çatmış kişilər və qadınlar irqi, milli və dini əlamətlərinə görə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər. Onlar nikaha daxil olarkən, nikah müddətində və onun pozulması zamanı eyni hüquqlardan istifadə edirlər.
2. Nikah, nikaha daxil olan hər iki tərəfin azad və tam razılığı olarsa, bağlana bilər.
3. Ailə cəmiyyətin təbii və başlıca özəyidir və cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunma hüququna malikdir.
- Madde 17.** 1. Hər bir şəxsin həm təkbaşına, həm də müştərək mülkiyyətə sahib olma hüququ var.
2. Heç kim özbaşına olaraq mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz.
- Madde 18.** Hər bir şəxs fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir; bu hüquqa öz dinini və etiqadını dəyişmək azadlığı və öz dininə və əqidəsinə təhsil, dua, dini ayin və mərasimlər zamanı təklidə və ya başqaları ilə birlikdə, aşkar və ya fərdi şəkildə etiqad etmək azadlığı daxildir.
- Madde 19.** Hər bir şəxs əqidə və onu sərbəst ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir; bu hüquqa maneəsiz olaraq əqidəyə malik olmaq və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq informasiya və ideyaları istənilən vasitələrlə axtarmaq, əldə etmək və yaymaq azadlığı daxildir.
- Madde 20.** 1. Hər bir şəxs dinc yığıncaqlar və assosiasiyalar azadlığı hüququna malikdir.
2. Heç bir şəxs hər hansı bir assosiasiyaya qoşulmağa məcbur edilə bilməz.
- Madde 21.** 1. Hər bir şəxs dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad şəkildə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə iştirak etmək hüququna malikdir.
2. Hər bir şəxs öz ölkəsində dövlət qulluğuna girməkdə bərabər imkana malik olmaq hüququna malikdir.
3. Xalqın iradəsi iqtidar hakimiyyətinin əsası olmalıdır: bu iradə öz ifadəsini gizli səsvermə yolu ilə, ümumi və bərabər seçki hüququ və ya səsvermənin azadlığını təmin edən digər eynimənalı formalar əsasında keçirilən mütəmadi və saxtalaşdırılmamış seçkilərdə tapmalıdır.

- Maddə 22.** Hər bir şəxs cəmiyyətin üzvü kimi sosial təminat hüququna və milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə və hər bir dövlətin strukturu və ehtiyatlarına uyğun olaraq onun ləyaqətinin müdafiəsi və şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə hüquqlara malikdir.
- Maddə 23.** 1. Hər bir şəxsin əmək, sərbəst iş yeri seçmək, ədalətli və münasib iş şəraiti və işsizlikdən müdafiə hüququ var.
2. Hər bir şəxs heç bir ayrı-seçkilik olmadan eyni iş üçün eyni əmək haqqı almaq hüququna malikdir.
3. Hər bir işləyən şəxs əməyinin lazım gələrsə digər sosial müdafiə vasitələri ilə tamamlanan, onun özünün və ailəsinin layiqli dolanışığını təmin edə bilən ədalətli və qənaətbəxş ödənilməsi hüququna malikdir.
4. Hər bir şəxsin həmkarlar ittifaqları yaratmaq və öz sosial maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququ var.
- Maddə 24.** Hər bir şəxsin istirahət və asudə vaxt, o cümlədən iş gününün ağlabatan hüququ və ödənilən vaxtaşırı məzuniyyət hüququ var.
- Maddə 25.** 1. Hər bir şəxs onun özünün və ailəsinin səhhət və rifahını təmin etmək üçün lazım olan qida, geyim, tibbi xidmət və lazımı sosial təminat da daxil olmaqla, həyat səviyyəsi hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq və özündən asılı olmayan səbəblər üzündən yaşayış vasitələrinin itirilməsi zamanı təminat hüququna malikdir.
2. Analar və uşaqlar xüsusi qayğı və yardım almaq hüququna malikdirlər. Həm nikah nəticəsində, həm də nikahdan kənar doğulmuş uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etməlidirlər.
- Maddə 26.** 1. Hər bir şəxsin təhsil hüququ var. Ən azı ibtidai və ümumi təhsil pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil icbari olmalıdır. Hər kəs texniki və peşə təhsili almaq imkanına malik olmalıdır, ali təhsil də hər kəsin qabiliyyəti əsasında hamıya eyni dərəcədə müəssər olmalıdır.
2. Təhsil insan şəxsiyyətinin tam inkişafına və insan hüquqları və əsas azadlıqlara hörmətin artırılmasına yönəldilməlidir. Təhsil xalqlar, irqi və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, dözümlülüyün və dostluğun möhkəmləndirilməsinə və Birləşmiş Millətlərin sülhü qoruma sahəsində fəaliyyətinə yardım etməlidir.
3. Valideynlər öz azyaşlı uşaqları üçün təhsil növünü seçməkdə üstünlüyə malikdirlər.
- Maddə 27.** 1. Hər bir şəxs cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq, elmi tərəqqidə iştirak etmək və ondan bəhrələnmək hüququna malikdir.
2. Hər bir şəxs müəllifi olduğu elmi, ədəbi, yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və mənəvi mənafeələrinin qorunması hüququna malikdir.
- Maddə 28.** Hər bir şəxsin bu Bəyannamədə ifadə olunmuş hüquq və azadlıqların tam şəkildə həyata keçirilə biləcəyi sosial və beynəlxalq nizam hüququ var.
- Maddə 29.** 1. Hər bir şəxs yalnız onun şəxsiyyətinin azad və tam inkişafının mümkün olduğu cəmiyyət qarşısında vəzifələr daşıyır.
2. Öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən hər bir şəxs yalnız elə məhdudiyətlərə məruz qala bilər ki, onlar qanun tərəfindən digərlərinin hüquq və azadlıqlarının tanınması və hörmət olunmasının təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətin əxlaqi, ictimai asayiş və ümumi rifah tələblərini yerinə yetirmək məqsədilə təyin edilmiş olsun.
3. Bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd olmamalıdır.
- Maddə 30.** Bu Bəyannamədə heç nə hər hansı dövlətə, şəxslər qrupuna və yaxud ayrı-ayrı şəxslərə, həmin Bəyannamədə elan olunmuş hüquq və azadlıqların ləğvinə yönəldilmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və yaxud hər hansı hərəkəti törətmək hüququnun verilməsi kimi təfsir oluna bilməz.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında AVROPA KONVENSIYASI

Roma, 4 noyabr 1950-ci il

3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir

*1998-ci il noyabrın 1-də qüvvəyə minmiş 11 sayılı
Protokolla dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.*

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Konvensiyayı imzalayan hökumətlər,

1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni nəzərə alaraq;

bu Bəyannamənin məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqların hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi olduğunu nəzərə alaraq;

Avropa Şurasının məqsədinin onun üzvləri arasında böyük birliyə nail olmaqdan ibarət olduğunu və bu məqsədlərə nail olmağın əsas vasitələrindən birinin insan hüquqlarının və əsas azadlıqların dəstəklənməsi və gələcək reallaşdırılması olduğunu hesab edərək;

dünyada ədalətin və sülhün əsası olan və riayət edilməsi başlıca olaraq, bir tərəfdən həqiqi demokratik siyasi rejimlə və digər tərəfdən onların sadıq qaldığı insan hüquqlarını hamının anlaması və riayət etməsi ilə təmin olunan əsas azadlıqlara öz dərin sədaqətlərini təsdiq edərək;

vahid səylərlə hərəkət edən və siyasi ənənələrin, idealların, azadlığı və hüququn aliliyinin ümumi irsinə malik olan Avropa ölkələrinin hökumətləri kimi Ümumi Bəyannamədə təsbit olunmuş bəzi hüquqların kollektiv həyata keçirilməsinin təmin edilməsi yolunda ilk addımlar atmaq əzmində olaraq,

aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1. İnsan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyi

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər.

I bölmə. Hüquqlar və azadlıqlar

Maddə 2. Yaşamaq hüququ

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə, məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa, həyatından məhrum edilə bilməz.

2. Həyatdan məhrumetmə, aşağıdakı məqsədlər üçün güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduqda, bu maddənin pozulması hesab edilmir:

a) istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan qorunması üçün;

b) qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün;

c) qanuna müvafiq olaraq iğtişaş və ya qiyamın yatırılması üçün.

Maddə 3. İşgəncələrin qadağan olunması

Heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır.

Maddə 4. Kəlləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması

1. Heç kəs kəlləlikdə və ya əsarət altında saxlanılmamalıdır.

2. Heç kəs məcburi və ya icbari əməyə cəlb olunmamalıdır.

3. Bu maddənin məqsədləri üçün «məcburi və ya icbari əmək» termini aşağıdakıları ehtiva etmir:

a) bu Konvensiyanın 5-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq həbsdə olan və ya belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin adətən yerinə yetirməli olduğu hər hansı iş;

b) hərbi xarakterli hər hansı xidmət və ya hərbi xidmətdən əqidəyə görə imtina etmənin qanuni hesab ediləyi ölkələrdə məcburi hərbi xidmətin əvəzinə müəyyən edilmiş xidmət;

- c) fəvqəladə vəziyyət və ya əhalinin həyatı və rifahı üçün təhlükə yaradan fəlakət hallarında hər hansı məcburi xidmət;
- d) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan hər hansı iş və ya xidmət.

Madde 5. Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

1. Hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş aşağıdakı hallardan və qaydadan başqa, azadlıqdan məhrum edilə bilməz:
 - a) səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması;
 - b) məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədi ilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;
 - c) hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsaslar olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;
 - d) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyə nəzarəti üçün qanuni qərar əsasında həbsə alınması və ya onun səlahiyyətli orqana verilməsi üçün qanuni həbsə alınması;
 - e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün şəxslərin, habelə ruhi xəstələrin, alkoqolizm və narkomaniyaya mübtəla olanların və ya səfillərin qanuni həbsə alınması;
 - f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə və ya barəsində deportasiya, yaxud ekstradisiya tədbirləri tətbiq olunan şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması.
2. Tutulmuş hər bir kəsə ona aydın olan dildə onun tutulmasının səbəbləri və ona qarşı irəli sürülən istənilən ittiham barədə dərhal məlumat verilir.
3. Bu maddənin I bəndinin «c» yarım bəndinə müvafiq olaraq tutulmuş və ya həbsə alınmış hər kəs dərhal hakimin və ya qanunla məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş digər vəzifəli şəxsin yanına gətirilir və ağlabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırması və ya məhkəməyə qədər azad edilmək hüququna malikdir. Azad edilmək məhkəməyə gəlmə təminatlarının təqdim edilməsi ilə şərtləndirilə bilər.
4. Tutulma və ya həbsə alınma nəticəsində azadlıqdan məhrum edilmiş hər kəs onun həbsə alınmasının qanuniliyinə məhkəmə tərəfindən təxirə salınmadan baxılması hüququna və əgər onun həbsi məhkəmə tərəfindən qanunsuz hesab edilibsə, azad edilmək hüququna malikdir.
5. Bu maddənin müddəalarının pozulması ilə tutulmağa və ya həbsə alınmağa məruz qalan hər kəsin iddia ilə təmin olunan kompensasiya hüququ var.

Madde 6. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ

1. Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik mülahizələrinə görə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər.
2. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir.
3. Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs ən azı aşağıdakı hüquqlara malikdir:
 - a) ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın xarakteri və əsasları haqqında onun başa düşdüyü dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq;
 - b) öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt və imkana malik olmaq;
 - c) şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə özünü müdafiə etmək ya müdafiəçinin xidmətini ödəmək üçün vəsaiti kifayət etmədiyi zaman, ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, belə müdafiədən pulsuz istifadə etmək;

- d) onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq və onun əleyhinə ifadə vermiş şahidlər üçün eyni olan şərtlərlə onun lehinə olan şahidlərin çağırılması və dindirilməsi hüququna malik olmaq;
- e) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, tərcüməçinin pulsuz köməyindən istifadə etmək.

Maddə 7. Qanunsuz cəzalandırılmamaq

1. Heç kəs törədidiyi zaman milli və ya beynəlxalq hüquqa görə cinayət sayılmayan hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilə bilməz. Habelə cinayət əməlinin törədidiyi zaman tətbiq edilməli olan cəzadan daha ağır cəza verilə bilməz.
2. Bu maddə sivil ölkələrin tanıdığı hüququn ümumi prinsiplərinə müvafiq olaraq, törədidiyi zaman cinayət hesab edilən hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə istənilən şəxsin mühakimə edilməsinə və ya cəzalandırılmasına mane olmur.

Maddə 8. Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ

1. Hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlərinə hörmət hüququna malikdir.
2. Milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir.

Maddə 9. Fikir, vicdan və din azadlığı

1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.
2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və yadigər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Maddə 10. Fikri ifadə etmək azadlığı

1. Hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinematografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur.
2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyətin qorunması üçün, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi üçün, gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən rəsmiyyətə, şərtlərə, məhdudiyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər.

Maddə 11. Yiğıncaqlar və birləşmək azadlığı

1. Hər kəsin dinc toplaşmaq azadlığı və öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla, başqaları ilə birləşmək azadlığı hüququ vardır.
2. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişaşın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyətin qorunması üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olanlardan başqa, heç bir məhdudiyət qoyula bilməz. Bu maddə silahlı qüvvələr, polis və ya inzibati dövlət orqanları üzvlərinin belə hüquqlarının həyata keçirilməsinə qanuni məhdudiyətlər qoyulmasına mane olmur.

Maddə 12. Nikah hüququ

- Nikah yaşına çatmış kişilər və qadınlar bu hüququn həyata keçirilməsini tənzimləyən milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər.

Maddə 13. Səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir.

Maddə 14. Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, dərinin rəngi, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

Maddə 15. Fövqəladə hallar zamanı məhdudlaşdırma

1. Müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fövqəladə hallar zamanı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə, yalnız vəziyyətin fövqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilər.

2. Bu müddəə, qanuni müharibə əməliyyatları nəticəsində ölüm halları istisna olmaqla, 2-ci maddənin və ya 3-cü maddənin müddəələrindən, 4-cü maddənin 1-ci bəndinin və 7-ci maddənin müddəələrindən geri çəkilməyə əsas vermir.

3. Bu geri çəkilmə hüququndan istifadə edən Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri haqqında Avropa Şurasının Baş katibini tam məlumatlandırır. O, həmçinin belə tədbirlərin dayandırılması və Konvensiyanın müddəələrinin yenidən tam həyata keçirilməyə başlanması haqqında Avropa Şurasının Baş katibinə məlumat verir.

Maddə 16. Əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması

10, 11 və 14-cü maddələrdə heç nə Razılığa gələn Yüksək Tərəflər üçün əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinə məhdudiyətlər qoyulmasına maneə hesab edilə bilməz.

Maddə 17. Hüquqlardan sui-istifadənin qadağan olunması

Bu Konvensiyada heç nə hər hansı dövlətin, qrupun və ya şəxsin burada təsbit olunan hüquq və azadlıqlarının ləğvinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı əməl törətmək və ya onları Konvensiyada nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırmaq hüququna malik olması kimi şərh oluna bilməz.

Maddə 18. Hüquqlarla bağlı məhdudiyətlərdən istifadənin hədləri

Qeyd olunan hüquq və azadlıqlarla bağlı bu Konvensiyada yol verilən məhdudiyətlər, nəzərdə tutulduğundan başqa, hər hansı digər məqsəd üçün tətbiq olunmamalıdır.

II bölmə. Avropa insan hüquqları məhkəməsi

Maddə 19. Məhkəmənin təsis olunması

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdük-ləri öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədi ilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsini (bundan sonra «Məhkəmə» adlanacaq) təsis edirlər. O, daimi əsaslarla fəaliyyət göstərir.

Maddə 20. Hakimlərin sayı

Məhkəmə Razılığa gələn Yüksək Tərəflərə bərabər sayda hakimlərdən ibarətdir.

Maddə 21. Hakimliyə dair tələblər

1. Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış nüfuzlu hüquqşünaslar olmalıdırlar.

2. Hakimlər Məhkəmənin işində şəxsən iştirak edirlər.

3. Vəzifədə olduqları bütün müddət ərzində hakimlər onların müstəqilliyi, qərəzsizliyi ilə və ya tam iş gününün xarakterindən irəli gələn tələblərlə bir araya sığmayan heç bir fəaliyyətlə məşğul olmamalıdırlar. Bu bəndin müddəələrinin tətbiqi ilə bağlı yaranan bütün məsələləri Məhkəmə həll edir.

Maddə 22. Hakimlərin seçilməsi

1. Razılığa gələn hər bir Yüksək Tərəf üzrə hakim Razılığa gələn Yüksək Tərəfin təqdim etdiyi üç namizəd siyahısından, Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə seçilir.

2. Konvensiyaya Razılığa gələn yeni Yüksək Tərəflər qoşulduqda, həmçinin yaranan boş yerlər doldurularkən Məhkəmənin tərkibinə əlavə seçkilər üçün analoji prosedur tətbiq olunur.

Maddə 23. Səlahiyyət müddəti

1. Hakimlər 6 il müddətinə seçilir. Onlar yenidən seçilə bilərlər. Lakin birinci seçkidə seçilmiş hakimlərin yarısının səlahiyyət müddəti seçildikləri vaxtdan üç il sonra bitir.
2. Birinci üç ildən sonra səlahiyyət müddəti bitən hakimlər seçildikdən dərhal sonra Avropa Şurasının Baş katibi tərəfindən püşkatma yolu ilə müəyyənləşdirilir.
3. Məhkəmənin yarı tərkibinin hər üç ildən bir, mümkün olduqca, yeniləşməsinə təmin etmək məqsədi ilə Parlament Assambleyası hər hansı növbəti seçkilərin keçirilməsinə qədər qərar qəbul edə bilər ki, seçilmiş bir və ya bir neçə hakimin səlahiyyət müddəti və ya müddətləri bütün hallarda üç ildən az və doqquz ildən çox olmamaqla, altı il yox, başqa müddət olacaqdır.
4. Birdən çox səlahiyyət müddətindən söhbət gətirdiyi və Parlament Assambleyasının bundan əvvəlki bəndin müddəalarını tətbiq etdiyi hallarda səlahiyyət müddətləri Avropa Şurasının Baş katibi tərəfindən seçkilərdən dərhal sonra püşkatma yolu ilə müəyyənləşdirilir.
5. Səlahiyyət müddəti hələ bitməmiş hakimi əvəz etmək üçün seçilmiş hakim bu vəzifəni öz sələfinin səlahiyyət müddətinin qalan hissəsi qədər tutur.
6. Hakimlər 70 yaşa çatdıqda onların səlahiyyət müddəti bitir.
7. Hakimlər öz vəzifələrini onlar dəyişdirilənə qədər tuturlar. Bununla yanaşı, onlar artıq icraatlarında olan işlərə dəyişdirildikdən sonra da baxmaqda davam edirlər.

Maddə 24. Vəzifədən azad etmə

Digər hakimlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə hər hansı hakimin qoyulan tələblərə daha cavab vermədiyini haqqında qərarı olmadan hakim öz vəzifəsindən azad edilə bilməz.

Maddə 25. Dəftərxana və referentlər

Məhkəmənin, vəzifələri və təşkil Məhkəmə Reqlamenti ilə müəyyənləşdirilən dəftərxanası vardır. Referentlər Məhkəməyə xidmət edirlər.

Maddə 26. Məhkəmənin Plenumu

Məhkəmənin Plenumu:

- a) öz Sədrini və Sədrin bir, yaxud iki müavinini üç il müddətinə seçir; onlar yenidən seçilə bilərlər;
- b) müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan Palatalar yaradır;
- c) Məhkəmə Palatasının Sədrini seçir; onlar yenidən seçilə bilərlər;
- d) Məhkəmə Reqlamentini təsdiq edir;
- e) dəftərxana rəhbərini və onun bir, yaxud bir neçə müavinini seçir.

Maddə 27. Komitələr, Palatalar və Böyük Palata

1. Məhkəmə, ona verilmiş işlərə baxmaq üçün üç hakimdən ibarət komitələr, yeddi hakimdən ibarət palatalar yaradır və on yeddi hakimdən ibarət Böyük Palata yaradır. Məhkəmə palataları müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan komitələr yaradır.
2. İşdə tərəf olan dövlətdən seçilmiş hakim Palatanın və Böyük Palatanın exofficio üzvü olur; belə hakim olmadığı hallarda və ya o, iclasda iştirak edə bilmədikdə, həmin üzv dövlətin təyin etdiyi şəxs hakim qismində iştirak edir.
3. Böyük Palatanın tərkibinə, həmçinin Məhkəmənin Sədri, Məhkəmə Sədrinin müavinləri, Palata Sədriləri və Məhkəmə Reqlamentinə müvafiq olaraq təyin edilmiş Məhkəmənin digər üzvləri də daxil olur. 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq işin Böyük Palataya verildiyi hallarda onun iclaslarında, bu Palatanın Sədri və işdə tərəf olan dövlətin hakimi istisna olmaqla, qərar çıxaran Palatanın hakimlərindən heç biri iştirak etməməlidir.

Maddə 28. Komitələrin şikayəti qəbul olunmayan elan etməsi

Komitə 34-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş fərdi şikayəti yekdil qərarla qəbul olunmayan elan edə bilər və ya əgər belə qərar şikayət əlavə öyrənilmədən qəbul edilibsə, onu icraatda olan işlərin siyahısından çıxara bilər. Bu qərar qətidir.

Maddə 29. Şikayətin qəbul olunması və mahiyyəti barədə Palatanın qərarları

1. Əgər 28-ci maddədə nəzərdə tutulmuş heç bir qərar qəbul edilməyibsə, Palata 34-cü maddənin müddəalarına müvafiq verilmiş fərdi şikayətin qəbul olunması və işin mahiyyəti üzrə qərar çıxarır.
2. Palata 33-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq dövlətin verdiyi şikayətin qəbul olunması və mahiyyəti üzrə qərar çıxarır.
3. Əgər məhkəmə istisna qaydasında digər qərar qəbul etməzsə, şikayətin qəbul olunması haqqında qərar ayrılıqda çıxarılır.

Maddə 30. Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyadan imtina

Əgər Palatanın icraatında olan iş Konvensiyanın və ya ona dair protokolların şərhı barədə ciddi məsələyə toxunursa, yaxud məsələnin həlli Məhkəmənin əvvəllər çıxardığı qərara zidd ola bilərsə, tərəflərdən heç biri buna etiraz etmədikdə, Palata öz qərarını çıxarana qədər istənilən vaxt Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyadan imtina edə bilər.

Maddə 31. Böyük Palatanın səlahiyyətləri

Böyük Palata:

- a) Palata 30-cu maddənin müddəalarına əsasən yurisdiksiyasından imtina etdikdə və ya 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq iş ona göndərildikdə 33-cü və ya 34-cü maddələrin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş şikayətlər üzrə qərar çıxarır; və
- b) 47-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq təqdim edilmiş məsləhət rəyləri çıxarmaq üçün verilmiş xahişlərə baxır.

Maddə 32. Məhkəmənin səlahiyyəti

1. Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərhı və tətbiqinə dair ona verilə bilən, 33,34 və 47-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş bütün məsələlər Məhkəmənin səlahiyyətindədir.
2. Konkret iş üzrə Məhkəmənin səlahiyyəti ilə bağlı mübahisəni Məhkəmənin özü həll edir.

Maddə 33. Dövlətlərarası işlər

Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf Razılığa gələn digər Yüksək Tərəfin Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarını hər hansı şəkildə pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər.

Maddə 34. Fərdi şikayətlər

Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şikayətlər qəbul edə bilər. Razılığa gələn Yüksək Tərəflər bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 35. Qəbul edilmə şərtləri

1. Məhkəmə istənilən yalnız beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına müvafiq olaraq bütün daxili hüquq müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra işi baxılmağa qəbul edə bilər və iş üzrə son qərarın çıxarıldığı tarixdən altı ay keçənədək işə baxa bilər.
2. Məhkəmə 34-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş aşağıdakı fərdi şikayətlərə baxmır:
 - a) anonim olan; və ya
 - b) mahiyyətcə Məhkəmənin artıq baxdığı məsələ ilə eyni olan, yaxud beynəlxalq araşdırmanın və ya tənzimləmənin digər prosedurunun predmeti olan və işə aid yeni faktları əks etdirməyən.
3. Məhkəmə 34-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq verilmiş istənilən fərdi şikayəti, bu Konvensiya və ya ona dair Protokolların müddəaları ilə bir araya sığmayan, açıq-aydın əsassız və ya şikayət vermə hüququndan sui-istifadə hesab edərsə, qəbul olunmayan elan edə bilər.
4. Məhkəmə bu maddəyə müvafiq olaraq qəbul olunmayan hesab etdiyi istənilən şikayəti rədd edir. O bunu icraatın istənilən mərhələsində edə bilər.

Maddə 36. Üçüncü tərəfin iştirakı

1. Palataların birində və ya Böyük Palatada olan bütün işlərdə vətəndaşı şikayətçi olan Razılığa gələn hər bir Yüksək Tərəfin yazılı qeydlər təqdim etmək və dinləmələrdə iştirak etmək hüququ vardır.
2. Ədalət mühakiməsinin lazımi qaydada həyata keçirilməsi naminə Məhkəmənin Sədri işdə tərəf olmayan istənilən Razılığa gələn Tərəfi və ya şikayətçi olmayan istənilən maraqlı şəxsi yazılı qeydlər təqdim etmək və ya dinləmələrdə iştirak etmək üçün dəvət edə bilər.

Maddə 37. Şikayətlərin siyahıdan çıxarılması

1. Əgər vəziyyət aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verirsə, icraatın istənilən mərhələsində Məhkəmə şikayəti işlərin siyahısından çıxarmaq barədə qərar qəbul edə bilər:
 - a) şikayətçi daha öz ərizəsinə baxılmasına nail olmaq üçün səy göstərmirsə; və ya
 - b) məsələ öz həllini tapıbsa; və ya

c) Məhkəmənin müəyyənləşdirdiyi istənilən digər səbəbə görə, şikayətəbaxışı davam etdirməyə lüzum yoxdursa.

Bununla belə, əgər bu Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarında müəyyən edilən insan hüquqlarına riayət olunması bunu tələb edirsə, Məhkəmə şikayətə baxmaqda davam edir.

2. Əgər Məhkəmə işin gedişinin buna bəraət qazandırdığını hesab edirsə, şikayətin baxılmalı işlər siyahısına bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər.

Maddə 38. Maraqlı tərəflərin iştirakı ilə işə baxılma və dostcasına həll proseduru

1. Əgər Məhkəmə şikayəti qəbul edilən elan edirsə, o:

a) maraqlı tərəflərin nümayəndələrinin iştirakı ilə işə baxılmasını davam etdirir və ehtiyac olduqda, işin hallarını təhqiq edir; bunun səmərəli aparılması üçün maraqlı dövlətlər bütün zəruri şəraiti yaradırlar;

b) bu Konvensiyada və ona dair Protokollarda müəyyən edilmiş insan hüquqlarına hörmət əsasında işin dostcasına həllini təmin etmək məqsədi ilə maraqlı tərəflərə öz xidmətlərini təqdim edir.

2. 1-ci bəndin «b» yarımbəndində nəzərdə tutulan prosedur məxfi xarakter daşıyır.

Maddə 39. Dostcasına həllin tapılması

Dostcasına həll səmərə verdikdə, Məhkəmə faktların qısa xülasəsini və əldə olunan razılıqı əks etdirən qərar çıxarmaqla işi öz siyahısından çıxarır.

Maddə 40. Açıq məhkəmə iclasları və sənədlərdən istifadə

1. Məhkəmə istisna hal kimi digər qərar qəbul etməzsə, onun iclasları açıq keçirilir.

2. Məhkəmə Sədri digər qərar qəbul etməzsə, saxlanılmaq üçün dəftərxanaya verilmiş sənədlər ictimaiyyət üçün açıqdır.

Maddə 41. Əvəzin ədalətli ödənilməsi

Əgər Məhkəmə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının pozulduğunu, lakin Razılığa gələn Yüksək Tərəfin daxili hüququnun yalnız bu pozuntunun nəticələrinin qismən aradan qaldırılmasına imkan verdiyini müəyyən edirsə, Məhkəmə zəruri halda, zərərçəkən tərəfə əvəzin ədalətli ödənilməsini təyin edir.

Maddə 42. Palataların qərarları

44-cü maddənin 2-ci bəndinin müddəalarına uyğun olaraq Palataların qərarları qətidir.

Maddə 43. İşin Böyük Palataya verilməsi

1. Palatanın qərar çıxarmasından sonrakı üç ay ərzində, iş üzrə istənilən tərəf, müstəsna hallarda, işin baxılmaq üçün Böyük Palataya verilməsi barədə ərizə verə bilər.

2. Əgər iş bu Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərh və ya tətbiqinə dair ciddi məsələ və ya ümumi xarakterli digər ciddi məsələ qaldırsa, Böyük Palatanın beş hakimdən ibarət Komitəsi ərizəni qəbul edir.

Komitə ərizəni qəbul edirsə, onda Böyük Palata öz qərarını çıxarmaqla işi həll edir.

Maddə 44. Qəti qərarlar

1. Böyük Palatanın qərarı qətidir.

2. Palatanın qərarı aşağıdakı hallarda qəti olur:

a) tərəflər işin Böyük Palataya verilməsi barədə müraciət etməyəcəklərini bəyan etdikdə; və ya

b) əgər işin Böyük Palataya verilməsi barədə müraciət edilməyibsə, qərar çıxarılan tarixdən üç ay sonra; və ya

c) Böyük Palatanın Komitəsi 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq işin verilməsi haqqında müraciəti rədd etdikdə.

3. Qəti qərar dərc olunmalıdır.

Maddə 45. Qərar və qətnamələrin əsaslandırılması

1. Qərarlar, həmçinin şikayətləri qəbul edilən və ya qəbul olunmayan ylan edən qətnamələr əsaslandırılmalıdır.

2. Əgər qərar bütövlükdə və ya qismən hakimlərin yekdil rəyini ifadə etmərsə, onda hər hansı hakim özünün xüsusi rəyini verə bilər.

Maddə 46. Qərarların məcburi qüvvəsi və icrası

1. Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, Məhkəmənin onların tərəf olduqları işlər üzrə qəti qərarını icra etməyi öhdələrinə götürürlər.
2. Məhkəmənin qəti qərarı onun icrasına nəzarəti həyata keçirən Nazirlər Komitəsinə göndərilir.

Maddə 47. Məsləhət rəyləri

1. Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər.
2. Belə rəylər nə Konvensiyanın I Bölməsi və ona dair Protokollarda müəyyən edilən hüquq və azadlıqların məzmun və həcminə dair hər hansı məsələyə, nə də Məhkəmənin və ya Nazirlər Komitəsinin Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı müraciətə baxarkən toxunmalı olduğu digər məsələlərə aid olmalıdır.
3. Məhkəmənin məsləhət rəyini almaq barədə Nazirlər Komitəsinin qərarı Komitənin iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 48. Məsləhət rəyləri barədə Məhkəmənin səlahiyyəti

Məsləhət rəyi vermək haqqında Nazirlər Komitəsi tərəfindən edilən sorğunun Məhkəmənin səlahiyyətinə aid olub-olmamasını, 47-ci maddədə müəyyən edildiyi kimi, Məhkəmə özü həll edir.

Maddə 49. Məsləhət rəylərinin əsaslandırılması

1. Məhkəmənin məsləhət rəyləri əsaslandırılmalıdır.
2. Əgər məsləhət rəyi ümumilikdə və ya qismən hakimlərin yekdil rəyini əks etdirmirsə, onda hər hansı hakim özünün xüsusi rəyini vermək hüququna malikdir.
3. Məhkəmənin məsləhət rəyləri Nazirlər Komitəsinə göndərilir.

Maddə 50. Məhkəmənin saxlanması xərcləri

Məhkəmənin saxlanması xərclərini Avropa Şurası ödəyir.

Maddə 51. Hakimlərin imtiyaz və immunitetləri

Hakimlər öz vəzifələrini yerinə yetirərkən Avropa Şurası Nizamnaməsinin 40-cı maddəsində və onun əsasında bağlanmış sazişlərin müddəalarında nəzərdə tutulan imtiyaz və immunitetlərə malikdirlər.

III bölmə. Sair müddəalar

Maddə 52. Baş katibin sorğuları

Avropa Şurası Baş katibinin sorğusu əsasında Razılığa gələn hər bir Yüksək Tərəf öz daxili hüququnun bu Konvensiyanın hər hansı müddəasının səmərəli tətbiqini necə təmin edəcəyi ilə bağlı izahat təqdim edir.

Maddə 53. Təsbit olunmuş insan hüquqları ilə bağlı təminatlar

Bu Konvensiyada heç nə Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəfin qanunvericiliyi və ya onun iştirak etdiyi hər hansı digər sazişlə təmin edilə bilən insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan hər hansını məhdudlaşdırmaq və ya ondan kənara çıxmaq kimi şərh oluna bilməz.

Maddə 54. Nazirlər Komitəsinin səlahiyyətləri

Bu Konvensiyada heç nə Avropa Şurası Nizamnaməsinin Nazirlər Komitəsinə verdiyi səlahiyyətlərə xələl gətirmir.

Maddə 55. Mübahisələrin digər vasitələrlə tənzimlənməsindən imtina

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər, bu barədə xüsusi saziş imzalanması halları istisna olmaqla, bu Konvensiyanın müddəalarının şərhinə və ya tətbiqi ilə bağlı mübahisələri petisiya yolu ilə baxılmağa verərkən, onlar arasında qüvvədə olan müqavilələrə, konvensiyalara və ya bəyannamələrə müraciət etməyəcəklərinə və mübahisələrin tənzimlənməsinin bu Konvensiyada nəzərdə tutulan vasitələrindən başqa, digər vasitələrdən istifadə etməməyə razılıq verirlər.

Maddə 56. Ərazilərə tətbiq

1. Hər hansı dövlət imzalama, yaxud ratifikasiya zamanı və ya sonra istənilən vaxt Avropa Şurasının Baş katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsi ilə bu maddənin 4-cü bəndi nəzərə alınmaqla, beynəlxalq əlaqələrinə görə həmin dövlətin məsuliyyət daşıdığı bütün ərazilərə, yaxud onlardan hər hansı birinə şamil ediləcəyini bəyan edə bilər.
2. Konvensiya bildirişdə adı çəkilən əraziyə və ya ərazilərə Avropa Şurası Baş katibinin bildirişi almasının otuzuncu günündən şamil edilir.
3. Bu Konvensiyanın müddəaları belə ərazilərdə yerli şəraitin lazımı qaydada nəzərə alınması ilə tətbiq edilir.

4. Bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər.

Maddə 57. Qeyd-şərtlər

1. İstənilən dövlət bu Konvensiyanı imzalayarkən və ya təsdiqnaməni saxlanmağa verərkən Konvensiyanın hər hansı konkret müddəası ilə bağlı, o dövrdə, onun ərazisində qüvvədə olan bu və ya digər qanunun həmin müddəaya uyğun olmaması ilə əlaqədar qeyd-şərt verə bilər. Bu maddəyə müvafiq olaraq, ümumi xarakterli qeyd-şərtlərə yol verilmir.
2. Bu maddəyə uyğun olaraq edilmiş istənilən qeyd-şərtə müvafiq qanunun qısa şərhı verilməlidir.

Maddə 58. Denonsasiya

1. Razılığa gələn Yüksək Tərəf, yalnız bu Konvensiyanın tərəfi olduğu tarixdən beş il keçdikdən sonra və bu barədə Avropa Şurasının Baş katibinə bildiriş göndərdikdən altı ay sonra bu Konvensiyanı denonsasiya edə bilər; Baş katib Razılığa gələn digər Yüksək Tərəfləri bu barədə məlumatlandıracaq.
2. Denonsasiya Razılığa gələn müvafiq Yüksək Tərəfi denonsasiyanın qüvvəyə minəcəyi tarixdək törədə biləcəyi və bu Konvensiya üzrə onun öhdəliklərini poza biləcək hər hansı əməlinə münasibətdə belə öhdəliklərindən azad etmir.
3. Avropa Şurasının üzvlüyündən çıxan Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf eyni şərtlərlə bu Konvensiyanın da Tərəfi olmur.
4. Konvensiya 56-cı maddənin müddəalarına əsasən, onun şamil olunmasının bəyan edildiyi istənilən əraziyə münasibətdə əvvəlki bəndlərin müddəalarına müvafiq olaraq denonsasiya edilə bilər.

Maddə 59. İmzalama və ratifikasiya

1. Bu Konvensiya Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır. O, ratifikasiya olunmalıdır. Təsdiqnamələr saxlanılmaq üçün Avropa Şurasının Baş katibinə verilir.
 2. Bu Konvensiya on təsdiqnamə saxlanılmağa verildikdən sonra qüvvəyə minir.
 3. Konvensiya onu sonradan ratifikasiya edən dövlətlər üçün onların öz təsdiqnamələrini saxlanılmağa verdikləri tarixdən qüvvəyə minir.
 4. Avropa Şurasının Baş katibi Konvensiyanın qüvvəyə minməsi, onu ratifikasiya etmiş Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin adları və sonralar alına biləcək təsdiqnamələrin saxlanılmağa verilməsi haqqında Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətləri xəbərdar edir.
- 1950-ci il noyabrın 4-də Romada hər iki mətni eyni qüvvəyə malik olmaqla, ingilis və fransız dillərində, bir nüsxədə imzalanmışdır və Avropa Şurasının arxivində saxlanılır. Avropa Şurasının Baş katibi təsdiq olunmuş surətləri Konvensiyanı imzalamış bütün dövlətlərə göndərəcəkdir.

BMT-nin mülki və siyasi hüquqlar haqqında PAKTI

*Baş Məclisin 2200A(XX1) sayılı 16 dekabr
1966-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir
və imzalanmaq, təsdiq edilmək və qoşulmaq
üçün açıqdır*

*Qüvvəyə Minməsi: 49-cu maddəyə müvafiq
olaraq 23 mart 1976-cı il*

PREAMBULA

Bu Paktıda iştirak edən dövlətlər

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə müvafiq olaraq bəşər nəslinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası olduğunu nəzərə alaraq,

həmin hüquqların insan şəxsiyyətinə məxsus olan ləyaqətdən doğduğunu etiraf edərək,

İnsan Hüquqları Haqqında Ümumdünya bəyannaməyə əsasən mülki və siyasi azadlıqdan istifadə edən və qorxu və ehtiyacdan azad insan şəxsiyyəti idealının yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, eləcə də mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə biləcəyini etiraf edərək,

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə görə dövlətlərin insanın hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsini təşviq etməyə və onlara riayət olunmasına yardım göstərməyə borclu olduqlarını nəzərə alaraq,

ayrılıqda hər bir insanın başqalarına və mənsub olduğu kollektivin üzvlərinə münasibətdə vəzifələr daşıyaraq, bu Paktıda tanınan hüquqların təşviq edilməsinə səy göstərməli olduğunu nəzərə alaraq,

aşağıdakı maddələrlə razılaşırlar:

I HİSSƏ

Maddə 1

1. Bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir. Onlar 6u hüquqa əsasən öz siyasi statuslarını azad şəkildə müəyyən edir və özlərinin iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını azad surətdə təmin edirlər.
2. Bütün xalqlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün öz təbii sərvətləri və ehtiyatları barəsində qarşılıqlı mənfəət prinsipinə və beynəlxalq hüquqa əsaslanan beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqdan irəli gələn hər hansı öhdəliyə zərər yetirmədən azad sərəncam verə bilirlər. Heç bir xalq heç bir vəchlə ona məxsus yaşayış vasitələrindən məhrum edilə bilməz.
3. Bu Paktıda iştirak edən bütün dövlətlər, o cümlədən özünü idarə etməyən və qəyyumluq altında olan ərazilərin idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyan dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin müddəalarına əsasən xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməsini təşviq etməli və ona hörmət bəsləməlidirlər.

II HİSSƏ

Maddə 2

1. Bu Paktıda iştirak edən hər bir dövlət onun ərazisi hüdudlarında və onun yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin bu Paktıda elan olunan hüquqlarına heç bir cəhətdən, o cümlədən irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli, yaxud sosial mənşəyi, mülki vəziyyəti, doğuluşu, yaxud digər hallar baxımından fərq qoyulmadan hörmət etməyi və onların təmin olunmasını öhdəsinə götürür.
2. Əgər hələlik mövcud qanunvericilik tədbirlərində, yaxud digər tədbirlərdə nəzərdə tutulmamışsa, bu Paktıda iştirak edən dövlətlər öz ölkələrinin konstitusiyaya prosedurlarına və bu Paktın müddəalarına müvafiq olaraq bu Paktıda elan olunmuş hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri

ola biləcək belə qanunvericilik tədbirlərinin və digər tədbirlərin qəbul edilməsi üçün lazımi ölçü götürməyi öhdələrinə alırlar.

3. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət aşağıdakıları öhdəsinə götürür:

- a) bu Paktda elan olunmuş hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsi, həmin pozuntu rəsmi səviyyədə hərəkət edən şəxslər tərəfindən törədilmişsə də, təsirli hüquqi müdafiə vasitələri ilə təmin etmək;
- b) belə müdafiəyə ehtiyacı olan hər bir şəxsin hüquqi müdafiə hüququnun səlahiyyətli məhkəmə, inzibati, yaxud qanunvericilik hakimiyyəti orqanları, yaxud dövlətin hüquq sisteminin nəzərdə tutduğu digər səlahiyyətli orqan tərəfindən bərqərar olmasını təmin etmək və məhkəmə müdafiəsinin imkanlarını inkişaf etdirmək;
- c) nəzərdə tutulduğu hallarda, səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının hüquqi müdafiə vasitələrinin tətbiq olunmasını təmin etmək;

Maddə 3

Bu Paktda iştirak edən dövlətlər kişilər və qadınlar üçün bu Paktda nəzərdə tutulan bütün mülki və siyasi hüquqlardan bərabər surətdə istifadə olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 4

1. Dövlətdə millətin taleyini təhlükədə qoyan və mövcudluğu haqda rəsmi surətdə elan edilmiş fəvqəladə vəziyyət yarandıqda, bu Paktda iştirak edən dövlətlər Pakt üzrə öhdəliklərindən geriçəkilmə; tədbirləri qəbul edə bilər, lakin bu, vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədə, belə tədbirlərin onların beynəlxalq hüquqa dair digər öhdəliklərinə zidd olmaması və müstəsna olaraq irq, dərisinin rəngi, cins, dil, din, yaxud sosial mənşə əsasında ayrı-seçkiliyə gətirib çıxarmaması şərti ilə olmalıdır.

2. Bu müddəa 6, 7, 8(1-ci və 2-ci bəndlər), 11, 15, 16 və 18-ci maddələrdən hər hansı bir şəkildə geriçəkilmə üçün əsas ola bilməz.

3. Bu Paktda iştirak edən hər bir dövlət geriçəkilmə hüququndan istifadə etdikdə, dərhal həmin Paktla iştirak edən digər dövlətlərə geri çəkildiyi müddəalar və onu belə geriçəkilməyə vadar edən səbəblər haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi vasitəsilə məlumat verməlidir. Eləcə də, həmin vasitəçi ilə onun bu geriçəkilməyə xitam verdiyi tarix bildirilməlidir.

Maddə 5

1. Bu Paktla heç nə hər hansı bir dövlətin, hər hansı bir insan qrupunun, yaxud kiminsə bu Paktla tanınmış Hüquq və ya azadlıqlardan hər hansı birini ləğv etməyə, yaxud onları .bu Paktla nəzərdə tutulduğundan çox məhdudlaşdırmağa yönəldilmiş hansısa fəaliyyətlə məşğul olmaq, yaxud hansısa hərəkətlərə yol vermək hüququna malik olması kimi yozula bilməz.

2. Hər hansı bir ölkədə qanunla, konvensiyalarla, qayda, yaxud adətlərlə tanınan, yaxud mövcud olan əsas insan hüquqlarından heç birinin həmin hüquqların bu Paktla tanınmadığı, yaxud məhdud həcmdə tanınması bəhanəsi ilə heç cür məhdudlaşdırılmasına, yaxud onların əhəmiyyətinin azaldılmasına yol verilmir.

III HİSSƏ

Maddə 6

1. Yaşamaq hüququ hər bir insanın ayrılmaz hüququdur. Bu hüquq qanunla qorunur. Heç kəs özbaşına həyatdan məhrum edilə bilməz.

2. Ölüm cəzasının ləğv edilmədiyi ölkələrdə ölüm hökmü ən ağır cinayətlərə görə, həmin cinayətlər törətdiyi vaxt qüvvədə olan və bu Paktın qərarlarına və Soyqırımı cinayətinin qarşısını almaq və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiyaya zidd olmayan qanuna müvafiq çıxarıla bilər. Bu cəza səlahiyyətli məhkəmənin qəti qərarı əsasında yerinə yetirilə bilər.

3. Həyatdan məhrum etmədə soyqırımı cinayəti tərkibi varsa, nəzərə almaq lazımdır ki, bu maddədə heç nə bu Paktla iştirak edən dövlətlərə hər hansı bir yolla Soyqırımı cinayətinin qarşısını almaq və ona görə cəzalandırma haqqında konvensiyanın qərarlarına müvafiq qəbul edilmiş hər hansı öhdəlikdən geri çəkilmək hüququ vermir.

4. Ölüm cəzasına məhkum edilmiş hər kəsin bağışlanmasını, yaxud hökmün yumşaldılmasını xahiş etmək hüququ var. Amnistiya, bağışlanma, yaxud ölüm hökmünün dəyişdirilməsi bütün hallarda mümkündür.

5. Ölüm hökmü törətdikləri cinayətlərə görə yaşı on səkkizdən az olan şəxslər barəsində çıxarılmır və hamilə qadınlar barəsində icra olunmur.

6. Bu maddədə heç nə ölüm hökmünün bu . Paktda iştirak edən: hər hansı bir dövlət tərəfindən təxirə salınmasına, yaxud ləğv olunmasına icazə verilməməsi üçün əsas sayıla bilməz.

Maddə 7

Heç kəs qəddar, insanlıqdan kənar işkəncələrə, yaxud onun ləyaqətini alçaldan davranışa, yaxud cəzaya məruz qalmamalıdır. O cümlədən, heç bir şəxs üzərində onun azad razılığı olmadan tibbi, yaxud elmi təcrübə aparıla bilməz.

Maddə 8

1. Heç kəs köləlikdə saxlana bilməz. Köləlik və qul ölkələrinin bütün növləri qadağandır.
2. Heç kəs asılı vəziyyətdə saxlana bilməz.
3. a) heç kəs məcburi, yaxud icbari əməyə vadar edilə bilməz;
b) cinayətə görə cəzanın katorqa işləri ilə birlikdə azadlıqdan məhrumetmə şəklində təyin edilə bildiyi ölkələrdə 3.a) bəndi belə cəza təyin etmiş səlahiyyətli məhkəmənin hökmü üzrə katorqa işlərinin yerinə yetirilməsinə maneə sayıla bilməz;
c) bu bənddə «məcburi, yaxud icbari əmək» termini aşağıdakıları əhatə etmir:
 - i) bir qayda olaraq, məhkəmənin qanuni sərəncamı ilə həbsdə olan, yaxud belə həbsdən şərti azad edilmiş şəxsin yerinə yetirdiyi, i) yarım bəndində xatırlanmayan hər hansı bir iş, yaxud xidmət;
 - ii) Hərbi xarakterli hər hansı bir xidmət, hərbi xidmətdən siyasi və dini-etik motivlərə görə imtina olunmasının qəbul edildiyi ölkələrdə isə həmin motivlərə görə hərbi xidmətdən imtina etmiş şəxslər üçün nəzərdə tutulan hər hansı bir xidmət;
 - iii) əhəlinin həyatı, yaxud rifahı üçün təhlükəli olan fəvqəladə vəziyyət, yaxud fəlakət hallarında hər hansı bir icbari xidmət;
 - iv) adi vətəndaşlıq vəzifələrinə daxil olan hər hansı bir iş, yaxud xidmət.

Maddə 9

1. Hər bir insanın azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Heç kəs zorla həbs və yaxud dustaq edilə bilməz. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş əsaslar olmadan və müvafiq prosedurlara əməl olunmadan azadlıqdan məhrum edilməməlidir.
2. Hər kəs həbs olunarkən, əleyhinə sürülən hər hansı ittiham dərhal ona bildirilir.
3. Cinayət ittihamı ilə həbs olunmuş, yaxud tutulub saxlanmış hər bir şəxs təcili surətdə məhkəmə hakiminin, yaxud məhkəmə hakimiyyətini icra etmək hüququna və ağılabatan müddətdə məhkəmə baxışı aparmaq, yaxud azad etmək hüququ olan vəzifəli şəxsin yanına gətirilir. Məhkəmə baxışını közləyən şəxslərin dustaq saxlanması ümumi qayda olmamalıdır. Lakin azad olunma məhkəməyə, məhkəmə təhqiqatının hər hansı bir mərhələsinə və zəruri hallarda hökmün icrası üçün gəlmək haqqında təminat verməkdən asılı edilə bilər.
4. Həbs, yaxud dustaqlıq nəticəsində azadlıqdan məhrum edilən hər bir şəxs tutulub saxlanılmasının qanuniliyi barədə qərar çıxarılaq, əgər həbs qanunsuzdursa, azad edilməsi barədə sərəncam verilmək üçün onun işinə məhkəmədə baxılması hüququna malikdir.
5. Qanunsuz həbs, yaxud dustaqlıq qurbanı olan hər kəsin iddia gücünə malik kompensasiya hüququ var.

Maddə 10

1. Azadlıqdan məhrum edilmiş bütün şəxslər humanist davranışa, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə hörmət edilməsi hüququna malikdirlər.
2. a) Müttəhimlər, müstəsna hallar olmadıqda, məhkum olunmuş şəxslərdən ayrı saxlanılır və onlar üçün məhkum olunmamış şəxslər statusuna uyğun rejim qoyulur.
b) yetkinliyə çatmamış müttəhimlər yetkinliyə çatmışlardan təcrid edilir və ən qısa müddətdə qərar çıxarılaq üçün məhkəməyə göndərilir.
3. Həbs cəzası sistemində məhbuslar üçün əsas məqsədi onları islah və yenidən təbiyə etmək olan rejim nəzərdə tutulur. Yetkinliyə çatmamış qanun pozucuları yetkinliyə çatmışlardan təcrid edilir və onlar üçün yaşlarına və hüquqi statuslarına uyğun rejim qoyulur.

Maddə 11

1. Heç kəs hər hansı bir müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmamasına əsasən azadlıqdan məhrum edilə bilməz.

Maddə 12

1. Hər hansı bir ölkənin ərazisində qanuni surətdə olan hər kəsin həmin ölkənin hüduqlarında sərbəst şəkildə yerdəyişmək və yaşayış yeri seçmək hüququ var.
2. Hər bir insanın, öz ölkəsi də daxil olmaqla, hər hansı bir ölkəni tərk etmək hüququ var.
3. Yuxarıda xatırlanan hüquqlar qanunda nəzərdə tutulan, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhalinin sağlamlığının, yaxud mənəviyyatının, yaxud başqalarının hüquq və azadlıqlarının və bu Pakttda tanınan hüquqlara uyğun digər Hüquqların qorunması üçün zəruri olan məhdudiyətlərdən başqa məhdudiyət obyektinə ola bilməz.
4. Heç kəs özbaşına öz ölkəsinə gəlmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

Maddə 13

Bu Pakttda iştirak edən dövlətlərdən hər hansı birinin ərazisində qanuni surətdə olan əcnəbi yalnız qanuna müvafiq çıxarılan qərara əsasən sürgün edilə bilər, əgər dövlət təhlükəsizliyi mülahizələri bunu qeyd-şərtsiz tələb etsə, sürgün olunması əleyhinə dəlillərini gətirmək, öz işinə səlahiyyətli hakimiyyət orqanı, yaxud səlahiyyətli hakimiyyət orqanı tərəfindən xüsusi təyin olunmuş şəxs və ya şəxslər tərəfindən yenidən baxılmaq və bu məqsədlə həmin hakimiyyət orqanı, şəxs və ya şəxslər qarşısında təmsil olunmaq hüququna malikdir.

Maddə 14

1. Bütün şəxslər məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərdir. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, yaxud hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən işinə qanun əsasında yaradılmış səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətlə və açıq baxılması hüququna malikdir. Demokratik cəmiyyətdə mətbuat və ictimaiyyət əxlaq, ictimai asayiş, yaxud dövlət təhlükəsizliyi mülahizələrinə görə, yaxud tərəflərin şəxsi həyatlarının mənafeyi tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə ciddi zərurət olduqda — açıq məhkəmənin ədalət məhkəməsinə poza biləcəyi xüsusi hallarda — məhkəmə baxışına bütövlükdə, yaxud onun bir hissəsinə buraxılmaya bilər; lakin yetkinliyə çatmamışların mənafeyinin tələb etdiyi, yaxud işin evlənməyə, yaxud uşaqlar üzərində qəyyumluq mübahisələrinə aid olduğu hallar istisna edilməklə, cinayət, yaxud mülki işlərə dair hər bir məhkəmə qərarı açıq olmalıdır.
2. Cinayətdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanuna əsasən sübut edilənədək günahkar sayılmamaq hüququna malikdir.
3. Hər kəs ona qarşı irəli sürülən hər hansı cinayət ittihamına baxılarkən, tam bərabərlik əsasında minimum aşağıdakılara təminat hüququna malikdir:
 - a) ona qarşı irəli sürülən ittihamın xarakteri və əsası ilə təcili qaydada və onun başa düşdüüyü dildə ətraflı xəbərdar edilmək;
 - b) özünü müdafiəyə hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və özünün seçdiyi müdafiəçi ilə əlaqə saxlamaq imkanına malik olmaq;
 - c) əsassız ləngitməyə yol verilmədən mühakimə edilmək;
 - d) özünün iştirakı ilə mühakimə olunmaq və özünü şəxsən, yaxud özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə müdafiə etmək: əgər müdafiəçisi yozdursa, bu hüququ haqqında xəbərdar edilmək və ədalət məhkəməsinin, mənafeyi tələb etdiyi bütün hallarda təyin olunmuş müdafiəçiyə və müdafiə haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadığı hallarda pulsuz müdafiəçiyə malik olmaq;
 - e) onun əleyhinə ifadə verən şahidləri dindirmək, yaxud bu şahidlərin dindirilməsi hüququna malik olmaq, öz şahidlərinin onun əleyhinə ifadə verən şahidlər üçün mövcud olan şərtlərlə istintaqa çağırılması hüququna malik olmaq;
 - f) məhkəmədə istifadə olunan dili başa düşmürsə, yaxud bu dildə danışmırsa, tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək;
 - g) və əleyhinə ifadə verməyə, yaxud özünün müqəssir olduğunu etiraf etməyə məcbur edilməmək.
4. Yetkinliyə çatmayanlar barəsində məhkəmə prosesi onların yaşı və yenidənətibiyə edilmək istəyinə yardım göstərilməsi nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.
5. Hər hansı bir cinayətə görə məhkum olunmuş hər kəs onun barəsindəki ittiham və hökmə qanuna əsasən yuxarı məhkəmə instansiyalarında yenidən baxılması hüququna malikdir.
6. Əgər hansısa şəxs cinayətə görə məhkəmənin qəti qərarı ilə məhkum olunmuşsa və haqqında çıxarılmış hökm məhkəmə səhvi buraxıldığını şəksiz təsdiq edən yeni, yaxud yeni aşkar edilmiş bir

cəhətə əsasən sonradan ləğv edilmiş, yaxud o, əfv olunmuşsa, onda göstərilən naməlum cəhətin tamamilə, yaxud qismən onun təqsirindən üzə çıxarılmadığı sübut edilməzsə, belə ittiham əsasında cəza çəkmiş şəxs qanuna əsasən kompensasiya alır.

7. Heç kəs hər hansı bir ölkənin qanununa və cinayət-prosessual hüququna müvafiq olaraq artıq qəti surətdə məhkum olunduğu, yaxud bəraət qazandığı bir cinayət üçün ikinci dəfə mühakimə edilməməli, yaxud cəzalandırılmamalıdır.

Maddə 15

1. Heç kəs qüvvədə olan ölkədaxili qanunvericiliyə, yaxud beynəlxalq hüquqa əsasən törədildiyi vaxt cinayət olmayan hansısa hərəkət, yaxud səhv üstündə hansısa cinayət törətməkdə müqəssir sayıla bilməz. Eləcə də, cinayət törədildiyi vaxt tətbiq edilməli olan cəzadan ağır cəza təyin edilə bilməz. Əgər cinayət törədildikdən sonra qanunla daha yüngül cəza müəyyən edilirsə, bu qanunun təsiri həmin cinayətə da şamil olunur.

2. Bu maddədə heç nə hər bir şəxsin törədilərkən beynəlxalq aləm tərəfindən qəbul olunmuş hüquq prinsiplərinə əsasən cinayət olan hər hansı bir əməlinə, yaxud xətasına görə məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına mane olmur.

Maddə 16

Hər bir insan harada olursa-olsun hüquq subyektliyi kimi qəbul edilmək hüququna malikdir.

Maddə 17

1. Heç kəsin şəxsi və ailə həyatına özbaşına, yaxud qanunsuz müdaxilə, mənzil toxunulmazlığını, yaxud yazışma sirlirne özbaşına, yaxud qanunsuz qəsd, yaxud şərəfinə və adına qanunsuz qəsd edilə bilməz.

2. Hər bir insanın. belə müdaxilə və qəsdlərdən qanunla müdafiə olunmaq hüququ var.

Maddə 18

1. Hər bir insanın fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var. Bu hüquqa özünün seçdiyi dinə və əqidəyə malik olmaq, öz dininə və əqidəsinə istər təkliddə, istərsə də başqaları ilə birlə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, ibadətdə, dini ayin və mərasimlərin icrasında və təlimdə etiqad bəsləmək azadlığı daxildir.

2. Heç kəs onun dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq və ya onları öz istəyi ilə qəbul etmək azadlığına xələl gətirən məcburiyyətə məruz qalmamalıdır.

3. Din, yaxud əqidə azadlığı yalnız qanunla qoyulmuş və ictimai təhlükəsizliyin, asayişin, sağlamlığın və əxlaqın, eləcə də başqa şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olduğu qədər məhdudlaşdırılmalıdır.

4. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər valideynlərin və müvafiq hallarda qanuni qəyyumların uşaqlarının öz şəxsi əqidələrinə uyğun dini və mənəvi tərbiyə almasını təmin etmək azadlığına hörmət etməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 19

1. Hər bir insan şəxsi fikri olmaq hüququna malikdir.

2. Hər bir insanın öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququ var. Bu hüquqa dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq hər cür informasiya və ideyaları axtarmaq, almaq, şifahi, yazılı, mətbuat, yaxud bədii ifadə formaları vasitəsilə, yaxud özü seçdiyi başqa üsullarla yaymaq azadlığı daxildir.

3. Bu maddənin 2-ci bəndində göstərilən hüquqlardan istifadə olunması xüsusi vəzifələr qoyur və məsuliyyət tələb edir. Belə ki, bu, bir sıra məhdudiyətlərlə bağlı ola bilər. Lakin onlar qanunla müəyyənləşdirilməli və aşağıdakıların təmin edilməsi üçün zəruri olmalıdır:

a) başqalarının hüquqlarına və adına hörmət edilməsi üçün;

b) dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlıq, yaxud mənəviyyatının qorunması üçün;

Maddə 20

1. Hər cür müharibə təbliğatı qanunla qadağan edilməlidir.

2. Ayrı-seçkiliyə, düşmənçiliyə, zorakılığa təhrik olan milli, irqi, yaxud dini nifrətin lehinə edilən hər hansı bir çıxış qanunla, qadağan olunmalıdır.

Maddə 21

Dinc yığıncaqlar hüququ tanınır. Bu hüquqdan istifadə edilməsinə qanuna müvafiq olaraq qoyulan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai təhlükəsizliyin, ictimai asayişin.Y

əhalinin sağlamlığının və mənəviyyatının, yaxud başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün zəruri olanlardan başqa heç bir məhdudiyət qoyulmur.

Maddə 22

1. Hər bir insan öz mənafelərini müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və belə ittifaqlara girmək hüququ da daxil olmaqla, başqaları ilə birgə assosiasiyalar yaratmaq hüququna malikdir.

2. Bu hüquqdan; istifadə edilməsinə qanunda nəzərdə tutulan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai təhlükəsizliyin, ictimai asayişin, əhalinin sağlamlığının və mənəviyyatının, yaxud başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün zəruri olanlardan başqa heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bu maddə silahlı qüvvələrin, yaxud polisin tərkibinə daxil olan şəxslərin həmin hüquqdan istifadə etməsinə qanuni məhdudiyətlər tətbiq edilməsinə mane olmur.

3. Bu maddədə heç nə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının assosiasiyalar yaratmaq və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsinə dair 1948-ci il Konvensiyasında iştirak edən dövlətlərə həmin Konvensiyada nəzərdə tutulan təminatların zərərinə qanunvericilik aktları qəbul etmək, yaxud qanunu bu təminatlara xələl gətirə biləcək şəkildə tətbiq etmək hüququ vermir.

Maddə 23

1. Ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir və cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir.

2. Nikah yaşına çatmış bütün kişilərin və qadınların nikaha daxil, olmaq hüququ və ailə qurmaq hüququ var.

3. Heç bir nikah ona daxil olan tərəflərin azad və tam razılığı olmadan bağlana, bilməz.

4. Bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlər ər-arvadın nikah bağlayarkən, nikahda olarkən və onu pozarkən hüquq və vəzifələrinin bərabərliyinin təmin olunması üçün lazımi tədbirlər görməlidirlər. Nikah pozulduğu halda bütün uşaqların lazımi müdafiəsi nəzərdə tutulmalıdır.

Maddə 24

1. Hər bir uşağın irq, dərisinin rəngi, cins, dil, din, milli, yaxud sosial mənşə, mülki vəziyyət, yaxud doğuluş əlamətlərinə görə heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan, ailəsi, cəmiyyət və dövlət tərəfindən azyaşlı kimi vəziyyətinin tələb etdiyi müdafiə tədbirləri görülməsi hüququ var.

2. Hər bir uşaq doğulan kimi dərhal qeydiyyatda alınmalı və onun adı olmalıdır.

3. Hər bir uşağın vətəndaşlıq əldə etmək hüququ var.

Maddə 25

Hər bir insan 2-ci maddədə xatırlanan heç bir ayrı-seçkilik və əsassız məhdudiyət qoyulmadan aşağıdakı hüquq və imkanlara malik olmalıdır:

a) dövlət işlərinin aparılmasında istər bilavasitə, istərsə də azad şəraitdə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək;

b) səs vermək və ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında gizli səsvermə yolu ilə keçirilən və seçicilərin sərbəst iradəsini təmin edən həqiqi vaxtaşırı seçkilərdə seçilmək;

c) öz ölkəsində ümumi bərabərlik əsasında dövlət qulluğuna buraxılmaq.

Maddə 26

Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Bu baxımdan hər cür ayrı-seçkilik qanunla qadağan olunmalı və qanun bütün şəxslərin hər hansı əlamətinə, o cümlədən irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi, yaxud digər əqidələrinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki vəziyyətinə, doğuluşuna, yaxud digər hallara görə ayrı-seçkilikdən bərabər və təsirli müdafiə olunmasını təmin etməlidir.

Maddə 27

Etnik, din və dil azlıqlarının mövcud olduğu ölkələrdə belə azlıqlara mənsub olan şəxslər həmin qrupun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətindən bəhrələnmək, öz dininə etiqad bəsləmək və onun ayinlərini icra etmək, eləcə də öz doğma dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum edilməz.

IV HİSSƏ

Maddə 28

1. İnsan hüquqları Komitəsi (bu Paktda bundan sonra Komitə adlandırılacaq) yaradılır. O, on səkkiz üzvdən ibarət olub, aşağıda nəzərdə tutulan funksiyaları yerinə yetirir.

2. Komitənin tərkibinə bu Paktda iştirak edən dövlətin vətəndaşı olan yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, insan hüquqları sahəsində mötəbər səlahiyyətə malik şəxslər daxildir, hüquq təcrübəsinə malik bir sıra şəxslərin iştirakının faydalılığı da nəzərə alınır.

3. Komitə üzvləri şəxsi keyfiyyətdə seçilir və işləyirlər.

Maddə 29

1. Komitə üzvləri 28-ci maddənin tələblərinə cavab verən və bu Paktda iştirak edən dövlətlərin həmin məqsədlə namizədliklərini irəli sürdükləri şəxslərin siyahısından gizli səsvermə yolu ilə seçilir.

2. Bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən hər biri iki şəxsdən çox namizəd irəli sürə bilməz. Bu şəxslər onların namizədliyini irəli sürmüş dövlətin vətəndaşı olmalıdır.

3. Hər bir şəxsin namizədliyinin təkrar irəli sürülmək hüququ var.

Maddə 30

1. İlk seçkilər bu Paktın qüvvəyə mindiyi gündən sonra altı aydan gec olmayaraq keçirilir.

2. 34-cü maddəyə müvafiq olaraq açıq vakansiyaları tutmaq üçün elan olunan seçkilərdən başqa, hər seçkiyə heç olmasa dörd ay qalmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktda iştirak edən bütün dövlətlərə üç ay müddətində Komitənin üzvlüyünə namizədlərin təqdim olunması barədə yazılı müraciət edir.

3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi namizədliyi həmin qayda ilə irəli sürülmüş bütün şəxslərin, bu Paktda iştirak edən hansı dövlət tərəfindən irəli sürüldüyü göstərilməklə, əlifba sırası ilə siyahısını tərtib edir, həmin siyahını hər seçkinin keçiriləcəyi tarixən bir ay keç olmayaraq bu Paktda iştirak edən dövlətlərə təbiiq edir.

4. Komitə üzvlərinin seçkisi bu Paktda iştirak edən dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibi tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində çağırılan iclasında keçirilir. Yetersay üçün bu Paktda iştirak edən dövlətlərin üçdə ikisinin iştirakı kifayət olan həmin iclasda namizədlikləri daha çox səs alan və iştirakçı-dövlətlərin iclasda və səsvermədə iştirak edən nümayəndələrinin mütləq səs çoxluğunu qazanan şəxslər Komitəyə üzv seçilmiş sayılır.

Maddə 31

1. Komitəyə eyni dövlətdən bir vətəndaşdan çox üzv daxil ola bilməz.

2. Komitəyə seçkilər zamanı üzvlərin ədalətli coğrafi bölgüsü, müxtəlif sivilizasiya formalarının və əsas hüquq sistemlərinin təmsil olunması nəzərə alınır.

Maddə 32

1. Komitə üzvləri dörd il müddətinə seçilir. Onların namizədlikləri yenidən irəli sürüldükdə təkrar seçilmək hüququ var. Lakin ilk seçkilərdə seçilmiş üzvlərdən doqquzunun səlahiyyət müddəti ikinci ilin sonunda bitir; ilk seçkilərdən dərhal sonra həmin doqquz üzvün adı 30-cu maddənin 4-cü bəndində xatırlanan Sədr tərəfindən püşk vasitəsilə müəyyən edilir.

2. Səlahiyyət müddəti bitdikdə bu Paktın bu hissəsinin əvvəlki maddələrinə müvafiq olaraq seçkilər keçirilir.

Maddə 33

1. Əgər digər üzvlərin yekdil fikrinə Komitənin hər hansı bir üzvü Hər hansı səbəbdən, müvəqqəti iştirak etməmək nəzərə alınmamaqla, öz funksiyalarını icra etməyə xitam veribse, Komitənin Sədri bu barədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə məlumat verir. Baş katib isə bundan sonra həmin üzvün yerini boş elan edir.

2. Komitə üzvlərindən hansısa öldükdə, yaxud istefaya çıxdıqda Komitənin Sədri dərhal Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə məlumat verir. Baş katib isə həmin yeri ölüm günündən, yaxud istefanın gerçəkləşdiyi gündən boş elan edir.

Maddə 34

1. 33-cü maddəyə müvafiq olaraq vakansiya elan olunduqda və əvəz ediləsi üzvün səlahiyyət müddəti bu vakansiya elan ediləndən sonra altı ay müddətində qurtarmırsa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi 29-cu maddəyə müvafiq olaraq bu Paktın həmin vakansiyasını tutmaq üçün iki ay müddətində öz namizədini irəli sürə bilən hər bir iştirakçı-dövlətini xəbərdar edir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu qayda ilə namizədliyi irəli sürülmüş şəxslərin siyahısını tərtib edərək həmin siyahını bu Paktda iştirak edən dövlətlərə təqdim edir. Sonra vakansiyaları tutmaq üçün bu Paktın hazırkı hissəsinin müvafiq müddəalarına əsasən seçkilər keçirilir.

3. Komitənin 33-cü maddəyə müvafiq olaraq elan edilmiş vakansiyasını tutmaq üçün seçilən üzvü, göstərilən maddənin müddəalarına əsasən, vəzifəsini Komitədə yeri boşalan üzvün yerdə qalan səlahiyyət müddəti ərzində daşıyır.

Maddə 35

Komitə üzvləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin Komitənin vəzifələrinin əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən etdiyi qayda və şərtlərlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının vəsaitindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisi tərəfindən təsdiq olunmuş əmək haqqı alır.

Maddə 36

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Komitənin bu Pakta müvafiq olaraq funksiyalarını səmərəli həyata keçirməsi üçün lazımı sayda personal və maddi vəsait ayırır.

Maddə 37

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Komitənin ilk iclasını Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində çağırır.
2. Komitə ilk iclasdan sonra onun prosedura qaydalarında nəzərdə tutulan vaxtlarda yığılır.
3. Komitə adətən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Cenevrədəki şöbəsində toplaşır.

Maddə 38

1. Komitənin hər bir üzvü öz vəzifələrinin icrasına başlamazdan əvvəl Komitənin açıq iclasında öz funksiyalarını qərəzsiz və vidanla yerinə yetirəcəyi barədə təntənəli bəyanat verir.

Maddə 39

1. Komitə iki il müddətinə öz vəzifəli şəxslərini seçir. Onlar təkrar seçilə bilərlər.
2. Komitə özünün məxsusi prosedura qaydalarını müəyyən edir. Lakin bu qaydalar Həm də aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:
 - a) yetersay Komitənin on iki üzvündən ibarətdir;
 - b) Komitənin qərarları iştirak edən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 40

1. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər bu Paktda tanınan hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar gördükləri tədbirlər və həmlik hüquqlardan istifadə olunmasında əldə edilmiş uğurlar Haqqında aşağıdakı qaydada məruzələr təqdim etməyi öhdələrinə götürürlər:
 - a) bu Pakt qüvvəyə mindikdən sonra bir il ərzində müvafiq iştirakçı-dövlətlər barəsində;
 - b) gələcəkdə Komitənin tələb etdiyi bütün hallarda.
2. Bütün məruzələr Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim edilir, o isə həmin məruzələri baxılmaq üçün Komitə üzvlərinə göndərir. Məruzələrdə bu Paktın həyata keçirilməsinə təsir göstərən amillər çətinliklər, əgər varsa, göstərilir.
3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi Komitə ilə 1 məsləhətləşmədən sonra məruzələrin maraqlı ixtisaslaşdırılmış idarələrin səlahiyyət dairəsinə aid ola bilən hissələrinin nüsxələrini onlara göndərə bilər.
4. Komitə bu Paktda iştirak edən dövlətlərin təqdim etdiyi məruzələri öyrənir. O, öz məruzələrini və məqsədəuyğun saydığı ümumi xarakterli qeydlərini iştirakçı dövlətlərə göndərir. Komitə həmin qeydləri bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən aldığı məruzələrin nüsxələri ilə birlikdə İqtisadi və Sosial Şuraya da göndərə bilər.
5. Bu Paktda iştirak edən dövlətlər bu maddənin 4-cü bəndinə müvafiq olaraq edilə bilən hər hansı qeydə dair öz mülahizələrini Komitəyə təqdim edə bilər.

Maddə 41

1. Bu maddəyə müvafiq olaraq bu Paktda iştirak edən dövlət istənilən vaxt hansısa iştirakçı-dövlətin başqa bir iştirakçı-dövlətin bu Pakt üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyini iddia etməsi barədə məlumat almaq və ona baxmaq səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər. Bu maddədə nəzərdə tutulan məlumatlara yalnız onların bu Komitənin səlahiyyətini tanıdıqlarını bəyan etmiş iştirakçı-dövlətlər tərəfindən təqdim olunduğu təqdirdə baxıla bilər. Komitə bu cür bəyanat verməmiş iştirakçı-dövlətə aid heç bir məlumat qəbul etmir. Bu maddəyə müvafiq olaraq, alınmış məlumatlara aşağıdakı prosedura qaydasına uyğun baxılır:
 - a) Əgər bu Paktda iştirak edən dövlətlərdən biri hesab edirsə ki, başqa bir iştirakçı-dövlət bu Paktdan qərarlarını yerinə yetirmir, onda o, bu məsələni yazılı məlumatla göstərilən dövlətin nəzərinə çatdırıla bilər. Bu məlumatı alan dövlət bundan sonra üç ay ərzində həmin məlumatı göndərmiş dövlətə izahat, yaxud hər hansı bir digər bəyanat təqdim edir. Burada mümkün və məqsədəuyğun, olduğu qədər; daxili prosedurlara istinad edilməli və həmin. məsələ, ilə əlaqədar görülmüş, yaxud görülməyəcək tədbirlər barədə məlumat verilməlidir;

- b) əgər məsələ hər iki iştirakçı-dövlət üçün qənaətbəxş şəkildə həll olunmazsa, məktubu alan dövlətin ilk məlumatı almasından sonra, altı ay ərzində həmin dövlətlərdən hər biri həmin məsələni, Komitəni və digər dövləti xəbərdar etməklə, Komitənin müzakirəsinə vermək hüququna malikdir;
- c) Komitə ona verilmiş məsələyə yalnız indiki halda hamı tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq, bütün mümkün daxili vasitələrin sınaqdan çıxarıldığına və tükəndiyinə əmin olduqdan sonra baxır. Həmin qayda bu vasitələrdən istifadə əsassız olaraq ləngidildikdə işləmir;
- d) Komitə bu maddədə nəzərdə tutulan məlumatlara qapalı iclaslarda baxır;
- e) Komitə c) yarımbəndinin qərarlarına riayət edərək məsələnin bu Paktda tanınan insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət əsasında dostcasına həll etmək məqsədilə maraqlı iştirakçı-dövlətlərə xeyirxah xidmət göstərir;
- f) Komitə ona baxılmağa verilmiş hər hansı bir məsələ barəsində b) yarımbəndində xatırlanan maraqlı iştirakçı-dövlətlərə müraciətlə işə dair istənilən məlumatı təqdim etməyi xahiş edə bilər;
- g) Bu maddənin v) yarımbəndində xatırlanan maraqlı iştirakçı-dövlətlər məsələyə Komitədə baxılarkən, təmsil olunmaq və şifahi, yaxud yazılı təqdimatlar vermək hüququna malikdirlər;
- h) Komitə v) yarımbəndinə müvafiq olaraq, bildiriş aldığı gündən sonra 12 ay ərzində məruzə təqdim edir;
- i) əgər e) yarımbəndinin qərarları çərçivəsində qərar əldə edilərsə, Komitə öz məruzəsində faktların və əldə edilmiş qərarın qısa şərhi ilə kifayətlənir;
- ii) əgər e) yarımbəndinin qərarları çərçivəsində qərar qəbul edilməzsə, Komitə öz məruzəsinə faktların qısa şərhi ilə kifayətlənir; yazılı təqdimatlar və maraqlı iştirakçı-dövlətlərin şifahi təqdimatlarının yazılı mətnləri məruzəyə əlavə edilir. Hər bir məsələyə dair məruzə maraqlı iştirakçı-dövlətlərə göndərilir.

2. Bu maddənin qərarları, bu Paktda iştirak edən on dövlət bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat verdikdə qüvvəyə minir. Həmin bəyanatlar iştirakçı-dövlətlər tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə qoyulur. Baş katib həmin bəyanatların surətlərini qalan iştirakçı-dövlətlərə göndərir. Ərizə Baş katibə bildirilməklə geri götürülə bilər. Bu hərəkət bu maddəyə müvafiq olaraq artıq təqdim olunmuş məlumata aid hər hansı məsələyə baxılmasına mane olmur. Maraqlı iştirakçı-dövlət yeni bəyanat verməzsə, hər hansı iştirakçı-dövlətin ərizənin geri götürülməsi barədə Baş katib bildiriş aldıqdan sonra təqdim etdiyi heç bir sonrakı məlumat qəbul edilmir.

Maddə 42

1. a) 41-ci maddəyə müvafiq olaraq, artıq Komitəyə verilmiş hər hansı bir məsələ maraqlı olan iştirakçı-dövlətləri qaneedicilik şəkildə həll edilməmişsə, Komitə maraqlı iştirakçı-dövlətlərlə ilkin razılaşmadan sonra xüsusi razılaşdırıcı komissiya (bundan sonra «Komissiya» adlandırılacaq) təyin edə bilər. Komissiya maraqlı iştirakçı-dövlətlərə həmin məsələnin xoşluqla həll olunması məqsədilə xeyirxah xidmət göstərir;
- b) Komissiya maraqlı iştirakçı-dövlətlər üçün məqbul olan beş şəxsdən ibarət olur. Əgər maraqlı iştirakçı-dövlətlər üç ay ərzində Komissiyanın tam, yaxud bir hissəsinin tərkibi barəsində razılıq əldə etməzsə, Komissiyanın təyin olunmaları barəsində razılıq əldə edilməmiş üzvləri gizli səsvermə yolu ilə Komitə üzvləri tərkibinin üçdə ikisinin səs çoxluğu ilə seçilir.
2. Komissiya üzvləri vəzifələrini şəxsi keyfiyyətlə yerinə yetirirlər, onlar maraqlı iştirakçı-dövlətlərin, yaxud bu Paktda iştirak etməyən, yaxud 41-ci maddəyə müvafiq olaraq bəyanat verməmiş dövlətin vətəndaşı olmamalıdır.
3. Komissiya öz Sədrini seçir və özünün məxsusi prosedura qaydalarını müəyyən edir.
4. Komissiyanın iclasları, adətən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Mərkəzi idarələrində, yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Cenevrə şöbəsində keçirilir. Lakin onlar Komissiyanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi və müvafiq iştirakçı-dövlətlərlə məsləhətləşmədə müəyyən etdiyi bu cür digər əlverişli yerlərdə də keçirilə bilər.
- 36-cı maddəyə müvafiq olaraq ayrılmış Katiblik, həmçinin, bu maddəyə əsasən yaradılmış komissiyalara xidmət göstərir.
6. Komitənin aldığı və öyrəndiyi informasiya Komissiyanın sərəncamına verilir. Komissiya maraqlı iştirakçı-dövlətlərə müraciətlə işə dair istənilən informasiya təqdim olunmasını xahiş edə bilər.

7. Komissiya məsələyə tam şəkildə baxdıqdan — lakin hər halda, həmin məsələ ona veriləndən sonra 12 aydan gec olmayaraq — Komitə Sədrinə maraqlı iştirakçı-dövlətlərə göndərilmək üçün məruzə təqdim edir:

- a) Komissiya həmin məsələyə baxılmasını başa çatdırma bilməmişsə, öz məruzəsində həmin məsələyə baxılması vəziyyətinin qısa şərhli ilə kifayətlənir;
- b) həmin məsələ bu Paktda tanınan insan hüquqlarına riayət edilməsi əsasında xoşluqla həll edilərsə, Komissiya öz məruzəsində faktların və əldə edilmiş qərarın qısa şərhli ilə kifayətlənir;
- c) əgər b) yarım bəndində göstərilən qərar əldə edilməzsə, Komissiyanın məruzəsində maraqlı iştirakçı-dövlətlər arasındakı mübahisəyə aid bütün faktik xarakterli məsələlərə dair onun rəyi və məsələnin xoşluqla tənzimlənməsi imkanları barədə mülahizələri əksini tapır. Bu məruzəyə maraqlı iştirakçı-dövlətlərin yazılı təqdimatları və şifahi təqdimatlarının yazılı mətnləri də əlavə edilir;
- d) Komissiyanın məruzəsi c) yarım bəndinə əsasən təqdim edildikdə, maraqlı iştirakçı-dövlətlər həmin məruzəni aldıqdan sonra üç ay ərzində Komissiyanın məruzəsinin məzmunu ilə razı olub-olmadıqlarını Komitə Sədrinə bildirirlər.

8. Bu maddənin müddəaları Komitənin 41-ci maddədə nəzərdə tutulan vəzifələrinin əhəmiyyətini azaltmır

9. Maraqlı iştirakçı-dövlətlər Komissiya üzvlərinin bütün xərclərini Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin təqdim etdiyi smeta əsasında bərabər şəkildə ödəyirlər.

10. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi, lazım gəldikdə, Komissiya üzvlərinin xərclərini bu maddənin 9-cu bəndinə müvafiq olaraq həmin xərcləri maraqlı iştirakçı-dövlətlər ödəyəne qədər ödəmək hüququna malikdir.

Maddə 43

Komitə üzvlərinin və 42-ci maddəyə əsasən təyin edilə bilən xüsusi razılaşdırma komissiyaları üzvlərinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının imtiyazlar və immunitetlər haqqında Konvensiyasının müvafiq bölmələrində nəzərdə tutulduğu kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ezamiyyətə göndərilən ekspertlərinin malik olduqları güzəşt, imtiyaz və immunitetlər hüququ var.

Maddə 44

Bu Paktnın yerinə yetirilməsinə dair müddəalar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış idarələrin təsisat aktları və konvensiyalarının göstərişlərinə əsasən, yaxud onlara müvafiq olaraq insan hüquqları sahəsində prosedurlara xələl gətirmədən tətbiq edilir; və bu Paktda iştirak edən dövlətlərin aralarındakı qüvvədə olan ümumi və xüsusi beynəlxalq sazişlərə əsasən mübahisəni həll etmək üçün digər üsullara əl atmalarına mane olmur.

Maddə 45

Komitə öz işi barədə İqtisadi və Sosial Şura vasitəsilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə illik məruzə təqdim edir.

V HİSSƏ

Maddə 46

Bu Paktda heç nə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və ixtisaslaşdırılmış ibarələrin Nizamnamələrinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müxtəlif orqanlarının və ixtisaslaşdırılmış idarələrin bu Paktnın aid olduğu məsələlərə dair müvafiq vəzifələrini müəyyənləşdirən qərarlarının əhəmiyyətinin azaldılması kimi yozulmamalıdır.

Maddə 47

Bu Paktda heç nə xalqların öz təbii sərvət və ehtiyatlarının sahibi olmaq və onlardan tam və azad surətdə istifadə etmək kimi ayrılmaz hüququnun sıxışdırılması kimi yozulmamalıdır

VI HİSSƏ

Maddə 48

1. Bu Pakt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, yaxud onun hər-hansı ixtisaslaşdırılmış idarəsinin üzvünün, Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun hər bir iştirakçı-dövlətinin və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin bu Paktda iştiraka dəvət etdiyi hər bir dövlətin imzalanması üçün, açıqdır.

2. Bu Pakt təsdiq edilməlidir. Təsdiqetmə fərmanları Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə qoyulur.

3. Bu Pakt bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən hər bir dövlətin qoşulması üçün açıqdır.

4. Qoşulma bu haqda sənədin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibinin yanında depozitə qoyulması ilə həyata keçirilir.

5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktı imzalamış, yaxud ona qoşulmuş dövlətlərə Hər bir təsdiqetmə fərmanının, yaxud qoşulma sənədinin depozitə qoyulması haqqında bildiriş göndərir.

Maddə 49

1. Bu Pakt otuz beşinci təsdiqetmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş katibi yanında depozitə, qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

2. Bu Pakt onu otuz beşinci təsdiqetmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənəd depozitə qoyulduqdan sonra təsdiq edən, yaxud ona qoşulan hər bir dövlət üçün həmin dövlətin özünün təsdiqetmə fərmanı, yaxud qoşulma haqqında sənədi depozitə qoyulduğu gündən üç ay sonra qüvvəyə minir.

Maddə 50

Bu Paktın qərarları heç bir məhdudiyət qoyulmadan, yaxud istisnalar edilmədən federativ dövlətlərin bütün tərkib hissələrinə şamildir.

Maddə 51

1. Bu Paktıda iştirak edən hər bir dövlət düzəlişlər təklif edə və onları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinə təqdim edə bilər. Sonra Baş katib təklif olunan hər bir düzəlişi bu Paktıda iştirak edən dövlətlərə göndərərək onların həmin düzəlişlərə baxmaq və onları səsə qoymaq məqsədi ilə iştirakçı-dövlətlərin konfransının çağırılmasına razı olub-olmadıqlarını ona bildirməyi xahiş edir. İştirakçı-dövlətlərin heç olmasa üçdə biri belə konfransın çağırılmasına razılığını bildirsə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi həmin konfransı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında çağırır. Bu konfransda və səsvermədə iştirak edən iştirakçı-dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən hər bir düzəliş təsdiq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə təqdim edilir.

2. Düzelisler Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisində və Paktıda iştirak edən dövlətlərin, onların konstitusiyaya proseduralarına müvafiq olaraq, üçdə ikisi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir.

3. Düzelisler qüvvəyə minəndən sonra Onları qəbul edən iştirakçı-dövlətlər üçün icbari olur. Digər iştirakçı-dövlətlər üçün isə bu Paktın qərarları və onların qəbul etdiyi bütün əvvəlki düzəlişlər icbari olaraq qalır.

Maddə 52

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi 48-ci maddənin 5-ci bəndində edilən bildirişdən asılı olmayaraq, həmin maddənin 1-ci bəndində söhbət gedən bütün dövlətlərə aşağıdakılar haqqında məlumat verir:a) 48-ci maddəyə əsasən imzalamalar, təsdiqetmələr və qoşulmalar; b) 49-cu maddəyə əsasən bu Paktın qüvvəyə minmə tarixi, 51-ci maddəyə əsasən hər hansı düzəlişin qüvvəyə minmə tarixi.

Maddə 53

1. İngilis, ispan, Çin, rus və fransız dillərindəki mətni eyni qüvvəyə malik olan bu Pakt saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının arxivinə təhvil verilməlidir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi bu Paktın təsdiq olunmuş nüsxələrini 48-ci maddədə göstərilən bütün dövlətlərə göndərir.

İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı KONVENSIYA

BMT Baş Məclisinin 10 dekabr 1984-cü il tarixli 39/46 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir və imzalanmaq, təsdiq və qoşulmaq üçün açıqdır

qüvvəyə minməsi: 27 (1)-ci maddəyə müvafiq olaraq 26 iyun 1987-ci il

Bu Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə müvafiq surətdə, insana məxsus ləyaqətin və insan birliyinin bütün üzvlərinin bərabər və bölünməz hüquqlarının tanınmasının bütün dünyada azadlığın, ədalətin və sülhün əsası olduğunu hesab edərək,

bu hüquqların insana məxsus ləyaqətdən irəli gəldiyini nəzərə alaraq, dövlətlərin Nizamnaməyə, məsələn, 55-ci maddəyə müvafiq olaraq, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə yardım göstərməyə dair öhdəliklərini rəhbər tutaraq,

hər ikisinin - həm İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 5-ci maddəsinin, həm də Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsinin - heç kəsin işgəncəyə və ya qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə məruz qalmamalı olduğunu bəyan etdiyinə diqqət yetirərək,

həmçinin, Baş Məclisinin 9 dekabr 1975-ci ildə qəbul etdiyi Bütün şəxslərin işgəncələrdən və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərindən müdafiə olunması haqqında Bəyannaməni nəzərə alaraq,

işgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı mübarizənin səmərəsini artırmaq istəyərək, aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

I HISSƏ

Maddə 1

1. Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün "işgəncə" termini hər hansı bir şəxsə ondan və ya başqa şəxsədən məlumat almaq, yaxud onun etirafına nail olmaq, onu və ya başqa şəxsi törətdiyi, yaxud törədilməsində şübhələnilən hərəkətə görə cəzalandırmaq, həmçinin onu və ya başqa şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək, yaxud dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs kimi çıxış edən başqa bir şəxs tərəfindən, yaxud da onların təhriki və ya onların bixəbərliliyi, yaxud göz yumması ilə hər hansı xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan istənilən səbəbə görə qəsdən güclü, fiziki, yaxud mənəvi ağrı və əzab yetirən hərəkətlər deməkdir. Bu anlayışa qanuni sanksiyalar nəticəsində törəyən, bu sanksiyaların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi olan, yaxud onların təsadüfən doğurduğu ağrı və əzablar daxil edilmir.

2. Bu maddə daha geniş tətbiqə dair müddəalar nəzərdə tutan və ya tuta bilən hər hansı beynəlxalq müqaviləyə, yaxud milli qanunvericiliyə xələl yetirmir.

Maddə 2

1. Hər hansı bir iştirakçı dövlət öz yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncə hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün təsirli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və ya digər tədbirləri görür.

2. Necə olmasından asılı olmayaraq heç bir müstəsna hal: müharibə vəziyyəti və ya təhlükəsi, daxili siyasi qeyri-sabitlik, yaxud hər hansı digər fəvqəladə şərait - işgəncəyə bəraət qazandıra bilməz.

3. Yüksək vəzifəli şəxsin, yaxud dövlət hakimiyyəti orqanının əmri işgəncə verilməsinə bəraət qazandıra bilməz.

Maddə 3

1. İştirakçı dövlət hər hansı şəxsi işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar olan başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya təhvil verməməlidir.

2. Səlahiyyətli hakimiyyət orqanları belə əsasların olmasını müəyyən etmək üçün işlə əlaqədar bütün şəraiti, o cümlədən həmin dövlətə insan hüquqlarının kobudcasına, biabırçı və kütləvi surətdə pozulması praktikasının mütəmadiyini nəzərə alır.

Maddə 4

1. Hər bir iştirakçı dövlət bütün işgəncə hərəkətlərinin öz cinayət qanunvericiliyinə müvafiq olaraq baxılmasını təmin edir. Bu, işgəncə vermək cəhdinə və ya hər hansı bir şəxsin işgəncədə iştirakçılıq, yaxud iştirakdan ibarət olan hərəkətlərinə də aiddir.

2. Hər bir iştirakçı dövlət bu cinayətlərin ağırlıq xarakterini nəzərə almaqla müvafiq cəzalar müəyyən edir.

Maddə 5

1. Hər bir iştirakçı dövlət 4-cü maddədə göstərilən cinayətlər barəsində öz yurisdiksiyasını bərqərar etmək üçün zəruri ola biləcək tədbirləri aşağıdakı hallarda görür:

a) cinayətlər onun yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə və ya həmin dövlətdə qeydiyyatdan keçirilmiş dəniz, yaxud hava gəmisində törədildikdə;

b) şübhə edələn şəxs həmin dövlətin vətəndaşı olduqda;

c) cinayətin qurbanı həmin dövlətin vətəndaşı olduqda və həmin dövlət müvafiq tədbiri məqsəduş saydıqda.

2. Hər bir iştirakçı dövlət belə cinayətlər barəsində öz yurisdiksiyasını bərqərar etməkdə zəruri ola biləcək həmin tədbirləri şübhə edilən şəxsin onun yurisdiksiyasındakı hər hansı ərazidə olduğu və onu 8-ci maddəyə müvafiq olaraq, bu maddənin 1-ci bəndində xatırlanan dövlətlərin hər hansı birinə təhvil vermədiyi hallarda da həmin qaydada görür.

3. Bu Konvensiya daxil qanunvericiliyə müvafiq hər hansı cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsini istisna etmir.

Maddə 6

1. 4-cü maddədə göstərilən cinayətlərdən hər hansı birini törətdiyi şübhə edilən şəxsin ərazisində olduğu hər hansı iştirakçı dövlət sərəncamındakı informasiyanı araşdırdıqdan sonra, şəraitin tələb etdiyinə əmin olduqda, həmin şəxsi həbsə alır və ya onun ölkədə qalmasını təmin edən digər hüquqi tələbləri görür. Həbsə alma və bu qəbil digər tədbirlər həmin dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə həyata keçirilir və cinayət-prosessual hərəkətləri, yaxud təhvil vermə işləri görmək üçün zəruri olan vaxt ərzində davam edə bilər.

2. Belə dövlət dərhal faktların ilkin təhqiqatını aparır.

3. Bu maddənin 1-ci bəndinə əsasən həbs edilmiş hər hansı bir şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin ən yaxında olan müvafiq nümayəndəsi və ya o, vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, adətən yaşadığı dövlətin nümayəndəsi ilə dərhal əlaqə yaratmasına yardım göstərilir.

4. Dövlət bu maddəyə müvafiq olaraq hər hansı bir şəxsi həbs etdikdə, 5-ci maddənin 1-ci bəndində xatırlanan dövlətlərə həmin şəxsin həbsdə olması faktı və onun tutulmasına əsas verən hallar barədə dərhal xəbər verir. Bu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan ilkin təhqiqatı aparan dövlət aldığı məlumatları yuxarıda xatırlanan dövlətlərə gecikdirmədən bildirir və öz yurisdiksiyasını təbiiq etmək niyyətində olub-olmadığını göstərir.

Maddə 7

1. 4-cü maddədə göstərilən cinayətlərdən hər hansı birini törətməkdə şübhə edilən şəxsi, yurisdiksiyasındakı ərazidə olduğu aşkar edilən iştirakçı dövlət 5-ci maddədə nəzərdə tutulan hallarda təhvil vermirsə, həmin işi məhkəmə təqibi üçün özünün səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına verir.

2. Bu hakimiyyət orqanları həmin dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, böyük ictimai təhlükəli hər hansı cinayət hallarında olduğu qaydada qərar qəbul edirlər. 5-ci maddənin 2-ci bəndində sadalanan hallarda məhkəmə təqibi və məhkum etmə üçün zəruri olan dəlillərə irəli sürülən tələblərin ciddiyyəti 5-ci maddənin 1-ci bəndində göstərilən hallarda təbiiq edildiyindən heç də az olmur.

3. 4-cü maddədə göstərilən hər hansı cinayətlə bağlı barəsində təhqiqat aparılan istənilən şəxsə təhqiqatın bütün mərhələlərində ədalətli davranış təminatı verilir.

Maddə 8

1. 4-cü maddədə göstərilən cinayətlər iştirakçı dövlətlər arasında təhvil verməyə dair mövcud olan hər hansı müqaviləyə təhvil vermə doğuran cinayətlər kimi daxil edilməlidir. İştirakçı dövlətlər belə cinayətləri təhvil verməyə dair aralarında bağlanan hər hansı müqaviləyə təhvil vermə doğuran cinayətlər kimi daxil etməyi öhdələrinə götürürlər.

2. Təhvil vermə üçün müvafiq müqavilə olmasını tələb edən iştirakçı dövlət təhvil verməyə dair müqavilə bağlamış olduğu digər iştirakçı dövlətdən təhvil vermə barədə xahiş alarsa, həmin cinayətlərə münasibətdə bu Konvensiyanı təhvil vermənin hüquqi əsası kimi götürə bilər. Təhvil vermə bu barədə xahiş edilən dövlətin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan digər şərtlərə müvafiq həyata keçirilir.

3. Təhvil vermə üçün müvafiq müqavilənin olmasını tələb etməyən iştirakçı dövlətlər öz aralarındakı münasibətlərdə belə cinayətlərə təhvil vermə xahiş edilən dövlətin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan şərtlərə müvafiq olaraq, təhvil vermə doğuran cinayətlər kimi baxırlar.

4. Belə cinayətlərə iştirakçı dövlətlərin təhvil vermə məqsədləri baxımından elə nəzərdən keçirilir ki, sanki onlar ancaq törətdiyi yerdə deyil, həm də 5-ci maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq, öz yurisdiksiyasını bərqərar etməyə borclu olan dövlətlərin ərazisində baş vermişdir.

Maddə 9

1. İştirakçı dövlətlər 4-cü maddədə sadalanan cinayətlərdən hər hansı biri barədə görülən cinayət-prosessual hərəkətlərlə bağlı bir-birinə, məhkəmə araşdırması üçün sərəncamlarında olan bütün zəruri sübutların təqdimi də daxil olmaqla, dolğun yardım göstərirlər.

2. İştirakçı dövlətlər bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən öhdəliklərini qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında aralarında bağlana biləcək müqavilələrə müvafiq yerinə yetirirlər.

Maddə 10

1. Hər bir iştirakçı dövlət işgəncələrin qadağan edilməsinə dair tədris materiallarının və informasiyanın hüquqtəbqi edici orqanların heyətinin, mülki, hərbi və ya tibbi heyətin, dövlətin vəzifəli şəxslərinin və hər hansı formada həbs edilmiş, tutulmuş, yaxud azadlıqdan məhrum edilmişlərin həbsdə saxlanılması və dindirilməsi, habelə onlarla təmasda olan şəxslərin hazırlığı proqramlarına tam şəkildə daxil olunmasını təmin edir.

2. Hər bir iştirakçı dövlət bu qadağanı belə şəxslərdən hər hansı birinin vəzifə və funksiyalarına aid qaydalara və ya təlimatlara da daxil edir.

Maddə 11

Hər bir iştirakçı dövlət yurisdiksiyasında olan ərazidə hər hansı formada həbs edilmiş, tutulmuş, yaxud azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin dinlənilməsinə, həmçinin saxlanılma şərtlərinə və onlarla davranışa dair qaydaları, təlimatları, üsulları və praktikanı hansısa işgəncə hallarına yol verməmək üçün müntəzəm surətdə nəzərdən keçirir.

Maddə 12

Hər bir iştirakçı dövlət yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncə tətbiq olunmasını ehtimal etməyə kifayət qədər əsas olduqda, səlahiyyətli orqanlarının təcili və obyektiv təhqiqat aparması üçün şərait təmin edir.

Maddə 13

Hər bir iştirakçı dövlət yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncələrə məruz qaldığını iddia edən hər bir şəxsin bu dövlətin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına şikayət verməsi və onlar tərəfindən belə şikayətlərə təcili və obyektiv baxılması hüququnu təmin edir. Şikayət və şahid ifadələrinə görə iddiaçı və şahidlərin pis davranış, yaxud hədə-qorxudan müdafiəsini təmin etmək üçün tədbirlər görülür.

Maddə 14

1. Hər bir iştirakçı dövlət işgəncə qurbanının əvəz almasını və hüquqi sanksiya ilə möhkəmləndirilən ədalətli və adekvat kompensasiyanı, o cümlədən mümkün qədər daha tam reabilitasiya vəsitələri əldə etməsini öz hüquq sistemində təmin edir. İşgəncə qurbanı işgəncə nəticəsində ölərsə, kompensasiya almaq hüququ onun öhdəsində olanlara verilir.

2. Bu maddə işgəncə qurbanının və ya digər şəxslərin milli qanunvericiliyə əsasən mümkün olan hər hansı kompensasiya hüququna toxunur.

Maddə 15

Hər bir iştirakçı dövlət işgəncə altında verildiyi müəyyən edilmiş hər hansı bəyanatdan, bu bəyanatın işgəncə verməkdə ittiham olunan şəxsə qarşı sübut kimi istifadə edilməsi halları istisna olmaqla istənilən məhkəmə baxışında sübut kimi istifadə olunmasını təmin edir.

Maddə 16

1. Hər bir iştirakçı dövlət işgəncənin 1-ci maddədəki anlayışına daxil olmayan digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinin, yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə dövlətin vəzifəli şəxslərinin və ya rəsmi şəxs kimi çıxış edən şəxsin təhriki, ya da icazəsi

və ya sükutlu razılığı ilə törədilməsinin qarşısını almağı, habelə 10,11, 12 və 13-cü maddələrdəki öhdəliklərin tətbiqini işgəncə sözünü digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri sözlərilə əvəz etməklə öhdəsinə götürür.

2. Bu Konvensiyanın müddəaları qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərini qadağan edən, yaxud təhvil verməyə, sürgün olunmağa dair hər hansı digər beynəlxalq müqavilənin və ya milli qanunvericiliyin müddəalarına xələl gətirmir.

II HİSSƏ

Maddə 17

1. Aşağıda nəzərdə tutulan funksiyaları yerinə yetirən işgəncələrə qarşı Komitə (bundan sonra - Komitə) yaradılır. Komitə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, insan hüquqları sahəsində səriştəsi ilə tanınan və fərdi qaydada çıxış edən on bir ekspertdən ibarətdir. Ekspertlər iştirakçı dövlətlər tərəfindən seçilir və bu zaman diqqət, ədalətli coğrafi bölgüyə, habelə hüquq təcrübəsi olan bir neçə şəxsin iştirakının məqsədəuyğunluğuna yerilir.

2. Komitə üzvləri iştirakçı dövlətlərin irəli sürdükləri namizədlər siyahısından gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Hər iştirakçı dövlət öz vətəndaşları arasından bir namizəd irəli sürə bilər. İştirakçı dövlətlər Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta müvafiq olaraq təsis edilmiş İnsan Hüquqları Komitəsinin üzvü olan və işgəncələrə qarşı Komitədə işləmək arzusunı bildirən şəxslərin namizədliyini irəli sürməyin məqsədəuyğunluğunu nəzərə alırlar.

3. Komitə üzvləri iştirakçı dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Katibinin iki ildə bir dəfə çıxırdığı müşavirələrində seçilir. İştirakçı dövlətlərin üçdə ikisinin yetersay olduğu bu müşavirələrdə ən çox səs alan və müşavirə və səsvermədə iştirak edən bu Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlət nümayəndələrinin mütləq səs çoxluğunu əldə etmiş namizədlər Komitəyə üzv seçilmiş hesab edilir.

4. İlk seçkilər bu Konvensiyanın qüvvəyə minməsi tarixindən sonra altı aydan gec olmayaraq keçirilir. Növbəti seçkilərin keçirilməsinə ən azı dörd ay qalmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi iştirakçı dövlətlərə üç ay müddətində öz namizədlərini irəli sürmək təkliflə məktub göndərir. Baş Katib namizədlərin əlifba sırası ilə düzülmiş siyahısını onları irəli sürmüş iştirakçı dövlətləri göstərməklə hazırlayır və iştirakçı dövlətlərə təqdim edir.

5. Komitə üzvləri dörd ilə seçilir. Onlar namizədlikləri təkrar irəli sürüldükdə yenidən seçilmək hüququna malikdirlər. Lakin ilk seçkilərdə seçilmiş beş üzvün səlahiyyət müddəti ikinci ilin sonunda qurtarır. Həmin beş üzvün adları bu maddənin 3-cü bəndində qeyd olunan müşavirə sədrinin ilk seçkidən dərhal sonra keçirdiyi püşk vasitəsilə müəyyən edilir.

6. Komitə üzvü ölkədə və ya istefa verdikdə, yaxud hər hansı başqa səbəblərə görə Komitədə öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmədikdə, onun namizədliyini irəli sürmüş iştirakçı dövlət qalan müddətə öz vətəndaşları arasından iştirakçı dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən bəyənilməklə başqa ekspert təyin edir. İştirakçı dövlətlərin yarısı və ya bundan çoxu təklif olunan təyinat haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibindən məlumat aldıqdan sonra altı həftə ərzində mənfəi cavab vermədikdə, namizəd bəyənilmiş sayılır.

7. İştirakçı dövlətlər Komitə üzvlərinin Komitədə üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirdikləri müddətdəki xərclərinin ödənməsini öz üzərlərinə götürürlər.

Maddə 18

1. Komitə vəzifəli şəxslərini iki il müddətinə seçir. Onlar yenidən seçilə bilərlər.

2. Komitə özünün xüsusi prosedura qaydalarını müəyyən edir, lakin bu qaydalarda aşağıdakılar da nəzərdə tutulmalıdır.:

a) altı üzv yetersay təşkil edir;

b) Komitənin qərarları iştirak edən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi Komitəni bu Konvensiyaya müvafiq olaraq funksiyalarını səmərəli yerinə yetirməsi üçün onu lazımı heyət və şəraitlə təmin edir.

4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi Komitənin ilk müşavirəsini çağırır. Komitə ilk müşavirədən sonra, prosedura qaydalarında nəzərdə tutulan müddətlərdə toplaşır.

5. İştirakçı dövlətlər bu dövlətlərin və Komitənin müşavirələrinin keçirilməsi ilə bağlı xərcləri - Birləşmiş Millətlər Təşkilatına ödənilən hər hansı xərclər, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu maddənin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq təmin etdiyi heyət və şərait üçün ödənilən xərclər də daxil olmaqla - öz üzərlərinə götürürlər.

Maddə 19

1. İştirakçı dövlətlər bu Konvensiyanın onlar üçün qüvvəyə mindiyi vaxtdan keçən bir il ərzində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə bu Konvensiyaya əsasən öhdəliklərini həyata keçirmək üçün gördükləri tədbirlər haqqında məruzə təqdim edirlər. Sonralar iştirakçı dövlətlər görülmüş hər hansı yeni tədbirlər haqqında dörd ildə bir dəfə əlavə məruzələr, həmçinin Komitənin istəyə biləcəyi digər məruzələr təqdim edirlər.
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi bu məruzələri bütün iştirakçı dövlətlərə göndərir.
3. Hər bir məruzə Komitədə baxılır. Komitə məruzəyə məqsədəuyğun saydığı ümumi xarakterli qeydlər edə bilər və onları müvafiq iştirakçı dövlətlərə göndərir. Bununla əlaqədar iştirakçı dövlət münasib saydığı istənilən qeydlərini Komitəyə təqdim edə bilər.
4. Komitə bu maddənin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq etdiyi qeydlərdən və onlara dair müvafiq iştirakçı dövlətlərdən aldığı qeydlərdən hər hansı birinin, 24-cü maddəyə müvafiq olaraq, hazırladığı illik məruzəyə salınması məsələsini öz mülahizəsi ilə həll edir. Komitə bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq təqdim edilmiş məruzənin nüsxəsini də, müvafiq iştirakçı dövlətin xahişi ilə, özünün illik məruzəsinə daxil edə bilər.

Maddə 20

1. Komitə hər hansı iştirakçı dövlətin ərazisində müntəzəm olaraq işgəncə tətbiq edildiyinə dair, onun fikrincə, tam əsaslı dəlillərə malik mötəbər informasiya alarsa, həmin iştirakçı dövlətə bu informasiyaya baxılmasında əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə həmin informasiyaya dair qeydlərini təqdim etməyi təklif edir.
2. Komitə müvafiq iştirakçı dövlətin təqdim etdiyi hər hansı qeydi, həmçinin işə dair sərəncamında olan hər hansı digər informasiyanı nəzərə almaqla, məqsədəuyğun hesab edirsə, özünün və ya bir neçə üzvünü məxfi təhqiqat aparmaq və Komitəyə təcili surətdə müvafiq məruzə təqdim etmək üçün təyin edə bilər.
3. Bu maddənin 2-ci bəndinə uyğun olaraq təhqiqat aparılırsa, Komitə müvafiq iştirakçı dövlətlə əməkdaşlıq yaratmağa çalışır. Bu iştirakçı dövlətin razılığı ilə təhqiqat onun ərazisində də aparıla bilər.
4. Üzvün və ya üzvlərin apardığı təhqiqatın bu maddənin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq, təqdim edilən nəticələrinə baxdıqdan sonra Komitə həmin nəticələri mövcud vəziyyətdə məqsədəuyğun olan hər hansı qeyd və təkliflərlə birlikdə müvafiq iştirakçı dövlətə göndərir.
5. Komitənin bu maddənin 1-4-cü bəndlərində xatırlanan bütün işləri məxfi xarakter daşıyır işin bütün mərhələlərində iştirakçı dövlətlə əməkdaşlığa səy göstərilməlidir. 2-ci bəndə müvafiq olaraq aparılmış təhqiqatla bağlı iş başa çatdıqdan sonra Komitə müvafiq iştirakçı dövlətlə məsləhətləşməklə həmin iş nəticələrinə dair hazırladığı qısa hesabatı 24-cü maddəyə uyğun olaraq tərtib etdiyi illik məruzəyə daxil etmək haqqında qərar qəbul edə bilər.

Maddə 21

1. Bu maddəyə müvafiq olaraq, bu Konvensiyanın hər hansı iştirakçı dövləti bir iştirakçı dövlətin digər iştirakçı dövlətə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ilə bağlı ərizəyə aid məlumatları Komitənin almaq və onlara baxmaq səlahiyyətini tanıdığı istənilən vaxt bəyan edə bilər. Belə məlumatlar bu maddədə şərh edilən prosedurlara müvafiq olaraq, yalnız o halda qəbul edilə və baxıla bilər ki, onlar Komitənin səlahiyyətini tanıdığını bəyan etmiş iştirakçı dövlət tərəfindən təqdim edilmiş olsun. Bu maddə üzrə verilmiş məlumatlar belə bəyanat verməmiş iştirakçı dövlətlərə aiddirsə, Komitə onlara baxmır. Bu maddəyə əsasən alınmış məlumatlar aşağıdakı prosedura ilə baxılır:

- a) bir iştirakçı dövlət digər iştirakçı dövlətin bu Konvensiya müddəalarını yerinə yetirmədiyini hesab edirsə, onda bu məsələni yazılı surətdə iştirakçı dövlətin diqqətinə çatdırıla bilər. Bu məlumatı qəbul edən dövlət onu aldıqdan sonra üç ay ərzində belə məlumatı göndərmiş dövlətə yazılı formada izahat və ya bu məsələni aydınlaşdıran digər bəyanat göndərir ki, burada mümkün və məqsədəuyğun olduğu qədər, daxili proseduralar və bu məsələ üzrə görülmüş, görülməyəcək, yaxud görülməyəcək tədbirlər göstərilməlidir;
- b) məlumat göndərilmiş dövlətin bunu almasından keçən altı ay ərzində məsələ hər iki müvafiq iştirakçı dövlət üçün qənaətbəxş şəkildə həll edilməzsə, bu dövlətlərdən hər hansı birinin məsələni, Komitəyə və digər dövlətə bildirməklə, Komitəyə vermək hüququ vardır;
- c) Komitə bu maddəyə uyğun olaraq, ona verilmiş məsələyə yalnız bütün mümkün daxili tədbirlərin hamılıqla tanınmış beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq tətbiq edildiyini və tükəndiyini yəqin etdikdə sonra baxır. Bu qayda həmin tədbirlərin tətbiqinin əsassız ləngidilməsi

və ya bu Konvensiyanın pozulmasının qurbanı olan şəxsə səmərəli gömək edilə bilməsinin çətin olması hallarına aid edilir;

d) Komitə bu maddə üzrə məlumatlara baxarkən iclaslarını qapalı keçirir;

e) məsələni bu Konvensiyada nəzərdə tutulan öhdəliklərə hörmət əsasında dostcasına həll etmək məqsədilə Komitə "c" yarım bəndinin müddəalarına riayət etməklə, müvafiq iştirakçı dövlətlərə xeyirxah xidmətlər göstərir. Komitə bu məqsədlə, lazım gəldikdə, xüsusi razılaşma komissiyası təsis edə bilər;

f) bu maddəyə müvafiq olaraq verilmiş istənilən məsələ üzrə Komitə "b" yarım bəndində xatırlanan iştirakçı dövlətlərdən işə dair hər hansı məlumatı istəyə bilər;

g) "b" yarım bəndində xatırlanan müvafiq iştirakçı dövlətlər məsələyə Komitədə baxılarkən, təmsil olunmaq və şifahi, yaxud yazılı təqdimat vermək hüququna malikdirlər;

h) Komitə "b" yarım bəndinə müvafiq olaraq bildiriş aldıqdan sonra on iki ay ərzində məlumat bildirir;

i) "e" yarım bəndinin müddəaları çərçivəsində nəticə əldə edilərsə, Komitə öz məlumatında faktların və əldə edilmiş nəticənin qısa şərhi ilə kifayətlənir;

j) "c" yarım bəndinin müddəaları çərçivəsində nəticə əldə edilərsə, Komitə öz məlumatında faktların qısa şərhi ilə kifayətlənir, iştirakçı dövlətlərin təqdim etdikləri yazılı təqdimatlar və şifahi bəyanatların yazılı mətni məlumata əlavə edilir.

Hər məsələyə dair məlumat müvafiq iştirakçı dövlətlərə göndərilir.

2. Bu maddənin müddəaları bu Konvensiyanın beş iştirakçı dövləti bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat verdikdə qüvvəyə minir. İştirakçı dövlətlər belə bəyanatları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə saxlanmaq üçün təhvil verirlər. Baş Katib onların nüsxələrini digər iştirakçı dövlətlərə göndərir. Bəyanat istənilən vaxt Baş Katibin adına bildiriş göndərməklə geri götürülə bilər. Belə geri götürmə, bu maddəyə müvafiq olaraq artıq verilmiş məlumatın mövzusu olan hər hansı məsələyə baxılmasına xələf gətirməməlidir. Baş Katib bəyanatın geri götürülməsi haqqında bildiriş aldıqdan sonra müvafiq iştirakçı dövlət yeni bəyanat verməmişdirsə, hər hansı iştirakçı dövlətdən bu maddəyə müvafiq olaraq heç bir məlumat qəbul edilmir.

Maddə 22

1. Bu Konvensiyanın iştirakçı dövləti Konvensiya müddəalarını iştirakçı dövlətin pozmasının qurbanı olduqlarını iddia etmələrinə dair yurisdiksiyasında olan şəxslərin məlumatlarını, yaxud onların adından gələn bu qəbil məlumatları Komitənin almaq və onlara baxmaq səlahiyyətini tanıdığı istənilən vaxt bu maddəyə müvafiq olaraq bəyan edə bilər. Komitə belə bəyanat verməmiş iştirakçı dövlətə aid heç bir məlumat qəbul etmir.

2. Komitə anonim və ya onun fikrinə, belə məlumatlar təqdim etmək hüququndan sui-istifadə edildiyi halda, yaxud bu Konvensiyanın müddəalarına uyğun gəlməyən hər hansı məlumatı bu maddəyə əsasən qəbul edilən saymır.

3. Komitə 2-ci bəndin müddəalarını nəzərə alaraq, bu maddəyə müvafiq olaraq ona təqdim edilmiş hər hansı məlumatı bu Konvensiyanın 1-ci bəndinə əsasən bəyanat vermiş və Konvensiyanın bu və ya digər müddəasını pozması güman edilən iştirakçı dövlətin diqqətinə çatdırır. Məlumatı almış iştirakçı dövlət altı ay ərzində Komitəyə məsələni və həmin dövlətin görə biləcəyi tədbirləri dəqiqləşdirən yazılı izahat və ya bəyanat təqdim edir.

4. Komitə bu maddəyə əsasən aldığı məlumatı həmin şəxs və ya onun adından, yaxud müvafiq iştirakçı dövlət tərəfindən Komitəyə təqdim edilmiş bütün informasiya baxımından nəzərdən keçirir.

5. Komitə, aşağıdakıları yəqin etməyincə, hər hansı şəxsin təqdim etdiyi heç bir məlumata bu maddəyə əsasən baxmır:

a) bu məsələ beynəlxalq istintaqın və ya tənizimin hər hansı başqa prosedurası üzrə baxılmamışdır və baxılmır;

b) həmin şəxsin bütün daxili hüquqi müdafiə tədbirləri tükənmişdir, həmin qayda bu tədbirlərin tətbiqinin əsassız ləngidilməsi və ya bu Konvensiyanın pozulmasının qurbanı olan şəxsə səmərəli kömək edilə bilməsinin çətin olması hallarına aid edilmir.

6. Bu maddə üzrə məlumatları baxarkən Komitə iclaslarını qapalı keçirir.

7. Komitə öz rəyini müvafiq iştirakçı dövlətə və həmin şəxsə bildirir.

8. Bu maddənin müddəaları bu Konvensiyanın beş iştirakçı dövləti bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat verdikdə qüvvəyə minir. İştirakçı dövlətlər belə bəyanatları saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə təhvil verirlər. Baş Katib onların nüsxələrini digər

iştirakçı dövlətlərə göndərir. Bəyanat istənilən vaxt Baş Katibin adına bildiriş göndərməklə geri götürülə bilər. Belə götürə bilmə, bu maddəyə müvafiq olaraq artıq verilmiş məlumatın mövzusu olan hər hansı məsələyə baxılmasına xələl gətirməməlidir. Baş Katib bəyanatın geri götürülməsi haqqında bildiriş aldıqdan sonra, müvafiq iştirakçı dövlət yeni bəyanat verməmişdirsə, hər hansı iştirakçı dövlətdən bu maddəyə müvafiq olaraq heç bir məlumat qəbul edilmir.

Maddə 23

Komitənin və 21-ci maddənin 1-ci bəndinin "e" yarım-bəndinə əsasən təyin edilən xüsusi razılaşma komissiyalarının üzvləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının imtiyaz və immunitetləri haqqında Konvensiyanın müvafiq bəndlərində nəzərdə tutulduğu kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tapşırığı ilə fəaliyyət göstərən ekspertlərin malik olduqları güzəştlərə, imtiyazlara və immunitetlərə malikdirlər.

Maddə 24

Komitə bu Konvensiyaya müvafiq olaraq gördüyü işlər barədə iştirakçı dövlətlərə və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinə illik hesabat təqdim edir.

III HİSSƏ

Maddə 25

1. Bu Konvensiya bütün dövlətlərin imzalanması üçün açıqdır.
2. Bu Konvensiya təsdiq edilməlidir. Təsdiqetmə fərmanları saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə təhvil verilir.

Maddə 26

Bu Konvensiya bütün dövlətlərin qoşulması üçün açıqdır. Qoşulma bu haqda sənədin saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə təhvil verilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Maddə 27

1. Bu Konvensiya iyirminci təsdiqetmə fərmanı və ya qoşulma haqqında sənəd saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə təhvil verildəndən sonra otuzuncu gün qüvvəyə minir.
2. Bu Konvensiya iyirminci təsdiqetmə fərmanı və ya qoşulma haqqında sənəd saxlanmağa təhvil verildəndən sonra onu təsdiq edən, yaxud ona qoşulan hər bir dövlət üçün həmin dövlət öz təsdiqetmə fərmanını, yaxud qoşulma haqqında sənədini saxlanmağa təhvil verildəndən sonra otuzuncu gün qüvvəyə minir.

Maddə 28

1. Hər hansı bir dövlət bu Konvensiyanı imzalayarkən və ya təsdiq edərkən, yaxud ona qoşularkən Komitənin 20-ci maddədə müəyyən edilən səlahiyyətini tanımadığını bəyan edə bilər.
2. Bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq şərt qoymuş iştirakçı dövlət istənilən vaxt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə bildirməklə şərtini geri götürə bilər.

Maddə 29

1. Bu Konvensiyanın hər hansı iştirakçı dövləti düzəliş təklif edə və onu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə təqdim edə bilər. Sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi təklif olunmuş düzlişi iştirakçı dövlətlərə göndərərək, bu təklifə baxmaq və onu səsə qoymaq məqsədilə iştirakçı dövlətlərin konfransının çağırılmasına razı olub-olmamalarını ona bildirməyi xahiş edir. Bu məktubun göndərildiyi tarixdən keçən dörd ay ərzində iştirakçı dövlətlərdən ən azı üçdə biri belə konfransın çağırılmasına razılıq verərsə Baş Katib Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsində konfrans çağırır. Baş Katib bu konfransda və səsvermədə iştirak edən iştirakçı dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən hər hansı düzəlişi təsdiq üçün bütün iştirakçı dövlətlərə göndərir.
2. Bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq qəbul edilmiş düzəliş bu Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin üçdə ikisi həmin düzəlişi öz konstitusiyaya prosedurlarına müvafiq qaydada qəbul etdiklərini Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə bildirdikdən sonra qüvvəyə minir.
3. Düzəlişlər qüvvəyə mindikdən sonra, onları qəbul etmiş iştirakçı dövlətlər üçün məcburi olur, digər iştirakçı dövlətlər üçün isə qəbul etmiş olduqları bu Konvensiya müddəaları və əvvəlki düzəlişlər məcburi olaraq qalır.

Maddə 30

1. Bu Konvensiyanın şərhinə və ya tətbiqinə dair iki, yaxud daha çox iştirakçı dövlət arasında danışıqlar yolu ilə həll edilə bilməyən hər hansı mübahisə onlardan birinin xahişi ilə arbitraja verilir. Tərəflər arbitraj haqqında xahişin verilməsindən sonra altı ay ərzində arbitrajın təşkili məsələsi barəsində razılığa gələ bilmirsə, mübahisə tərəflərdən hər hansı birinin xahişilə Məhkəmə Statusuna müvafiq olaraq, Beynəlxalq Məhkəməyə verilə bilər.

2. Hər bir dövlət bu Konvensiyanı imzalayarkən və ya təsdiq edərkən, yaxud ona qoşularkən özünün bu maddənin 1-ci bəndinin müddəaları ilə bağlı olmadığını bəyan edə bilər. Digər iştirakçı dövlətlər belə şərt qoymuş iştirakçı dövlətlər barəsində bu maddənin 1-ci bəndinin müddəaları ilə bağlı olmayacaqlar.

3. Bu maddənin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı iştirakçı dövlət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə bildiriş göndərməklə öz şərtini geri götürə bilər.

Maddə 31

1. Hər hansı iştirakçı dövlət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə yazılı bildiriş göndərməklə bu Konvensiyanı denonsasiya edə bilər. Denonsasiya Baş Katib bildiriş alandan sonra qüvvəyə minir.

2. Belə denonsasiya iştirakçı dövləti denonsasiya qüvvəyə minənə qədər baş vermiş hərəkətinə və ya xətasına görə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən azad etmir və denonsasiya qüvvəyə minənə qədər Komitədə artıq baxılmış və baxılmaqda olan hər hansı məsələyə xələl gətirə bilməz.

3. Denonsasiya hər hansı dövlət üçün qüvvəyə mindikdən sonra Komitə həmin dövlətə aid yeni məsələlərin baxılmasına başlamır.

Maddə 32

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzv dövlətlərinə və bu Konvensiyayı imzalamış və ya ona qoşulmuş bütün dövlətlərə aşağıdakı məlumatları bildirir:

a) 25 və 26-cı maddələrə müvafiq olaraq, imzalama, təsdiqetmə və qoşulmaları;

b) 27-ci maddəyə müvafiq olaraq, bu Konvensiyanın qüvvəyə mindiyi tarixi və 29-cu maddəyə müvafiq olaraq, hər hansı düzəlişin qüvvəyə mindiyi tarixi;

c) 31-ci maddəyə müvafiq olaraq denonsasiyaları.

Maddə 33

1. İngilis, ərəb, ispan, çin, rus və fransız dillərindəki mətnləri eyni qüvvəyə malik olan bu Konvensiya saxlanmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibinə təhvil verilir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi bu Konvensiyanın təsdiq edilmiş nüsxələrini bütün dövlətlərə göndərir.

Dr. Fərhad Mehdiyev
NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏDƏ
İNSAN HÜQUQLARI

- Dərs vəsaiti -

Nəşrə məsul şəxs:

Nadir Adilov

*Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının Sədr müavini,
Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın İnsan Hüquqları Elmi Tədqiqat
İnstitutunun Vətəndaş və siyasi hüquqlar şöbəsinin müdiri*

Texniki tərtibat:

Pərvin Abbasov

www.femida.az Hüquq İnformasiya Portalının Baş redaktoru

Qrafika dizayneri:

Müşfiq Babayev

Korrektor:

Kəmalə Əzizova

İSBN: 978-9952-8079-9-8

Yığma verilmişdir: 01.07.2013

Çapa imzalanmışdır: 03.07.2013

Format: 60x84, 16/1, 16 çap vərəqi

Adventa MMC tərəfindən ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Tiraj: 1000.

Bu nəşr pulsuz yayılır